

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Ivanović
Dragan Radulović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXIII, BROJ 93
PROLJEĆE 2023

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2023

7 globalizacija

7 Crna Gora i globalizacija
Danilo Đikanović

79 Linije horizonta – hiperglobalizacija
Bojan Jovanović

109 Neodgovornost Svjetske zdravstvene organizacije
Petar Popović

131 mediji

131 Moć medija u kreiranju javnog mnjenja
Radenko Šćekić

151 ekologija

151 Ekološki moral i ekološki „suicid“
Slobodan Vukićević

183 privreda

183 Elektroprivreda Crne Gore u drugoj deceniji XXI vijeka
Ivan Tepavčević

215 istorija

215 Austrougarski doušnici u Crnoj Gori (1916–1918)
Milan Šćekić

267 Iz korespondencije fra Donata Jelića (1600–1676)
Ivan Jovović

345 Kulturno i pravno nasljeđe dukljanske države
Jovan Đuranović

Odgovor Jovana Čubranovića	405
na klevete Jovana Plamenca	
<i>Nenad Stevović</i>	
Prilog Bruna Rozelija u	413
američkoj štampi povodom	
„crnogorskog pitanja“	
<i>O. Popović, S. Burzanović</i>	
Crnogorski inovatori u Americi	433
početkom 20. stoljeća	
<i>Ivo Mišur</i>	
Terorizam na prostoru SSSR-a	443
<i>Marko Kusovac</i>	
spomenici	455
Svetilišta gdje mrtvi živima	455
oči otvaraju (I dio)	
<i>Velizar Radonjić</i>	
kultura	473
Specifičnost crnogorske	473
narodne pjesme	
<i>Slobodan Jerkov</i>	
Zaštita kulturnog nasljeđa	481
<i>Marina Šoć</i>	
književnost	493
Tragom književnog stvaranja	493
<i>Marijana Terić</i>	
Interpretacija drame	503
<i>Izvanjac Igora Bojovića</i>	
<i>Bojana Pržić</i>	
Opšta mjesta	513
u poetici Miraša Martinovića	
<i>Anka Vučinić-Gujić</i>	

521 film

521 Kinematografski svijet Luisa Bunjuela

Žarko Martinović

557 analitička psihologija

557 Glasovi predaka

Ilija Kapičić

575 agrikultura

575 Vinska ponuda u Crnoj Gori prije Prvog svjetskog rata

Svetozar Savić

599 zapisi

599 Fenomen crnogorskog anticrnogorstva

Borislav Jovanović

605 Otkud naziv Kuči

Zdravko Ivanović

629 Kad je Berane bilo Ivangrad

Saša Radunović

643 objašnjenja

643 Zašto nema prevoda Izvještaja EK o napretku Crne Gore za 2022. godinu

645 vojska

645 Razvoj Garde u Crnoj Gori (1767–2023)

Srđa Martinović

777 arhiv

777 Zapisano je (15)

Branislav Borilović

CRNA GORA I GLOBALIZACIJA

Danilo Đikanović

The pandemic is changing the world. The processes of globalization and deglobalization continue and influence the conception of global governance. The new model of globalization and of national roles stand out as a necessity in order to achieve sustainable development. The current crisis has strengthened the need for multilateral cooperation, but also pointed to the importance of national sovereignty. Issues of resilience to systemic risks point to the search for the optimal level of international integration, harmonization and regulation. The research proves that the balance of globalization and deglobalization needs to be established at the national level. The global community must establish limits of collective sovereignty and strengthen the democratization of governance in the face of multilateral challenges.

Uvod

Pandemija koronavirusa je istakla slabosti i nedostatke postojećeg sistema globalnog, ali i nacionalnog upravljanja. Globalizacija je tema u fokusu usljed efekata koje je proizvela državna međuzavisnost i njena korelacija sa pandemijom. Stoga je važno ispitati veze pandemije i globalizacije, u cilju definisanja adekvatnog modela razvoja u post-COVID vremenu, a to je izazov

koji je pandemija samo podstakla, ali ne i inicijalno prouzrokovala.

U ovom pogledu imamo dvije osnovne mogućnosti: težiti većoj ili manjoj globalizaciji. Odnosno, biramo put globalizacije ili deglobalizacije. Ispitivanje mogućih izbora nas navodi da posmatramo nacionalni kontekst i njegovu interakciju sa „globalnom zajednicom“. Uspostavljanje odgovarajućeg nivoa integracija, nacionalnog suvereniteta i demokratije postaju pitanja od ključnog značaja za određivanje *new normal* načina djelovanja.

Globalizacija i deglobalizacija djeluju relativno, u zavisnosti od nivoa nacionalnog razvoja, institucionalne infrastrukture, stupnja globalizovanosti i participacije u globalnim vrijednosnim lancima, kao i u zavisnosti od faze demokratizacije društva, očuvanja nacionalnog suvereniteta, ali i same veličine posmatrane zemlje.

Motivi za ispitivanje Crne Gore u post-COVID vremenu se sastoje u razumijevanju trenutnih okolnosti, zarad minimalizovanja zdravstvenih, psiholoških i socio-ekonomskih šteta prouzrokovanim pandemijom. Potrebno je razumjeti prirodu i uzroke trenutnog stanja i prevenirati buduće negativne posljedice. Poslužićemo se metaforom o crnim labudovima i crnim slonovima.

Crni labudovi postaju frekventniji, sa razornijim efektima, dok zatvaramo oči i pred *crnim slonovima*.¹

Dok se *crni labud* odnosi na malo vjerovatni i nepredvidi događaj sa ekstremnim efektima, *crni slon* predstavlja „predvidljivu nepredvidljivost“, odnosno događaj koji se očekuje i ima veću vjerovatnoću ostvarenja, a koji ne adresiramo uprkos tome što stvara ogromne posljedice. Iz tih razloga je potrebno graditi otpornost sistema i usvajati politike koje djeluju preven-

¹ Taleb, Nicholas Nassim (2010), *The Black Swan: the Impact of the Highly Improbable*, Random House Publishing Group, New York. Fields, Corey (2016), *Black Elephants in the Room*, University of California Press.

tivno. Razvoj otpornosti, svakako, podrazumijeva jasno razlikovanje uzroka od posljedice i poznavanje efekata politika koje su historijski bile refleksno rješenje u kriznim periodima, kako bismo osigurali da Crna Gora ne skrene sa onih puteva koji djeluju razvojno i izgradili mostove koji su joj prijeko potrebni.

Dakle, bitno je identifikovati optimalne pravce razvoja Crne Gore. Karakterističnost Crne Gore se ogleda u njenoj veličini. Kao mikro zemlja kojoj su otvorenost i integracije u jednoj mjeri nužan izbor, važno je razumijeti da li su ti izvori doveli do trenutnog stanja i kako balansirati nacionalno i globalno u svrhu očuvanja postojećih benefita i prevencije budućih šteta.

Ciljevi istraživanja

Cilj je utvrditi da li Crna Gora treba da bude više ili manje globalizovana u post-COVID vremenu. Njegovo dostizanje zahtijeva razumijevanje efekata globalizacije, odnosno deglobalizacije. Efekti se procjenjuju u sadašnjem kontekstu, ali i kroz historijske primjere. Nacionalne države su često, ali ne i uvijek, reagovale protekcionistički u kriznim vremenima. U tom pogledu je potrebno ispitati da li su i zašto njihove odluke bile odgovarajuće. Prije svega moramo razumjeti kako se posljednja kriza razlikuje od ostalih – po obimu, intenzitetu i naročito uslovima i okruženju njenog nastanka. Proces istraživanja će razjasniti da li državni oporavak i budući razvoj treba bazirati na većoj ili manjoj globalizovanosti.

Ostvarenje cilja ne znači nužno isključivi izbor globalizacije ili deglobalizacije. S obzirom na to da su u pitanju procesi koji obuhvataju različite segmente društvenog razvoja i koji su relativni u odnosu na nacionalni kontekst, istraživačka hipoteza pretpostavlja veću globalizovanost u oblastima koje zahtijevaju nadnacionalno djelovanje, odnosno deglobalizaciju gdje je optimalno djelovati samostalno.

Pandemija je dovela do preispitivanja temelja razvojnog modela, stoga je neophodno analizirati njenu korelaciju sa međunarodnim upravljanjem, u cilju razumijevanja uzroka novonastalih okolnosti, povratka predašnjeg i stvaranja novog, održivog razvoja u post-COVID vremenu. Odgovor na ovu dilemu podrazumijeva kvalitativna istraživanja na bazi teorijskog znanja.

U cilju ispitivanja da li Crna Gora treba da bude više globalizovana u post-COVID vremenu, značajno je prepoznati narednu stanicu u evolutivnom putu same globalizacije. Odnosno, potrebno je razumijeti ka kakvoj globalizaciji se Crna Gora kreće; koje su odlike globalizacijskog trenda i na koji način se razlikuje u odnosu na period koji je prethodio pandemiji koronavirusa.

Pandemija je kreirala lančani efekat socio-ekonomskih, ali i drugih posljedica, što nas dovodi do preispitivanja samog teorijskog okvira postojećeg razvojnog modela. U tom pogledu teorije kriza služe ispitivanju efekata globalizacije i potencijalnih alternativa daljem razvoju.

Politička trilema suvereniteta, demokratije i globalizacije jeste paradoks koji je srž istraživačkog problema. Pitanje je da li Crna Gora može istovremeno ostvariti sva tri cilja i, ukoliko je odgovor negativan, procijeniti koja kombinacija ovih ciljeva je poželjna shodno nacionalnom kontekstu.

Dugoročni razvoj globalizacije pokazuje da ne postoji univerzalni model razvoja. Boyacigiller i Adler (1991) ističu važnost konteksta pri procijenjivanju pojedinačnih teorija, politika i mjera.² Stoga razvojni put Crne Gore treba posmatrati iz ugla njenog nacionalnog konteksta, a u cilju analize efekata globalizacije na njeno socio-ekonomsko stanje i modelovanja optimalnog upravljanja daljeg razvoja.

² Boyacigiller, Nakiye A., Adler, Nancy (1991), *The Parochial Dinosaur: Organizational Science in a Global Context*, The Academy of Management Review 16(2), 262–290.

Izučavanje globalne ekonomije i uloge Crne Gore u njoj zahtijeva i proučavanje trgovine. Trgovina je sve više vođena globalnim lancima vrijednosti.³ Njihovo razumijevanje će osvijetliti benefite globalizacije na mikro i makro nivou, na potrošačkom i proizvođačkom planu, kao i na koji način se Crna Gora treba globalizovati u cilju sprečavanja negativnih, a ostvarenja pozitivnih efekata.

Otvorenost nacionalnih ekonomija nije više pitanje isključivog prihvatanja, već se problem posmatra iz ugla odgovarajuće mjere integrisanja u međunarodne tokove. Aktivnosti međunarodnih partnera nemaju izolovane efekte; odnosno, posljedice njihovog djelovanja se prelivaju na druge nacionalne subjekte u međunarodnom sistemu. Shodno tome, potrebno je prepoznati uticaje trgovinskih partnera Crne Gore na njenu ekonomiju i na bazi te identifikacije ocijeniti da li veća globalizovanost može doprinijeti ubiranju većih plodova u međunarodnoj razmjeni.

Osnovu za analizu efekata pandemije i (de)globalizacije čini to što je Crna Gora mala i relativno otvorena ekonomija, koja spada u kategoriju srednje-visokog dohotka. U pitanju je zemlja koja je tranziciju započela naglo i kasno u odnosu na šire okruženje. Proces političkog i ekonomskog transformisanja nastavlja se uz napore da razvoj prilagodi institucionalnim uslovima, prvenstveno neformalnim institucijama tradicije i običaja, od čega i zavisi uspješnost finalizovanja tranzicionog procesa.

Svoju nezavisnost Crna Gora je povratila 2006. godine i od tada utemeljuje svoj strateško-razvojni pravac u evropskim integracijama. Crna Gora je započela pregovore sa EU u junu 2012. godine i nastoji da se pridruži do 2025. godine, ispred ostalih zemalja Zapadnog Balkana. Iako su otvorena sva pregovaračka poglavlja, samo tri su privremeno zatvorena. Harmonizacija sa pravnom tekovinom EU, kao i sporazum o slobodnoj trgovini sa EU, dobra su osnova za crnogorsku konvergenciju. Naročito je

³ UNCTAD (2013–2020), *World Investment Report*, UNCTAD.

snažna politička posvećenost neophodna za duboke i trajne reforme potrebne za jačanje vladavine prava, borbu protiv korupcije, povećanje efikasnosti pravosuđa i zaštitu osnovnih prava. Takođe je potrebna depolitizacija državne službe i povećana profesionalnost, dok je rješenje koje je kompatibilno sa državnom pomoći hitno potrebno za najveće državne kompanije koje u velikoj mjeri utiču na nacionalni nivo zaposlenosti i proizvodnje.

Crna Gora je prošla period ekonomskog procvata i smanjenja siromaštva, praćen ekonomskim krahom, stagnacijom i rastom siromaštva. Dok se zemlja borila sa dugoročnim posljedicama finansijske krize, prolazila je kroz dinamičan politički period koji je rezultirao u nedovoljan institucionalni razvoj oličan u anokratskom režimu, koji ne predstavlja autokratiju, ali ni potpuno konsolidovanu demokratiju. Sa druge strane, doveo je do promjene vlasti dominirane istom partijom tokom perioda od tri decenije. Istovremeno, u zdravstvenom, ekonomskom i institucionalnom pogledu se našla nespremnom za suočavanje sa novim izazovima koji su rezultat krize izazvane pandemijom koronavirusa.

Crnogorski ciklus ekonomskog rasta pomno prati biznis ciklus u Evropi. Korelacija crnogorskog razvojnog puta i evropskog GDP-a ilustruje ranjivost ekonomije na hirovitosti biznis ciklusa u regionu, koji još uvijek nije stabilizovan od previranja izazvanih finansijskom krizom i sada, krizom izazvanom pandemijom, ali i od hroničnih problema državnog duga u pojedinim zemljama. Ove ciklične ranjivosti javljaju se u kontekstu nedovršenog prelaska na tržišnu ekonomiju. Visoka stopa nezaposlenosti sugerše da su korijeni u osnovi niskog potencijalnog rasta u Crnoj Gori daleko dublji od biznis ciklusa i mogu se pratiti do nasljeđa socijalizma i nedovršene reformske agende.

Razvojni izazovi sa kojima se Crna Gora suočava kombinacija su cikličnih i strukturnih faktora i zahtijevaju dvostruki pristup. Ciklični faktori su stanje ekonomija u Evropi, Rusiji i naročito

jugoistočnoj Evropi (JIE) – kratkoročni i srednjoročni izgledi ovih ekonomija; i makro-fiskalna situacija u zemlji. Glavni strukturni faktori su nivo regionalne integracije, nivo i kvalitet ljudskog i fizičkog kapitala, nasljeđe socijalističke prošlosti i slab razvoj privatnog sektora. Nasljeđe socijalizma vidljivo je u još velikom uticaju javnog sektora i težini penzionog sistema, ali i troškovima javne uprave u ukupnim vladinim izdacima. Slabost privatnog sektora očigledna je u stanju finansijskog sektora, velikom broju kompanija koje su godinama bile nesolventne sa blokiranim računima, razvoju privatnih firmi i ograničenim trgovinskim vezama između Crne Gore i ostatka svijeta.⁴

Neefikasnosti i ranjivosti u finansijskom sektoru koče rast privatnog sektora i predstavljaju rizike za fiskalnu i finansijsku stabilnost. Potencijal rasta Crne Gore sputava neefikasan finansijski sistem, sa visokim troškovima posredovanja i visokim nivoom nekvalitetnih kredita.⁵ Zbog svoje veličine, ionako visoki troškovi razvoja i vođenja nacionalnih institucija sastoje se od ograničenog kapaciteta za postizanje ekonomije obima u pružanju javnih dobara i usluga. Pravni okvir i regulatorna tijela kompatibilna sa EU, kao i sposobnost apsorpcije fondova EU, zahtijevaju značajnu izgradnju kapaciteta. Istovremeno, prelazak na tržišnu ekonomiju zahtijeva smanjenje državnog otiska (*state footprint*) u ekonomiji. Stvaranje povoljnog okruženja za razvoj privatnog sektora zahtijeva restrukturiranje državnih preduzeća i racionalizaciju javne potrošnje kako bi se smanjili troškovi države.

Ipak, na dugoročnom planu Crna Gora nastavlja transformaciju ka ekonomiji zasnovanoj na uslugama, sa proklamovanim ciljevima da postane elitna turistička destinacija u EU. Uloženi su naponi da se strani investitori privuku u turističke investicije,

⁴ The World Bank (2016), *Achieving sustainable and inclusive growth amidst high volatility: Systematic country diagnostic*, IBRD.

⁵ Ibid.

kao i u velike infrastrukturne projekte koji treba da pospješe razvoj turizma. Sa druge strane, kombinovani efekti velikih investicija u javnu infrastrukturu i skupi programi socijalne potrošnje predstavljaju izazov za fiskalnu održivost. Pretjerano oslanjanje na spoljni priliv kapitala učinilo je Crnu Goru veoma ranjivom na nagli pad tokova kapitala na početku globalne finansijske krize, a sada svjedočimo institucionalnim izazovima u novonastaloj krizi izazvanoj pandemijom. Ovo je jedan od osnovnih argumenata za preispitivanje potencijalno pozitivnih efekata (de)globalizacije Crne Gore.

Prilikom ocijenjivanja razvojnih modela Crne Gore, nezaobilazno je imati u vidu i postojeće makroekonomsko stanje, u cilju razumijevanja veličine efekata krize prouzrokovane pandemijom.

U nastavku su predstavljeni ključni makroekonomski indikatori Crne Gore za 2019. i 2020. godinu, koji daju osnovu za analizu razvoja Crne Gore u posljednjim godinama, obuhvatajući period koji se odnosi na početak krize izazvane pandemijom korona virusa. Bez obzira na vidljive promjene u posmatranom periodu, potrebno je imati u vidu da su i posljednji podaci takođe tačka posmatranja daljeg razvoja i predviđanja ekonomskih rezultata u post-COVID periodu.

<i>Tabela 1. Makroekonomski pokazatelji Crne Gore</i>				
Indikator	Rast GDP-a	Državni dug (%GDP)	Budžetski deficit	Državna potrošnja (%GDP)
2019	4.10%	78.73%	2.55%	44.76%
2020	-15.20%	108.85%	10.82%	53.69%
Indikator	Stopa nezaposlenosti	Izvoz (% GDP)	Uvoz (%GDP)	Kreditni rejting (Moody)
2019	15.90%	8.39%	52.53%	B1 <i>positive</i>
2020	19.00%	8.71%	50.16%	B1 <i>stable</i>
Izvor: https://countryeconomy.com/countries/montenegro				

Na kraju 2020. godine, procijenjeno je da Crna Gora ima populaciju od 620.739 stanovnika i Bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika na nivou od € 7.986.⁶ Statistički podaci iz gore navedene tabele ističu dinamičan razvoj Crne Gore u posljednjim godinama. Pandemija koronavirusa je veliki uzrok fluidnog kretanja, koji je primjetan u svim zemljama pogođenim krizom. Prije svega, rast GDP-a bilježi negativnu stopu od 15,20%, dok se već ozloglašeni javni dug koji predstavlja hronični problem crnogorske ekonomije povećao sa nemalih 78,73% na enormnih 108,85%. Između ostalih faktora, navedeni indikatori su na posredan, ali i neposredan način doveli i do značajnog povećanja budžetskog deficita. U ekonomskom pogledu se uloga države povećala, što je za svrhe socijalnih davanja i pomoći očekivano u doba krize.

Ukoliko imamo u vidu da je za dugoročan ekonomski razvoj potrebna radna aktivacija cijelokupnog radno sposobnog stanovništva, zaposlenost je osnovni instrument za pospješjenje blagostanja u zemlji. Ipak, uslužne djelatnosti su u značajnim granama primile udarce, što je rezultiralo povećanjem već zabrinjavajuće stope nezaposlenosti na rekordnih 19,00%. S obzirom na to da su inicijalne reakcije nacionalnih vlada usljed pandemije koronavirusa djelovale protekcionistički, granice su postale čvršće, mobilnost limitirana, a razmjena otežana. U takvim uslovima je očekivano smanjenje izvoza, međutim došlo je do eksponencijalnog razvoja digitalnih industrija u pogledu pružanja prekograničnih usluga, shodno čemu je Crna Gora zabilježila skroman rast izvoza. Međutim, novi uslovi su više osjetni na strani uvoza, koji se smanjio za više od dva procentualna poena.

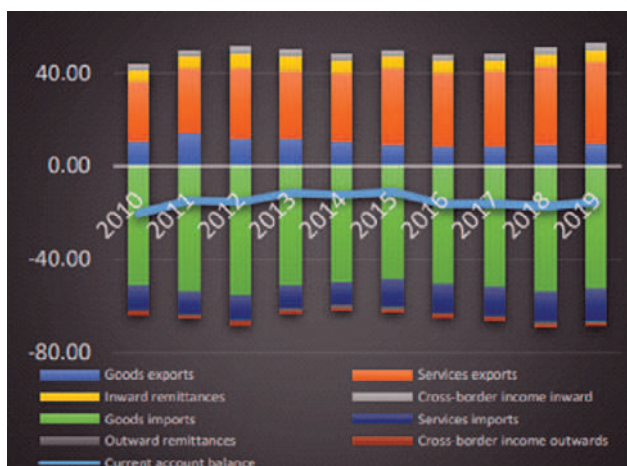
Međunarodno uspostavljeni mehanizam za procjenu kreditnog rejtinga je ispratio navedene promjene, što je svakako uticalo na izmjenu ocjene koja se pripisuje Crnoj Gori. U okviru inicijalno

⁶ MONSTAT (2020), *Releases – 2020 & 2019 – Demographics and National Accounts*, MONSTAT.

zdravstvene krize koja se proširila na druge korelisane oblasti i proizvela niz negativnih efekata na socio-ekonomski razvoj, za očekivati je određeni stepen nazadovanja, stoga se promjena iz *B1 positive* u *B1 stable* može smatrati i djelimičnim uspjehom održavanja stabilnosti u kriznim vremenima.

U nastavku možemo primijetiti kako je u prethodnim godinama izgledao odnos uvoza i izvoza, kao i njihovi efekti na bilans tekućeg računa. Odnosi su kategorisani u skladu sa varijacijama roba/usluga, kao i unutrašnjih i spoljašnjih doznaka, a odnose se na vremenski interval od deset godina.

Grafik 1. Bilans tekućeg računa (2010–2019)

Izvor: UNCO in Montenegro (2020), *The UN Socio-Economic Response Plan to COVID-19*, UNCO

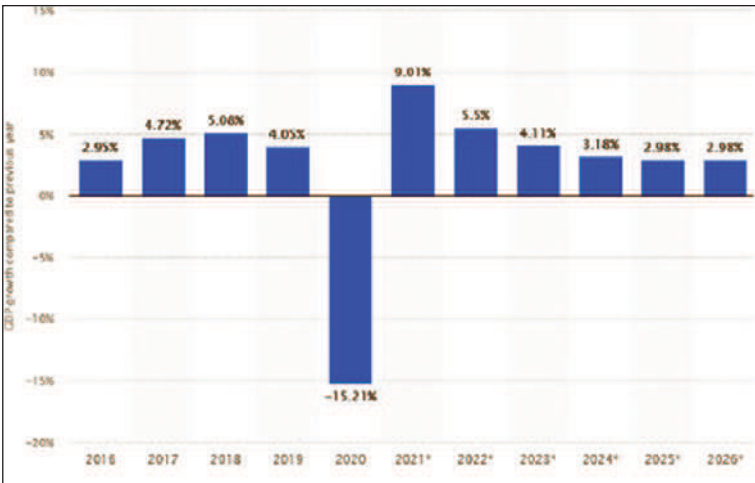
Možemo primijetiti da je period koji je prethodio pandemiji okarakterisan stabilnošću nezanemarljivog deficita, odnosno da je deficit tekućeg računa problem koji nije kratkoročan izazov Crnoj Gori. Zapažamo veliki disbalans uvoza i izvoza, što ukazuje ne samo na odsustvo optimalnog modela međunarodnih trgovinskih odnosa, već i na izvore potencijalno održivog

budućeg razvoja koji je baziran na redefinisaniu ekonomskih ciljeva Crne Gore. Sa druge strane, postaje jasnije zašto je pandemija povećala deficit, uzimajući u obzir da su uslovi za negativan razvoj stvarani u periodu koji je prethodio pandemiji.

U periodu pandemije, globalno zaključavanje je najviše uticalo na ključni sektor Crne Gore – turizam. Turistička sezona Crne Gore pretežno se oslanja na međunarodne dolaske turista sa Balkana, Rusije i Evropske unije u toku ljetnjeg perioda. To znači da COVID-19 i usporavanje rasta u Evropi predstavljaju rizike za turističku industriju i širu ekonomiju, što dovodi do povećanja deficita tekućeg računa.

Ukoliko se fokusiramo na GDP kao pretežno korišćeni indikator za kreiranje osnovnog prikaza ekonomskog stanja u zemlji, primjećujemo dinamičan razvoj u višegodišnjem periodu. Pri tome je važno obratiti pažnju ne samo na prethodni period i trenutnu vremensku tačku, već i na projekcije budućeg rasta GDP-a.

Grafik 2. Rast GDP-a Crne Gore (2016–2026)

Izvor: O'Neill, Aaron (2021), *Gross domestic product (GDP) growth rate in Montenegro 2026*, Statista

Sa grafika se može primjetiti nekadašnji relativno visok rast, sa stabilnom stopom u prosjeku oko 4%. Pandemija koronavirusa je proizvela šok koji se na crnogorsku ekonomiju odrazio ekstremno negativnom stopom od 15,21%. Projekcija je da će u 2021. godini rast biti oko 9%, a da će se zatim naglo smanjivati i čak stabilizovati na nižem nivou u odnosu na period koji je prethodio pandemiji.

Prognoza za crnogorski ekonomski oporavak je slaba, a spoljne i unutrašnje neravnoteže će se pogoršati i ometaju napore za oporavak.⁷ U najnovijem Izvještaju o napretku Crne Gore Evropske komisije (EK) naglašen je značaj održavanja makroekonomske stabilnosti, napominjući da su posebno zabrinjavajući brzo rastući javni dug i visoki fiskalni deficiti, zajedno sa visokim spoljnim disbalansom i velikom nezaposlenošću.⁸

U cilju jasnijeg razumijevanja veličina navedenih promjena, korisno je prikazati trend razvoja ključnih indikatora. U ovom slučaju je izabran prikaz petogodišnjeg kretanja javnog duga, kao jednog od značajnijih faktora makroekonomske stabilnosti i razvoja.

Grafik 3. Javni dug Crne Gore (2014–2019)

Izvor: UNCO in Montenegro (2020), *The UN Socio-Economic Response Plan to COVID-19*, UNCO

⁷ UNCO in Montenegro (2020), *The UN Socio-Economic Response Plan to COVID-19*, UNCO.

⁸ European Commission (2020), *Report on Montenegro 2020*, EC.

Na osnovu grafika se može jasno zaključiti da Crna Gora ima izuzetan problem javnog duga. U pitanju je izazov za koji ne postoji jednostavno rješenje, ukoliko govorimo o praktičnoj primjeni. Potrebno je ekonomsko restruktuiranje, kao i postavljanje novih ciljeva koji će strateški odgovoriti na najveće uzroke javnog duga, koji će dugoročno kočiti održivi razvoj Crne Gore.

Pandemija je znatno pogoršala rezultate navedenog indikatora, što upućuje na još hitniju potrebu novog strateškog okvira zasnovanog na preuređenim odnosima Crne Gore sa međunarodnom zajednicom, ali i promjene na unutrašnjem planu.

COVID-19 je na različite načine negativno uticao na ekonomiju. Pandemija i s njom povezan ekonomski šok ograničavaju ljudski i fizički kapital, snižavaju cijene robe i ograničavaju putovanja. Uzrokuje poremećaje u međunarodnoj trgovini i odliv kapitala sa tržišta u razvoju, usljed veće neizvjesnosti. Izgledi za crnogorsku ekonomiju pogoršani su njenim oslanjanjem na turizam i ograničenjima na globalna putovanja. Podaci UN-ove brze procjene socijalnog uticaja (RSIA) ukazuju da uticaje pandemije srazmjerno snose ranjive grupe, koje imaju manje uštede i mehanizme za suočavanje, kao i ograničeniji pristup uslugama.⁹ Pad dohotka domaćinstava i zarada od turizma i trgovine smanjuju potrošnju. Šok za agregatnu tražnju i agregatnu ponudu izlaže i pogoršava strukturne slabosti, kroz unutrašnje i spoljne neravnoteže u Crnoj Gori. Crna Gora je, zbog male, otvorene ekonomije osjetljiva na šokove, pritom uzimajući u obzir već postojeće strukturne slabosti. Suočava sa smanjenjem potražnje sa svojih ključnih vanjskih tržišta u Evropi. Tokom pandemije, navedene neravnoteže se pogoršavaju, pojačavajući uticaj krize na ekonomiju.

⁹ UNCO in Montenegro (2020), *The UN Socio-Economic Response Plan to COVID-19*, UNCO.

U ovom poglavlju su predstavljene ključne karakteristike i izazovi održivom socio-ekonomskom razvoju Crne Gore, koji pružaju polaznu tačku za ispitivanje uticaja (de)globalizacije na njen budući razvoj.

Pandemija i (de)globalizacija

Da li je globalizacija dostigla svoje limite? Svjedočimo li njenom kraju ili nam je potrebna samo „pauza“? Je li globalizacija stvorila pandemiju ili je pandemija produkt deglobalizacije?

Živimo u *VUCA* uslovima, odnosno svijetu koji je više promjenljiv, nesiguran, složen i nejasan. S jedne strane, svjedočimo ponovnom ekonomskom nacionalizmu, relativizaciji ljudskih prava i preispitivanju demokratskih institucija; sa druge strane su prisutne jake tendencije dalje globalizacije i regionalizacije, kao i političke dezintegracije. Kada je društveni razvoj limitiran usljed ograničenih resursa, krize postaju frekventnije i razornije. Značajan uzrok jeste nefleksibilnost i rigidnost sistema, koji doprinosi ostvarenju *VUCA* uslova.¹⁰

Globalizacija ima Janus lice (Svetličić, 2021): na jednoj strani povećava svjetsko bogatstvo i blagostanje; na drugoj strani doprinosi nejednakostima, ekološkim opasnostima, klimatskim promjenama i krizama. Nije potpuno shvatiti globalizaciju samo kao politiku distribucije, već i kao transformativni proces kojim pandemija ubrzava efekte koji preoblikuju identitete, redefinišu kanale moći i autoriteta, i generišu potrebu za novim teorijskim okvirom politika globalizacije.¹¹

¹⁰ Svetličić, Marjan; Rašković, Matevž; Vuchovski, Davor (2019), „Tectonic shifts in the global environment and the challenges for academics“, *Teorija in Praksa*.

¹¹ Svetličić, Marjan (2021), COVID-19; a „Child of Globalization or a Mother of De-globalization?“, *Teorija In Praksa*.

Pad GDP-a, usporen ekonomski rast, povećanje nezaposlenosti, veća državna potrošnja, socijalni i zdravstveni izdaci... novo okruženje traži promjene. Kada sistem kreira kaos, želimo donositi odluke koje štite i stabilizuju. Deglobalizacija stoga djeluje kao da nanovo počinje COVID-om 19. Međutim, pandemija se razvila u uslovima ekološke krize, ogromnih nejednakosti, izbjegličke krize, erozije demokratije, lažnih vijesti, ekonomskog nacionalizma i protekcionizma.¹²

U pogledu integrisanosti sa globalnim lancima vrijednosti, pandemija je dovela do njihove regionalizacije, ali ne i nacionalizacije, što navodi da je uticaj na globalizaciju ispod inicijalnih procjena. Sa druge strane, stavovi javnosti mogu biti veća prijetnja daljoj globalizaciji. Još uvijek je prisutno pripisivanje globalizaciji odgovornosti za pandemiju, dok bi se virus zapravo proširio i u uslovima mnogo manje umreženosti i međuzavisnosti, kao što je bio slučaj sa španskom groznicom. Međutim, anti-globalistički stavovi se razvijaju od ranije, što potvrđuje neophodnost temeljne reforme zasnovane na novom teorijskom okviru.

Kowalski (2020) podsjeća da u kriznim vremenima države nastoje da se okrenu sebi, pribjegavajući protekcionističkim politikama i ekonomskom nacionalizmu. Nacionalisti i antiglobalisti u ovim uslovima postaju glasnjiji, ali istorija pokazuje da njihove politike ne pružaju optimalne socio-ekonomske efekte, dok zahtijevaju mnogo vremena za njihovo povlačenje.¹³ To jeste opasnost u trenutnim uslovima pandemije koronavirusa, jer se može odraziti na dugoročni razvoj društva koje korača tim putem.

Suprotstavljanje pretjerano protekcionističkim politikama nije lako, jer kriza u sistemu koji nagrađuje specijalizaciju dovodi do

¹² Svetličić, Marjan (2021), COVID-19; a Child of Globalization or a Mother of De-globalization?, *Teorija In Praksa*.

¹³ Kowalski, Przemyslaw (2020), Will the post-COVID world be less open to foreign direct investment.

suprotnog efekta za ljude koji to nijesu.¹⁴ Oni će se boriti za održanje novih uslova, jer im pružaju prednost samim tim što su manje zavisni od ostalih ljudi. Što je manja potreba za drugima, manji je i pritisak nastao krizom. Ipak, odsustvo specijalizacije ne znači potpunu nezavisnost. Stoga će u generalnom smislu interakcija i razmjena ostati u interesu većinskog stanovništva, što zahtijeva adekvatne politike koje će adresirati potrebe svih segmenata društva.

Potrebno je imati u vidu da je određeni stepen međuzavisnosti i integracije nepovratan. Dok se fizička globalizacija usporava, digitalna nastavlja da raste; globalna podjela rada i specijalizacija ne prestaju da postoje. Globalizacija je dovela do fundamentalnih promjena, zahtijevajući solidarnost, koordinaciju politika i brze odgovore u kontekstu mnogo dublje međuzavisnosti u odnosu na prethodni vijek. Stoga, recepti za oporavak ne mogu biti isti kao prilikom sličnih zdravstvenih kriza u prošlosti, iz razloga što se kontekst promijenio.¹⁵

Lowy (2020) navodi da je problem u „simultanoj prisutnosti previše i premalo globalizacije“. Previše – u pogledu trgovine koja nije neophodna, lokalizacije globalnih lanaca vrijednosti i kulturalne homogenizacije, a premalo – u pogledu solidarnosti i kooperacije.¹⁶ Teorije međunarodne razmjene pokazuju da deglobalizacija pruža samo djelimičnu zaštitu labilnih, a važnih karika društva, kao i da nacionalna veličina ograničava dobitke od međunarodne trgovine. Veća globalizovanost onda može biti način oblikovanja međunarodnog sistema shodno lokalnim potrebama, odnosno omogućiti *lokalizaciju globalizacije*. Teorije međunarodnih odnosa takođe objašnjavaju dilemu (de)globalizacije. Dok liberalni pristup ističe kompleksnu

¹⁴ Lamy, Pascal (2020), Is globalization doomed, *The Progressive Post*.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Lowy, Ilana (2020): The Unknown Known: The SARS Past of COVID-19, *Medical Anthropology Quarterly*, Jun 5.

međuzavisnost koja zahtijeva veću međunarodnu saradnju i stvara manje konflikata zarad zaštite uzajamnih interesa, realizam posmatra deglobalizaciju kao posljedicu „hegemonijskog pada“.¹⁷

Deglobalizacija evoluirala, jer postojeća forma globalizacije nije održiva. Mora postati više egalitarna, humana i inkluzivna prema gubitnicima međunarodnog poretka. Dakle, ovog puta kriza je drugačija, jer se odvija u sve više destabilizovanom svijetu nacionalizma i izolacije. Brexit, euroskepticizam, populizam, zatezanje trgovinskih odnosa su prethodili koronavirusu, a erozijom međunarodne saradnje se gradio put do pandemije i posljedičnih kriza.

Rodrik (2020) podsjeća da je institucionalni razvoj osnova nacionalnog i međunarodnog prosperiteta. Globalizacija može zaista biti spriječena ukoliko ne uskladimo formalna i neformalna pravila, jer će dovesti do prevelikog pritiska po njene gubitnike.¹⁸ *Vizija se ostvaruje usklađivanjem, a ne nametanjem.*

Lamy (2020) jasno tvrdi da bi deglobalizacija bila neefikasna i skupa usljed postojanog nivoa međuzavisnosti. Naravno, potrebno je popuniti rupe trenutnog sistema, ali kao takav i dalje prednjači u odnosu na protekcionističke, *every country first* politike koje vode degradaciji međunarodnih odnosa.¹⁹ Jačanje vladavine prava bi spriječilo takav scenario; institucionalni razvoj je osnova egalitarnije globalizacije, otpornijih sistema i smanjenja broja kriza. Mencinger (2010) takođe zaključuje da bi ubrzana deglobalizacija vodila ekonomskoj katastrofi, naročito u malim ekonomijama zavisnim od trgovine i SDI.²⁰

Kroz istoriju nailazimo na primjere deglobalizacije i njenih efekata. Uticaj rasta deglobalizacije tokom perioda 1913–1950.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Rodrik, Dani (2020b), The best books on globalization, *Five Books*.

¹⁹ Lamy, Pascal (2020), Is globalization doomed?, *The Progressive Post*.

²⁰ Mencinger, Jože (2010), *Deglobalizacija*, Mladina.

godine bio je izuzetno negativan, dovodeći do dezintegracije međunarodne podjele rada i posljedično, blagostanja ljudi.²¹

Primjeri efekata globalizacije se jasnije vide u sportu. Fudbal pokazuje restrikcije radne mobilnosti koje dolaze sa strane tražnje. Na tom primjeru možemo vidjeti da globalizacija i komercijalizacija dovode do koncentracije kvaliteta i uspjeha. Milanović (2006) smatra da veća radna mobilnost dovodi do istih efekata i u drugim oblastima.²² Pojedini se mogu smatrati negativnim, jer dovode do koncentracije najposposobnije radne snage na mjestima koja nude najbolje uslove rada, čime se povećava jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Svjetsko prvenstvo u ovom pogledu može poslužiti kao primjer redistribucije uspjeha; odnosno moguće je kreirati pravila kojima se „gubitnici“ veće mobilnosti na neki način refundiraju, tj. pravila koja grade veću globalnu jednakost.

Inglehart i Baker (2000) navode da globalizacija, vodeći ka rastu i ekonomskoj modernizaciji, transformiše društva na djelimično predvidljive načine: industrijalizacija vodi specijalizaciji zanimanja, povećanju nivoa obrazovanja i dohotka, a u krajnjem i promjeni rodni uloga, stavovima prema autoritetu i široj političkoj participaciji.²³ Ovako pozitivan razvoj društva dovodi do veće otpornosti na sistemske šokove, koji mogu biti prouzrokovani *black swan* događajima kao što je ekonomska kriza ili *black elephant* događajima poput pandemije koronavirusa.²⁴

²¹ Hillebrand, Evan (2010), Deglobalization scenarios: Who wins? Who loses?, *Global Economy Journal*, Vol 10. Issue 2, Article 3, page 2.

²² Milanović, Branko (2006), Learning about globalisation by watching a soccer game, *Carnegie Endowment for International Peace*.

²³ Inglehart, Ronald; Baker, Wayne (2000), Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review* 65(1): 21.

²⁴ Svetličić, Marjan (2021), COVID-19; a child of globalization or a mother of deglobalization?, *Teorija in praksa*.

U uslovima trgovinskih restrikcija, koji teže da povećaju relativnu veličinu prerađivačkog sektora u mnogim non-OECD zemljama, za očekivati je povećanje količine ljudskog rada u preradi, što bi rezultiralo povećanjem visoko plaćenih radnika, smanjenjem siromaštva i dohodovne nejednakosti. Sa druge strane, smanjenje uvoza prerađenih dobara i SDI bi dovelo do usporenog tehnološkog napretka, naročito u siromašnim zemljama. Kako ove suprotstavljene sile djeluju na nejednakost, broj siromašnih i nivo dohotka zavisi od interakcije brojnih institucionalnih i istorijskih faktora.²⁵

Rezultati International Futures Model-a jasno pokazuju da, dok globalizacija može ohrabriti siromašne zemlje da povećaju relativnu veličinu domaće prerađivačke industrije, što može dovesti do veće jednakosti putem promjene platne strukture, istovremeno sporiji rast produktivnosti usljed usporavanja međunarodne trgovine dovodi do manjeg rasta GDP-a, smanjenog prosječnog rasta dohotka i većeg broja siromašnih građana.

Bazirano na konceptima Ingleharta i Bakera (2000), Acemoglua i Robinsona (2006), može se zaključiti da globalizacija sa ekonomskim razvojem dovodi do veće demokratizacije, odgovornijih vlada i stabilnije politike. Sa druge strane, ukoliko se osvrnemo na nalaze Godstonea (1995), koji navode da anokratije, kao zemlje koje nijesu ni autokratije ni potpuno konsolidovane demokratije, imaju više poteškoća da ostvare stabilnost u odnosu na bilo koji od preostala dva režima.²⁶ Stoga nije jednostavno prihvatiti niz pozitivnih društvenih promjena kao isključive posljedice globalizacije, jer efekti zavise od kompleksne interakcije sila koje je International Futures Model predstavio.

²⁵ Hillebrand, Evan (2010), Deglobalization scenarios: Who wins? Who loses?, *Global Economy Journal*, Vol 10. Issue 2, Article 3, page 7.

²⁶ Goldstone, Jack, et al. (1995), State Failure Task Force Report (Phase 1), <http://globalpolicy.gmu.edu/pitf>

IFS model procjenjuje vjerovatnoću neuspjeha režima, kao funkciju ekonomskih pokazatelja, nivoa slobodne razmjene, režimskog tipa i opšteg blagostanja. U scenariju deglobalizacije značajno se povećava vjerovatnoća neuspjeha režima, naročito za non-OECD zemlje.

Iako nije vjerovatno da odluke o većoj ili manjoj globalizaciji, odnosno deglobalizaciji budu presudne za nastajanje međudržavnih sukoba, zanimljivo je primjetiti da uticaj nije ni zanemarljiv. Deglobalizacija značajno povećava rizik od rata, u prosjeku sa 0,6 na 3,7, s tim da je potrebno ponderisati uticaje deglobalizacije shodno stepenu sklonosti ratu.

Deglobalizacija pojedinim zemljama naplaćuje malobrojne ekonomske benefite po visokim cijenama. Politički, deglobalizacija povećava nestabilnost i mogućnost sukoba. Ovo su dramatični rezultati koji zahtijevaju da se direktnije suočavamo sa negativnim aspektima globalizacije kroz pomoć u prilagođavanju trgovine i boljem obezbjeđivanju pristupa zdravstvenoj zaštiti kroz unapređenje sposobnosti radne snage i preusmjeravanje istraživačkih napora ka oblastima koje podstiču rast produktivnosti.²⁷ Za non-OECD zemlje, rezultati u slučaju deglobalizacije su znatno negativniji, što upućuje na potrebu za novim pregovorima o globalnoj trgovini i kompromise koji koriste svim interesnim stranama.

Pandemija COVID-19 može ubrzati napredak ukoliko reagujemo blagovremeno i adresiramo uzroke krize, a ne samo simptome. Temeljna reforma podrazumijeva promjenu vladajućih paradigmi i vjerovanja, odnosno sistema koji su prouzrokovali krizu. Jer, kriza nam govori da nešto ne funkcioniše, tj. da se pojedine stvari moraju mijenjati. Prevelika integracija zarad konsumerizma, a premala u pogledu međunarodne saradnje za suočavanje sa multilateralim izazovima dovodi do trenutnih

²⁷ Hillebrand, Evan (2010), Deglobalization scenarios: Who wins? Who loses?, *Global Economy Journal*, Vol 10. Issue 2, Article 3, page 15.

uslova. Stoga je potrebno više reformirane globalizacije, ne samo da bismo izašli iz trenutne krize, već i da bismo spriječili njeno ponavljanje.

Pandemija je pokazala da deglobalizacija ni hiper-globalizacija nijesu rješenje. Uprkos nepogodnim uslovima, očekuje se da će se proces globalizacije nastaviti u pogledu podjele rada i rasta efikasnosti posredstvom specijalizacije, ukoliko se obezbijedi veća jednakost putem distribucije troškova i koristi, kao i bolje globalno rukovođenje.²⁸ Jer, problemi su sve više globalnog karaktera, a struktura međunarodnog rukovođenja ne uspijeva da pruži adekvatna rješenja dok počiva na nacionalnim mehanizmima.

Intenzivna saradnja u istraživačkom sektoru se već pokazala presudnom u zaustavljanju pandemije putem razvoja vakcina. Svetličić (2021) ističe da pobjeda nad pandemijom podrazumijeva kontrolu virusa na globalnom nivou, što posljedično zahtijeva još intenzivniju globalnu kooperaciju.²⁹

Globalizacija je takođe spontani rezultat pandemije, jer ubrzava digitalizaciju ekonomije kojom se dodatno stimulišu međunarodni odnosi. Uticala je i na razvoj multinacionalnih preduzeća. Pojedini tvrde da će doći do fundamentalnih promjena u biznis strategijama, koje će biti više osjetljive na rizik i srodnije nacionalizmu i protekcionizmu.³⁰ Drugi pak predviđaju kraj globalizacije.³¹ Contractor (2021) navodi da osnovne koristi globalizacije nijesu izgubile na važnosti i da će u post-pandemskom svijetu biti još veće potrebe za globalizacijom.

²⁸ Ibid.

²⁹ Svetličić, Marjan (2021), COVID-19; a Child of Globalization or a Mother of De-globalization?, *Teorija In Praksa*.

³⁰ Fontaine, R. (2020), Globalization will look different after the coronavirus pandemic, *Foreign Policy*.

³¹ Young, J. (2020), COVID-19 and the end of globalisation as we knew it, *MSN Newsroom*.

Osnovno obrazloženje međunarodnog poslovanja leži u činjenici da će svijet u budućnosti ostati karakterisan fragmentacijom i nejednakošću.³² Ghemawat (2007) ističe da se zbog toga djelovanje međunarodnih biznisa neće promijeniti, jer će nejednakost i fragmentacija nastaviti da kreiraju agregaciju i arbitražne prilike za MNP. Potrošači u domaćim i stranim zemljama će i dalje imati koristi od poboljšanih metoda i organizacije, kao i veće konkurencije koja rezultira većim kvalitetom po manjim cijenama.³³

Bez obzira na ključni ratio međunarodnog poslovanja, pandemija jeste uzdrmla dosadašnji način djelovanja. Od februara 2020. godine naponi se ulažu u produbljivanje integracije globalnih lanaca vrijednosti u cilju povećanja njihove otpornosti. Adresiranjem ovog problema bi se spriječili negativni efekti globalizacije u kriznim periodima, kao što je nestašica zaliha. Ipak, Miroudot (2020) podsjeća da su prethodna iskustva pokazala da se globalni lanci brzo oporave od potresa.³⁴ Istovremeno, nadjačavajuća činjenica je da se veliki dio međunarodnih biznisa bazira na cijenovnoj konkurentnosti. Smanjenje troškova, *outsourcing* i *offshoring* ostaju snažni faktori kompetitivnosti.³⁵

Prema tome, nije sigurno da će doći do fundamentalnih promjena u međunarodnom poslovanju, kao ni do deglobalizacije ekonomskih odnosa. Promjene će se usmjeravati ka većoj

³² Contractor, Fraok (2021), The world economy will need even more globalization in the post-pandemic 2021 decade, *Journal of international business studies*.

³³ Ghemawat, Pankaj (2017), *The laws of globalization and business applications*, Cambridge University Press.

³⁴ Miroudot, S. (2020), Resilience versus robustness in global value chains, *VoxEU/CEPR*.

³⁵ Contractor, Fraok (2010), Reconceptualizing the firm in a world of outsourcing and offshoring, *Journal of Management Studies*.

otpornosti, koja će se postići većim brojem dobavljača, geografskom diverzifikacijom, blizinom izvora i nivoa zaliha.

Prije pandemije, kada su percipirani rizici bili niži, multinacionalnom preduzeću je bilo dovoljno imati dva-tri dobavljača širom svijeta. Sa rastom nacionalizma i protekcionizma kriva post-pandemskog rizika se podiže, što dozvoljava veću otpornost (veći broj dobavljača), ali samo do određene mjere, jer istovremeno raste trošak po jedinici.

Međutim, uloga koju multinacionalna preduzeća imaju u povezivanju agregatne tražnje i arbitražnih razlika među nacijama, kao i u sprovođenju prekograničnih protoka kapitala (SDI), roba, usluga i intelektualne imovine neće izostati, već će biti potrebija u post-pandemskom svijetu.

Shodno UNCTAD (2019), veći dio svijeta ukida restrikcije – liberalizuje SDI i eliminiše liste sektora koje zahtijevaju državno odobrenje. Samo mali broj nacija dodaje pojedine sektore njihovim listama „strateških industrija“.³⁶ Međutim, samo godinu dana kasnije, isti *Investment policy monitor* izvještava o rastu restrikcija, što ukazuje na fluidnost politika koje odgovaraju mijenjajućim uslovima u okruženju.³⁷ Posljednji izvještaj nagovještava razvoj restrikcija i ukazuje na trend koji je uspostavljen ranije, ali podstaknut pandemijom koronavirusa, što je rezultiralo protekcionističkim odgovorima nacionalnih vlada.³⁸ Značajna većina SDI je u nestrateškim sektorima, kao što su poljoprivreda, modna industrija, potrošačka dobra i osiguranje.³⁹ Iz ovih razloga

³⁶ UNCTAD (2019), *Investment policy monitor no. 22*, UNCTAD Publications Library

³⁷ UNCTAD (2020), *Investment policy monitor no. 23*, UNCTAD Publications Library.

³⁸ UNCTAD (2021), *Investment policy monitor no. 24*, UNCTAD Publications Library.

³⁹ Petričević, O.; Teece, D. (2019), The structural reshaping of globalization, *Journal of International Business Studies*.

pandemija ne dovodi do fundamentalnih promjena u ekonomskim odnosima, već samo ubrzava proces promjena. Oslobođanje od granica, prepreka i viška intervencionizma se nastavlja gdje je u interesu firmi i građanstva, dok nas krize upućuju na neophodnost veće otpornosti i ostvarenja održivog razvoja.

Ovim se ne smanjuje potreba za temeljnim preispitivanjem osnovnih postulata dosadašnjeg razvoja u kapitalističkom sistemu koji je baziran na konzumerizmu i „bezobzirnom“ profitu koji ignoriše „crne slonove“, ali ukazuje na održivost postojećih interesa i korisnosti poslovnih mreža. Tražnja se mijenja, razvija, što sa ekološkim problemima dovodi do većeg akcenta na način proizvodnje i do postepenog pomjeranja fokusa sa kvaliteta na kvantitet proizvoda i usluga. Ipak, sa rastom populacije i dohotka po glavi stanovnika raste i tražnja koja u ograničenim resursima zahtijeva prekogranične dobavljače, shodno čemu će globalizacija nastaviti da pruža razloge za njeno produbljivanje. Nacionalističke politike mogu, ponekad, dovesti i do veće globalizacije, dok pojedini istraživači smatraju da će nakon pandemije doći do ostvarivanja više uslužnih funkcija na daljinu, što govori da čak i u odsustvu migracija radne snage, ekonomski odnosi će se uspostavljati širom svijeta.⁴⁰

Bez obzira na osnovano očekivani razvoj globalizacije, percepcije rizika se mijenjaju. Pandemija je pokazala da stvarna sigurnost nije na zamišljenom nivou, shodno čemu će se pribjegavati *safe* opcijama i težiti većoj otpornosti usljed rasta averzije prema riziku. Međutim, Contractor (2021) predviđa da će rast rizika biti nadjačan promjenama koje su na putu:

1) sofisticiranje informacionih sistema među MNP i trgovcima;

2) zbližavanje dobavljača i kupaca koje ojačavaju „relaciono upravljanje“;

⁴⁰ Tilley, A. (2020), Zoom targets prolonged remote-work era as coronavirus drags on, *Wall Street Journal*.

- 3) marginalno povećanje u diverzifikaciji inputa;
- 4) prosječno smanjenje udaljenosti (političke, geografske i/ili kulturalne) i
- 5) zajednički standardi.⁴¹

Međunarodno usvajanje standarda može rezultirati većom integracijom na globalnom nivou, uzimajući u obzir da kulturna i posljedično institucionalna raznolikost zahtijevaju standarde koji su prilagođeni lokalnom kontekstu. Demokratizacija globalnog upravljanja pospješuje koordinaciju, jer stvara socijalnu koheziju. Multilateralizam u ovom pogledu ne znači unifikaciju i potpuno odsustvo nacionalnog suvereniteta. Odnosno, omogućava prilagodljivost lokalnim uslovima. Motivi međunarodnih standarda bi se ogledali u smanjenju informacionih asimetrija, većoj transparentnosti, uporedivosti i interoperabilnosti. Posredstvom ovakvog razvoja će se smanjiti i rizik, koji je osnovna tema pandemskih deglobalizacionih napora.⁴²

Hiperglobalizacija se nije pokazala kao pravo niti održivo rješenje, stoga treba razmotriti humanizaciju globalizacije i deglobalizaciju u oblastima koje ne zahtijevaju međunarodno odlučivanje, već poznavanje nacionalnog konteksta u kojem države sprovode vlast. Odnosno, renacionalizovati upravljanje od međunarodnih organizacija gdje je pogodno, razvijati globalizaciju na bazi osnovnih zajedničkih usaglašenja i limitirati je sposobnošću upravljanja, na bazi transparentnosti i demokratske kontrole međunarodnih organizacija. U suprotnom, pojačana ekonomska nacionalizacija će u dugom roku dovesti do negativnih efekata po sve interesne strane, što *every country first* politike, trgovinski ratovi i ideja potpune deglobalizacije već dokazuju.

⁴¹ Contractor, Fraok (2021), The world economy will need even more globalization in the post-pandemic 2021 decade, *Journal of international business studies*.

⁴² Ibid.

Proces deglobalizacije vidljivo narušava interese multinaционаlnih preduzeća, koji računaju na nastavak globalizacionog procesa, iz razloga što su im strategije razvoja bazirane na stranim tržištima. Mikro agenti su posebno loše pripremljeni za povećanu dinamiku globalizacionih i deglobalizacionih napora. Za održivi privredni razvoj je potreban određeni kontinuitet, stabilnost i izvjesnost, uz dovoljno prostora za prilagođavanje promjenama. Po riječima Petera Druckera: „najveća opasnost u turbulentnim vremenima nije turbulencija, već činjenica da odgovaramo na nju sa jučerašnjom logikom“.

Kriza izazvana koronavirusom je dovela do paradoksa. S jedne strane, međunarodni sistem je došao u poziciju gdje nije moguće ostvariti efektivno upravljanje, što je otvorilo prostor za pojačanu ulogu nacionalne države. Sa druge strane, ne opada potreba za globalnom akcijom, jer i sama pandemija dokazuje da je globalna kooperacija neophodna za njeno zaustavljanje i izgradnju otpornih sistema u cilju prevencije budućih kriza.

Pandemija i EU

Situacija međunarodne trgovine i investicija se promijenila. *Slowbalisation*, regionalizacija trgovine i trgovinski sporazumi na štetu multilateralizma i četvrta industrijska revolucija, sve veće narušavanje političkih i geopolitičkih razmatranja u primjeni međunarodnih pravila trgovine i investiranja, porast protekcionizma su faktori koje je pandemija COVID-19 pojačala i od kojih se očekuje da oblikuju ekonomski i trgovinski sistem u 21. vijeku.⁴³

Prije pandemije COVID-19, rasprava o budućnosti eurozone i ekonomskog upravljanja EU bila je zaglavljena. Od krize eura, značajan napredak vidljiv je samo u oblasti bankarske unije. Ras-

⁴³ Hervé, Alan (2021), The European Trade Policy in the time of COVID-19: adaptation or change of paradigm?, Robert Schuman Foundation, *European issue* no. 581.

prave o bližoj fiskalnoj uniji ili o obavezujućoj koordinaciji u areni ekonomske politike više puta su zastale. Posljednji slučaj bio je francusko-njemački projekat za budžet eurozone, koji je sveden na makroekonomski besmislen i uglavnom simboličan projekat, neposredno prije nego što je pandemija izazvala novu krizu.⁴⁴

Posljednja godina je duboko promijenila konture buduće rasprave o reformama. U roku od samo nekoliko mjeseci postignut je dogovor o Instrumentu oporavka (RI), putem kojeg će EU finansirati dodatne troškove u narednim godinama. Sredstva će se prikupljati kao dug EU na finansijskim tržištima. Ovaj korak – potpuno nezamisliv prije godinu dana – ograničen je vremenski i posljedicama pandemije.

A opet, mijenja sve.

Stara agenda reformi eurozone iz 2010-ih u osnovi je polagala sve nade u bankarsku uniju i uniju tržišta kapitala. Pitanja fiskalne politike je ostavila po strani i time ih spustila na politički nivo. Staru agendu sada je pregazila stvarnost. Protekla godina nas je naučila pet lekcija koje će u potpunosti uzdrmati ekonomsko upravljanje EU:

- 1) Dug EU je moguć i postaće stvarnost;
- 2) EU i eurozona dobijaju fiskalni kapacitet;
- 3) Evropski semestar će biti istorija;
- 4) Arhitektura upravljanja kriznim situacijama je politički dovedena u pitanje; i
- 5) Eurozona gubi značaj za donošenje odluka u EU.⁴⁵

Zajedno, ovih pet lekcija pandemije učiniće stari, pre-pandemski program reforme eurozone suvišnim. Institucije EU bi, stoga, trebalo da iskoriste naredne mjesece za pripremu nove

⁴⁴ Guttenberg, Lucas; Hemker, Johannes; Tordoir, Sander (2021), *Everything will be different: How the pandemic is changing EU economic governance*, Hertie School, Jacques Delors Centre, Berlin.

⁴⁵ Ibid.

agende reformi za ekonomsko upravljanje EU koja može donijeti opipljive rezultate, prije nego što se bude pregovaralo o narednom dugoročnom budžetu EU.

Nakon početnog šoka u ekonomskoj aktivnosti u Evropi u prvoj polovini godine, ekonomija EU se oporavlja u trećem kvartalu, nakon postepenog ukidanja mjere suzbijanja pandemije. Međutim, ponovno oživljavanje koronavirusnih infekcija dovelo je do još jednog smanjenja ekonomske aktivnosti u posljednjem kvartalu 2020. Shodno European Winter 2021 Economic Forecast, očekuje se da će realni bruto domaći proizvod (BDP) dostići nivo prije krize do sredine 2022. u prosjeku i u EU i u eurozoni.

U eurozoni postoji očigledno odstupanje u Purchasing Managers' Index-u (PMI) za robu i usluge od januara 2020. godine, pri čemu su usluge očigledno mnogo teže pogođene. PMI pokazuje vrlo različitu dinamiku u odnosu na krizu iz 2008. godine, kada su usluge imale manji pad u odnosu na proizvodni PMI. Ipak, oporavak industrijske proizvodnje ostaje nedovršen zbog značajne investicione slabosti.⁴⁶

Kriza je uticala na mnoge različite industrijske ekosisteme i njihove lance vrijednosti. U mnogim slučajevima ovi lanci vrijednosti su oblikovani tokom proteklih godina kako bi bili što efikasniji kroz *just-in-time* i *lean* proizvodne metode. Pitanje koje je pokrenuto u prvim mjesecima krize COVID-19 bilo je da li otkrivena krhkost može da ubrza trendove preusmjeravanja industrija koji su započeti tehnologijama uštede troškova rada.⁴⁷ Studija Eurofounda pokazala je da je postojao trend rasta kompanija koje su se preselile u Evropu još prije pandemije.⁴⁸ Ovo

⁴⁶ OECD (2021), *Economic Outlook*, Volume 2020 Issue 2, No. 108, OECD Publishing, Paris.

⁴⁷ Fortunato P. (2020), How COVID-19 is changing global value chains, UNCTAD.

⁴⁸ Eurofound (2019), *Reshoring in Europe: Overview 2015–2018*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

je ponovljeno u novijoj studiji o tome kako je COVID-19 uticao na *reshoring*, koja je otkrila da je ponovno angažovanje u porastu od posljednje decenije, posebno za veće firme u srednjoj do visokotehnološkoj industriji. Specifični pokretači *reshoringa* su automatizacija, ali takođe i cilj veće fleksibilnosti i smanjenog vremena izvođenja.⁴⁹ Razmatranja *reshoring/nearshoring* nije su uzrokovana samo zabrinutošću zbog sigurnosti globalnih lanaca vrijednosti, već i strateškim razmatranjima. Već prije pandemije, predsjednica Evropske komisije Ursula von der Leyen pozvala je na tehnološku suverenost, opisujući je kao „sposobnost koju Evropa mora imati da donosi sopstveni izbor, zasnovan na sopstvenim vrijednostima, poštujući sopstvena pravila“. Dalje, Nova industrijska strategija Evropske Unije poziva na zadržavanje i jačanje evropske tehnološke i digitalne suverenosti.⁵⁰ Dakle, EU oblikuje globalizaciju na način da mijenja svoju ulogu u njoj; odnosno, demokratizuje globalno upravljanje tako da poštuje okvir zajednički usvojenih standarda, ali ih i prilagođava svom kontekstu.

Utica j na lance vrijednosti bio je kratkotrajniji od početnih očekivanja. Iako je globalna trgovina usporila u prvom i drugom kvartalu 2020. godine, počela je da se oporavlja u trećem kvartalu, a čini se da su naknadna izbijanja imala manje efekta. U EU i širom svijeta granice su ostale uglavnom otvorene za promet robe uz manje prekida u isporuci. Štaviše, nije došlo do velikog prekomponovanja lanaca vrijednosti kao rezultat pandemije COVID-19; moguće je da se osnovna ekonomija mijenja, što dugoročno utiče na globalne lance vrijednosti, kao što je nastavak rasta tržišta u Aziji, tehnološke promjene i automatizacija

⁴⁹ European Parliament (2021), Post COVID-19 value chains: options for reshoring production back to Europe in a globalised economy, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

⁵⁰ Bauer, M., and Erixon F., (2020), Europe's Quest for Technology Sovereignty: Opportunities and Pitfalls, *ECIPE occasional paper*.

koje smanjuju značaj troškova rada, kao i rast zarada u Kini koji smanjuje ulogu zemlje kao lokacije koja niskim troškovima stvara jeftine preduzetničke alternative.

Sve u svemu, dok je početni šok otkrio slabe tačke u lancima snabdijevanja, industrije EU su pokazale veliku elastičnost u prilagođavanju. To je takođe potvrđeno u panel diskusiji tokom Dana industrije EU, gdje se činilo da se panelisti slažu da su globalni lanci snabdijevanja potrebni da bi EU ostala efikasna i konkurentna. Pri tome izdvajaju da „EU bi se trebala usredsrediti na svoje snage, jer se i treće zemlje oslanjaju na EU u drugim oblastima, i raditi na poštenim i pouzdanim partnerstvima u trećim zemljama.“⁵¹ Globalizacija u ovom dijelu pruža osnove održivog razvoja Evropske Unije.

Pandemija je uzdigla koncept otpornosti, istaknut u činjenici da oporavak Evrope ne bi trebalo da bude samo zeleni i digitalni, već i otporni. S tim u vezi, kreatori politika širom Evrope pozivaju na stratešku autonomiju, digitalnu i tehnološku suverenost.⁵² Ovi pojmovi su slabo definisani i koriste se naizmjenično, međutim, po navodima predsjednice Ursule von der Leyen, oni pozivaju na sposobnost Evrope da sama bira i deluje nezavisno na osnovu evropskih vrednosti i pravila. U cilju dostizanja ove ambicije, postaje značajno razmotriti da li postoji potreba za politikama koje sprovedu preseljenje određenih lanaca vrijednosti u Evropu. Protekcionističke politike bi mogle dugoročno naštetiti evropskoj otpornosti i ugroziti pristup ključnim tehnologijama, posebno za manje države-članice koje se više oslanjaju na pristup stranim tehnologijama.⁵³

⁵¹ EC (2021), Plenary session at the EU Industry Days, Lesson learnt from COVID crisis? Resilience through increasing Europe's strategic capacity, Publishing Office of the EU.

⁵² Le Maire, B. (2020), Strengthening the EU's resilience and strategic autonomy, The European Files.

⁵³ Bauer, M., and Erixon F., (2020), Europe's Quest for Technology Sovereignty: Opportunities and Pitfalls, *ECIPE occasional paper*.

Ipak, globalni lanci vrijednosti ostaće ranjivi na egzogene šokove. Otpornost se može povećati putem kompanija koje poboljšavaju sisteme praćenja i dubinske analize, skladište zalihe kako bi premostile kratkoročne prekide i diverzifikaciju.⁵⁴ U stvari, industrije uglavnom ne traže načine za vraćanje svojih kompletnih lanaca vrijednosti, već se fokusiraju na diverzifikaciju svojih izvora. Ipak, postoje ograničenja diverzifikacije i uska grla će nastaviti da postoje. Budući šokovi ponude ili potražnje izazvani pandemijama, protekcionističkim politikama ili drugim događajima mogu dovesti do oskudice. Politike poput Akcionog plana EU za kritične sirovine to prepoznaju i pozivaju na smanjenje zavisnosti od određenih kritičnih materijala kroz inovacije i pristupe cirkularne ekonomije, kao i kroz jačanje domaćih izvora i diverzifikaciju izvora iz trećih zemalja.⁵⁵

Devetog maja započela je Konferencija o budućnosti Evrope. Zajedno sa paralelnim snagama veće digitalizacije i klimatskih promjena, Evropa je zabilježila promjenu vladajuće paradigme koja je uticala na napredak već postignut u više oblasti: međugeneracijska solidarnost, ravnoteža između posla i privatnog života, rodna ravnopravnost, ekonomske prilike, čak i sama demokratija. Promjene u igri nezaobilazno preispituju razumijevanje svijeta u kojem živimo, naše vrijednosti i ciljeve. Šta će to značiti u postpandemskom društvu? Kako će to uticati na proces globalizacije Evrope? Ulazeći u ovu sferu moramo uzeti u obzir nejednakosti koje je COVID-19 razotkrio i neriješena pitanja koja su postala značajnija.

Iako je možda primamljivo svesti sve moderne nepogodnosti na posljedice koronavirusa, istina je da su, uprkos velikom

⁵⁴ European Parliament (2021), *Post COVID-19 value chains: options for reshoring production back to Europe in a globalised economy*, Publishing Office of the EU.

⁵⁵ European Commission (2020), *Critical Raw Materials Resilience: Charting a Path towards greater Security and Sustainability*.

napretku, nejednakosti u Evropi hroničan problem koji datira prije koronavirusa, a njihov značaj je već bio prepoznat u *European Pillar of Social Rights* iz 2017. godine. Generacijski jaz na tržištu rada, izložen finansijskoj krizi 2008. godine, još uvijek se mogao vidjeti deceniju kasnije, s dugotrajnom nezaposlenošću mladih, a put ka stabilnom zapošljavanju, sigurnosti i vlasništvu ostao je nesavladiv.⁵⁶

Pandemija nam je pokazala kako brze promjene mogu poremetiti tržište rada gotovo preko noći i ukinuti radna mjesta. U roku od samo nekoliko mjeseci od proglašenja pandemije, u EU je bilo 5,7 miliona manje zaposlenih. Mnogo toga nije zabilježeno u statistici nezaposlenosti, jer je više radnika prešlo u radnu neaktivnost (ako ne traže posao nijesu na tržištu rada) i prinudni odmor, nego što se preselilo u nezaposlenost.⁵⁷

Dio izazova, stoga, je održavanje stabilnosti tržišta rada, obnavljanje zaposlenosti i nastojanje da se ispuni cilj od 78% iz akcionog plana Evropskog stuba socijalnih prava. Ali to ne znači pokušaj vraćanja na 2019. godinu. Pojedini poslovi su nestali i više se neće vratiti. Umjesto njih, EU ima priliku da poveća zaposlenost u novim i oblastima u razvoju, sa posebnim fokusom na ljude koji su sada bez posla.

Iskustvo iz prethodne krize sugerise da bi EU mogla krenuti putem lakih mjera za kratkoročni dobitak. Na primjer, praksa privremenog zapošljavanja kao odgovor na neizvjesnu ekonomsku klimu ili depriorizacija klimatskih promjena – previđajući činjenicu da bi ambiciozni prelaz na klimatski neutralnu ekonomiju širom Evrope mogao donijeti značajne dobitke za zapošljavanje i ekonomski rast u dužem roku. Isto tako, narativ o „vraćanju u normalu“ uzima zdravo za gotovo izvanredne žrtve koje su podnosili radnici na frontu u borbi sa pandemijom.

⁵⁶ Jepsen, Maria (2021), COVID-19 could be a catalyst for fundamental change that will define the Future of Europe, *Eurofound*.

⁵⁷ Ibid.

Nije ograničeno na zaposlene u zdravstvu i socijalnim službama, već se odnosi i na radnike u maloprodaji, lancima snabdijevanja, proizvodnji hrane i drugim osnovnim sektorima i uslugama. Ekonomije funkcionišu na bazi samopouzdanja – faktoru koji pandemija trenutno guši. Problem EU u osnovi leži u nesaglasju mjera potrebnih za rješavanje kratkoročnih i dugoročnih izazova.⁵⁸

Umjesto da se „oporavljamo“ od krize kao što smo radili prethodnu deceniju, možemo da resetujemo svoja očekivanja i preoblikujemo razumijevanje šta možemo postići u saradnji, na svim nivoima i uključivanjem svih zainteresovanih strana. Solidarnost, kreativnost i dobra volja pokazani tokom godine trebalo bi da uliju novo samopouzdanje da je ostvarivanje ciljeva kritičnih za budućnost Evrope – poput klimatske neutralnosti i pravednijeg društva – stvarna mogućnost. Time se i potvrđuje teorija Svetličića u pogledu neophodnosti interdisciplinarnog pristupa traženju rješenja, jer problemi nijesu isključivo ekonomske prirode; efekti krize su osjetni na socijalnom, zdravstvenom, institucionalnom i drugim nivoima, shodno čemu zahtijevaju odgovor koji adresira sve dimenzije novih i hroničnih problema.

Za potrebe istraživanja je potrebno obratiti pažnju ne samo na individualno djelovanje u pogledu nacionalističkih mjera kao odgovor na pandemiju, već i djelovanje multilateralnih entiteta koji u značajnoj mjeri oblikuju proces globalizacije i sistem globalnog upravljanja. U nastavku je prikazan popis trgovinskih mjera koje je usvojila Evropska unija usljed pandemije koronavirusa i prijavila Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, a odnose se na period od 1. februara do 15. septembra 2020. godine.

Iako međunarodne organizacije nijesu uvijek potpora daljoj globalizaciji, a uzimajući u obzir i inicijalno protekcionistička

⁵⁸ Morillas, Pol (2021), What will EU look like post-pandemic?, *CIDOB notes internacionales*.

djelovanja pojedinih nacionalnih vlada, zanimljivo je primjetiti da rezultati nijesu okarakterisani naglom deglobalizacijom.

Tabela 2. Spisak trgovinskih mjera koje je EU usvojila zbog pandemije COVID-19 i o kojima je obaviještena STO od 1. februara 2020. do 15. septembra 2020. godine

Measure	Source	Protectionist/Liberalizing/Neutral
Exports of personal protective equipment (PPE) subject to an export authorization	WTO document G/MA/QR/N/EU/4/Add.1 ; Add. 2 ; Add. 3	Protectionist
Relief from import duties and VAT exemption on import of goods needed to combat the COVID-19	European Commission Decisions 2020/491 and 2020/1101	Liberalizing
Implementation of Green Lanes on borders to ensure the availability of goods and essential services.	European Commission Notice 2020/C 96 I/01	Liberalizing
Guidance on more flexible usage of the public procurement framework in situations related to the COVID-19 crisis	European Commission Communication 2020/C 108 I/01	Liberalizing
Guidelines for border management measures	C(2020) 1753 final	Neutral
Facilitating Air Transport Operations	C(2020) 2010 final ; Regulation 2020/0042 amending Council Regulation (EEC) no 95/93	Liberalizing
Guidance on customs issues related to the COVID-19 emergency	DG TAXUD Ref. Ares(2020)3120083 - 16/06/2020	Neutral
Guidelines on the optimal and rational supply of medicines	European Commission Communication 2020/C 116 I/01	Liberalizing
Screening of FDI in EU companies mainly in the fields of health and medical research	European Commission Communication C(2020) 1981 final	Protectionist
ECB granting temporary capital and operational relief for supervised banks	ECB press releases from 12/3/2020 and 20/3/2020	Neutral
Three measures related to road transport (border management, waste transport, extension of certificates)	C(2020) 1753 final ; Regulation (EU) 2020/698	Liberalizing
Allowance for more flexibility with port charges for maritime transport services	Regulation (EU) 2020/697	Liberalizing

Izvor: Müller, Vladimír (2021), *Globalization of EU Trade Policy in the COVID-19 Era*, SHS Web of Conferences

Tri protekcionističke mjere odnose se na izvoz PPE (crnog. LZO – lična zaštitna oprema), skrining investicije i olakšavanje pružanja državne pomoći. Sve su po prirodi protekcionističke mjere, ali proglašene su privremenim. Ograničenje izvoza LZO je već ukinuto, a ostale dvije bi trebalo da budu ukinute ubrzo po završetku pandemije COVID-19. Međutim, odredbe o državnoj pomoći mogle bi dugoročno da izazovu brojne probleme EU, jer bi mogle biti predmet antisubvencionih istraga drugih država. Liberalizacione mjere iz tabele ne mogu se smatrati značajnim doprinosom liberalizaciji trenutnog multilateralnog trgovinskog sistema. One ne smanjuju broj trgovinskih barijera iz vremena prije pandemije, već samo smanjuju i ublažavaju pojedine zaštitne mjere koje su usvojile države članice EU ili razjašnjavaju promjene u okviru uobičajenih procedura.

Međutim, prethodna evolucija ovog problema ukazuje da bi pandemija COVID-19 mogla prouzrokovati još veći pomak u vladajućoj paradigmi, koji bi promijenio funkcionisanje trenutnog multilateralnog trgovinskog sistema. Evropska unija, koja je ozbiljno pogođena pandemijom, vjerovatno će ubrzati svoje napore u dugo planiranim ekonomskim i ekološkim reformama. Jedna od najvažnijih reformi mogla bi biti Mehanizam za prilagođavanje granica ugljenika, koji bi nametnuo porez (carinu) na uvoz određenih proizvoda u skladu sa njihovim ugljeničnim otiskom i na taj način efikasno osigurao da se proizvodnja ne preseli u zemlje sa manje ambicioznim klimatskim politikama. Prethodna istraživanja pokazuju da carinske tarife za ugljenik imaju veliki potencijal za smanjenje emisija, ali će naštetiti postojećim svjetskim trgovinskim tokovima.⁵⁹ Drugi važan faktor je potreba za jačom otpornošću globalnih lanaca snabdijevanja. Ova dva trenda mogla bi ubrzati pomak trgovinske politike

⁵⁹ Müller, Vladimir (2021), Globalization of EU Trade Policy in the COVID-19 Era, SHS Web of Conferences 92, *Globalization and its Socio-Economic Consequences 2020*.

EU sa neoliberalizma i snažne podrške slobodne trgovine ka malo više protekcionističkom pristupu, ali koji se ne bi zasnivao na zaštiti domaće proizvodnje, već na ekološkim razmatranjima i aspektima pouzdanosti lanaca snabdijevanja.

Efekti pandemije COVID-19 na lance vrijednosti do sada nije su pokrenuli promjenu u funkcionisanju globalizovane ekonomije, ali su povećali svijest o tačkama slabosti i zavisnosti. Međutim, zavisnosti i rizici se mogu smanjiti jačanjem međunarodnih partnerstava, diverzifikacijom dobavljača, inovacijama koje smanjuju potrebu za određenim resursima i pristupima cirkularne ekonomije koji podstiču ponovnu upotrebu materijala. Vodeći ciljevi EU i dvostruka tranzicija (zelena i digitalna) mogu stvoriti teret višestrukosti ciljeva EU. Međutim, previše fokusiranja na nacionalne prioritete bio bi još jedan rizik za nacionalne planove oporavka i otpornosti.⁶⁰ Odnosno, orijentisanje na isključivo sopstvene interese i kontekst može u krajnjem ugroziti ciljeve nacionalnog razvoja. To bi svakako potvrdilo teoriju Strange Susan, koja je istakla da vraćanje na staro nije moguće i da nam je potreban novi pristup zasnovan na izgradnji sistema otpornih na crne labudove i slonove.

Veća i šira rasprava unutar EU o socijalnim aspektima tržišne ekonomije i kapitalizma takođe treba da bude dio oporavka. Evropski model države socijalne zaštite u kombinaciji sa tržišnom ekonomijom treba preispitati i prilagoditi zahtjevima post-neoliberalne ere. Digitalizacija, klimatske promjene, ponovna globalizacija i bolje integrisani međunarodni sistem koji je više usredsređen na ljudsku bezbjednost, nego na nacionalnu bezbjednost zahtijevaju prilagođavanje kako od EU,

⁶⁰ De Vet, Jan Maarten; Nigohosyan, Daniel; Nunez Ferrer, Jorge; Gross, Ann-Kristin; Kuehl, Silvia; Flickenschild, Michael (2021), *Impacts of the COVID-19 pandemic on EU industries*, *Publication for the committee on Industry, Research and Energy*, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg.

tako i od njenih država članica. Ako su EU, njene države članice i evropski narod u stanju da se prilagode post-COVID okruženju, žrtve tokom krize nijesu bile uzaludne. Novi teoretski okvir je potreban Evropskoj uniji, i ne samo u pogledu redefinisavanja osnovnih ekonomskih postulata.

Preispitivanje globalizacije i globalne uloge EU u međunarodnoj političkoj ekonomiji je još jedno kritično pitanje za Evropsku uniju. Vizija zelenije i digitalnije Evrope veoma zavisi od oblika globalizacije u narednim godinama. Evropska unija je uspostavila dobro organizovanu i funkcionalnu mrežu međuregionalnih i bilateralnih sveobuhvatnih trgovinskih sporazuma i zapovijeda dobro funkcionišućom mrežom međuregionalnih odnosa sa gotovo svim važnim ekonomijama i regionima svijeta.⁶¹

Tokom mandata Junckerovog predsjedavanja Evropskom komisijom (2014–2019), koji je globalno karakterisan kao period trgovinskih ratova i protekcionizma, EU je zaključila trgovinske sporazume sa Kanadom, Japanom, Vijetnamom, Singapurom i zemljama MERCOSUR-a, Brazilom, Argentinom, Paragvajem i Urugvajem.⁶² Nedostatak podrške ključnih multilateralnih aktera kao što je Svjetska trgovinska organizacija podri-va potencijal EU da preoblikuje globalizaciju, ali je ne zaustavlja. Stoga uloga EU nije samo u učestvovanju u igri, već u njenoj transformaciji na način da odgovara stvarnim potrebama svih interesnih strana.

Iz perspektive međuzavisnosti, svijet je u velikoj meri organizovan kao transnacionalna mreža sa čvorovima ili čvorištima, umjesto stubovima snage kao gradivnim blokovima. Broj i kvalitet bilateralnih i multilateralnih odnosa odrediće uticaj

⁶¹ EU Commission (2019), Report on Implementation of EU Free Trade Agreements: 1 January 2018 – 31 December 2018, Publications Office of the European Union.

⁶² Roloff, Ralf (2020), COVID-19 and No One's World: What Impact for the European Union, *Connections QJ*, 19:2.

država i političkih aktera. Multilateralizam je suština opstanka EU, kako na unutrašnjem, tako i na spoljašnjem (geopolitičkom) planu. Zajedničko upravljanje nije proizvod birokratske težnje, već odgovor na realne probleme koji prevazilaze nacionalne granice, ali i potreba vizije sopstvenog razvoja.

Norberg (2021) navodi da je tokom pandemije Covid-19 Evropa imala veliku korist od toga što je otvorena ekonomija koja može pristupiti robi i uslugama iz drugih dijelova svijeta. Paradoksalno, pojedini kreatori politika smatraju da je zavisnost od inostranih zaliha smanjila otpornost ekonomije – i tvrde da bi Evropa sada trebalo da se odvikava od zavisnosti od drugih ekonomija. Samodovoljnost ili manja ekonomska otvorenost je opasan pravac razvoja. Po navodima Norberga, to bi Evropu učinilo manje otpornom i manje sposobnom da odgovori na sljedeću vanrednu situaciju.⁶³

Ključno je da ljudi, firme i vlade mogu nabaviti zalihe iz drugih dijelova svijeta. Upravo će diverzifikacija, a ne koncentracija proizvodnje učiniti Evropu otpornijom kada se dogodi sljedeća vanredna situacija. Norberg (2021) dalje navodi da je najbolja politika otpornosti ona koja podstiče specijalizaciju i inovacije i koja omogućava slobodu improvizacije u potrazi za rješenjima. Za tu svrhu potrebna nam je otvorenost za protok robe, usluga i tehnologija iz inostranstva.⁶⁴

Početkom 2020. godine, kada je većina azijske proizvodnje i obrade ugašena, efekti su se brzo osjetili u lancima snabdijevanja. Protok sirovina i drugih proizvoda koji pokreću globalnu trgovinu je bio zaustavljen. Hamburški lučki operater HHLA prijavio je gubitke i do 40 procenata, a nedostaci u isporuci doveli su do privremenog zastoja proizvodnje u njemačkim fabrikama.

⁶³ Norberg, Johan (2021), COVID-19 and the Danger of Self-sufficiency: How Europe's Pandemic Resilience was Helped by an Open Economy, *European Centre for International Political Economy*.

⁶⁴ Ibid.

Zaključavanja vezana za koronavirus u Evropi dovela su do toga da radnici odjeće u Bangladešu gube sredstva za život. Kompanije diverzifikuju svoje lance snabdijevanja ili pojačavaju napore ka digitalizaciji. U Njemačkoj se javni fondovi koriste za podsticanje domaće proizvodnje zaštitne opreme kako bi se u budućnosti obezbijedile zalihe. Ali za većinu njemačkih kompanija takve mjere bi drastično poskupile proizvodnju. Globalizacija je na mnogo načina uzrok eksploatacije i socijalne nepravde, ali ako bi zemlje u razvoju izgubile ogromne porudžbine bez nadoknade, rezultat bi bio izuzetno negativan. Jer, mnogo više ljudi će umrijeti od gladi nego od pandemije.⁶⁵

U daljim koracima, Covid-19 nas primorava da preispitamo stavove i politike u brojnim oblastima koje će oblikovati nasljeđe pandemije za evropske integracije. Kao što tvrde Buti i Papaconstantinou (2021), neka od glavnih istaknutih pitanja mogla bi se grupisati u četiri tačke: nove granice između države i tržišta; pojam subvencioniranja u novom okruženju; ponovno povezivanje EU/domaćeg sa međunarodnim/globalnim dnevnim redom; i potreba da se ekonomije i politike EU bave dugoročnim strukturnim promjenama.⁶⁶

Okvir za mjere politike pruža koncept upravljanja misijama, koji je kreirala prof. Mariana Mazzucato.⁶⁷ Cilj upravljačkih misija je pružiti zajedničku viziju i ambiciju povezivanja država članica, preduzeća i građana kako bi se više ostvarilo od javnih investicija. Nadovezujući se na ovaj okvir, države članice moraju da razmotre kako njihovi nacionalni planovi doprinose zeleonom, digitalnom i otpornom oporavku. Ipak, lanci vrijednosti će

⁶⁵ DeutscheWelle (2021), Coronavirus: How the pandemic is changing globalization, *DeutscheWelle*.

⁶⁶ Buti, Marco; Papaconstantinou, George (2021), The legacy of the pandemic : how COVID-19 is reshaping economic policy in the EU, *EUI*.

⁶⁷ Mazzucato, Mariana (2019), *Governing Mission in the EU*, Publishing Office of the EU.

ostati globalni, ali se mogu ojačati na evropskom nivou. Da bi to učinile, države članice treba ohrabriti da traže sinergije u nacionalnim planovima oporavka drugih država članica i razraditi kako će njihove planirane investicije koristiti drugim državama članicama.

Konačno, osim koordinacije na nivou EU, potrebna je i saradnja na širem međunarodnom nivou. Potrebno je uspostaviti i ojačati partnerstva kroz trgovinske i druge sporazume, kako bi se olakšao pristup raznovrsnijim lancima snabdijevanja. Osim toga, saradnja na kritičnim tehnologijama olakšava pristup najnovijim tehnologijama od strane evropskih istraživača i kompanija i omogućava im da učestvuju u diskursu o standardima i budućim aplikacijama.

Drugim riječima, mjere u nacionalnim planovima oporavka i otpornosti biće opravdane, djelotvorne i efikasne samo kada planovi u potpunosti uzimaju u obzir osnovne ekonomske i sektorske karakteristike. U suprotnom, ispostavilo bi se da su pogrešna vakcina. Shodno tome, pitanje nije da li pristupiti multilateralnom rješavanju problema, već kako obezbijediti poštovanje nacionalnog konteksta i podijeliti suverenitet shodno prirodi problema.

Uprkos, a u jednoj mjeri i zbog pandemije, EU će se i dalje oslanjati na globalizaciju. Pozivi na evropsku stratešku autonomiju nemaju za cilj protekcionizam. Umjesto toga, cilj je poboljšati evropske kapacitete za inovacije i proizvodnju u strateškim oblastima, kao i pridobiti pouzdane partnere u trećim zemljama duž lanaca vrijednosti. Dakle, omogućavanje saradnje kada je to moguće i jednostrane akcije kada je to potrebno. Drugim riječima, demokratijom ojačano multilateralno upravljanje. Manje zavisnosti i više diverzifikacije, a samim tim i veća otpornost.

Globalizacija u post-COVID vremenu

Tehnološki razvoj je učinio da veliki dio procesa globalizacije bude nepovratan. Zajednički tehnički standardi su preduslov globalizacije. Tehnološka civilizacija ne može ni biti održiva bez privrednog svijeta sa zajedničkim standardima. Proces standardizacije je daleko od finalizovanog, ali sa novim razvojem i ubrzanjem tehničkog rasta, međunarodna standardizovanost će biti još potrebija u budućnosti.⁶⁸

Pandemija je pokazala da privrednicima treba država i obrnuto. Obije strane igraju važne i neisključive uloge, shodno čemu treba težiti redefinisanju odnosa sa privrednim sektorom, kako unutar, tako i izvan nacionalnih granica. Primjer nabavke medicinskih sredstava, istraživanje vakcina i mobilizacija resursa dokazuju da su javno-privatna partnerstva neophodna, pa je poželjno oblikovati ih na način da omogućavaju obostranu otpornost na buduće, zajedničke probleme. Uz veću otpornost, manje je argumenata za deglobalizaciju u cilju očuvanja ili ubrzanja postojećeg tempa razvoja.

Bez sistemskih promjena, ekocentrični model razvoja ne može biti postignut.⁶⁹ Takva sistemska promjena ne može biti postignuta nacionalno, shodno tome rješavanje problema ima uporište u multilateralizmu, jer globalni problemi zahtijevaju globalna rješenja. Na bazi ovog postulata nije samo očekivano, već i neophodno produbljivati globalnu saradnju.

Contractor (2021) zaključuje da će nakon pandemije *new normal* biti marginalno drugačije, dok će se globalizacija u raznim manifestacijama nastaviti. Usljed multilateralnih izazova koji se ogledaju u klimatskim promjenama, nejednakosti pristupa tehnologijama, senzitivnosti potrošača prema održivosti i usva-

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

janju međunarodnih standarda, biće potrebna veća i snažnija globalna koordinacija. Uostalom, već postojeći protok informacija, širenje edukacije, znanja, pismenosti i tehnologija stvaraju vrstu „globalne svjesnosti“, što zajednički otežava regresiju globalizacije.⁷⁰

Svetličić (2021) navodi da su globalizacija i deglobalizacija dva načina za poboljšanje globalne agende. Tri je u nalaženju pravog balansa. Jer, nezaštićeni segmenti društva ugrožavaju društvo u cjelosti, bilo da je opasnost u vidu bolesti ili ekstremnog siromaštva. Svijet je postao više međuzavisan, kompleksan i kontroverzan. Dosadašnja praksa je za prioritet imala očuvanje ekonomskih interesa i nacionalnih suvereniteta, što produbljuje postojeće socijalne i ekonomske nejednakosti.⁷¹ Rješenja navedenih problema ne možemo relizovati samostalno, već multilateralno, što je izazov sam po sebi.

Bluth (2020) podsjeća na konstantnost i brzinu promjena u našem okruženju. Shodno tome će zemlja koja se najbrže prilagodi imati kompetitivnu prednost.⁷² Iz tog razloga su politike koje unapređuju prilagodljivost promjenama od ključne važnosti, naročito u post-COVID vremenu gdje nepredvidljivosti i „predvidljive nepredvidljivosti“ ubrzavaju promjene.

Očekivani nastavak procesa globalizacije ne znači i neizostavno odsustvo nacionalnog suvereniteta ili smanjenje uloge države. Stanovnik (2016) tvrdi da je nacionalna država bila jedini agent koji je mogao efektivno adresirati krize.⁷³ Pri potencijalno dubljoj globalnoj integraciji nije rješenje slijepo pratiti koncept *laissez faire* i prenijeti suverenitet na tržište, niti uvijek na multilateralno

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Svetličić, Marjan (2021), *New Normal after COVID-19*.

⁷² Bluth, Christian; Petersen, Thiess (2020), *The corona transformation*, GED Project.

⁷³ Stanovnik, Tine (2016), *Med pozitivizmom in normativizmom – Gibanje za Ekonomsko Pluralnost*, *Weebly*.

tijelo, već je solucija kooperativno djelovanje u oblastima koje zahtijevaju saradnju i donose obostrane koristi, ne samo ekonomske, već i razvojno-socijalne u opštem smislu.

NIC (2021) navodi da će države nastojati da diverzifikuju izvore moći u cilju oblikovanja globalnih normi, pravila i institucija, pri čemu regionalne moći i nedržavni akteri povećavaju veličinu uticaja u okviru individualnih regiona, u djelovima gdje najveće sile nijesu još uvijek prisutne.⁷⁴

Nedržavni akteri povećavaju ulogu u eri globalizacije. Taj proces se nije zaustavio pandemijom. Čak i u odgovoru na virus, međunarodne organizacije, transnacionalne nevladine organizacije i multinacionalna preduzeća služe kao akteri u centru problema, koji ukazuju na krhotine sistema i upućuju na rješenja. Nijesu samo alarmi gorućih problema. Njihova djelovanja ko-kreiraju okruženje, podnose i stvaraju pritiske nezaustavljivih promjena. Međuodnos kompleksne mreže mreža jeste odraz dugotrajnog procesa ekonomskih, političkih, socijalnih i kulturalnih integracija. Iako integracije nijesu na svim nivoima optimalno rješenje za države različitih stupnjeva razvoja, sveprisutni su dio okruženja formiranog informatičkom revolucijom 21. vijeka. Izazovi poput pandemije koronavirusa su produbile potrebu za saradnjom, jer se suočavamo sa problemima koji ne vide nacionalno ispisane granice. Sa druge strane, epidemija je ojačala težnju za reformama.

Diverzifikacija aktera i promjena odnosa moći dovode do podriivanja globalnog multilateralizma, kao i povećanja jaza između transnacionalnih izazova i institucionalnih sistema. Kreiranje otpornih sistema – zdravstvenih, ekonomskih, socijalnih, ekoloških – postaje sve više fokus istraživačkih i privrednih napora, dok se politika uz rastuću pažnju bori sa pridržavanjem međunarodnim vizijama.

⁷⁴ NIC (2021), *Global trends 2040; a more contested world*, National Intelligence Council, USA.

Godinama unazad, Cox (1987) je tvrdio da globalizacija dovede do transformacije nacionalne države, a ne njenog nestanka.⁷⁵ Neophodno je doći do novog balansa između tržišta i društva, koji će nastaviti da oslobađa kreativnu energiju privatnog preduzetništva, ali bez erozije socijalne baze kooperacije.⁷⁶

Po mišljenju Konczala (2021), ekstremni liberalizam ogledan u potpunom oslanjanju na tržišne sile je pobijeđen ne samo zbog ekonomskih rezultata, već i zbog stvarne slobode koja zahtijeva i slobodu od tržišta.⁷⁷ Stoga bi novi *socijalni ugovor* trebao biti usvojen prije svega shodno nacionalnom kontekstu, odnosno lokalizovan na način da odgovara neformalnom institucionalnom postolju kulture, običaja i tradicije. To je uostalom osnovni uslov i međunarodnog privrednog razvoja, što u ovom slučaju dokazuje teorija djelovanja multinacionalnih preduzeća koju su razvili Dunning i Lundan.

Rikardova demonstracija principa komparativne prednosti ostaje jedan od najvažnijih ekonomskih postulata, a odnosi se na to da slobodna razmjena proširuje potrošačke mogućnosti, čak i ako zemlja ima apsolutnu prednost proizvodnje svakog dobra. Ipak, nije dovoljno omogućiti slobodnu razmjenu, bez formalnih sporazuma. Rodrik (2018) navodi da manipulacija uslovima trgovine pruža dovoljan ekonomski motiv zemljama da se obavežu na slobodnu razmjenu potpisivanjem sporazuma. U odsustvu obavezujućih sporazuma, nacionalne vlasti mogu odlučiti da urade lakšu stvar i zaštite uvozne interese usljed kratkoročnih političkih pritisaka.⁷⁸ Partnerstva se grade povjerenjem koje se

⁷⁵ Cox, R. W. (1987), *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*, Columbia University Press, New York.

⁷⁶ Rodrik, Dani (1997), *Has Globalization Gone Too Far?*, Inst. Int. Econ., Washington DC

⁷⁷ Konczal, Mike (2021), *Freedom from the Market*, New press.

⁷⁸ Rodrik, Dani (2018), What do trade agreements really do?, *Journal of economic perspectives*.

stiže poštovanjem dogovora. Na toj osnovi se gradi održivi privredni razvoj, nasuprot promjenljivim odlukama koje kreiraju neizvjesnost i odvrćanja od SDI i međunarodne trgovine. Sporazumi time jačaju otpornost na političke pritiske i posljedične potrese u međunarodnim ekonomskim odnosima, a omogućavaju i kontrolisanu međunarodnu integraciju.

Međutim, trgovinski sporazumi i protekcionizam nijesu nužno dobri ili loši. Zavise od nacionalnih interesa, sadržaja sporazuma i nivoa razvoja ugovornih strana. Nije dovoljno procijeniti uspješnost sporazuma na osnovu obima ostvarene razmjene. Mnogo je primjera gdje previše harmonizacije u ime smanjenja transakcionih troškova proizvodi loše posljedice. Regulatorna harmonizacija može pospješiti razmjenu, ali istovremeno i spriječiti regulaciju da reflektuju domaće interese.

Na bazi identifikovanog činjeničnog stanja i teorije Richarda Baldwina je razvijena ideja samostalne regulacije, koja je potrebna iz razloga što se krećemo ka *novoj, više individualnoj* globalizaciji. Posljedica informatičke revolucije jeste fragmentacija proizvodnog procesa, koja je kreirala mnogo manje nedjeljive jedinice proizvodnje. Fokus nije proizvodnja u opštem smislu, već njeni djelovi: zadaci, zanimanja, stupnjevi, itd. To znači da konkurencija ne postoji samo između proizvođača, već i različitih jedinica proizvodnje na međunarodnom tržištu. Ovim se pružaju prilike za tržišne pobjede u inostranstvu, ali i povećava pritisak odgovornima za jedinice proizvodnje. Shodno tome, globalizacija je više individualna.⁷⁹

Industrijski razvoj se mijenja uporedo sa globalizacijom. Trenutna faza industrijskog razvoja se fokusira na proizvodnju komponenti, posrednike i izvoz. Uz navedeno, nova rezolucija globalizacije znači veću komparativnu prednost i trgovinske koristi. S obzirom na to da se *know-how* odnosi na stupnjeve

⁷⁹ Begović, Boris (2017), Book review: the great convergence: information technology and the new globalization, *Panoeconomicus*.

proizvodnje, a ne sektore, preduzećima iz razvijenih zemalja nije odbojna ova vrsta transfera, jer im ne stvara konkurenciju na tržištu. Iz ovih razloga nova globalizacija predstavlja svijet kooperacije, a ne konkurencije.⁸⁰ Ovo su značajni podsticaji za zemlje u razvoju, naročito za mikro zemlje.

Prisjetimo se da deglobalizacija nije bila odgovor ni na veće ekonomske potrebe. Velika recesija 2009. godine je proizvela rekordne stope nezaposlenosti, što je izazvalo izuzetne političke pritiske na vlast. Međutim, masivne protekcionističke mjere slične onima iz 1930.-ih godina se nijesu realizovale.⁸¹

Uostalom, zašto je potrebna drugačija globalizacija? Prvenstveno zato što je Adam Smit bio u pravu: globalizacija nije stvorila *an even playing field*. Nejednakost je postala najveća glavobolja globalnih i nacionalnih ekonomija. Međutim, odbijanje globalizacije je postalo kao odbijanje plime i oseke, stoga nije lako niti kratkotrajno deglobalizovati kompleksnu mrežu međuzavisnih ekonomskih subjekata. Rodrik (1997) je predvidio da će posljedica ekonomske integracija biti veća socijalna disintegracija.⁸² Zbog toga nova globalizacija mora biti građena na bazi moralnosti, pravde i institucija, jer to su preduslovi dobrog funkcionisanja tržišta. U ovom smislu treba paziti da slobodnu razmjenu ne pomiješamo sa neregulisanom razmjenom.⁸³

Ne možemo govoriti o globalizaciji bez globalnog upravljanja. Postoji više modela u razmatranju.

Demokratizacijom pospješeno globalno upravljanje ostavlja mnogo prostora nacionalnoj državi za planiranje politika. Razlozi nijesu isključivo ekonomski; socijalni, kulturalni,

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

⁸² Rodrik, Dani (1997), *Has globalization gone too far?*, Inst. Int. Econ.

⁸³ Svetličić, Marjan (2019), *How much globalization are (we) academics to blame for: the globalization backlash?*, *Teorija in Praksa*.

ekološki, zdravstveni i bezbjednosni motivi mogu takođe opravdati zadržavanje nacionalnog suvereniteta u kreiranju adekvatnih mjera i politika, jer se isplativost često može mnogo bolje procijeniti na nacionalnom nivou, u odnosu na nametanje univerzalnih politika nezavisno od nacionalnog konteksta. Odnosno, ne bi trebalo da bude na „globalnoj zajednici“ da određuje prioritete i ciljeve individualnim nacijama. Takav vid globalnog upravljanja bi dodao ulje populističkoj vatri i izazvao nacionalističke reakcije.

Globalizacijom pospješeno globalno upravljanje podrazumijeva opravdanost svih eksternih pravila koja ograničavaju autonomnost domaćeg upravljanja, ukoliko je rezultat smanjenje transakcionih troškova. Ipak, transakcioni troškovi nijesu uvijek optimalno rješenje niti primarni cilj nacionalnih entiteta. Putem demokratski pospješnog globalnog upravljanja nametala bi se uglavnom proceduralna pravila, koja pospješuju domaću dosljednost demokratskim principima. Pravila bi se odnosila na transparentnost, inkluzivnost, odgovornost i korišćenje naučnih dokaza.⁸⁴

Dodatni argument u odbrani globalizacije jeste činjenica da krize nijesu nužno izazvane globalnim upravljanjem. Politike usvojene na nacionalnom nivou dovode i do *beggar-thyself* ishoda. Rodrik (2020) ističe primjer administracije predsjednika Trampa pri usvajanju mjera nacionalne sigurnosti koje nijesu loše samo zbog uticaja na druge nacije, već i zbog enormnih troškova za ekonomiju SAD-a. Međutim, demokratsko globalno upravljanje ostavlja prostor nacijama da donose takve politike, ukoliko ne ugrožavaju druge nacije i baziraju se na demokratskim principima. Potrebno je usvojiti pristup koji demokratizuje odlučivanje, umjesto da se pretežno zasniva na globalnoj harmonizaciji politika.

⁸⁴ Rodrik, Dani (2020), *Putting Global Governance in Its Place*, Oxford University Press.

Globalizacija je prvobitno optužena za uzrok pandemije, što posljedično dovodi do odvrćanja globalizacijskih napora. Iz ovog razloga je ključni izazov budućnosti prevazilaženje vizije manje globalizovanog svijeta koji vodi smanjenju otvorenosti i slobode. Globalizacija se ne može ignorisati, stoga moramo naći način da ublažimo, odnosno spriječimo negativne efekte i rekreiramo globalizaciju koja će biti više fer, humana, demokratska i inkluzivna. Takva globalizacija pruža dovoljno slobode nacionalnim vladama da se samostalno opredjeljuju za modele unapređenja socio-ekonomskih uslova, kao i mogućnost da uspostave međunarodnu saradnju gdje je neophodna i poželjna, pri tom se pridržavajući demokratski usvojenih standarda i pravila.

Crna Gora u post-COVID vremenu

Pandemija nije dovela do kraha globalnih integracija. Lekcija koju nam je pružila jeste da su sile globalizacije, naročito ekonomske, jače nego ikada. Ono što je potrebno jeste promisliti, odnosno rekreirati postojeće sisteme na način da budu otporni, humani i održivi. Crna Gora mora ići u ovom pravcu ukoliko želi da izgradi društvo koje može spriječiti buduće krize ili makar ih podnijeti na način da se segmenti društva ne dovedu u stanje ozbiljne ugroženosti. Rodrik (2013) u ovom pogledu navodi da globalizacija može preživjeti i trenutni pokazatelji dokazuju vjerovatnost nastavka globalizacionih odnosa, ali ono što je potrebno za dalje faze razvoja jeste demonstracija liderstva.⁸⁵

U post-pandemskom periodu će glavni period biti rješavanje Rodrikove trileme: kako istovremeno ostvariti demokratiju, globalizaciju i nacionalni suverenitet ili kako odrediti njihovu optimalnu kombinaciju. Crna Gora se suočava sa istim izazovom, pronalazeći balans između protekcionističkih i liberalnih politika,

⁸⁵ Rodrik, Dani (2013), *Coming soon – Capitalism 3.0*, *Business Standard Column*.

nacionalnog odlučivanja i nadnacionalnog suvereniteta, demokratskog i autokratskog režima. Rješenja moraju biti održiva u širem smislu – dugoročno primjenljiva; sa minimalnom štetom; inkluzivna, preventivna; usmjerena na uzroke. Na bazi Rodrikove teorije i u kontekstu crnogorskog razvoja možemo zaključiti da ostvarljivost sva tri cilja nije održiva.

Pandemija djelimično stimuliše zatvoreniji svijet sa manje sloboda. Taj pravac može biti kratkog trajanja, naročito za Crnu Goru kojoj zatvorenost pruža isuviše mali prostor za dugoročni razvoj. Ekonomske i građanske slobode u krajnjem povećavaju blagostanje, koje se zatvorenosću teško dostiže u mikro zemlji; režim anokratije s druge strane stvara posebne prepreke uspješnom suočavanju sa posljedicama krize prouzrokovane pandemijom. Može se pretpostaviti da bi Crna Gora pod anokratskim režimom teže podnijela efekte deglobalizacije u odnosu na zemlje pod drugim režimima, uzimajući u obzir da je zemlja u tranziciji, koja još uvijek konsoliduje proces demokratskih reformi. Uzmimo u obzir i političku situaciju u Crnoj Gori koja je nestabilna i dinamična, sa istorijom koja bilježi krvavo razdvajanje zemalja u regionu.

Istovremeno, potrebe su navele zemlje da više sarađuju u pogledu koordinisanja zdravstvenih, istraživačkih i razvojnih politika. Kao članica Ujedinjenih nacija, NATO-a i kandidat za EU, Crna Gora je aktivna u zajedničkom djelovanju i predano usvaja međunarodne preporuke. Drugim riječima, globalizovanost služi Crnoj Gori za suočavanje sa krizom. Uprkos efektima globalizacije koje su prepoznali Baker i Inglehart, nije kontekstualno precizno zasnivati strateški razvoj na opštim zaključcima, jer industrijalizacija crnogorske ekonomije i njeni efekti na crnogorsko društvo nijesu naredni korak razvoja Crne Gore, uzimajući u obzir brzu industrijalizaciju koju je doživjela u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Crna Gora se sada suočava sa izazovom uspješnog završetka ekonomske i,

pretežno političke tranzicije usljed krize koju je izazvala pandemija.

Crna Gora hvata korak tehnološkog napretka i dijeli ciljeve ekonomskog rasta sa ostalim zemljama, što je navodi da ostane dio međunarodne scene koja se standardizacijom homogenizuje. Kao mikro zemlja koja nije samoodrživa na bazi isključivo sopstvenih resursa, Crna Gora nastavlja da prati globalni razvoj ekonomskih odnosa. Spoljna ekonomska politika ostaje izuzetno važan faktor uticaja na unutrašnje ekonomske tokove i razvojno planiranje. Između ostalog, SDI, trgovina i licenciranje rastu brže od prosječne stope rasta GDP-a, što dokazuje važnost i kontinuitet benefita prekogranične trgovine.

Simulacije International Futures Model-a predstavljaju moguće efekte rasta deglobalizacije u slučaju da porastu tarife, smanji se obim SDI i migracija. Rezultati su pokazali da je pad svjetskog ekonomskog rasta osjetniji u non-OECD zemljama, kojima pripada i Crna Gora. Reagovanje na ovakve uslove zavisi od konteksta i za preciznu evaluaciju efekata u Crnoj Gori potrebno je procijeniti nivo crnogorskog razvoja, stepena globalizacije, njene zavisnosti od stranog kapitala i rada, kao i industrijske i platne strukture. Za mikro zemlju kao što je Crna Gora otvorenost je logičan izbor, stoga je visok nivo naročito ekonomske globalizacije namjenski ostvaren. Crna Gora ne spada u grupu razvijenih zemalja, već u 4. kategoriju zemalja u razvoju na OECD listi; zavisnost od stranog rada nije na previsokom nivou, dok je rizičnija zavisnost ekonomskog rasta od stranog kapitala. Shodno tome, moguće je da se deglobalizacija ne bi pozitivno odnosila na crnogorsku ekonomiju i širi društveni razvoj.

Crna Gora je dio globalnog sistema i stoga niz reformskih akcija ne može biti potpuno nezavisan od ostalih segmenata globalnog društva. Dok se nacionalne politike i ekonomski ciljevi u velikoj mjeri oslanjaju na suverenitet individualnih država, multilateralne saradnje je potrebna ne samo za rješavanje postojećih

problema koji prevazilaze nacionalne granice, već i za sprečavanje njihovih uzroka, što zahtijeva novi teorijski okvir na bazi kojeg će se usmjeravati državne razvojne strategije. Jer, ne radi se samo o borbi protiv posljedica pandemije, već i o kolektivnim akcijama za suočavanje sa ostalim izazovima, poput rizika bolesti, klimatskih promjena, sajber napada, nuklearne proliferacije, terorizma i brojnih drugih zajedničkih problema.

Stoga pandemija služi kao moguća prekretnica nove uloge države i međunarodne zajednice. Crna Gora svakako mora početi od daljeg razvoja institucionalnog postolja, bez kojeg održivost progresa nije moguća, bilo na nacionalnom ili internacionalnom nivou. Ovo su osnovni motivi za potrebu još veće globalizacije, ili makar veće *potrebe* za dubljom globalizacijom. Jer, da bi Crna Gora kreirala i implementirala rješenja za goruće probleme, potrebno je da se smanji jaz između multilateralnih problema i institucionalnih kapaciteta za suočavanje sa njima.

Ustaljena globalna praksa nije jedini uzrok destabilizacije zdravstvenog, socijalnog i ekonomskog sistema Crne Gore. Prilagodljivost promjenljivim uslovima zavisi i od tipa i nivoa institucionalnog razvoja u zemlji, njene demografske slike, privredne konkurentnosti, umreženosti sa globalnim lancima vrijednosti, zdravstvene infrastrukture, tipa režima. Da li je onda veća globalizovanost lijek za Crnu Goru?

Lijek je velika riječ. Crna Gora ima malo tržište, sa radnom snagom koja ograničava specijalizaciju i podjelu rada. Globalizacija stoga djeluje kao vjerovatno rješenje, omogućavajući radnu mobilnost, internacionalizaciju i veći protok kapitala, što pospješuje preduzetništvo i inovacije. *Nova vrijednost* je potrebna Crnoj Gori. Međutim, bitno je i ono što podrazumijevamo pod globalizacijom. Potreban nam je reformirani sistem koji pospješuje međunarodnu kooperaciju onamo gdje je više potrebna, odnosno sistem koji omogućava nacionalnim vladama da se samostalno suočavaju sa problemima koji zahtijevaju rješenja u lokalnom kontekstu.

Iako globalizacija pospješuje progres širom svijeta, takođe stvara negativne posljedice. Automatizacija i vještačka inteligencija su nezaobilazni i rastući uzroci gubitka poslova. Ovi procesi nijesu dovoljno prisutni u Crnoj Gori da predstavljaju prioritet, ali sa budućim ekonomskim i tehnološkim razvojem zavisnost od ljudske radne snage će se smanjiti. Trenutno, negativni efekti globalizacije se u Crnoj Gori više vežu za problem konkurentnosti. *Infant industry argument* može imati smisla, ali dugoročna zaštita crnogorskih privrednika i makroekonomskog razvoja je sažeta u rastu konkurentnosti na međunarodnom tržištu. Nepromišljeno otvaranje svakako nije optimalna solucija, kao ni dugoročni protekcionizam koji narušava fer ekonomske odnose. Crna Gora pretjeranim otvaranjem i participacijom u globalnim vrijednosnim lancima može izaći i kao gubitnik. Ta mogućnost je ostvarljiva u slučaju eksploatacije jeftinije lokalne radne snage, trošenja profita van nacionalnih granica, zatvaranja isuviše velikog broja firmi, itd. Globalizaciju zato treba bazirati na teoretskom okviru koji promoviše redistribuciju dobiti od pobjednika ka gubitnicima. U međuvremenu, Crna Gora treba da bazira svoje međunarodno djelovanje na procjeni internog stanja, stupnja razvoja i interesa.

Crna Gora treba da obezbijedi da stanovnici na individualnom nivou budu pripremljeni za efekte pandemije i mijenjajući globalni kontekst. Prije svega da sprovodi strategiju dodatne edukacije i treninga, prilagođavajući se talasima digitalizacije i automatizacije. Na taj način će se sačuvati od negativnih efekata globalizacije i omogućiti da svaki član društva ubira plodove globalnog svijeta. Ako teoriju koju su razvili Roubini i Mihm (2010: 211) prilagodimo nacionalnom kontekstu, a koja ukazuje na krize kao rezultat vladajuće paradigme i sistema upravljanja, onda na međunarodnom nivou Crna Gora treba da teži kooperativnoj transformaciji u cilju suočavanja sa negativnim aspektima globalizacije, jer ne zaboravimo: *krize su ugrađene u sistem*.⁸⁶

⁸⁶ Svetličić, Marjan (2021), *New Normal after COVID-19*.

Crnoj Gori je, kao i drugim zemljama, potrebna koegzistencija globalizacije i deglobalizacije. U zavisnosti od komparativnih prednosti, razvojnih strategija i nacionalnih interesa, težiće većoj (de)globalizovanosti. Koronavirus se može posmatrati i kao procjena spremnosti Crne Gore na velike izazove, koji povećavaju ulogu vlade i daju vjetar u leđa nacionalistima i anti-globalistima. Istovremeno, pandemija potvrđuje potrebu za većom međunarodnom kooperacijom u cilju suočavanja sa multilateralim izazovima.

Daron Acemoglu i James Robinson (2006, p. 332) smatraju da opstanak demokratije zavisi od distribucije dohotka i cijena faktora proizvodnje. Veća trgovina za zemlju u razvoju kao što je Crna Gora znači rast plata i pad povrata na kapital. Dakle, globalizacija vodi smanjenju jaza između dohodaka siromašnih i bogatih, odnosno smanjuje negativne sistemske efekte u ekonomiji i čuva političke slobode.⁸⁷

Reis (2020) tvrdi da nikada nismo zamrzli ekonomiju u ovoj mjeri. Dok smo već vidjeli teže pandemije u pogledu zdravstvenih rizika, poput crne smrti i španske groznice, tekuća je jedinstvena u pogledu njenih efekata na ekonomiju i društvo.⁸⁸ Iz ovog razloga je veoma važno procijeniti koje korake je optimalno preduzeti iz ugla Crne Gore. Nije dovoljno oslanjati se na savjete drugih jakih ekonomija, poput američke, koja posljednjih decenija promovise globalizaciju bez pogleda unazad. Zapravo, većina danas razvijenih ekonomija su bile protekcionističke, sa SAD-om za kormilom. Strategija *one-size-fits-all* nije odgovarajuća za sve zemlje; uzimajući u obzir varijabilnost društvenih razvoja, *a-level-playing-field* ne omogućava optimalne nivoe razvoja. Štaviše, crnogorska ekonomija pruža

⁸⁷ Acemoglu, Daron; Robinson, James (2006), *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge University Press.

⁸⁸ Reis, Ricardo (2020), *The economics of coronavirus: a reading list*, *Five Books*, <https://fivebooks.com/best-books/economics-coronavirus-ricardo-reis/>

osnovu za pojedine protekcionističke mjere na bazi *infant industry argumenta*, ukoliko služe zaštiti proizvođača koji nijesu dorasli brzini igre u međunarodnoj areni. Stoga, deglobalizacija nije nužno loše rješenje. Ali problematičan dio je odrediti nivo globalizacije i deglobalizacije za pojedinačnu zemlju, odnosno u kojem pravcu i obimu podsticati integracije, odnosno dezintegracije. Jer, ne smijemo zaboraviti lekcije Velike depresije: *prava šteta je načinjena protekcionističkim reakcijama vlada*.⁸⁹

Iskustvo drugih, većih zemalja u pogledu protekcionističke istorije prilikom uspinjanja na ljestvicu razvoja nije pravilo koje treba slijepo pratiti. Dok su sve razvijene zemlje primjenjivale neku formu protekcionizma i državnih industrijskih politika, ograničeni ekonomski i politički resursi su tjerali male države da se drže otvorenijih strategija. Crna Gora se nalazi u sličnoj situaciji. Ekonomski razvoj zavisi od umreženosti sa međunarodnim tržištima, shodno tome nije preporučljivo brzo pleto se okretati pretjeranim protekcionističkim mjerama. Ako uzmemo u obzir pozitivan trend institucionalnog i tehnološkog napretka u Crnoj Gori, preporučljiva je pretežna otvorenost, sa posebnom zaštitom najugroženijih društvenih segmenata, shodno socio-političkom kontekstu i razvojnim ciljevima.

Starenje populacije i migracije postaju ključni faktori ekonomskog rasta nacionalnih ekonomija. Ovi trendovi su naročito primjetni kod razvijenih zemalja, koje posljedično pre-mještaju prerađivačke procese na tržišta u razvoju. Crna Gora u ovom pogledu ima priliku iskoristiti međunarodne trendove za nacionalne interese, time što će odgovoriti na inostranu tražnju. Tržišta u razvoju postaju plodna zemljišta za inovacije, pri čemu hvataju korak razvoja za drugim zemljama putem globalizacije. Crnogorsko stanovništvo takođe stari; jednim dijelom zbog manjeg nataliteta, a s druge strane zbog velikih emigracija

⁸⁹ Svetličić, Marjan (2020), The lessons of developed countries for COVID-19 exit strategies, *Teorija In Praksa*, let. 57, 4.

mladog stanovništva iz Crne Gore. Otvaranje države novim mogućnostima pruža osnovu za dugoročno smanjenje emigracija i imigraciju dijasporu i stranih državljana u Crnu Goru. Time bi se spriječili negativni efekti prisutnog trenda, a povećale mogućnosti za rast i razvoj kreativnosti, produktivnosti, preduzetništva, zaposlenosti i opšteg blagostanja u zemlji. Naravno, konkurentnost ostaje neophodan uslov ispunjenja nacionalnih interesa. Ovo je posebno bitno zbog pada produktivnosti uprkos tehnološkom napretku. Ipak, tehnološki progres je neizostavan faktor održivog ekonomskog rasta, stoga je mikro zemlji u razvoju otvorenost neophodna za sustizanje razvijenih zemalja.

Crna Gora nije usamljena u svojoj prekretnici daljeg razvoja putem (de)globalizacije. U maju 2018. godine 41 članica STO, uglavnom zemlje u razvoju potpisale su zajedničku deklaraciju kojom izražavaju zabrinutost povodom rastućih trgovinskih tenzija i rizika pretjeranog protekcionizma.⁹⁰

Za uspješnu globalizovanost, Crna Gora će morati pratiti pravce razvoja svjetske ekonomije. Pritisci civilnog društva, akademije, nevladinog sektora i medija prema održivom razvoju postaju sve veći i shodno tome, međunarodni naponi se polako usmjeravaju ka ostvarivanju globalne cirkularne ekonomije. Ovo nije samo recept za opšte globalno blagostanje, već i putokaz za održivi industrijski razvoj Crne Gore i dugoročne benefite globalizacije.

Ekonomska prelijevanja (*spillovers*) su fenomen koji takođe ide u prilog argumentaciji veće crnogorske globalizovanosti. Veća integracija doprinosi većem uticaju drugih zemalja na nacionalni ekonomski razvoj. Pri tome su ekonomski uslovi trgovinskih partnera relativnog uticaja na ekonomski rast. Veći ekonomski rast i nivo dohotka trgovinskog partnera imaju pozitivan uticaj na nacionalni ekonomski rast. Stoga će se crnogorski ekonomski rast uvećati ukoliko se poboljšaju i rezultati trgovinskih partnera.

⁹⁰ Ibid.

Pozitivan uticaj je veći ukoliko partner raste po većoj stopi u odnosu na posmatranu nacionalnu ekonomiju.⁹¹ Uz napredak globalizacionih napora, *spillover* efekti će se povećati u obimu.

Koristi se ostvaruju prvenstveno putem trgovinskih veza; sa rastom partnerske ekonomije raste i tražnja za uvozom, što Crnoj Gori pruža priliku za većim izvozom. Drugi benefiti se ostvaruju putem finansijskih veza; sa rastućim direktnim i portfolio investicijama uvećavaju se i *spillover* efekti trgovinskih partnera. Na kraju, mogući su i indirektni efekti, poput preliivanja samopouzdanja biznis i potrošačkih zajednica u velikim zemljama.⁹²

Kooperacija na bilateralnoj ili multilateralnoj osnovi je potrebna i u pogledu regulisanja međunarodnih odnosa. Međunarodni ekonomski odnosi se u dijelu trgovine regulišu sporazumima, koji sada obuhvataju ne samo granične restrikcije, već i bezbjednosna pravila, investicije, bankarstvo i finansije, intelektualnu svojinu, radnu snagu, okruženje, itd. Crnoj Gori su ovakvi vidovi regulacije potrebni u cilju sprečavanja *beggar-thyneighbor* i *beggar-thyself* politika. Odnosno, omogućavaju bezbjedan i produktivan proces globalizovanja Crne Gore.

Harmonizacija regulatornih standarda je cilj današnjih trgovinskih sporazuma, jer smanjenje regulatornih razlika dovodi do smanjenja transakcionih troškova pri međunarodnom poslovanju. Crna Gora u ovom pogledu uspostavlja standarde na bazi sopstvene procjene rizika i kulturnih karakteristika, odnosno neformalnih i formalnih pravila koja uređuju biznis kulturu u Crnoj Gori. U suprotnom, odsustvo trgovinskih sporazuma bi dovelo do previsokih barijera i premalo trgovine. Na ovaj način se neutrališu protekcionistički interesi, međutim slobodna trgovina i međunarodni sporazumi ne dovode uvijek do pozitivnog

⁹¹ Arora, Vivek; Vamvakidis, Athanasios (2005), *Economic spillovers, Finance&Development*, IMF.

⁹² Ibid.

ishoda; vođeni drugim setom interesa trgovinski sporazumi mogu stvoriti negativne efekte.

Testiranja navedenih pretpostavki su pokazala da 1% rasta trgovinskog partnera dovodi do preko 0,8% povećanja domaćeg rasta. Rezultati takođe pokazuju da se pozitivni efekti pojačavaju sa otvorenošću. To nam govori da otvorenost Crne Gore prema stranim tržištima doprinosi pozitivnim uticajima prelijevanja ekonomskih rezultata trgovinskih partnera. Pri tome je za zemlju u razvoju preporučljivo uspostavljanje ekonomskih odnosa sa razvijenim zemljama. Kombinovanje tražnje sa više tržišta u cilju ostvarivanja ekonomije obima je osnovni argument teorije međunarodnog biznisa. S obzirom na to da Crna Gora ima mikro tržište, strana tržišta će ostati u fokusu ekonomskih napora na mikro i makro nivou.

Globalizacija ne znači samo korist daleke saradnje. Regionalizacija je takođe put koji nije dovoljno iskorišćen za uzajamni razvoj društava na Balkanu. Crna Gora po tome nije karakteristična, jer su regionalni lanci vrijednosti često manje razvijeni u tranzicionim zemljama, a primjeri Evrope, Južne Azije i Sjeverne Amerike pokazuju da su regionalni lanci vrijednosti značajniji od globalnih.⁹³

Crna Gora je sprovela tranziciju naglo i kasno, zbog čega proces reformi i usvajanja formalnih pravila nije usklađen sa neformalnim institucijama. To iziskuje potrebu za pažljivim strateškim planiranjem, naročito u pogledu participacije u vrijednosnim lancima. Prednost je što vrijednosni lanci dodatnu vrijednost i zaposlenje raspoređuju po više lokacija, ne koncentrišu ih samo u mjestima koja su sposobna za kompleksne zadatke. Time se omogućava konvergencija sa razvijenim državama.

U zemljama u razvoju, dodata vrijednost ostvarena međunarodnom razmjenom doprinosi prosječno 30% nacionalnom GDP-u, što je značajno veće od doprinosa razvijenim ekonomijama,

⁹³ UNCTAD (2013), *World Investment Report, UNCTAD*.

koji u prosjeku iznosi 18%.⁹⁴ Ovo je dodatni podsticaj Crnoj Gori da osnaži međunarodne odnose, jer zemlji sa značajnom ulogom SDI-a globalizacija može doprinijeti većoj domaćoj dodatoj vrijednosti.

Po pitanju zaposlenosti, povećanje ostvareno globalnim vrijednosnim lancima nije uvijek pozitivno, jer uslovi rada mogu narušavati *decent living* standard. Međutim, globalni lanci vrijednosti mogu promovisati dobru praksu, korporativnu odgovornost i etičke standarde. U dugom roku, omogućavaju zemljama u razvoju da izgrade produktivne kapacitete, uključujući diseminaciju tehnologije, izgradnju vještina i unapređenje industrijskih grana.⁹⁵ Time se ne pomaže samo oporavak u post-COVID vremenu, već gradi otpornost budućim potresima i održiv socio-ekonomski razvoj.

Pristup globalnim lancima vrijednosti Crna Gora svakako ne treba ostvariti nepromišljeno. Treba ga posmatrati kao dio razvojne strategije i pristupati selektivno, odnosno targetirati oblasti na osnovu analize nacionalne industrijske strukture. Regionalni vrijednosni lanci su posebno važni, jer omogućavaju lakšu harmonizaciju standarda ukoliko partnerske zemlje dijele iste ili slične kulturne, geografske i socio-ekonomske karakteristike. Time se smanjuju transakcioni troškovi i stvaraju održive međunarodne veze koje uvažavaju nacionalne kontekste.

Pandemija koronavirusa je dodatno usporila ekonomski rast. Iskustva pokazuju da sporiji ekonomski rast dovodi do razvoja društva koje je manje tolerantno, inkluzivno i velikodušno. Ostvarivanje ekonomskog rasta putem otvorenosti zavisi djelimično od imigracija.⁹⁶ Obzirom da je Crna Gora mikro zemlja i da svjedočimo velikim emigracijama crnogorskog

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ UNCTAD (2013), World Investment Report, *UNCTAD*.

⁹⁶ Furman, Jason (2018), Nationalism, immigration and economic success,

stanovništva, naročito dijela sa većim stepenom obrazovanja i iskustva, imigracije mogu djelovati kao snažan podsticaj ekonomskom rastu. Ovo je posebno važno kada se stvara penzioni *boom* usljed starenja stanovništva i pada nataliteta. Iz ovog razloga mobilnost ljudi i rada može značajno doprinijeti dugoročnom ekonomskom razvoju Crne Gore, jer povećava radnu snagu, GDP *per capita* (putem rasta produktivnosti) i nivo dohotka.

Sve zemlje pred sobom imaju izbor: ili će platiti cijenu ekskluzivnih mjera ili će ostvariti ekonomske benefite usljed veće otvorenosti. Međutim, dok javne politike mogu obezbijediti ostvarivanje benefita, ne smijemo zaboraviti njihove političke i ekonomske limite.⁹⁷ Shodno tome, pitanje imigracija se ne smije olako shvatiti, već procijeniti shodno nacionalnom kontekstu i dugoročnim razvojnim strategijama.

Hermann (2001) navodi i da dolazi do promjene u kompoziciji „autoritativne jedinice odlučivanja“, koja se pomjera na internacionalni nivo.⁹⁸ Crna Gora je dio više međunarodnih organizacija, poput Ujedinjenih nacija, OEBS-a, Savjeta Evrope, NATO-a i drugih, što samo po sebi dovodi do prenošenja dijela suvereniteta na međunarodni nivo i znatnu harmonizaciju politika. Oslobođanje od međunarodnih uticaja nije brz proces, a u velikoj mjeri nije ni moguć, naročito ako govorimo o međuzavisnom ekonomskom sistemu u kojem „sva događanja bilo gdje utiču svugdje“. Ovo je posebno važno imati na umu ukoliko prepoznamo sve veći uticaj nedržavnih aktera na domaće politike, što stvara hibridne sisteme. Carlsnaes (2002) u ovom dijelu ističe da nedržavni akteri utiču i na usvajanje politika van granica njihovog djelovanja.⁹⁹ Shodno tome, Crna Gora treba da se

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Hermann, Margaret G. (2001), *Who leads matters: the effects of powerful individuals*, International Studies Review 3, Special issue

⁹⁹ Carlsnaes, Walter (2002), *Foreign policy*, Sage Publications Ltd.

više uključi u međunarodne tokove u cilju kontrole domaćeg razvoja. Pandemija služi kao primjer; problem koronavirusa se ne može riješiti u Crnoj Gori, ako se ne riješi u svim djelovima svijeta. Protekcionizam nas može samo dijelimično zaštititi, ali pritvaranje vrata međunarodnoj zajednici ne zaustavlja njeno djelovanje. Pitanje nije *da li* se više globalizovati, već *kako*.

Ne zaboravimo ni da je globalizacija nastala iz potreba i interesa nacionalnih država. Manji obim integracija može biti pogodan zemljama sa niskim nivoom razvoja, ali Crna Gora se polako približava grupi razvijenih zemalja, s obzirom na to da već godinama gravitira na vrhu OECD liste zemalja u razvoju. Uprkos znatno većem stepenu razvoja, Velika Britanija kroz BREXIT služi za primjer da manji obim integracija i više protekcionizma u ime autonomije nijesu optimalna rješenja za zadovoljenje nacionalnih interesa.

Koji su pandemijom uzrokovani problemi koje globalizovanost rješava?

- *Problemi zdravstvene zaštite*: više maski, vakcina, podataka, respiratora, analiza; prevencija širenja virusa, liječenja pacijenata, razmjena znanja i dobre prakse, itd.

- *Ekonomski problemi*: više investicija, turista, programa podrške; razvoj privrede, veći izvoz na strana tržišta, razvoj malih i srednjih preduzeća, uključivanje u strana tržišta kapitala, veća radna mobilnost, itd.

- *Psihološki problemi prouzrokovani pandemijom*: veća mobilnost, socijalizacija, sloboda. itd.

Zapravo, probleme je proizvela deglobalizacija. Međutim, globalizacija je podstakla deglobalizaciju. Ipak, benefiti globalizacije se žele zadržati, a negativne posljedice spriječiti. Shodno tome, potrebna nam je drugačija globalizacija; Rodrikova teorija navodi rješenje u demokratski pospješenom globalnom upravljanju, koje nije bazirano na neodrživom konzumerističkom

modelu kapitalizma, kao ni obaveznom harmonizacijom svih standarda bez obzira na nacionalni kontekst. Iz ovih razloga je nalaženje balansa između globalnog i nacionalnog upravljanja prioritet za Crnu Goru, jer mora biti spremna na autonomno suočavanje sa društvenim problemima, ali i dovoljno fleksibilna za saradnju u oblastima koje zahtijevaju multilateralni odgovor. Takav pristup poštuje nacionalni prostor i upućuje na demokratsko usvajanje normi i politika, umjesto da promoviše potpunu harmonizaciju.

Crna Gora može ostvariti razvoj u post-COVID vremenu putem sredstava globalizacije:

Tabela 3. Sredstva globalizacije za post-COVID razvoj			
Unutrašnji faktori		Spoljašnji faktori	
Rast GDP-a	Mobilnost rada i civilnog društva	Komercijalizacija odnosa	Veći protok stranog kapitala
Veći izvoz na inostrana tržišta	Razvoj potrošačke kulture	Privlačenje privrednika i turista - rast strane ponude i tražnje	<i>Spillover</i> efekti
Harmonizacija standarda i regulacija održivog razvoja	Institucionalni razvoj	Rast obima SDI	Multilateralna saradnja
Rast produktivnosti (veće migracije)	Tehnološki progres	Otvorenije biznis okruženje	Trgovinski sporazumi

Nacionalno otvaranje ka regionalnom i globalnom okruženju pruža prostor za napredak, koji se u pogledu ekonomskih indikatora jasno vidi kroz rast GDP-a, produktivnosti, izvoza i mobilnosti. U temelju ovog napretka se nalaze institucije, koje ne samo omogućavaju ostvarenje navedenih rezultata, već i kreiraju osnovu za njihov održivi razvoj. Svaki od navedenih indikatora nije dovoljan za procjenu cjelokupnog nacionalnog progressa, već se mora posmatrati u skladu sa nacionalnim kontekstom, neformalnim institucijama i relacijama sa drugim kvalitativnim i kvantitativnim pokazateljima.

Harmonizaciju i regulaciju nije lako svrstati u unutrašnje, odnosno spoljašnje faktore zbog navedenih karakteristika globalizacije. Ipak, podrazumijeva institucionalne procese koji se prvenstveno vode na nacionalnom nivou. Standardi koji odgovaraju nacionalnom entitetu nijesu uvijek u koheziji sa inostranim instancama, stoga njihova harmonizacija nije sredstvo koje isključivo dovodi do pozitivnih ishoda. Njeno navođenje u tabeli je bazirano na pretpostavci da je harmonizacija ocijenjena kao poželjna shodno svim interesnim stranama, odnosno u oblastima koje su identifikovane od strateškog značaja i u kojima se usaglašavanjem standarda smanjuju transakcioni troškovi.

Regulacija se posmatra kao sredstvo za oblikovanje međunarodnih ekonomskih odnosa na način da se spriječe negativni efekti, zaštite ugrožene grupe i ostvare obostrani benefiti po interesne strane. Opseg njihovog djelovanja je ograničen samo fokusima *stakeholdera*, odnosno trenutnim potrebama i postavljenim ciljevima. Globalizacija dovodi i do preplitanja nacionalnih ciljeva, s obzirom na to da se suočavamo sa izazovima multilateralne prirode, pa regulacija pomaže dostizanju *Sustainable Development Goals*. Sa druge strane, regulacija je sredstvo za zaštitu od loših efekata dalje globalizovanosti nacionalnih entiteta, koje zemlje u razvoju može dovesti i do udaljavanja od *even-level-playing-field* i posljedično do rasta

nejednakosti, neracionalne valorizacije resursa i disbalansa obostranih benefita.

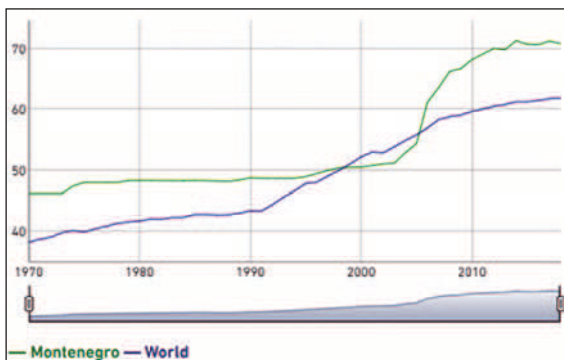
Globalizacija u privrednom pogledu upućuje na otvorenije biznis okruženje, što dovodi do veće turističke razmjene, nivoa SDI i komercijalizacije međunarodnih odnosa koji su istorijski građeni u skladu sa drugim motivima, poput bezbjednosnih i humanitarnih. Time se omogućava razvoj potrošačke kulture, koji takođe može biti posljedica *spillover* efekata, a koji se u ekonomskom pogledu najjasnije oslikavaju kroz rast, produktivnost, ali i druge posljedične promjene. Kontrola tih promjena se, između ostalog, vrši kroz trgovinske sporazume, koji omogućavaju kontinuitet razvoja i odbranu od mijenjajućih političkih struja.

Shodno tome postaje jasno da je multilateralna saradnja srž globalizacijskog djelovanja, pa služi za ostvarenje *win-win* scenarija i borbu sa negativnim posljedicama nastalih kriza. Iako se može posmatrati iz nacionalnog ugla kao unutrašnji faktor, nezaobilazno se tiče odnosa sa brojnim partnerima nad čijim djelovanjem nemamo kontrolu i čije pozicije su određene eksterno, pritom uzimajući u obzir međuzavisnost koja muti endogenost i egzogenost uticajnih faktora.

Globalizovanost za Crnu Goru u jednoj mjeri nije ni pitanje izbora. Watson i Hay (2003) smatraju da je konstrukcija globalizacije skoro mehanički rezultat pritiska egzogenih problema koji su izvan kontrole političkih aktera.¹⁰⁰ Odnosno, globalizacija je u jednoj mjeri nezaustavljiva. Crna Gora u ovom pogledu treba više razmišljati o pogodnom načinu dalje globalizovanosti, jer je njen proces dugoročan i sa naročitim rastom u 21. vijeku, što potvrđuje Indeks globalizacije Crne Gore:

¹⁰⁰ Watson, Matthew; Colin, Hay (2003), The discourse of globalisation and the logic of no alternative, *Policy and Politics*, 31(3):289.305.

KOF Globalisation Index: Montenegro vs the world (1970-2018)

Prepoznatljiv je pozitivan trend globalizovanja Crne Gore, naročito u 21. vijeku, kada je u rasponu od skoro dvije decenije koeficijent porastao sa 51,11 (2003) na 70,85 (2018). Istovremeno, koeficijent svjetske globalizovanosti je porastao sa 53,82 (2003) na 61,82 (2018). U nastavku je prikaz procesa globalizacije u drugim malim zemljama za navedeni period.

Crna Gora nije usamljena u globalizacionim naporima, jer male države kao što su Malta i Ekvador bilježe pozitivan trend u rasponu od skoro pet decenija.

S obzirom na to da je Crna Gora u istoj kategoriji kao Ekvador, zanimljivo je i da je Crna Gora značajno više globalizovana u posmatranom periodu. Uzroci disproporcionalnog rasta u koeficijentu se mogu objasniti različitim faktorima koji su vezani za nacionalni, ali i regionalni kontekst: od početnog stupnja razvoja, tipa vladajućeg režima do kulturnih karakteristika. Međutim, jasno je da male zemlje, bez obzira na nivo dohotka i kulturne osobenosti biraju veću globalizovanost, koja se u okviru KOF Globalization indeksa odnosi na političku, socijalnu i ekonomsku.¹⁰¹

¹⁰¹ Haelf, Florian; Gygli, Savina; Potrafke, Niklas; Sturm, Jan-Egbert (2019), The KOF Globalisation Index-Revisited, *The Review of International Organisations*, Germany.

Zemlje sa većim stepenom dohotka imaju veću startnu i finalnu globalizovanost u posmatranom periodu, jasno je da se procesi globalizacije razvijaju tokom više decenija, bez obzira na nivo dohotka, veličinu teritorije, populacije, kulturne i sistemske razlike.

Postojeći nivo globalizovanosti znači i da državni i nedržavni akteri utiču na okruženje bez obzira da li se posmatrana zemalja služi deglobalizacijskim mjerama, dok jačina i smjer korelacije zavise od dalje (de)globalizacije. Deglobalizacija svakako nije sredstvo kojim će se Crna Gora približiti svom dugoročnom spoljnopolitičkom prioritetu, članstvu u Evropskoj uniji, jer geopolitički i ekonomski ciljevi usmjeravaju EU ka većoj ulozi na globalnoj sceni.

Crna Gora ne treba da trči ka potpunoj protekciji nacionalnih interesa, jer ih u krajnjem može ugroziti.

Na bazi teorije Boyacigiller i Adler smo zaključili da ne postoji *one-fit-all-strategy*; važnost konteksta pri procijenjivanju pojedinačnih teorija, politika i mjera postaje neophodnost, a ne poželjnost. Krize su nam na to ukazale. Crna Gora treba da nađe rješenje koje odgovara nacionalnim potrebama. Relativnost konteksta sugerise rješenje u ravnoteži integracija, odnosno dez-integracija. Povezivanje sa inostranim tržištima, usvajanje međunarodnih standarda, participacija u globalnim lancima vrijednosti, moraju biti planirani i realizovani u skladu sa postojećim stupnjem razvoja, socio-ekonomskim karakteristikama i prioritetima koji se usvoje u datom institucionalnom okruženju.

Čak ni idealne institucije ne mogu u potpunosti eliminisati sve negativne efekte globalizacije. Moraju biti inkluzivne, a redistributivne politike ojačane ex-ante politikama.¹⁰² Pružanje jednakih prilika za obrazovanje i usavršavanje, dakle bolja priprema putem ex-ante politika može više doprinijeti razvoju i otpornosti u odnosu na redistribuciju dohodaka. Samo tako možemo opravdati integracione napore i podržati dalju globalizaciju Crne Gore.

¹⁰² Ibid.

Zaključak

Živimo u *VUCA* svijetu koji zahtijeva više globalne kooperacije shodno nacionalnom kontekstu. Crna Gora je dio velike sile promjena ubrzanih pandemijom. Dugoročne integracije i usklađivanje sa međunarodnim standardima su pojačali osjetljivost na sistemske potrebe, ali i osnažili potrebu za reformom nacionalnog i međunarodnog upravljanja.

Crnoj Gori je prije svega potreban institucionalni razvoj koji olakšava adaptaciju novim uslovima. Na bazi teorije djelovanja multinacionalnih preduzeća koju su razvili Dunning i Lundan zaključujemo da privredni razvoj Crne Gore posredstvom međunarodnog biznisa svakako zahtijeva odgovarajuću institucionalnu podlogu. Nezaustavljivost velikog dijela procesa globalizacije upućuje da zatvorenost nije optimalno rješenje za ostvarenje nacionalnih interesa. Protekcionizam je sredstvo koje se treba koristiti pažljivo, na način da se ne ruše mostovi međunarodne saradnje, a zaštite ugroženi slojevi društva.

Konkurentnost je preduslov borbe za jednakost u međunarodnoj areni. Bez jačanja sopstvenih kapaciteta (zdravstvenih, infrastrukturnih, bezbjednosnih, privrednih) veće igralište može istisnuti domaće učesnike iz igre i otvoriti vrata novim krizama. Sistemska otpornost se stoga gradi prvenstveno na nacionalnom nivou. Ipak, brojni izazovi ne poznaju nacionalne granice, pa je jačanje međunarodne kooperativnosti imperativ za izgradnju otpornosti i održivog razvoja.

Analize podataka su dokazale dugoročne koristi međunarodne trgovine i istakle pozitivnu korelaciju rasta trgovinskog partnera i domaće ekonomije. Rezultati sugerišu da Crna Gora treba strateški da razvija partnerstva, u skladu sa *double-diamond* konceptom i principom komparativne prednosti. Kao zemlja u razvoju, putem globalizacije može ostvariti više šansi za razvoj

domaće privrede, pri čemu se razvijene zemlje targetiraju kao prioritetni partneri.

Ekonomске koristi, koje se ogledaju u većem obimu SDI, strane tražnje, protoka kapitala, radne mobilnosti, produktivnosti i drugih faktora povećanja nacionalne proizvodnje i dohotka *per capita* nijesu jedini benefiti ostvarljivi globalizacijom. Smanjenje unutar i međudržavnih tenzija posredstvom jačih trgovinskih veza se pokazalo kao značajan podsticaj tranzicionoj mikro zemlji u istorijski turbulentnom okruženju. Globalni lanci vrijednosti u ovom pogledu služe kao kanal putem kojeg Crna Gora može povećati izvoz, produktivnost, prerađivački sektor i sektor usluga, ali i kao sredstvo za promociju dobre prakse, korporativne odgovornosti i etičkih standarda. Participacija u vrijednosnim lancima se treba sprovoditi promišljeno, kao dio razvojnih strategija na bazi industrijske strukture i nacionalnih ciljeva.

Stoga pitanje nije *da li* se Crna Gora treba više globalizovati, već *kako*. U velikoj mjeri ovo nije pitanje samo Crne Gore; reformisana globalizovanost je recept dugoročnog razvoja brojnih zemalja koje istovremeno ostvaruju koristi i imaju štete od postojećeg modela globalnog upravljanja. Taj multilateralni izazov samo pojačava potrebu Crne Gore da se uključi u ko-kreiranje novog teorijskog okvira, koji će biti osnova međunarodnih odnosa i omogućiti da se politike usvajaju u skladu sa nacionalnim kontekstom i usaglašenim principima odgovornosti, transparentnosti i inkluzivnosti. To znači da je jačanje demokratskih principa osnova egalitarnije i humanije globalizacije, odnosno globalnog upravljanja koje ostavlja prostor nacionalnim vlastima da se suočavaju sa problemima shodno nacionalnom kontekstu, zaobilazeći harmonizaciju kada nije optimalno rješenje.

Okolnosti navode na zaključak da je nastavak globalizacionih procesa izvjestan. Pandemija nije zaustavila globalizaciju, već istakla potrebu za sistemskim promjenama i osnažila već posto-

jeće efekte. Kao zemlja u razvoju, Crna Gora ima izuzetne koristi od međunarodnih integracija i treba da ih razvija u skladu sa nacionalnim stanjem i potrebama, pri tom ojača nacionalni odgovor na pitanja koja zahtijevaju veći stepen autonomnosti. Samo najmanje razvijene zemlje ostvaruju dugoročnu korist potpune deglobalizovanosti, a s obzirom na to da se Crna Gora nalazi u vrhu OECD liste zemalja u razvoju, njen budući razvoj će samo pojačati koristi globalizovanosti, u skladu sa istorijskim razvojem nekada protekcionističkih, a danas razvijenih i snažno liberalnih zemalja. Kao mikro zemlji kojoj samoodrživost nije najbolje, niti trenutno moguće rješenje, *odmjerena* otvorenost i međunarodna saradnja ostaju perspektivan put daljeg razvoja.

Shodno navedenim istraživačkim rezultatima je moguće prihvatiti hipotezu da *Crna Gora treba da teži većoj globalizaciji u post-COVID vremenu*, odnosno odbaciti hipotezu da *Crna Gora treba da teži deglobalizaciji u post-COVID vremenu*. Ipak, one podrazumijevaju uslovno značenje. Krucijalno je obratiti pažnju na način daljeg globalizovanja, kako Rodrikova trilema ne bi dovela do ostvarenja negativnih efekata. Regionalne harmonizacije, samoregulacija i međudržavni sporazumi ostaju sredstva kontrole efekata globalizovanja, koja se ne trebaju sprovesti univerzalno, već u odnosu na posmatrani kontekst u *VUCA* uslovima. Crna Gora se kreće ka novoj, više individualnoj globalizaciji koja pruža prilike za razvoj, ali i nazadovanje. Stoga je novi konceptualni okvir dugoročnog razvoja osnova nacionalnog prosperiteta i treba ga kreirati u skladu sa lokalnim neformalnim institucijama.

Pokazalo se da globalizacija nije majka pandemije, već je sredstvo za njeno suzbijanje. Sama zdravstvena kriza je nerješiva na nacionalom nivou bez globalne kooperacije. Održivi ekonomski razvoj je usporen bez jačanja međunarodnih ekonomskih veza. Bezbjednosni rizici se smanjuju usljed međuzavisnosti ekonomskih interesa. Ekološki izazovi zahtijevaju

neophodnu globalnu akciju. Još mnogo izazova iziskuje kolektivni odgovor. Crna Gora stoga treba da jača saradnju u cilju zaštite nacionalnih interesa i ostvarenja održivog razvoja, ali i samoregulaciju gdje rješenje zahtijeva prilagođenost nacionalnom kontekstu. Ipak, sama reformacija zahtijeva vrijeme, uzajamne napore i istrajnost u dostizanju zajedničke vizije. Na putu sopstvenog razvoja Crna Gora mora temeljnije analizirati posljedice veza koje uspostavlja na internacionalnom nivou. Odnosno, reformisana globalizacija ne podrazumijeva odsustvo deglobalizacije. Naprotiv, koegzistencija globalizacije i deglobalizacije će se nastaviti, a optimalan odnos treba tražiti na nacionalnom nivou. Demokratski pospješeno globalno upravljanje je sredstvo kojim će se ta vizija nastojati ostvariti.

Na mnogo načina, pandemija je pojačala potrebu Crne Gore za većom globalizovanošću. Sa druge strane, osvijetlila je nedostatke postojećeg modela upravljanja i osnažila nacionalni suverenitet. U svakom slučaju ubrzala je digitalizaciju, koja je nezaustavljivi dio globalizacije i koja potvrđuje da je globalizovanost Crne Gore neizbježna. U tim okolnostima je važno ne zaboraviti da deglobalizacija nije „dirty word“, kao ni da protekcionizam nije isključivo loše niti dobro rješenje. Uspostavljanje balansa globalizovanosti i deglobalizovanosti je kontinuirani proces kojim će Crna Gora ostvarivati dugoročne koristi i minimalizovati štete. Nacionalni kontekst će joj u tom pogledu služiti kao kompas za uspješnu (de)globalizaciju.

Literatura:

- Acemoglu, Daron; Robinson, James (2006), *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge University Press
- Arora, Vivek; Vamvakidis, Athanasios (2005), Economic spillovers, *Finance and Development*, IMF
- Arora, Vivek; Vamvakidis, Athanasios (2005), Economic Spillovers, *Finance and Development*, IMF.
- Begović, Boris (2017), Book review: the great convergence: information technology and the new globalization, *Panoeconomicus*
- Bluth, Christian; Petersen, Thiess (2020), The corona transformation, *GED Project*
- Boyacigiller, Nakiye A., Adler, Nancy (1991), The Parochial Dinosaur: Organizational Science in a Global Context, *The Academy of Management Review* 16(2), 262–290.
- Carlsnaes, Walter (2002), *Foreign policy*, Sage Publications Ltd.
- Contractor, Fraok (2021), The world economy will need even more globalization in the post-pandemic 2021 decade, *Journal of international business studies*
- Cox, R. W. (1987), *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*, Columbia University Press, New York
- Dunning, John; Lundan, Sarianna M. (2008), Institutions and the OLI Paradigm of the Multinational Enterprise, *Asia Pacific Journal of Management*, Vol. 25, No. 4.
- Fields, Corey (2016), *Black Elephants in the Room*, University of California Press.
- Furman, Jason (2018), Nationalism, immigration and economic success, *PIIE*
- Goldstone, Jack, et al. (1995), State Failure Task Force Report (Phase 1). <http://globalpolicy.gmu.edu/pitf>
- Hermann, Margaret G. (2001), Who leads matters: the effects of powerful individuals, *International Studies Review* 3, Special issue

- Hillebrand, Evan (2010), Deglobalization scenarios: Who wins? Who loses?, *Global Economy Journal*, Vol 10. Issue 2, Article 3
- Inglehart, Ronald; Baker, Wayne (2000), Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review* 65(1): 21
- Konczal, Mike (2021), Freedom from the Market, *New press*.
- Kowalski, Przemyslaw (2020), Will the post-COVID world be less open to foreign direct investment
- Lamy, Pascal (2020), Is globalization doomed, *Progressive Post*
- Milanović, Branko (2006), Learning about globalisation by watching a soccer game, *Carnegie Endowment for International Peace*
- NIC (2021), *Global trends 2040; a more contested world*, National Intelligence Council, USA
- Petričević, O.; Teece, D. (2019), The structural reshaping of globalization, *Journal of International Business Studies*
- Porter, Michael G. (1990), The Competitive Advantage of Nations, New York, *Free Press*, Macmillan.
- Reis, Ricardo (2020), The economics of coronavirus: a reading list, *Five Books*, <https://fivebooks.com/best-books/economics-coronavirus-ricardo-reis/>
- Rodrik, Dani (1997), *Has Globalization Gone Too Far?*, Inst. Int. Econ., Washington DC
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox*. New York: W. W. Norton & Company Rodrik; Paradox of Globalization. Chapter 9: The Political Trilemma.
- Rodrik, Dani (2013), Coming soon – Capitalism 3.0, *Business Standard Column*
- Rodrik, Dani (2018), What do trade agreements really do?, *Journal of economic perspectives*.
- Rodrik, Dani (2020), Putting Global Governance in Its Place, *Oxford University Press*
- Roubini, Nouriel; Mihov, Stephen (2010), *Crisis Economics*, Penguin Press, New York.

- Rugman, Alan M., D'Cruz, Joseph R. (1993), The "Double Diamond" Model of International Competitiveness: The Canadian Experience, *MIR*, Vol. 33, pp 17–39.

- Stanovnik, Tine (2016), Med pozitivizmom in normativizmom – Gibanje za Ekonomsko Pluralnost, *Weebly*

- Strange, Susan (1970), International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect, *International Affairs*, Vol. 46 pp. 304

- Svetličič, Marjan (2019), How much are (we) academics to blame for the globalization backlash?, *Teorija in Praksa*

- Svetličič, Marjan (2020), The lessons of developed countries for COVID-19 exit strategies, *Teorija In Praksa*, let. 57, 4

- Svetličič, Marjan (2021), COVID-19; a Child of Globalization or a Mother of De-globalization?, *Teorija In Praksa*

- Svetličič, Marjan (2021), New Normal after COVID-19.

- Svetličič, Marjan; Rašković, Matevž; Vuchovski, Davor (2019), Tectonic shifts in the global environment and the challenges for academics, *Teorija in Praksa*.

- Taleb, Nicholas Nassim (2010), *The Black Swan: the Impact of the Highly Improbable*, Random House Publishing Group, New York.

- Tilley, A. (2020), Zoom targets prolonged remote-work era as coronavirus drags on, *Wall Street Journal*.

- UNCTAD (2013), World Investment Report, Chapter 4, *UNCTAD*.

- UNCTAD (2013), World Investment Report, *UNCTAD*.

- UNCTAD (2019), *Investment policy monitor no. 22*, UNCTAD PublicationsLibrary.

- Watson, Matthew; Colin, Hay (2003), The discourse of globalisation and the logic of no alternative, *Policy and Politics* 31(3):289.305.

- The World Bank, IBRD-IDA, Data:

<https://data.worldbank.org/?locations=EC-MT>

- Haelf, Florian; Gygli, Savina; Potrafke, Niklas; Sturm, Jan-Egbert (2019), The KOF Globalisation Index-Revisited, *The Review of International Organisations*, Germany.

LINJE HORIZONTA – HIPERGLOBALIZACIJA

Bojan Jovanović

In this analysis the author is trying to demonstrate that the crucial strategic dilemma for Montenegro, as well as any other contemporary state, is not so much whether or not to embrace globalization, since globalization is in some way “inevitable”, but rather whether to embrace globalization or hyperglobalization. Also, the author further elaborates the thesis that globalization and destatization are actually two sides of the same coin.

Koliko je poznato, Emerih Kruče ili Emeric ili Emery de La Croix je rođen u Parizu oko 1590. godine. Tamo je kako se smatra bio monah. Pomalo zagonetna ličnost. Negdje 1623. godine objavljuje spis pod nazivom *Le Nouveau Cynee*.¹ U prevodu: *Novi Kine*. Rad je objavljen anonimno i dugo vremena se nije ni znalo ko je zapravo u pitanju.

U pitanju je projekat trajnog, opšteg, svjetskog ili kako bismo danas kazali globalnog mira. Kruče smatraše i bijaše ubijeden da se takav jedan zamašan i najzamašniji cilj može postići.

¹ Skupa sa anotacijom, puni naziv njegove knjige ili spisa bijaše: “Le Nouveau Cynee ou Discours d’Estat representant les occasions et moyens d’establir une paix generale, et la liberte du commerce par tout le monde. Aux Monarques et Princes souverains de ce temps. Em. Cr. Par. A Paris, chez Jacques Villery, au Palais, sur le perron royal. M. D. C. XXIII. Avec Privilege du Roy.”

Nije prvi koji je prostudirao mogućnosti svoga vremena i zalagao se za mir kojim bi bili okončani svi ratovi na Zemlji no bio je po svemu sudeći prvi koji je dovodio u vezu ideju i realizaciju ideje takvog jednog mirovnog projekta sa konkretnom uspostavom onoga što je slobodna trgovina koja bi se odvijala širom čitave Zemlje.

Iako je ovaj spis, odnosno projekat, objavljen i objelodanjen 1623. godine – dakle, prije tačno 400 godina – ne može promaći i ne može se previdjeti koliko je isti aktuelan danas kada je u toku velika, sistemska transformacija, koju rutinski nazivamo globalizacija, koja transformacija aktuelizuje Krućev projekat čineći ga kako mislimo aktuelnijim nego onda u XVII ili uostalom u bilo kojem drugom stoljeću.

Dakle, danas tako nazvana globalizacija aktuelizuje i konkretizuje (utopijsku) zamisao onoga što su mislioci kroz vjekove koji su prohujali kao ništa – tamo od Dantea, preko Kanta, zatim do Tomasa Pejna ili Sen Simona i dalje, tako nazivanih i „vizionara svjetskog mira“ – opisivali kao trajni ili vječiti mir i sl.

No Kruće je kako izgleda prvi koji je opštu pacifikaciju i uspostavljanje mira na Zemlji operativno doveo u vezu sa planetarnom slobodnom trgovinom, onime što se naziva *free trade*. Kasnije je to postala i neka vrsta opšteg mjesta, osobito u mislilaca i autora liberalističke provenijencije.

O shemi desuverenizacija: suverenizacija

U naše vrijeme, globalne institucije kao što su Svjetska banka (*World Bank*), Međunarodni monetarni fond (*International Monetary Found*) i pogotovo Svjetska trgovinska organizacija (*World Trade Organization*), bazično, orkestriraju viziju koja se po mnogo čemu može nazvati ne samo (neo)liberalna, dakle kantovska ili pejnovska, nego isto tako i krućevska.

Uklanjanje barijera onome što je ekspanzija trgovine na globalnom planu, prema tome, nema za cilj samo materijalni prosperitet, ekonomski razvoj ili prosto: profit... nego i nešto drugo, naime jedan drugi cilj. Taj cilj – maltene skriven ili pomjeren u drugi plan a važniji od onoga koji je u prvome planu – jeste pacifistički, opšta pacifikacija i uspostava preduslova da se jednom za svagda – kako se želi i takoreći religijski vjeruje – ukine rat kao rat.

Odnosno, kako je to iskazala i tzv. Šumanova deklaracija kada onda bijahu u pitanju Francuska i Njemačka, odnosno evropski kontinent, glavni cilj je da se rat generalno učini ne samo nezamislivim nego na neki način i materijalno nemogućim.

Ako ne i ranije, ovakvi planovi i vizije budućnosti svijeta i čovječanstva operativno se otpočinju realizovati nakon Prvog svjetskog rata. Tako, 1919. godine biva osnovana *Internationa Chamber of Commerce*. Osnivači su biznis lideri toga vremena, okupljeni iz Belgije, Italije, Francuske, Velike Britanije i SAD. Obratimo pažnju kako oni sebe nazivahu – *merchants of peace*. Još je važniji njihov moto, koji glasi: Svjetski mir kroz svjetsku trgovinu.²

Prethodno smo rekli: Uklanjanje barijera onome što je ekspanzija trgovine na globalnom planu...itd. Međutim, tako rekavši zapravo smo nepotanko opisali ono što se opisuje sintagmom ekonomska globalizacija. Ili prosto: globalizacija, budući da je globalizacija, kako se o tome nalazi neka unisonost kod autora bavećih se ovom temom, najprije i (zasad) najviše, ekonomska globalizacija, tačno onako kako su i evropske integracije – ili evroglobalizacija – najprije ekonomske, evropske ekonomske integracije, tako one povijesno i operativno otpočinju.

² Victor Fung, Preface: The Icc Vision, in: Fabrice Lehmann Jean-pierre Lehmann (Eds.), *Peace and Prosperity Through World Trade*, Cambridge University Press, 2010, p. xxi.

Faktički, bolje rečeno u zamisli, radi se o tome da mir dolazi (neminovno) kao rezultanta vektora nesputane trgovinske razmjene, razmjene kojom se razne, ranije zapostavljene, rastavljene ili suprotstavljene, tačke na zemljinoj kugli povezuju i na taj način dalje, kako se to kaže, interkonektuju u medijumu onoga što je Kant identifikovao i favorizovao kao trgovački duh i u momentu onoga što je (navodni) planetarni ekonomski prosperitet. Ili kako je to Monteskje (dosta prije Kanta) lapidarno objasnio u spisu *Duh zakona*: „Mir je prirodni efekat trgovine“.³

Interesantno je da je Francisko de Vitoria, jedan od osnivača onoga što se naziva međunarodno pravo (ili *ius gentium*), smatrao da postoji pravo na trgovinu te da je to pravo neotuđivi dio međunarodnoga prava.

Dakle, izgleda da već ovdje tako možemo rezimirati, možemo zasnovano zaključiti, implicitni (skriveni) cilj ekonomske globalizacije ili globalizacije jeste (i) svjetski ili kantovski trajni mir. I onda, najprije za oko i uho prosječnoga posmatrača, pogotovo ako je površan ili ga ne odlikuje ono što je suprotno od brzopleitosti, takav jedan finalitet čini proces ili projekat globalizacije i u tom smislu hvale vrijednim... i to gotovo već samo po sebi.

Da li je doista tako?

Makar prema doktrini, otvorena globalna ekonomija je bazični preduslov i pokretač za ekonomski rast i ono što se naziva *job creation*, dakle za ekonomski i ukupni prosperitet. Kritika zastupača i zagovarača ove doktrine, počev od Kručea, dakle, mogla bi se zasnivati na ekonomskim (kontra)argumentima. Međutim, takva, imanentna kritika, izgleda nam nedostatna, tako bi bio sužen vidokrug i time i okvir za analizu i metaanalizu. Tako bi se previdjele, kako se to često i čini, neekonomske posljedice ekonomije, slobodno možemo kazati – političke posljedice onoga što je ekonomska globalizacija, štaviše ekonomizacije

³ Charles de Secondat Baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Batoche Books, 2001, p. 346.

uopšte. Tačnije rečeno, previdjelo bi se da neekonomska posljedica ekonomizacije nije samo (i dodali bismo: eventualno) mir.

U tom smislu, kada je brižljivije analizirano i sintetizirano, upada u oči da svi famozni mirovni planovi – kako izgleda kao po pravilu – nemaju samo taj jedan, finalni cilj – svjetski ili trajni mir, naime.

Svaki od tih planova – razlika je razumije se jedino kvantitativna, odnosno u tome da li se trajni mir projektuje kontinentalno ili planetarno – ima tri velika cilja, među kojima je i mir.

Ta trojakost ciljeva se pronalazi odmah i kod Dantea. U spisu *Monarhija*, ovaj veli da čitav ljudski rod (treba da) je usmjeren ka jednome a to jedno je mir. Kako smatra i piše, „otuda je jasno da je opšti mir najbolja od stvari koje su uređene zarad naše sreće“.⁴ Po Danteu, postoji „...cilj ka kome su usmerena sva ljudska dela kao prema svome konačnom cilju. Ovo sredstvo je opšti mir“...⁵

Ali istovremeno postoje i drugi ciljevi, naime trojakost ciljeva, koji ciljevi, barem kako izgleda, nijesu razlučivi ni u teoriji ni u praksi.

Drugi cilj je ujedinjenje ljudskoga roda, pošto, „kako je lijepo i krasno kad sva braća žive zajedno“.⁶ Kako o tome još čitamo u rečenom spisu: „Ljudski je rod, dakle, dobar i najbolji onda kada, koliko može, podražava Boga. A ljudski rod najviše podražava Boga kada je najviše jedno“.⁷

Kakav bi to ujedinjenje ljudskoga roda – to da ljudski rod postane najviše jedno – imalo operativni oblik? Ovo je važno, politikološko i političko a ne puko utopijsko pitanje, danas aktuelno, aktuelizovano (hiper)globalizacijom. To je pitanje na koje Dante, moglo bi biti, daje odgovor nimalo zastareo. Po

⁴ Dante Aligijeri, *Monarhija*, Biblioteka Vrhovi, Beograd, 2004, str. 21–23.

⁵ *Isto*, str. 23.

⁶ *Isto*, str. 57.

⁷ *Isto*, str. 29–31.

njemu, „ljudski je rod najjedinstveniji kada je sav ujedinjen u jedno: a to biti ne može, sem ako se u potpunosti ne potčini jednom vladaru, što je samo po sebi jasno“.⁸

Tako, dakle, stožeri danteovskog projekta svjetskog mira – ako se hoće: njegove vizije onoga što mi danas nazivljemo globalizacija – su ujedinjavanje čitavoga ljudskoga roda u jedno i uspostava institucija pod kojima bi se to ujedinjavanje realizovalo, neke vrste onoga što su i što bi bili *globalni organi vlasti*.

Za Dantea je nedvosmisleno to „da je monarhija neophodna za svetsko dobro“.⁹

Ovaj i ovakav shemat – trijada ciljeva koji se ciljevi stapaju u jedan – bazično je isti kod svih drugih mislilaca i autora. Razlika je prije svega u tome da li je riječ o autorima i misliocima koji trajni mir u Evropi ili Svijetu vide unutar koordinantnoga sistema čije su koordinate definisane religijom, monarhizmom te jasnim i jakim težnjem za očuvanjem srednjevjekovnoga poretka – kakav je upravo Dante – ili o onima koji su liberalističkoga predznaka, poput Kanta, Bentama ili Mila (ili uostalom Vudroa Vilsona).

Tomas Pejn je smatrao da je upravo ukidanje, kako veli, „monarhijskog suvereniteta“ uslov za uspostavu mira u svijetu, pošto je tu riječ o glavnom uzroku ratova. Interesantno je kako Pejn ukazuje da je premještanje suvereniteta sa monarha na narod, odnosno naciju, vraćanje suvereniteta na njegovo prirodno i izvorno mjesto, dakle naciju.

Po Pejnu, ukoliko bi to „bio slučaj širom Evrope uzrok rata bi bio uminut“.¹⁰ Ovakvo njegovo shvatanje bi moglo biti zgodna tačka da se uspostavi normativna kritika famoznih mirovnih planova – tj. ekonomske globalizacije i globalizacije uopšte.

⁸ *Isto*, str. 31.

⁹ *Isto*, str. 29.

¹⁰ Thomas Pain, *Rights of Man, Common Sense and other political writings*, Oxford University Press, 1998, p. 195.

Obratimo pažnju kako Pejn smatra da je monarhijski suverenitet, monarhija kao takva, uzrok i takoreći sama po sebi uzrok rata te da ukidanje monarhije, samim tim tako biva, predstavlja preduslov za uspostavu mira u svijetu, takvoga koji ne bi bio tek *intermezzo* već trajni, planetarni mir.

Po njemu, ovaj suverenitet treba da pređe na narod, odnosno naciju. Tako će glavna prepreka, glavni razlog ratovanjima i ratovima, nestati. Ono što sada ovdje upada u oči jeste to da je ovaj pejnovski (i liberalistički) *rationale* skroz-naskroz doveden u pitanje i zapravo osporen u najnovijim viđenjima i vizijama globalizacije i onoga što se naziva *new world order*.

Nacije i nacionalne države, koje su u periodu modernizacije Planete i Povijesti, tako da kažemo, suverenizovane – čemu kao odraz u obrnutom ogledalu odgovara onovremena desuverenizacija monarha i monarhija – sada treba da se i same desuverenizuju, sada se one iste – naime, gledano „odozgo“, odande gdje su *komandni visovi globalizacije* – smatraju za bolest i izazivače ratova, prepreke uspostavi novoga poretka vječnoga mira, takoreći prepreke progresu uopšte.

Ako su se moderne države ili nacionalne države suverenizovale, postale suverene, tako što je ta suverenost „prešla“ na njih sa ukidanih monarhija, onda je značajno pitati – na koga, sada i ovdje, suverenitet prelazi. Ili – Ko se suverenizuje?

Odgovor je u velikoj mjeri poznat. To su globalne institucije, iste su dobitnici u toj dinamici ili konstruktivizmu koje označava shema suverenizacija-desuverenizacija. Ako je u pitanju Evropa, onda se suverenizuju institucije Evropske unije, dakle supranacionalne institucije.

Hiperglobalizacija kao radikalno razdržavljenje

Ali vratimo se ovdje korak-dva nazad. Pošto, najprije treba raz-vidjeti šta je (zapravo) i kako da se opiše to što se ovdje

naziva hiperglobalizacija. Pod tim terminom, uobičajeno rekli bismo, podrazumijevaju se prije svega ekonomske integracije, ekonomizacija čitavoga areala Globusa.

Samo, ovdje je iznimno važno to istaći, ukoliko neko zamišlja – kao što se kako se može ne tako rijetko i maltene svakodnevno vidjeti i uvjeriti pa i uveliko zamišlja – kako postoje ekonomske integracije koje bi bile ili ostale *s a m o* ekonomske integracije... tako nešto jamačno ne postoji, osim jedino kao (jedna od) iluzija modernoga čeljadeta koje je ničeanski bludeće kroz ništavilo u (ne)realnosti posredovanoj medijima.

Dakle, samo ekonomske integracije ne postoje. Naprotiv, svaka ekonomska integracija podrazumijeva ili povlači za sobom određene, posljedice nimalo male, političke posljedice, možemo ih nazvati neekonomske posljedice ekonomizacije.

In primis implikatura ekonomske globalizacije, koja pod vidom hiperglobalizacije postaje impostazirani cilj sama sebi, uzeto nešto uže kada je u pitanju ideja i realizacija ideje slobodne trgovine, bremenita je razdržavljenjem, nekom vrstom demontaže, takoreći dio po dio, onoga što je (još uvijek) moderna država, jednostavno – država.

Umjesto hegelovski shvaćene države – dakle države koja je kako je naukovao marš Boga kroz povijest – neoliberalna hiperglobalizacija podrazumijeva drugu krajnost i u praksi državu svedenu na minimalni minimum – tako nazvanu minimalnu državu – koja bi služila kao „optimizator koristi“ i ustrojavajući i ustrajavajući uklanjatelj svih biznis barijera od koji se barijera *in facto* – gorke li ironije – na strani neumoljivih nametatelja /hiper/globalizacije na prvome mjestu smatra ista ta država kao takva, t.j. onoliko koliko i ukoliko je država.

Dalje, objašnjenje u onome što je važno i najvažnije je i u tome i to da je u ovome kontekstu hiperglobalizacija različita od globalizacije zato što se karakterizira kao dublje ili *duboke ekonomske integracije*.

U tom smislu, hiperglobalizacija smjera na uspostavu onoga što italijanski autor Gvido Montani – inače prononsirani, neza-
jažljivi federalista – opisuje kao *supranacionalna politička ekonomija*. Obratimo pažnju i na to da bi tu u pitanju bila nova politička i postpolitička konfiguracija, takva u kojoj se ekonomska politika više ne vodi na nivou ili instrumentima države, nego na nivou ili instrumentima onoga što bi bile/su već sada *supranacionalne upravljačke strukture*.

Jedan primjer za hiperglobalizaciju, ovdje uzetu u objašnjavanje kada je u pitanju evropski kontinent ili pod vidom hiperevroglobalizacije, predstavljala bi realizacija predloga da se na nivou Evropske unije – ili (početno) na nivou evro-zone – uspostavi ministarstvo finansija ili štaviše evropska ekonomska vlada... ali razumije se i sama uspostava evro-zone, jedne valute, tj. evropskog, supranacionalnoga novca.

I s tim u vezi, riječ je o zbilja ključnom saznanju, veliku eksplanatornu snagu i značaj ima saznanje da su tržište i država zapravo konkomitenti ili da „tržišta zahtijevaju javne institucije upravljanja i regulacije kako bi funkcionisala dobro“.¹¹

Od velikog je značaja da se razumije da iz ovoga saznanja – ovoga postulata – proizilazi kao korolarijum to da *supranacionalna tržišta zahtijevaju supranacionalne javne institucije upravljanja i regulacije*.

A hiperglobalizacija upravo podrazumijeva – podrazumijeva na prvome mjestu – uspostavu onoga što je najveće tržište, onoga što je konkretno supranacionalno tržište, dakle *tržište iznad država*.

Fenomenološki saznavano – riječ je o saznanju koje može da napravi kognitivnu disonancu – hiperglobalizacija se uzeta kao set konkretnih dinamika i šablona već jednom ranije dogodila i generisala tada potpuno nove rezultate i tvorevine. Primjera

¹¹ Deni Rodrik, *The Globalization Paradox*, Oxford University Press, 2011, p. xviii.

radi, moderna Francuska, uzeta kao država u modernom smislu te riječi, konstituiše se (najzad) kao država tek u XIX vijeku ali ne kao što bi se pomislilo nakon ili zbog tzv. Francuske buržoaske revolucije, nego nakon što je (nastajuća) država ekonomizovana, gotovo da bismo mogli reći hiperglobalizovana. Prije svega, stvoreno je unutrašnje, jedinstveno ili nacionalno tržište, dakle *tržište iznad pokrajina* (misli se naravno na pokrajine koje su integrisane u Francusku kao jedinstvenu državu).

Glavni cilj dubokih ekonomskih integracija na globalnom planu jeste uspostava globalne ili supranacionalne političke ekonomije. U tom planu ili konceptu je *per se* ili involvirana izgradnja i uspostava globalnog, izgradnja i uspostava supranacionalnoga tržišta.

Opet, važno je vidjeti i uvidjeti, koncept supranacionalnog tržišta involvira izgradnju i uspostavu supranacionalnih institucija upravljanja i regulacije, koje institucije u jednom broju slučajeva nijesu ništa drugo nego parnjaci (*counterparts*) istih takvih institucija koje još uvijek postoje/su postojale na nivou modernih država. Prvi primjer za tako nešto ovdje bi bila institucija Centralne banke. Iz ovoga, svakako, proizilazi za saznanje to da dvije institucije ne mogu, naravno, imati iste zadatke ili institucionalni domen. Ovo znači, dalje, kako se tu radi o uspostavi i ukidanju, odnosno, *uspostavi na supranacionalnom odgovara ukidanje na nacionalnom nivou*.

Ako se smaknu svi velovi i ova problematika posmatra tačno onakva kakva je po sebi i za sebe, uzeta u njenoj neiskrivljavanoj meritornosti ili prikrivanoj problematičnosti, naravno i onakva kakva je za nas, tada je ono što se vidi to da hiperglobalizacija – pronicuće sagledavana (i) kao uspostavljajuće nastojanje na onome što je *globalno tržište rada* – nije ništa drugo nego nastavljanje jednog dugog procesa (projekta?) koji je otpočeo relativno davno, naime još u vrijeme tranzicije iz Srednjega vijeka u modernost. Postavljena i posmatrana u obuh-

vatnijoj, ekstenzivnoj povijesnoj perspektivi, (hiper)globalizacija otpočinje (najkasnije) sa nastankom moderne države... što znači da počeci ili prve faze (hiper)globalizacije koincidiraju sa konstituisanjem Francuske (ili uostalom SAD) kao moderne države.

Ili ćemo tačnije reći obrnuto – naime, kako to modernizacijsko konstituisanje Francuske ili SAD ili ta **državizacija modernih država** koincidira s prvim fazama (hiper)globalizacije, odnosno s ekonomskim integracijama, dubokim ekonomskim integracijama, razumije se na nivou novonastajućih i uspostavljajućih se budućih država.

Operativno, duboke ekonomske integracije znače uspostavu jednog tržišta – bilo na globalnoj, kontinentalnoj, nacionalnoj ili regionalnoj skali. Uspostava jednog tržišta, opet – uzeto operativno a ne udžbenički – nije zapravo ništa drugo nego najprije integracija jednog broja do tada funkcionišućih (i postojećih) tržišta u jedno veće i najveće.

Epistemološki ingeniozno, onako kako je to učinio Brodel, (hiper)globalizacija se može sagledati i shvatiti kao *longue duree*, dugotrajan proces (projekat?) konfluencije mirijada tržišta u stotine tisuća, stotina tisuća tržišta u deset, deset tisuća u tisuću, tisuću tržišta u stotinu, stotinu u deset i najзад – reklo bi se u naše vrijeme – konfluencija se dovršava u formi i formaciji jednoga najvećega, realizaciji onoga što je **tektonika supranacionalnoga tržišta**.

Francuska, moderna država, konstituisala se u ono što jeste kroz generisanje jednog velikog, nacionalnog tržišta rada – naravno i nacionalnoga tržišta ukupno, štaviše, konstituisala se ova kao generisatelj jednog velikog tržišta, nacionalne tržišne konfiguracije, možemo kazati o tome još i kao generisatelj procesa/projekta marketizacije.

Prema tome, rekli bismo, kako je već dovde i odavde proizilazeće, ukoliko hoćemo da pravilno razumijemo

(hiper)globalizaciju i providencijalno donosimo ne samo zaključke nego i odluke, potrebno je da u ovoj analizi onoga što jeste i onoga što će biti – kako bismo u jasnoći vidjeli i predvidjeli – sada propitivalački pogled usmjerimo na ono što je bilo.

Ma kako inače to izgledalo i ma šta se o tome po-mislilo, proces nastajanja i nastanka savremene države je u priličnoj mjeri obavijen nekom izmaglicom i maglinom, onakvima neprozirnostima kakve obično povezujemo sa nekom arhaikom te time i minimumom povijesnih podataka.

A države nastaju – gledano na najširoj povijesnoj skali – koliko je juče.

Pa ipak, kao što velimo, nastajanje i nastanak modernih država ostade, jednim znatnim dijelom, neproziran i neapsolviran, tako kao da su države nastajale i nastale u nekoj dalekoj prošlosti.

Zapravo, nama je čak i ta činjenica da države nijesu nastale pradavno već da su nastale relativno nedavno – koja je činjenica još uvijek ostala za mnoge ljude nepoznata – nešto za šta su i oko čega su saznanje i saglasnost došli tek nedavno. Znači, „mi smo tek pre kratkog vremena saznali da su države u evropskoj istoriji prilično nova pojava“.¹²

Koliko je proces nastajanja i nastanka države kao prilično nove istorijske pojave ostao u jednom važnom dijelu neshvaćen, zorno pokazuju brojni radovi na tu temu. A pogotovo je neshvaćeno koliko je takva povijesna i povijesničarska re-vizija od najveće gnoseološke značajnosti kada je u pitanju razumijevanje globalizacije, evroglobalizacije i hiperglobalizacije.

Glavna teza ovog dijela ovoga rada bi mogla biti to da „hiperglobalizacija“ otpočinje kao konstituisanje nacionalno-teritorijalnih država modernosti ili ako se hoće da se već jednom realizovala, ranije u prošlosti i dakako na mnogo manjoj geografskoj skali.

Ili da kažemo to i u drugoj formulaciji: Riječ je o tezi koja inspiriše i „ohrabruje da regionalne integracije centrirane oko EU

¹² Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, str. 19.

vidimo kao ponovno odigravanje („re-enactment“) tradicionalnih state-building procesa od sedamnaestog sve do dvadesetog vijeka¹³ a globalizaciju, opet, upravo kao *re-enactment* tih istih procesa na najvećoj ili najširoj skali djelovanja i globalizovanja.

Razumije se to treba i dokazati, koliko bude dato što „jasnije i razgovjetnije“. U tome je glavni autorski zadatak. Taj posao je baš pred nama.

Da bi se ovaj zadatak ispunio – potpuno je jasno – potrebno je da se napravi jedan fokusirani, retrovizorski, povijesni, pogled unazad. Naime, da se zaokupimo procesom nastajanja i nastanka moderne nacionalno-teritorijalne države.

Kako je zapravo nastala moderna država?

Kada čovjek pogleda na mapu evropskog kontinenta iz XV vijeka odmah zapaža veoma veliku brojnost najrazličitijih (pred)političkih entiteta.

Istoričari nas obavještavaju da je u to vrijeme postojalo oko 500 takvih manje ili više samostalnih jedinica, da kažemo (sasvim) uslovno – državica.

Dočim, kada se pogleda mapa koja je prikazujuća isti kontinent negdje na prelasku iz XIX u XX vijek situacija je posve drukčija. Tada, naime, postoje tek 23–24 politička entiteta. Neminovno, postavlja se pitanje: Kako je, takođe i zašto je, došlo do tako velikog preinačenja?

K tome, nije u pitanju samo ova jedna velika kvantitativna promjena – redukovanje broja osnovnih političkih jedinica na Kontinentu. Odigrala se, tokom tih otprilike 400 godina, još jedna velika, kvalitativna promjena. Naravno – pojavila se nacionalno-teritorijalna država kakvu (još uvijek) znamo.

¹³ James A. Caporaso, The European Union and Forms of State: State: Westphalian, Regulatory or Post-Modern, in: *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34, no. 1, March 1996, p. 35.

U stvari – to odmah treba istaći – riječ je o jednom te istom procesu: nastajanje i nastanak nacionalno-teritorijalne države ili prosto moderne države i vehementno smanjenje broja ranije postojećih – da tako kažemo: predržavnih entiteta – na srazmjerno mali broj. Postala država je, tako da kažemo, apsorbovala ono mnoštvo raznovrsnih bazičnih organizacionih jedinica kasnog srednjeg vijeka.

Generalno, kada nastaje neka moderna država, prije svega na tlu Evrope, to kao po pravilu znači da će doći do integracija, do integrisanja jednog broja entiteta – recimo, pokrajina ili kantona – u jednu centralizovanu državnu cjelinu.

Na primjer, tokom nastajanja Francuske kao države u modernom smislu te riječi došlo je do integracije određenog broja pokrajina i kantona kojom prilikom su isti, po prirodi stvari, izgubili najveći dio njihove dotadašnje nezavisnosti. Još jednom, kako bi se stekao pravi utisak o takvom jednom procesu – te povukle potrebne paralele sa savremenim pandanima takvog jednog procesa – treba znati i sljedeće: „Te pokrajine, različite veličine i homogenosti, bile su u stvari nekadašnje nacije manje veličine...”¹⁴

Ugledni historičar je ukazao i na to da „su se pokrajine stopile – često i protiv svoje volje – u onaj rani administrativni okvir u kom će se postepeno oblikovati moderna Francuska. Makijaveli se divio i zavelo onom što je smatrao remek-delom Francuskog kraljevstva, političkoj tvorevini građenoj, istina vekovima, strpljivim osvajanjima pokrajina koje su prethodno bile nezavisne kao Toskana, Sicilija ili Republika Milano. Od njih su neke bile i veće: u Francuskoj je ‘zemlja’ deset puta veća od ‘kantona’; a pokrajina je deset puta veća od ‘zemlje’ – dakle, ima od 15 do 25.000km² – što je ogroman prostor po ondašnjim merilima. Marena brzinom saobraćaja tog vremena, sama Burgundija je u doba Luja XI bila stotinama puta veća nego cela današnja Francuska“.¹⁵

¹⁴ Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija III*, str. 271.

¹⁵ *Isto*, str. 270.

Na ovim indikativnim podacima treba se insistirajuće zaustavljati. Jer, stiče se tako razumijevanje ukupne situacije i odgovarajući, proporcionalan uvid. Kako smo već ukazali, pokazuje se da je za stanovnika jedne takve pokrajine u to vrijeme ova bila manje ili više isto što i za današnjeg Francuza Francuska ili za nekog stanovnika bilo koje države savremene Evrope ta njegova država.

Na to isto hoće da ukaže i ukazuje Brodel i tako odmah u nastavku citiranih rečenica pita retorički: „A u tom slučaju, nije li pokrajina za svoje stanovnike bila prava ‘domovina’“.¹⁶

Naravno, danas je za potomke stanovnika tih nekadašnjih pokrajina-„država“ domovina u principu Francuska... a naš zadatak u ovom departmanu teksta bio bi da pokažemo koji su to procesi i faktori doveli do toga da nastaje i nastane jedna država, recimo u ovom slučaju Francuska.

Kako bismo pravilno razumjeli proces/projekat (hiper)globalizacije ili evroglobalizacije – nastanak i (daljnje) nastajanje Evropske unije – najbolje je da ga razumijevamo ne samo iz njega samog već radije korišćenjem komparacije, znači na osnovu odgovarajućih komparacija.

Kako tržište pro-izvodi državu

Jedan od zadataka koji se postavlja pred autora jeste i da ispita ulogu koju tržište, kao takvo, ima u nastajanju dva konstitutivna fenomena modernosti: *države i nacije*.

Ono što tu još, kao involvirano ili neizbježno, predstoji, to je da se ispita da li, zapravo, država formira tržište ili tržište implicira državu (dok obrnuto ne važi).

Misleći o toj temi, oslanjaćemo se i na ono što nam o tome kaže Maks Veber:

Mogli bismo gotovo biti skloni vjerovati da su osnivanje i

¹⁶ Isto, str. 270.

*ekspanzija tvorevina velike moći uvijek primarno ekonomski uvjetovani. Najlakše je generalizirati pretpostavku – koja je u pojedinim slučajevima činjenična – da je već postojeći posebno intenzivni robni promet na nekom području normalan preduvjet i povod za njegovo političko ujedinjenje. Posebno je tu blizak primjer carinskog saveza, no ima i brojnih drugih primjera.*¹⁷

Ove Veberove dvije rečenice su nam dodatno interesantne s obzirom na to da kao da se odnose na savremenost, prvo baš na evropske integracije... ali isto i na globalne integracije – (hiper)globalizaciju.

Naime, kako nam se čini to je nesumnjivo, političko ujedinjenje Evrope u Evropsku uniju odvija se upravo prema rudimentarnoj shemi koju oslikava Veber.

Recimo, nastajanje Evropske unije kao, makar u projekciji, „tvorevine velike moći“, doista je „primarno ekonomski uslovljeno“.

I doista je „intenzivan robni promet na nekom području“ bio i pokazao se kao „normalan preduslov i povod“ za političko ujedinjenje, kao što to empirijski pokazuje razvoj od „Evropske zajednice za ugalj i čelik“ i „Evropske ekonomske zajednice“ do Unije, „Lisabonskog ugovora“ i „sve tješnje Unije“.

Ovdje Veber prije svega govori o nastajanju moderne nacinalno-teritorijalne države.

U osnovi, nastanak te – bar u izvjesnom smislu potpuno nove istorijske tvorevine – ne može se zamisliti bez direktnih i indirektnih uticaja onoga što se u najširem smislu naziva tržište.

Međutim, kao što se može vidjeti, ni nastanak Evropske unije – kao, takođe, relativno potpuno nove povijesne i političke tvorevine – ne može se zamisliti bez tržišta kao preduslova i povoda.¹⁸

¹⁷ Maks Veber, *Politika i vlast*, Naklada Jasenski i Turk, 1999, str. 77–8.

¹⁸ U ovome je razlog zašto se toliko insistirajuće vraćamo na tržišnu strukturu i tržišne (implicitne) zakone, konkretno kao na faktor čiji se realni značaj u ovom kontekstu, maltene, nikako ne može precijeniti.

Kako izgleda, iz toga prizilazi jedan, za sada provizoran no i posve značajan, zaključak: *U osnovi, Evropska unija nastaje na način podudaran onome kako je nastajala i nastala moderna nacionalno-teritorijalna država.*

S tim u vezi treba ispitati i do kojeg stepena tržište može da „po automatizmu“ državotvori. Povezano s tim, treba imati na umu dvije odnosne teorijske i faktičke pozicije na koje u njegovim istorijskim istraživanjima ukazuje Brodel. Ovaj historičar, naime, koristi sljedeću diferencijaciju: ono što je „ispod tržišta“ i ono što je „iznad tržišta“.

Tako da su dejstva tržišta, zapravo, različita – čak i sasvim oprečna – jedna kada je u pitanju ono što je „ispod tržišta“ i druga kada je u pitanju ono što je „iznad tržišta“.

Šta to, bliže određeno, znači?

Najprije, treba istaći da se bez tržišta u najširem smislu te riječi, kako izgleda, ne može zamisliti postajanje i postanak savremene, države u pravom smislu te riječi.

Dok nije postala država, pokrajine (i drugi slični entiteti iz predržavnog doba) bijahu neprikosnovene. „Drugim riječima, pokrajina je dugo bila ‘politička jedinica optimalne veličine’ i ništa, čak ni u današnjoj Evropi nije poništilo te stare veze“. ¹⁹

Pa šta je onda dovelo do toga da pokrajine nestanu, to jest, da nastane država, kao vid integracije pokrajina?

Uz izvjesno neveliko intencionalno pretjerivanje možemo ukažati da je upravo tržište faktor koji je doveo do toga. I potpuno je jasno da se tu poklapaju stav politikologa i historičara.

Evo (iterativno) šta o tome kaže Brodel:

Te pokrajine, različite veličine i homogenosti, bile su u stvari nekadašnje nacije manje veličine, koje su stvarale ili nastojale da stvore vlastita nacionalna tržišta – koja ćemo jasnoće radi zvati regionalnim tržištima. U pokrajinama i njihovom razvoju je čak moguće, naravno uz neke osobenosti, videti paralelu

¹⁹ Fernan Brodel, nav. djelo, str. 271.

*razvoja na nivou nacije, pa čak i na međunarodnom nivou. Na delu su iste zakonitosti i isti procesi.*²⁰

I dakle, paralelno s tim kako je dolazilo do sve većih tržišnih objedinjavanja, počelo je dolaziti i do sve većih čisto političkih prekonfiguracija. „Ali u tom razdoblju, sa usponom nacionalnih država, zamahom privrede i trgovine s inostranstvom, slava pokrajina već bleđi. One su *na duži rok* morale da se stope u nacionalnu jedinicu, bez obzira na otpor koji su pružale ili odbornost koju su osećale“.²¹

Kako se da vidjeti, ovdje se pokazuje da su u „topljenju“ pokrajina, tokom procesa nastajanja države – i ukupno, tokom procesa modernizacije povijesti i planete – ključnu ulogu imale privreda i trgovina; dakle, ono što ovdje postavljamo pod signaturu: *tržište u najširem smislu te riječi*.

I zar nije već sad prilično jasno da je ono što je za negdašnje pokrajine (i „njihovu slavu“) bilo objedinjavanje u jedno, nacionalno tržište, to za evropske države aktuelno objedinjavanje u kontinentalno ili „jedinstveno tržište“?

Akribični istraživač tokova modernizacije i ishodišta zapadne civilizacije, Brodel opetovano ukazuje na značaj koji za formiranje države-nacije ima tržište. Na primjer, poglavlje pod naslovom „Nacionalna država-da, ali šta je s nacionalnim tržištem?“ počinje sljedećom rečenicom: „Na vrhu hijerarhije se nalazi nacionalno tržište, mreža nejednakog tkanja, stvorena uprkos mnogim nepovoljnim okolnostima: uprkos svemoćnim gradovima koji su vodili sopstvenu politiku, uprkos pokrajinama koje su se odupirale centralizaciji, uprkos stranim intervencijama koje su probijale granice, a da i ne govorimo o suprotstavljenim interesima proizvodnje i razmene (na primer, sukobi u Francuskoj između luka na Sredozemnom moru i luka na Atlantiku, između kontinentalnih i obalskih područja); i

²⁰ Isto, str. 271.

²¹ Isto, str. 273.

konačno, uprkos enklavama samodovoljnosti koje niko nije kontrolisao“.22

Ovdje vidimo i to da Brodel jasno, čak vizuelizovano, pokazuje kako su do-tadašnje „države“ – odnosno gradovi, pokrajine i sve one druge „enklave samodovoljnosti“ – bile, tako da kaže-mo, prekrivene i prekrížene tržištem i nadoše se iste, najednom, dolje na poziciji „ispod tržišta“.

Sociologija tržišta

Na ovom mjestu... može li se ići dalje u ovoj, tako da kažemo, dedukciji države iz tržišta? Itekako, maltene u nedogled.

Pogotovo je u tom smislu važno identifikovati monetarnu unifikaciju, odnosno uvođenje jedinstvene valute umjesto do tada postojećeg mnoštva različitih vidova sredstava plaćanja. Jedna komparacija koja bi trebalo da bude studioznije tematizovana bila bi (i) ona između nekadašnjeg nastajanja Italije i današnjeg nastajanja Evropske unije, ovdje uzeto u nađenoj identičnosti ujedinjavanja kroz monetarnu unifikaciju, ujedinjavanja većeg broja entiteta, moneta ili političko-teritorijalnih organizacija u jedan entitet, novac ili političko-teritorijalnu organizaciju. Kako o tome čitamo, „jedna zajednička valuta je moćan politički simbol – utoliko više kada je jedinstvo daleko od osiguranog. Ovo je na mnogo načina istinito kako kada je u pitanju Evropska unija danas tako i kada je u pitanju Italija prije više od 150 godina“.23

Attaca, interesantno je da je „klasik“ (neo)liberalizma Fridman smatrao da uvođenje jedinstvene evropske valute ima zapravo neekonomske krajnje ciljeve. Naime, Fridman je u tekstu pod nazivom “Why Europe Can’t Afford the Euro”, objavljenom u

22 *Isto*, str. 273-4.

23 Maria Stella Chiaruttini, *The Lira: Token of National (Dis)union (1814–74)*, EUI Working Paper HEC 2018/01, p. 1.

časopisu *The Times* od 19. novembra 1997. godine, objasnio i to da „evropsko zajedničko tržište predstavlja primjer situacije koja je nepovoljna za zajedničku valutu“.

Po Miltonu, „nastojanje da se uvede evro je bilo motivisano politikom a ne ekonomijom. Cilj je bio da se Njemačka i Francuska povežu tako blisko da se budući rat učini nemogućim, i da se postavi osnova za federalne Sjedinjene evropske države“.²⁴

Onda – dalje o pitanju dedukcije države iz tržišta – kako smo o tome i pisali, tržišna ekspanzija podrazumijeva i kao grozničavu izgradnju saobraćajne infrastrukture: puteva, pruga, luka, kanala i u novije vrijeme i aerodroma. Zauzvrat, isto proizvodi potrebu za ministarstvom saobraćaja i sapripadnim agencijama te za odgovarajućom zakonskom regulativom.

Naravno, riječ je prije svega o saobraćajnicama koje prevazilaze lokalne i parohijalne relacije. Iste, naime, povezuju vrlo udaljene krajeve jedne zemlje, koji do tada bijahu ne samo potpuno saobraćajno i uopšte nepovezani no i kompletno nezainteresovani jedni za druge. Stvar je u tome da je i jedno i drugo bilo realno stanje stvari. Pojava i uspostava tržišta sve to promijenili na veoma rapidan način. „Stvaranje nacionalnog tržišta je bitka protiv opšte inercije“.²⁵

Odjednom, ti udaljeni krajevi neke – tek formalno jedne – zemlje ili države postase zainteresovani jedni za druge, međupovezani saobraćajnicama i upućeni jedni na druge novospoznatim ekonomskim instinktima i interesima. S tim u vezi jasno je primijećeno i sljedeće: „Ipak, putevi koje su u XVIII veku izgradili izvanredni inženjeri Ministarstva za mostove i puteve, bili su podsticaj razvoju francuskog nacionalnog tržišta“.²⁶

²⁴ Milton Friedman, Why Europe Can't Afford the Euro, *Times* (London) 19. November 1997,
<https://digitalcollections.hoover.org/internal/media/dispatcher/271070/full>

²⁵ *Materijalna civilizacija III*, str. 302.

²⁶ *Isto*, str. 309.

Doduše, moglo bi se notirati ili dodati da bi takođe moglo da važi i obrnuto, t.j. da je glavni motiv izgradnje nacionalnog tržišta bio bazični podsticaj pa i razlog za izgradnju onih puteva. To je izraženije i tačnije kada su u pitanju, faktički potpuno nove, saobraćajnice koje povezuju neke najudaljenije tačke u jednom političkom prostoru (predstojećoj, nastajućoj državi) ili na jednoj manje ili više zaokruženoj teritoriji. Imajmo na umu da „kada se zna za prostranost Francuske, jasno je da je napredak u prevozu odsudan za ujedinjavanje zemlje“.²⁷

Danas je ordinarna socijetalna faktografija takve putne ili željezničke saobraćajnice. U ono vrijeme, pak, nije postojala prije svega potreba – nikakva potreba za njima.

Tek zamisao izgradnje nacionalnog tržišta – koje se, dakle, pojavljuje relativno kasno u povijesti, baš kao i nacionalno-teritorijalna država – dovodi do pojave tih saobraćajnica. „Što će reći da, pre pojave železnice, Francuska ne predstavlja jedno pravo *nacionalno tržište*“.²⁸

Konstrukcija tržišta na nacionalnom nivou „iz ničega“ proizvodi puku potrebu za tako nečim a zatim realizaciju tih saobraćajnica dovodi u rang nečeg urgentnog. Ili kako čitamo o tome: „Naime, zahtevi privrede u usponu nametnuli su popravke, održavanje i izgradnju puteva...“²⁹

Evo kako je to konkretno istorijski izgledalo: „Tada će se pojaviti železnica. Ali nemojte misliti da se ona izgrađuje malo-pomalo, kao naši autoputevi, prema nekom modelu nacionalne mreže. Ona se rađa iz lokalne industrijske inicijative, za prevoz teških rudarskih proizvoda. Kompanija ugljara iz Lorene prva je za izgradnju železnice dobila odobrenje od Uprave za iskogradnju“.³⁰

²⁷ Isto, str. 308.

²⁸ *Identitet Francuske*, str. 632.

²⁹ Isto, str. 643.

³⁰ Isto, str. 652.

Samo, samim tim regulativa koja treba da se bavi tom materijom, naravno, ne može da bude lokalna ili regionalna. Pošto su putevi nacionalni, onda i regulativa mora da bude nacionalna. U vrijeme formiranja novonastajućih država modernosti to je značilo opozivanje lokalnih regulativa – ako ih je bilo – i rast značaja jedne, središnje političke instance, njezinih regulativa. Drugim riječima: „A državi je suđeno da se bavi suštinom, odnosno onim što je bitno za celu zemlju. Ona shvata nužnost da *velike putne pravce* izdvoji iz lokalnih okvira, da ih ‘deteritorijalizuje’, da poveže ta ‘glavna lokalna šahovska polja koja su intendanti stvorili unutar generaliteta’ da bi od njih sačinila jednu moćnu putnu mrežu smišljenu u obliku zvezde – čiji zraci polaze iz Pariza i u njega se vraćaju – da bi tako uspostavila, koliko je to moguće, ono što ekonomisti danas zovu *nacionalno tržište*. Taj naum se nužno ostvaruje sporo, pogotovo što se ponekad mora suočavati sa lokalnim otporima“.³¹

Korisno je ovdje napomenuti da tako nije bilo ranije. Naime, ranije se smatralo da „‘gradnja mostova i puteva nije posao za Kralja’, već da o njima brinu lokalne vlasti sa sopstvenim resursima (...) Francuska, naime, ne predstavlja jednu *jedinstvenu* privredu, već niz privreda francuskih pokrajina, koje pokreću regionalne motivacije i koje stoga prednost daju srednjim udaljenostima.

Te različite Francuske brane svoje privilegije, svoje interese, svoj svakodnevni život. A s obzirom da je država dugo bila ostavila uzde u njihovim rukama uključujući i gotovo ukupnu izgradnju i održavanje puteva, pokrajine su se bavile pre svega lokalnim mrežama. Čak su i šira planiranja s kojima su intendanti činili neke pokušaje, retko prevazilazila okvire regionalnog života i regionalnih potreba“.³²

I na taj način su i Francuska i druge novonastajuće države, zapravo, nakon što su posle vestfalskog mira stekle spoljne, priznanje

³¹ Isto, str. 645.

³² Isto, str. 643.

od strane drugih zemalja, dobijale ono što je za njih bilo podjednako važno ako ne i važnije – *neku vrstu unutrašnjeg priznanja*.

Naravno, postaviće se i pitanje: Da li se u ovom radu pre-naglašavaju netržišni impakti tržišta, uloga koju ovo, inače nesporno, ima u povijesnim *state-building* procesima?

Razmislimo... Kada se formiranje modernih nacionalnih država izučava u kontekstu drugih nauka ili naučnih disciplina, vezuje se obično za faktore kao što su isti kulturni korijeni, jezik ili običaji. I naravno, svi ti činioци značajni su za nastanak nacije-države. Međutim – ne i kritično važni.

Jer, sjetimo se, svi ti činioци su postojali vijekovima unazad pa, kao što je poznato, *ne rezultiraše nastankom države*. Zatim, čak ni rat nije bio taj odlučujući agens, iako je uloga rata u najširem smislu te riječi neprijeporno vrlo značajna za formiranje onoga što teoretičar Imanuel Volderstīn obilježava sintagmom „čvrste državne strukture“.

Znači, realno i u realnosti, „nacionalna država je više od jedne zamišljene zajednice“. ³³ Kažemo da se to odnosi prvenstveno i ponajviše na formiranje nacionalnih država u zapadnoj Evropi. Inače, ima i izuzetaka.

Po pravilu, formiranje o kojemu je riječ u formiranju tržišta ima osnovni oslonac. Savremenim istraživačima modernosti kao što je američki teoretičar Džeremi Rifkin je sve to potpuno jasno. Po njemu, nacionalna država je „vještački konstrukt u velikim razmjerama stvoren od strane političkih i ekonomskih elita da bi se poduprla nacionalna trgovačka tržišta i obezbijedile prekomorske kolonije“. ³⁴

To ne znači da nema intencionalnog autorskog pretjerivanja ili „zaokruživanja“ kada se govori o državi kao, takoreći, *sporednoj posljedici tržišta*.

³³ Jeremy Rifkin, *The Empathic Civilization*, Penguin Book, USA, 2009, p. 293.

³⁴ *Ibid*, p. 293.

Integracija i izgradnja države krajem XVIII i tokom XIX vijeka (ili njeno dovršavanje, prevođenje iz teritorijalne u nacionalno-teritorijalnu), poklapa se sa integracijom i izgradnjom zajedničkog tržišta nacionalnih proporcija.

Evo, recimo, kako je izgledala izgradnja nacionalnoga tržišta: „Mnoštvo lokalnih jezika, običaja i propisa za odvijanje trgovine na većim je prostranstvima uvelike povećavalo troškove proizvodnje i razmjene roba i usluga. Potiskivanje ili čak ukidanje kulturno osebnih enklava bio je važan prvi korak pri stvaranju učinkovitoga i homogenoga nacionalnoga tržišta“.35 Tako je to izgledalo a na nama je da u-vidimo da se ono što se ovdje opisuje kao *market building* jednovremeno ispostavlja i kao, što svjesna što nesvjesna, politička i državotvorna centralizacija, to jest simultano i *state building* i *nation building*.

U ovom i ovakvom kontekstu je potpuno jasno zašto je 1860-ih novosnovana Italija, bolje reći Italija-u-osnivanju, inače do tada Italijansko poluostrvo ili „Meternihov puki geografski izraz“, „ubrzo stvorila carinsku i monetarnu uniju i promovisala ujedinjavanje tržišta investiranjem u tada najsavremenije *net-working* tehnologije (telegraf i željeznice)“.36

Završno razmatranje

Pozivajući se na ranije navedeno razmišljanje Veberovo, njegov uvid o osnivanju i ekspanziji tvorevina velike moći – samo naravno modifikovan u dijelu gdje se kaže „na nekom području“, budući da je ovdje i sada riječ o području čitavoga Globusa – možemo sada konstatovati da (hiper)globalizacija predstavlja i „posebno intenzivan robni promet“.

Prema politikološkim, političkim i parapolitičkim projekcijama

35 Jeremy Rifkin, *Ibid*, str. 207.

36 Gianni Toniolo, Leandro Conte, and Giovanni Vecchi, Monetary Union, Institutions and Financial Market Integration: Italy, 1862–1905, *Explorations in Economic History* 40 (2003) 443–461, p. 458.

nosilaca ideje i realizacije ideje hiperglobalizacije – hiperglobalista, ovaj robni promet (ili globalna slobodna trgovina) nije zapravo cilj sama sebi, nego iz toga treba da proistekne realizacija dva važna konsekventna cilja.³⁷ Jedan smo već opisali – *world wide* pacifikacija i generisanje uslova za uspostavu takozvanog vječnoga mira, dakle abolicija rata kao sredstva za rješavanje sporova u međunarodnim odnosima ili u međunarodnom pravu.

Drugi cilj je da kažemo takođe enorman, takoreći postistorijski – sve upućuje, kako se barem čini analitičaru očito, prema supranacionalnoj superstrukturi, nešto drugačije rečeno, (hiper)globalizacija smjera njezinome cilju svih ciljeva, relativnoj političkoj inovaciji, cilju „stvaranja države sastavljene od nacionalnih država“.³⁸

Međutim, takav jedan zamašan i najzamašniji politički i metapolitički projekat realizuje se u *detour* modusu, ekonomizacijom i marketizacijom – dakle prevashodno „samo“

³⁷ Baš slično kao što je prema širokom slaganju proučavalaca „ekonomska i monetarna unija (EMU)... od njenoga započinjanja imala politički a ne samo ekonomski razlog.“ (Sergio Fabbrini, *Emerging From the Euro Crisis: the Institutional Dilemmas of a Political Union, Paper submitted at the conference on Governance Report 2015*, Hertie School of Governance, Berlin, 26 May 2014, p. 3).

Drugim riječima rečeno, „integracije imaju prioritet nad svim drugim konkurentnim vrijednostima, uključujući demokratiju. Otuda monopol legislativne inicijative odobren neizabranom Evropskoj komisiji – žrtvovanje bazičnih principa predstavničke demokratije na oltar integracija (...) Drugi princip naređuje donosiocima odluka u EU da slijede, gdje god je to moguće, strategiju *fait accompli* – što opoziciju i javne debate čini beskorisnim (...) Udarna primjena strategije *fait accompli* bila je odluka da se nastavi sa monetarnom unijom prije nego što je došlo do bilo kakvog sporazuma o političkoj uniji (...) U skladu sa trećim operacionalnim principom, krajnji ciljevi su najvećim dijelom irelevantni: ono što se računa su kretanje (tzv. bicikl teorija integracija), procedure, i ekspanzija evropskih nadležnosti“ (Giandomenico Majone, *Europe as the Would-be World Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009. p. 1–2).

³⁸ Jürgen Habermas, Je li Europi potreban ustav, U: Jürgen Habermas, *Eseji O Europi*, Školska knjiga, Zagreb, 2008, str. 104.

ekonomskim sredstvima – ipak sa nesumnjivim političkim posljedicama, odnosno ishodištima. Središnji *odus operandi* (hiper)globalizacije je u ovom i ovakvom kontekstu, kako smo i istakli, ustanovljivanje jedne realne supranacionalne ekonomije – ekonomije najvećeg obima – putem fazne i vremenski razvučene integracije svih separatnih tržišta svijeta. U tom smislu treba podsjetiti čitaoca da je termin globalizacija prvi put upotrijebljen kao isključivo ekonomski termin.

Prvi je termin, naime, upotrijebio američki ekonomista Teodor Levit u naslovu jednog teksta iz 1983. godine. Naslov tog teksta je *Globalizacija tržišta*.³⁹ Tada već Levit konstatuje: „Globalizacija tržišta je u toku“. Takođe ukazuje i najavljuje pojavljivanje globalnih (umjesto multinacionalnih) kompanija: „Globalne korporacije operišu sa rezolutnom konstantnošću – uz relativno niske cijene – kao da je cijeli svijet jedan jedinstveni entitet“.⁴⁰

Ali postavlja se sada kao prešno ovakvo jedno pitanje – Ima li u takvome svijetu mjesta za državu kao takvu, kakva ova kao takva (još uvijek) jeste? Po Rodriku, hiperglobalizacija – ili duboke internacionalne ekonomske integracije – operativno implicira ono što on opisuje kao „globalni federalizam“.⁴¹ Kako objašnjava, „pod modelom globalnog federalizma, cio svijet – ili barem oni dijelovi svijeta koji su ekonomski relevantni – bio bi organizovan prema liniji sistema SAD“.⁴²

Ovaj ekonomista sa Harvarda nema dilemu da čitav projekat te tako nazvane hiper-globalizacije ima ili (do)nosi sobom kao

³⁹ Theodore Levitt, *Globalization of Markets*, *Harvard Business Review*, (May-June 1983), pp. 92–102.

https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4180851/mod_resource/content/1/Levitt%20Globalization%20Markets.pdf

⁴⁰ *Ibid*, p. 93.

⁴¹ Deni Rodrik, *How Far Will International Economic Integration Go*, *Journal of Economic Perspectives* – Volume 14, Number 1, Winter 2000, Pages 177–186.

⁴² *Ibid*, p. 182.

krajnji ili konsekventni cilj upostavu političke vlasti – baš kao što su *duboke intranacionalne integracije* svojevremeno, osobito tokom XIX vijeka, donijele sobom uspostavu političke vlasti moderne, centralizovane države, kako smo to gore nastojali da predočimo čitaocu.

Naravno, takav scenario ili razvoj događaja, nesumnjivo realizmičan kakav već i jeste, otvara neka egzistencijalna i najegzistencijalnija pitanja sa kojima nas suočava. U tom smislu, dalje zainteresovano čitamo:

*Nacionalne vlade ne bi nužno nestale ali njihove ovlasti bi bile žestoko ograničene od strane supranacionalne legislative, egzekutive i sudskih vlasti. Svjetska vlada bi preuzela brigu o svjetskom tržištu.*⁴³

Interesantno je da je gledano prema cilju i realizaciji cilja – dakle konsekvencijalno – ovdje riječ o nečemu za šta se u njegovo vrijeme zalagao poznati (neo)liberalistički korifej Fridrih fon Hajek. Ovaj se zalagao da se uspostavi jedna federacija čije bi sastavnice bile države. Naziv joj je internacionalna ili međudržavna federacija. po F. A. Hajeku, „glavni cilj međudržavne federacije je to da se obezbijedi mir“.⁴⁴

Zatim, karakteristika jedne međudržavne federacije je i to da ista ukida sve prepreke za „4 slobode“, to jest prepreke slobodnom kretanju ljudi, roba, kapitala i usluga. „S pravom se smatra da je jedno od najvećih preimućstava međudržavne federacije to da će ona eliminisati prepreke što se tiče kretanja ljudi, roba, i kapitala između država i da će ta federacija učiniti mogućim stvaranje zajedničke vladavine prava, uniformnog monetarnog sistema, i zajedničke kontrole komunikacija. Materijalni benefiti koji će proisteći iz stvaranja jednog tako zamašnog ekonomskog područja teško mogu biti precijenjeni, i izgleda da može biti uzeto

⁴³ *Ibid*, p. 182.

⁴⁴ F. A. Hayek, *The Economic Conditions of Inter-state Federalism*, in: F. A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, *University of Chicago Press*, 1996, p. 255.

zdravo za gotovo da će se tokom vremena ekonomska unija i politička unija spojiti“.⁴⁵

U okviru analize o kojoj je riječ, Hajek posvećuje pažnju i monetarnoj politici u okviru te federacije. Citiramo ono što nam se čini najvažnije u kontekstu ove sekcije: „Takođe biće jasno da države unutar Unije neće biti sposobne da vode nezavisnu monetarnu politiku. Sa zajedničkom monetarnom jedinicom, prostor za djelovanje ostavljen nacionalnim centralnim bankama biće ograničen najmanje onoliko koliko je to bio slučaj pod rigidnim zlatnim standardom – i moguće je zapravo i više pošto, čak i pod tradicionalnim zlatnim standardom, fluktuacije u razmjenama između država su bile veće nego one između različitih djelova iste države, ili nego što bi bilo poželjno da se dopusti unutar Unije“.⁴⁶

Zatim Hajek ide i korak dalje i saopštava nešto što njegovu analizu čini koliko odličnom toliko i aktuelnom.⁴⁷ Naime, ovaj nobelovac postavlja pitanje „da li će, u Uniji sa univerzalnim monetarnim sistemom, nezavisne nacionalne centralne banke nastaviti da postoje“...⁴⁸

Odmah zatim ovaj autor ide i još jedan korak dalje i saopštava nešto što njegovu analizu čini aktuelnom anticipacijom. Naime, nakon što je zapitao da li će nezavisne, nacionalne centralne banke uopšte nastaviti da postoje u uslovima jednog šireg, federalnog monetarnog sistema, Hajek iznosi predikciju da će „nacionalne centralne banke vjerovatno morati da budu organizovane u jednu vrstu Federalnog sistema rezervi“.⁴⁹

⁴⁵ *Ibid*, p. 255.

⁴⁶ *Ibid*, p. 259.

⁴⁷ Važno je ovdje pomenuti da Kručeova vizija mira i slobodne trgovine sadrži i promjenu kada je u pitanju novac i koja je promjena u stvari logična i očekivana, takođe i potrebna, naravno gledano iz ugla autorove (za)misli. Naime, ovaj je predložio da se svijet monetarno ujedini, odnosno da se uvede neka vrsta jedinstvene svetske monete.

⁴⁸ *Ibid*, p. 259.

⁴⁹ *Ibid*, p. 259.

Napominjemo čitaocima da je ovaj Hajekov tekst prvi put objavljen daleke 1939.godine i to u časopisu *New Commonwealth Quarterly*, V, No. 2. Dakle, nekih 60 godina prije formiranja Evropske centralne banke i Evropskog sistema centralnih banaka.

Onda, prema svemu iznijetom, kako ukazuje i Rodrik, „jasno je da moramo da napravimo neke izbore. Hoću da budem jasan kada je u pitanju moj izbor: demokratija i nacionalno određenje treba da nadvladaju hiper-globalizaciju. Demokratije imaju pravo da štite njihove socijalne aranžmane, i kada ovo pravo dođe u sudar sa zahtjevima globalne ekonomije, onda je globalna ekonomija ta koja treba da odstupi. Smatraćete da ovaj princip predstavlja kraj globalizacije. Nije tako. Uvjeravam vas da će ponovo opunomoćene nacionalne demokratije u stvari postaviti svjetsku ekonomiju na bezbjednije, zdravije osnove. U tome je i krajnji paradoks globalizacije. Tanki sloj internacionalnih pravila koji ostavlja značajan manevarski prostor za nacionalne vlade je bolja globalizacija. Takva globalizacija će bolje izaći na kraj sa bolestima globalizacije pri tom očuvavajući njene značajne ekonomske benefite. Potrebna nam je pametna globalizacija, ne maksimum globalizacije“.⁵⁰

Reference:

- Aligijeri Dante, *Monarhija*, biblioteka *Vrhovi*, Beograd, 2004.
- Brodel Fernan, *Materijalna civilizacija*, III, *CID*, Podgorica, Biblioteka Istraživanje istorije, 2008.
- Brodel Fernan, *Identitet Francuske*, *CID*, biblioteka Sintez, 2010.
- Caporaso James, A., The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Post-Modern, in: *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34., no. 1, March 1996.
- Chiaruttini Maria Stella, The Lira: Token of National (Dis)union (1814–74), *EUI Working Paper HEC 2018/01*.
- Cruce Emeric, *The New Cyneas*, Philadelphia, Allen, Lane and Scott, 1909.

⁵⁰ *Globalization Paradox*, p. xix.

- Fabbrini Sergio, *Emerging From the Euro Crisis: the Institutional Dilemmas of a Political Union*, Paper submitted at the conference on *Governance Report 2015*, Hertie School of Governance, Berlin, 26 May 2014.

- Friedman Milton, *Why Europe Can't Afford the Euro*, *Times* (London) 19. November 1997, <https://digitalcollections.hoover.org/internal/media/dispatcher/271070/full>

- Fung Victor, Preface: The Icc Vision, in: Fabrice Lehmann Jean-pierre Lehmann (Eds.), *Peace and Prosperity Through World Trade*, Cambridge University Press, 2010.

- Habermas Jürgen, *Eseji o Evropi*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.

- Hayek F. A., *The Economic Conditions of Inter-state Federalism*, in: F. A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, University of Chicago Press, 1996.

- Levitt Theodore, *Globalization of Markets*, *Harvard Business Review*, (May-June 1983), pp. 92–102, https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4180851/mod_resource/content/1/Levitt%20Globalization%20Markets.pdf

- Majone Giandomenico, *Europe as the Would-be World Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

- Montesquieu Charles de Secondat Baron de, *The Spirit of the Laws*, Batoche Books, 2001.

- Pain Thomas, *Rights of Man, Common Sense and Other Political Writings*, Oxford University Press, 1998.

- Rifkin Jeremy, *The Empathic Civilization*, Penguin Book, USA, 2009.

- Rodrik Dani, *The Globalization Paradox*, Oxford University Press, 2011.

- Rodrik Dani, *How Far Will International Economic Integration Go*, *Journal of Economic Perspectives*, Volume 14, Number 1, Winter 2000, Pages 177–186.

- Šulce Hagen, *Država i nacija u Evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.

- Toniolo Gianni, Conte Leandro, and Vecchi Giovanni, *Monetary Union, Institutions and Financial Market Integration: Italy, 1862–1905*, *Explorations in Economic History* 40 (2003) 443–461.

- Veber Maks, *Politika i vlast*, Naklada Jasenski i Turk, 1999.

NEODGOVORNOST SVJETSKE ZDRAVSTVENE ORGANIZACIJE

Petar Popović

The author analyses the problem of global health governance, which has been particularly emphasised during the corona virus pandemic. The pandemic has exposed all the inadequacies of the World Health Organization in global health governing. By considering the causes of the WHO's inadequacy that dates back to the dubious reaction to the outbreak of the HIV/AIDS pandemic in the 1980s, the article outlines the WHO's efforts of the last thirty years to reform and adapt to the globalization, yet without significant results. The reasons for ineffective action in health governance lie both in a confused system without responsibility on the one hand and the intrinsic contradiction between the proclaimed doctrine and the formal authorities of the WHO on the other hand.

1.

Pandemija Covid-19 razotkrila je svu slabost, neefikasnost i neodgovornost nadležnih državnih institucija na Zapadu. Ipak, niti jedna institucija nije podnijela toliko kritike kao što je Svjetska zdravstvena organizacija (SZO). Formalno zadužena za globalno upravljanje zdravljem, nije uspjela efikasno reagirati na prve znake epidemije u Wuhanu u Kini još potkraj 2019, niti prevladati naknadna politička i geopolitička proturječja, koja su dodatno produbila korona-krizu. Međutim, glavno pitanje koje kritičari ove organizacije nisu postavili, a koje je od

presudne važnosti da bi se shvatila težina opasnosti jednog nefunkcionalnog sistema u pogledu budućih pandemija, jest – koje su to točno ovlasti i nadležnosti Svjetske zdravstvene organizacije u globalnom upravljanju zdravljem?

SZO je samo formalno na čelu globalnog režima zdravlja dok je u realnosti tek jedan od aktera isprepletenih u globaliziranom sistemu difuzne moći. Međutim, ono što SZO čini institucionalno specifičnom je to što ta organizacija predstavlja svojevrsni relikv prošlosti, koji prije pripada prevladanom međunarodnom zdravstvenom režimu nastalom 1851. nego globalističkoj suverenosti. SZO je zadržala institucionalnu formu *međuvladine* organizacije, a njen pravilnik *International Health Regulations* (IHR) iz 1951. i 1969. održava proceduralni i pravni kontinuitet s prethodnim institucijama, poput međunarodnih sanitarnih kongresa od sredine 19. stoljeća. Prvo, po pravilniku IHR svrha organizacije je „maksimalno sprječavanje širenja zaraze uz minimalni učinak na međunarodni saobraćaj i trgovinu“, dogma neizmijenjena od 1851. (u stvari, prvi puta artikulirana na međunarodnom sanitarnom kongresu 1892. u Dresdenu). Drugo, lista infektivnih bolesti kao predmeta SZO sistema nadzora još uvijek je zadržala tradicionalno ograničenje isključivo na koleru, kugu i žuticu (listi su bile pridodane vodene kozice, ali su nakon njihova iskorjenjivanja do 1979. maknute s popisa). Treće, sistem nadzora SZO-a (o kojem bitno ovisi efikasnost djelovanja organizacije), počiva na suradnji država članica, odnosno da države obavještavaju nadležna tijela o pojavi epidemije na svom teritoriju. Države kronično odbijaju suradnju u tom pogledu; bilo radi stigmatizacije, bilo da ne ugroze ekonomski život zemlje i trgovinske odnose s drugim državama. SZO nikada nije posjedovao niti jedan alat „prisile“ nad državama koje odbijaju suradnju.

Zastarjeli i prevladani koncept vodeće organizacije globalnog zdravstvenog režima od samog je početka bio neprikladan i nesposoban odgovoriti na zahtjeve globaliziranog svijeta.

Iskorjenjivanje vodenih kozica potkraj sedamdesetih godina 20. stoljeća bio je trijumf koji označava kraj jedne ere. Pojava globalizacije zatekla je SZO potpuno nespremnom, odnosno nesposobnom da se iz međudržavne preobrazi u globalnu, odnosno transnacionalnu organizaciju (kao što je primjerice bio slučaj GATT-a koji 1995. postaje Svjetska trgovinska organizacija). Pandemija koja navješćuje novo rizično doba je virus HIV/AIDS, čiji su prvi slučajevi detektirani u Americi 1981. Iako virus potiče iz Afrike, na ovu infektivnu bolest SZO inicijalno ne obraća pažnju, ne zbog manjka informacija ili medicinske ekspertize kojoj je taj virus predstavljao potpunu nepoznanicu, nego zbog stroge ograničenosti na infektivne prijetnje obuhvaćene pravilnikom IHR. Bilo koji patogen, stari ili novi, izvan popisa (dakle kolera, kuga, žutica), ne ulazi pod sistem nadzora.

Tako je u inicijalnoj fazi epidemije HIV/AIDS virus bio izvan nadležnosti globalnog zdravstvenog režima i prepušten lokalnom sustavu javnog zdravlja. Žrtve virusa postati će još jednom žrtve, konkretno, društvene diskriminacije zbog koje lokalni programi prevencije bivaju potkopani i neučinkoviti. Posljedica je izbijanje globalne HIV/AIDS pandemije. Tek potkraj 1983. SZO će suočena s rastućom prijetnjom biti primorana napraviti iznimku i staviti HIV/AIDS pod sistem međunarodnog nadzora. Tri godine kasnije, čak osamdeset i pet država obavijestiti će nadležna tijela SZO-a o slučajevima zaraze na svom teritoriju. Pokrenut je Globalni program za AIDS (GPA), usmjeren na podizanje svijesti u javnosti; oblikovanju politika temeljenih na medicinskim dokazima; pružanju tehničke i financijske potpore pogođenim zemljama; provođenje znanstvenih istraživanja; te promicanju prava osoba zaraženih HIV-om (*Global Programme On AIDS*, 1995). Znakovito je da većina navedenih ciljeva ne spada u ovlasti SZO-a.

Svrha pokretanja GPA bila je da se SZO prometne u svojevrсни forum za institucionalnu koordinaciju različitih međunarodnih

specijaliziranih agencija. Time se ova krovna organizacija globalnog zdravstvenog režima izuzela iz izravnog učešća u suzbijanju i prevenciji pandemije. GPA je okupila razne institucije u mrežu koja od 1996. dobiva naziv UNAIDS i uz SZO uključuje UNICEF, UNDP, UNESCO i Svjetsku banku. Iako se očekivao veći angažman SZO-a, organizacija nije mogla djelovati izvan vlastitog pravnog okvira. Prijedlog da se HIV/AIDS pridoda popisu prijetnji u pravilnik IHR je kategorički odbijen. Države članice se ionako nisu pridržavale već postojećih pravila i obaveza, pa nije bilo potrebe dodatno ih opterećivati. Umjesto da nova globalna pošast postane predmetom globalnog zdravstvenog režima ona postaje predmetom režima međunarodnih ljudskih prava. Glavnu su prepreku u suzbijanju pandemije predstavljali upravo društvena diskriminacija i šikaniranje zaraženih. Poznati slučaj dječaka iz Indiane koji je dobio AIDS liječeći hemofiliju, a nakon čega je izbačen iz škole, tek je jedan ilustrativni primjer koji je nedvosmisleno upućivao da ljudska prava nude prikladniji okvir za reagiranje na društvenu dimenziju zdravlja.

GPA i UNAIDS su pokrenuli međunarodnopravnu strategiju suzbijanja HIV/AIDS pandemije, ali sredinom devedesetih godina 20. stoljeća već je na svjetskoj pozornici djelovala Svjetska trgovinska organizacija, STO, proizašla iz Urugvajске runde pregovora. STO je učvrstio vezu između javnog zdravstva i međunarodnog trgovinskog prava. Pretpostavka je postojala još u pravnom okviru GATT-a, koji kršenje slobodnog trgovinskog ugovora dopušta u specifičnim slučajevima („općim iznimkama“) kao što je, među ostalim, i zaštita ljudskog zdravlja (GATT, 1947 § 20 (b)). STO je proširio svoje ovlasti presuđujući u takvim slučajevima putem arbitražnog rješavanja sporova. U pogledu dosljedne zaštite intelektualnog vlasništva farmaceutskih kompanija javljaju se prve pukotine u globalnom zdravstvenom režimu. Sve više dolazi do izražaja oštra tenzija između načela međunarodnih trgovinskih i međunarodnih ljudskih prava. I dalje

čvrsto ograničena i paralizirana proceduralnim legalizmom pravilnika IHR, SZO uopće nije zauzimala stav po tom pitanju. Kontroverze oko učinaka međunarodnog trgovinskog prava u upravljanju globalnim zdravljem naprosto nisu bile predviđene pravilnikom IHR, pa se SZO uopće nije smatrala dužnom upuštati u proturječja globalnog zdravstvenog režima.

Još jedno važno područje globalnog upravljanja zdravljem u kojemu je zbog institucionalne inercije izostala nazočnost SZO-a je ekologija. Još od osamdesetih godina 20. stoljeća razvija se međunarodno ekološko pravo kao odgovor na degradaciju okoliša koja u okolnostima globaliziranog svijeta sve više ugrožava zdravlje ljudi. Predmeti su jasno definirani i djelokrug nadležnosti konkretno određen, kao primjerice u donošenju konvencije u Baselu (1989) o kontroli prekograničnog kretanja zagađenih voda ili IAEA-ove konvencije o nuklearnoj sigurnosti od radioaktivnog zračenja (1994). Takve i slične konvencije o kontroli učinaka prekograničnog industrijskog zagađenja i zdravstvene ugroze ukazivale su da sve više na značenju dobiva dimenzija problema javnog zdravlja u kojemu SZO ne može niti sudjelovati niti „koordinirati“. Jednostavno SZO nije mogla proširiti svoju nadležnost na područje takve vrste zdravstvenih ugroza jer je i dalje bila ograničena isključivo na infektivne bolesti određene režimom 19. stoljeća.

Globalno upravljanje zdravljem na čijem čelu nominalno stoji SZO postaje jedan raštrkani režim nedefiniranih ingerencija u polju međunarodnih ljudskih, trgovinskih i ekoloških prava, te često suprotstavljenih interesa civilnog društva, korporativnog svijeta i političkih elita. Realizam pretpostavlja da SZO kao i bilo koja druga međunarodna organizacija nije i ne može biti od značaja u međunarodnom sistemu zato što kao međuvladina specijalizirana agencija ovisi isključivo o nacionalnim interesima država. Pokušaj prilagodbe ove organizacije na nove uvjete od pojave HIV/AIDS pandemije upućuju na takve interese.

2.

S pojavom globalnih režima SZO se našla pred jednostavnim izborom: ili se prepustiti potpunoj organizacijskoj atrofiji ili se trgnuti i ponovo zauzeti vodeću ulogu u globalnom upravljanju zdravljem. Na povijesnom zasjedanju SZO-ove skupštine u maju 1995. države članice se opredjeljuju za potonje i ovlašćuju glavnog tajnika Hiroshia Nakajimu da pokrene postupak revizije pravilnika IHR. Vodstvo je ukazalo na nekoliko bitnih problema kojima se organizacija urgentno morala pozabaviti kako bi opstala. Prvo, trebalo je nužno proširiti zastarjele i prevladane ingerencije nadzora koje su još uvijek bile ograničene na koleru, kugu i žuticu. Drugo, ponovo se ukazalo na rak ranu organizacije – suradnju s vladama država članica koja ovisi o njihovoj dobroj volji da u slučaju epidemije obavijeste nadležna tijela SZO-a. Treće, oblici suradnje SZO-a i država članica u slučaju epidemije uopće nisu definirani pravilnikom, a što bi trebalo biti pravnom pretpostavkom za bilo kakav oblik učinkovite koordinacije. I četvrto, SZO nije posjedovala nikakav mehanizam poticanja država na suradnju, poglavito u pogledu alata „prisile“ (*World Health Organization*, 2002).

Reforma koja bi riješila navedene probleme organizacije morala se činiti čak i u očima najgorljivijih globalista iluzornom. SZO je međudržavna organizacija i svi spomenuti problemi proizlaze iz imanentne tenzije proturječnih interesa vodstva organizacije i interesa država. Pa ipak, reforma će se u konačnici sprovesti zahvaljujući jednom specifičnom području globalnog upravljanja na kojeg teško da je itko obraćao pažnju. Riječ je o dimenziji zdravstvene ugroze u području nacionalne/međunarodne sigurnosti.

Preobrazbu globalnog zdravlja u sigurnosno pitanje inicirati će SAD iz pragmatičnih razloga, odnosno straha od novog fenomena kojega je iznjedrila globalizacija – bioterorizam. Zabrinutost američkih političkih elita već je potakao režim

Sadama Husseina, koji je čak dva puta koristio kemijsko oružje u masakru iračkih Kurda; potkraj Iransko-račkog rata 1988. i nakon Zaljevskog rata 1991. U tom razdoblju, raspadom SSSR-a i rasula koje je uslijedilo za sobom ostavlja napuštene sovjetske arsenale prepune oružja za masovno uništenje. Sa stajališta nacionalne sigurnosti opravdanom se činila zabrinutost da bi na ruševinama bivšeg Socijalističkog bloka moglo niknuti međunarodno crno tržište biološkog oružja, primamljivo kako odmetničkim režimima poput Sadamovog, tako i raznim terorističkim skupinama. Te 1995. kada je zasjedala SZO-ova skupština dogodio se teroristički napad sarinom u tokijskom metrou. Bila je to konačna potvrda opravdanosti američkog upozorenja o stvarnim opasnostima bioterorizma. Ako je napad u Tokiju mogla izvesti lokalna japanska sekta, što bi takvo biološko i kemijsko oružje značilo u rukama globalne mreže islamskih fundamentalista?

Izvještaj *Emerging Infections: Microbial Threats to Health in the United States* kojeg je 1992. izradio Američki medicinski institut, zaključuje da potencijalno korištenje infektivnih patogena od strane terorista nije i ne može biti samo stvar nacionalne sigurnosti SAD-a nego se tiče sigurnosti čitave međunarodne zajednice. Strategija izložena u izvještaju nalogala je neposrednu intervenciju unutar predviđenog sistema globalnog nadzora i reagiranja na pojave novih infektivnih patogena. Zanimljivo je da izvještaj ističe SZO kao najpogodniju instituciju za tako ambiciozni pothvat. Prijedlog SAD-a svesrdno je podržala Kanada, aktivno se uključivši u izradu modela strategije koja će postati poznata kao „zdravstvena sigurnost“ (spoj nacionalne sigurnosti i globalnog javnog zdravlja). Tom američko-kanadskom projektu, kojemu se uskoro priključuje EU, SZO je trebala omogućiti proširenje sistema globalnog nadzora i kontrole infektivnih patogena bilo gdje u svijetu.

Zdravstvena sigurnost razvija se u duhu interventne doktrine koju je skupština SZO-a 1995. artikulirala i usvaja kao

Rezoluciju 48.13, s ciljem „poboljšanja sistema otkrivanja i reagiranja na nove i re-emergentne zarazne bolesti“ (*Forty-Eight World Health Assembly*, 1995). U tu svrhu SZO sa SAD-om i Kanadom pokreće projekt razvoja mehanizma za globalno upozorenje i reagiranje na izbijanje epidemija, *Global Outbreak and Alert Response Network*, GOARN. Ovaj mehanizam čija izrada počinje 1997. namijenjen je za rano detektiranje i promptno reagiranje na pojave infektivnih bolesti te, kako je tumačeno, u slučajevima „slučajnog ili namjernog širenja bioloških agensa“. Retorika koja „slučajno“ i „namjerno“ stavlja u isti kontekst nedvosmisleni je pokušaj stapanja područja javnog zdravlja s doktrinama protuterorističkog djelovanja.

Od početka je „zdravstvena sigurnost“ predstavljala sigurnosni projekt osmišljen od Zapada kako bi služio Zapadu. U narednom razdoblju, većina centara za nadzor infektivnih patogena uspostavljena je u SAD-u i Kanadi. Najveći udio financiranja SZO-ovog mehanizma GOARN snosile su SAD, Kanada, Australija i EU. Iako je SZO dobila ovlaštenje upravljanja sistemom nadzora, organizacija je isključivo ovisila o stručnom znanju i naprednim tehnologijama u otkrivanju i prevenciji epidemija tek nekoliko zapadnih instituta, poput američkog Centra za kontrolu bolesti (*Center for Disease Control and Prevention*). SZO je poslužio zapadnim državama kako bi prikrile svoju odlučujuću ulogu u globalnom upravljanju zdravstvenom sigurnosti, te tako izbjegle optužbe za imperijalizam.

Da su se inicijalno stvarni motivi prikrivali, uočljivo je u samoj retoričkoj konstrukciji Rezolucije 48.13, umjerenoj i bez značajnog isticanja pojmova kao što je „biološki rat“. Ali sve se mijenja nakon terorističkog napada Al-Kaide na New York 11. rujna 2001. i posebice te jeseni kada su islamski fundamentalisti izveli napad antraksom. Tada se stvarna narav globalnog zdravstvenog režima u potpunosti razotkriva. Na zasjedanju skupštine SZO-a u maju 2002. usvojena je Rezolucija 55.16, koja poziva sve države

članice „da reagiraju na svaku namjernu, čak i lokalnu, upotrebu bioloških i kemijskih agensa te nuklearnog napada kao na globalnu prijetnju javnom zdravlju” (*Fifty-Fifth World Health Assembly*, 2002). Globalno zdravlje tako definitivno prestaje biti medicinsko, te postaje isključivo sigurnosno/političko pitanje.

Tijekom revizije pravilnika IHR, čelništvo SZO-a je sekuritizaciju zdravlja objeručke prihvatilo smatrajući da će mu omogućiti konačno hvatanje u koštac s kroničnom institucionalnom atrofijom. Bio je to, dakle, obostrani interes. Zapad je koristio SZO tako što je borbu protiv bioterorizma upakirao u retoriku zaštite globalnog javnog zdravlja, a SZO je koristila potpore Zapada u izgradnji mehanizama poput GOARN-a, kako bi se pokazala efikasnom, te opravdala reformu svoje proceduralno pravne ljuštore. Prva provizorna verzija izmijenjenog pravilnika IHR se pojavila 1998. ukazujući na ozbiljne namjere reforme. Glavni problem – nesuradnja država članica s središnjicom SZO-a – biti će djelomično prevladana tako što bi se mehanizam nadzora „trebao proširiti na druge izvore, agencije i nevladine organizacije“ (*World Health Assembly*, 2001). Drugim riječima, SZO je smjerala zaobići vlade država i osloniti se na suradnju s civilnim društvom. Pritom je organizaciji u prilog išla informatička globalizacija, odnosno pojava interneta. Ukoliko izbije epidemija na nekom mjestu i vlasti to prešute, pojedinci, medicinski djelatnici ili civilno društvo jednostavnim slanjem e-maila mogu obavijestiti nadležna tijela SZO-a. Drugi ključni problem SZO-a bila je ograničenost nadležnosti na koleru, kugu i žuticu, a globalni rat protiv terorizma omogućuje neograničeni nadzor i kontrolu starih i novih infektivnih patogena.

Efikasnom primjenom mehanizma GOARN u suzbijanju nepredviđenih i nepoznatih infektivnih bolesti, SZO je u praksi već uvelike djelovala izvan svojih ovlasti. Provizorna verzija pravilnika IHR trebala je tek formalno pravno artikulirati uhdano djelovanje organizacije, ali oko artikuliranja pravila rijetko

se postizao konsenzus i naponi oko revizije potrajati će godina-ma. U tom procesu postaje očito da SZO smjera vratiti autoritet u područja globalnog zdravlja koja su u nadležnosti drugih režima, u prvom redu međunarodnih ljudskih prava, ali i drugih. Tako primjerice izvještaj o napretku revizije pravilnika IHR iz 2001. razmatra kako bi mehanizam GOARN trebalo nadograditi u svrhu pribavljanja informacija o nezaraznim bolestima i o okolišnim, kemijskim i nuklearnim rizicima. Navedeni izvještaj o reviziji očigledni je pokušaj „prodiranja“ u prostor međunarodnog ekološkog prava. Nikada u svojoj povijesti SZO nije pod svojom nadležnošću držala nezarazne ili endemske bolesti jer joj funkcija nikada niti nije bila drugo doli prevencija prekograničnih infektivnih zaraza.

U procesu povraćanja globalnog autoriteta javlja se novi moment. Čini se da je čelnništvo SZO-a napokon shvatilo imperijalnu logiku globalnog upravljanja, te u izvještaju o reviziji pravilnika IHR iz 2002. stoji kako treba „definirati pravilnikom kapacitete potrebne nacionalnim sistemima nadzora kako bi se epidemije detektirale, evaluirale i na vrijeme reagiralo“ (*Revision of International Health Regulations*, 2002). Da SZO traži definiranje kapaciteta *nacionalnih sistema nadzora* nedvosmisleno upućuje da ta organizacija nastoji postati globalno sveprisutnom – svaki lokalitet bilo gdje na svijetu bio bi reguliran revidiranim pravilnikom IHR i izravno podložen SZO-ovom sistemu nadzora. SZO je napravila iskorak, nastojeći sistem nadzora u području međudržavnog (prekograničnog) kapilarno proširiti u same države članice, na njihov teritorij.

Dokle god je ovakva ambiciozna ekstenzija nadležnosti u svojoj retorici uvažavala i uključivala konstrukcije o „namjernom“ izazivanju zaraznih bolesti, SZO je mogla računati na potporu razvijenih država članica. Tako je prodor u područje međunarodnog ekološkog prava potican zbog nadzora opasnosti od radioaktivnog zračenja. Rezolucija 55.16 već je stavila nuklearne

ugroze u nadležnost SZO-a pa je revizija pravilnika trebala samo pravno formalizirati ovo pravilo spornim člankom 45. U završnim diskusijama oko konačne verzije teksta u maju 2005, ovim bi člankom SZO dobio ovlasti bez presedana: države bi bile dužne dostaviti nadležnim tijelima organizacije sve informacije vezane za njihovo javno zdravstvo, te sve materijale i uzorke bioloških, kemijskih i radioloških agenasa. Prihvatanjem ovog prijedloga SZO bi *de facto* postao svojevrsnom obavještajnom ekspoziturom Zapada u ratu protiv terorizma. Očekivano je na skupštini došlo do otpora, kojega su među ostalim pružili Pakistan, ali i Iran (nakon invazije Afganistana i Iraka predviđen kao iduća meta američkog vojnog pohoda).

Sporni članak 45 nikada nije umetnut u pravilnik IHR. Revizija pravilnika IHR je općenito tekla sporo i nije u svim aspektima polučila željenim rezultatima. Međutim, činilo se da desetogodišnji naponi oko artikulacije formalnopravnih pitanja i nisu bili toliko važni jer je mehanizam GOARN bio djelotvoran i u praksi potvrđivao vodeću ulogu SZO-a u upravljanju globalnim zdravljem. U jednom izvještaju iz 2003. SZO je navela da je unazad pet godina GOARN učinkovito otkrio i reagirao na 538 slučajeva izbijanja epidemije u 132 zemlje. Međutim, u gotovo svim tim slučajevima SZO je djelovala izvan okvira svojih nadležnosti. Zato što je organizacija imala doktrinarni legitimitet „zdravstvene sigurnosti“ mogla je prekoračivati svoje ovlasti a da zbog toga nitko nije reagirao niti ju prozivao.

Proces završetka revizije pravilnika IHR ubrzala je jedna od najuspješnijih reakcija SZO-a – promptno djelovanje i suzbijanje pandemije SARS-a 2003. U hvativši zamah u SZO-u se krenulo u dovršavanje procesa revizije, te se na skupštini 2005. usvaja izmijenjeni i dopunjeni pravilnik IHR. Revizija je u konačnici polučila važne rezultate, među ostalim: a) SZO je pod svoju nadležnost stavila sve nove i re-emergentne bolesti; b) nadzor više nije ovisio isključivo o suradnji s državama članicama nego i suradnji s

nevladinim organizacijama i civilnim društvom; c) države članice su bile dužne razviti osnovnu infrastrukturu za nadzor i reagiranje koje će izravno biti regulirano od strane SZO-a.

Revizija pravilnika odražava prilagodbu SZO-a suverenom dobu globalizacija i njenim izazovima. Prilagođena može djelovati kako bi opravdala svoju svrhu istaknutu u članku 2. revidiranog pravilnika IHR: „sprječavanje, zaštita, kontrola i osiguravanje mogućnosti djelovanja sistema javnog zdravlja (...) kojima se izbjegava nepotrebno ometanje toka međunarodnog saobraćaja i trgovine“ (*Međunarodni zdravstveni pravilnik*, 2005). Međutim, pojavit će se ozbiljni problem: globalno upravljanje zdravljem, usmjereno na potpuno zdravlje i dobrobit ljudi, u revidiranom pravilniku IHR omogućuje interventno djelovanje organizacije. S takvom doktrinom i pristupom SZO postaje ujedno i prijetnja stabilnosti svjetskog tržišta.

3.

Kako je, dakle, ovako razvijen i po svemu sudeći efikasan reformirani sistem globalnog upravljanja javnim zdravljem zakazao u slučaju izbijanje pandemije korona virusa, najveće zdravstvene krize poslije Španjolske gripe? Odgovor se naslućuje već u činjenici da je SZO na prijelazu stoljeća djelovala u pravnom vakuumu s obzirom na proces revizije svojeg pravilnika IHR. Pritom joj je u prilog išao splet olakotnih okolnosti: internet, sekuritizacija zdravlja, jačanje civilnog društva itd. U stvari, revizija pravilnika IHR se u retrospektivi pokazuje tek svojevrsnom prilagodbom na novonastale uvjete, dok sama organizacija ostaje u bitnome okovana sistemom suprotstavljenih i isprepletenih interesa i difuzne moći.

Djelotvornost SZO-a isključivo duge efikasnom ali u proceduralnom smislu dubioznom korištenju mehanizma GOARN. Uspješno suzbijanje SARS-a 2003. postignuto je zahvaljujući činjenici da u sistemu difuzne moći i organizirane neodgovornosti

slučajna pojava jake ličnosti može diktirati ritam globalnog upravljanja. Odlučnost i osobne inicijative glavne tajnice SZO-a Gro Harlem Brundtland, koja je bila spremna otvoreno prekoračivati svoje ovlasti, činilo je globalno upravljanje zdravljem funkcionalnim. Kada je epidemija SARS-a buknuła u Kini, Brundtland je reagirala na temelju informacija koje dobila od lokalnih liječnika i nevladinog sektora („propust“ koji Kina neće ponoviti u januaru 2020). Iskoristila je kontroverzni pravni instrument koji je tek trebao biti razmatran u reviziji pravilnika IHR; objavu „izvanrednog stanja javnog zdravlja od međunarodnog značaja“. Odluka o globalnom izvanrednom stanju natjerala je međunarodnu zajednicu na brzu reakciju kojom je, opet izvan svojih ovlaštenja, Brundtland koordinirala. Njezin autoritet u upravljanju krizom i autonomija u donošenju odluka je nešto što države članice više nikada nisu smjele dopustiti. Nakon što joj je istekao mandat 2003, na čelno mjesto SZO-a države članice pažljivo će birati podobne profile iz redova tipičnih birokratskih mediokriteta i tehnokrata.

Nedostatak jakog vodstva negativno će se odraziti na autonomiju djelovanja organizacije. Međutim, glavni problemi tek slijede. Potkraj prvog desetljeća 21. stoljeća rat protiv terorizma pokazao se skupim promašajem, te SZO više ne jaše na valu zanosu u borbi protiv bioterorizma. Dokle god se protu-teroristička sigurnost usko povezivala s ciljevima i djelovanjem SZO-a, organizacija je imala odriježene ruke. Potpora neće početi opadati samo zbog slabljenja sigurnosne komponente. Konačni udarac dolazi s izbijanjem globalne recesije 2008. kada SZO gubi i finansijsku potporu država članica koje se okreću filantropskim inicijativama poput onih Billa Gatesa. Zbog mjera štednje organizaciji je već iduće godine uskraćeno 100 milijuna dolara samo za proračun kriznog upravljanja (World Health Organization, 2009). Za SZO su rezovi bili presudni jer organizacija raspolaže tek četvrtinom svog proračuna; 3/4 su namjenske donacije država članica za specifične tipove bolesti.

Primjer koji možda najbolje dočarava nemoć SZO-a čuveni je spor s Indonezijom, koji izbija 2007. u vrijeme epidemije takozvane „ptičje gripe“ (Fidler, 2008). Indonezija je bila žarište ali je po pravilima SZO-a bila dužna patogene i ostale spoznaje o virusu prosljeđivati farmaceutskoj industriji radi izrade cjepiva. Cjepivo je proizvela jedna australska farmaceutska kompanija te ga patentirala. Indonezija ne samo da se nije mogla opskrbiti potrebnom količinom cjepiva zbog nevjerojatno visoke cijene nego i zato što su već postojali unaprijed potpisani privatno-javni ugovori o nabavi cjepiva s razvijenim zemljama. Biomedicinski protekcionizam je bio na djelu; razvijene su zemlje u strahu od pandemije razgrabile većinu ionako ograničenih zaliha. Izbio je spor i Indonezija je unilateralno proglasila takozvanu „suverenost nad virusom“ (*viral sovereignty*), otkazavši suradnju SZO-om. U maju 2007. Indonezija će se ipak sporazumjeti s SZO-om, koja pristaje uvažiti zahtjev za većom dostupnošću cjepiva nerazvijenim državama. Da od toga neće biti ništa pokazati će upravo praksa „grabeži za cjepiva“ u pandemiji korona virusa pored koje je SZO stajala potpuno nemoćnom.

Tako se uz institucionalno slabljenje SZO-a ponovno otvara goruće pitanje suradnje s državama članicama. Neovisno o oslanjanju na nevladin sektor u pogledu obavještavanja o izbijanju epidemija, suradnja s vladama država članica ostati će nerješivim problemom. Od usvajanja revidiranog pravilnika IHR 2005. vlade su odbile obavijestiti nadležna tijela o pojavi infektivnih bolesti na svom teritoriju u gotovo 70% slučajeva. Čak i države članice koje su načelno prihvatile i obvezale se podignuti nacionalne infrastrukture za nadzor infektivnih bolesti pod nadležnošću SZO-a nisu imale financijske mogućnosti, posebice nakon izbijanja globalne recesije 2008, da takve projekte sprovedu.

No glavni razlozi su uglavnom bili vezani za pokušaj sprječavanja remećenja trgovinskih veza koje bi se mogle negativno odraziti na domaću ekonomiju. U svijetu imperije države su u

potpunosti postale ovisne o globalnim trgovinskim tokovima. To se odražava i na SZO koja bez poticaja međunarodnih sigurnosnih interesa, poslušnim vodstvom i veoma ograničenim proračunom raspolaže sada revidiranim pravilnikom IHR. Pravilnik je organizaciji davao ovlasti koje nikada niti jedan režim od 1851. nije imao. Pa ipak, s tim ovlastima SZO nije mogla ništa, budući da se nakon desetljeća poletnosti vratila na prvobitnu poziciju reaktivne međuvladine organizacije.

Jedini efektivni alat kojim SZO raspolaže jest proglašenje izvanrednog stanja, za kojim će i posegnuti 30. januara 2020. povodom izbijanja epidemije korona virusa u Wuhanu. Procedura donošenja odluke je znakovita. Naime, glavni tajnik SZO-a ima pravo proglasiti izvanredno stanje nakon što sazove *ad hoc* vijeće sastavljeno od petnaestak članova i šest savjetnika. Imena članova držana su u tajnosti kao i proces donošenja odluka u vijeću, što za sobom povlači pitanje transparentnosti i odgovornosti. Iako glavni tajnik odabire medicinske eksperte, on to čini tek nakon što su ih potvrdile države članice. Pritom je dužan uključiti unaprijed izabranog predstavnika države-žarišta. Kada se vijeće sastalo 22. januara, odluka o uvođenju izvanrednog stanja je odbačena zbog nedostatka konsenzusa. Budući da je čak osam predstavnika dolazilo iz kvote zapadnog kruga država (SAD, Francuska, Kanada, Japan, Nizozemska, Australija, Švedska i Novi Zeland), očito je da je većina tih zemalja podržala kineskog predstavnika u blokiranju odluke o izvanrednom stanju. Kineske su vlasti ne samo bile protiv, nego su još danima unazad negirale da je uopće riječ o prenosivoj bolesti. Proći će još osam dana vijećanja dok epidemiološka situacija ne izmakne kontroli i SZO ne proglasi izvanredno stanje.

Konačno je obrazloženje odluke bilo da „epidemija ne predstavlja opasnost u Kini“, ali je opasnost za države u razvoju. Što se tiče putovanja i trgovanja s Kinom SZO „ne samo da ne preporuča ograničenja, nego ih i odbacuje“.

U aprilu američki predsjednik Trump će optužiti glavnog tajnika dr. Tedrosa i SZO za dosluh s kineskim vlastima, te najaviti povlačenje SAD-a iz ove organizacije. Dr. Tedros je doista hvalio kineske vlasti na „odličnoj suradnji“ i „učinkovitosti“ iako Kina uopće nije surađivala nego je na kriminalan način pokušala zataškati izbijanje epidemije u Wuhanu. Pritom se zaboravlja da je u isto vrijeme glavni tajnik hvalio i Trumpa čija će se politika ignoriranja pandemije pokazati kobnom za Ameriku. Razlozi ovakvom podilaženju su jednostavni: SZO je organizacija struke čije su strukture bitno politizirane u konfuznim i često nejasnim autoritetima. Ukoliko se pokaže da je odluka o izvanrednom stanju bila neosnovana i ako se negativno odrazi na ekonomiju i međunarodnu trgovinu, glavni tajnik i SZO mogu snositi ozbiljne pravne posljedice.

To objašnjava nevoljkost SZO-a da pribjegava ovom instrumentu. Nešto ranije, u oktobru 2018. izbila je epidemija ebole u Kongu. U SZO-u se pola godine vijećalo o proglašenju izvanrednog stanja da bi na kraju organizacija prekršila vlastita pravila. Naime, u aprilu 2019. dato je obrazloženje da se izvanredno stanje ne može proglasiti ukoliko se virus ne proširi izvan zemlje. Po revidiranom pravilniku IHR, međutim, potencijalno prerastanje epidemije u pandemiju (treći kriterij) dovoljni je uvjet za proglašenje globalnog izvanrednog stanja. Pravnim makinacijama SZO se pravdala da se u ovom specifičnom slučaju treći kriterij ne može primijeniti. Nakon što su tog ljeta prvi smrtni slučajevi ebole zabilježeni u Ugandi, vijeće je opet odustalo od proglašenja izvanrednog stanja, ovoga puta naprosto zanemarišući treći kriterij. U konačnici će izvanredno stanje ipak biti proglašeno, ali suviše kasno; SZO je u očima svjetske javnosti već potkopala svoj autoritet. Ebola se proširila na zapadu Afrike, na Europu i Sjevernu Ameriku odnijevši 11,162 života.

Među ostalim, SZO-u se o glavu obilo oslanjanje na informacije koje nisu dolazile od kongoanske vlade nego od medicinskog

osoblja, koje u uvjetima nerazvijenog afričkog javnog zdravstva nije bilo sposobno prepoznati o kakvoj se zaista opasnosti radi. Ipak, glavni je razlog odugovlačenja s objavom globalnog izvanrednog stanja i mobilizacijom međunarodne zajednice bio strah da bi epidemiološke mjere urušile ionako fragilnu ekonomiju Konga. Organizacija Doktori bez granica (*Médecins Sans Frontières*) je na to stalno upozoravala i optuživala SZO da prikriva stvarno stanje na terenu. Glasnogovornik SZO-a Gregory Hartl oštro im je odbrusio: „vi bi ste zaista poremetili ekonomski život jedne zemlje ili regije, samo zato što je potvrđeno 130 slučajeva zaraze?“ Pristup i reakcija na izbijanje ebole u Kongu ne razlikuje se bitno od pristupa i reakcije u slučaju izbijanja epidemije korona virusa u Kini što ukazuje na stanoviti obrazac – uopće ne treba sprječavati pandemiju jer time se ugrožava međunarodna trgovina i saobraćaj.

Temeljna svrha režima postaje kontroverznom u kontekstu svjetskog tržišta, odnosno njenom globalnom proširenju prostora slobodnih trgovinskih zona, kompleksnom mrežom opskrbnih lanaca i visoko frekventnim kretanjem ljudi, dobara i usluga. Zbog slabljenja države pa tako i labavljenja granica jedno svjetsko tržište čini svrhu sprječavanja *prekograničnog* širenja bolesti bespredmetnim. Kako je pokazalo iskustvo na pragu 21. stoljeća, globalno upravljanje zdravljem može biti funkcionalno isključivo ako izbriše sve granice, odnosno ako mehanizme kontrole suzbijanja epidemija protegne u samu državu. Revidirani pravilnik IHR upravo to i nalaže. Stvar je tome da intervencija SZO-a na svaku ugrozu i ne može više paziti da ne poremeti međunarodnu trgovinu i saobraćaj; ona ih ugrožava samim svojim djelovanjem. Pojava svake epidemiološke opasnosti mora se uzeti u obzir i alarmirati javnost, a to već po sebi potencijalno može izazvati zastoj međunarodne trgovine i ugroziti ekonomiju. Stoga, iako je SZO dobila proširene ovlasti države članice nikada neće dozvoliti da se organizacija razvije izvan okvire starog

međunarodnog režima. U suprotnom, ukoliko će dosljedno ispunjavati svoju dužnost održavanja „potpunog zdravlja“ – intervenirati na svaku stvarnu ili potencijalnu ugrozu – SZO će najviše ugrožavati tržišnu međuovisnost.

Danas razvijene države Zapada zaprepasćujuće malo i dozirano doniraju sredstva SZO-u, isključivo u slučajevima kada se već pojave epidemiološke krize. A kako je kod izbijanja pandemije korona virusa najteže bilo utvrditi odgovornost, problem se očekivano počeo politizirati. Žestoke rasprave „da li su Kinezi preuzeli kontrolu nad SZO-om od Amerikanaca“ tipični je primjer politizacije koja nema veze s realnošću jer SZO jest odraz isprepletenih i proturječnih interesa, koje dodatno pogoršava sve veće prisustvo korporativno-privatnih aktera poput Billa Gatesa.

Sprega države i filantropije podiže netransparentnost pa tako i neodgovornost na jednu novu višu razinu. U Globalnom savezu za cjepiva koje predvodi Gates odluke se ne donose na multilateralnoj razini kao u SZO-u (dakle, ne uključuju države kojima je pomoć namijenjena), nego se donose unutar jedne hibridne strukture neformalnih foruma, gdje uz nekoliko predstavnika iz vlasti i međunarodnih organizacija glavni utjecaj imaju farmaceutski divovi GlaxoSmithKline, Merck, Novartis i Pfizer. S druge strane, filantropske inicijative postižu globalnu dominaciju infiltracijom u gotovo sve relevantne organizacije. Gates Fondacija najveći je donator SZO-u poslije SAD-a, što mu općenito omogućuje ogroman utjecaj u UN-u i oblikovanju politika u globalnom upravljanju zdravljem. Margaret Chan, nekadašnja glavna tajnica SZO-a izjavila je 2014. kako je proračun kojim ona raspolaže „strogo namjenski“ po diktatu „donatorskih interesa“. A interes je, kako kaže Chan, jednokratno uložiti puno novaca kako bi riješili neku neposrednu zdravstvenu ugrozu negdje u nerazvijenom svijetu. Čim je, pak, opasnost prevladana, „novac prestaje pristizati“ i u SZO-u se „počinju dijeliti otkazi“.

Visoko birokratizirana EU koja pravno regulira gotovo sve javne politike na svom prostoru uopće nije posjedovala prerogative zajedničke europske zdravstvene politike. Ne čudi stoga da je u prvom naletu pandemije izbio kaos među članicama Unije. Amerika je po *Indexu globalne zdravstvene sigurnosti* logistički najspremnija odgovoriti na pandemiju, pa ipak u sferi globalne međuovisnosti koja briše sve granice odavno je svela svoje javno zdravstvo na razinu standarda Trećeg svijeta. Zato je danas SAD prva po smrtnosti od zaraze u svijetu. Kinesko zataškavanje pojave korona virusa, koji će u narednih dvije godine odnijeti preko pet milijuna života, zločin je kineskih vlasti za koje nitko nikada neće odgovarati. Kineske su vlasti radile ono što većina država radi otkako je osnovana SZO – odbijale obavijestiti nadležne organe organizacije o pojavi epidemije. Paradoks je da su gotovo sve države zanemarivale ovu opasnost zbog toga što su pod svaku cijenu nastojale sačuvati vlastite ekonomije. U konačnici, globalna ekonomija trpi, a pandemija i dalje hara.

4.

Upotreba mehanizma GOARN je SZO-u inicijalno omogućila izravne intervencije ali s početkom postepenog procesa deglobalizacije nakon izbijanja globalne recesije 2008. morao se vratiti u svoje tradicionalne okvire. Povratak na prvobitnu poziciju koja i nema nekog smisla i svrhe u suvremeno doba eksplicitno je iskazan u izvještaju povodom završetka prethodnog vala pandemije ebole 2015. U izvještaju se navodi da SZO samo „pomaže“ državama članicama u nadzoru, te im daje „preporuke“ i „logističku potporu“. Druge ovlasti ili nema ili ih zanemaruje.

Pandemija Covid-19 približava se kraju. Ebola je bila izrazito smrtonosna ali ne i jako zarazna. S Covid-19 je bilo suprotno, izrazito zarazna ali ne i toliko smrtonosna. Što ako naredna epidemija bude izrazito i smrtonosna i zarazna? Po ustanovljenom obrascu, od osamdesetih godina 20. stoljeća u prosjeku se svake

četiri godine pojavi nova prijetnja epidemije, tako da do 2025/26. valja ozbiljno shvatiti neučinkovitost globalnog zdravstvenog režima. SZO se reformirao, međutim, glavno pitanje budućih kriza je kako uspostaviti ravnotežu između interesa da se spriječi pandemija i interesa da se održe slobodna međunarodna trgovina i saobraćaj. Potraga za ravnotežom takve vrste i jest svrha postojanja svih međunarodnih režima zdravlja posljednjih stotinu i sedamdesetak godina.

Konzultirana literatura i izvorni dokumenti:

- *Associated Press* (2015). Political considerations delayed WHO Ebola response, emails show. Preuzeto 15. 11. 2021. s <https://www.cbsnews.com/news/political-considerations-delayed-who-ebola-response-emails-show/>

- *Avert.* (2019). History Of HIV and AIDS Overview. Preuzeto 17. 10. 2021. s https://www.avert.org/professionals/history-hiv-aids/overview#footnote30_seb8osq

- Benatar, S. R., Gill, S., Bakker, I. (2009). Making Progress in Global Health: The Need For New Paradigms. *International Affairs* 85 (2), str. 347–371.

- *Charter of World Health Organization.* 1946. Preuzeto 24. 9. 2021. s https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf?ua=1

- Davies, S. E. (2008). Securitizing Infectious Disease. *International Affairs* 84 (2), str. 295–313.

- Davies, S: E. (2010). What Contribution Can International Relations Make To The Global Health Agenda? *International Affairs*, 86 (5), str. 1167–1190.

- Fidler, D. (1998). Microbialpolitik: Infectious Diseases and International Relations. *American University International Law Review* 14 (1), str. 1–53.

- Fidler, D. (2005). From International Sanitary Conventions to Global Health Security: The New International Health Regulations. *Chinese Journal of International Law.* 4 (2), str. 325–392.

- Fidler, D. (2008). *Influenza Virus Samples, International Law, and Global Health Diplomacy*. Preuzeto 20. 10. 2021. s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2600156/>
- *Fifty-Fifth World Health Assembly, Agenda Item 13,15*. 2002. Preuzeto 17. 10. 2021. s https://apps.who.int/gb/archive/pdf_files/WHA55/ewha5516.pdf
- *Forty-Eight World Health Assembly*. 1995. Preuzeto 17. 10. 2021. s https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/178296/WHA48_1995-REC-1_eng.pdf?sequence=1
- *Global Programme On AIDS: Final Report*. (1995). Preuzeto 17. 10. 2021. s https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/65955/WHO_ASD_97.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Harman, S. i Williams, D. (ur.) (2013). *Governing the World? Cases in Global Governance*. London: Routledge.
- Kamradt-Scott, A. (2015). *Managing Global Health Security: The World Health Organization and Disease Outbreak Control*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mann, J. (1999). Human Rights and AIDS: the Future of a Pandemic. U Mann, J. (ur.) *Health and Human Rights: A Reader*. New York: Routledge.
- McInnes, C. (2015). Changing Authority in Global Health Governance After Ebola. *International Affairs* 91 (6), str. 1299–1316.
- *Međunarodni zdravstveni pravilnik*. (2005). Preuzeto 14. 9. 2021. s <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/web.repository/ijzcg-media/files/1577269519-medjunarodni-zdravstveni-pravilnik.pdf>
- O'Malley, P., Rainfordb, J., Thompson, A. (2019). *Transparency During Public Health Emergencies: From Rhetoric to Reality*. Preuzeto 15. 11. 2021. s <https://www.who.int/bulletin/volumes/87/8/08-056689.pdf?ua=1>
- Piper, K. (2019). How deadly pathogens have escaped the lab — over and over again. Preuzeto 17. 10. 2021. s <https://www.vox.com/future-perfect/2019/3/20/18260669/deadly-pathogens-escape-lab-smallpox-bird-flu>
- *Revision of International Health Regulations: Progress Report*. (2002). Preuzeto 18. 10. 2021. s <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/163760/dbv26p212.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Ruger, J. P. (2005). *The Changing Role of the World Bank in*

Global Health. Preuzeto 25. 9. 2021. s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1449852/>

- Schwab, T. (2020). Bill Gates's Charity Paradox. Preuzeto 11.10.2021. s <https://www.thenation.com/article/society/bill-gates-foundation-philanthropy/>

- The General Agreement on Tariffs and Trade (1947). Preuzeto 17. 10. 2021. s https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_02_e.htm#articleXX

- *The Guardian* (2020). *WHO declares coronavirus a global health emergency*. Preuzeto 15. 11. 2021. s <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/30/who-declares-coronavirus-a-global-health-emergency>

- Weir, L. (2015). *Inventing Global Health Security, 1994–2005*. U Rushtone, S. i Youde, J. (ur.) (2015). *Routledge Handbook of Global Health Security*. New York: Routledge.

- Woolhouse, M. E. J., Howey, R., Gaunt, E., Reilly, L., Chase-Topping, M., Saville, N. (2008). *Temporal trends in the discovery of human viruses*. Preuzeto 10. 10. 2021. s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2475551/>

- World Health Assembly (2001). *Global health security: epidemic alert and response*. Preuzeto 18. 10. 2021. s https://apps.who.int/gb/archive/pdf_files/WHA54/ea54r14.pdf

- World Health Organization (2002). *Global Crisis – Global Solutions: Managing Public Health Emergencies of International Concern Through The Revised International Health Regulations*. Ženeva: WHO Department of Communicable Disease Surveillance and Response.

- World Health Organization (2003). *Global Defence Against the Infectious Disease Threat*. Ženeva: WHO.

- World Health Organization (2009). *The financial crisis and global health Geneva, Switzerland – 19 January 2009 Report of a high-level consultation*. Preuzeto 18. 10. 2021. s https://www.who.int/topics/financial_crisis/financialcrisis_report_200902.pdf

MOĆ MEDIJA U KREIRANJU JAVNOG MNJENJA

Radenko Šćekić

The mass media have a big role in creating public opinion, particularly in the processes of political communication. What media reports produce is no more the reflection of reality but a “media created” reality – simulacrum. Political leaders address their potential voters through the media in the form of political marketing thus fabricating their own image.

Uniformnost socijalizacije putem medija

U formiranju javnog mnjenja ogromnu ulogu imaju masovni mediji, naročito u procesima političkog komuniciranja. Pojam „komunicirati“ (lat. *comunicare*) ima više značenja; „učiniti zajedničkim; saopštiti, saopštavati, objaviti, iznijeti (ili: iznositi) na javnost; biti u vezi s kim, dopisivati se, opštiti.“ (Vujaklija, 1980: 445). Dakle, riječ je o aktivnosti ophođenja između pojedinaca i grupa da bi se efikasnije prenijela i razumjela informacija. Komunikacija svojim globalnim karakterom prožima sve ljudske aktivnosti, služi kao vektor kulturnim vrijednostima i ima odlučujuću ulogu u uspostavljanju i funkcionisanju društvenih struktura (Radojković, Stojković, 2004: 5). Danas su mediji više od pukih prenosilaca informacija, jer aktivno kreiraju našu stvarnost i obezbjeđuju vezu sa širim društvenim grupama, stvarajući osjećaj povezanosti i nudeći razonodu, zabavu i

opuštanje za široku medijsku publiku. Javno mnjenje je vrlo fluidno, podložno je promjenama, kontroli i manipulacijama političkih i ekonomskih centara moći. Mediji predstavljaju moćno oruđe u rukama kreatora javnog mnjenja. Kako je Bodrijar primijetio, mi danas živimo u „vremenu simulacija“. Odnosno, ono što mediji prenose, više nije „prenešena“ realnost – već je „medijski kreirana“ realnost (Marko, 2011: 70). Danas u praksi imamo simulaciju realnosti kroz objektiv medija. Analizom javnog diskursa često se može otkriti upotreba velikog broja stilsko-retoričkih sredstava (eufemizama, tautologija, perifriza) – a sve u cilju manipulisanja javnim mnjenjem (Stanojević, 2011: 206). Danas je teško jasno razgraničiti gdje prestaje informisanje, a gdje počinje ubjeđivačko djelovanje. Jer, informativna i propagandna djelatnost se u savremenom svijetu često nalaze u svojevrsnoj simbiozi – propagandne poruke na taj način mogu da dobiju informativnu formu, a informacije političku ili ekonomsku podršku. Novinari, često izvještavaju u skladu sa vrijednostima i stavovima koji dijele politički lideri kojima su naklonjeni mediji za koje rade. Sa druge strane, kreatori javnog mišljenja u medijima vide efikasno sredstvo za širenje svojih vrijednosti i ideja. Mnogi novinari, posebno kolumnisti i urednici, i sami imaju ulogu kreatora i usmjerivača javnog mišljenja, s obzirom da se mnogi od njih profiliraju i specijalizuju u određenoj oblasti, poput političkih, ekonomskih ili geopolitičkih tema. Time njihove izjave i interpretacije dobijaju vrijednost vijesti, a učestalost njihovog pojavljivanja dodatno se indukuje na krajnje korisnike medijskog prostora (Marko, 2011: 82). Primjetan je porast uticaja medija, posebno televizije, na stvaranje izborne volje birača (Pastterson, 1980; Grossam, 1990; Ferguson, 1990). Zbog toga je u svim zemljama rad medija uoči izbora predmet posebne političke pozornosti. Ona se ponajprije usredotočuje na stupanj medijske autonomije, koji se iskazuje kao neovisnost o političkim i korporativnim interesima, i stupanj

medijskog pluralizma, koji se izražava kroz različitosti u sadržaju, gledištima i medijskim formama (Venice Commission, 2005: 28). „Dvojbe o načinu na koji porast komercijalizacije medija utječe na sadržaj izvještavanja, prate li mediji kritički rad kandidata ili ih uglavnom nekritički servisiraju ili tko određuje izborne teme – postavljaju se i u sredinama s dugom izbornom tradicijom. Medijski utjecaj na publiku nije izravan ni jednosmjernan, ali je analiza medijskoga sadržaja uvijek važna za zaključivanje o karakteru izborne komunikacije“ (S. Milivojević, 2008).

Odnosi s javnošću (*public relations*) su komunikacijska aktivnost koja omogućava da organizacija ili politička partija nastoji dobiti podršku relevantnih javnosti. Protivječnost savremenog poimanja javnosti sadržana je u činjenici da se njena kritička funkcija polako pretvorila u manipulativnu. Umjesto, da javnost postane granica sile, ona predstavlja njen poligon (Tomić, 2008: 90). Mogućnosti savremene tehnologije nam pružaju neslućene domete za kreativnost, samo u drugom obliku. Način na koji mediji izvještavaju o izbornom procesu i predstavljaju političare je jako važan. Zato se političari trude da se na najbolji način promoviraju u javnosti, neki sa više, neki sa manje kreativnosti. Na raspolaganju im stoje osim tradicionalnih medija, radija i televizije; i medij u usponu – internet. Putem web portala, FB stranica, Tvitera, instagrama i sl. politička promocija se iskazuje sa izvjesnom dozom kreativnosti, radi stvaranja publiciteta. Publicitet jeste najkraće, prisustvo u javnosti. Određuje se kao konkurentska borba za uticaj i kontrolu nad popularnom percepcijom ključnih institucija i javnih ličnosti, događaja i tema, posredstvom masovnih medija, a njeni učesnici su političari, javne ličnosti, itd. (Slavujević, 2005: 28). Odnosi sa javnošću, propaganda, oglašavanje i marketing imaju sličan cilj – da promijene ukorijenjena mišljenja i da podstiču prodaju/kupovinu robe, usluga, ideja, samo su metode kojima se koriste različite. Razvojem informaciono-komunikacionih

tehnologija omogućeno je korišćenje raznih sredstava za oblikovanje masovne svijesti (kao robe). Tako da nam mediji nameću: šta da gledamo, oblačimo, jedemo, o čemu i kako da razmišljamo, za koga da glasamo. Socijalna uniformnost kojoj se ovakvim pristupom teži, kreira se i različitim vidovima socijalnog inženjeringa, kojim se nameću željene ideje, stavovi, način ponašanja.

Reklamiranje i prodaja imidža i ideja

Kroz poglavlje ću u kratkim crtama objasniti pojmove propagande, političkog marketinga, manipulacije, indoktrinacije i sl. Svi ovi fenomeni su neophodni u kreiranju željene atmosfere za određenu politiku, lidera, ideju. U literaturi postoje brojni pojmovi koji označavaju slične sadržaje poput: „političko komuniciranje“, „političko ubjeđivanje“ (persuazija), „propaganda“, „politički marketing“, „odnosi s javnošću“ i sl. Prema Z. Slavujeviću (2005: 9) političko komuniciranje u savremenim društvima čine „procesi razmjene različitih političkih sadržaja u trouglu: vlast – mediji – javno mnjenje, odnosno između tri grupe aktera: političara, novinara i građana“. Organizovana politička persuazija se naziva politička propaganda. Praktično da nema ljudske djelatnosti u kojoj se ne govori o propagandi, a pod ovim nazivom se podrazumijevaju veoma različiti pojmovi. Ovaj pojam je prije svega opterećen ideološkim, ali i emocionalnim odnosom koji u shvatanju njegove suštine imaju pojedinci kao i čitave društvene grupe. Propaganda je prije svega kao pojam vrijednosno neutralna, dok kao politička djelatnost to nije s obzirom da svaka propaganda ima određeni cilj. „Persuazivnost jeste ključna odlika propagande. Nagovor se svakako postiže različitim metodama i tehnikama, ali uvek porukama čiji je cilj da ubede uspostavljanjem veze između retoričkog i ideološkog registra“

(Milivojević, 1993: 940). Postoje brojne definicije pojma propagande u zavisnosti od autora i odnosa prema njoj. Za ovu priliku i temu nam se sljedeća definicija čini primjerenom: „Politička propaganda je planska i organizovana aktivnost na oblikovanju, predstavljanju, širenju političkih sadržaja, na pridobijanju ljudi i obezbeđivanju njihove podrške određenom političkom sadržaju i njihovim nosiocima“ (Slavujević, 2005: 12). Propaganda je oblikovanje i širenje ideja i stavova radi stvaranja spremnosti za određeni način postupanja. Propaganda predstavlja svaki vid smišljenih i organizovanih djelatnosti koje se sprovode u cilju uticanja na stavove, mišljenja ili osjećanja javnosti, grupe ili pojedinaca, radi njihovog pridobijanja za ideje, shvatanja i program društvene ili političke organizacije koja ovu djelatnost sprovodi. Pojam, potiče od latinske riječi *propagare* (širenje, rasprostiranje, razmnožavanje, množenje). Propaganda dakle predstavlja vrstu komunikacije koja se vrši radi ubjeđivanja primalaca poruka. Krajnji cilj političke propagande jeste da posredno ili neposredno navede pojedince da učestvuju u političkim aktivnostima određenog političkog subjekta, i to na način i u mjeri koje određuje sam politički subjekt. Politička propaganda je, dakle, smišljena i planirana (organizovana) aktivnost koja ima zadatak mijenjanja ili pak, zadržavanja određenih političkih stavova pojedinaca, društvenih grupa ili društva u cjelini. Propaganda se često koristi i za širenje „društveno korisnih ideja i stavova kao npr. zdravstvena propaganda ili borba protiv predrasuda“ (Rot, 2003: 399).

Politički marketing se javlja kao noviji vid političke komunikacije i proizišao je iz međusobnog spoja opšteg prava glasa, demokratije i razvitka sredstava informisanja (Slavujević, 2005: 23) politički marketing određuje kao: „komercijalizovanu varijantu političke propagande, usmjerenu na konkretne političke ciljeve i na kraća vremenska dejstva“. Informacije i mišljenja u globalnim okvirima zahvaljujući privilegijama

stvaraju uske elite koje dobro uočavaju zakonitosti društvenih procesa i psihološke šeme strukture masa. Misli se ukalupljaju, ukusi formiraju i ideje nameću nižim slojevima industrijskog društva. „Proizvođači doživljaja u pseudostvarnosti grade fantastične predstave kojima omamljuju publiku, tako da senzacije neprimetno postaju dio svakodnevnog života“ (Čomski, 2002). Etimologija reklamiranja, bilo ekonomskog ili političkog je slična. Reklama (lat. *alamare* glasno vikati, a *reclamare* ponovo uzvikivati) znači otprilike što i javna preporuka, glasno isticanje riječima ili putem masmedija dobrih svojstava neke robe i povoljnih cijena u cilju motivisanja potencijalnih kupaca/birača. Ovo jasno govori o instrumentalizaciji politike i mehanizmima ostvarivanja političkog cilja. Jer cilj političkog reklamiranja je da „podstiče želje“ i pozitivne stavove prema određenoj ideji i da ih „ukorjenjuje“ u ljudske potrebe. Politički marketing se, dakle, tiče političkih subjekata koji usvajaju shvatanja i tehnike poslovnog marketinga, koje bi im pomogle u što efikasnijem političkom nastupu. Političko tržište je slično ekonomskom. A svako tržište funkcionise na bazi privatnog interesa. Marketinški stimulusi predstavljaju oblik komunikacije kojima se nastoji ostvariti uticaj na potrošače, tj. na njihovo razmišljanje, osjećanja i akcije, što znači da i propaganda spada u ovu kategoriju (Henry, 1992). Politička propaganda se razlikuje od ekonomske koja ima drugačije ciljeve, metode i tehnike realizovanja. Međutim, praksa manipulisanja svijesću i ovdje se zasniva na lažnoj koncepciji provociranja „stanja blažene opuštenosti“, jer svi oblici komunikacijskog angažovanja, uključujući i zabavu, nose vrijednosno skrivene slojeve poruke, sa političkim konotacijama. „Tvrdnju da zabava nije obrazovna aktivnost valja uzeti kao jednu od najvećih prevara u istoriji“, upozorava H. Šiler, uočavajući još prije tri decenije da „fikcija može biti važnija u formiranju ljudskih mnjenja, nego fakti zahvaćeni iz stvarnog života“ (1976: 114).

Propaganda je često sluga ekonomskih interesa, čak i kada su naizgled ratni sukobi u prvom planu. Politička sfera kao cilj ima čovjeka, ali ga posmatra samo kao robu koja na tržištu ima svoju upotrebnu vrijednost. Za razliku od religije, koja obećava raj u drugom životu, reklamiranje nudi raj odmah. Potrošačka roba je postala novi opijum za ljude u realnom vremenu. To je dovelo do stvaranja termina konzumerizam – vrste pokornog grupnog razmišljanja koje se prenosi putem masovnih medija. Konzumerizam stvara simulakrum (privid) sreće, ali po cijenu gubitka individualnosti i maštanja (Hit, Poter, 2009). „Sve više je svejedno što se prodaje: ljudi ili roba. Danas postoje stručnjaci za pravljenje svih vrsta privida. Iz njihovih ruku sve izlazi lijepo i neodoljivo. Oni su nas navikli da budemo drugačiji, da ne znamo ni tko smo ni što smo, da li smo stvarni ili prividni, a najčešće nam nije ni stalo da to saznamo, jer nam sve izgleda bolje od nemoći i tjeskobe koje duboko u sebi nosimo“ (E. Vlajki, prema Zuber, 2012: 27).

Prema Šiberu (1998: 312) u svakom društvu i specifičnoj društvenoj sredini postoji tzv. *referentna javnost*, tj. onaj krug ljudi koji bolje prepoznaje problem, više je za njega zainteresovan, i time, ako ih pridobije, propaganda dobija čvrsto uporište u društvenoj mreži i u neposrednoj interpersonalnoj komunikaciji. Indentifikacija takvih ciljnih grupa je od velike važnosti za propagandnu aktivnost. Stoga je cilj odrediti željeno društveno uporište i propagandnom kampanjom ukazati da upravo određena poruka korespondira sa potrebama i orijentacijama određene relevantne grupe. U odnosu na tradicionalnu propagandu, koja je bila uglavnom usmjerena totalitetu javnosti i masi, savremena se nužno prilagođava specifičnim grupama. U tom pogledu, propagandno dejstvo se usmjerava na ciljne grupe koje se segmentišu prema polnoj, starosnoj, etničkoj ili vjerskoj strukturi; nivou obrazovanja, profesiji, urbanoj ili ruralnoj publici i slično. Na taj način, usmjeravajući i fokusirajući

propagandno dejstvo prema jasnije profilisanoj ciljnoj grupi i prilagođavajući persuzivne (ubjeđivačke) potrebe u skladu sa njenim željama, potrebama i navikama postiže se bolji efekat. Recimo, u Velikoj Britaniji, za razliku od SAD, birači se tradicionalno oslanjaju na društvenu klasu pri odabiru političke stranke za koju će glasati (Cottam, 2010).

U svim predizbornim kampanjama koje su krajnje profesionalno pripremljene, vodeće političke partije će novcem iz budžeta, tj. novcem građana pokušati da ubijede te iste građane da glasaju za njih (Stanković, 2015). Propaganda je kao pojam neutralno određena. Negativno značenje propagande uglavnom je prisutno u svakodnevnom govoru više u SAD nego u Evropi, naročiti nakon Drugog svjetskog rata iako su brojni primjeri pozitivne i društveno-korisne funkcije propagande, mada ona može u praksi ponekada poprimiti i neke od oblika manipulacije. Sama riječ *manipulacija* je novolatinska kovanica (*manus* – *ruka*, *pulare* – *ugladiti*, *udešavati*). Manipulaciju možemo definisati kao neprimjetnu laž u raskoraku sa stvarnim stavom, kodirana da se infiltrira u tuđa mišljenja, ponašanja, vjerovanja, ali bez upotrebe sile (Jevtović, 2003: 25). A u sličnom određenju je i pojam *agitacija* – kao organizovani napor, često uz provokaciju, da se osvoji populistička podrška za političku promjenu (Vidanović, 2006). Manipulacija se razlikuje od pojma *indoktrinacije*, koje obuhvata: „plansko, sistematsko i kontrolisano širenje ideologije i mišljenja putem vaspitno-obrazovnog sistema“ (Šalaj, 2006). Tehnike i načela propagande su korišćena i usavršavana vjekovima. Poznavanje socijalne psihologije, mentaliteta naroda, ciljanih grupa, njihovih navika, običaja, potreba, analiza i sinteza „korisnih“ informacija – olakšavaju političkim subjektima kreiranje neophodne politike, koncepcije i strategije za preuzimanje ili zafržavanje na vlasti.

Društveni simulakrum – kreiranje slike o sebi

Kroz vidove političkog marketinga, imidžu političara i njegovo kreiranje pridaje se veliki značaj, gdje se imidž odvaja od indentiteta i postaje svojevrsna maska pod kojom se politički subjekt predstavlja biračima. Izvršioci same propagandne djelatnosti su stručnjaci za propagandu koji oblikuju propagandne poruke i tehničko osoblje koje omogućava da se propagandna poruka uputi preko nekog od sredstava informisanja do primaoca ali i spin doktori. *Spin* (okretati, vrtjeti), pa je tako *spin doctor* – savjetnik za imidž, politički savjetnik ali i osoba izvještena i osposobljena za upravljanje informacijama i manipulacijama masovnim medijima, *spin control* – friziranje informacija, izjava za javnost, usmjerivači događaja i dozeri informacija. *Spin doctoring* se odnosi na niz aktivnosti: odbrana od novinara, odobravanje ili odbijanje intervjuja, kao i podučavanje onih koji daju intervjuje o tome šta da kažu i šta da ne kažu, kao i kometarisanje priča i pisanja novinara, ističući određene rečenice ili interpretacije. Spin doktori tvrde da oni samo „ubrzavaju“ proces širenja određenih vijesti i informacija (Street, 4). Poseban značaj u prezentovanju političkih subjekata, imaju i agencije za odnose sa javnošću (*public relations firm* – PR) koji za izvjestan honorar zastupaju interese određenog subjekta. Ove agencije koriste saznanja iz oblasti društvenih nauka, naročito psihologije i sociologije. Svoju pažnju usmjeravaju prema centrima moći. Razlika između PR-a i spinovanja je u tome, što se PR bazira uglavnom, na informaciji i činjenicama, a spin na manipulaciji i trikovima. Spin doktor je osoba zadužena za oblikovanje povoljne percepcije javnosti o političarima ili političkoj stranci vještim manipulisanjem masovnim medijima. Spin doktori poznaju tehnologiju rada medija, specifične karakteristike medija. Oni zavise od medija, ali i mediji zavise od spin doktora,

jer imaju „robu“, informacije koje su medijima „život“. Upravo iz takvog međusobno povezanog odnosa i kohabitacije spinova i medija dolazi do svojevrsnog *pakiranja* politike (Knežević, 2006: 20).

Svakako da javnost nije homogena cjelina, već je sastavljena od pojedinaca koji se međusobno znatno razlikuju. Pojedinaac je dio različitih manjih grupa (porodica, prijatelji, na poslu) unutar kojih je komunikacija neposredno licem u lice i koje su vrednovane prema važnosti koje imaju za pojedinca. One osmišljavaju propagandnu poruku, pružaju pojedincu dodatne informacije, daju mu podršku da je prihvati ili odbije. U svim tim sredinama nalaze se i istaknuti pojedinci, tzv. stvaraoci mnjenja, koji iz masmedija primaju informacije, oblikuju ih i šire neposrednom komunikacijom. Oni objašnjavaju smisao nekog događaja i u skladu sa svojim ličnim opredjeljenjem djeluju u manjim grupama. Savremeni mediji, prije svega televizija i internet, znatno su smanjili distancu između javnosti i političara i pružaju neposredan uvid u skoro svakodnevna reagovanja političara. Politički lideri se, dakle, oblikuju uz specijalizovane timove za marketing, socijalnu psihologiju, spin-doktoring. U daljem tekstu će biti navedeno nekoliko primjera iz političkog života SAD u kojima dominira markentiški oblik političara sa kreiranim imidžom. U SAD postoje pojmovi koji su u suštini slični sa pojmom propagande u evropskom shvatanju (političko ubjeđivanje, političko komuniciranje, politički marketing). To su pojmovi: javni odnosi (*public relations*), političko ratovanje (*politic warfare*) i kontrola mišljenja (*mind control*) i sl. i brojne firme koje se tim poslovima bave (*Public relations firms*, ili skraćeno PR). Pojmovi pod ovim nazivima ne izazivaju negativno vrednovanje, čak naprotiv, ove aktivnosti se smatraju potrebnim u raznim oblastima ljudske djelatnosti (politika, ekonomija, sport i sl). Jasno je da se ovdje ne radi samo o terminološkim razlikama već i o negiranju pojma propagande.

Ideološke razlike u SAD su među kandidatima na izborima neznatne, tako da se nameće nužnost naglašavanja malih razlika, u prvom redu ličnih osobina, afiniteta i pogleda i stavova.

Američki senator E. Muskie, koji je 1972. bio jedan od najozbiljnijih kandidata za američkog predsjednika na listi Demokratske stranke, morao je povući kandidaturu budući da su TV kamere zabilježile njegove suze prilikom davanja odgovora na prljave napade na njegovu suprugu. U javnosti je istaknuto da „čovjek koji ne može kontrolisati emocije, čak i tada kada je u pravu, ne smije imati prst nad crvenim dugmetom za lansiranje atomskih bombi“. B. Graham je bio jedan od 6 kandidata za guvernera Floride 1978. Ankete su pokazivale da ga svega 3 procenta birača prepoznaje, a da ga niko ne podržava. Suočen sa tom činjenicom razvio je kampanju pod nazivom 100 radnih dana. Svaki dan, puno radno vrijeme, radio je određen posao kako bi upoznao probleme stanovništva. Prvih 9 dana njegov rad mediji nisu pratili, ali su brzo fotografije o tome kako radi, i vijesti o njemu bile svakoga dana u novinama, na radiju i televiziji. Na taj način je dobio potpuno besplatan publicitet i medijsku kampanju. Krajnji rezultat – izabran je za guvernera.

Posljednja decenija XX vijeka je donijela uspon novog moćnog medija – interneta. Iako su neki kandidati za pojedine političke funkcije u SAD već 1994. postavili web stranice, kao početak većeg korišćenja tog novog oblika političke komunikacije uzima se 1996. i završna rečenica u TV debati demokratskog kandidata za potpredsjednika, Boba Dola, usmjerena mlađim biračima – „Tražim vašu podršku. Tražim vašu pomoć, i ako stvarno želite uključiti se u kampanju, dođite na moju Web stranicu www.dole-kemp96.org.“ Neposredno nakon emisije, njegova stranica je zabilježila više od 2 miliona posjeta. Iste te godine 50 miliona birača je posjetilo web stranice CNN-a kako bi saznali izborne rezultate (Šiber, 1998: 29).

Prilikom izbora za predsjedničkog kandidata Demokratske stranke na konvenciji 1992. Bil Clinton je odgovorio na retoričko pitanje koje je sam postavio „Ko je Bil Clinton?“ otprilike sljedeće: „Majka me je sama podigla teško radeći, sve što sam uspio, uspio sam svojim radom. Odrastao sam uz djeda koji je imao trgovinu i pomagao drugim ljudima u nevolji – od njega sam naučio uvažavati druge i pomagati im. Uz moju voljenu suprugu naučio sam da stalno moram učiti, boriti se, izgrađivati sebe“ (prema I. Šiber, 2003: 58).

U ovom odgovoru sadržane su temeljne željene vrijednosti američkog društva – *self made man* – čovjek je sam odgovoran za svoj uspjeh, a američko društvo mu to omogućuje, treba uvažavati druge i pomagati im, nikada se ne treba zadovoljavati onim što se postiglo, uvijek treba težiti boljem, naročito ideji „američkog sna“ široko indukovanog u ostale dijelove svijeta kao uzoru. Ovo bi se moglo prepoznati i kao jedan od oblika propagandne tehnike transfera, zbog izazivanja pozitivnog osjećanja kod publike, opšteprihvaćenih društvenih vrijednosti, kao pozitivan vid korišćenja retoričke figure. U SAD nakon R. Niksona za uspješnost promocije političara postala je važna osobina „poštenje“, poslije Dž. Kartera „čvrstina i patriotizam“, a poslije Reganovog militarizma „umjerenost“. Inače, predsjednička kampanja Dž. Kartera smatra se maestralnom po projektovanju njegovog imidža kao poštenog, dobrodušnog i opšteprihvaćenog čovjeka, kao što su i u kampanji za nominaciju 1980. naglašavani njegovi kvaliteti (Slavujević, 2005: 79).

Propagandno načelo segmentacije publike i propagandna slojevitost uočljivo je u usredsređivanju kandidata, političkih programa i ideja na pojedine segmente birača. S obzirom na šarenolikost biračkog tijela u pogledu porijekla, etniciteta, rase, prostora i sl, pružaju se mogućnosti za utvrđivanje određenih tipova ili grupa birača – ciljnih grupa, kako bi se njihovim

karakteristikama prilagodili ciljevi političkog angažmana, sadržaji poruka i načini promocije. Nastanak komercijalnih medija u SAD je imao značajnih efekata na politički proces. Dovoljno je navesti nekoliko karakterističnih primjera u kojima se manifestuje moć medijskog prostora i njegovog korišćenja od strane političkih aktera: Jedan od čuvenih izbornih trikova predstavlja rečenica iz govora Dž. Buša na konvenciji republikanaca 1988. koja traje 9 sekundi i glasi: „Čitajte mi sa usana – Nema više poreza“! Mada je kao tonski zalogaj brilijantna, ona ga je dovela i u neprilike, jer je morao vremenom da uvede nove poreze, pa koliko mu je pomogla da pobijedi na tim izborima, toliko mu je odmogla prilikom reizbora četiri godine kasnije (Slavujević, 2005: 145). Ovo je jedan od primjera upotrebe kontrole nad sadržajem, prilagođavanja načina saopštavanja sadržaja i njihovim razbijanjem u tzv. tonske zalogaje, i naglašavanja udarnih mjesta u izlaganju koje se lako uočavaju i pamte. Nekadašnji predsjednik Džordž Buš svaku sjednicu vlade počinjao je molitvom, dok mu govori podsećaju na propovjedi, uz obaveznu poruku da je „Bog odabrao Ameriku da svijetu podari mir“ (Jevtović, 2003: 166). Kreiranjem imidža stabilnog, porodičnog konzervativca, koji je naklonjen vjeri i tradiciji – ciljano je na grupe birača koji dijele takve vrijednosti. Barack Husein Obama je uz pomoć svoje ekipe, stvorio bez presedana višekanalne komunikacijske strategije tokom izbora. Obama je bio posvuda: više od 1.600 videa je objavio na stranici YouTube, Facebook, MySpace, itd. Ovako agresivan vid političke kampanje imao je za cilj da javno mnjenje bude pod pritiskom sveprisutnosti slike predsjedničkog kandidata i da ta slika uđe u podsvijest i tamo i ostane.

Prelaskom iz višedecenijskog jednopartijskog sistema u zonu pluralizma, nekadašnji socijalistički sistemi su zadržali provjerene tehnike političke propagande. Vremenom su se počele prihvatati inovacije sa Zapada u pogledu kreativnog predstavljanja

političkog lidera i programa kroz forme političkog marketinga. Na ovim našim užim i širim prostorima, politički lider i njegova karizma i moć je ostala dominantna u promociji političkog programa neke partije. Dakle, ovdje se može prepoznati propagandno načelo personalizacije politike, tj. identifikacije određene politike sa određenim političarem, odnosno dovođenje u neraskidivu vezu određenog političkog programa sa jednom sasvim konkretnom ličnosti. Harizmatске partije karakteriše težnja pojedinaca da budu bliski sa harizmatским vođom. Gdje ekskomunističke partije nisu poražene nego nastavljaju da kontrolišu ekonomsku i političku moć, one imaju sve podsticaje da skrenu pažnju sa širih institucionalnih programa socioekonomskih promjena da kooptiraju potencijalnu opoziciju selektivnim materijalnim podsticajima u izvršnu vlast; kontrolu nad državnim aparatom i velikim javnim kompanijama omogućavajući im da ostvare te ciljeve i ponovo uspostave patronažnu mrežu“ (Orlović, 2002: 81). Tako je društvo bilo i ostalo u određenom poluautoritarnom kalupu, a najbolji način za učvršćivanje toga kalupa, a time i vlasti, jeste razvijanje svojevrsnog kulta ličnosti koji se gradi na osnovu harizme lidera, centra moći čiji stavovi i pogledi postaju prihvatljivi *a priori* za većinu. Stojiljković pišući o lideru u partiji, ističe sljedeće: „Koncentracija dvije vrste i oblika moći: moći (re)interpretacije programskih načela i moći regulisanja unutrašnjih odnosa u partiji u rukama šefa stranke, jesu kriterijumi za prepoznavanje mere raširenosti liderske tendencije“ (1998: 91).

Naše istorijsko nasljeđe, u velikoj mjeri je prihvatilo autoritarnost kao realnu i nužnu potrebu u cilju što jače državne kohezije, a lik vođe i vladara kao neprikosnoven. Međutim, nerijetki su bili istorijski primjeri kretanja u krajnost, u dodvoravanje, kreiranje kulta ličnosti, a time i moralno kvarenje u borbi za milost vlasti, što vremenom postaje uzor i matrica. A, vezi-
vanje za ličnost, odnosno, gledano šire, načelo personalizacije

politike, a ne prevashodno za ideju ili program, označava (ili bi barem trebalo da označava), donekle manjak emancipacije i kritičkog mišljenja, kao i nedovoljno izgrađenu zrelu društvenu i političku svijest građana. Politička kultura realsocijalističkih društava bila je rudimentna i nerazvijena, tradicionalna i parohijalna i ona je rezultirala dominantnom autoritarnom orijentacijom i autoritarnom strukturom ličnosti (Knežević, 2006: 136). Tako se tokom izbornih kampanja u većini partija na našim prostorima, nisu libili da, umjesto konkretnih programa i ciljeva, u prvi plan istaknu stranačkog lidera. Tada njihovi lideri harizmom i obećanjima pokušavaju da privuku glasače. Od raspada SFRJ partije su se međusobno mjerile po programima, ali i po liderima kao nosiocima različitih koncepcija, a građanima je osim pažnje za partijske programe, bitno bilo koliko je lider ubjedljiv i rječit, uz njegovu harizmu i sposobnost da odgovori na protivničke napade u javnosti i sl. Partije nastoje da oblikuju javno mnjenje, vodeći računa o tome šta je popularno i u „trendu“, koje ideje i ciljevi bi imale bolju prođu, bile prihvaćene kao pozitivne, progresivne, „in“ i sl. Politika se može okvirno definisati kao program određenih aktivnosti ili težnji u cilju usmjeravanja šire ili uže društvene zajednice ili kao skup ciljeva i sredstava u vođenju državnih poslova (Zuber, 2012). Naravno da je harizma lidera i njegov imidž izgrađivan i pojačavan tehnikama političkog marketinga, medijskim spinovanjem i prisustvom u javnosti. Stvara se privid i simulacija da je kreirani imidž prirodna slika političkog lidera.

Imidž ili politički program kandidata – šta je bitnije?

Izborni program na studijama slučaja, sagledavao sam kroz prizmu metode kvalitativne i kvantitativne analize sadržaja, a prema analitičkom instrumentariju posebno napravljenom za ovo istraživanje i ovu temu. Analitičke kategorije bile su

grupisane u tri velike cjeline koje su omogućile zaključivanje o (1) kvalitativnim pokazateljima opsega marketinške zastupljenosti kandidata (2) vrijednosnom kontekstu prikazivanja i medijskim strategijama u stvaranju željenog imidža kandidata i o (3) tematskoj raznovrsnosti i načinu definiranja dominantnih tema kampanje, ideoloških, socijalnih, geopolitičkih. Mnogi političari u toku izborne kampanje vole da prezentuju razne statistike i istraživanja koja se tiču njihove pozicije i rejtinga među glasačima. Političari često prezentuju rezultate o svom rejtingu ili o rejtingu svojih političkih partija, ali uvijek samo ako su ti rezultati povoljni za njih. Povećanjem veličine uzorka, greška se smanjuje. Veličina uzorka jeste bitna, ali je još važnija struktura tog uzorka, odnosno njegova reprezentativnost. Reprezentativni uzorak predstavlja populaciju koja je predmet posmatranja, oslikanu po različitim karakteristikama od kojih su najvažnije pol, starost i obrazovanje. Stratifikacija uzorka se radi po opštinama i tipu naselja – grad/selo. Ako je ostvareni uzorak veoma blizu reprezentativnom, ako se sprovede kontrola dobijenih podataka i ako se analiza uradi valjano, onda možemo govoriti o procentima i vjerovatnoći da odluku za kog će da glasa najveći broj ispitanika donosi prije izborne kampanje. Petnaest posto ispitanika o tome za koga će da glasa odlučuje se nekoliko mjeseci pre izbora, a čak 60% građana kaže da se za svoje kandidate odlučilo znatno ranije! Dakle, predizborna kampanja se vodi zbog par desetina procenata neopredijeljenih. Međutim, neopredijeljeni odlučuju o ishodu izbora. To su oni koji mijenjaju mišljenje o političkim partijama za vrijeme trajanja kampanje. Ispitivanjima javnog mnjenja ne mjeri se samo rejting stranaka, već što je mnogo bitnije, mjeri se efekat poruka koje se iznose, uticaj nekih bitnih događaja koji su se desili za vrijeme kampanje. Ono što je karakteristično za regionalnu političku scenu, jeste izuzetno visok rejting političara s ekspektivskim imidžom, kod kojih su politička opcija koju protežiraju

ili partijska pripadnost gotovo nevidljivi. Suština politike je u pripremanju i sprovođenju strategija za ostvarivanje određenih ciljeva. Strategija predstavlja način kojim se pokušava ostvariti zadati cilj. Što je politički cilj konkretniji, veći će entuzijazam probuditi među potencijalnim biračima. Ličnost partijskog lidera od izuzetnog je značaja za predizbornu kampanju. Cilj kampanje, strategija, poruka, stil kampanje, ciljni mediji, imidž koji se projektuje i birači kojima se obraćate: svi ovi elementi vezani su za ličnost lidera i obratno. U skladu sa tim svaki lider mora posjedovati osobine kao što su: odlučnost, pouzdanost i dosljednost. U Americi je predsjednički kandidat Džon Keri bio uništen prebacivanjima Džordža Buša na temu njegove navodne nedosljednosti. Buš je predstavio Kerija kao prevrtljivog, nepouzdanog kandidata koji je vječito mijenjao svoje mišljenje. Ove optužbe su, nakon svega, bile ono što je uništilo Kerija. Džordž Buš je svoje loše komunikativne sposobnosti pretvorio u svoju prednost tako što su ljudi počeli da misle da on govori kao „obični čovjek sa ulice“.

Godine 2002. PvdA je ušla u predizbornu kampanju sa Voterom Bosom kao svojim liderom koji je imao relativno malo iskustva. On je to pretvorio u prednost jer su birači željeli nove lidere, ljude koje nijesu doživljavali kao političke dinosauruse. U isto vrijeme, nespretni javni nastupi Jan Peter Balkenendea, lidera holandskih Demohrišćana postali su njegova prednost jer su birači počeli da doživljavaju njegovu neobičnost kao znak autentičnosti i iskrenosti. „Ponovo je jutro u Americi. Danas će na posao otići više muškaraca i žena nego ikada u istoriji. Sa kamatnim stopama upola manjim od onih rekordnih za vrijeme 1980-e skoro 2.000 porodica danas će kupiti novi dom, više nego u bilo koje doba u prethodne četiri godine. Ovog popodneva 6.500 mladih muškaraca i žena će se vjenčati i sa inflacijom upola manjom nego što je bila prije četiri godine oni sa sigurnošću mogu iščekivati budućnost. Ponovo je jutro u

Americi i pod rukovodstvom Predsjednika Regana naša zemlja je ponosnija, snažnija i bolja. Zašto bi ikada željeli da se vratimo tamo gdje smo bili prije manje od četiri godine?“ – Ova poruka je mješavina mjerljivih rezultata i ideološke namjere.

Prenaglašavanje administrativnih pitanja: poruka koja odiše zabrinutošću isključivo administrativnim pitanjima ne privlači pažnju birača. Ovakva vrsta poruke zamjenjuje sredstvo sa ciljem. Na kraju krajeva i dolazak na vlast je samo sredstvo za ostvarivanje ciljeva. Poruka treba da se odnosi na cilj, a ne na sredstva. Konstantno ponavljanje centralne poruke je od izuzetne važnosti. Političari često misle da su birači zainteresovani za politiku kao i oni sami, ali to je daleko od stvarnosti. Obični građani posvećuju neznatno malo vremena stvarima koje bi se mogle podvesti pod političku misao, tako da je u onim rijetkim prilikama kada dobijete pažnju javnosti vrlo važno da vašu poruku saopštite jasno i budete što uvjerljiviji. Centralna poruka je korisna jer joj se, u vašim govorima i intervjuima, možete konstantno vraćati. Ona može biti prilagođena različitim ciljnim grupama na razne načine dok god centralna namjera ostaje ista. Ovo se ponekad karakteriše kao pristup: „Jedna poruka – hiljadu glasova“; centralna poruka je jasna i nepogrešiva ali može biti formulisana na različite načine zavisno od grupe kojoj želite da se obratite.

Zaključak

Vlast, moć, autoritet su samo neke od odrednica koje karakterišu politiku i tehnologiju vladavine. Vlast bi trebalo da ima zadatak rješavanja konflikata koji nastaju u društvu jer joj je ustavom dodijeljena uloga zaštitnika opštih društvenih interesa na taj način što donosi opšteobavezujuće odluke o tome koja od različitih opcija će biti prihvaćena kao norma. Tako ovom donešenom odlukom izabrana opcija bi trebala biti

obavezujuća za sve – kako za one koji su se za nju zalagali, tako i za one koji su zastupali suprotna rješenja. Ovaj proces donošenja obavezujućih odluka bi, barem u teoriji, trebalo da predstavlja suštinu politike. Politika, dakle, izražava svoj fundamentalni smisao tamo gdje postoji neka vrsta problema, neslaganja, konflikata, više različitih gledišta i sučeljavanja stavova, koji zahtijevaju autoritativno (za sve obavezujuće) razrješenje. Moć je svojstvo autoriteta, bez nje on ne postoji, mada, moć može da postane autoritet, ali i ne mora. Vlast je sredstvo autoriteta u politici gdje nosilac autoriteta konkretizuje moć i učvršćuje je aktiviranjem ingerencija vlasti (Čupić, 2001). Izbori, kao osnovni preduslov postojanja demokratskog društva, predstavljaju zapravo postupak formiranja vlasti izbornim putem, odnosno postupak koji omogućava da se izrazi volja građana, tako da se demokratičnost jednog društva ogleda u poštovanju procedure, odnosno postupaka, a kroz istoriju, pravičnost izbornog postupka je bila, a i danas je, predmet stalnog preispitivanja. Dosadašnja izborna praksa često pokazuje i težnju tvoraca izbornih pravila da putem zakona, na legalan način, izmijene, odnosno da, može se reći, manipulišu voljom građana (Todorović, 2002). Izborna pravila, kontrola nad medijskom sferom i kvalitetan politički marketing, predstavljaju dobitnu kombinaciju za uspješnost političkog lidera.

Politički marketing je skup tehnika kojima je cilj da doprinesu adekvatnosti jednog kandidata u odnosu na njegovo potencijalno biračko tijelo. Kao moderan oblik političke propagande, političko-marketingške kampanje usmjerene su prije svega na publicitet u medijima. „Smatra se da je reč „marketing“ prvi put zabeležena 1561. godine. Ta kovanica, od engleske reči koja znači tržište (*market*) i sufiksa *ing*, bukvalno znači: rad na tržištu, tržišne aktivnosti. I dugo je upotrebljavana kako u vezi sa procesom prodaje, tako i kupovine robe. Marketing u politici predstavlja proces putem koga se dijagnosticiraju sklonosti i

interesi potencijalnih birača, i prilagođava im se sopstveni ideološki program kako bi za što veći broj njih bio prihvatljiv. Naravno, cilj je i da im se jasno pokaže kvalitet i konkurentske prednosti ponude, a oni ne samo navedu da požele ‘proizvod’, već i da se podstaknu na akciju, tj. izlazak na izbore i glasanje za kandidate partije“ (Anđelković, 2008). „Političke stranke postepeno gube ulogu posrednika između kandidata i birača, pa politički kandidati nastoje da se biračima obraćaju ne više posredstvom partije i partijskih akcija, već posredstvom medija, tako da glasanje postaje vremenom zavisno od procjena koje birači stvaraju na osnovu medijskih informacija koje dobiju o kandidatima. Zastupanje interesa u politici nije samo nešto što se podrazumijeva samo po sebi nego je i konstitutivni element demokratije“ (Lösche, Konrad, 2002).

Politička komunikacija ima tri osnovne funkcije: političko informisanje, političku edukaciju i socijalizaciju i političko ubjeđivanje. Za formiranje, učvršćivanje ili promjenu stavova o političkim događajima, koristi se političko ubjeđivanje (persuazivna komunikacija). Uvažavajući činjenicu da se odnosi s javnošću realizuju u okviru političkog ubjeđivanja, u praksi elementi ovih funkcija najčešće se prepliću, ali da je razlikovanje informativne, edukativne i persuazivne funkcije političkog komuniciranja na osnovu preovlađujućeg elementa, moguće i korisno (Slavujević, 2007: 10). Stoga bismo mogli konstatovati da je kreiranje pogođne atmosfere u medijima, indukovanje željene politike i slike političkog lidera kao harizmatičnog, sa pozitivnim imidžom – postalo trend u izbornim kampanjama. Ističe se da mediji uspješno govore svojim korisnicima o čemu i kako treba da misle (Cottam, 2010). A (sve)moć medija nije u tome da nama manipulišu, nego u tome da su manipulaciju pretvorili u prihvatljiv način komunikacije. Stvarajući privid i simulaciju u medijima a potom i u našim umovima. Stoga, želimo li kontrolisati društvo – moramo kontrolisati informacije.

EKOLOŠKI MORAL I EKOLOŠKI „SUICID“

Slobodan Vukićević

Modern man has brought himself into a state of ecological “suicide”. This is an undeniable truth, easily verifiable. The only way out is accepting responsibility and searching for the meaning of life in respecting Mother Nature and human nature. This requires ecological morality and ecological behaviour of the main actors: elites, institutions and citizens and their cooperation at the local and global level.

The constitutional premise that Montenegro is an ecological state is in total contradiction with the ecological logos. Social practice is in total breach between ecological ideal and ecological reality. The cause is not in wealth or poverty, but in the lack of environmental morality and environmental action.

Ekologija kao ideal čovjekove Zajednice

Ekologija smisaono sublimira ovlaipoćenje ljudskog roda (univerzalnu ljudsku energiju) u vidu konkretnih prostorno-vremenskih cjelina čovjekovog i čovječanskog vremena (čovjeka i čovječanske Zajednice) (Vukićević, 2019). Ekologija se na tom putu, od univerzalnog do konkretnog, nalazi neprestano u relaciji idealnog i stvarnog, sa kranjim ciljem pronalaženja smisla života usklađenog između Majke Prirode i ljudske prirode. Prema tome, ekologija ima apsolutnu nultu tačku svoje

smislenosti u vremenski-prostorno konstituisanoj čovjekovoj Zajednici. To je neophodan temelj sa kojeg se ekologija može širiti dalje u čovječanskim relacijama, čovječanstva kao humane mreže ekološki odgovornih čovjekovih Zajednica. U tom smislu treba i razumijevati tačno značenje grčke riječi *ekologija* – proučavanje vlastite kuće (Vukićević, 1996). Proučavanjem vlastite kuće stvaramo egzaktnu osnovu za ekološko djelovanje, kao i za proučavanje i ekološko djelovanje na čovječanskom planu, planu odnosa čovjekovih Zajednica.

Ideal i stvarnost ekologije su nerazdvojni: ako čuvamo rijeku, afirmišemo ideal, a ako je zagađujemo negiramo ideal ekologije; ako koristimo prirodu čuvajući njen logos, afirmišemo ekologiju, a ako je podređujemo isključivo svojoj trenutnoj potrebi, totalno rušimo ideal ekologije. U oba slučaja. I uopšte, ne samo da rušimo ideal ekologije prirode, već i ideal ekologije ljudske prirode. Jedinstvo ideala i stvarnosti ekologije objektivizira etiku ekološke odgovornosti, iskustva uma i iskustva bića čovjeka i čovjekove Zajednice. Raspad ovog jedinstva znači, raspad logosa ekologije.

Tako ekologija predstavlja idealni spoj logosa Prirode i logosa ljudske prirode kao jedinstva ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice. Svako narušavanje ovog odnosa je narušavanje ideala ekologije. Svako parcijalizovano posmatranje ekologije bez ovog odnosa je narušavanje ideala ekologije. Znači, istinsku stvarnost ekologije možemo analizirati, tumačiti, vrednovati samo u odnosu na ideal ekologije. Ovaj odnos ideala i stvarnosti ekologije ima utopijsku formu koja ne pretpostavlja totalno protivrječenje ideala i stvarnosti, već daje egzaktnu osnovu ocjene povijesnog razvoja čovjeka i čovjekove Zajednice u odnosu na ideal ekologije. To je utopijska forma koja pretpostavlja istovremeni razvoj prirode, čovjeka i čovjekove Zajednice, u skladu sa autonomijom vlastitih zakonitosti nastajanja i postojanja, naravno u kontekstu kosmičkog logosa.

Ljudska priroda, ljske potrebe i ekologija

Ljudska priroda djeluje kao pretpostavka koja uspostavlja logosnu vezu ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice u uslovima zakonitih protivrječnosti prirodnog okruženja kojim vlada kosmički logos. U tom procesu ekologija predstavlja idealni okvir u kojem se odvija kulturna evolucija odnosa čovjeka, čovjekove Zajednice i Majke Prirode (Vukićević, 2015). Ovdje se ne radi o utopističkoj viziji ekologije koja se zasniva na savršenstvu Prirode ili savršenstvu ljudske prirode, već o utopijskoj formi ekologije koja pretpostavlja prirodu i ljudsku prirodu i njihove protivrječnosti, onakve kakve jesu, afirmišući realne pretpostavke da se utopija ostvaruje u kulturnoj evoluciji čovjeka i čovjekove Zajednice.

Ovo je koncept ideala ekologije koji ima u vidu, istovremeno generičku nužnost i generičku slobodu nastajanja i postojanja čovjeka i čovjekove Zajednice. Ova utopija ima u vidu i „dobro“ i „zlo“, Prirode i čovjeka i totalno odbacuje utopistički pogled na svijet o konačnom ostvarenju „dobra“ i konačnom ukidanju „zla“. Na tome su zasnovane najneljudskije ideologije, koje su pratile, i još uvijek prate, čovjeka i čovjekove Zajednice. To su antiutopije ukidanja protivrječnosti Prirode i ljudske prirode, na kojima se temelji njihov razvoj. Jednostavno, to je poništenje logosa Prirode i logosa ljudske prirode, a time i ekologije kao smisaonog odnosa čovjeka i Prirode, pa time i vlastite prirode. Van Gog je rekao: „Boja je izražajna sama po sebi, mi se nje ne možemo lišiti, mi je možemo koristiti, zato ono što je lijepo u isti mah je i istinito“. Isto možemo reći za Prirodu i ljudsku prirodu: one imaju svoj logos i energiju, a time i ljepotu. Sloboda čovjeka i čovjekove Zajednice je u tome što ih mogu koristiti, ali u skladu sa generičkom nužnošću zasnovanoj na logosu Prirode i ljudske prirode. Sva istina ekologije je u tom odnosu, u kojem se odvija

jedinstvo ekološkog ideala i ekološke stvarnosti. Čovjek je „tragično biće“ ukoliko ne prihvata ovu istinu. Ta istina nije dogma, apsolutno ostvarena, već istina povijesnog razvoja čovjeka, čovjekove Zajednice i ljudskog roda u cjelini. Kvintesencija ekološke istine, koja je izdiže na pijeđstal svih ljudskih vrijednosti, je u tome što ona ispoljava jedinstvo svjesne i savjesne generičnosti čovjeka i čovjekove Zajednice. Kao takva, ona ispoljava jedinstvo generičke nužnosti i generičke slobode i determiniše moralno-etički odgovorno iskustvo bića čovjeka i čovjekove Zajednice. Na taj način se generička suština osvješčuje kao unutrašnja potreba, a ne kao prinuda, čovjeka i čovjekove Zajednice, koju prati potreba slobode njenog ostvarivanja. Ljudski rod posjeduje generičnost koju ne posjeduje nijedna druga vrsta biljnog i životinjskog svijeta. Tako se generička nužnost i generička sloboda susreću kao dvije slobode čovjeka i čovjekove Zajednice. U tom susretu vlada princip potrebe, a ne princip moći. Ekološki logos, generičkom kreativnošču afirmiše princip potrebe, nasuprot principu moći. Inače, izvor energije ekološkog logosa nalazi se u kosmičkom logosu koji se specifikuje u logosu čovjekovog – društvenog vremena.

Zajednica i ekologija

Ekologija kao potreba proističe iz potrebe Zajednice kao prve čovjekove svojine, prostorno i vremenski determinisane. U Zajednici čovjek ostvaruje svoje društveno biće i nalazi smisao svog postojanja. Prostor i vrijeme Zajednice su suštinski elementi čovjekovog društvenog bića, njegova unutrašnja potreba i njegova unutrašnja i spoljna sloboda. Zbog toga je susret čovjeka i prostora i vremena njegove Zajednice, idealan izraz logosa ekologije. Taj idealni izraz ekologije neminovno traži svoje overlaponje u konkretnoj čovjekovoj Zajednici i njenim članovima. Inače, ostao bi, prazna apstrakcija.

Ključna tačka, u kojoj se spajaju ideal i stvarnost ekologije je konstituisanje Zajednice kao društvenog sistema. Bitno je da u konstitutivnom i regulatornom uređenju društvenog sistema, ekološke potrebe, kao ljudske potrebe, budu definisane kao najviše vrijednosti čovjekove Zajednice i njenih članova, a to znači i njihova sloboda. Tako će društveni sistem imati, ne samo institucionalnu ulogu normativnog uređenja Zajednice, već i institucionalizujuću ulogu u smislu razvoja ekološke svijesti i savjesti, duha i duše, članova Zajednice.

Protivriječnosti koje se u tom procesu neminovno javljaju, svojstvo su ljudske prirode. Istovremeno i mogućnost da ih neprestano razrješavaju čovjek i njegova Zajednica, je njihova sloboda, a ne njihova tragika. Jedino, ako se prihvataju kao takve, kao vlastita sloboda mogu se razrješavati na ljudski način, a čin prepušta nekim drugim silama da ih razrješavaju, čovjek prelazi na stupanj neslobode. Suštinska stvar je u tome što u društvenom sistemu, zasnovanom na ekološkim potrebama, svaki elemenat ljudske prirode (sjesno, nesvjesno, racionalno, iracionalno, emocionalno....) dobija energiju logosne valentnosti usmjerene na progresivan odnos čovjeka i Prirode, a time i ljudske prirode (Vukićević, 2019). To je suština susreta ekološkog ideala i ekološke stvarnosti, zasnovanog na potrebi, a ne na interesima, potrošnji i sili. Ekologija se na taj način uliva u matični tok slobode cjeline društva.

Nužnost ove cjelovitosti nas upućuje na to da čovjek neprestano ide u mijenjanje postojećeg, „noseći“ sa sobom svoju ljudsku prirodu: nesvjesnog, nagonskog, infantilnog, agresivnog. Ako zane-marimo ove elemente ljudske prirode odmah stupamo na tlo utopističkog puta, čistih iluzija – prevara i ironija. Isključivanje ovih iluzija i ironija, ima svoj realitet, jedino, ako pitanja ostvarivanja ljudske prirode utemeljimo na pretpostavkama na kojima ona počiva. Svaki ekološki program koji počiva na parcijalizovanim, interesantnim elementima ljudske prirode, predstavlja antiutopiju.

Nesreća je što te antiutopije dugo traju, a njihova posljedica su ekološke katastrofe savremenog društva. „Taj fenomen jedva da je nov, budući da pripada jednoj od tri vrste prijateljstava koje je još Aristotel istakao – dakako, ne istinskom prijateljstvu nego onome koje je manje vredno – prijateljstvu iz koristoljublja (Nikomahova etika, VIII 2 i dalje)“ (Hefe, 2016, 94). Zašto društveni odnosi „koristoljublja“ vjekovima traju, društveni odnosi zasnovani na interesima, a ne na ljudskim potrebama? Otkrovenje uzroka ovog fenomena fundamentalni je zadatak ekologije.

Standardni konceptualni okvir društvenih nauka, pa i sociološke nauke, koji se zasniva na metodološkom teritorijalizmu (prostor bez vremena) i metodološkom gradualizmu (kvantofrenija – kvantitet bez kvaliteta, tj. kvantitativne relacije čije kvantitativne promjene ne donose suštinske promjene načina proizvodnje društvenog života), nema teorijsko-metodološku, pogotovo ne imaginativnu, snagu otkrivanja suštine (poznate i nepoznate uzročnosti) društvenih odnosa, pa i ekoloških odnosa (Vukićević, 2019).

Prva činjenica, koja stoji na putu, za odgovor na ovo pitanje jeste činjenica da onto-antropološke i gnoseološke pretpostavke društvenih odnosa nijesu proizvod samo čovjeka i njegove Zajednice. Generička nužnost i sloboda se ne zasnivaju samo na onto-antropološkim i gnoseološkim pretpostavkama koje su u osnovi čovjeka i njegove Zajednice, već je ona bitno determinisana i pretpostavkama iz domena univerzuma i multiuniverzuma. Znači, onto-antropološke i gnoseološke pretpostavke karaktera društvenih odnosa nije moguće u cjelini razumijevati bez saznajnog okvira kosmičkog logosa, i u okviru toga ekološkog logosa (ideala i stvarnosti).

To ne znači da su čovjek i njegova zajednica nemoćni u ostvarivanju društvenih odnosa, već samo to da u usmjeravanju karaktera društvenih odnosa moraju imati u vidu djelovanje ukupne prirode, univerzuma i multiuniverzuma i njegovog

logosa koji sadrži ljudske potrebe kao cjelinu generičke nužnosti i slobode, a ne redukovane samo na interese u kojima se redukuje i generička nužnost i generička sloboda. U tome se nalazi ontološka iracionalnost postojanja čovjeka i njegove Zajednice, kojoj su ekološke katastrofe nužna posljedica (Vukićević, 2011).

Savremeni programi rješavanja ekoloških katastrofa, nose u sebi „tajnu“ profitterske logike naoliberalnog društvenog sistema. Oni su usmjereni na očuvanje profitterskog sistema, i traže rješenje ekoloških problema u logosnom okviru sistema, tamo gdje ga ne mogu naći. Ekološki problemi su izraz povijesnog susretanja ideala i stvarnosti ljudske prirode, a ne neko neprirodno stanje čovjeka i njegove Zajednice. Njihovo isključivanje iz ljudske prirode i prirode čovjekove Zajednice, je neprirodno i predstavlja negiranje ljudske prirode. To je bitno ideologizovani pristup ljudskoj prirodi, koji isključivanjem „ljudskih patnji“, pa i „ekoloških“ patnji, iz ljudske prirode obezbjeđuje podređenu poziciju čovjeka, njegovu desubjektiviranost koja monopoliše neke moći iznad čovjeka i prepušta im ulogu da rešavaju njegove probleme u ostvarivanju svoje generičnosti i generičnosti njegove Zajednice. To je najdirektniji udar na ljudsku prirodu i njeno stavljanje pod monopol snaga koje predstavljaju negiranje ljudske prirode. To je sunovrat ljudske prirode čovjeka i njegove Zajednice. To je bezobzirna iluzija i ironija, prepuštanja čovjekove vlastite slobode, brizi nekih moći van i nad čovjekom i njegovom Zajednicom (neoliberalnim državi i tržištu). To je ukidanje jedinstva generičke nužnosti i generičke slobode čovjeka i njegove Zajednice, a to znači negiranje ljudske prirode u njenoj esencijalnoj i egzistencijalnoj punoći i moći.

Punoća ljudske prirode se upravo nalazi u vezi generičke nužnosti i generičke slobode koja se ispoljava u neprestanom svjetsnom i savjesnom dejstvu esencije i egzistencije bivstvovanja

čovjeka i njegove Zajednice. Kidanje ove veze značilo bi gubljenje generičkog karaktera ljudske prirode. Ona, u tom slučaju, ne bi bila više ljudska priroda, priroda *sui generis*, jer bi ostala bez mogućnosti izbora esencijalnog i egzistencijalnog u njihovom cikličnom povijesnom kretanju. Zastupnici ovakvih pristupa, preuzimaju brigu o ekološkim problemima na sebe, isključuju Zajednicu i njene građane, i tako uspostavljaju monopol u društvu, ne samo po pitanju ekologije.

Rad kao – ekološki fenomen par excellence

Neoliberalni pristupi redukuju rad na interesno-profitersku djelatnost i tako isključuju njegovu intencionalnu ekološku i etičku suštinu. Čovjek se ostvaruje u radu kao egzistenciji (kao onto-antropološkoj i gnoseološkoj pretpostavci čovjekovog nastajanja i postojanja) i radu kao proizvodnji novih vrijednosti koje se ne mogu redukovati na interese ili bilo koji poseban elemenat društvenog bića čovjeka i njegove Zajednice. U pitanju su: Majka Priroda i ljudska priroda kao vrijednosti.

U tom smislu rad je samo jedan kreativni izraz ljudske prirode i njene generičke kreativnosti; momenat simetrijskog oslobađajućeg procesa u pojedinim fazama čovjekovog praxisa i njegovog odnosa sa Prirodom, koji prate i neke asimetrijske komponente:

- rad je ljudska potreba ljudske prirode, koja se ostvaruje uz poštovanje univerzalnih zakonitosti Prirode;

- interes rada se nalazi u protivvrječnoj korelaciji sa radom kao ljudskom potrebom, bilo da se radi o radu u esencijalnom ili egzistencijalnom – proizvodnom smislu, jer rad redukovan na interes, redukuje i čovjeka i Prirodu na robu;

- rad je ljudska potreba kreativnosti koja je u dvostrukom odnosu sa interesima: pojedinac radi u cilju održavanja svoje egzistencije kao čovjeka i u smislu proizvodnje potrebnih sredstava za

svoje održavanje i održavanje svoje Zajednice, prihvatajući i jedno i drugo kao nužnost i slobodu istovremeno, ispoljavanja svoje ljudske postojanosti;

- pojedinac radi prihvatajući to isključivo kao vid nužnosti svojeg postojanja;

- u prvom slučaju rad kao ljudska potreba i rad kao interes, nalaze se u pozitivnoj korelaciji (čovjekova sloboda), a u drugom slučaju u negativnoj korelaciji (čovjekova otuđenost od Prirode i vlastite prirode);

- takav odnos ljudskih potreba i interesa, pojavljuje se u svim komponentama ljudskog postojanja;

- u slučaju pozitivne korelacije ljudskih potreba i interesa ostvaruje se opšte dobro i prosperitet i pojedinca i Zajednice, i odgovoran održivi razvoj svih ekoloških komponenti u jedinstvu nužnosti i slobode postojanja i pojedinca i Zajednice i njihove logosne koegzistencije sa Prirodom uopšte;

- u slučaju negativne korelacije ukida se u temelju sloboda i pojedinca i Zajednice sa nužnim posljedicama sukoba interesa na svim nivoima Zajednice, birokratizacija države i svih institucija, „prisilni rast“ sa katastrofalnim ekološkim posljedicama u raznovrsnim otuđenjima čovjeka, čovjekove Zajednice i Prirode (međusobno osvajanje, a ne logosna koegzistencija).

- ovaj princip odnosa ljudskih potreba i interesa, primjenjiv je i u slučaju drugih ljudskih potreba i interesa (kulturnih potreba i interesa, socijalnih potreba i interesa, vjerskih potreba i interesa, porodičnih potreba i interesa, slobodnog vremena i interesa, jezika kao ljudske potrebe (sredstva) sporazumijevanja i samorazumijevanja i interesa, tradicije kao ljudske potrebe i interesa, tehnike i tehnologije kao ljudske potrebe i interesa itd);

- mehanistički pogled na svijet podržan afirmacijom vještačke inteligencije prikriva kardinalnu činjenicu stavljanja čovjeka pod totalnu kontrolu tehnike i tehnologije. Mehanistički pogled na svijet, kao svaki pogled na svijet koji posmatra Kosmos kao

neizdiferenciranu cjelinu, mehanizuje univerzum, negira postojanje posebnih modela univerzuma, a time i specifičnost njihovih vremena i njihove apsolutne nulte tačke vremena. Radi se o totalnom zanemarivanju zakonitosti Prirode i ljudske prirode, a to znači totalnom poništavanju logosa ekologije. Vještačka inteligencija prati logiku mehaničkog sata koji je proizvod pogleda na svijet koji tvrdi da se progres čovječanstva može ostvarivati jedino strogom kontrolom ljudske prirode. Ljudska priroda, a time i Priroda uopšte, se pretvara u elementrano sredstvo ostvarivanja posebnih interesa. Upotreba i razvoj vještačke inteligencije daje veoma progresivne rezultate. Ali, vještačka inteligencija ni u jednoj oblasti nije zamijenila čovjeka. Ako bi se to desilo, kako predviđa internet u vidu metaversuma, to bi bio čovjekov kraj, ali i kraj vještačke inteligencije. Vještačka inteligencija je kultivisanje „mašine“ pod rukovodstvom čovjeka, a ne zamjena čovjeka kako nastoji metaversum. Program kultivisanja „mašine“ treba da prati ljudsku prirodu i sve njene protivrječnosti u susretanju generičke nužnosti i generičke slobode. Vještačka inteligencija može imati ljudski karakter (humanost) samo u tom slučaju i tako sadržavati i logos ekologije (Vukićević, 2002).

Očigledno, položaj čovjeka i njegove Zajednice determinišu karakter simetrije na realciji društvena stvarnost – generička suština čovjeka i njegove Zajednice sa stanovišta kosmičkog logosa, koju neprestano prate određeni asimetrijski činioci. Centralno sociološko pitanje je otkriti karakter ove simetrije na kojoj počiva čovjekova Zajednica kao trajni nosilac smislaono apstraktnog bivstvovanja čovjeka, i njegovog odnosa prema Majci Prirodi. Taj odnos ima bitne karakteristike u svakom ciklusu povijesnog razvoja čovjeka i čovjekove Zajednice sa vremenskom konstantom relacije univerzalno – konkretno, tj. ekološkog logosa u jedinstvu idealnog i stvarnog. Rad predstavlja temeljni osnov vremenske ekološke konstante u

odnosu čovjeka i Prirode i ljudske prirode. Osnovne pretpostavke cjeline ekološkog logosa, u smislu progresivnog susreta ideala i stvarnosti ekologije, nalaze se u konkretnim ekološkim programima: procjena ekoloških parametra; snimanje ekološke situacije; praćenje životnog ciklusa proizvoda; ekološkog obilježavanja i ekoloških standarda u proizvodima. Nedostatak normativnog uređenja rada sa stanovišta ekoloških aspekata rada i radnog djelovanja, na individualnom i kolektivnom nivou, ima za posljedicu ekološke katastrofe svjetskih razmjera. Uzrok nije u nedostatku sredstava, bogatstva ili siromaštva, već je osnovni uzrok u nedostatku ekološkog morala.

Ljudske potrebe – suština ekološkog logosa

Diferencirano postmatranje objektiviteta ljudskih potreba i načina njihovog vrednovanja i upotrebe, predstavlja nezaobilaznu osnovu ispitivanja karaktera odnosa esencije i egzistencije u određenim ciklusima vremenitosti, bilo da se radi o pojedincu ili Zajednici. Ako nema ovog odnosa, onda nema ni ljudske egzistencije, ni u kom slučaju. Čovjek i njegova Zajednica se ne mogu odricati ni jednog nivoa, ni karaktera odnosa svoje egzistencije i esencije i proglašavati pojedine faze svog povijesnog razvoja neljudskom egzistencijom.

Potrebe se ne mogu redukovati na aktualnog pojedinca ili aktualnu Zajednicu, jer bi time gubile svoju opštost, tj. generičnost kao apstraktnost bivstvovanja pojedinca i Zajednice. Potrebe aktualnih pojedinaca čovjekovih Zajednica nose sa sobom transcendentalnu apstraktnost koja izražava nužnost našeg pripadništva generičnosti ljudskog roda. Potrebe su tako unutar aktualnih pojedinaca i Zajednice, ali i iznad njih. To je transcendentan, metafizički, domen našeg postojanja, naše nužnosti i naše slobode.

U tom domenu, bitno se razlikuje sama potreba generičnosti kao unutrašnji demijurg našeg postojanja i način njene upotrebe

kao kulturološki vid određenog nivoa povijesnog postojanja čovjeka i njegove Zajednice. Ta dvojnost potrebe nosi u sebi jedinstvo generičke nužnosti i generičke slobode koje karakteriše i potrebu i upotrebu, kao dva nivoa našeg postojanja. To su dvije posebne, ali neprestano povezane civilizacijsko-kulturološke komponente ljudske prirode, koje se finalizuju u ekološkom logosu, tj. u cjelini ekološkog logosa kao jedinstva ideala i stvarnosti.

Kvintesencija ljudskog postojanja sadržana je u ljudskim potrebama koje neprestano izvire iz ovog odnosa. Ljudske potrebe nose u sebi logos simetrije sa prirodom i njenim kosmičkim logosom, dok interesi, kao reducirane ljudske potrebe, nužno asimetrijski djeluju i narušavaju ovu simetriju. Monopol interesa, ljudsku potrebu odnosa čovjeka i Majke Prirode, pretvara u princip upotrebe čovjeka i Prirode kao robe čiji je osnovni cilj zadovoljavanje trenutnih interesa monopolskih aktera. To neminovno proizvodi raskid ideala i stvarnosti ekološkog logosa.

Čovjek kao jedinstvo ekološkog ideala i stvarnosti

Antropolozi ističu da danas nije osnovno pitanje šta je ljudska priroda, nego pitanje da li nam je ona uopšte potrebna? Čovjek je sam doveo u pitanje vlastitu prirodu. „Čovjek je sada u stanju da pravi ljude, da ih takoreći produkuje u epruveti za reagense. Čovjek postaje proizvod, a time se iz osnova mijenja odnos čovjeka prema samom sebi. On nije više dar prirode ili Boga stvoritelja; on je svoj sopstveni proizvod. Čovjek je sašao u duboko grotlo moći, na izvoru svoje sopstvene egzistencije“ (Racinger, 2006). On prestaje biti bogočovječansko biće. Da li su ljudsku prirodu, koja iskonski sadrži sveto i svetovno, potisnule neke druge potrebe, vještačkog, virtuelnog karaktera koje vode otuđenju čovjeka? To je centralno pitanje bez kojeg ne možemo razumijevati, ne samo proces sekularizacije, nego uopšte društvene procese i odnose u savremenom društvu. Poetski i proročki u

anketi o 21. vijeku Isidora Sekulić 1958. godine kaže: „A današnji čovjek srlja kao što niko nikada do sada nije. Pobede su mu veličanstvene, natčovečne, zapali vulkan gde hoće, u sićušnom atomu ili nad celim kontinentom i narodom. Čeka li i njega ograničenje? Mora li se vratiti zemlji i hljebu. A, ako ikad dođe do toga, šta će biti od njega i ko će biti on?“

Ne radi se ovdje samo o promjeni odnosa čovjeka prema samom sebi, nego se iz osnova mijenja čovjekovo biće i bivstvovanje, njegov odnos prema Prirodi, religiji, pogledu na svijet, prema društvu i kultivisanju vlastite prirode (Vukićević, 2011).

Ljudska priroda i njena generičnost se upravo sastoji u neprestanom traganju za specifičnostima smisla života u raznim sferama našeg postojanja. Traganje za tim smislom nosi u sebi uvijek neku tajnovitost, „tajne čestice“, bez kojih ne možemo praviti egzaktnu sociološku analizu društvenih potreba, pogotovo ne, otkrivati dubinske veze složene mreže društvenih fenomena i njihov značaj, značenje i smisao za čovjeka i čovjekovu Zajednicu.

Kompleksan pristup razumijevanju odnosa čovjeka prema Prirodi u savremenom društvu veoma se komplikuje u dubini proizvedene krize same ljudske prirode. „Nije više pitanje kakva je čovjekova priroda, nego je dovedeno u pitanje da li nam je ona uopšte potrebna? Danas je čovjek na pragu, da više ne određuje sebe kao čovjeka“ (Sekulić, 2002, 365). Mogli bismo čak reći, da čovjek preuzima generičku ulogu ljudskog roda i proizvodi sam sebe. A čovjek za to nema moći, i zato mora proizvesti invalidnog čovjeka. Čovjek ne može saznati ni razumjeti dubinu nastajanja i postojanja ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice i pritom poštovati zakonitosti kosmičkog logosa, odnosno Prirode. Čovjek ne smije zaboravljati nepobitnu istinu, da je on samo jedan momenat ljudske prirode, i to momenat koji najmanje ima pravo da monopoliše vrijeme ljudske prirode koje se ostvaruje u trilogiji ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena (Vukićević, 2020).

Ljudska potreba ima svoju jasnu utopijsku i realnu dimenziju (fikciju i stvarnost). Kompleks ljudskih potreba je složen fenomen koji se svojom metafizikom i fizikom konstituiše u dubinskim slojevima društvenog postojanja, društvenog determinizma, ali i društvenog indeterminizma, čovjeka i njegove Zajednice. Za otkrivanje suštine ljudskih potreba neophodan je, pored teorijskih i empirijskih saznanja, i metod sociološke imaginacije. Jedino sociološkom imaginacijom možemo otkrivati karakter ostvarivanja ljudskih potreba, pogotovo interferenciju koja se unutar tog procesa odvija u odnosima diferenciranih elemenata ljudske prirode (Sjenke arhetipskih sadržaja; interese – ekonomske, političke, socijalne i dr; kulturološke, moralne, religijske itd). Znači, svi elementi: svjesno, nesvjesno, nagonsko, infantilno, agresivno, imaju energiju ljudske potrebe koja se ispoljava u jedinstvu generičke nužnosti i generičke slobode. Potrebe su onto-antropološke i gnoseološke pretpostavke (izazivači i izazvani) postojanja čovjeka i njegove Zajednice. One se odnose na cjelinu prirode čovjeka i njegove Zajednice. Bez cjeline potreba, kao pretpostavki, ne može se zamisliti postojanje čovjeka i njegove Zajednice, u smislu njihove generičnosti. Ova potreba se nalazi unutar ljudske prirode, ona je njen supstancijalni momenat, koji ne može zamijeniti nikakav spoljni elemenat (metaversum, na primjer), a da čovjek ostane čovjek. Čovjek uvijek ostaje samo kao jedan vid ovlaštenja ljudske prirode u njenom povijesnom razvitku.

Generička suština je osnovna potreba čovjeka koja je, uzrok i posljedica, čovjekovog postojanja i postojanja njegove Zajednice. Čovjek, sam za sebe, ne može ovladati niti ovim uzrocima, niti ovim posljedicama. Ljudska potreba je izazivač i izazvani; a) izazivač u vidu unutrašnjeg, objektivnog potencijala – energije onto-antropoloških i gnoseoloških pretpostavki čovjeka i njegove Zajednice; b) izazvani momenat u vidu spoljašnje nužnosti ostvarivanja supstancijalnosti generičnosti čovjeka i njegove Zajednice.

Generička suština je osnovna potreba čovjeka koja je, uzrok i posljedica, čovjekovog postojanja i postojanja njegove Zajednice. Generička suština je izazivač i izazvani kao objektiviran potencijal – energija, koji traži svoje zadovoljavanje, nužno u kontekstu jedinstvenog djelovanja sa spolja zadatim determinantama generičnosti. Tako su unutrašnje i spoljne čovjekove potrebe nerazdvojne, a njihov puni smisao se afirmiše u jedinstvu ekološkog ideala i ekološke stvarnosti.

Bitno je konstatovati da utopijska i stvarna dimenzija ljudskih potreba sadrže isrtovremeno, generičku nužnost i generičku slobodu. Veza generičke nužnosti i generičke slobode je izvorna potreba čovjekovog života u Zajednici (svjesna i savjesna generičnost). Život se odvija u konkretnoj Zajednici sa ciljem ostvarivanja generičnosti čovjeka i njegove Zajednice na principu konkretno – univerzalno, na principu smislenog odnosa a ne na principu moći. Smisao života, a to znači kreativnosti, je osnovni demijurg njihovog odnosa. Princip moći suprotan je generičkoj suštini čovjeka i njegove Zajednice. To je suština ljudske prirode koja je nastala iz potrebe da ljudi žive u Zajednici, a ne iz interesa, ili bilo kojeg izolovanog elementa ljudske prirode. Potreba ljudi da žive u Zajednici, njena nužnost i sloboda, pretpostavlja ljude kakvi jesu, ali i kakvi treba da budu, i iznad je aktualnih članova čovjekove Zajednice.

Ljudske potrebe sadrže moguće i nemoguće, željeno i neželjeno, kao svoj utopizam i svoj realitet, istovremeno. Ljudske potrebe su realna i neizbježna, unutrašnja i spoljna, svojina (svojstvenost) u njihovom utopizmu i realizmu. Ljudske potrebe imaju svoju univerzalnost, svojina su Zajednice, i istovremeno, svoju konkretnost, vlasništvo su svakog pojedinca i svake Zajednice u smislu njihove subjektiviziranosti. Prema tome, ljudske potrebe u sociološkom smislu, moramo tumačiti i razumijevati u dvojstvu: svojine ljudske prirode i prirode ljudske zajednice i vlasništva svakog pojedinca i svake čovjekove

Zajednice. Dvojstvo svojine i vlasništva, bitna je osnova za konstitutivno i regulatorno uređenje društvenog sistema svake čovjekove Zajednice u smislu zaštite i svojine i vlasništva. Pitanje je, kako postići da određena Zajednica u svom temelju ima vrijednosni sistem koji afirmiše:

a) svojinu kao društveni odnos koji karakteriše logotona valentnost, istovremeno i generičke nužnosti i generičke slobode Zajednice; i

b) vlasništvo kao društveni odnos koji karakteriše logotona valentnost istovremeno generičke nužnosti i generičke slobode svakog konkretnog subjekta.

Cjelinu ekološkog logotona, a naročito susret idealnog i stvarnog u njemu, nije moguće ozbiljno utemeljiti bez naznačene diferencijacije svojine i vlasništva. Dubinski smisao ove diferencijacije, lucidno je normativno utemeljio Valtazar Bogišić u Zkoniku Crne Gore. Polazni princip je „Svaki čovjek ima pravo u granicama zakona (II izdanje) svak je potpuno vlastan imati svoju sopstvenu imovinu: teći je, uživati i njome raspolagati po volji. Nikome se imovništvo uopšte zakratiti ne može“ (čl.10). Drugo izdanje, kao što smo naglasili, daje dopunu vlasništva u okviru zakona. To znači da vlasnik ne može biti sam – izolovani vlasnik, niti u sticanju, niti u korišćenju svog vlasništva. Granice zakona vlasništva su nova činjenica, autonomna, a ta granica predstavlja svojinski odnos – odnos sa Zajednicom, kao granični društveni odnos, diferenciran u odnosu na vlasnički društveni odnos, jer je i vlasništvo društveni odnos. Nedostatak prvog izdanja u pogledu odnosa svojinskog i vlasničkog društvenog odnosa, je uočen i nakon deset godina dopunjen!

Zakon imovinski (prisvajanje, posjedovanje, razmjena i raspodjela dobara materijalne i duhovne vrijednosti) je forma u kojoj se zajednica ispoljava kao svojina svih njenih građana. Građanin postaje vlasnik, a ne izolovani pojedinac. Ostvareno vlasništvo je pod kontrolom i sankcijama zakona – svojine, bez

obzira na to da li je ostvareno u skladu sa zakonom ili ne. Bez svojine kao društvenog odnosa zajednice nema ni vlasništva, jer niko ne može postati vlasnik bez odnosa sa zajednicom kao svojinom svih građana, bez obzira na to da li je to bilo u skladu sa zakonom, ili ne. U tom kontekstu se širi pojam imaoca (vlasnika). Osim rođenih ljudi, tj. ličnih imaonika, imaoci mogu biti i: Kuća, opština, država, crkva. Vlasnički društveni odnos je nezamisliv bez društvenog odnosa svojine: „Svako ima pravo na što god da drži, samo ako nije samovoljno dobiveno“ i ako nije „zlomisljeno“ (podvlačenje SV). Jasna autonomija, ali i neraskidiva veza društvenog odnosa svojine i društvenog odnosa vlasništva, kao izraz, ne samo društvenog, nego i moralnog karaktera načina proizvodnje društvenog života. Svaki ekološki program bez ove diferencijacije, predstavlja antiutopiju koja nužno proizvodi ekološku katastrofu. To nam potvrđuje ukupna praksa savremenih društava, bogatih ili siromašnih, svejedno.

Vlasnik je tek sa zakonom, a ne sa neposrednim odnosom sa stvari. U odnosu sa zakonom, javlja se vlasnički odnos kao društveni odnos, a vlasnik je građanin, a ne izolovani pojedinac. Ovo je bitno razlikovati zbog posljedica koje taj društveni odnos vlasništva ima, kako za vlasnika, tako i za Zajednicu i Majku Prirodu. Vlasništvo kao društveni odnos može se objasniti samo iz ovog odnosa, a ne iz odnosa vlasnika prema stvari. „Držina“ je zaštićena zakonom, ali i držina koja je „samovoljom dobijena“ dolazi pod sankciju zakona. Opet vlasništvo zaštićeno kao društveni odnos, a ne izolovani akt pojedinca. Naprotiv, samovoljno dobijeni predmet vlasništva se sankcioniše. Iz ovih činjenica proizlaze posljedice, za pojednice, za Zajednicu i Prirodu.

Ometanje vlasništva opet se izdiže na nivo društvenog odnosa, (čl. 19). „Zlomisljeni“ držitelj (čl. 23) mora nadoknaditi sve plodove koje je dobio za vrijeme zlosmislenog držanja stvari (str. 19). Moralne norme prate u stopu pravne norme i tako grade jedinstvo zajednice. Svojina kao društveni odnos određuje

značaj, značenje i smisao zemlje, drveća, rijeka i prati promjene u njima.

Zajednica kao prva čovjekova svojina, istinski se utemeljuje zauzimanjem određenog prostora (zemlje). „Drveće posađeno na zemlji postaje vlasništvo vlasnika zemlje (čl. 39). Čl. 40: „Rijeka promjenom svog toka, kad ostavlja osušeni dio, taj dio postaje vlasnik one zemlje od koga se rijeka odaljila, vlasnik sa druge strane nema nikakvo pravo nadoknade za dio koji je rijeka poplavila..... Kad rijeka plavljenjem napravi novu površinu, pripada vlasništvu onoga kod kojeg je stvorena nova površina Zemlju koju rijeka nekome odnese, nema nikakvo pravo da je nadoknađuje od bilo koga!!!!!!!!!!!! Odvali li rijeka komad zemlje pa ga donese drugome vlasniku, vlasnik odvaljene zemlje ga može vratiti za godinu, a ako to ne učini za godinu, nema više nikakvoga prava na odvaljeni dio zemlje..... znači može ga samo vratiti u prirodno stanje i ništa drugo, i to u roku od godinu dana. Inače odvaljeni dio postaje vlasništvo gospodara zemlje kome je privilegao“ (čl. 41, 42). Čl. 43: „Otoci koji se pojave u rijeci ili jezeru, ako su na sredini rijeke ili jezera dijele najbliži imanja oko rijeke ili jezera; otoci koji nijesu na sredini pripadaju vlasnicima imanja sa bližih strana, a otoci na velikim rijekama ili jezerima, državi. Presušeno korito se dijeli najbližim vlasnicima imanja sa obje strane“ (čl. 44).

Kako priroda reguliše pravo svojine? Zemlja svojina-vlasništvo, prirodne promjene, zakon svojine, tj . vlasništva. Što rijeka odnese, njeno je, a što donese onog kojem je donijela. Čovjek tome nema nikakvog prava da se suprotstavlja, priroda reguliše pravo vlasništva „uvažavajući“ prirodu društva. Ostrva po prirodi dobijaju vlasnika. U svakom slučaju priroda u vlasništvu postaje društveni odnos, ali na način i u okviru opšteg normiranja ovog procesa, tj. u okviru unaprijed postavljenog okvira, koji predstavlja društveni odnos svojine.

Zakonik razrađuje sve detalje vlasništva na relaciji čovjek – priroda: prava susjedstva i prirodna kretanja (voće na granici, prolaz, progon stoke određenim putem, pravo puta, kretanje vode, služenje izvorom i sl. (čl. 110–120). Čl. 45: vlasnik postaje kad više od 10 godina koristi nepokretno dobro: odlična diferencijacija: vlasnik nije iako je korisnik, tek poslije 10 godina korišćenja postaje vlasnik: Znači vlasništvo kao društveni odnos, nije isto što i korisnik. Vlasništvo se javlja kao autonoman društveni odnos i samo kao takav, razumljiv. Korisnik ne vlada dobrom koje koristi, već samo koristi, čime nije subjekt vlasništva. Čl. 48: pravo preče kupnje između bratstvenika, međaša, seljana i uopšte plemenika ostaje u svojoj „punjoj snazi“. Znači, sticanje vlasništva je pitanje šireg društvenog odnosa, a ne samo odnosa prema stvari (bratstvenika prema stvari, već bratstvenika prema bratstvenicima, prema društvu).

Očigledno, vlasništvo je fundamentalni društveni odnos koji povezuje logos čovjeka – pojedinca, Zajednice – društva i Prirode. Suštinsko pitanje opstanka čovjeka i njegove zajednice je da prate determinante tog logosa koji sadrži smisaoni susret ideala i stvarnosti ekologije. Posebno je značajno što Zakonik imponuje preciznošću etike odgovornosti, kako na individualnom, tako i na kolektivnom planu, u pogledu pozitivnog susretanja ideala i stvarnosti ekološkog logosa i tako navr vrijednosti izdiže ekološki moral.

Zakonik predstavlja inspirativnu i egzaktnu osnovu za utemeljenje ekoloških programa uspostavljanja odgovornog održivog razvoja savremenog čovjeka i čovjekove Zajednice na bazi principa ljudske potrebe, a ne na bazi novca i sile.

U domenu vlasništva odgovornost se konkretizuje subjekatski i predmetno kao poseban nivo društvenog procesa prisvajanja, posjedovanja, razmjene i raspodjele materijalnih i duhovnih dobara. Znači, imamo jasan realitet svojinskog odnosa i, takođe, jasan realitet vlasničkog društvenog odnosa. To ima naročiti

naučni i praktični značaj. Mjesto i uloga društvenih aktera je jasno diferencirana u slučaju konstituisanja i regulisanja društvenog odnosa svojine, u odnosu na mjesto i ulogu subjekata vlasništva. Bez ove diferencije, ne može se naučno pratiti fenomen svojine, na jednoj strani, i fenomen vlasništva na drugoj. Bez ove diferencije, ne može se naučno otkrivati karakter njihove neraskidive veze i njeni simetrijski i asimetrijski momenti. To isto važi za društvenu praksu i djelovanje društvenih aktera (prije svega: elite, institucija, građana) u procesu strukturalno-sistemskog konstituisanja ekološki osviješćene Zajednice i njenih članova (Vukićević, 2018).

Ekologija bez novca i sile

Ekologija je utopijska osnova nastajanja i postojanja čovjeka, čovjekove Zajednice i ljudskog roda u cjelini. Ekološka utopija ima realne pretpostavke pozitivne korelacije idealnog i stvarnog u povijesnom razvoju čovjeka i čovjekove Zajednice. Savremeno društvo je u stanju apokaliptičnog raskoraka ekološkog idealnog i stvarnog. Savremeni čovjek i savremene čovjekove Zajednice su sami sebe doveli u stanje ekološkog suicida. Ovo je nepobitna istina, lako, uzročno i posljedično, provjerljiva. Jedini je izlaz u osvješćenju savremenog čovjeka i savremenih čovjekovih Zajednica ovom istinom u smislu prihvatanja odgovornosti i potrazi smisla života u poštovanju Majke Prirode i ljudske prirode. Za to ne treba ni novca ni sile, potreban je ekološki moral i ekološko ponašanje glavnih aktera: elita, institucija i građana savremenih čovjekovih Zajednica i njihova saradnja na ovim principima.

Činjenica je da su čovjek i čovjekove Zajednice vladali sobom naglašeno uvodeći princip sile i njemu odgovarajući princip potrošnje, suprotno logosu Prirode i logosu ljudske prirode. Time je degradirana ideja vladavine, kao prirodnog – kosmičkog prava čovjeka i čovjekove Zajednice da vladaju sami sobom u

skladu sa ljudskim potrebama. Radi se o potrebi zajednice da vlada sama sobom u kontekstu odnosa čovjeka, Prirode, društva i njihovog mjesta u kosmosu – univerzumu i multiuniverzumu. Suština ideje vladavine je da čovjek i čovjekova Zajednica čuvaju, uređuju, unapređuju, uljepšavaju Prirodu i ljudsku prirodu, kao svoju kuću. Sva suština ekologije je sadržana u tome. Međutim, ostvarivanje te suštine (jedinstvo ideala i stvarnosti) mora imati u vidu sve protivrječnosti Prirode i ljudske prirode. Prihvatanje Prirode i ljudske prirode, takvim kakve jesu (pretpolitička činjenica) jeste polazište, ali sa primarnim usmjerenjem kulturne evolucije na način ljudskog – humanog, načina preladavanja njihovih protivrječnosti. Radi se jednostavno o uspostavljanju odnosa čovjek – Priroda u jedinstvu generičke nužnosti i generičke slobode. Kultivisanje sile, snage, nasilja, kao sastavnih elemenata Prirode i ljudske prirode, njeno trasponovanje u moć, u skladu sa principima generičnosti čovjeka i njegove Zajednice jeste početak politike. Znači, politika upravo počinje odbranom od nasilja (pravom odbrane od nasilja), a ne uvođenjem nasilja u politiku. Politika tako znači odbranu Prirode i ljudske prirode, i njihovog logosa nastajanja i postojanja, od nasilja i afimisanje kultivisanja prirodne sile kao generičke kreativnosti. Utopijska ekologija utemeljena na ovim principima ima realne pretpostavke ostvarivanja jedinstva ideala i stvarnosti. Ekološki programi koji ne polaze od cjeline logosa Prirode i cjeline logosa ljudske prirode nužno proizvode antiutopijske-distopijske posljedice u vidu raznoraznih ekoloških katastrofa. Ovi projekti traže i novac i silu, dok ekološki projekti utemeljeni na logosu Prirode i logosu ljudske prirode ne traže ni novac ni silu, samo ekološki moral i ekološku dušu u neposrednom odnosu čovjeka sa Majkom Prirodom i ljudskom prirodom kao „svojom kućom“.

Ekologija kao jedinstvo ideala i stvarnosti, najreljefnije se ispoljava u svakidašnjem životu (Vukićević, 2020). Svakidašnji

život je „zgusnuto“ vrijeme iskustvenog življenja ljudi u određenoj društvenoj zajednici. Svakidašnji život nije vrijeme trenutne prolaznosti, svakodnevnog događanja, već autonomna društvena činjenica, konstituisana i strukturirana u specifičnoj simetriji čovjeka (ljudske prirode) i Zajednice – društva. Čovjek otkriva svoj smisao u simetriji sa Majkom Prirodom i čovjekovom Zajednicom-društvom.

Svakidašnji život i društveni sistem

U svakidašnjem životu se finalizuje dostignuti nivo humanosti i etičnosti određenog društva kao i nivo otuđenosti od tih vrijednosti. „Često držimo svakidašnjicu banalnom stvarnošću (podvlačenje SV) dok su pravi problemi negdje izvan nje i to u sferi politike, gospodarstva, znanosti, kulture. Nažalost, takvo pogrešno mišljenje prisutno je i među nekim znanstvenicima“ (Ružička, 1995, 115). U svakidašnjem životu se to najreljefnije pokazuje na osnovu uspostavljene simetrije moći i nemoći u načinu proizvodnje društvenog života. Način proizvodnje društvenog života najdirektnije otkriva karakter odnosa ideala i stvarnosti ekološkog logosa. To važi za svaku oblast načina proizvodnje društvenog života koja svojim društvenim determinizmom (normativnim, političkim, ekonomskim, ideološkim, religijskim, tradicionalnim, tehničko-tehnološkim, moralnim) tipizira svakidašnji život kao cjelovit društveni fenomen i vrši uticaj na svakodnevna ponašanja i djelovanja ljudi i institucija.

Sociološki je fundamentalna činjenica, da odnosi elemnata daju cjelinu formiranu na bazi logosne valentnosti koja u domenu svakidašnjeg života ima ekološko značenje, značaj i smisao u stvaranju jedinstva ekološkog ideala i ekološke stvarnosti. Društveni sistem, koji konstitutivnim i regulatornim djelovanjem proizvodi logiku situacije ostvarivanja jedinstva ekološkog Ideala i ekološke stvarnosti, ima ključnu ulogu. Društveni

sistem, vođen politikom opšteg dobra, ima institucionalnu, ali institucionalizujuću ulogu stvaranja društvenog prostora u kojem djeluju građani, institucije, organizacije, društveni akteri bilo koje vrste. To je sudbinski važno pitanje za čovječanstvo i njegovu budućnost: kako prevladati protivrječnost: priroda najvažnija potreba čovjeka, a čovjek najveći neprijatelj prirode. Postaviti pretpostavke društvenog sistema koji će imati potreban institucionalizujući uticaj za kultivisanje društvenih aktera sposobnih za ostvarivanje ideje vladavine koja poštuje zakonitosti Majke Prirode i zakonitosti ljudske prirode. Jedino na tome možemo pratiti istinsko ostvarivanje jedinstva ideala i stvarnosti ekološkog logosa. Zadatak jeste utopijski, ali sa karakterom “pozitivne utopije” čije utopijsko posjeduje logosne valentnosti ostvarivanja utopijskog kao istorijskog. Ekološka antiutopija je svaki program koji se redukuje samo na čovjeka i čovjekovu Zajednicu, a gubi ljudski karakter. Takav program nema cjelinu ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena, a to je neminovan put u ekološku katastrofu. Problem je u tome što tu ekološku katastrofu ljudi ne osjećaju kao neposrednu opasnost i tako ona ne zalazi u domen njihove brige, brige čuvanja Majke Prirode i ljudske prirode kao „svoje kuće“ (Gidensov paradox). Društveni sistem sa ekološkom logosnom valentnošću svih svojih strukturnih elemenata, ima za posljedicu da „ekologija postane deo naših institucija i svakodnevne brige građana - - - - -“ (Gidens, 2010, 12). „Ekologizacija na humanističkim osnovama pretpostavlja usklađivanje ekoloških, ekonomskih, moralnih vrijednosti, ali na sadašnjem stepenu razvoja brojni su vidovi i primjeri neusklađenosti, što takođe govori o ekološkom ponašanju i svijesti, o teškoćama pomenutog razvoja“ (Kilibarda, 1006, 108). To važi za sve oblasti društvenog i privrednog života: obrazovanje, kulturu, privredu, društvene grupe i organizacije.

Ekološka država – Crna Gora

U našem slučaju u pitanju je jedinstvo ideala i stvarnosti u prostorno-vremenskom ambijentu Crne Gore. U startu je ovdje potrebna radikalna promjena političkog razmišljanja, kojim prevazilazimo postojeću logiku liberalnog ili neoliberalnog, svejedno, društvenog sistema. Ne smijemo ostati u okviru logike liberalnog društvenog sistema koji čitavu društvenu zgradu gradi na interesima i tako degradira logos ljudske prirode i prirode čovjekove Zajednice. (Vukićević, 2019).

Veličanstveno je ustavno polazište da je Crna Gora ekološka država. To ustavno polazište mora značiti da svaki član Ustava Crne Gore nosi u sebi ekološku logiku, egzaktno i posljedično utemeljenu, na kojoj bi se potvrđivala istina ekološke države.

Regulatorna konkretizacija ustavnog utemeljenja Crne Gore kao ekološke države podrazumijeva dosljedno ekološkom logosu precizirane pretpostavke kao uzročne osnove, i dosljedno i pravovremeno praćenje posljedica sa stanovišta jedinstva ekološkog ideala i ekološke stvarnosti, posebno u svim sferama društvenog života:

- *obrazovanje* u kojem obrazovni program iz prirodnih, društvenih nauka i umjetnosti imaju ulogu ne samo osvješćenja čovjekovog mjesta i uloge u Prirodi i vlastitoj prirodi, već i njihovog doživljaja kao „svoje kuće“ i životnog odnosa prema njima kao prema „svojoj kući“ (jedinstvo obrazovanja i vaspitanja) da mladi ne bi ostali u osjećaju da su „stranci na sopstvenoj zemlji, gubeći svoju ukorijenjenost na njoj“ (Božović, 1996, 100);

- *rad i proizvodnja* u granicama ekološkog jedinstva ideala i stvarnosti, što znači uslovljenost efikasnosti rada i proizvodnje uz poštovanje ekoloških standarda: kultura rada kao vid očuvanja životne i radne sredine; odbacivanje mita o neiscrp-

nom bogatstvu i bezgraničnoj regeneraciji prirode; redovna procjena tehničko-tehnološkog procesa proizvodnje i proizvoda sa stanovišta ekološkog logosa životnog ciklusa proizvoda, ekološkog obilježavanja i ekoloških standarda proizvoda;

- *kultura življenja* u punom estetskom i etičkom odnosu prema Prirodi i ljudskoj prirodi: princip potrošnje adekvatan logosu Prirode i ljudske prirode (danas vlada uništavajući princip potrošnje, u svijetu, pa i u Crnoj Gor); kultura ruralnog i urbanog planiranja kao akciono planiranje koje uključuje adekvatno praćenje karaktera djelovanja svih aktera (Vujović, 1996, 86); danas vlada princip potrošnje koji sve, pa i čovjeka, pretvara u robu, a to znači totalno negiranje ekološkog logosa kao smislenog života u odnosu čovjeka i Majke Prirode.

Literatura:

- Andrić I. (2017), Sever, Beograd, Kritičko izdanje dela Iva Andrića: Zadužbina Iva Andrića (Politika Kulturni dodatak, 2022, str. 5)
- Arent, H. (1991), *O revoluciji – odbrana javne slobode*, Beograd: Filip Višnjić.
- Blumenberg, H. (2006), *Beschreibung des Menschen*, Frankfurt am Main: ShrkampVerlag.
- Bogdanović, M. (1994), *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije.
- Bogišić V. (1998), *Crnogorski Zakonici 1796–1916*, Podgorica, Istorijski institut Republike Crne Gore (priredili: Dr Branko Pavićević, dr Radoslav Raspopović)

- Božović R. Ratko (1991), *Kultura potreba*, Beograd, Nučna knjiga
- Fabijan, J. (2001), *Vrijeme i drugi*, Nikšić: Jasen.
- Crnobrnja S. (2022), Pogled iz stratosphere, Beograd, *Politika – kulturni dodatak* str. 2
- Denet K. Danijel (2015), *Razbijanje čarolije*, Beograd, Mc Millan
- Đorđević, D. B. (1998), Intekulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma, Beograd, Forum za etničke odnose (u *Rasizam i ksenofobija* ur. Jakšić, B.)
- Evangelos O. Panatanasiju (2022), Muzika je navažnija sila uni-verzuma, Beograd, *Politika* 21 maj, str. 7
- Gidens, E. (1998), *Posljedice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
- Gidens, E. (2007), *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.
- Habermas, J., Rasinger, J. (2006), *Dijalektika sekularizacije*, Beograd: Dosije.
- Hefe, O. (2016), *Da li je demokratija sposobna za budućnost?* Novi Sad: Akademsko knjiga.
- Heidegger, M. (1985), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
- Herbert, M. (1986), *Natur als Kultur aufgabe*, Stuttgarda: Deutsche Verlags, Astart.
- Hiršman, A. (1999), *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić.
- Hollitscher, W. (1985), *Natur und Mensch im Weltbild der Wissenschaft – lebenweswn Mensch*, Berlin: Akademie Verlag.
- Irena Malenica, Zdenka Matek-Šmit (2018) Distopijsko tematiziranje budućnosti: od Zamjatina do Mlaka i Popovića, Zagreb, *Književnost časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Filozofskog fakulteta (str. 332–348)
- Jerofejev V. (2022), Dostojevski – patolog žive ljudske duše, Beograd, *Politika, kulturni dodatak*, (str. 1–2)
- Jokić, V. (1983), *Marksovo viđenje umjetnosti*. Nikšić: Centar za marksističko obrazovanje.
- Konstatinović, R. (2010), *Filozofija palanke*. Beograd: Otkrovenje.
- Kornobije, Ž. (1992), *Pravna sociologija*. Titograd – Novi sad: CID / Izdavačka knjižara Zorana Stojanovića.

- Lazić, M. (1994), *Razaranje društva*, Beograd, Filip Višnjić
- Lazić, M (1994), *Sistem i slom*, Beograd, Filip Višnjić
- Lazić, M. (2005), *Promene i otpori*, Beograd, Filip Višnjić
- Lazić, M. (2008), Pojam društvene promene: osnovna teorijska shvatanja, Nikšić, *Sociološka luča*, br. 2
- Lazić, M. (2011), *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lefebvre, H. (1988), *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb: Naprijed.
- Leković, D. (1984), *Pojam pogleda na svijet*, Titograd: CANU.
- Marković, M. (1999), *Društvena misao na granici milenijuma*, Beograd: Službeni list SRJ.
- Mišel, F. (1998), *Treba braniti društvo*, Novi Sad: Svetovi.
- Petar II Petrović Njegoš, (1995), *Gorski vijenac*, Podgorica: CID.
- Petar II Petrović Njegoš, (1995), *Luča Mikrokozma*, Podgorica: CID.
- Petrović, G. (1978), *Mišljenje revolucije*, Zagreb: Naprijed.
- Pijaže, Ž. (1979), *Epistemologija nauka o čovjeku*, Beograd: Nolit.
- Piketi, T. (2015), *Kapital u XXI veku*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- *Pogled na svijet* (1984), Titograd: CANU.
- Poper, K. (1993), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji / T. 1. Čar Platona*, Beograd: BIGZ.
- Ralston, Dž. S. (2011), *Propast globalizacije i preoblikovanje sveta*, Beograd: Arhipelag.
- Ranković, M. (1998), *Sociologija i futurologija*, Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Safranski, R. (2017), *Zeit – was sie mit uns macht und was wir aus ihr machen, Erscheinen bei FISCHER*, Taschenbuh: Frankfurt an Main.
- Sekulić N. (2002), Postmodernizam i kraj antrtopologije, Beograd, *Sociologija* br. 4
- Sekulić M. N (2022), Kritika pojma prirode u pristupu Donne Haraway, Beograd, *Sociologija* br. 3.

- Stamenić B. (2022), Mjera ljudskosti u danima budućim (Podgorica, *Pobjeda*, Objektiv, str. 22–23)
- Tadić, Lj. (1967), *Poredak i sloboda*, Beograd: Kultura.
- Tadić, Lj. (1988), *Nauka o politici*, Beograd: „Rad“.
- Viktorov, A. Š. (2013), *Социальное неравенство: философская и социологическая рефлексия*, *Sociološka luča*, Filozofski fakultet, Institut za sociologiju i psihologiju, god. VII, br. 2, str. 5–19.
- Vratuša, V. (2013), „Nova“ ili „stara“ društvena strukturisanja i raslojavanja u Srbiji, bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim društvima „real socijalizma“ U: Lazić, M., Cvejić, S. (ured.), *Promene osnovnih struktura društava Srbije u periodu ubrzane transformacije* (str. 46–63), Beograd: ISI – Čigoja štampa.
- Vudman Marion (2022), *Svesna ženskost*, Beograd, Fedon
- Vukićević, S. (2013), *Anthropocentrism: Existence against Essence*, *Global Journal of Human Social Science, History Archaeology & Anthropology*, *Global Journals Inc*, (USA): Cambridge, Volume XIII, Issue 1, pp. 5–13.
- Vukićević S. (2015), *Generic sublimate of gender communication*, *Коммуникология*, Томе 3, № 6 (ноябрь-декабрь), страницы 118–128.
- Vukićević, S. (2000), *Aktuelnost naučne komunikacije sociologije sa filozofijom i istorijom*. Vukićević, S. (ured.) (2000), *Komunikacija sociologije sa filozofijom i istorijom* (str. 7–9). Podgorica – Nikšić: Univerzitet Crne Gore / Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog Fakulteta.
- Vukićević, S. (10. 04. 2013), *Avangarda to je sloboda*, *Pobjeda*, str. 9.
- Vukićević, S. (1980), *Struktura društvene moći u radnoj organizaciji*, Nikšić: Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“.
- Vukićević, S. (1990), *Homoprivatus*, Beograd / Nikšić: Nučna knjiga / NIP Univerzitetska riječ.
- Vukićević, S. (1992), *Kriza globalne organizacije društva* (str. 221–227), Titograd: Republički savjet za razvoj.

- Vukićević, S. (1994), Manihejstvo i nauka, *Sociološki pregled*, No. 3, str. 321–327.
- Vukićević, S. (1998), *Mit o nauci i obrazovanju*, Nikšić: Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, Cetinje: Obod.
- Vukićević, S. (2000), Futurološka sociologija u saradnji sa filozofijom i istorijom, Vukićević, S. (ured.) (2000), *Komunikacija sociologije sa filozofijom i istorijom* (str. 46–51), Podgorica –Nikšić: Univerzitet Crne Gore / Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Vukićević, S. (2000), Progres u kontekstu sociološkog značenja vremena, *Sociologija*, Vol. 42, br. 1, str. 55–68.
- Vukićević, S. (2001), Poredak i sloboda sa stanovišta normativne činjenice, *Iskustva*, br. 9/10, str. 35–47.
- Vukićević, S. (2001), Etničko i vjersko kao građansko, U: Đorđević, D. (ured.) (2001), *Vere manjina i manjinske vere* (str. 130–136), Niš: JUNIR VII.
- Vukićević, S. (2002), Njegošev „prvi društveni poredak“ u Crnoj Gori, U: zborniku radova *Dinastija Petrović Njegoš* (knj. 60, str. 267–289), Podgorica: CANU.
- Vukićević, S. (2003), Vrijeme i progres u Crnoj Gori, U: zborniku radova *Vrijeme i progres* (knj. 63, str. 433–438), Podgorica: CANU.
- Vukićević, S. (2004), Filozofske pretpostavke sociološkog značenja roda, *Filozofija i rod*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Vukićević, S. (2004), Sloboda i Novi početak u Francuskoj i Američkoj revoluciji i postsocijalizmu SRJ-SCG, U: zborniku radova *Kultura i razvoj* (str. 118–133), Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukićević, S. (2005), *Sociologija / filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi*, Beograd: Plato / Nikšić: Filozofski fakultet.
- Vukićević, S. (2011), *Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta*, Nikšić: Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Vukićević, S. (2012), Antropocentrizam: egzistencija protiv esencije, *Sociologija*, vol. 24, br. 1, str. 21–36.
- Vukićević, S. (2012), Elita i klasa – Đilasova teorija i praksa, U: Marinković, D., Šljukić, S. (ur.) (2012), *Promene u društvenoj struk-*

turi i pokretljivosti (str. 177–201), Novi Sad: Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

- Vukićević, S. (2012), *Globaliyation, human nature and the nature of societs / An ispring reflectiveness of sociological analiyisis of profesor Dobrenjkov*, New Delhi (the international institute of sociology, the 40th is world congress).

- Vukićević, S. (2013), Njegošev antropocentrizam kao idealni tip ljudskosti, *Arhivski Zapisi*, God. XX, str. 95–112.

- Vukićević, S. (2013), Autonomija crkve i države, *Matica*, ljeto, str. 41–64.

- Vukićević, S. (04. 2013), *Kultura je večita čovekova utopija*, Politika-umjetnost, nauka, kultura.

- Vukićević, S. (2015), „Društvo znanja“ kao kulturološka konstanta globalizacije, U: zborniku radova *Globalizacija i kultura* (str. 64–70), Beograd: Institut društvenih nauka.

- Vukićević, S. (2016), *Njegošu su zahvalni: I Bog i čovjek*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Đurđe Crnojević.

- Vukićević, S. (6. 07. 2013), Univerzalna crkva, *Vijesti-Art*. <http://www.vijesti.me/caffe/amfilohije-i-crkva-fanatizam-podvale-granice-137535>.

- Vukićević, S. (prir.) (2016), *Постсоциализм* (Черногория – Россия 1990 – 2015), Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова – Социологический факультет / Институт социологии и психологии Философский факультет Университета Черногории.

- Vukićević, S., Živković, P. (2015), *Globalizacija u susretu nacionalne sociologije i nacionalne ekonomije*, Višegrad, Andrićgrad.

- Vukićević, S (2020), *Sociologija dosade*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

- Vuletić V. dr (22. 03. 2014), Masa krivi prostor i vrijeme, *Politika*, kulturni dodatak subota, str. 8.

- Weber, M. (1976), *Privreda i društvo*, Beograd: Prosveta, Zamjatin, *Mi* (prev. R. Božić Šejić), Breza, Zagreb 2003.

- Zamjatin, J. *Mi* (prev. R. Božić Šejić), Breza, Zagreb 2003.

-
- Zerzan, J. : *Future primitive*. www.primitivism.com/future-primitive.htm.
- Zimbardo, F. (2017), *Paradigma vremenskih perspektiva*, Beograd: Politika.
- Živković, P. (2015), Globalizacija u polju ideološke transformacije, *Smisao*, god. IV, br. 1–2, str. 94–116.
- Živković, P. Antropološka misao rizičnog društva, U: Vukićević, S. (prir.) (2016), *Постсоциализм* (Черногория – Россия 1990 – 2015, str. 333–376). Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова – Социологический факультет / Институт социологии и психологии Философский факультет Университета Черногории.
- Županov, J. (1983), *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus.
- Вукичевич С. (2003), Социологическое определение рабочего места, *Вестник МГУ (социология и политология)*, №2, с. 151–163.
- Вукичевич, С. (2012), *Глобализация природа человека и природа человеческого сообщества (инспирирующее отражение социологического анализа В. И. Добренькова)*. Вестник Московского ун-та. Москва: Сер. 18, (социология и политология), № 1, С. 33–52.
- Добреньков, В. И. (2011), *Ценостно-ориентированная социология : проблемное поле постнеклассической методологии*. Москва: Академичекий Проект / Альма.
- Добреньков В., И. Исправнико В. А. (2009), *Коррупция: Подходы к исследованию*. Москва: Учебное пособие для вузов.
- Добреньков В., И. Кравченко А. И. *Фундаментальная социология (I–XV)*, Москва: Инфра–М.
- Добреньков В. И. (2006), *Глобализация и Россия: социологический анализ*, Москва: ИНФРА.
- Обрывалина О. А. (2016), Социальный контроль и неравенство в современном обществе, U: Vukićević, S. (prir.) (2016), *Постсоциализм* (Черногория – Россия 1990 – 2015, str. 280–289), МГУ имени М.В. Ломоносова – Социологический факультет /

Институт социологии и психологии Философский факультет
Университета Черногории, Entoni Gidens (2010) Klimatske
promene i politika, Beograd CLIO

- Božović, R. Ratko (1996), Svijest o ekologiji i kulturni kontekst,
Ideal i stvarnost ekomenadžmenta, Služba zaštite životne sredine
Opštine Nikšić, štampa: „Kole“ Nikšić

- Kilibarda Krsto (1006), Mentalitet u upravljanju čovjekovom
sredinom, *Ideal i stvarnost ekomenadžmenta*, Služba zaštite životne
sredine Opštine Nikšić, štampa: „Kole“ Nikšić

- Vujović, Sreten (1996) O urbanom planiranju i ekologija, *Ideal i
stvarnost ekomenadžmenta*, Služba zaštite životne sredine Opštine
Nikšić, štampa: „Kole“ Nikšić

- Vukićević, S. (1996), *Ideal i stvarnot ekomenadžmenta*, Nikšić,
Služba zaštite životne sredine Opštine Nikšić, štampa: „Kole“ Nikšić.

ELEKTROPRIVREDA CRNE GORE U DRUGOJ DECENIJI XXI VIJEKA

Ivan Tepavčević

The author analyses the dynamics and development of the Montenegrin electric company in the second decade of the 21st century, including major infrastructural projects and their implementation as the main determinants of the development of the energy sector in Montenegro. Similarly, we have highlighted the ways in which the electric company helped the social community and all the innovations that it introduced in the society.

U razvoju crnogorske istoriografije uočava se da je u drugoj polovini XX vijeka¹ prilična pažnja poklonjena istraživanju privrednih grana u Crnoj Gori. Proučavanje određenih istorijskih procesa u crnogorskim preduzećima vidljivo je u radovima brojnih autora. Ekonomska istorija na našim prostorima javlja se početkom XX vijeka. Njeno utemeljenje pojavljuje se u prvim prilogima iz ekonomske prošlosti Crne Gore u časopisu *Zapisi*. Ekonomska problematika u ovom časopisu (1927–1941) obuhvaćena je sa nekih 60 priloga. Autori tih priloga bili su urednici časopisa ili saradnici: Dušan Vuksan, Risto Dragičević, Andrija Jovičević, Petar Popović, Radoslav Medenica, Blagota Radović, Pero Šoć. Poslije Drugog svjetskog rata javljaju se značajne monografije, koje obrađuju određene privredne grane,

¹ Rad je nastao u okviru projekta Istorija crnogorske elektroprivrede, Nikšić, 2020.

među kojima se izdvajaju: Dinko-Bure Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960; Dušan Vučković, *Drvena industrija u Crnoj Gori 1897–1941*, Titograd, 1969; Dušan Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1972; Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953. godine*, Podgorica, 1998; Rajko Klikovac, *Duvan i duvanska industrija u Crnoj Gori*, Nikšić, 1994; Živko Andrijašević/ Zvezdan Folić/ Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, *Istorija crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 2020; Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, knjiga 1, Podgorica, 2006; Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, knjiga 2, Podgorica, 2008; *100 godina željeznice Crne Gore*, Podgorica, 2009, Slavka Burzanovića, Branislava Kovačevića, Branislava Marovića, Marijana Miljića, Šerba Rastodera; Spasoje Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918–1941*, Titograd, 1959; Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958; *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd, 1960; *Novčani zavodi u Crnoj Gori*, Cetinje, 1959; Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori 1878–1912*, Titograd 1959; Risto Vukčević, *Razvoj privrede Crne Gore*, Titograd, 1974; *Problemi privrednog razvoja Crne Gore*, Cetinje, 1967; Obren Blagojević, *Ekonomska misao u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata*, Beograd, 1988; Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018.

Dragocjen izvor za obradu crnogorske elektroprivrede bio je list *Elektroprivreda*, glasilo preduzeća Elektroprivreda Crne Gore. U ovom listu našli smo veliki broj zvaničnih podataka, dokumenata i analiza, koji su bili od velike koristi za obradu pojedinih segmenata. Pored arhivskih izvora i novinskih tekstova, pomenimo i zvanične publikacije, poput statističkih godišnjaka, kao i istoriografske radove u kojima se iznose podaci o društveno-ekonomskim prilikama na prostoru Crne Gore. U

radu se govori o jednom velikom modernizacijskom i ekonomskom preobražaju crnogorskog društva.

U godini stogodišnjeg kontinuiranog razvoja kompanije dokapitalizacijom i djelimičnom privatizacijom u EPCG je ušao strani kapital, što na svoj način predstavlja jednu novu razvojnu epohu. Godina 2010. je godina proizvodnih rekorda i to svih objekata koji su zahvaljujući ulaganjima u posljednje vrijeme bili u mogućnosti da proizvode dodatnih oko 400 miliona KWh električne energije godišnje. To je bila i finansijski najbolja godina od 1990. godine. Zajedno sa strateškim partnerima u 2011. godinu ušlo se sa dobrim planovima i ciljevima koji bi dodatno ojačali EPCG, koja je stremila da postane moderna evropska kompanija. Osim projekata u cilju poboljšanja kapaciteta, racionalizacije, smanjenja gubitaka i troškova, poboljšanja efikasnosti posebna pažnja je fokusirana na projekat HE na Morači. Od strateške važnosti za Elektroprivredu Crne Gore i kompaniju A2A, 2011. godine bio je početak tenderske procedure za izgradnju hidrosistema na Morači. Elektroprivreda je kao konzorcijum bila zainteresovana za taj posao i očekivalo se da će njeno rješenje imati najbolje tehničko-ekonomsko-ekološke karakteristike.²

EPCG je 2010. godine postigla rekordnu proizvodnju električne energije od četiri milijarde kilovat sati električne energije, 50 odsto više u odnosu na 2009. godinu. Uvoz energije smanjen je za 37 odsto, dok je izvoz više nego utrostručen. Dobit EPCG prije kamata, oporezivanja, umanjenja vrijednosti i amortizacije (EBITDA) u 2010. godini iznosila je 61,6 miliona EUR. Neto dug kompanije na kraju te godine iznosio je 71,3 miliona EUR.³ Tokom 2010. godine u tekuće i investiciono održavanje te modernizaciju proizvodnih objekata i distributivne mreže uloženo je 24 miliona eura.⁴

² *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 325, Nikšić, februar 2011, 4.

³ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 326, Nikšić, april 2011, 10.

⁴ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 328, Nikšić, jul, 2011, 10.

Ako se uzmu u obzir proizvedenih više od četiri milijarde KWh električne energije i činjenica da je dotadašnji proizvodni rekord koji datira iz 2004. godine premašen čak 26 odsto, onda je jasno zašto 2010. godina zauzima posebno mjesto u istoriji Elektroprivrede Crne Gore. U sva tri velika proizvodna objekta, kao i u malim elektranama ostvarena je rekordna proizvodnja. Dobar rezultat ostvaren je zahvaljujući kontinuiranoj, gotovo, stoprocentnoj pogonskoj spremnosti i izuzetnoj pouzdanosti svih proizvodnih objekata, koji su već počeli da vraćaju investiciona sredstva uložena tokom prethodnih nekoliko, a posebno 2009. godine.⁵

Poplavni talas u posljednja dva mjeseca 2010. godine, nezapamćen na našim prostorima u posljednjih 60 godina, pričinio je dosta nevolja i zaposlenima u Elektroprivredi, koji su ulagali ogromne napore da napajanje električnom energijom bude uredno na teritoriji cijele Crne Gore. Ukupna šteta od poplava, koje su krajem 2010. godine, zadesile veći dio Crne Gore, procijenjena je na nešto preko 18 miliona eura.⁶ Nezapamćene kiše, koje su tokom novembra i decembra 2010. godine padale u slivnom području Nikšićkog polja, za posljedicu su imale enormne dotoke rijeka. U Nikšićko polje je od 8. novembra do 16. decembra 2010. godine doteklo oko 700 miliona kubika vode, usljed čega HES HE „Perućica“, od ukupno 275 kubika, koliko može da akumulira, nije mogao da kontroliše tako ogromnu stihiju. I pored postojanja preko 500 ponora u prostoru Vrtac – Slivlje i proračunatih gubitaka od $150 \text{ m}^3/\text{s}$ za kotu 612 m (vrh brane Slivlje), poplava zadugo nije jenjavala. Ali zato, kada su prestali dotoci rijekama, pražnjenje Slivlja se ostvarilo u rekordno kratkom vremenu od svega 10 dana.⁷

⁵ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 325, Nikšić, februar 2011, 4.

⁶ Šteta pričinjena domaćinstvima iznosila je 4,1 miliona eura, na poljoprivrednom zemljištu 3,66 miliona, a na infrastrukturnim objektima 10,72 miliona (*Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 325, Nikšić februar 2011, 9).

⁷ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 325, Nikšić februar 2011, 12, 13.

U 2011. godini očekivana su ulaganja u nova tzv. „pametna brojila“ (smart meters). Tada je dobijena i potpuna slika o mogućnostima modernizacije „Pive“ i „Perućice“.⁸ U 2011. godini plan je bio da se zamijeni 35.000 brojila, kao i izmjesti 15.000 mjernih mjesta van objekata potrošača.⁹ Najveći izazovi u 2011. godini bili su projekat sanacije postojeće deponije pepela i šljake TE „Pljevlja“ uz istovremeno stvaranje neophodnih preduslova za prelazak na novu lokaciju, kao i projekat prevođenja dijela vode Zete, u vrijeme visokog vodostaja, tunelom u akumulaciju Krupac.¹⁰

Skupština akcionara Crnogorskog elektroprenosnog sistema usvojila je na vanrednoj sjednici početkom 2011. godine odluku o dokapitalizaciji. Njen strateški partner postala je italijanska „Terna“. Komisija za hartije od vrijednosti odobrila je zahtjev crnogorskog elektroprenosnog sistema za evidentiranje skraćene postupka za zatvorenu emisiju akcija namjenjenu italijanskoj kompaniji „Terna“.¹¹ Poslovna 2011. godina, bila je jedna od težih u Elektroprivredi Crne Gore. Rezultati nijesu bili ni približni onima koji su predviđeni bilansom, a podatak od gotovo 40 miliona eura gubitka dovoljno govori o ozbiljnosti problema sa kojima se kompanija suočavala tokom cijele godine. U prvom redu to se odnosi na proizvodne rezultate hidroenergetskih objekata koji su, usljed nezapamćene suše, u odnosu na prethodnu

⁸ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 325, Nikšić februar 2011, 8.

⁹ *Elektroprivreda*, broj 325, Nikšić, februar 2011, 5.

¹⁰ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 325, Nikšić, februar 2011, 4.

¹¹ CGES emituje 32,29 miliona akcija, pojedinačne nominalne vrijednosti 1,06 eura. Akcionari CGES-a su 12. januara 2011. godine usvojili odluku o povećanju kapitala za 34,26 miliona eura, čime je „Terna“ postala vlasnik nešto više od 22% kapitala tog preduzeća. Prodaja se obavila van berze, a „Terna“ je novac uplatila na poseban račun. Kapital CGES-a nakon dokapitalizacije iznosio je nešto više od 155 miliona eura (*Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 325, Nikšić februar 2011, 7).

godinu podbacili, čak 50 odsto. U takvoj situaciji EPCG je bila upućena na povećani uvoz energije čija je cijena početkom decembra na svjetskom tržištu vrtoglavo rasla. Svijetla tačka 2011. godine kada se govori o proizvodnji električne energije, bila je TE „Pljevlja“.¹² U dijelu kadrovske politike poboljšanja je starosna i struktura proizvodnih zanimanja. Broj zaposlenih, na dan 31. 12. 2011. godine, iznosio je 2.754 od čega je 372 zaposlenih angažovano po ugovoru na određeno vrijeme.¹³

Jedan od velikih projekata EPCG za 2011. godinu bilo je uvođenje Sistema daljinskog očitavanja brojila upravljanja potrošnjom u distributivnoj mreži Crne Gore. Na taj način bi se obezbijedila precizna evidencija o realizovanoj količini električne energije kod svakog potrošača. Ukupni projekat odnosio se na oko 50 odsto konzuma (175.000 brojila), a realizovao se u cijeloj Crnoj Gori u sljedeće tri godine. Projekat unapređenja sistema mjerenja u distribuciji kroz ugradnju multifunkcionalnih brojila počeo je 15. decembra u Podgorici. Do kraja 2011. godine ugrađeno oko 1.000 brojila u glavnom gradu.¹⁴ Implementacija ovakvog sistema bitno je promijenila dotadašnji način funkcionisanja u oblasti mjerenja električne energije, kontrole priključenja novih potrošača i isključenja zbog tehničke neispravnosti.

U 2011. godini bilo je planova oko izgradnje druge elektrane „Otilovići“ na rijeci Čehotini. Primarna namjena postojeće akumulacije je bilo snabdjevanje vodom TE „Pljevlja“ kao i gradskog akvadukta. Skladišni kapacitet akumulacije, tokom većeg dijela godine, prelazio je potražnju za vodom, a to je bio razlog i čestih preliva. Umjesto uzaludnog trošenja ove vode, logično je bilo napraviti hidroelektranu. Po planu unutar malog objekta

¹² U jednom trenutku cijena je izašla na 106 eura po MWh, a Regulator za uvoz energije je odobrio 47,5 eura po MWh, onda je sasvim jasno koliki je dodatni trošak bio (*Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 331, decembar, 2011, 5).

¹³ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 336, avgust, 2012, 6.

¹⁴ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 331, decembar, 2011, 8.

nizvodno od brane bile bi instalirane dvije turbine – generatori (sa pomoćnim komponentama), koji bi proizvodili električnu energiju. Ovo bi omogućilo dodatnu energiju bez povećanja pritiska na okolinu. Plan je bio da se u elektrani Otilovići izgrade dvije turbine – generatora (jedna od 3.2 MVA i druga od 0.5 MVA) koji bi generisali zajedno oko 11.000.000 kWh godišnje. S obzirom na to da prosječna porodica troši oko 2.500 kWh godišnje, elektrana Otilovići mogla bi da zadovolji energetske potrebe oko 4.400 porodica.¹⁵

HE „Perućica“, najstarija velika hidroelektrana u Crnoj Gori, 12. maja 2011. godine obilježila je 51 godinu postojanja i rada. U sastavu HE „Perućica“, čija instalisana snaga iznosi 307MW, a moguća godišnja proizvodnja oko 1.300 GWh, nalazi se pet malih hidroelektrana (na teritorijama opštine Podgorica, Cetinje, Kolašin i Šavnik). Do 2010. godine, kada je u saradnji sa norveškim NTE, osnovana zajednička kompanija „Zeta energy“ u sastavu „Perućice“ radile su i male elektrane: Slap Zete i Glava Zete. Inače, svih sedam malih elektrana u našoj zemlji, koje za sada raspolažu sa 11 agregata ukupne snage od oko 9MW, godišnje proizvode oko 20 miliona KWh, što je veoma dragocjeno, posebno u vremenu sve veće potražnje i deficita električne energije.¹⁶

Prema odredbama Zakona o energetici, u Crnoj Gori se malim hidroelektranama smatraju objekti koji imaju instalisanu snagu do 10 MW. Instalisana snaga malih hidroelektrana u 2012. godini iznosila je 8,92 MW, uz prosječnu godišnju proizvodnju od

¹⁵ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 328, Nikšić, jul, 2011, 6.

¹⁶ Od ulaska u pogon 1960. pa do 31. decembra 2010. godine HE „Perućica“ je proizvela 43.505.578 mWh, odnosno prosječno 853.050 MWh električne energije godišnje. Rekordne 2010. godine proizvedeno je 1.434.852 MWh i to zahvaljujući ne samo pravilno raspoređenoj hidrologiji, već prije svega izuzetnoj pogonskoj spremnosti, za koju su najviše zaslužni zaposleni u njoj (*Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 327, jun, 2011, 12).

21,4 GWh. Ukupna instalisana snaga crnogorskog elektroenergetskog sistema iznosila je 868 MW, a udio malih hidroelektrana u snazi proizvodnih jedinica iznosio je svega 1,1 odsto. U ukupnoj godišnjoj proizvodnji EES Crne Gore, prema prosječno ostvarenim vrijednostima, učestvovala su sa 0,9 odsto.¹⁷ Prema rezultatima podloga za izgradnju Strategije malih hidroelektrana u Crnoj Gori iz 2012. godine identifikovano je 70 mogućih lokacija za njihovu izgradnju. Ukupna instalisana snaga ovih elektrana iznosila je 231 MW, a očekivana godišnja proizvodnja 644 GWh. Nije bilo realno očekivati da će na svim identifikovanim lokacijama biti izgrađene nove male hidroelektrane. Postoje razna ograničenja u pogledu zaštite životne sredine, a tu je i pitanje ekonomske isplativosti. Ipak, postojali su izgledi za izgradnju elektrana na većem broju predviđenih lokacija, što bi značajno uticalo na smanjenje deficita električne energije u Crnoj Gori.¹⁸

Termoelektrana „Pljevlja“ godišnje u prosjeku proizvodi energije koja je dovoljna za pokrivanje četvrtine ukupnih potreba Crne Gore. Do 2012. godine jedina crnogorska termocentrala proizvela je više od 26 hiljada gigavat sati energije, za šta je utrošeno oko 34 miliona tona uglja. Tokom godina ovaj proizvodni objekat stekao je i opravdao poziciju stuba elektroenergetske stabilnosti, naročito tokom hidrološki nepovoljnih godina kakva je bila 2011.¹⁹

Oko 120 hiljada potrošača EPCG redovno je izmirivalo fakture, sa druge strane oko 100 hiljada potrošača je imalo dug stariji od tri godine. Kako napraviti distinkciju između ove dvije grupe i nagraditi one koji redovnim izmirivanjem obaveza održavaju sistem EPCG?²⁰ Elektroprivreda Crne Gore je od 1.

¹⁷ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 337, septembar, 2012, 19.

¹⁸ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 337, septembar, 2012, 19.

¹⁹ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 338, novembar, 2012, 6.

²⁰ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 336, avgust, 2012, 4.

avgusta 2012. godine počela nagrađivati svoje kupce koji su redovno izmirivali račune za utrošenu električnu energiju. Akcija je dobila ime BUDI I TI DIO ZLATNOG TIMA.²¹ Svim kupcima koji do 31. avgusta nijesu imali dugovanja prema Elektroprivredi Crne Gore, na avgustovskom računu za utrošenu električnu energiju, obračunato je 10 odsto popusta.²² Zlatni tim EPCG u septembru 2012. brojao je oko 129 hiljada članova.²³

Uprkos problemima prouzrokovanim ekonomskom krizom i padom privredne aktivnosti, Elektroprivreda je u 2013. godini realizovala mnoge investicione projekte u vrijednosti 34.095.868 eura. Zbog niza realizovanih unapređenja u distributivnom sistemu (nova brojila), planski odrađenih remonata i redovnog održavanja, pogonska spremnost elektroenergetskih kapaciteta je održana na visokom nivou i ostvaren je visok stepen sigurnosti rada sistema i pouzdanosti snabdijevanja potrošača.

U dijelu kadrovske politike, kako je to bilo predviđeno ciljevima poslovanja za 2013. godinu, fokus je stavljen na racionalizaciju radne snage i njeno dovođenje u optimalne okvire. U 2013. godini u EPCG je bilo 2.339 radnika sa ugovorom na neodređeno vrijeme.

Tenderom za izgradnju drugog bloka termoelektrane zahtijevana je izgradnja termo-energetskog izvora instalisane snage između 220 do 300 MW, koji će se graditi na lokaciji TE

²¹ *Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 336, avgust, 2012, 4.

²² Iz kategorije socijalno ugroženog stanovništva, umjesto dataošnjih 12.700, omogućeno je subvenciono plaćanje energije za 27 hiljada potrošača. Prema prvom uputstvu Vlade Crne Gore i shodno dogovoru sa nadležnim ministarstvima odlučeno je da se do kraja oktobra, novo uputstvo o obračunu subvencija od 40 odsto za potrošače – korisnike socijalne pomoći, prolongira, i da se za pomenute kategorije subvencije primjenjuju bez obzira na trenutno stanje duga (*Elektroprivreda*, godina XXXII, broj 336, avgust, 2012, 5).

²³ *Elektroprivreda*, broj 337, Nikšić, septembar 2012, 12.

„Pljevlja I“, gdje je već uporedo sa izgradnjom prvog bloka, izgrađeno i 30 odsto infrastrukture potrebne za drugi termo blok. Kome će posao biti povjeren, bilo bi poznato nakon procjene tehničkih i ekonomsko-finansijskih parametara, te spremnosti ponuđača na zajedničko ulaganje sa EPCG²⁴. Osnova za sve ponude je maksimalna iskorišćenost kapaciteta, uz najbolja i najsavremenija tehnička rješenja, kao i poštovanje najviših standarda u oblasti zaštite životne sredine. Bio je predviđen i veoma dobar stepen električne efikasnosti od 38 odsto, kao i toplifikacija Pljevalja, kao jedan od važnih preduslova za zdraviju životnu sredinu u tom gradu. Na osnovu istraživanja i detaljnih analiza svih ležišta procjenjivalo se da su ukupne eksploatacione rezerve u pljevaljskom području oko 70 miliona tona, što sa rezervama u tri ležišta (Otilovići, Mataruge i Bakrenjače), za koja Rudnik nema koncesije, od oko 12 miliona tona i maočkim basenom, ukupno iznosi 184,5 miliona tona eksploatacionih rezervi uglja. Valorizacija tog izvora, u najvećoj mjeri, zavisi od strategije izgradnje proizvodnih jedinica u elektro-energetskom

²⁴ Ponude pristigle na tender, javno su otvorene u prisustvu Tima EPCG za sprovođenje tendera, predstavnika Rudnika uglja i Ministarstva ekonomije, kao i predstavnika kompanija i konzorcijuma koje su bile zainteresovane za realizaciju tog projekta od strateškog značaja za Crnu Goru. Kinezi su nudili najniže cijene gradnje termoelektrane, između 210 miliona i 310 miliona eura. Od Evropljana, Škoda Praha ponudila je 329,5 miliona eura za blok snage 250 MW, dok je poljski konzorcijum predao ponudu tešku 520 miliona eura za blok od 300 MW. Jedan od važnijih elemenata tokom analize ponuda bio je da li kompanija traži državnu garanciju. Elektroprivreda nije bila spremna da potpiše obavezujući ugovor o gradnji dok ne bude potpuno sigurna u tehnički kvalitet ponude. Plan je bio da se drugi blok realizuje kroz međudržavni ugovor, uz obavezu za pobjednika na tenderu da obezbjedi kredit od 75 do 85 odsto ukupno potrebnog novca za realizaciju projekta ili da uz finansiranje projekta u određenom procentu, bude partner Elektroprivredi u uspješnoj gradnji TE „Pljevlja II“, početoj prije više od tri decenije.

sistemu.²⁵ Izgradnjom II Bloka, EPCG bi raspolagala sa više od 400 MW snage iz termo izvora i oko 660 MW snage iz hidroenergetskih izvora, što čini više od 1000 MW ukupno raspoložive snage u sistemu. U tom slučaju, Crna Gora bi imala značajne viškove energije koja se mogu plasirati na tržište. Postojeći i novoizgrađeni blok TE „Pljevlja“ godišnje bi proizvodio skoro tri milijarde KWh električne energije, a crnogorske hidroelektrane oko 1,7 milijardi KWh. Primjera radi, potrošnja (bez KAP-a) u Crnoj Gori, 2013. godine, iznosila je 2,7 milijardi KWh električne energije.

Važna vijest u 2013. godini je bila da će izgradnju 400 kilovatnog dalekovoda na relaciji Pljevlja – Tivat vrijednog 85 miliona eura, finansirati Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD) i Njemačka razvojna banka (KFW). Dalekovod Tivat – Pljevlja je dio velikog projekta podvodnog kabla za koji je tada planirano da povezuje Crnu Goru i Italiju. Plan je bio da će se izgradnjom kabla osnažiti unutrašnje i regionalne prenosne mreže kao bitan preduslov za uspostavljanje regionalnog tržišta električne energije.²⁶

U 2014. godinu se ušlo sa optimizmom u vezi sa izgradnjom drugog bloka termoelektrane „Pljevlja“. Njegovom izgradnjom bi se ostvario strateški cilj u energetici, a to je obezbjeđivanje elektroenergetske nezavisnosti države, poboljšanje sigurnosti snabdijevanja potrošača i poboljšanje stabilnosti i održivosti elektroenergetskog sistema. Uz zajedničku proizvodnju oba bloka pojavio bi se značajan višak električne energije.²⁷

²⁵ *Elektroprivreda*, godina XXXIII, broj 346, novembar, 2013, 7.

²⁶ EBRD bi dala 60 miliona eura, a KFW 25 miliona eura. Kamate za kredit kod KFW banke su 2,4 odsto na godišnjem nivou, dok je kod EBRD jedan odsto plus Euribor, dok bi garancije dala Država (*Elektroprivreda*, godina XXXIII, broj 343, jun, 2013, 18).

²⁷ Procjenjuje se da bi nakon realizacije drugog bloka ukupna proizvodnja električne energije bila 4.800 gigavatsati, ili 50 odsto više nego danas. Odnos

Posljednjih mjeseci 2013. godine intenzivirana je izrada dokumentacije za bolje korišćenje vode gornje Zete, kojim bi se povećala proizvodnja HE „Perućica“ i bolje iskoristio postojeći potencijal. To je podrazumijevalo prevođenje dijela vode rijeke Zete u akumulacije Krupac i Slano. Projektom je planirana izgradnja nekoliko objekata uz uvođenje vode Zete u Krupac (tunel i kanali) i objekata za spajanje Krupca i Slanog. Izgradnja ovih objekata trebalo je da traje 18 mjeseci i koštala bi 20 miliona eura. Prevođenjem dijela vode Zete povećala bi se iskoristivost dotoka HE „Perućica“, koji bi omogućili znatan rast proizvodnje. Sa druge strane, smanjilo bi se plavljenje nizvodno od vodozahvata, a u periodu vrlo niskih dotoka Zete ne bi bilo potrebno prevoditi vode, kako bi građani Nikšića mogli da koriste Krupačko jezero.

U 2014. godini planiran je i nastavak ugradnje pametnih brojila. Cilj je bio da se broj novih brojila uveća za 80.000, čime bi ukupan broj dostigao 250.000, ili 75 odsto svih potrošača. Dosta je urađeno na modernizaciji distributivne mreže, remontu objekata, povećanju proizvodnje i sigurnosti rada elektrana. U distributivnu mrežu su od 2010. godine investirana znatna sredstva, posebno 2013. godine, kada je u sistem uvedeno više novih objekata naponskog nivoa 35 kV. U pogonu su nove trafostanice 35/10 kV u Kotoru, Budvi, Danilovgradu, Herceg Novom, Kolašinu i Nikšiću. Ukupan iznos investicija u 2013. godini je 24 miliona eura, a u 2014. godini 22 miliona. Rekonstruisane su TS 110/10 kV „Podgorica 4“ i TS 110/10 kV „Podgorica 3“, iz kojih se snabdijeva 60 hiljada kupaca, urađen je ogroman broj trafostanica i kablova i na naponskom nivou 10 i 0,4 kV, ugrađen veliki broj novih stubova, izvršeno zatezanje niskonaponskih linija, urađene popravke na sredjenaponskoj mreži. Elektroprivreda Crne Gore je planirala da 2014. godine za

u energiji bi bio: termo 62 odsto – hidro 38 odsto, a u snazi: termo 38 odsto – hidro 62 odsto (*Elektroprivreda*, broj 348, februar, 2014, 13).

nabavku drvenih impregnisanih stubova potroši skoro million eura. Planirala se nabavka između osam i deset hiljada drvenih stubova, a procijenjena vrijednost posla je bila 997.166 eura.²⁸ Strategija razvoja energetike do 2025. godine predviđa ulaganje 400 miliona eura u distributivnu mrežu i EPCG se uklapala u te planove.²⁹

Dugoročni ugovor o poslovno-tehničkoj saradnji između Elektroprivrede Crne Gore i Elektroprivrede Srbije prošao je kroz različite faze. Prvom varijantom Ugovora, Crna Gora je dobijala 100 megavata band energije. Ukoliko je proizvodnja HE Piva bila veća od planirane, razlika, odnosno pozitivni finansijski efekti na nivou godine, išli su KAP-u, sve do 1991. godine. Od tada, kompletne energetske efekte preuzima EPCG, a za cjelokupne pozitivne ili negativne rezultate ona je odgovorna prema EPS-u, s tim što, u zamjenu za vršnu energiju, EPS obezbjeđuje za EPCG konstantnu energiju, u razmjeri 1:1,415. U izmijenjenim uslovima, u 2014. godini Elektroprivreda Srbije je tražila smanjenje koeficijenta sa 1,415 na 1,25. Nakon analiza koje je uradila OC Upravljanje energijom, EPCG je predložila da koeficijent razmjene bude 1,38. Radilo se o situaciji u kojoj je još bila nepoznanica da li će KAP biti i dalje potrošač EPCG. Crna Gora tada je imala samo tri granice za plasman energije – prema Srbiji, Bosni i Albaniji, s tim što je granica prema Albaniji bila skoro bez prometa, zbog neregulisane pravne situacije u toj zemlji. U takvoj konstelaciji, izvršni menadžment EPCG je bio spreman da koeficijent spusti na 1,35. Dogovor o daljem zajedničkom korišćenju HE Piva, ipak nije postignut i ugovor između dviju Elektroprivrede je raskinut nakon 23 godine.³⁰

²⁸ *Elektroprivreda*, broj 348, februar, 2014, 11.

²⁹ *Elektroprivreda*, broj 348, februar, 2014, 13.

³⁰ *Elektroprivreda*, broj 354, novembar, 2014, 5.

Pokazatelj dobrih rezultata HE „Piva” u 2014. godini je i koeficijent ukupnog uvoza i izvoza. Elektroprivreda Crne Gore, na kraju prve godine rada pivske elektrane u samostalnom režimu postigla je koeficijent 1,450, dok je za vrijeme važenja Ugovora o poslovno tehničkoj saradnji sa EPS-om koeficijent iznosio 1,415. Od proizvedenih 679 GWh vršne energije u HE „Piva”, tokom 2014. godine, prodato je 500 GWh, od toga na berzi 256 GWh. Inače, 20–25 odsto proizvodnje HE „Piva” usmjereno je na podmirenje kupaca u Crnoj Gori, a sve ostalo za prodaju, i to po visokim cijenama.³¹

Ministarstvo održivog razvoja i turizma u 2014. godini izdalo je 15 građevinskih dozvola za izgradnju mini hidroelektrana u Crnoj Gori. Predračunska vrijednost, iz projektne dokumentacije, za izdate dozvole iznosila je 51,2 miliona eura. Građevinske dozvole je dobilo šest kompanija, a teritorijalno posmatrajući svih 15 malih hidroelektrana bilo bi izgrađeno na sjeveru Crne Gore. Stavljanjem u funkciju malih hidroelektrana Crna Gora je prema istraživanjima mogla da do 2020. godine nadomjesti nedostatak električne energije. Pored toga izgradnja malih HE dovela bi do zapošljavanja lokalnog stanovništva, spriječila moguće poplave i poboljšala napon u naseljima.³²

Domaćinstva su u Crnoj Gori početkom 2015. godine za električnu energiju dugovala oko 140 miliona eura, a privrednici 50 miliona eura. Krajem 2014. godine bilo je 148.000 redovnih platiša i potrošača, tako da preko 40 odsto domaćinstava u Crnoj Gori plaćaju nižu cijenu energije u odnosu na ostale potrošače.

U 2015. godini počeo je da se ostvaruje krupan infrastrukturni projekat važan za EPCG. Izgradnja podvodnog kabla od Peskare do Tivta počela je 22. januara u Italiji. Pripremalo se gradilište za kabl, konvertorsku i trafostanicu na samoj plaži Vilađo Alcione, u neposrednoj blizini ušća rječice Foso Valelunga u

³¹ *Elektroprivreda*, broj 357, april, 2015, 16.

³² *Elektroprivreda*, broj 350, maj, 2014, 17.

Jadransko more. CGES je planirao da počne radove tokom godine i da investira preko 15 miliona eura. Istovremeno, hrvatske nadležne institucije su dale načelnu saglasnost „Terne“ u vezi sa trasom kabla. Hrvatska strana je usloвила trasu zahtijevom da se, u slučaju otkrića komercijalnih rezervi nafte i gasa kabl treba premjestiti o trošku „Terne“ i da mora da zaobilazi granice budućih utvrđenih ležišta ugljovodnika. Prema grubim proračunima, promjena trase poskupila bi gradnju do 100 miliona eura. Tada je planirano da posao bude završen 2017. godine.³³

Elektroprivreda Crne Gore je od 1. marta 2015. započela realizaciju druge faze Projekta modernizacije mjerenja potrošnje električne energije u okviru kojeg je u naredne dvije godine ugradila još 80 hiljada novih, multifunkcionalnih brojila. Plan je bio da oko 250 hiljada potrošača bude u sistemu daljinskog očitavanja i upravljanja potrošnjom, odnosno preko 70 odsto ukupne distribuirane energije je mjereno novim sistemom. U drugoj fazi savremeni mjerni uređaji, uglavnom, su se ugrađivali u individualnim stambenim objektima, gdje se očekivao veliki broj rekonstrukcija i izmještanja mjernih mjesta iz objekata potrošača.³⁴ U Crnoj Gori je 2016. godine bilo 372 hiljade kupaca električne energije, od kojih preko 220 hiljada u sistemu daljinskog očitavanja i upravljanja potrošnjom, što je oko 60 odsto. Do kraja druge faze Projekta daljinski se očitavalo više od 70 odsto konzumenata.³⁵

³³ *Elektroprivreda*, broj 356, februar, 2015, 21.

³⁴ Plan je bio da se najviše brojila ugradi u južnom dijelu Crne Gore, 33.600, dok se na sjeveru trebalo ugraditi 24.100 novih brojila. U centralnoj regiji, u kojoj je u prvoj fazi implementacije Projekta ugrađeno najviše novih brojila, implementiralo bi se 22.300 mjernih uređaja (*Elektroprivreda*, broj 357, april, 2015, 5).

³⁵ *Elektroprivreda*, broj 365, april, 2016, 10.

Projekat izgradnje Bloka II imao je istorijski značaj za Crnu Goru, jer je to prvi veliki energetske objekat koji bi se gradio poslije 35 godina. Zahvaljujući tom projektu Crna Gora bi postala energetske nezavisna zemlja, što predstavlja jedan od glavnih preduslova za stabilan ekonomski i društveni razvoj zemlje. Za lokalno stanovništvo to bi značilo rješavanje problema grijanja koje uzrokuje najveće zagađenje životne sredine, budući da Blok II nudi polaznu tačku za projekat toplifikacije Pljevlja. Značaj izgradnje drugog termo bloka bio je i u tome da se Crna Gora oslobodi od energetske zavisnosti. Crna Gora je od 1999. godine zaključno sa 2015. godinom platila za uvoz električne energije 950 miliona eura, a od 2003. godine do 2013. godine po tom osnovu plaćeno je oko 800 miliona eura.³⁶ Nakon što su akcionari EPCG na XV vanrednom zasijedanju Skupštine, 9. septembra 2016. godine usvojili Odluku o izgradnji tog objekta, stekli su se i formalno-pravni uslovi za potpisivanje ugovora sa češkom kompanijom „Škoda Praha“. Poslije dvije godine intenzivnih pregovora, 29. septembra 2016. godine u Pljevljima su potpisani ugovori o izgradnji Bloka II Termoelektrane „Pljevlja“ između EPCG i „Škoda Praha“³⁷.

Godina 2016. je bila važna i za pitanje izgradnje vjetroelektrana. Vjetroelektrane na Krnovu su prva takva velika investicija u energetske sektoru u Crnoj Gori još od 1980. godine. Ugovor o zakupu državnog zemljišta na oko 20 godina, sa mogućnošću produženja maksimalno do pet godina, Crna Gora je zaključila 5. avgusta 2010. godine. Za prvih 12 godina rada otkupna cijena električne energije proizvedene u vjetroelektrani je zagarantovana i ne može biti manja od 95,99 EUR po megavat satu (MWh). Projekat na Krnovu je realizovala austrijska

³⁶ *Elektroprivreda*, broj 369, oktobar, 2016, 6.

³⁷ Ugovore u vrijednosti 324,5 miliona eura potpisali su Peter Bodnar, predsjednik Odbora direktora i Martin Pohlodek, potpredsjednik Odbora direktora u ime „Škoda Praha“ i izvršni direktor Tonino Maljo u ime EPCG.

firma „Ivicom Consulting” i francuska kompanija „Akuo energy”. Zastupnik za izgradnju bila je novoosnovana firma „Krnovo Green Energy”, a finansijeri su, uz EBRD, i Njemačka banka za razvoj (KfW) i francuska Investiciona kompanija za promovisanje ekonomske saradnje, „Proparco”. Na Krnovu je 18. juna 2016. godine montirana prva vjetrenjača u okviru energetske projekta, za koji su ugovor potpisali crnogorska Vlada i Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD). Gradnja vjetroelektrana na Krnovu, počela je u maju 2015. godine. Pripremljeni su i temelji za preostalih 25 vjetrogeneratora, a ukupna gradnja koštala je oko 120 miliona eura. Generator vjetrenjače nalazi se na visini od 85 metara i težak je 83,5 tone. Vjetroelektrana ima instalisanu snagu 72 megavata i godišnju proizvodnju od 200 do 230 gigavat sati. Vjetroelektrane se postavljaju na nadmorskoj visini od oko 1.500 metara gdje je, prema procjenama, prosječna brzina vjetra oko 5,5 do 6,5 metara u sekundi. Završetkom njihove gradnje doprinosi se ostvarenju nacionalnog cilja od 33 odsto udjela obnovljivih izvora u finalnoj potrošnji.³⁸ Krajem godine završeno je postavljanje svih 26 vjetroelektrana na Krnovu. Prema obavezama iz ugovora investitor je dužan da od 7. maja 2017. godine omogući početak rada vjetroelektrane Krnovo i pratećih objekata i infrastrukture, kao i njeno priključenje na elektroenergetski sistem.³⁹

Ugovor o povezivanju Italije i Crne Gore energetskim kablom potpisan je sredinom novembra 2010. godine. Vrijednost projekta iznosila je oko milijardu eura, s tim što Crna Gora učestvuje sa 100 miliona eura. Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore izdalo je 2016. godine građevinsku dozvolu kompaniji „Terna” Crna Gora za postavljanje podmorskog energetskog kabla Italija – Crna Gora, kroz crnogorsku teritoriju. Građevinska dozvola je izdata za postavljanje 500 kV HVDC podmorsko/podzemnog

³⁸ *Elektroprivreda*, broj 367, jun, 2016, 20.

³⁹ *Elektroprivreda*, broj 370, novembar, 2016, 18.

kabla za prenos električne energije, dionica kroz Crnu Goru u okviru Detaljnog prostornog plana (DPP) za koridor dalekovoda 400 kV sa optičkim kablom od Crnogorskog primorja do Pljevalja i podmorski kabl, 500 kV, sa optičkim kablom Italija – Crna Gora. Trasa kabla počinje od ulaska u teritorijalne vode i završava se priključenjem na konvertorsku stanicu u Lastvi Grbaljskoj. Izlaz kabla na kopno je predviđen na sjevernoj zoni rta Ponta u blizini plaže Jaz. Istovremeno i paralelno sa energetskeg trebao je da se položi i optički kabl za telekomunikacione veze.⁴⁰

Novi Akcionarski ugovor sa italijanskom kompanijom A2A, koji je bio na snazi do 31. decembra 2016. godine, potpisan je 29. avgusta od strane ministra ekonomije Vladimira Kavarića, i Oreste Bramantija, u ime italijanske kompanije A2A. Nakon što ga je usvojila Vlada, novi Akcionarski ugovor je u julu 2016. dobio podršku i crnogorskog parlamenta. Akcionarskim ugovorom u EPCG u potpunosti su bili zaštićeni interesi države, prije svega kroz projekat izgradnje drugog bloka TE „Pljevlja“, koji je trebao da se realizuje od EPCG bez državnih garancija.⁴¹

Odbor direktora je 17. marta 2016. godine utvrdio prijedlog odluke o osnivanju D.O.O. Crnogorski elektrodistributivni sistem

⁴⁰ *Elektroprivreda*, broj 369, oktobar, 2016, 25.

⁴¹ Ustanovljeno je pravo preče kupovine koje je podrazumijevalo da je A2A u obavezi da obavijesti Vladu o eventualnoj namjeri da proda akcije, sa jasnim informacijama ko je kupac i pod kojim uslovima, a država bi, ako joj kupac ne odgovara, iskoristila pravo preče kupovine. Takođe, A2A se odrekla arbitraže, dok su EPCG i država imali pravo na zahtjev za naknadu štete u slučaju krivičnih procesa i odgovornosti koje nastaju iz njih. Jedan od najvažnijih članova je bio da u slučaju nastanka okolnosti koje utiču na realizaciju novog Ugovora ili isteka Ugovora, vrijednost izlazne opcije po kojoj Vlada preuzima sve akcije koje A2A ima u EPCG je 250 miliona eura u sedam godišnjih rata. Nakon aktiviranja put opcije, A2A je u obavezi da ne blokira odluke koje predlaže država, a prevashodno odluke u vezi sa Blokom II (*Elektroprivreda*, broj 369, oktobar, 2016, 24).

(CEDIS).⁴² Akcionari EPCG, na ponovljenoj XIV vanrednoj Skupštini, 23. juna, dali su zeleno svjetlo za odvajanje FC Distribucija od matične kompanije i osnivanje privrednog društva „Crnogorski elektrodistributivni sistem” (CEDIS) d.o.o. Podgorica. Novoosnovano društvo, koje se isključivo bavi distribucijom električne energije, počelo je da funkcioniše 1. jula 2016. godine, a preuzelo je sve zaposlene u FC Distribucija, više od 1.300 radnika.

Tokom 2017. godine Elektroprivreda Crne Gore grupa (EPCG, CEDIS, ZETA Energy i EPCG Beograd) poslovala je u ekonomskom okruženju punom izazova, a smanjena proizvodnja uslovljena lošom hidrološkom situacijom uticala je na poslovni rezultat. „Terna“ je 18. februara 2017. godine završila polaganje podmorskog energetskog kabla između Italije i Crne Gore. Radovi na postavljanju zemaljskog dijela kabla tekli su planiranom dinamikom. Početkom oktobra 2016. godine počelo je polaganje kopnenog dijela kabla sa crnogorske strane dužine šest kilometara od Rta Jaz do trafostanice Lastva. Polaganje 16 kilometara podzemnog kabla na italijanskoj obali od Peskare do nove trafostanice Terne u Sepagatiju trajalo je od početka godine. Završetak polaganja podzemnih kablova bio je planiran za posljednje tromjesečje 2017. godine.⁴³

U Crnoj Gori u prvoj polovini 2017. godine bilo je 260 hiljada konzumenata u sistemu daljinskog očitavanja potrošnje, odnosno oko 70 odsto, a po Zakonu o energetici, od 01. januara 2019. godine u sistemu je trebalo da ih bude 85 odsto. Zbog toga se planirao nastavak projekta. Tada je i raspisana tenderska procedura za instalaciju još oko 40 do 45 hiljada brojila.⁴⁴

A2A je u 2017. godini ponudila Vladi Crne Gore „put opciju“ dogovorenu u Sporazumu sa akcionarima od 29. avgusta 2016.

⁴² *Elektroprivreda*, broj 365, april, 2016, 4.

⁴³ *Elektroprivreda*, broj 373, april, 2017, 15.

⁴⁴ *Elektroprivreda*, broj 373, april, 2017, 19.

godine koji je izmijenjen 29. marta 2017. godine. Put opcija je povezana sa prodajom svih akcija A2A u EPCG za 250 miliona eura u sedam godišnjih rata počev od 1. maja 2018. godine. EPCG je bila u boljoj poziciji nego što je bila u trenutku ulaska u partnerstvo sa A2A.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma 2017. godine je izdalo upotrebnu dozvolu za vjetroelektrane na Krnovu. U rješenju o izdavanju upotrebne dozvole, od 30. avgusta, navedeno je da je zahtjev podnijela kompanija „Krnovo Green Energy“ 17. novembra 2016. godine, a dopunila ga 28. novembra i 5. decembra 2016. godine, kao i 30. avgusta 2017. godine. Ukupna instalisana snaga od 72 megavata (MW) i godišnja proizvodnja od oko 200 gigavat-sati (GWh) biće dovoljna za snabdjevanje oko 50.000 domaćinstava. Probni rad vjetroelektrane je počeo u maju, a njen ulazak u elektroenergetski sistem bio je odložen do novembra.⁴⁵

Postavljanje stopa za gradnju 23 vjetroelektrane na Možuri, vrijedne 40 miliona eura, počelo je 6. decembra 2017. godine. Vjetroelektrane na brdu između Bara i Ulcinja, gradila je firma „Malta Montenegro Wind Power JV“. Stub koji drži generator biće dug 90 metara, a posao je trebao biti završen do ljeta 2018. godine.⁴⁶ Njoj je Vlada u septembru odobrila prenos 90 odsto vlasništva sa kompanije „Enemalta plc“, čime je po drugi put promijenjen vlasnik kompanije koja je gradila vjetropark na Možuri. Zemljište na Možuri dato je na zakup od 20 godina po cijeni od 186.057 eura godišnje. Vlada se ugovorom obavezala da će otkupna cijena električne energije proizvedene u vjetroelektrani biti zagarantovana i fiksna za

⁴⁵ *Elektroprivreda*, broj 377, oktobar, 2017, 21.

⁴⁶ Firma „Malta Montenegro Wind Power JV“ u vlasništvu je kompanija „International Renewable Energy Development Limited“ (70 odsto), „Vestigo Clean Energy I“ (20 odsto) i „Envision Energy Internacional“ sa sjedištem u Hong Kongu (10 odsto).

prvih 12 godina rada i neće biti manja od 95,99 eura po megavatsatu.⁴⁷

EPCG je krajem godine odlučila da se popust sa 10 uveća na 13 odsto za domaćinstva, što je značilo da članovi ZLATNOG TIMA ne bi osjetili povećanje od 2,7 odsto. Taj popust je bio trošak za kompaniju od oko 4,13 miliona eura u 2018. godini, ali se u to ušlo cijeneći socio-ekonomski momenat, kao i poštovanje prema potrošačima koji redovno izmiruju svoje obaveze. Radilo se o oko 180 hiljada domaćinstava, ili oko 55 odsto potrošača iz te kategorije. I potrošači iz kategorije „veliki potrošači“: preduzeća, institucije, ustanove, i slično koji su redovno plaćali račune po prvi put su dobili popust od 3 odsto. EPCG je u skladu sa kriterijumima Ministarstva rada i socijalnog staranja obračunavala dodatno i subvencije socijalnim kategorijama i to u visini od 40% u slučaju da mjesečna faktura ne prelazi iznos od 60 eura, a ukoliko je prelazila 60 eura iznos računa se umanjivao za 24 eura.⁴⁸

U 2017. godini došlo je do osnivanja berze električne energije. Izvršni direktor Elektroprivrede Crne Gore, Tonino Maljo, izvršni direktor Crnogorskog operatora tržišta električne energije (COTEE), Milan Radović, kao i izvršni direktor i predsjednik Odbora direktora Crnogorskog elektroprenosnog sistema (CGES), Ivan Bulatović i Dragan Laketić, potpisali su Ugovor o osnivanju i Statut preduzeća „Berza električne energije D.O.O“. Osnivanjem „Berze električne energije“, stvoreni su uslovi za bolje i konkurentnije tržište električne energije u Crnoj Gori.⁴⁹

Godina 2018. predstavlja jednu od najuspješnijih poslovnih godina od postanka Kompanije, tako da je EPCG grupa imala dobit oko 60 miliona eura. Sve kompanije u sastavu EPCG bilježile

⁴⁷ *Elektroprivreda*, broj 379, decembar, 2017, 18.

⁴⁸ *Elektroprivreda*, broj 379, decembar, 2017, 4.

⁴⁹ *Elektroprivreda*, broj 375, jun, 2017, 19.

su dobro poslovanje, a objedinjavanje termoenergetskog kompleksa u Pljevljima pokazalo se kao dobra odluka. U 2018. godini došlo je do trostruko brže realizacije raskidne klauzule strateškog partnerstva sa italijanskom kompanijom A2A, i na taj način država je sa 57,01% vlasništva u EPCG, umjesto na 63% došla na 70,16%. Država je praktično vratila svoj vlasnički udio u EPCG na nivo prije djelimične privatizacije i dokapitalizacije iz 2009. godine. Više od polovine iznosa se obezbjedilo od Prihoda od raspodjele dobiti po osnovu vlasničkog kapitala i poreza na dobit.

U 2018. godini došlo je do raskida ugovora sa „Škodom Praha“ oko izgradnje drugog bloka TEP. Od EPCG se očekivao prijedlog alternativnog rješenja za njegovu realizaciju. Prioritet u 2018. godini bila je ekološka rekonstrukcija TE u Pljevljima i paralelno uz nju toplifikacija grada, posebno imajući u vidu ograničen režim rada termoelektrane najkasnije do 2023. godine. U naredne tri godine TE „Pljevlja“, u stanju kakvom je bila, mogla je da radi još 20.000 sati. Nakon 2021. godine i rekonstrukcije imali bi rekonstruisanu termoelektiranu koja po svim ekološkim i tehnološkim standardima može da radi narednih 20 godina. Potreban novac za ekološku rekonstrukciju, u iznosu od oko 40 miliona eura, EPCG već ima na svojim računima.⁵⁰

Elektroprivreda Crne Gore i „STEAG Energy Services“, renomirana njemačka kompanija specijalizovana iz oblasti energije i jedan od najvećih proizvođača električne energije u Njemačkoj, potpisali su 27. marta, u termoelektrani „Pljevlja“ ugovor vrijedan 664.260 eura o izradi idejnog projekta ekološke rekonstrukcije Bloka I TE⁵¹. Projekat ekološke rekonstrukcije postojećeg bloka TE „Pljevlja“ početak je petogodišnjeg investicionog ciklusa, vrijednog blizu 175 miliona eura, čijom realizacijom će se obezbijediti puna pogonska spremnost, sigurnost

⁵⁰ *Elektroprivreda*, broj 380, februar, 2018, 17.

⁵¹ U ime EPCG ugovor je potpisao izvršni direktor Igor Noveljić.

i pouzdanost u radu proizvodnih objekata u sastavu EPCG. U okviru ekološke rekonstrukcije prvog bloka termoelektrane „Pljevlja“, plan je bio da se uradi i rekultivacija deponije pepela i šljake na Maljevcu, za koju je EPCG bila spremna da u naredne četiri godine izdvoji oko 19 miliona eura. Projekat rekultivacije deponije na Maljevcu na koju se odlaže pepeo i šljaka iz TE „Pljevlja“ trebalo bi da se realizuje u periodu od 2018. do 2023. godine, do kada je EPCG planirala da koristi tu lokaciju. Kompletan trošak rekultivacije snosiće EPCG, a dio novca, oko četiri miliona eura, biće obezbijeđen iz kredita Međunarodne banke za obnovu i razvoj.⁵²

Elektroprivreda Crne Gore je u 2018. godini postala novi vlasnik Rudnika uglja u Pljevljima. Kompanija je u skladu sa zakonskom procedurom otkupila sve akcije RUP-a. Proces preuzimanja RUP-a počeo je Odlukom Skupštine akcionara EPCG od 28. marta 2018. godine, kojom je pokrenut postupak dobrovoljne javne ponude za preuzimanje Rudnika od strane EPCG. Nakon odobrenja Komisije za tržište kapitala, EPCG je 19. aprila objavila Prospekt za preuzimanje u četiri štampana dnevna lista u Crnoj Gori, a sa Centralnom depozitarnom agencijom zaključila ugovor o realizaciji ovog pravnog posla. EPCG je kod CDA deponovala 32,4 miliona eura za kupovinu svih akcija RUP-a, dok su se akcionari RUP-a prijavili kod CDA u utvrđenom roku od 15 dana i u tom periodu kupljeno je 96,8 odsto ukupnog broja akcija. Nakon ovog postupka shodno odredbama Člana 38 Zakona o preuzimanju akcionarskih društava uslijedio je takozvani obavezni dodatni otkup akcija u novom roku od 15 dana na koji se prijavilo još 55 akcionara RUP-a sa 0,74 odsto ukupnog broja akcija. Nakon završetka ove druge faze saldirani su ukupni rezultati preuzimanja, odnosno otkupa akcija Rudnika i konstatovano je da je EPCG postala vlasnik 4.939.076 akcija, odnosno 97,52 odsto akcija RUP-a. EPCG je s obzirom na dostignuti nivo

⁵² *Elektroprivreda*, broj 381, mart, 2018, 6.

od preko 95 odsto vlasništva nad RUP-om shodno odredbama Člana 39 stav 4 Zakona o preuzimanju akcionarskih društava obavijestila CDA da pristupa prinudnoj prodaji akcija preostalih manjinskih akcionara RUP-a. Preko dnevnih listova *Pobjeda* i *Dnevne novine* EPCG je 12. jula obavijestila akcionare RUP-a da pristupa ovom postupku. Isplata preostalih manjinskih akcionara RUP-a izvršena je do 20. jula. Posao je realizovan iz ranije deponovanih sredstava kod CDA. Nakon završetka tog postupka EPCG je 18. jula postala 100% vlasnik RUP-a. Na taj način RUP se defakto transformisao iz višečlanog u jednočlano akcionarsko društvo.⁵³

Italijanska kompanija „Terna“ je 2018. godine uspješno izvela probu podmorskog energetskeg kabla između Crne Gore i Italije u ukupnoj dužini. Naponski test podmorskog kabla u cjelosti je tehnički ispravan i spreman za nesmetano funkcionisanje i upotrebu.⁵⁴

Predstavnici Elektroprivrede Crne Gore i grupe ponuđača – Instituta za vodoprivredu „Jaroslav Černi” a.d. i „Energoprojekta Hidroinženjering” a.d. potpisali su 1. februara 2018. godine, Ugovor o izradi Idejnog projekta sa Studijom opravdanosti i Elaboratom o procjeni uticaja na životnu sredinu buduće HE „Komarnica”. Ugovorom koji je uvažio Odluke Odbora direktora EPCG od 3. jula 2017. godine, predstavnici Instituta za vodoprivredu „Jaroslav Černi” a.d. i kompanije „Energoprojekt-Hidroinženjering” a.d. obavezali su se da Idejni projekat sa pratećom dokumentacijom za potrebe izgradnje HE „Komarnica” izrade za 15 mjeseci. Posao vrijedan preko 1,6 miliona eura sa uračunatim PDV-om realizovao bi se u dvije faze.⁵⁵

⁵³ *Elektroprivreda*, broj 384, jul, 2018, 5.

⁵⁴ *Elektroprivreda*, broj 384, jul, 2018, 23.

⁵⁵ *Elektroprivreda*, broj 380, februar, 2018, 6.

U 2019. godini pred Elektroprivredom su bili značajni projekti: novi kreditni aranžman za realizaciju projekta vrijednog 33 miliona eura rekonstrukcije i modernizacije HE „Perućica“, uz završetak aktivnosti na agregatu A2 u HE Piva; početak radova na rekultivaciji kasete II na deponiji Maljevac, izrada i usvajanje detaljnog prostornog plana višenamjenske akumulacije Komarnica, početak procedure za izgradnju solarne elektrane na Briskoj gori, izrada lokalne studije projekta prevođenja Zete u akumulacije Krupac i Slano, kao i studija iskorišćenja vjetropotencijala i studija opravdanosti izgradnje VE „Gvozd“, povratak aktivnostima vezanim za izgradnju mHE Otilovići i izradu odgovarajuće studije optimalnog rješenja izgradnje HE Kruševo.⁵⁶

Konzorcijum „Fortum Corporation“ Finska, Elektroprivreda Crne Gore i „Sterling & Wilson International“ su 28. decembra 2018. godine potpisali ugovor vrijedan 178 miliona eura o izgradnji solarne elektrane snage 250 MW, na lokalitetu Briska Gora u opštini Ulcinj. Ponuda Konzorcijuma Fortum i EPCG, koju čine „Fortum Corporation“ Finska, Elektroprivreda Crne Gore i „Sterling & Wilson International Solar“, odabrana je 18. 10. 2018. godine kao prvorangirana od strane Tenderske komisije za otvaranje i rangiranje ponuda pristiglih po osnovu javnog poziva. Konzorcijum EPCG i Fortum je za iznos godišnje zakupnine ponudio 33 centa/m² sa planom otvaranja 226 novih radnih mjesta tokom trajanja čitavog perioda zakupa zemljišta.

U 2019. godini došlo je do početka radova na rekultivaciji kasete II na deponiji Maljevac koji je finansiran iz kredita Svjetske banke u iznosu od 4 miliona eura. Shodno tenderskoj dokumentaciji, a na osnovu idejnog projekta, procijenjen iznos ukupne investicije ekološke rekonstrukcije TE „Pljevlja“ je oko

⁵⁶ *Elektroprivreda*, broj 388, februar, 2019, 6.

45 miliona eura što je i definisano budžetom za naredni petogodišnji investicioni plan. EPCG bi ukupno uložila oko 20 miliona eura u projekat nastavka korišćenja fazne rekultivacije deponije Maljevac. Tokom 2018. godine za potrebe tog projekta ukupno je utrošeno blizu 9 miliona eura. Planirano je da se rekultivacija kasete 1 realizuje u periodu 2020–2021, dok bi se sa rekultivacijom kasete 3 otpočelo u 2023. godini.⁵⁷ Podmorski kabl između Crne Gore i Italije i dalje je bio u fazi testiranja, a krajem maja 2019. godine potekli su i prvi megavat sati energije od Crne Gore ka Italiji.⁵⁸ Podmorski kabl je 15. novembra 2019. godine zvanično pušten u rad. Investicija je vrijedna oko milijardu eura.⁵⁹ Vjetroelektrana Možura puštena je u rad 18. novembra 2019. godine⁶⁰. VE ima snagu 46 MW i vrijedna je 90 miliona eura. Izgradnja ovog projekta trajala je tri godine, a obuhvata 8,5 km novoizgrađenih puteva i 23 vjetrogeneratora. Ovu investiciju realizovale su malteške kompanije „Enemalta” i „Malta Montenegro Wind Park”. VE će godišnje proizvoditi 120 gigavatsati energije, supstituišući uvoz vrijedan šest miliona eura. Ugovorom o dugoročnom zakupu zemljišta precizirano je da će VE preći u vlasništvo države 2035. godine.

Jedan od projekata koji je bio aktuelan 2019. godine bio je HE „Komarnica”. Ukupna procjenjena vrijednost izgradnje hidroelektrane „Komarnica” je 237,8 miliona eura, navodilo se u Konceptu DUP-a za prostor višenamjenske akumulacije na

⁵⁷ *Elektroprivreda*, broj 391, jul, 2019, 4.

⁵⁸ *Elektroprivreda*, broj 391, jul, 2019, 16.

⁵⁹ Taster za puštanje u rad pritisnuli su predsjednik Milo Đukanović na ceremoniji u Lastvi Grbaljskoj i predsjednik Italije Serdo Matarella u Peskari u Italiji. Ukupna dužina kabla između Peskare i Rta Jaz iznosi 455 kilometara, od čega je dužina podmorskog dijela 433 kilometra (*Elektroprivreda*, broj 394, novembar, 2019, 4).

⁶⁰ Ministarka ekonomije Dragica Sekulić i njen malteški kolega Džo Mici pustili su je u rad.

rijeci Komarnici. HE „Komarnica” se predviđa kao uzvodna stepenica HE „Piva”. Koristila bi hidropotencijal rijeke Komarnice, između akumulacije Piva i zone naselja Šavnik, do kanjona Nevidio, čime kanjon ne bi bio ugrožen. HE „Komarnica” prema idejnom projektu čine brana, mašinska hala, te dovodni i evakuacioni objekti i razvodno postrojenje sa pratećim objektima i infrastrukturom.⁶¹ Brana HE Komarnica se planirala na lokaciji Lonci na rijeci Komarnici, 45 kilometara uzvodno od postojeće brane Mratinje (HE Piva).⁶² Izgradnja HE „Komarnica”⁶³ predviđena je Prostornim planom Crne Gore i Vodoprivredom osnovom RCG, Strategijom razvoja energetike do 2030. godine i Nacionalnom strategijom održivog razvoja do 2030. godine i nema značajnih prepreka, jer ne postoje industrijski kapaciteti, saobraćajnice, privredni objekti ili domaćinstva koja bi bila ugrožena, već bi akumulacijom bili potopljeni jedino kanjon i nenaseljeno neplodno područje.⁶⁴

Većinom glasova akcionara, 2019. godine je usvojena Odluka o odobravanju investicije zajedničke izgradnje vjetroelektrane Gvozd sa kompanijom „Ivicom Holding GmbH” iz Austrije, kao i odluka o potpisivanju Ugovora o zajedničkom razvojnom projektu. Vrijednost ove investicije iznosila je 58 miliona eura. Donošenju investicione odluke prethodila je izrada Studije

⁶¹ Procijenjena vrijednost građevinskih radova je 189,39 miliona eura, vrijednost hidro-mašinske opreme 16,9 miliona eura, elektro i elektro-mašinske opreme 31,5 miliona eura, tako da je ukupna vrijednost ove investicije 237,8 miliona eura.

⁶² Profil pregradne konstrukcije bi bio smješten u suženom dijelu kanjona, sa kotom normalnog uspona od 811 metara nadmorske visine. Pregradni profil se nalazi u desnoj krivini Komarnice, poluprečnika 440 i dužine 980 metara, na 560 metara nizvodno od početka krivine. Profil je uzak, kanjonskog tipa, širine 30 metara na koti 650 do 140 metara i na 820 metara nadmorske visine.

⁶³ *Elektroprivreda*, broj 395, decembar, 2019, 18.

⁶⁴ *Elektroprivreda*, broj 391, jul, 2019, 31.

potencijala vjetra i procjene energetske proizvodnje i Studije tržišta i poslovnog modela za VE Gvozd, urađenih od strane njemačke kompanije Fichtner. Očekivani početak izgradnje VE Gvozd planiran je za proljeće 2021. godine, trajanje radova je 18 mjeseci, dok je puštanje elektrane u probni rad bilo predviđeno za jesen 2022. godine. Nabavka opreme za vjetropark bila bi sprovedena kroz tenderske postupke po pravilima neke od međunarodnih finansijskih institucija. VE Gvozd imala bi snagu 50 MW, a očekivana godišnja proizvodnja bi trebala biti oko 150 GWh.⁶⁵

Elektroprivreda Crne Gore, u 113 godina dugoj istoriji, uvijek je pomagala društvenu zajednicu. Nebrojene su donacije u oblastima: zdravstva, obrazovanja, sporta, kulture. Veliki je broj dobročinstava i društveno odgovornih aktivnosti koje je EPCG sprovodila.

Jedna od novina koja je bila vidljiva u EPCG bila je i elektronsko sređivanje evidencije. U Sektoru za administraciju ljudskih resursa do novembra 2013. godine skenirano je oko 2,3 hiljade personalnih dosijea zaposlenih, ili, oko 25 hiljada dokumenata koji će biti centralizovani i smješteni u jedinstvenu bazu podataka.⁶⁶ U Nacionalnom dispečerskom centru (NDC), koji posluje u okviru CGES-a, od kraja 2013. godine, u funkciji je novi sistem za automatsko očitavanje bro-

⁶⁵ *Elektroprivreda*, broj 392, septembar, 2019, 5.

⁶⁶ U posao se krenulo sredinom aprila, a radi se o sređivanju evidencije osnovnih podataka o zaposlenima: ličnih podataka, iz radnog odnosa, kao i onih koji se tiču organizacije Kompanije, sistematizacije radnih mjesta, rasporeda zaposlenih itd. Istovremeno, skeniraju se svi novi personalni dokumenti koji nastaju na dnevnom nivou u Direkciji za ljudske resurse i opšte poslove. Dokumenti se ubacuju u Oracle eBS bazu podataka, gdje im se na jednostavan i konforan način može pristupiti. Očekivanja su bila da će taj obimni posao biti završen do kraja godine (*Elektroprivreda*, godina XXXIII, broj 346, novembar, 2013, 27).

jila, kao i novi video zid koji je među najboljima u Evropi. Zahvaljujući dobroj i obostrano korisnoj saradnji prednosti tog savremenog sistema, kao i ICOSADA aplikacije i web skada sistema koristi i Elektroprivreda Crne Gore, dok je HE „Perućica“ uvedena u sekundarnu regulaciju.⁶⁷ Od novembra 2012. godine EPCG je članovima ZLATNOG TIMA ponudila uslugu dobijanja računa elektronskim putem, pa se za ovaj način dostave računa odlučilo 2.000 kupaca.⁶⁸ Elektroprivreda Crne Gore ponudila je jedinstvenu priliku svim kupcima koji imaju zaostala dugovanja da na jednostavan način otplate dug za utrošenu električnu energiju.⁶⁹ Kampanja je dobila ime „Podijelimo teret“. Na ovaj potez se EPCG odlučila jer oko 223 hiljade domaćinstava i 21 hiljada kupaca iz kategorije ostala potrošnja Elektroprivredi tada duguju 190 miliona eura. Od toga najveći dio otpada na domaćinstva, oko 130 miliona. Najviše duguju Nikšićani, prosječno 700 eura, a zatim Podgoričani i Cetinjsani, a najmanje Tivćani (90 eura) i Pljevljaci (105 eura). Od avgusta 2012. godine, kada je Elektroprivreda počela projekat „Budi dio zlatnog tima“, broj kupaca koji uredno izmiruju račune povećan je za 15 hiljada i redovne platiše Kompanija, svakoga mjeseca, nagrađuje popustom od 10 odsto. Za taj projekat EPCG je do tada izdvojila oko četiri miliona eura.⁷⁰ Kompanija je ozvaničila početkom februara 2015. godine start novog, savremenog Call

⁶⁷ *Elektroprivreda*, broj 350, maj, 2014, 16.

⁶⁸ *Elektroprivreda*, godina XXXIII, broj 340, februar, 2013, 13.

⁶⁹ Dužnici iz kategorije domaćinstava, koji su 31. maja 2013. godine dugovali za električnu energiju, izbjegli bi isključenje sa mreže ukoliko, u naredna tri mjeseca budu uredno plaćali tekuće račune nakon čega bi u septembru potpisali Protokol o otplati duga u jednakim ratama od 20 eura, bez učešća i bez obračunavanja zatezne kamate od tog trenutka (*Elektroprivreda*, godina XXXIII, broj 343, jun, 2013, 4).

⁷⁰ *Elektroprivreda*, godina XXXIII, broj 343, jun, 2013, 5.

centra, koji ima za cilj poboljšanje kvaliteta usluga koje EPCG pruža korisnicima.⁷¹

EPCG se prilagođavala savremenim trendovima poslovanja, u kojima je potrošač neprikosnoven na prvom mjestu. Kompanija je koristila savremene metode i kanale komunikacije. Fejsbuk stanica imala je skoro 10.000 korisnika. S obzirom na to da je 70 odsto građana Crne Gore tada koristilo fejsbuk, cilj je bio da im se približe putem tog društvenog medija i ponude jedan online korisnički servis koji daje rezultate.⁷² U 2018. godini bilježio se rast korisnika internet i društvenih mreža. Najpopularnija društvena mreža je Fejsbuk, a prema podacima sajta za internet statistiku internetworldstats.com u Crnoj Gori početkom 2018. godine bilo je preko 320 hiljada korisnika te društvene mreže. Takođe, skoro 440 hiljada stanovnika koristilo je internet. Sve to je uticalo da se i u Crnoj Gori kompanije posvete komunikaciji putem društvenih mreža te da mnogo više pažnje obrate na online medije. Elektroprivreda Crne Gore je još od 2012. godine imala zvaničnu stranicu na Fejsbuku.⁷³ Web

⁷¹ Pozivom na broj 19100, koji je besplatan sa svih mobilnih i fiksnih mreža u Crnoj Gori, kupci električne energije mogli su, od operatera, ili posredstvom govornog automata, da dobiju sve relevantne podatke o svom računu, potrošnji i aktuelnim kampanjama. Operateri su bili na raspolaganju svakoga radnog dana od 8 do 20 sati, dok je govorni automat dostupan 24 sata, svakog dana u sedmici (*Elektroprivreda*, broj 356, februar, 2015, 7).

⁷² Eksterni web portal EPCG 2016. godine posjetilo je 584.000 korisnika, njih čak 45 odsto pristupa putem mobilnih uređaja. Korisnici se na portalu mogu registrovati i redovno pratiti istoriju svoje potrošnje, a mogu i sami aktivirati servise koje žele. Podatak da skoro 21.000 potrošača koristi uslugu elektronskog računa, a da je Call centar obradio preko 200.000 poziva govori u prilog tome koliko su moderne tehnologije napravile iskorak (*Elektroprivreda*, broj 376, jul, 2017, 18).

⁷³ Zaključno sa 31. 12. 2018. godine stranica je imala skoro 12.500 pratilaca. U porastu je bio i broj poruka koje je kompanija dobijala putem

portal EPCG je nastavio da bilježi odlične rezultate. U 2018. godini broj posjeta portala uvećao se za 23,3 odsto, sa 712.378 na 878.339. Ranije se portalu pristupalo najviše putem PC računara, ali je sve veća popularnost pametnih telefona uticala na to da upravo putem tih uređaja korisnici najviše posjećuju sajt EPCG.⁷⁴ Zaključno sa 31. decembrom 2019. godine EPCG je imala ukupno 38.457 korisnika servisa „Elektronski račun“. U 2019. godini bilo je preko sedam hiljada novih korisnika tog servisa.⁷⁵

U maju i junu 2019. godine EPCG je ponudila tarifne modele – osnovni, plavi, crveni i zeleni model. Kupci su uglavnom ostali na osnovnom modelu, dok je od ostalih najpopularniji plavi model, koji je posebno interesantan onoj grupi kupaca koji ostvaruju potrošnju do 300 kWh, od toga po 150 kWh u nižoj i višoj tarifi. Crveni model je namijenjen kupcima koji troše

društvene mreže. U 2018. godini ukupno su primili preko 450 poruka, što je prosječno oko 40 poruka mjesečno (*Elektroprivreda*, broj 388, februar, 2019, 24).

⁷⁴ U 2018. godini posjetioci su pregledali 2.861.825 stranica na portalu i prosječno su se zadržavali nešto više od dva minuta. Čak 69,6% korisnika je portal posjetilo više puta. Standardno, stranice koje se odnose na korisnički servis (nalog na portal, provjera računa, itd.) bile su najposjećenije. Čak preko 60 odsto posjeta portala odnosi se upravo na te stranice. Zanimljivo je istaći da je trend pristupa portalu sa mobilnih uređaja u velikom porastu, pa je na taj način portal u 2018. godini posjetilo 60,14% korisnika u odnosu na 49,27% u 2017. godini (*Elektroprivreda*, broj 388, februar, 2019, 25).

⁷⁵ Servis sms info nije popularan kao e-bill, ali i tu ima skoro 1.300 novih korisnika u 2019. godini. Ukupno 5.500 kupaca putem sms-a svakog mjeseca nakon obračuna dobija obavještenje o iznosu mjesečne fakture i ukupnom dugu. Što se tiče portala EPCG tu ima 26.500 otvorenih naloga za pregled računa, što je porast od skoro šest hiljada u 2019. godini (*Elektroprivreda*, broj 396, februar, 2020, 27).

električnu energiju dominantno u većoj tarifi, a zeleni je namijenjen kupcima i firmama koji žele da troše energiju koja dolazi isključivo iz obnovljivih izvora.⁷⁶

Period od 2010. do 2020. predstavlja razdoblje u kome su sprovedene velike pripreme za početak privrednog preobražaja. U ovom periodu izvršena je vlasnička i upravljačka transformacija elektroprivrede, postignuti su određeni rekordi u proizvodnji i distribuciji električne energije u toku cjelokupnog njenog poslovanja, uvedene brojne novine i modeli razvoja vezani za transformaciju društva i napravljena detaljna analiza budućeg poslovanja. Upravo je elektroprivreda trebalo da bude u budućnosti motor razvoja i cjelokupnog biznisa, ne samo energetskog sektora već cjelokupnog privrednog sistema.

⁷⁶ *Elektroprivreda*, broj 396, februar, 2020, 28.

AUSTROUGARSKI DOUŠNICI U CRNOJ GORI (1916–1918)

Milan Šćekić

Based on unused sources, literature and memoirs, the paper deals with the topic of Austro-Hungarian informants in Montenegro in the period 1916-1918. The paper presents the most significant activities of Austro-Hungarian informants, their religious structure and position in society. The goal of the work is to show that the Austro-Hungarian occupation government created a large intelligence network, through which it controlled the situation in Montenegro and tried to paralyze the activities of the Komite movement.

Djelovanje austrougarske obavještajne službe u Crnoj Gori prvi put je predmet istoriografske obrade, uprkos bogatoj i nekorišćenoj ostavštini, memoaristici i literaturi, koja nedvosmisleno ukazuje da je austrougarska vlast u Crnoj Gori od 1916. do 1918. stvorila veliku doušničku mrežu. Zbog toga ovim radom želimo da skrenemo pažnju naučnoj zajednici na djelovanje austrougarskih doušnika u Crnoj Gori, njihov antidržavni, zločinački i amoralni rad, brojnost, nacionalnu i vjersku pripadnost, i podstaknemo dalja istraživanja. Imajući u vidu da je u Crnoj Gori za vrijeme austrougarske okupacije stvorena velika doušnička mreža, u radu se nećemo baviti pojedincima, iako je među njima, prema tvrdnjama bivših austrougarskih vahtmajstora, bilo „opasnih špijuna“,¹ već motivima da služe okupatoru i aktivnostima u borbi protiv komitskog (odmetničkog) pokreta,

¹ Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore (u daljem tekstu BIICG), k. 329, f-31, 99.

njihovih porodica, rođaka i jataka. No, budući da saradnja sa okupatorom koja ima za cilj progon, maltretiranje i likvidaciju stanovništva, predstavlja zločin, u prilogu rada objavićemo spiskove austrougarskih doušnika u Crnoj Gori, do kojih smo došli tokom istraživačkog procesa, a koje je tokom višegodišnjeg istraživanja prikupio potpukovnik Vuksan Minić.

Prilježno izučavajući istoriju komitskog pokreta u Crnoj Gori, čiji je pripadnik bio za vrijeme austrougarske okupacije, Minić je sakupio podatke za oko 300 muškaraca i žena koji su bili doušnici austrougarske vlasti.² S obzirom da Minić priznaje da je „bilo još tih izdajnika i šišnjara“,³ zasigurno da je broj austrougarskih doušnika u Crnoj Gori od 1916. do 1918. bio mnogo veći od oko 300 ljudi, za koje je očigledno posjedovao čvrste dokaze da su se bavili doušničkim poslom. Razlog više da otkrijemo identitet dijela austrougarskih doušnika u Crnoj Gori motivisan je činjenicom, da ih nakon ukidanja međunarodnopravnog subjektiviteta Crne Gore, vlast Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije nije procesuirala za brojna nepočinstva iz vremena austrougarske okupacije. Naprotiv, sa pojavom zele-naškog pokreta u Crnoj Gori, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919. formiralo je žandarmeriju i goneće odrede od bivših austrougarskih žandarma koji su tokom okupacije službovali u Crnoj Gori. „Tako vlada iz Beograda i ujedinitelji iz Crne Gore dovedoše crnogorskom narodu ponovo na vlast austrijske žandarme, koji su ih progonili kroz tri godine okupacije i borbe“. Među njima je bilo i bivših vahtmajstora koji su 1916–1918. godine službovali u Crnoj Gori, a koji su u kolektivnoj svijesti Crnogoraca ostali upamćeni kao „veliki zlikovci“, što su godinama nakon rata bile poželjne karakteristike za dobijanje službe u sektoru bezbjednosti na pros-toru Crne Gore. Skupa sa bivšim austrougarskim žandarmima, na

² BIICG, k. 329, f-33, 183.

³ BIICG, k. 329, f-31, 116.

usluzi novom režimu u borbi protiv zelenaškog pokreta bili su austrougarski „špijuni, okupatorske puškonoše i jedan dio službenika“ iz Crne Gore, „koji su, da bi opravdali svoja nedjela protiv svoga naroda, prišli pokretu i borbi za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom i na taj način se rehabilitovali“.⁴ Tako su zahvaljujući političkim previranjima u Crnoj Gori, bivši austrougarski žandarmi i doušnici iz Crne Gore nakon Prvog svjetskog rata u beogradskoj vladi brzo pronašli novog poslodavca, koji im je velikodušno oprostio grijehe iz vremena okupacije, dozvolivši im da nekažnjeno nastave da progone Crnogorce nelojalne novoj vlasti. Štaviše, pojedinci koji su sa austrougarskom vojskom odstupili do Beča 1918. godine, nakon stvaranja Kraljevine SHS stupili su u obavještajnu službu nove države i imali važnu špijunsku ulogu u Pragu, kao i u Budimpešti za vrijeme revolucionarnog pokreta pod vođstvom Bele Kuna, čime su se iskupili za nepočinstva iz vremena austrougarske okupacije.⁵ I umjesto da odgovaraju zbog nedjela koje su počinili, posebno oni koji su se isticali bezobzirnošću prema stanovništvu, veliki broj austrougarskih činovnika, saradnika i doušnika iz Crne Gore, kasnije su regulisali penzije, čak i za godine kada su bili u službi okupatora.⁶ Time je nova vlast nagradila doušnike okupatora za nepatriotsko i antidržavno djelovanje, volšebno „prešla preko njihove prošlosti na vječito“,⁷ čime je žiteljima Crne Gore poslala jasnu poruku, da se služenje okupatoru isplati. Ujedno, time je ohrabrila crnogorske doušnike da se i ubuduće bave potkizivačkim poslom bez obzira ko je na vlasti, jer je profil ljudi koji se bave doušničkim poslom neophodan svakom režimu.

⁴ BIICG, Ujedinjenje Crne Gore i Srbije na dan 26. XI 1918. godine, f-328, 31; BIICG, k. 329, f-29, 17.

⁵ BIICG, k. 329, f-39, 214.

⁶ BIICG, k. 329, f-34, 205.

⁷ BIICG, Ujedinjenje Crne Gore i Srbije na dan 26. XI 1918. godine, k. 328, 31–32.

Nakon što je krajem januara 1916. okupirala Crnu Goru, zbog kontrole stanovništva, austrougarska vlast je počela među Crnogorcima da stvara doušničku mrežu. Poznajući dobro mentalitet Crnogoraca, preko svojih agenata koji su od ranije djelovali u Crnoj Gori, austrougarska vlast je za kratko vrijeme animirala veliki broj doušnika, koji su je prilježno izvještavali o svim važnijim dešavanjima u Crnoj Gori. Prema podacima Radomira Vešovića, početkom 1916. na poziv austrougarske vlasti žiteljima Cetinja da rade odazvale su se četiri osobe, a kada su objavili da im je potreban određen broj ljudi da radi za tajnu policiju, prijavilo se 320 ljudi.⁸

Saznavši da veliki broj crnogorskih vojnih obveznika nije predao oružje, austrougarska vlast je pozivala Crnogorce da to urade, zaprijetivši im da će svako kod koga se nakon 30. aprila 1916. nađe oružje, municija i eksplozivne materije, „biti osuđen svom strogošću vojnih zakona odnosno po prijekom sudu“. Izuzetak su bili crnogorski oficiri kojima je bilo dozvoljeno da zadrže i nose sablje. Pored apela da predaju oružje, austrougarska vlast je pozivala žitelje Crne Gore da prijave najbližoj četi, gdje se nalazi skriveno oružje, municija i topovi.⁹ Ujedno, to je bio i poziv svim doušnicima da se maksimalno angažuju u pronalaženju skrivenog oružja. Budući da broj Crnogorca koji nije predao oružje nije bio zanemarljiv, austrougarska vlast počela je da vrši pretrase i internira porodice, u čijim je kućama pronašla oružje.¹⁰ Istvoreneno, to su bile prve aktivnosti austrougarske vlasti, u kojima su aktivno participirali crnogorski

⁸ Radomir Vešović, *Memoari*, Podgorica, 2005, 150.

⁹ Aleksandar Berkuljan, Saopštenja austrougarskih okupacionih vlasti u Crnoj Gori, *Glasnik*, X, Cetinje, 2014, 11, 55.

¹⁰ BIICG, Okupacija – komitovanje – oslobođenje, k. 328, 6.

doušnici, među kojima su pojedinci bili zaslužni ne samo za otkrivanje ličnog naoružanja i municije, već i skrivenog artiljerijskog oruđa crnogorske vojske.¹¹ Pronalaženje oružja je pojedinim doušnicima bio dobar povod da napakoste određenim licima, pa su im oko kuće ili u sijenu podmetali oružje, zbog čega je austrougarska vlast hapsila i zatvarala nevine ljude.¹²

Austrougarsku doušničku mrežu u Crnoj Gori činili su ljudi iz svih struktura društva. Među njima je bilo mnogo doušnika bivše crnogorske vlasti, oficira, sveštenika, prosvjetnih radnika, opštinskih službenika, kmetova, sudija, sudskih pisara, trgovaca, zanatlija, žena... Imajući u vidu da su svim režimima neophodne usluge doušnika, većina potkazivača u Crnoj Gori nije vidjela ništa sporno u činjenici da su se stavili u službu okupatora. Tim prije jer za profil ljudi koji se bave potkazivačkim poslom nije važno ko je na vlasti, već da za usluge koje čine od režima dobijaju materijalne naknade, nagrade, kao i razne druge povlastice i pogodnosti. Izuzetak su predstavljale osobe koji su iz zlobe, ljubomore, mržnje, pakosti, gladi, straha od osвете ali i moguće odmazde okupatora zbog komitskih borbi i likvidacije pripadnika austrougarskih organa bezbjednosti, potkazivali svoje sunarodnike. No, budući da je među crnogorskim doušnicima bilo mnogo lica koja su tokom prve polovine XX vijeka servilno služila nekoliko domaćih (crnogorski, jugoslovenski) i inostranih režima (austrougarski, italijanski, njemački), čini se da su brojniji bili oni kojima je potkazivanje bilo zanimanje od kojeg su lijepo profitirali. Grupi takvih doušnika pripadala su, dva crnogorska oficira koji su juna 1916. godine Okružnoj komandi u Kolašinu dali pouzdane dokaze da brigadir Radomir Vešović priprema ustanak u Crnoj Gori. Iako je jedan od tih oficira imao i lični motiv da se osveti Vešoviću, kao nagradu za informacije koje su im dostavili, Okružna komanda u Kolašinu

¹¹ BIICG, k. 329, f-30, 28.

¹² BIICG, k. 329, f-30, 80, 86.

predlagala je da dobiju 2.000 i 8.000 kruna, a austrougarska vlast im je omogućila da se prilično obogate u periodu kada su u Crnoj Gori vladale nezavidne ekonomske prilike. Štaviše, materijalna korist koju su ovi oficiri imali od saradnje sa austrougarskom vlašću nesumnjivo ih je opredijelila da joj pomažu i u suzbijanju komitskog pokreta na prostoru plemena Vasojevića,¹³ i otkriju im gdje se nakon odmetanja skrivao brigadir Radomir Vešović, koji ih je zbog toga osudio na smrt.¹⁴

Konačno, materijalne naknade i privilegije bile su glavni razlog što su pojedini doušnici javno glorifikovali austrougarsku vlast i učili djecu da pjevaju: „Živio car Karlo Peti i njegovi bajoneti“.¹⁵ Ove osobe nijesu birale sredstva da se dodvore austrougarskoj vlasti, samo da za sebe i svoju porodicu pribave neku korist. „Ukoliko su se oni više nadirali i širili utoliko je dublje mrak padao na zemlju i obuzimao narodni život... Izrastalo je i jačalo ono što je negativno, a slabilo moć ono što je svjetlije u svojstvima narodnog duha. Općenje i susreti negativnih elemenata s okupatorom postajali su običan svakodnevni odnos domaćih sa tuđinom.“¹⁶

Koliki su prestiž pojedini doušnici uživali kod austrougarske vlasti najbolje govori podatak, da je bilo dovoljno da prijave osobu koja im se iz nekog razloga zamjerila, i da to lice odmah bude internirano u unutrašnjost Austrougarske monarhije.¹⁷ To ukazuje da su pojedini doušnici činili velike usluge austrougarskim vlastima. No, uprkos korisnim informacijama koje su dobijali od crnogorskih doušnika, rijetki predstavnici aus-

¹³ Milan Šćekić, Ko je izdao obrigadira Radomira Vešovića, *Matica*, Cetinje – Podgorica, 2022, 229–240.

¹⁴ BIICG, k. 329, f-31, 114.

¹⁵ BIICG, k. 329, f-31, 86.

¹⁶ Radoslav Vešović, *Odmetanja, žrtve i stradanja: pod okupacijom 1916–1918*, Prijepolje, 1967, 9.

¹⁷ BIICG, k. 329, f-30, 57.

trougarske vlasti, mahom slovenske etničke pripadnosti, bili su zgroženi njihovim postupcima, pa su ih zbog toga tukli a neke na zahtjev komita i ubijali.¹⁸ Jer je dio doušnika zbog sitnih privilegija i želje da se dodvore okupatoru primoravao siromašne i gladne ljude da rade na izgradnji puteva, internirali neposlušne sunarodnike u zloglasni logor Vuksanlekić kod Tuzi, „đe je pola od interniranih umrlo“, potkazivali vlastima seljake gdje kriju stoku i činili im razne druge štete i nepravde.¹⁹

Imajući u vidu da je zahvaljujući informacijama doušnika austrougarska vlast spriječila oružani ustanak u Crnoj Gori 1916. godine, što je za posljedicu imalo internaciju velikog broja Crnogoraca, pripadnici komitskog pokreta nemilosrdno su se obračunavali sa doušnicima. Tim prije jer je „režim krutog biča c. i k. soldatske“, koji je zavela austrougarska vlast u Crnoj Gori nekoliko mjeseci nakon okupacije,²⁰ nesebično podržavao jedan dio Crnogoraca. Doušnike koji su se više kompromitovali saradnjom sa okupatorom, pripadnici komitskog pokreta pretežno su ubijali. Ostale su uglavnom tukli, opominjali, prijetili im, a nekim skrnavili lice (pretežno ženama), što je bila vrsta pokazne vježbe i javna opomena za nauk drugima, šta će im se destiti ako se ne okanu denunciranja.²¹ Jer su doušnici u velikoj mjeri bili odgovorni za smrt, ranjavanje, zatvaranje, internaciju, stradanje i patnju velikog broja Crnogoraca. Prema nekim podacima, svakako ne bez zasluge doušnika, od 1916. do 1918. poginulo je 145 komita, 13 su uhvaćeni ranjeni i strijeljani, 17 je poginulo u međusobnoj raspravi, jedan od zadobijenih rana, 45 od pandemije „španjolke“, troje ranjenih komita je uhvaćeno (nije strijeljano),

¹⁸ BIICG, k. 329, f-30, 51, 58.

¹⁹ BIICG, k. 329, f-32, 134; BIICG, k. 329, f-32, 161; BIICG, k. 329, f-38, 258.

²⁰ Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik, 1940, 196.

²¹ BIICG, k. 329, f-30, 51; Mile Kordić, Mijajlo Ašanin, *Komitski pokret u Crnoj Gori 1916–1918*, Beograd, 1985, 211.

145 komita je ranjeno u borbama, dok je 112 talaca i jataka bilo strijeljano.²² Od toga je samo u jednom selu u okolini Kolašina zahvaljujući izdaji seljaka, u toku večeri smrtno stradalo 10, dok je za vrijeme okupacije u okolini Danilovgrada „izdajom pojedina“ takođe bilo ubijeno oko 10 komita. Iako su zahvaljujući doušnicima crnogorski komiti ubijani u svim krajevima Crne Gore, prema nekim podacima, jedino u okolini Podgorice, na području plemena Pipera, nije bio ubijen nijedan komita. To ukazuje da je na ovom prostoru bilo najmanje potkazivača i „okupatorskih puškonoša“. Štaviše, žitelji ovog kraja za vrijeme pandemije „španske groznice“ liječili su i čuvali oko 100 komita, što je u drugim djelovima Crne Gore bilo nezamislivo, zbog nesumnjivo veće koncentracije i mobilnosti austrougarskih doušnika.²³

Doušničkim poslom za vrijeme austrougarske okupacije revnosno se bavilo najmanje 20 prosvjetnih radnika, koji su bili odgovorni za smrt, internaciju i hapšenje nemalog broja ljudi. Da se jedan broj prosvjetnih radnika za vrijeme okupacije kompromitovao saradnjom sa okupatorom, govori podatak da je pojedincima nakon rata bilo zabranjeno obavljanje vaspitno-obrazovnog rada, dok jedan broj prosvjetnih radnika bio likvidiran 1918. godine. Činjenica da se dio prosvjetnih radnika koji su 1916–1918. bili austrougarski doušnici, u Drugom svjetskom ratu takođe bavio potkazivačkim poslom za račun italijanskog i njemačkog okupatora, zbog čega su ih likvidirali borci Narodnooslobodičkog pokreta, ukazuje da je među učiteljskim

²² BIICG, Komitske borbe 1916-1918, f-328, 124.

²³ BIICG. k. 328, Komitske borbe 1916–1918, 123–124. „U svim plemenima bilo je dobrih ljudi koji su pomagali komitsku akciju, hranom, odećom, obućom, i sanitetskim materijalom, a bilo je i dobrih omladinaca na pozadinskom radu a u Bjelopavlićima time se odlikovao Blažo Savićević. U njihovoj kući po duže vremena liječio se veći broj komita od rana i bolesti, a materijal za svoj novac donosio je Blažo. On je jednom prilikom 1917. godine uspeo kod seljaka u Bjelopavliće da odbiju primiti okupatorsko oružje.“ (*Isto*, 124)

kadrom bilo profesionalnih potkazivača i servilnih okupatorskih slugu. Zanimljivo, da su pojedini austrougarski doušnici među prosvjetnim radnicima, koji su davali priloge za izgradnju spomenika Franju Josifu 1916. godine, i kojima je zbog saradnje sa okupatorom bilo zabranjeno da se bave prosvjetnim poslom, 1919. izbjegli u Gaetu, pridružili se zelenaškom pokretu, dok su se u Drugom svjetskom ratu borili na strani Narodnooslobodilačkog pokreta i postali nosici Partizanske spomenice iz 1941. godine.²⁴ S druge strane, neki austrougarski doušnici iz Crne Gore, 1936. stradali su kao pripadnici zelenaškog pokreta na protestima u mjestu Belveder kod Cetinja.²⁵ Time su donekle uspjeli da se iskupe za nepočinstva iz vremena austrougarske okupacije, ali ne i da se oslobode hipoteke austrougarskih doušnika.

Austrougarski doušnici iz Crne Gore sa austrougarskim oficirima²⁶

²⁴ BIICG, k. 329, f-31, 113–115.

²⁵ BIICG, k. 329, f-30, 80.

²⁶ M. Kordić, M. Ašanin, *Komitskipokret u Crnoj Gori 1916–1918*, 70.

Pored prosvjetnih radnika mnogo korisnih informacija austrougarska vlast je dobijala od žena, koje su uprkos strogom patrijarnom moralu, stupale u emotivne i bračne odnose sa pripadnicima austrougarskih organa bezbjednosti, i pomagale okupatora u borbi protiv komitskog pokreta. Iako je većina nastojala da prikrije veze sa austrougarskim vlastima, manji broj žena konstantno se nalazio u društvu austrougarskih podoficira i oficira, ponašale su se veoma okrutno, isleđivale sunarodnike, tužile sudu članove šire porodice, svetile se za smrt muževa koji su se, kao i one, bavili doušničkim poslom... Tako su nemoralnim i zločinačkim ponašanjem, same sebe osudile na smrt i progonstvo, budući da im u plemenskoj zajednici nakon prokazivanja pripadnika odmetničkog pokreta, članova porodice, kao i ubistava muževa, rođaka, udaja i rađanja djece pripadnicima austrougarskih organa bezbjednosti, više nije bilo opstanka. Iako je po crnogorskom običajnom pravu ubistvo žene bilo moralno neprihvatljivo, zbog teških zlodjela koje su počinile za vrijeme austrougarske okupacije, pripadnici komitskog pokreta nemilosrdno su im se svetili, likvidirajući jedan broj žena, dok su ostale bacali u jame, vješali, spaljivali, batinali, skrnavili im lice, ubijali im sinove, članove porodice... Imajući u vidu da im je zbog kolaboracije sa okupatorom opstanak u plemenskoj zajednici bio praktično nemoguć, dio žena koje su se kompromitovale kolaboracijom sa okupatorom odselio se u Čehoslovačku, Poljsku i druge djelove bivše Austrougarske monarhije, dok su neke nakon rata bile primorane da život nastave u krajevima Crne Gore, u kojima ih niko nije poznavo.²⁷ Tako se saradnja dijela ženske populacije u Crnoj Gori sa okupatorom neslavno završila. Tim prije je jedan broj žena koje su za vrijeme okupacije bile u emotivnim vezama sa austrougarskim državljanima, vjerovatno gajeći nadu da će sa njima provesti ostatak života, kasnije bile napuštene.²⁸

²⁷ BIICG, k. 329, f-31, 89-92, 99, 105; BIICG, k. 329, f-32, 128.

²⁸ BIICG, k. 329, f-31, 91; BIICG, k. 329, f-32, 128.

Austrougarska vlast je kolaborante pronašla i među nepravoslavnom populacijom. Posebno među muslimanima i katolicima koji su postali crnogorski podanici 1913. godine. Obilatu pomoć okupatoru pružala je Rimokatolička crkva, preko čijeg sveštenstva je austrougarska vlast napravila „razor vjerski i politički“, agitujući kod Albanaca katoličke vjeroispovjesti da ne stupaju u bračne veze sa pravoslavnom populacijom iz okoline Podgorice (pleme Kuči), što se u perspektivi loše odrazilo na međuljudske i međuvjerske odnose („to se od ovog doba sve odrodi“).²⁹ Kao posljedica agitacije među nepravoslavnom populacijom, iz okoline Tuzi u žandarmeriju je stupilo više od 40 lica, koja su sa ostalim regrutovanim nepravoslavnim stanovništvom, služili okupatoru za popunu žandarmerijskih stanica širom Crne Gore.³⁰ Imajući u vidu da je u Crnoj Gori bilo oko 130 žandarmerijskih stanica (oko 30 na gradskom, oko 100 na ruralnom terenu),³¹ kao i da je svaka žandarmerijska stanica imala u prosjeku od 4 do 6 žandarma albanske nacionalnosti, procjenjuje se da je u austrougarskoj žandarmeriji i gonećim odredima širom Crne Gore službovalo od 520 do 780 Albanaca iz Crne Gore, Albanije i Srbije (Kosova). Pored katolika, austrougarska vlast je za popunu žandarmerijskih stanica koristila muslimansko stanovništvo. Prednost prilikom prijema Albanaca u žandarmeriju imali su mladići snažne fizičke konstitucije i dobri strijelci, koje je od pojave komitskog pokreta u Crnoj Gori, austrougarska vlast plaćala zlatom da gone komite.³² Od toga se sa područja Plava i Gusinja, 1916. u austrougarsku žandarmeriju prijavilo od 60 do 80 Albanaca, koji su bili prilično beskrupulozni prema Crnogorcima.³³ Budući da

²⁹ BIICG, k. 329, f-36, 315.

³⁰ BIICG, k. 239, f-38-40, 294.

³¹ BIICG, k. 329, f-33, 183.

³² BIICG, Okupacije, komitovanje, oslobođenje, f-328, 10; BIICG, k. 329, f-32, 160; BIICG, k. 329, f-38-40, 294.

³³ BIICG, k. 329, f-39, 220. „Ovi su bili veliki zlikovci i pljačkaši, ubijali

Albanci nijesu dobro poznavali pojedine krajeve Crne Gore, sa gonećim odredima uvijek je išlo nekoliko Crnogoraca, koji su sa sobom vodili članove komitskih porodica i njihove rođake, koji su im služili kao mamac za hvatanje komita. Ali, kako na taj način nijesu uspjeli da oslabe komitski pokret, kasnije su uzimali kao taoce ugledne seljake i rođake odmetnika, koje su strijeljali u slučaju da u obračunu sa crnogorskim komitima poginu žandarmi i pripadnici gonećih odreda.³⁴

Albanski dobrovoljci³⁵

Od albanskih prvaka saradnjom sa okupatorom najviše se kompromitovao Sokolj Baco Izvezaj, koji je u Crnoj Gori imao status političkog emigranta i uživao razne pogodnosti i privilegije. Uprkos činjenici da je bio nepismen, proizveden je u čin brigadira. Iako je zbog blagodeti koje je uživao imao mnogo

nemilice narod crnogorski za koje su nagrađivani novčanicama zlatnim, inače papirni novac nijesu hteli primati.“ (*Isto*).

³⁴ BIICG, k. 328, Okupacija, komitovanje, oslobođenje, 12–13.

³⁵ *Ilustrovane Cetinske novine*, 18. mart 1917, 3.

razloga da bude doživotno zahvalan Crnoj Gori, nakon vojnog sloma januara 1916. godine, stupio je u prisne odnose sa austrougarskom vlašću i gotovo svakog dana odlazio u Monopol duvana, u kome je bila austrougarska komanda.³⁶ Tako se, kao i mnogi drugi prema kojima je crnogorska vlast bila veoma izdašna, zahvalio Crnoj Gori za privilegovani položaj koji je u njoj decenijama uživao. Za razliku od Sokolj Baca i pojedinaca koji su sarađivali sa austrougarskom vlašću, većina crnogorskih oficira albanske nacionalnosti za vrijeme okupacije uglavnom se primjereno ponašala i bila mnogo korektnija prema Crnogorcima od oficira muslimanske vjeroispovjesti slovenskog etničkog porijekla.³⁷

Albanski
dobrovoljci³⁸

U gradovima u kojima su dominantno bili zastupljeni muslimani, dio muslimanske populacije dočekao je austrougarsku vojsku, „uzeli svu vlast u ruke, napadali kralja Nikolu,“ govoreći da su im dozlogrdile četiri decenije crnogorskog robovanja. U nastojanju da se što bolje dodvore austrougarskoj vlasti i dobiju privilegije koje su uživali kao crnogorski podanici, dio

³⁶ R. Vešović, *Memoari*, 167.

³⁷ BIICG, k. 329, f-36, 315.

³⁸ *Ilustrovane Cetinjske novine*, 18. mart 1917, 3.

podgoričkih muslimana maskirao je jednog „Turčina“ oboljelog od lepre koga su zvali „Car“, primoravali ga da jaše magarca, i vikali po varoši: „Evo kralj Nikola koji je ukra' vola i pobjega preko mora, vratili smo ga natrag da ga vide Crnogorci' i da vrati stari dug. Odmah su dali ratne zajmove, dobrovoljne priloge za podizanje spomenika Franju Josifu na Lovćen, za ratne austrijske invalide, za otomanski Crveni krst i dr, zatvarali dućane srpske, sve liferacije i trgovine uzeli u svoje ruke. Uvijek iznosili austrijske i turske zastave prilikom austrijskih praznika.“ Odnosom prema pravoslavnom stanovništvu u Podgorici nijesu se proslavili ni crnogorski oficiri muslimanske vjeroispovjesti. Izuzetak je bio potporučnik Derviš O. Redžić, koji je za praznike više puta isticao crnogorsku zastavu, dok je za austrougarske državne praznike, po naređenju, pored crnogorske isticao i austrougarsku zastavu.³⁹

Za razliku od svojih kolega koji su se brzo prilagodili novim gospodarima i distancirali od Crnogoraca, potporučnik Redžić za vrijeme okupacije njegovao je dobre odnose sa pravoslavnim žiteljima Podgorice i čuvao uspomenu na crnogorsku državu.

³⁹ BIICG, k. 329, f-36, 316. Oficiri muslimanske vjeroispovjesti u Podgorici bili su: komandir Selim Bibezić, komandir Medo Lukačević, potporučnik Kaplan S. Bibezić, potporučnik Murat M. Lukačević, potporučnik Smajo Paćuka, potporučnik Mujo Efović, potporučnik Mustafa Đurđević i potporučnik Derviš O. Redžić. Vuksan Minić tvrdi da je Derviš O. Redžić jedini „bio dobar čovjek prema Srbima“, kao i da ga je više puta pozivao civilni komesar Dr Slavik, zbog isticanja crnogorske zastave. (*Isto*); Rezigniran zbog činjenice da su se ljudi kojima je kralj Nikola najviše pomagao olako odricali crnogorskog suverena, Risto Popović je zapisao: „Bože gospode sudbina je bila valjda Kraljeva da pomaže i simpatišu onim koji će ga docnije najviše klevetati. Eto gornjih primjera, a eto mu i muslimani, koji bjehu za njegovo doba privilegisana klasa.“ (BIICG, Dnevnik Rista Popovića, f-330, 93). No, Popović griješi da je kralj Nikola bio čovjek nesrećne sudbine, budući da je crnogorski suveren dobro poznao osobine ljudi koje je simpatisao i pomagao. Naprotiv, ako djela određuju sudbinu čovjeka, sudbina crnogorskog kralja je bila posljedica njegovih izbora.

Nasuprot Redžiću, podgorički trgovac Usein Lukačević, dao je 150.000 kruna za izgradnju spomenika Franju Josifu na planini Lovćen, za ratni zajam je takođe dao 150.000 kruna, organizovao Otomanski Crveni Krst^{*}, davao pomoć austrougarskim ratnim vojnim invalidima...⁴⁰ Istina, prije austrougarske okupacije, Lukačević je davao donacije i crnogorskom Crvenom krstu, srpskoj vojsci i izbjeglicama, ali čini se više iz razloga lukrativne nego humane prirode. Iz tih razloga, po svemu sudeći, Lukačević je pomagao i Austrougare. Prema nekim podacima, nakon opštinskih izbora 1916. godine, Usein Lukačević je poljubio u ruku generalnog guvernera Viktora Vebera fon Vebenaua, i navodno mu kazao, da će „Turci biti vječito vjerni caru i monarhiji“.⁴¹ Bez obzira da li su ove tvrdnje istinite, kako se odrekla crnogorske, nakon oslobođenja 1918. muslimanska populacija u Podgorici brzo je zaboravila austrougarsku i prihvatila novu vlast. Kao nagradu za lojalnost novoj vlasti, „opet trgovine i liferacije predoše na njinu stranu“.⁴² U posljednje tri godine to je bila treća vlast koju su podgorički muslimani servilno služili, čime su pokazali da su lojalni svakome ko je na vlasti. No, budući da je među muslimanskom populacijom u Crnoj Gori, koja se u pojedinim krajevima prosto nadmetala u „ulagivanju novim gospodarima“,⁴³ bilo dosta doušnika i saradnika austrougarske vlasti, od kojih su se pojedinci ponašali bezobzirno prema pravoslavnom stanovništvu, zbog saradnje sa okupatorom jedan broj muslimana bio je fizički zlostavljan, pljačkana im je imovina, neki su iz straha za život bili prinuđeni da se skrivaju, pojedinci su likvidirani, dok se manji broj odselio u Albaniju (Skadar), Osmansko carstvo (Carigrad), Sarajevo...⁴⁴

^{*} Crveni polumjesec

⁴⁰ BIICG, k. 329, f-30, 30.

⁴¹ R. Vešović, *Memoari*, 166–167.

⁴² BIICG, k. 329, f-36, 316.

⁴³ J. Četković, *Ujedinitelji Srbije i Crne Gore*, 202.

⁴⁴ BIICG, k. 329, f-30, 57, 79; BIICG, k. 329, f-31, 99, 109; BIICG, k. 329,

f-34, 205.

Iako su crnogorski komiti 1916–1918. konstantno ubijali austrougarske doušnike, nakon komitskog zbora u okolini Mojkovca jula 1918. godine, na kome je, između ostalih, donijeta odluka: „da se odmah pristupi likvidaciji špijuna i neprijateljskih naoružanika ...za koje će se odrediti trojke iz svake grupe u svom reonu“, širom Crne Gore komitske grupe počele su da se obračunavaju sa austrougarskim doušnicima, suzbijaju propagandu crnogorskih oficira koji su došli iz internacije (zalogali se za nezavisnost Crne Gore), i ubjeđuju stanovništvo u neophodnost podizanja ustanka u Crnoj Gori krajem septembra i početkom oktobra 1918. godine.⁴⁵ Tako je od ljeta 1918. širom Crne Gore počeo obračun sa austrougarskim doušnicima i naoružanicima, koji će od podizanja oružanog ustanka s jeseni te godine posebno dobiti na intenzitetu.

Kao posljedica osmišljene strategije da u svim krajevima Crne Gore započne borba protiv saradnika okupatora, likvidiran je bio značajan broj doušnika i ljudi koji su od austrougarske vlasti dobili oružje za borbu protiv komitskog pokreta. Suočavanje sa nedjelima koja su počinili za vrijeme austrougarske okupacije za većinu doušnika bilo je veoma neprijatno, teško i bolno iskustvo, pa je dio doušnika bio primoran da odstupi sa austrougarskim vojnicima i zauvijek napusti Crnu Goru, dok su se pojedinci priključivali srpskoj vojsci. Ostali su nakon oslobođenja bili izloženi batinanju, neki doušnici su preminuli od straha, ubijani su im članovi porodice, dio je bio primoran da se skriva određeno vrijeme, neke su od odmazde zaštitili rođaci i ugledni pojedinci, dok je jedan broj doušnika iz straha za život zauvijek napustio mjesto stanovanja.⁴⁶ Time se neslavno završila saradnja sa austrougarskom vlašću. Ali, budući da je nova vlast oprostila velikom broju crnogorskih doušnika grijeh iz

⁴⁵ BIICG, Okupacija – komitovanje – oslobođenje, k. 328, 15–22.

⁴⁶ BIICG, k. 329, f-29, 17; BIICG, k. 329, f-30, 56; BIICG, k. 329, f-31, 99; BIICG, k. 329, f-31, 115.

vremena austrougarske okupacije, animirala ih da i u buduće potkazuju nelojalno stanovništvo i rade ono što najbolje znaju – da unesrećuju svoje sunarodnike, krah austrougarske vlasti 1918. godine, za jedan broj doušnika bio je novi početak. Dio crnogorskih doušnika koji su se spasili smrti u periodu od 1916. do 1918. godine, i nastavili da se bave doušničkim poslom za međuratnu jugoslovensku, kao italijansku i njemačku vlast u Drugom svjetskom ratu, uglavnom je kažnjen tek od pripadnika nove vlasti, koja je u Crnoj Gori uspostavljena 1945. godine.⁴⁷

Prilozi

1

Špijuni i loši ljudi

Vukotić Drago iz Čeva, partifirer, mučio radnike, ostupio

Čakić Dušan iz Cetinja, partifirer, mučio ljude

Vido Jovanović iz Bjeloša, potkazivač, izmlatio ga je gimnazijalac
Niko J. Martinović, kasnije profesor, zašto je potkazivao pojedince
okupatoru

Kovačević Savo sa Njeguša, potkazivač, potkazao Nika Martinovića
i Dušana Abramovića da su jataci komitski i bili po 28 dana u zatvor
na Njeguše đe su radili od gladi.

(BIICG, k. 329, f-34, 192)

⁴⁷ BIICG, k. 329, f-31, 92.

Naoružanici, finansi i žandarmi u Podgorici

Bilo je takvih koji se primiše u službu i primiše oružje okupatorsko u Podgorici kao:

1. Narednik Golubović Veljko, ovoga puta ostupio
2. desečar Popović Simo
3. vojnik Gazivoda Bajo, ostupio
4. -//- Pejović Kosto, kafedžija
5. -//- Terzić Jovo, šuster
6. -//- Zečević Vaso, šofer
7. -//- Ivanović Milutin, prešao u komite 1917.
8. -//- Mićković Marko, -II-
9. -//- Tuzović Smail, krio je se po oslobođenju
10. -//- Karimanović Maljo, Ciganin podgorički
11. -//- Osmanagić Medo, trgovac podgorički
12. -//- Perović Šabo, kod civil. komesara
13. -//- Đurović Živko -II-

Od Nikšića:

14. -//- Vujačić Š. Milovan, žandarm na Trubjelu
15. -//- Krivokapić Novica, držao kod kuće pušku
16. Čet. Barjaktar Mrvaljević Radovan, držao pušku kod kuće
17. vojnik Arović Ajdar iz Podgorice, žandarm sa oruž.

Ovih hrđa ima još ali ovi živi gori od njih sada se ne plaše nikoga neće da odaju drugove sramotne, a inače su svi regulisali penziju pa čak i one tri godine su regulisani pod nekim vidom.

(BIICG, k. 329. f-34, 205)

3

Predsjednik opštine u Šavniku

Karadžić Gruban, špijun i veliki nevaljalac, od straha je umro na dan oslobođenja, jer bio bi strijeljan od strane komita. No omladina je ubila ipak da mu se osvete njegovog brata Dušana Karadžića, koji je ipak mogao biti bolji čovjek.

Za majora Šmita kažu da je bio zarobljen, ali nekim slučajem nije ubijen od strane komita Radovana Tomića nego je pušten ovaj zlikovac, i prepričavalo se da je dao velike pare u zlatu komiti Radovanu Tomiću te ga je pustio živa, no tu je bio sa oružjem i brat strijeljanog Vojinovića, pa se ne usudi da ga ubije i osveti brata.

(BIICG, k. 329, f-29, 17)

4

Predsjednici opština

Duži

Cerović Ljubo, dobar čovjek, smijenjeni bio taoc

Šaranci–Krš

Zuković Savo, slab, smijenjen od strane komita

Džaković Mido, slab, ubili ga komiti – vakmajstor Krilić

Knežević Jovan, domar

Bukovica

Žugić Ilija, dobar

Ćučilović Radomir, loš, brat ubijenog Svetozara, špijun

Špijuni i naoružanici

Perović Novak iz Šaranaca, špijun i naoružanik, ubijen 1918. g.
(izdao Aćima Zukovića i zato ubijen)

Dimić Lazar, učitelj, špijun i naoružanik, ubijen 1918. g.

Čičić Mihailo, -//- -//-

Čičić Miljan, -//- -//-

(ubio ih obojicu Mlađan Džaković, komita)

Roćen Milovan, špijun, odao sakrivene TOPOVE, ubijen 1918. g.

Anđelić Milan, kmet, špijun i naoružanik, -//-

Kršić Stojan, -//- -//-

Šarčević Saveta, špijunka, ubio je Radosav Žižić sa komitima

(BIICG, k. 329, f-30, 28)

5

Špijuni ubijeni

Delić Petruša, špijunka i ljubavnica vakmajstora, ubj. 18. g.

(BIICG, k. 329, f-30, 29)

6

Oružanici Vaso Laban poručnik iz Vasojevića

Došao je iz zarobljeništva u proljeće 1918. godine i odmah se naoružao kako sebe tako i oko 40 rođaka protivu komita i nije im dozvolio da se kreću na njenom terenu. Vaso je 1941. g. isto naoružao rođake i on je bio komandant mjesta i poveo borbu protiv partizana, mnoge pobio kroz borbe, ali je Vaso kao izdajnik ubijen od strane partizana 1942. godine.

(BIICG, k. 329, f-30, 29)

7

Pogibija komita Tanasija Obradovića, njega

su izdali špijuni i naoružanici Nikola Stevović sa familijom, premda se prepričavalo da ga je izdala neka ženska dok u stvari je to Nikola Stevović. Obradovići su to krivo gledali na njega čitavo ono vrijeme, ali 1941. g. Nikola Stevović pride četnicima sa familijom i kao takav je ostupio – likvidiran je 1945.

Komita Tanasije Obradović otac je narodnog heroja Dušana Obradovića koji je poginuo u NOB.

(BIICG, k. 329, f-30, 29-30)

8

Pogibija Gorčina Đurovića u kući Smolovića

Komita Božo Marković naišao je u Uzdovače pod Kitu planini i tu je našao dva poginula komita, upravo jedan u cjelosti, a drugoga pojela zverad ili pašcad, a kako se nije znalo o smrti komite Tomaša Nikolića i Gorčina Đurovića, to je pretpostavio da su oni to. Milosav Đoković iz Uskoka priča: „Naišao sam kroz selo pored kuće Dimitrija Smolovića – savardaka, kad Dimitrije me pozva da uđem u kuću, kad tamo imam šta vidjeti u samrtnom ropcu i krvi leži komita Gorčin /Đurović/ i Dimitrije reče, a nu Milosave ako boga znaš da sa ove tri žene iznesemo čovjeka iz kuće e će sad doć Švabe i kmet Pavle – Mitrov sin, pošao je da izvesti da je ubio Gorčina, oni su ga iznijeli na neki brijeg, a Pavle sa Švabama je došao kući, Milosav je pošao kući, a žene su sahranile Gorčina, Milosav je znao i prezime komita ali je zaboravio, no kako je negdje poginuo komita Gorčin Đurović to je on, a drugi poginuli je Danilo A. Perović iz Golije.

Kmeta Pavla Smolovića i ako špijuna ipak zbog raznih lažavih davanja podataka o pojedinim ljudima i njihovoj stoci cuksvir Simo Marković sa Boana izmlatio je jednog dana Pavla i uzeo 35 ovaca kao po kazni rekvizicija, a Simo je bio Srbin i ako austrijski vojnik krivo mu je što Pavle denuncira svoj narod.

U septembru 1918. g. Simo je krijući rekao seljacima da zakasne sa rekvizicijom nekoliko dana, što su oni to učinili i tako im spasao veliki broj rekvizicije, a Švabo je ostupio oktobra mjeseca.

Oktobra 1917. g. veliki se narod sakupio u Novakoviće kod crkve o nekom prazniku, službu je služio pop Aleksa Žugić, kad najedan red šapat u Crkvi glasniji, a Radomir Ćučilović uskoči u oltar pod časnu Trpezu, da se skloni. Pop se čudi što bi to kad uskoči komita Đorđija Kršikapa i Milija Ristić, pogleda po narodu, a neko dade znak te oni uskoči u Oltar i nađi Pavla pod časnu trpezu, pa onda raspali kundacima i nogama po istom i premlati na mrtvo ime, a Milašinović Jovan pobjegao na konju put kuće i žandarmerije.

Po isprebijanju Radomira narod izađe pred crkvu, Đorđija i Milija im održaše jedan govor kako će sve špijune i naoružanike isprebijati pa naposljetku ubiti iz pušaka i ako je šteta na njih fišek opaliti.

Čitali su pjesme za kmetove i kurve švabske za neke tri sestre Obradovića i druge.

Milovan Špalija kmet i špijun ubili ga Matija i Jovan Jakići 1917. godine i ubacili u neku krtolu te je narod poslije prepričavao da su ubili u lupeštinu te mu se i to pripisalo.

Matija i Jovan su po ubijanju Milovana pošli kod kuće Vasa Dokovića – Milosava i tu večerali, u neki žbun, a Švaba odmah oko 20 žandarma je za njima došla, tražila ih, a naposljetku njih 10 ušli u kuću,

neki Srbi i tražili mlijeka, a žena im dala, no su primijetili više varenike bez kajmaka, pa je upitaše kome je kajmak dat sa karlica, a baba reče djeca pojela, da, da stara, hranite ih bolje možda će vam ta djeca valjati, hoćemo sinko duše mi, mi sve ovo činimo za djecu, nas-mijaše se vojnici i pođoše, a kajmak sa tri karlice je dat u mlijeko Jakićima te večerali.

(BIICG, k. 329, f-30, 50-52)

9

Špijuni i kmetovi od Durmitora

Smolović Pavle, špijun, kmet, ubio komitu Gorčina/Đurovića/
Kondić Mihailo, špijun i kmet.

Strunjaš Mijo, -//-

Ćatović Jovan, -//-

Vuković Miladin, -//-

Radošević Stojan, -//-

Ćulinović Radomir, -//-

Karadžić Rašo, -//-

Milašinović Jovan, -//-

Džaković Mido, -//-

(BIICG, k. 329, f-30, 50)

10

Špijuni i naoružanici

Stevović Nikola, predsjednik opštine Žabljak, mjesto Grubana, on je izdao komitu Tanasija Obradovića koji poginu 1918. g. Stevović 1944. ostupio.

Karadžić Rašo, p. o. Žabjak je bio interniran, ubili ga borci NOB za izd. rad prije i poslije.

Žunjić Đorđija, naoružanik i špijun okupatorski, omladina istjerala iz sela 1918. g, prešao u Sandžak.

Žunjić Mijajlo, naoružanik i špijun okupatorski, ubiven kasnije od strane nekih Kadića za prve i posljednje njegove poslove.

Žunjić Stevan, službenik opštine, falsifikator i crnobertzijanac sa crnogorskim novcem – perperima papirnim, koje narod nije bio prijavio za štambiljanje u 50%, što je to Stevan krišom radio, ali je neko rad prijavio i Stevan osuđen od okupatora.

(BIICG, k. 329, f-30, 56)

11

Špijuni i naoružanici

Ristović Krsto, špijun – službenik kod civil-komesara dr S Slavika, ko mu se god zamjerio u gradu odmah je bio interniran kao Milo Đekić i drugi iz Podgorice.

(BIICG, k. 329, f-30, 57)

Od Pljevalja

Tasum Mujo, dželat u Pljevljima

Kurbegović Ćamil, naoružanik okupatorski

Selmanović Suljo, po ostupanju Švaba pobjegao u Carigrad

Selmanović Ahmo, -//-

Lac Ajdar, špijun i naoružanik

(BIICG, k. 329, f-30, 57)

Od Durmitora

Karadžić Mileta, kmet= ova dvojica su prošpijali Maksima Kovačević Milosav, kmet = izdao Nedića i Maksima, strijeljan Nedić Jakov, kmet i špijun.

Tomić Filip, -II-

Taušan Milutin -II-

Obradovići: Mara, Zagorka i Marija, sve tri sestre, za njih Đorđije Kršikapa pjevao uz gusle:

„Tri su sestre Mara i Zagorka, i Marija kurva najstarija“ itd.

Za kmetove: „Kmet prasicu na zapisnik pita, o prasice koliko si poharala žita, a prasicu preko njuške gudi, kmetovi su ponajbolji ljudi“ itd.

Ovih pjesama bilo je dosta nego ih je nezgodno dat.

(BIICG, k. 329, f-30, 57-58)

12

Durmitorci – komiti ubili špijune:

Čičića Milana i Mihaila, učitelja Dimića i Novaka Perovića. Raonić Jovan ostao je živ, on je šamarao svezanoga Vlada Zamajeвиća komita kad je bio uhvaćen i u lance vezan vođen za Nikšić, no da nije Vlado poginuo i njega bi ubio sa popom Dedajić koji ga prevari i navede na predaju.

(BIICG, k. 329, f-30, 58)

13

Špijun i kmet švabski

Mido Džaković je bio špijun i kmet okupatorski, i na zahtjev šaran-skih komita, šef stanice majstor Divoki je ubio svoga špijuna, Mida Džakovića i Divoki prišao komitima.

(BIICG, k. 329, f-30, 58)

14

Hvatanje komita Akima Zukovića i str. na Žabljak

Zuković Akim je interniran jula 1916. g. i sa puta od Nikšića pobjegao u komite, on je prijavljen od strane kmetova da je u šumu, i jednog dana na spavanje su ga uhvatili žandarmi predvođeni kmetovima Urošem Simićevićem i Novakom Perovićem. Novak Perović za ovaj slučaj ubiven od strane komita.

(BIICG, k. 329, f-30, 59)

Hvatanje Pula Šubarića – Bojovića

Pula Šubarića su prijavili neki seljaci i Švabe ga uhvatile. Stražar ga je vodio za Nikšić radi suđenja, no kako je stražar bio neoprezan išao pred Pulem, nevezanim i Pule uzme kamen i stražara udari u glavu, skine sa njega oružje i odjeću pa pobjegne u komite put Durmitora, zato se doznali i kmetovi: Rade Džaković, Đoko Pejović, Milovan Anđelić, Mido Džaković i predadu ga Stojanu Radoševiću i namoraju ga da Pula preda žandarmeriji, koja ga sprovede u Nikšić, osudi i objesi ga, 1917. godine u ovoj izdaji i hvatanju kako ranije tako i sada učestvovala su majke Milovana Anđelića i Mida Džakovića.

(BIICG, k. 329, f-30, 59-60)

15

Okupatorski predsjednici opština u C. G.

Stanković Vuksan, Đulići, dobar

Vuković Jovan, Bjelice, mogao je biti bolji

Radović Filip, Velimlje, dobar, interniran od Šv., umro u Tuzi 1918. g.
Kilibarda Zarija, -//- mogao je biti bolji
Kilibarda Đoko, plemenski kapetan do proljeća 1918. g.
Bjelica Filip, Banjani, mogao je biti bolji
Aleksić Vaso, plemenski kapetan, predsjednik do proljeća 1916. g.
Lekić Stevo, -//- -//-
Marsenić Gavro, Šekular, predsjednik do -//-
Krstajić Milun, Žabjak, dobar
Omeragić Adem aga, Gusinje, loš po Srbe
Nikočević Smail efendija, Gusinje, 1918. g. pobjegao kao loš u
Skadar i kao italijanskog eksponenta ubili Francuzi 1919. godine.
Savićević Blažo, Jelenak, narod ga birao, dobar
Radović Risto, Martinići, nije htio primiti dužnost, kaž. 7 mjeseci
zatvora zbog odbijanja pr. dužns.
Đurečić Radovan, Bogetići, dobar
Raković-Đurović Radovan, Trepča, kao dobar interniran u Tuzi
Samardžić Todor, Rudine, loš čovjek
Baletić Radoslav, pl. kap. Rudine do aprila 1916. g, dobar
Kastratović Radoje, Šekular, dobar čovjek
Čukić Veljko, Trepča, loš, ubiven od strane komita 1918.
Debelja Niko, Stari Bar, nije bio loš
Ferović Memed aga, Plav, loš po Srbe
Simović Đuro, Trešnjevo, dobar, ali mu je uzeo opštinu plem.
kapetan Bajo Perović pomoću okupat. vlasti
Borožan Todor, Kosijeri, nije bio loš za vrijeme okupac.
Sjekloća T. Periša, Dobrsko selo, špijun i loš, potkazao oružje u
Srdanovića i Popovića i pobjegao u Metoh.
Kosović Živko, Kapino polje, dobar čovjek
Vojvodić Savo, Konjusi, špijun kao takav ubijen 1918. g.
Vojvodić Ljubo, -II-, po povratku iz komita bio pred. op, dob.
Vukmanović Šunjo, Brčele, špijun, pobjegao u Italiju, a 1936. kao
zelenuš poginuo na Belveder
Karadžić Gruban, Petnjica, loš čovjek

Ćorović Dželadin, Zaostro, nije bio loš, korupcionaš
Dragović Boško, Ćurilac, organizovao seljake da primaju komite, u
vezi sa tim. pog. Vido Đurović komita

Karadžić Gruban, Šavnik, špijun, na dan osl. ostraha umro

Cerović Ljubo, Duži, dobar, smijenjen i uzet u taoce Švab.

Zuković Savo, Šaranci – Krš, loš, smijenili ga komiti

Džaković Mido, -/-, špijun, ubili ga komiti

Knežević Jovan, -/-, dobar čovjek

Žugić Ilija, Bukovica, dobar

Ćučilović Radomir, špijun, ubili ga borci NOB

Šćekić Šabo, Gornja Sela, predsjednik, špijun, naoružanik. On je pod-
valjivao pojedincima, stavljao oružje oko kuće ili sijenu, kao Rakoviću
Milonji i Zariji, a dovodeći Švabu, i oružje pronađu, braća Rakovići su
uhapšeni, odvedeni u taoce u Rožaj i tamo ostali 8 mjeseci u zatvor.
Uskočki komiti Radosav Žižić sa družinom ubio je Šaba, na livadi
Rakovića, otsjekli mu glavu i stavili na kolje i zatim na izvjesnom osto-
janju perili je kao biljegu i gađali. Vakmajstor Maravec iz Lubnica i neki
Turčin iz Đakovice Barjam zvani su natjerali neke seljake te su primili
oružje, i pored austrijskih žandarma i oni su bili kao spoljnji stražari
okolo kasarne, za odbranu stražara i žandarmerijske stanice.

Špijuni iz Vasojevića

Šćekić Šabo, predsjednik opštine, potisnu kapetana Bogdana
Obradovića, ubili ga komiti 1918. godine.

Šćekić Š. Leko, kmet, pljačkaš narodne imovine za račun Švaba i
svoj. Pošto mu je ubijen otac, Leko pobjegao u komite, sa Pešiće*, i
dalje pljačka i ubiven iz zasjede 1919. g.

Od Nikšića

Zvana Lonekova /poručnik/ Soka, sa njima se gola kupala u Zetu i u

* vjerovatno Pešićem

šolcu slikala, slike kod prof. Čolovića

Zvana Bobekova Joka/poručnik/

Špijuni od Pljevalja

Tutunić Ejub, špijun okupatorski od Pljevalja

Ljuca Šerif, - II-

Pedojević Pašo, - II-

(BIICG, k. 329, f-30, 79-81)

16

Zlikovački rad Stane Filipović nov. 1917. g.

Stana Filipović, rođena Krulanović, živjela je u divljem braku sa nekim cuksvirom žanadrmerije na Mačak – Župa. Njen muž Tijodor Filipović više puta ju je opomenuo da se mane žandarma i da mu ne kida nos pred narodom, ona se toga ne okani no da joj ne bi smetao jedne noći u savardak ubije muža Tijodora sjekirom, pa da bi ona to prikrila zapali savardak, i lješ izgori sav do stomaka prema čemu se ustanovilo da je zaista ubila i izgorela muža da se ne pronađe. Grupa komita Mitar Nikolić i Radojica Vojinović uhvate Stanu, preslušaju i ona priznade da je živila sa cuksvirom, kao i to da joj je muž za to prebacivao da se mane, ali je ona pravdala to da joj je cuksvir davao site, šćecera i makarona, komiti je za zločin i preljubu osude na smrt istom kaznom i prime je na neki sadjeveni list, svežu za stožinu i list zapale, tako da izgore sa listom Stana Filipović, rođena Krulanović. Bilo je ovakvih primjera dosta.

(BIICG, k. 329, f-31, 84-85)

17

Špijuni od Golije

Papović Vidan je iz dva puta dovođio žandarmeriju 1917. na kuću Perović N. Đorđije, batinali ga, mučili i zatvarali ali nije otkrio-priznao da ima oružje, te je ostao u životu.

Perišić Simo, kmet, špijun i naoružanik. Čini mi se da je to otac popa Perišića, velikog četnika, koji je ostupio i sada se nalazi u Ameriku kao izbjeglica, što se vidi iz novina.

Pored toga što je Risto Vučinić izazvao borbu protivu komita, on je uvijek pjevao i učio djecu da pjevaju: „Živio car Karlo peti i njegovi bajoneti“.

(BIICG, k. 329, f-31, 86)

18

Špijuni cetinjske oblasti

Špiro Kaluđerović, sudski pisar, za vrijeme okupacije predsjednik opštine. Zbog njegovog špijunskog rada grupa komita: Savo Raspopović, Jovan Todorović, Marko Škuletić i Perko Četković, novembra 1917. g. su ga izmlatili dobro i javno skrenuli mu pažnju da se okane posla, a ako nastavi da će biti ubiven. Pisar je bio Mihailo Vicković, dobar čovjek, no da biše Mihaila opravdali komiti su ga vezalii ko bajagi nekud odveli, pa pustili, a to je bilo ofrmalo* da ga Švabe ne terete zbog Špira. Druga grupa oko Sava Vujovića ga je ubila jer se posla nije okanio.

(BIICG, k. 329, f-31, 89)

* formalno

19

Mileva L. Gojnić iz Brčele **, bila je nemoralna i špijunka švabska. U Baru se kretala u društvu of. i podof. švabskih i na Viru pazaru sjedjela na krilo vakmajstoru Iliji Kalabi. Kad je došao Jovan Marković u kancelariju je istu našao i tjerala ga da prizna da ima žita dosta da da za otkup, što je Jovo odbijao. Ona mu je rekla daće ga, pa da ima gvozden zube. Vakmajstor mu je rekao da ide kući, a iza toga je vakmajstor Kalaba, Nikola Zlatunić i Mate Grubišić došli u kuću Jovovu i pretresli. Na tavanu je bio Mato i našao 100 kg žita i rekao da gore nema oružja sem 3–4 kg kukuruza i tako se drugi ne peše i ne uzimaše žito, dok Kalaba i Zlatunić su po kući furkali i gurali Jova da oda oružje, ali bez uspjeha.

Stric Milevin, pop Joko, opominjao je snahu i brataničnu da se okane Švaba, zato su ga one dvije tužele Kotarskom sudu u Baru, ali neki sudija Čeh, osjećaja slovenskog, nije popa Joka osudio, i tajno mu priznao pravo da ima da to spriječava.

(BIICG, k. 329, f-31, 89)

20

Špijunke i bludnice

Turčinović Ljubica, ljubavnica vakmajstora Vasilije Kuštova, ranjenoga brata Milutina je potkazala da leži ranjen i liječi se, tako su ga Švabe pronašle i strijeljale 1917. g. Ljubica je 1918. g. ostupila sa Švabom i nije se vraćala nikada kući.

Marija Gledović, izdala je za vreću site svoga kuma Manojla Mišnića i poginuo je 1917. g. Marija i sva familija je njena od strane

** Brčeli, selo u Crmnici

komita bovina* za osvetu.

Besja Šišović, izdala je komite i poginuo Mujo Rovčanin 1918. g.
Komiti su Besju ubili 1918. g.

Mara Medenica, sa ljubavnikom smakla je 2 đevera 1918. g. da joj ne smetaju, a po povratku iz ropstva 1918. g. ubila je svoga muža, poručnika Vasilija Medenicu. Mara i ljubavnik su ubiveni tek 1923. Ovo** je bio pred narodom pobratim Vučić Prelević, komita.

Milačić Velika je izdala komita Bracana Popovića u kući svojoj 1918. g. i grupa komita Prelevića ubila je Veliku.

Stana Filipović je zbog ljubavnika ubila sjekirom svoga muža Tiodora i zapalila u savardak da se ukrije. Grupa komita Stanu je primila na neki list i spalila 1917. g. Ljubavnik bio je neki austrijski cuksvir sa Mačka – Župa.

Saveta Šarović, kurva i špijunka, izdala komite i grupa Žižića je ubila 1918. godine.

Vukojević Stanojka i Mijoljka, kurve i špijunke izdale komite i seljake, grupa komita je obje ubila 1918. g.

Rubežanin Miluša, kurva i špijunka švabska, ubila je grupa komita 1918. godine.

Miličić Miluša, ista kao prethodna, ubijena 1918.

Vojinović Jelena, kurva i špijunka, ubijena 1918. g.

Čučurović Perunika, isto

Perović Stana, kurva i špijunka, ubijena 1918. godine.

Marković Plana i Grlica-Smilja, kurve i špijunke, ubijene od strane komita 1917. godine.

Ćećanović Milica, špijunka, odbjegla u Bijelo Polje.

Ranković Šunja, rodila dijete sa vakmajstorom Akrepom.

Popović Saveta, rodila dvoje djece sa vakmajstorom Tomom.

Milačić, udala se za vakmajstora Svetličić, odveo je.

Ivanović Velika, živjela sa vakmajstorom Antom Sučić.

-/- Zorka, -/- Žulević Nikolom

* pobivena, pobijena

** ovoj

-II- Milka, -II- Špurc Ilijom, sve ostavljene
Milić Novka, živjela sa vakmajstorom Stijepčić
Đukić Fema, živjela sa vakmajstorom Pinjom, ostavio
Gudović, živjela sa nekim cuksvirom, ostavio
Milović Savna, živjela sa vakm. Kratovilom, odveo je.
Knežević Njegosava, kurvala se sa vakmajstorom i špijunka
Milunović Miluša, kurvala se sa vakmajstorom, muž je os.*
Drljević Olja, živjela sa ofic. i odveo je u Poljsku.
Nikolić Plana, živjela sa vakmajstorom Kazezić Jozo.
Došović, živjela sa vakmajstorom Boškom Klajić, ost.
Đurićanin Stana, kurvala se sa vakm. Tomom Prša /i špijunka/ ubi-
jena od strane komita 1918. g.

Grdinić, živjela sa vakmajstorom Maslenka, ubijen je
Raosavljević Mijoljka, kurva i šp. sa vakm. Nagličem
Matanović Milica, kurvala se sa kapetanom Mađerević
Vlahović Dunja se kretala u njihovom društvu – sumnjiva
Mardokić, kurvala se sa obrstom Saltiković
Vukosavović, živjela sa vkm. Rogulić, odveo je kući
Korpicka Kosa, kurvala se sa Švabama i špijunka bila
Bojović Darinka, sestra Boškova, za vakm. Divoki, odveo je kući po
ratu, Čeh.

Trebešanin Rosa, kurva stara i špijunka švabska, izdala Milovana
Lopušinu i strijeljan

Grbović Marija, živjela sa nekim Švabom, ali je odveo
Radović Raka, kurva, 2 djece rodila sa vakm. Teslović
Lisičić, kurva, rodila dijete sa baronom Krumerom, civ. kom.
Ljumović Miluša, kurvala se sa žandarmima, batina* i pobjegla
Niković Dunja, špijunka i kurva, ubijena 1917. g, komiti Dakić
Redžić neka kurvala se i udala za vakm. Petrović, ubio ga M. M.
Mićunović Marija, kurva i špijunka
Petrušić Rosa, kurva i špijunka, svećala špijuna muža

* ostavio

* batinata

Kecojević Rosa, kurva i špijunka, osječen joj nos, Tadići gr.

Backović Đ. Anđa, kurva, zlikovca, Nikole Perkovića, ostupala i
uh.**

Delić Petruša, kurva i špijunka, ubijena 1918. godine.

Obradović: Mara, Zorka i Marija, kurve švabske, pjesma postoji

Gojnić Mileva, kurva i špijunka švabska.

Napomena: ove nevaljalice su se čuvala, a prilikom ostupanja
Švabe, sa njima su pošle u svijet se zaturile, i kasnije neke vraćale, inače biše
sve bile potučene, neke su u jamu bačene.

(BIICG, k. 329, f-31, 90–92)

21

Oni koji pobiše borci NOB

Uskoković Aleksa, špijun

Karadžić Rašo, -//-

Savićević Tiodor, -//-

Omerbašić Derviš

Karadžić Rašo, špijun

Koprivica Džoka

Laban Vaso

Stojović Novo

(BIICG, k. 329, f-31, 92)

22

Puškonoše i špijuni nepobijeni

Glušica Milovan, ostupio, krio se negdje

Koprivica L. Luka, -//-

**
uhvaćena

Milović Tripko, -//-
Bajović Jovo, ubili ga zelenaški komiti
Tomić Radoje, krio se i povratio kasnije
Nikolić Mikonja, plem. kapetan, isto
Bratstva Kosovići, Savićevići, Zečevići i Vučurovići – naoružanici
Janjušević Nikodije, kaluđer, batinat
Gezović Pavle, odselio u Peć, kučka tamo umro
Đurđevac Sekule, špijun, naoružanik
Saveljić Đuro, naoružanik, krio se
Bešić Boško, -//-
Radović, -//-
Nikolić Novak, -//-
Nikolić Petar, -//- ubijen 1918. g.
Ivanović Miljan, ot seljen u Metohiju
Žarić Mitar, pušku je uzeo radi lova, inače dobar
Vučinić P. Marko, naoružanik i špijun
Krivokapić Blagota, -//-
Dubljević Miloš, -//-
Radović Radule, -//-
Šipčić Mujo, -//-
Karadžić Gruban, -//-
Mustafagrudić Šerif, -II- i brat mu
Vujović Pero, -//-
Nikčević Pašo, -II- spasao vakmajstora Perkovića, zlikovca
Nikčević R. Radojica, -//-
Lalatović Stevan, -//-
Glušica Mirko, -//-
Roganović Blagota, -//-
Smolović Pavle, 4 ubio komitu Gorčina vjerovatno Đurović
Kondić Milovan, špijun
Strunjaš Mijo, -//-
Ćatović Jovan, -//-
Vuković Miladin, -//-

Radošević Stojan, -//-

Ćulinović Radomir, -//-

Milašinović Jovan, -//-

Stevović Nikola, -//-

Žunjić Đorđija, naoružanik i špijun

Žunjić Mijajlo, -//-

Ristović Krsto, špijun

Tasum Mujo, -//-

Kurbegović Ćamil, -//-

Selmanović Suljo, -//-

Selmanović Ahmo, -//-

Lac Ajdar, -//-

Kovačević Milosav, -//-

Nedić Jakov, -//-

Taušan Milutin, -//-

Šćekić Leko, -//-

Tutunić Ejub, -//-

Luca Šerif, -//-

Pedojević Pašo, -//-

Radović Jovan, naoružanik bez zauzimanja okupatora

-//- Minja, -//-

-//- Zeko, -//-

-//- Milovan, -//-

-//- Milo, -//-

-//- Niko, -//-

Stojković Jakov, -//-

Radović Bogić, progira* povratak komita, naoružanik

-//- Mihailo, u potjere sa Švabom za komitima

Radović Vuksan, naoružanik sa Švabama tjera komite

-//- Miloš, -//-

-//- Vuksan, -//-

-//- Bogdan, -//-

* propagira

Đuranović Tale, -//-

-//- Jovan, -//-

-//- Bogić, -//-

-//- Mitar, -//-

-//- Risto, -//-

-//- Lazo, -//-

Raspopović Šćepan, -//-

-//- Petar, -//-

Bešić Luka, -//-

Stojović Lazo, -//-

Perišić Simo, -//-

(BIICG, k. 329, f-31, 93–95)

23

Dali dobrovoljni prilog za podizanje spomenika Franju J. na Lovčenu

Vučinić Vučina, Bešić Janko, Marković Nika i Lakić, Vuković
Milutin, Dragičević Marko, Jovović Marko, i dr.

(BIICG, k. 329, f-31, 95)

24

Oni koje su komiti ubili

Džaković Mido, špijun i naoružanik

Roćen Stevan, -//-

Vujačić Boško, -/--

Škuletić Blažo i brat, -//-

Dervišević Selman,	-//-
Đikanović Lazar,	-//-
Nikoletić Minja,	-//-
Nikoletić Rade,	-//-
Nikoletić-Đurićanin Stana,	-//-
Radović	-//-
Vujisić M. Milosav,	-//-
Vujisić M. Bogić,	-//-
Marović Saveta, kurva i špijunka	
Petrović Vasilije, špijun	
Perović Novak,	-//-
Dimić Lazar, učitelj,	-//-
Čičić Mihailo,	-//-
Roćen Milovan,	-//-
Anđelić Milan,	-//-
Kršić Stojan,	-//-
Kuzman Fema, domaćica, špijunka, ubijena	

(BIICG, k. 329, f-31, 96)

25

Pavino Polje

Asanbegović Hamdija, zlikovac, nagovorio Austrijance i muslimane, te su ubili sveštenika Neša Joksimovića 1916. godine, 1918. pobjegao u Tursku.

Bijelo Polje

Kajabegović Hilmid beg, zlikovac, ubijen krajem 1918.

(BIICG, k. 329. f-31, 98)

Predsjenici opštine u Limjane *

Špadijer Mitar, loš čovjek, špijun, narodni neprij.

Darčević Ivo, -//-

Ove zle ljude su prikazali seljaci grupi komita Lazara Pavićevića i njihov oko 15 došlo je da likvidira Mitra i Iva, jula 1918. g. ali kako je došao bio iz zarobljeništva učitelj Nikola Klisić ne znajući prilike, a znajući Lazara od ranije, on umoli komite da ne ubiju ta dva izroda i tako im se prođe da ne budu likvidirani.

Špijuni i narodni neprijatelji

Risto Kovačević, kmet u selo Gluhi Do, špijun okupatorski, on je pokazivao mnoge ljude da imaju veze sa komitima kao:

Vojvodić Vaso, jatak komitski, prebijan, zatvaran u Barsku tvrđavu.

Ostojić Rade, -//-, tukao ih felberber Karpan.

Nedić Vidosava, špijunka, denuncirala Nediće i dr. seljake da su komitski jataci, batinala je grupa komita Kecojević Marka.

Po ostupanju Švabe, Risto je se iselio iz Crmnice u Ulcinj 1918. g. i tako se spasao smrti da ga seljaci ne ubiju.

Vuković Živana iz Polja, špijunka, objesila je grupa komita Radosava Žižića 1918. godine.

Krgović Milisav, kmet i špijun, sakrio se 1918/19. g. i ostao živ. Neprijateljski rad nastavio 1941. i ubili ga borci NOB '42.

Vuković Jakov, kmet i špijun okupatorski, sklonio se 1918. g. a špijunski rad nastavio 1941/44. g. i da ga ne bi ubili borci NOB, prilikom ostupanja četnika i okupatora sam se ubio 1944. g.

Pešić Jovan, špijun opasan, kako je to prenio poslije rata u Mostaru našim studentima bivši vakmajstor Ivan Barišić.

* Limljani, selo u Crmnici

Savo M. Ostojić iz Crmnice prilikom dijeljenja nepravilnog trebovanjana na Vir pazar, udario štapom po glavi nekog vakmajstora, šefa stanice, i Savo je za to osuđen 15 g. robije. Platilo sve sudske i nanijete štete, vakmajstoru troškove, da mu je kuća i imanje opljačkana, on zatvoren u tamnici pod voleta u Baru, đe je tučen svaki dan, mučen i poslije izvjesnog vremena teško obolio i izbačen iz tamnice, te umro 1918. g. kod kuće. Tako je mučena i njegova žena Mara, zatvarana, puštana, i ona je od batina umrla 1918. g.

(BIICG, k. 329, f-31, 99, 104)

27

Predsjednik opštine u Bistrici

Raković Jovan, špijun i naoružanik. Ubila ga grupa kom. Kršikape Đorđije 1918. g. Špijunka je bila i Čana Perović, ali ubijen sin Novak Perović koji je bio sa majkom.

(BIICG, k. 329, f-31, 105)

28

Oružanik i špijun

Šestanin Amet, naoružanik i špijun švabski, ostupio 1918. sa Švabom u Sarajevu i tamo se nastanio.

Predsjednik opštine u Baru

Branković Luka, dobar, bio je kratko vrijeme mjesto Debelje N.

Sudije kotarski

Ivović Đuro

Vukotić Mitar
Dragović Nikola
Đurović Luka
Filipović Ilija

(BIICG, k. 329, f-31, 109)

29

Austrijski naoružanici i finansi

Bakrač Petar iz Pive, naoružanik, finans

Vasović Anto -//-

Nikčević Zeko od Nikšića, -//-

Naoružanici, finansi oni su odlazili pored svoje dužnosti sa žandarmima u potjeru i borbama sa komitima, no na ove trojicu se ne žalilo, kako reče komita Rade Glomazić i već krajem ostupanja austrijske vojske su prišli komitima Rada Glomazića i napadali zajednički ostupajuću vojsku.

Ubijeni špijuni od strane komita

Mirić Petruša, špijunka švabska, ubivena 1918. godine.

Gutović Drago, kmet i špijun.

(BIICG, k. 329, f-31, 110)

30

Učitelji, nenarodni ljudi u vremenu okupacije 1916–1918. godine

Učitelji i popovi su nekad važili kao veliki nacionalni borci protivu

napadača, komandovali, vojskovođe bili, plemenski kapetani i junaci, ali ovi niže označeni podbaciše kao:

1. Mijušković Ilija, pop, i učitelj, špijun okupatorski, internirao mnoge seljake kao familiju Premovića i tamo umrla 3 člana familije u Tuzi, Perunovića i dr. Ubijen 1918.

2. Krnjević Ignjat, učitelj, špijun, prijavio Marka Gardaševića da * komitski jatak i povremeno krišom učestvuje u borbe te ga Švabe uhvatile i strijeljale u Nikšić 1918. god. Internirao u Tuzi Jokiće, Vujoviće koji su tamo pomrli, ubiven 1918.

3. Ćuk Rade, učitelj, špijun i naoružanik, zadržao komite na ručak, a izvestio vojsku na Nozdru koja je došla febr. 1918. napala komite i ranila Krivokapića Đura, Nikčević Lazara, Uskokovića Grujicu i Pešikana Nikolu.

4. Bulatović Dimitrije, učitelj, špijun, odveo austrijsku vojsku u Višnje januara 1918. g. i napala komite koji su poginuli: Đurđević Sava i Radule, Radulović Draško i Spasoje, Drašković Jošo, Miković Pero, Vukotić Spasoje, Čolić Nikola i Neđeljko, Dimitrije ubijen od strane boraca NOB 1944.

5. Vuković Mirko, zastupnik učiteljski, špijun, zajedno sa Dimitrijom odveo vojsku na Višnje, a pored toga pokazao je Jovana Minića da ima pušku, municiju, bombe i Jovan strijeljan 1917. g.

6. Kaluđerović Špiro, pisar sudski, učitelj i predsjednik opštine, špijun i naoružanik, grupa komita Sava Raspopovića ga je batinala 1917. g. za izdajnički rad, ali je i dalje Špiro nastavio tako da ga je ubila grupa komita Sava Vujovića 1918. godine.

7. Krkelić Risto, učitelj, špijun, odao grupu komita đenerala Vešovića da se nalaze u pećini 'Gluvaja' đe su bili opkoljeni i jedva se spasli, Vešović ga je osudio zato na smrt njega, Miloša Dujovića i Šćepana Marnića, ali ih je spasio iz grupe Milosav Raičević.

8. Rakočević Radoje, učiteljski zamjenik i kotarski sudija, špijun i naoružanik. Ubili ga borci NOB 1942. kao italijanskog špijuna.

* nedostaje riječ: je

9. Petrović Mileta, učitelj i špijun, njemu je pripisano da je izdao komita Vasilija Spahića i poginuo u kući Jagoša Mijovića nov. 1917. Nije htio dati dužnost svome rođaku Arsu Petroviću, koga su ubili borci NOB 1945. g. u Beograd. Mileta je isključen od strane kolegijuma sreza Podgoričkog 1919. g. da nema moralne vrednosti i ne može biti prosvetni radnik u školi da vaspita omladinu.

10. Pešić Jovan, učitelj, špijun, njegov rad otkrio vakmajstor Barišić, grupa komita Perka Četkovića je došla u kuću Pešića 1917. g. da ga ubije, no se Jovan sjetio i sazvaio sjednicu i tako ostao, a poslije bježao u Danilovgr, učestvovao u izdaji grupe učitelja i otkrio plan nastave za koje su osuđeni Brajović, Dragović i Đuranović, kažnjeni po 3 mj. zatvora i internirani u Austriju 1916. g.

11. Brajović Lazar, učitelj, Jakšin upravitelj, i on je izdao Jakšu i druge, na sud svjedočio da se oni ne pridržavaju programa nego na svoj način predaju srpski ne lat.

12. Radović Vuksan, učitelj, izdao grupu, otkrio rad, a kažnjen je formalno 15 dana, upravo ono što su bili do osude u zatvor. Primio oružje od okupatora 1917. g.

13. Dedajić Lazar, pop i učitelj, prevario komite Vlada Zmajevića u nekoj pojati sa jednim komitom te se predali 4 - ma * žandarmima, razoružali i svezane povezli u Nikšić, pored toga sa njim je bio – sa Lazarom i Jovan Raonić, oba špijuni, Vlado je pobjegao iz zatvora i ubio popa Dedajića 1918. g.

14. Minić Arso, učitelj, predsjednik opštine, špijun, ubili ga borci NOB 1942, za prvo i drugo špijanje.

15. Milačić Marko, učitelj, pijanica i kroz to pijanstvo postao špijun, potkazao je rođaka Jefta Milačića da je jatak komitski i streljali ga Švabe 1918. g.

16. Golubović Vasilije, špijun, izbegao iz Podgorice i priključio se srpskoj vojsci u Peć i otuda došao kao oslobođilac i pošao do Kotora. Ovoga rata je bio špijun i ubili ga borci NOB 1945. kod Zidanog Mosta.

* treba: ca

17. Dimić Lazar, učitelj i špijun, ubijen 1918. godine.

18. Popović Đorđije, učitelj, predsjednik opštine, špijun, po naređenju komita podnio ostavku na položaj, no ipak ubila ga je omladina 1918. g. za izdajnički r.

19. Vučinić Vučina, učitelj, loš čovjek, dao prilog za podizanje spomenika Franju Josifu na Lovćen 1916. g. Zbog toga su ga učitelji sreza Podgoričkog isključili iz udruženja da nema moralnog prava da vaspitava omlad. 1919. g. pobjegao u Gaetu – Italija, prišao zelenašima. Ovoga rata sa svom familijom bio u NOB. Nosioci spomenici iz 1941. g. svi su članovi familije, pa neki narodni heroji.

20. Velašević Boško, učestvovao sa grupom na starni okupatora protiv Jakše, Toma, Andrije i Velizara te su kažnjeni po 3 mjeseca zatvora i internirani u Austriju do kraja rata 1918. godine.

(BIICG, k. 329, f-31, 113–115)

31

Komiti koji se predaše bili su špijuni okupatorski

Rašović Milovan, predao se 1917. godine, a dalje je bio neki liferant i špijun žandarmerije na Kuče. U 1941. opet se stavio na raspoloženje okupatoru protivu partizana i ubijen je kod Zidanog Mosta 1945. godine.

Prelević Vujadin, predao se 1917. godine. Bio je špijun i predsjednik opštine okupatorske, ubijen od strane komita 1918. godine.

Prelević Zarija, isto kao Vujadin.

Oba Prelevića je ubio komita Vučić Prelević, a Rašovića nije mogao uhvatiti da ubije nego se čuva dobro, sve dok su Prelevići poginuli 1923. i '25. godine.

Milovan Rašović koliko je bio pokvaren davao je nekim službenicima okupatorskim uvjerenja kako su bili poštteni, a to je izdavao u svojstvu komite po oslobođenju. Uvjerenja sam vidio kod Andrije

Mrčarice i dr. 1958. godine, koja pokazaše da mi se pohvale o njenom radu za vrijeme okupacije 1916–1918. godine.

Janjić Nakod^{*}, komita je bio hrabar. U borbama 2 puta ranjavan, ali kada se predade đeneral Vešović Radomir, neki kmetovi i seljaci posavjetuju Nahoda da se preda, i onako je teško ranjen, a Švaba je amnestirala sve zločine prema njima učinjene, i tako se predade Nahod. No, kasnije ga neki seljaci prijave i Švabe ga strijeljaju.

(BIICG, k.329, f-31, 116)

32

Oni koji se ne služiše primjerima čojstva i junaštva

Bobičić V. 2 đevojke uz rođaka Luku šetale sa švab. oficirima, na štetu sela i svoga ugleda, inače kćeri dobra čovjeka i oficira koji pogibe na Bardanjol 1913. g. Komiti grupa Rada Sekulića ih je batinala i htjela objesiti, ali ih je spasao kum neki Bogetić, jedna od njih je od tih batina umrla 1918. g.

(BIICG, k. 329, f-32, 128)

33

Opštine u Bjelopavliće

Opština Žrebaonik^{*}

Šaranović Rako predsjednik opštine, postavio ga Luka Bobičić kao

^{*} Nahod, Naod

^{*} Ždrebaonik, selo kod Danilovgrada

svoga saradnika, mnoge je internirao u Vuksan Lekić i dr. kao Stevana Bogetića i mnoge druge. Grupa komita Vida Đurovića koja je ubila predsjednika opštine Martinicke Mašana Radović, Rade Sekulić i Jovan Jovović pošli su put Gorice, a Rako je viknuo seljake da uhvate ubice, no se komiti udaljili, ali decembra 1917. g. komita Sekulić je izmlatio za taj kao i druge slučajeve Raka Šaranovića kao loša čovjeka. Rako se poslije krio od komita do oslobođenja.

Opština Han Vučinin

Pavićević V. Petko, predsjednik opštine, nije bio loš, nego su bili gori njegovi kmetovi po narod.

Naoružanici u Rsojeviće

Pavićević P. Spaija, barjaktar četni, 1917. godine je primio okupatorsko oružje i sa puškom izlazio na planinu Sinjajevinu. Grupa komita Đordije Kršikape i Radosava Žižića, Ivana Saveljića su došli na planinu i poslali 8 komita koji su uhvatili Spaiju i doveli ga sa puškom, na isleđenje kod Kršikape, Žižića i Saveljića, u vezi novih direktiva komitskih da se svi naoružanici razoružaju, starcu su uzeli pušku, a nijesu ga ubili. Spaija se branio da je uzeo pušku iz bojazni od Švabe jer su ga oni rođaci 9 lupeža pobijenih klevetali da je jatak komitski i da dolaze kod njega. On se time mogao i braniti jer su ta lupeška grupa Pavićevića pobijeni jula 1918. godine, a ovo je bilo istog mjeseca. No, ipak ga je branio Ivan i neki naši Brđani da je dobar čovjek i da ta puška i ako švabska nije protiv komita.

Predsjedjednik opštine Sinjajevina

Pavić D. Bobičić, desečar crnogorske vojske, a brat Luke Bobičića, kotarskog sudije. Luka ga je postavio za predsjednika planine Sinjajevine Bjelopavličima. Pavić je imao i pušku. Grupa komita

Bojovića i Jakića došla je da ga uhvati i ubije, ali je on opazio iskraj torine, pobjegao niz planinu u gaće i košulju, i tako se spasio i juna* pobjegao sa planine i nije se vraćao.

Naoružanik

Dordije T. Žunjić je bio naoružanik – žandarm i finans okupatorski, izdizao na planinu sa majkom. Ista grupa komita Bojovića htjela ga je razoružati i ubiti, ali je pored torine pobjegao i ostavio stado u planinu, tako mu je i majka pobjegla, za njim da je ne umlate.

Žandarmerija iz Spuža i vojska iz Podgorice, oko 50–60 vojnika, je došlo na planinu da mu sagna živo i mrs. Tu su bili naoružanici-žandarmi austrijski Spužani:

Jole Makočević, Đorđija Žunjić, Vuko Perović, Jašo Knežević, Živko Plačković sa dva brata, i tako su to živo sagnali, niz planine, a komite o tome niko nije izvijestio da biše pošli u potjeru i prijetok da napanu i pobiju.

(BIICG, k. 329, f-32, 130–131)

34

Partifirer i špijun Blagota Kitaljević iz Šavnika

Suprotno Vukotićima: Lazaru, Peru i Minji, ili barjaktaru Mitru Stanišiću, Blagota Kitaljević sa družinom drukče je gledao na okupatora, stavio mu se u službu sa svim srestvima, kao špijuni partifirer – nastojnik puteva. Mobilisao je narod da radi na puteve i ako go, bos i gladan, za račun okupatora i sebi da pridobije privilegije, dobru situ i masti. Mučio je narod strašno, a ko nije htio da radi preko nekog Modriča, odmah se takav internira u zloglasni logor Vuksanlekić đe je pola od interniranih umrlo.

(BIICG, k. 329, f-32, 134)

* vjerovatno: junak

35

Naoružanici iz Bjelopavlja

1. Petričević Milosav iz Vražegrmaca, bio je u potjere za komitima
2. Petričević Panto -//-, -//-

Ostali su pukim slučajem neubijeni 1918. god, sakrili se prilikom ostupanja Švaba.

(BIICG, k. 329, f-32, 160)

36

Komiti iz Gornje Morače

Todorović Janko, živ, inače svi ti njegovi rođaci na čelu sa Antom koji je ubiven bili su naoružanici.

Potkazivači:

Mišković Đorđije iz Mijokusovića, kada su komiti Pješivački dotjer-ali svoju stoku, da škole* kod rođaka Radonjića i drugih da je ne uzmu Švabe, ovaj Đorđije kazao je nekom starešini štrajcuga /150/ vojnika za tu stoku sakrivenu iz Pješivaca i čitav mjesec novembar 1917. g. Švabe su ovu stoku-koze i ovce klali i pekli peciva, a drva su sjekli brglje ispod loza da je viša šteta.

(BIICG, k. 329, f-32, 161)

* sklone

37

Komiti ubili špijuna

Grupa komita Miga Kršikape ubila je špijuna i naoružanika iz durmitorskog kotara, novembra 1917. g, Kotlicu Mijata.

(BIICG, k. 329, f-38, 230)

38

Dopuna borbe na Vraniske njive jula 1918. g.

Rogamljani su teretili Marka Petrova Vukanovića da je on učesnik u potkazivanju da će komiti preći u podne most na rijeku Zetu i da je on primijetio komite u smokve Rogamske, đe sjede u ladu i pošao u Podgoricu u komandu vojske i došao sa dva kamiona vojnika na Vranicke njive.

Zbog ovog slučaja Marko je poslije 1920. godine prešao u Metohiju i tamo je poginuo od nepoznatog lica.

(BIICG, k. 329, f-38, 231)

39

Naoružanici, finansi i špijuni u Podgorici

Marković Ilija, naoružanik opštinski

Šaković Jovo, -//-

Burić Pero, -//-

Keković Petar, -//-

Mirošević Tomo, službenik opštine i špijun

Golović Radomir, partifirer, mučio ljude gladne da rade, što bolje za račun okupatora, a to je išlo u njegov račun.

Dr Božidar Perazić, službenik i špijun okupatorski

Dr. Božidar Perazić sa dijela Paštrovića, austrijski podajnik, po završenoj medicini došao na službu na Cetinje, i knjaz-kralj Nikola ga uzme za dvorskog ljekara te je obavljao službu ljekarsku Dvoru kuće Petrovića i viđenijim cetinjskim familijama. Prilikom okupacije Crne Gore januara 1916. g, dr Perazić nije izašao sa kraljem Nikolom kao dvorski ljekar nego je ostao i dočekaio okupatora, stavio mu se u službi u čin kapetana, kao takav odmah uniformisan kao austrijski oficir, vršio dužnost neko vrijeme upravnika bolnice Danilo I, a kasnije priješao i u Beč. Po ostupanju austrijske vojske dr. Perazić je napustio Cetinje, nastanio se kasnije u Suboticu i Beograd, ali se na Cetinje nije smio povratiti.

U Bečkom arhivu je poslije Prvog svjetskog rata ustanovljeno da je dr. Perazić, Srbin iz Paštrovića, dvorski ljekar kralja Nikole bio austrijski špijun i zato primao naknadu neku, koliku to on jedino zna. Koliko je kralj Nikola i vlada imali u njemu povjerenja niko nije pomislio da bi taj Srbin ugledni, imajući zavidni položaj moga biti austrijski špijun, nego se to ustanovilo-otkrilo poslije Prvog svjetskog rata u arhivu Bečkom. Dr. Perazić kao lični ljekar kralja Nikole zalazio je u sva poslanstva na Cetinje i naravno vršio im ljekarske usluge, a to ne znači i da je* i tamo vršio obavještajnu službu, ne sumnjajući u njega, naročito kod Rusa, đe je zalazio svaki dan.

(BIICG, k. 329, f-38, 258–259)

* nije

40

Naoružanici u Zatrijebač

Austrijske vlasti su odmah počele propagandu kod katoličkog življa, državljana crnogorskih, da se javljaju u vojsku i žandarmeriju, a tako i kod Muslimana, te su sa njima popunjavali žand. stanice po Crnoj Gori. Naoružanika je bilo iz Zatrijebča:

- Đokić Prenčo, u svom mjestu nije bio loš
- Nikočević Toma, -//-
- Lekočević Petar, -//-
- Đonavić Nikola, -//- nego su ovi bili u potjere za komitima po Kuča, još je bilo 40 žand. iz sreza Tuškog.

(BIICG, k. 329, f-38-40, 294)

41

Špijuni okupatorski iz Podgorice

Ristović Krsto bio je na službi kod civil komesara dr. Slavika kao činovnik, a u isto vrijeme i špijun. On je provocirao neku grupu Podgoričana kada su pili neku noć u kafani, pa im skretao pažnju na da ne pjevaju nacionalne pjesme, napadaju okupatora i dr. Milo Đekić ga je upozorio da pije i ništa drugo sa: „Pi proroče iz čaše svečeve, al sjekiru čekaj u očima i td“. Ristović je napustio društvo, a sutra dan je došao narednik CGV. Veljo Golubović, šef gradske policije sa dva austrijska felberbera i naredio mu da se za deset minuta opremi za interanaciju u Austriju. Tako Milo i sva grupa je internirana, i proveo u razne logore i bježao.

Krsto je ostupio sa Švabom do Beča oktobra 1918. godine, a kad je čuo za formiranje nekog voda Crnogoraca pod komandom narednika Marka Velimirovića iz Podgorice prišao je njima u Prag. No, kada su doznali da je on kao špijun ostupio, Milivoje Račić je predložio da ga ubiju, no Marko * ipak kao zemljaka poštediti i rekao da će sa njime raspraviti u zemlji po dolasku, ali ga izključio iz grupe.

Krsto se odmah snašao kao majstor i stavio se u obavještaj. predstavnicima SHS, u Pragu i Pešti odigrao važnu špijunašku ulogu, a to se ispostavilo na ovaj način:

Milo Đekić sa družinom optuže Ristovića za izdajnički rad, i naznače okružnom načelniku podgoričkom Radovanu Boškoviću da * Krsto nalazi u Beograd. Radovan tužbu dostavi na nadležno mjesto u Beograd, ali otuda dobije izvještaj da je Krsto odigrao važnu obavještajnu službu u Pešti prilikom pokreta Bele Kun i dr. i da mu se za sve ranije oprašta. To Radovan saopšti Milu i družini da mu se ne može učiniti ništa zbog iznjetog njegovog rada u Pešti i Pragu.

(BIICG, k. 329, f-39, 214)

* ga je
* se

IZ KORESPONDENCIJE FRA DONATA JELIĆA (1600–1676)

Ivan Jovović

The correspondence of Fra Donat Jelić from Spič is an important historical source on the church circumstances in the region under the jurisdiction of the Archdiocese of Bar that also provides a direct insight into the process of human trafficking in the Adriatic, which was especially intensified during the he War of Candia (1645 –1669). The letters of this Catholic prelate addressed to various civil and ecclesiastical authorities in the Kingdom of Naples, including the Pope himself, indicate his self-sacrificing activity in the redemption and release of slaves of Slavic origin from the eastern coast of the Adriatic, imprisoned throughout the cities of southern Italy, regardless of their religious affiliation.

U okrilju državnih i/li vjerskih ustanova i institucija pohranjena je naša kolektivna memorija, koja u određenom istorijskom trenutku, najčešće povodom nekih jubileja dobija forme kulture sjećanja, a preko kojih se neka zajednica identifikuje sa zaostavnštinom predaka. Tako je u organizaciji Župnog ureda Sv. Marije – Sutomore u avgustu 2020. godine postavljena u dvorištu iste crkve spomen ploča u čast fra Bogdana Donata Jelića i njegovog sinovca biskupa Marina Jelića. Na osnovu sadržine teksta na navedenoj ploči zaključujemo da je taj čin bio izraz zahvalnosti današnjih generacija Spičana – katolika ovim crkvenim prelatima, koji su u najtežim vremenima bili uz svoj

narod i Barsku nadbiskupiju (sredina XVII stoljeća), obavljajući službu u župama Spič i Sozina.¹

Istorija Katoličke crkve u Crnoj Gori, naročito, Barske nadbiskupije predstavlja i danas polje nezavršenih naučnih istraživanja, iako su mnogi izvori dostupni zainteresovanoj javnosti za dalju naučnu interpretaciju. Rekonstrukcija njene prošlosti predstavlja naučni izazov, što je posljedica uništenja srednjovjekovnog arhiva Barske nadbiskupije nakon pada Bara pod Osmanlije 1571. godine, uključujući i ostale arhive njenih crkvenih ustanova (od katedralnog, preko kolegijalnih crkava, te samostana, do bratovština ovog grada). To je jedan od bitnih razloga zbog čega smo objektivno uskraćeni za mnoge spoznaje koje su obilježile srednjovjekovlje na crnogorskom prostoru.²

Nedostatak arhivske građe, koja se odnosi na ovu duhovnu instituciju, naročito za razdoblje novog vijeka, možemo u izvjesnoj mjeri kompenzovati spisima koji su pohranjeni u ustanovi rimske kurije Kongregaciji za širenje vjere u Rimu, osnovane 1622. godine. Zahvaljujući ovom rimskom arhivu možemo odrediti bitne sastavnice crkvenog, uopšte, društvenog života Barske nadbiskupije i njenih vjernika pod Osmanlijama.

Uprkos činjenici što su sačuvana brojna akta o Barskoj nadbiskupiji, uključujući i korespondenciju fra Bogdana Donata Jelića, koja je kontinuirano upućivana ustanovama rimske kurije, zahvaljujući autoru studije Jovanu Radoniću *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje*, ime Donata Jelića je neobjašnjivo stavljeno u krajnje negativnu konotaciju.³ Nekritičkim preuzimanjem stavova iz navedene knjige od strane pojedinih lokalnih publicista, koji

¹ Jovović I., Osvrt na nedavnu proslavu blagdana svetog Roka u Sutomoru, *Pobjeda* 13. septembar 2020, str. 15.

² *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (Ivan Marković, Moric Faber, Dane Gruber), Matica crnogorska – Nadbiskupski Ordinarijat Bar, Bar, 2014.

³ Radonić J., *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje XVI – XIX veka*, Beograd, 1950.

su dodatno, preko upitnih narodnih kazivanja, gradili neobjektivnu sliku ne samo o ovom crkvenom prelatu, već i o vjerskim odnosima u prvoj polovini XVII stoljeća na prostoru Barske nadbiskupije, naročito u Spiču.

Izvlačenjem iz konteksta i selektovanjem podataka sadržanim u pismima fra Donata Jelića nastavljeno je u radnjama savremenika, naslanjajući svoja stanovišta na naslijeđenom antikatolicizmu i negiranju njegove autohtonosti na prostoru Crne Gore još od vremena dinastije Vojislavljevića.⁴ Na osnovu takvih konstrukcija mogu proizaći mišljenja da su Osmanlije pogodovala importovanju katolicizma na crnogorskom prostoru, što je ne samo tendenciozno, nego i apsurdno sagledavanje prošlosti, naročito ako je opštepoznato da je najstarija duhovna institucija na tlu Crne Gore Dukljansko-barska nadbiskupija.⁵

U razmatranju predmetne tematike treba napomenuti da Barska nadbiskupija niti Kotorska biskupija nijesu inicirale sveobuhvatna arhivska istraživanja rimskih ustanova, što je otvorilo mogućnost raznih proizvoljnih interpretacija vjerskih prilika, čak proizašlih iz akademskih krugova, prema kojima ne postoji akt koji bi bio potvrda da je neki hrišćanin nasilno primio islam.⁶ Da

⁴ Veković M., *Crna Gora i Rimokatolička crkva (1622–1878)*, Beograd, 2012.

⁵ Živković D., *Istorija Crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje, 1989; Šekularac B., *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje, 2009; Zbornik radova *Vojislavljevići*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2015;

⁶ www.sandzacke.rs, „U Novom Pazaru promovirana *Ontlogija islama* akademika Ferida Muhića“, 19. 07. 2022. Pisac predgovora ove knjige akademik Šerbo Rastoder, između ostalog navodi: „Nema nasilnog nametanja islama. U historiji nema dokumenta koji bi povrdio da je islam bilo kada i bilo gdje nametnut. Iz toga izvlačim sledeći zaključak, ako nema, a nema nasilne primjene islama, onda je pojam islamizacija poguban i pogrešan, odnosno islamizacija sama po sebi podrazumijeva neku vrstu nasilja i on je odbacuje brojnim primjerima kojima dokazuje upravo suprotno“.

je nasilna konverzija vjere na ovim prostorima bila uobičajena praksa, naročito tokom trajanja ratnih dešavanja, svjedoče konkretni primjeri nasilnog pokrštavanja muslimana, što vidimo na osnovu akta iz 1650. godine, kada su nakon osvajanja Klisa (Dalmacija) mletačke vlasti zarobljeno muslimansko stanovništvo tretiralo kao roblje, pa je, između ostalog, ćerka kapetana spomenute tvrđave, Džafera, pokrštena u Margaretu, i na taj način se udala za kapetana Petra Šestana.⁷

Iz svega naprijed navedenog, nameće se zaključak kako su ličnosti, poput fra Donata Jelića, namjenski stavljane na margine zvanične historiografije. Da je neophodno preispitivanje i nova interpretacija vjerskih odnosa na crnogorskom prostoru jasno ukazuje pohranjena arhivska građa Kongregacije za širenje vjere u Rimu, a značajan dio iste objavljen je u zbornicima 80-ih i 90-ih godina prošlog vijeka u Beogradu i Rimu. Među tom dokumentacijom nalazi se i obimna korespondencija fra Donata Jelića, preko koje možemo da rekonstruišemo ne samo crkvena pitanja u barskoj dijecezi, nego i šira društvena zbivanja.⁸

Pad Bara pod osmansku vlast 1571. godine temeljno je izmijenio civilizacijsku osnovicu na kome je počivala Barska nadbiskupija i njene podložne biskupije – sufragani. I prije navedenog datuma na prostoru današnje Crne Gore i Albanije, naročito nakon pada Skadra 1479. godine, uslijed osmanskog pritiska ugašena su druga biskupska sjedišta (Ulcinj, Svač, Budva i dr), odnosno zapušteni brojni samostani, tj. nestale monaške zajednice benediktinaca i dominikanaca, a sa krajnjim naporom i uz veliku žrtvu, opstali su jedino franjevci, koji su za turskog zemana podijelili sudbinu svojih vjernika. Jedan u plejadi znamenitih

⁷ Stanojević G., *Trgovina robljem u doba Kandijskog rata (1645–1669)*, *Istorijski glasnik*, br. 3–4, Beograd, 1958, str. 111.

⁸ Jačov M., *Spisi Kongregacije za propagandu vere o Srbima (1622–1644)*, SANU, Beograd, 1986; Jačov M., *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, Vol. I–II, Citta del Vaticano, 1992.

franjevaca sa ovog podneblja je upravo fra Donat Jelić. U nekrologijumu Dubrovačke provincije Male braće pod rednim brojem 490 nailazimo na njegovu kratku biografiju i saznajemo da je preminuo u Dubrovniku 29. aprila 1676. godine.⁹

Nakon mučeničke smrti barskog nadbiskupa Ambroza Kapića oko 1585. godine osmanske vlasti zabranile su barskim nadbiskupima stolovanje u gradu, te uprkos datima garancijama započnje proces pretvaranja katoličkih crkava i samostana u džamije i druge objekte osmanskog državnog aparata unutar gradskog jezgra Bara. Uporedo je tekao proces sekvestacije pokretnih i nepokretnih dobara Katoličke crkve od strane osmanskih vlasti i na širem gradskom području od strane osmanskih vlasti, a njegova terminalna faza odigrala se za vrijeme Kandijskog rata (1645–1669). Godine 1649, nakon neuspješnog oslobađanja Bara definitivno je uništena urbana tradicija ovog grada, odnosno ova drevna crkvena metropola opstaje samo naslovno zahvaljujući širim crkveno-političkim interesima rimske kurije.¹⁰

Od Kiparskog do Kandijskog rata mnogi izvori potvrđuju težak položaj Barske nadbiskupije i njenih vjernika, kao što percipiramo, uprkos svemu, i njenu vitalnost da obnovi nekadašnje pozicije među stanovništvom koje je u navedenom razdoblju masovno prelazilo na islam ili u pravoslavlje. U tom periodu, takođe, treba imati u vidu individualna iseljavanja i kolektivne egzoduse katoličkog življa uglavnom ka područjima koja su se nalazila pod mletačkom upravom, zbog čega je prostor barske dijeceze naseljavan novim etničkim i vjerskim elementom.¹¹

Jedna od ličnosti koja je bila svjedok burnih dešavanja i dinamičnih društvenih promjena u razmatranom period, ne

⁹ *Necrologium Provinciae S. Francisci Ragusii*, Ragusii, 1914, pag. 445.

¹⁰ Jovović I., *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar, 2005; Jovović I., *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*, Bar, 2012.

¹¹ Marković S., *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast, 2014, str. 76–82.

samo na prostoru barske dijeceze, tiče se fra Donata Jelića, čija pohranjena prepiska sa Kongregacijom za širenje vjere u Rimu omogućava da se sagleda njegova zasluga za očuvanje katolicizma u njegovom užem zavičaju Spiču, kao i doprinos oslobođanju brojnih lica katoličke, pravoslavne, pa čak i muslimanske vjeroispovjesti slovenskog porijekla koji su završili na pijaci robova u Napulju. Ovog vrijednog crkvenog premeta stručna javnost je upoznala zahvaljujući Baziliju Pandžiću, koji je po prvi put objavio nekoliko pisama fra Donata Jelića.¹² Ipak, najveći dio njegovih pisama publikovao je Marko Jačov, na osnovu čega vidimo vrijednost njegove prepiske za interpretaciju crkvene prošlosti ovog dijela Crnogorskog primorja. Naročito posljednji zbornik dokumenata Marka Jačova daje dovoljno građe za temeljno preispitivanje crkveno-političkih prilika sredinom XVII stoljeća, mada su nove interpretacije uglavnom izostale u domaćoj stručnoj i naučnoj javnosti, izuzimajući članak akademika Bogumila Hrabaka, koji se koristio navedenom građom.¹³ U inostranoj literaturi ime fra Donata Jelića je zastupljeno upravo u onom segmentu koji svjedoči o njegovoj djelatnosti na otkupu roblja slovenskog porijekla u Napulju.¹⁴

Uzimajući u obzir hronološki pristup, fra Donat Jelić se prvi put obraća Kongregaciji 1634. godine, pismom koje osim autobiografskih, sadrži određen prikaz vjerskih prilika u barskoj dijecezi, gdje se primjećuje priličan antagonizam spram pravoslavnog sveštenstva u Spiču. Moguće objašnjenje treba tražiti u izvještaju barskog nadbiskupa Marina Bicija iz 1610. godine, u kome se navodi da se pravoslavno stanovništvo u Baru

¹² Pandžić B., *De Donato Jelić, OFM Missionario Apostolico*, Arch. Franc. Hist. 56, Firenze, 1963.

¹³ Hrabak B., Pomorstvo, gusari i boštoljve u Paštrovićima (XV–XVIII), *Istorijski zapisi*, 4/1995, Podgorica, 1995.

¹⁴ Giuliana Boccadamo, *Napoli e L Islam: storie di musulmani, schiavi e rinnegati in eta moderna*, Napoli, 2010, pag. 206–217.

doseljava sa brda, dok se u istom katolici ne spominju u Spiču, što znači da je autohtono stanovništvo privremeno bilo prihvatilo pravoslavlje. Indikativno je da u obimnom izvještaju ovog barskog nadbiskupa ne postoje opisi ili podaci o drugim župama barske dijeceze, ne samo o Spiču, već i o Sozini i Šestanima.¹⁵ Uostalom, i sam fra Donat saopštava Kongregaciji da je kršten od strane pravoslavnog sveštenika.

Složene odnose katoličkog i pravoslavnog klera u Spiču, kao i u drugim župama barske dijeceze vidimo u sljedećem pismu fra Donata Jelića iz 1640. godine, kao i u prepisci don Đorđa Vuškovića iz Bara, misionara u Šestanima, koji ukazuju Kongregaciji da narod u ovim krajevima dugo živi bez ikakvog autoriteta crkvenih vlasti, gdje se uz pomenuti, posebno percipiraju problemi brakova u stepenu srodstva koji su u suprotnosti sa kanonima crkve.¹⁶ Takvo stanje neurednog crkvenog života, koje je generisano različitim uzrocima, prepoznamo u dosad objavljenim izvještajima barskih nadbiskupa i drugih crkvenih prelata, što se odnosi i na one dijelove Barske nadbiskupije koji su bili pod mletačkom upravom, Kastel Lastva (Petrovac) i Budva. Naslijedene stare prakse kod katoličkog življa dugo vremena katolički kler nije uspio promijeniti, poput proslavljanja crkvenih praznika po julijanskom kalendaru.¹⁷

Uprkos nezavidnom statusu Katoličke crkve na primorju, rimska kurija 30-ih i 40-ih godina XVII vijeka započinje preko svojih izlovanih enklava Budve i Kotora da šalje u unutrašnjost Crne Gore svoje misionare, čija je djelatnost bila usmjerena ne samo na očuvanje preostalog katolicizma među crnogorskim i

¹⁵ Bici M., *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Budva, 1985.

¹⁶ Jačov M., *Spisi Kongregacije za propagandu vere o Srbima (1622–1644)*, SANU, Beograd, 1986, str. 184–187.

¹⁷ Jovović I., *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar, 2005, str. 131.

albanskim plemenima, već i na pridobijanje pravoslavnog klera, naročito visokih crkvenih dostojanstvenika za ideju crkvene unije. Plodno tlo za takvu ideju vidimo na primjeru Paštrovića, koji su na zboru 1636. godine donijeli odluku da prihvate uniju. Jedno od mogućih objašnjenja za tu odluku treba tražiti u činjenici da su nakon obnove Pečke patrijaršije 1557. godine pravoslavni episkopi uz pomoć Turaka počeli da teško globe hrišćansko stanovništvo, a one koji ne bi mogli platiti dugovanja preuzimali su Turci i to u tuđoj državi.¹⁸

Projekcija rimske kurije o uniji crkava na crnogorskom, ali i širem prostoru, korenspondirala je sa antiosmanlijskim raspoloženjem stanovništva među hrišćanima oba obreda. Početak Kandijskog rata objedinio je katolike i pravoslavne na crnogorskom prostoru, što se, između ostalog, manifestovalo u u činjenici da je određen broj visokih crkvenih dostojanstvenika pravoslavne crkve, uključujući crnogorskog mitropolita Mardarija i njegove nasljednike prihvatio uniju, a o čemu ujedno svjedoče dva crkvena sabora u Manastiru Morači 1647. i 1652. godine. Zahvaljujući ratnim dejstvima, mletačke vlasti su pravoslavnom kleru omogućile da obavlja bogoslužjenja unutar gradskih zidina Kotora i Budve, u katoličkim crkvama Sv. Luke i Sv. Save Osvećenog, kao što je to isto bilo omogućeno katoličkim prelata u pravoslavnim manastirima Prečiste Krajinske i Moračnika. U navedenom periodu, povjerljivi akti koji su upućivani od strane ovdašnjih katoličkih prelata svjedočili su o kooperativnom odnosu pravoslavne crkve spram rimske kurije, čija je uglavnom sadržavala prozelitski karakter.¹⁹

Takav odnos primjećujemo u korenspondenciji fra Donata Jelića za vrijeme Kandijskog rata, u kojoj je objektivno data predstava o događajima tokom ratnih dejstava na barskom području i teškim posljedicama po kler i vjernike koje su uslije-

¹⁸ Hrabak B., *op. cit.*, str. 151.

¹⁹ Ćorović V., *Istorija Srba*, str. 435–441, Niš, 2005.

dile poslije neuspjelog pokušaja oslobođenja Bara 1649. godine. Njegova pisma upućena Kongregaciji su bila od velike važnosti za opstanak Barske nadbiskupije, jer stepen destrukcije je bio toliko snažan zbog turske odmazde da je Rimska kurija razmišljala o gašenju nadbiskupske katedre u Baru i njenom pripojenju Skadarskoj biskupiji, s obzirom da je od smrti barskog nadbiskupa Marka Križa 1654. godine pa do sljedećeg imenovanja za barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića prošlo 17 godina. Završetkom Kandijskog rata broj katolika se smanjio sa 5.000 na 2.000 duša. Za takve crkveno-političke prilike u barskoj dijecezi fra Donat Jelić u jednom od pisama optužuje barskog nadbiskupa Josipa Bonaldija, ali kasnije iz oportunističkih razloga mijenja stav prema pomenutom nadbiskupu. U predmetnoj korespondenciji zapaža se njegov kritički stav i prema drugim crkvenim velikodostojnicima Barske nadbiskupije, o generalnom vikaru, barskom plemiću Petru Samuelu, kao i o prema nekim drugim pretendentima na nadbiskupsku katedru, poput Inoćenta Medina iz Paštrovića, optužujući ga za raspusni život i pronevjeru novca koji su Austrijanci dali za otkup zatočenih fratara. Uostalom, na više mjesta on upozorava Kongregaciju da za nazadovanje katolicizma pod jurisdikcijom Barske nadbiskupije ne treba samo uzroke tražiti u osmanskoj vlasti, već i u činjenici da su stranci koji su bivali imenovani za biskupe i nadbiskupe nanijeli značajnu štetu Katoličkoj crkvi, napominjući da su i italijanski fratri gotovo neupotrebljivi na osmanskome prostoru, s obzirom da su tretirani kao špijuni, a dodatno im je otežavalo posao što nijesu poznavali običaje i jezik lokalnog stanovništva (slovenskog i albanskog). Upravo je to razlog što on u mnogim pisimam Kongregaciji inststira da se što više lica sa prostora Barske nadbiskupije školuje u katoličkim zavodima Svetog Jeronima u Rimu, Ilirskom zavodu u Loretu i drugim bogoslovijama, kako bi se na taj način regrutovalo i obnovilo domicilno sveštenstvo. U tom kontekstu

vidimo da se u više pisama zalaže za stipendiju svog sinovca Marina Jelića, koji se nakon završenih studija u Italiji vratio u zavičaj u najtežem periodu za Katoličku crkvu u barskoj dijecezi, te je za revnosnu službu nagrađen imenovanjem 1682. godine za biskupa grada Sape u Albaniji.²⁰

Sve gore navedeno je zabilježeno u pismima fra Donata Jelića, koji je, inače, uslijed prijetnji morao da napusti zauvijek svoj zavičaj 1649. godine. Međutim, zapažamo da je Kongregacija u razmatranju crkvenih prilika na prostoru Barske nadbiskupije cijnila mišljenje fra Donata Jelića, o čemu svjedoče njene odluke u pogledu kadrovskih rješenja pa do dodjele materijalne pomoći.

Sagledavajući posljedice Kandijskog rata na barskom području iz pisama fra Donata Jelića zaključujemo da je Rimska kurija dugo odlagala imenovanje barskog nadbiskupa, pri čemu je on predlagao uglavnom Barane, don Đorđa Vuškovića i don Petra Goetića barskog plemića, te don Matiju Brajanovića Rimskoj kuriji kao moguće kandidate za ovaj visoki crkveni naslov, s obzirom da je u ovoj arhidijecezi za uspješno djelovanje bilo neophodno poznavanje slovenskog i albanskog jezika. Isto tako, u tim pismima vidimo da je izvršena gotovo cjelokupna islamizacija urbanog stanovništva Bara, izuzimajući nekoliko plemićkih porodica, kao što u istoj korespondenciji nailazimo intenzivnu trgovinu ljudima na Jadranu, koja je i ranije prakticirana,²¹ na što upućuje najveći dio predmetne korespondencije. Za

²⁰ Farlati D – Colletti J., *Ilirici sacri, tomus septimus*, Venetiis, 1817, pag. 139.

²¹ Trgovina ljudima na barsko-ulcinjskom području je naročito bila intenzivirana nakon završetka Kiparskog rata (1570–1573), kada je lokalno hrišćansko stanovništvo ostavljeno bez zaštite, na milost osmanskim vlastima i neregularnim naoružanim formacijama – gusarima koje su djelovale pod nezvaničnim patronatom okolnih hrišćanskih država. O tome postoje pisana svjedočanstva, poput onog koje se odnosi na ropstvo Nikole Dreka,

razliku od Napuljske kraljevine, mletačke vlasti su donekle nastojale da trgovinu robljem podvrgnu državnoj kontroli, dok se na prostoru pod osmanskom vlašću javljaju zanimljivi pravni običaji kada je u pitanju trgovina robljem. Jedan od takvih primjera pravne prakse bilo je ostavljanje svoje rodbine u zalogu, kao garancije da će se obaveza ispuniti. Tako je guvernadur Paštrovića Stefan Bošković, bio zarobljen od Turaka, a da bi se oslobodio ropstva kao zalogu ostavio je svoja dva sina. Da bi

devetnaestogošnjaka iz Bara, koji je prema jednom od izvora uhvaćen 1602/1603. godine na rijeci Rikavac, tri milje od Bara. „Ugrabile su ga dvije ponentinske feluke dok se vraćao kući s tovarom žita. Vijest o njegovom hvatanju brzo se proširila, a u grad je donio jedan Turčin koji se našao kraj njega u činu otimanja, ostavši povrijeđen. Andrija, Nikolin otac, hitro se pokrenuo da otkupi sina, ali uzalud: Nikolu je kapetan Pietro Lanza (komandovao je napadačkim vodom koji su činili Grci i Albanci) odveo u Brindizi. Ne mireći se sa time, Andrija nastoji da pripremi dosije sa svim korisnim svjedočanstvima koja potvrđuju da je njegov sin bio i ostao rođeni hrišćanin... U međuvremenu je Nikola smatran hrišćanskim otpadnikom, prelazio iz ruke u ruku, ustupan, čak poklonjen sekretaru potkralja Toccaglini u Napulju, i odmah stavljen u lance na galiji Pulmonaria. Ništa nisu pomogli očevi protesti, koji je takođe bio stigao u Napulj, obrativši se prvo građanskim vlastima – don Didacu Lopezu, zaduženom za miliciju i kraljevske galije. Za to vrijeme je i Lanza, kojem je Lopez bio sklon takođe skupio dokaze da je Nikola bio obećao odreknuće od vjere i da je uhvaćen kao Turčin u Ugarskom ratu. Andrija se u drugoj instanci obraća nadbiskupskoj kuriji u Napulju, koja preko generalnog vikara Alessandra Graziana priziva sopstvenu nadležnost u postupku, jer, poznajući razloge, ista pripada eklezijastičkom, a ne svjetovnom forumu. Tome se nije usprotivio don Pedro od Toleda, generalni zapovjednik galija napuljske posade, tako da je Nikola konačno prebačen u Nadbiskupiju, gdje je ispitivan, i prepoznat kao hrišćanin, oslobođen i otpušten 1603. godine.“ Marković S., *Iskušenje Nikole Dreka Batera i oca mu Andrije iz Bara (1602/1603)*, *Zupci Times*, br. 108, Bar, 2021, str. 2; Detaljnije: Giuliana Boccadamo, op. cit., pag. 199–200.

sinove oslobodio, Bošković je tražio od Mlečana da mu ustupe Baranina Huseina Koračića, koji se nalazio na jednoj galiji, pa su mletačke vlasti 1663. godine odobrine ovaj zahtjev.²²

Na prijedlog sofijskog nadbiskupa 1660. godine fra Donat Jelić je od strane Kongregacije određen za dušebrižnika robova slovenskog porijekla, za koje se nesebično zalagao.²³ Takav njegov pristup možemo objasniti i ličnom motivacijom s obzirom da su njegovi najbliži srodnici (tri bratanične), kao i drugi njegovi bratstvenici i plemenici iz Spiča, oko 200 duša, bili prodati kao roblje u Napulju, ali i u drugim gradovima južne Italije. O takvim sužnjima otetih i prodatih za vrijeme Kandijskog rata od strane Peraštana i Paštrovića imamo poimenična saznanja u pismima fra Donata Jelića, u kojima upućuje molbe za njihov otkup na adrese raznih crkvenih velikodostojnika rimske crkve, a o čemu u jednom trenutku izvještava i samog papu.

Na osnovu predmetne korespondencije, tj. sadržine pojedinih pisama zaključujemo da je mnoštvo robova slovenskog porijekla poticalo sa prostora Mletačke Albanije, ali i iz zaleđa Dalmacije, gdje su navedena konkretna lica, što nam omogućava da ubiciramo njihov uži zavičaj, od Spiča i Crmnice pa do Imotskog. Prepiska fra Donata Jelića demantuje sve one koji su dosad negativno pisali o njemu, s obzirom da se zalagao ne samo za otkup katolika iz ropstva, već i pravoslavnih, tražeći čak i modalitete da i zatočene muslimane slovenskog porijekla vraćanjem ili prihvatanjem katolicizma oslobodi ropstva. Ipak, da bi se trgovina ljudima sa crnogorskog prostora tokom XVII stoljeća, kao rasprostranjeni fenomen toga doba, što bolje rasvijetlio, potrebna su dalja istraživanja crkvenih i civilnih arhiva u gradovima južne Italije, koja bismo uporedili sa dosadašnjim saznanjima, uključujući i predmetnu korespondenciju fra Donata Jelića.

²² Stanojević G., op. cit., str. 110.

²³ Jačov M., *Le missioni cattoliche...*, tom II, str. 123–124.

Takva njegova djelatnost u Napulju stvorila mu je velike probleme u radu, koji su se, između ostalog, odnosili i na prijetnju smrću, s obzirom da su razni markezi, advokati, trgovci, veleposjednici, pa čak i visoki katolički kler u Napuljskoj kraljevini hrišćane (katolike i pravoslavne) držali po svojim kućama, lažno proglašavali za turske ratne zarobljenike, nadijevajući im lažna muslimanska imena, pa se na tom prostoru i u tom vremenskom razdoblju našao veliki broj Slovena s istočne obale Jadrana. Iako je fra Donatu Jeliću Kongregacija povremeno izlazila u susret u pogledu dodjele materijalnih sredstava, kao i nabavke katoličkih slovenskih bogoslužnih knjiga, on je otvoreno izražavao nezadovoljstvo tretmanom hrišćana u gradovima južne Italije, čiji je status bio gori nego da su ostali pod osmanskom upravom, u jeku ratnih dešavanja. Razočaran odnosom civilnih i crkvenih vlasti u Napulju, on u jednom od pisama konstatuje da tamo žive „ljudi koji su hrišćani, katolici, ali zli“, koji su vršili razne opstrukcije u oslobađanju robova, čak i fra Donata lažno optuživali, što je bio razlog da od nadležnih crkvenih vlasti traži 1671. godine dozvolu da se vrati u Dubrovnik. Iako je i prije u literaturi obrađena trgovina ljudima na Jadranu u ranom novom vijeku, čini se da u pismima fra Donata Jelića imamo autentični iskaz tog vremena, u kome je eksplicitno prikazana krajnja nesolidarnost civilnih i crkvenih vlasti Napuljske kraljevine prema zatočenim hrišćanima slovenskog porijekla.

U većini fra Donatovih pisama vidimo da je došlo do rasula u crkvenoj organizaciji Barske nadbiskupije, gdje su nestali ili uništeni brojni tragovi katolicizma na ovom području, zbog čega u istim, osim statističkih pokazatelja, nailazimo na pasaže koji objašnjavaju istorijat ove duhovne institucije, gdje jasno percipira etnojezičku heterogenost njenih vjernika, s obzirom da su se pod njenom jurisdikcijom nalazili katolici slovenskog i albanskog etnosa.

Kako je u pismima fra Donata Jelića zastupljena važeća terminologija XVII stoljeća, neophodno je u razumijevanju i

tumačenju predmetne tematike imati u vidu da je ona produkt jednog vremena, odnosno tradicije, koja je, nažalost, u mnogim savremenim publikacijama sasvim pogrešno prikazana. Kako u izvještajima barskih nadbiskupa, tako i u pismima fra Donata Jelića *lingua illirica* podrazumijeva slovenski jezik, dok *lingua epirota* označava albanski jezik. Zadugo je termin „ilirski“ označavao slovensku etno-jezičku pripadnost ne samo kod katoličkog klera i vjernika nego i kod pravoslavnih, kao što to zapažamo u korespondenciji crnogorskog vladike Danila Petrovića Njegoša.²⁴

Takođe, saglasno ondašnjoj katoličkoj terminologiji hrišćanin je isključivo katolik, a za pojam pravoslavac, odnosno pravoslavna crkva korišteni su različiti termini, šizmatik (raskolnik), Srbin ili Grk, dok za pravoslavno bogoslužjenje odnosno obred *ritto grecco* ili *ritto serviano*, kao što su muslimani poistovjećivani sa Turcima, nezavisno od njihovog etno-jezičkog identiteta. Uostalom, ovakvu terminologiju prepoznajemo kod istorijskih izvora sekularnog karaktera, kao na primjer, kartografije. Na venecijanskim kartama toga doba, poput Koronelijske iz 1688. godine, prilikom ubiciranja gradova i sela ne postoje bilo kakva nacionalna određenja, već je isključivo identifikacija stanovništva konfesionalnog karaktera. Prema podacima sadržanim na spomenutoj karti na barskom području su obitavali katolici, Grci i Turci.²⁵

Isto tako, kada razmatramo terminologiju koju upotrebljava fra Donat Jelić u prepisci sa Kongregacijom važno je ukazati da često koristi pojam koji prema njegovom iskazu predstavlja njegov zavičaj. Riječ je o Albaniji, odnosno Mletačkoj Albaniji koja bila administrativno-politička jedinica, a koja se za njegovog života prostirala od Paštrovića do Kotora. Navedena upravna jedinica Mletačke Republike nastala je uslijed propasti srednjovjekovne

²⁴ Milović J., *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Cetinje, 1956, str. 75–76.

²⁵ <https://wikipedia.org>, *Coronelli Map of Montenegro – Geographicus*, *coronelli* 1690.

Zete u XV vijeku, i obuhvatla je nekad mnogo širi prostor od naprijed navedenog, skadarsku oblast do 1479. godine, a Ulcinj, Svač i Bar do 1571. godine, pri čemu je nakon osmanskih osvajanja isti prostor preimenovan u Turska Albanija. Takođe, nakon propasti Venecije 1797. godine, i definitivnim zauzimanjem Austrije prostora od Paštrovića do Kotora, nekadašnja upravna jedinica Mletačka Albanija bila je do 1839. godine preimenovana u Austrijsku Albaniju.²⁶ Dakle, Albanija u pismima fra Donata Jelića, kao i drugim izvorima toga doba, naročito kada je u pitanju barska dijeceza, ima sasvim drugačiji etno-jezički kontekst od savremenog pojma Albanije.

Predmetna korespondencija predstavlja samo mali dio volumena dokumenata pohranjenih u arhivi Kongregacije za širenje vjere u Rimu. Dosadašnja istraživanja tog arhiva nikada nijesu imala u fokusu isključivo prostor Crne Gore, zbog čega je neophodno da i prethodna istraživanja budu izložena reviziji, neposrednim uviđom u autentični sadržaj dokumenata. Evidentno je da društveni procesi, kao i određene ličnosti i događaji, koji su sastavni dio kolektivne memorije na ovom tlu zahtijevaju ponovno iščitavanje, prije svega, crkvene prošlosti. Ovo iz razloga što su u mnogim publikacijama narativi o vjerskim prilikama na prostoru Crne Gore tokom XVI i XVII stoljeća tendenciozno postavljeni i prilagođeni kulturološkim obrascima okolnih naroda i država.²⁷

²⁶ Milović J., *Djelo Teodora Karačaja o Austrijskoj Albaniji, Crnoj Gori i Turskoj Albaniji iz 1838. godine*, CANU, 1979, str. 53–72; Milošević M., *Zašto se Boka kotorska nazivala Mletačkom Albanijom*, SANU, Beograd, 1986, str. 239–241; Radojčić J., *Veze stanovništva Boke Kotorske i Albanije u XVIII vijeku na osnovu podataka arhiva iz Herceg Novog*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji“, Cetinje, 21–23. jun 1990.

²⁷ Mijović P., *Ipak nasljeđe – Eppur patrimonium*, Crnogorski centar PEN, Cetinje, 1992; Mijović P., *Crnogorski apokrifi*, Crnogorski centar PEN, Cetinje, 1992.

Izuzimajući nedavno objavljen zbornik *Monumenta Montenegrina Vaticana*, u izdanju Ministarstva kulture Crne Gore, koji obuhvata akte nastale u periodu od kraja XIX pa do početka XX vijeka, a tiču su Barske nadbiskupije i njenih vjernika, crnogorske naučne i kulturne ustanove su u pogledu ove tematike zauzele pasivan odnos, kada su u pitanju istraživanja i sistematizacija arhivske građe Katoličke crkve u ranom novom vijeku. Jedan od takvih primjera prepoznajemo u odnosu Istorijskog instituta Crne Gore prema projektu proučavanja rimskih arhiva, povjerenom dr. sc. Jadranki Neralić, a koji je iz nepoznatih razloga obustavljen.²⁸ Ne manje je indikativan slučaj sa nepublikovanjem sadržine kanonske vizitacije Augustina Valiera, veronskog biskupa i apostolskog vizitatora iz 1579. godine o Barskoj nadbiskupiji, čiji izvodi su objavljeni prije više od jedne decenije, te pružaju veoma značajne podatke o statusu ove duhovne institucije u prvim godinama vladavine Osmanlija ovim područjem.²⁹

Sve gore pomenuto upućuje na zaključak da prošlost Katoličke crkve na crnogorskom prostoru traži planska i kontinuirana istraživanja. Predmetni stručni članak je individualni istraživački pokušaj da se, preko službene korespondencije fra Bogdana Donata Jelića, domaća stručna i naučna javnost upozna sa nepoznatim ili manje poznatim ličnostima i događajima. Istovremeno, predmetna dokumentacija omogućava sagledavanje ne samo crkvene prošlosti već i fragmenata socijalne istorije na crnogorskom prostoru, gdje dobijamo jasniju sliku o dinamičnim društvenim procesima, koji su strukturalno integrisani u balkansko i mediteransko nasljeđe.

²⁸ www.portalanalitika.me ; Intervju: Antun Sbutega, Realno je da Papa u nekoj od narednih godina posjeti Crnu Goru, 16. 06. 2015.

²⁹ Kovačić S., Apostolska vizitacija Barske nadbiskupije 179. godine, *Znanstveni skup „Fra Šimun Milinović (1835–1910)“, Povijesne okolnosti i djelo*, sažetak, Split, 2010.

Na kraju ovog predgovora htio bih uputiti riječi zahvalnosti na prevodu sa italijanskog jezika predmetnih dokumenata prof. Margariti Kovač Freni iz Sutomora.

1.

Spič, 03. jun 1634.

Presvijetla i ugledna Gospodo, mnogo poštovani zaštitnici, Rodio sam se u selo zvano Spič, gdje je bilo najmanje 120 (u vrijeme kada ga muhamendanci osvojiše 1571. g) kuća, skoro svih katoličkih. Sada postoje 30 kuća katoličkih i oko 40-ak raskolničkih. Mene je krstio raskolnički sveštenik. Ne samo mene i moju familiju, nego mnogo njih iz moje domovine, uslijed nedostatka katoličkih sveštenika.

Moji roditelji su me uputili u Dubrovnik, s namjerom da postanem sveštenik. U tom gradu sam postao franjevac reda Male braće Sv. Frana.

Bio sam potpomognut od strane prečasnih biskupa iz Albanije, Skadra i Lješa, u ono vrijeme prošao sam uzduž Italiju. Četiri godine živio sam u Toskani, a ostale godine u Marca Traviggiana. U provinciji sv. Antonija ušao sam u red Male braće da bih se što sigurnije ostvario u duhovnom zvanju, od 1626, a godine 1631. obratio sam se starješini da mi dozvoli posjetu mojoj rodbini nakon 10 godina odsustva. Isti mi je to obobrio.

Kada sam stigao u moju domovinu, gospodin generalni vikar Barske biskupije me je zamolio da ne odlazim oдавде, dokle god ne dobijem odgovor sa strane, povjeravajući mi da se

duhovno staram za sela Spič i Sozina, gdje su se nalazile oko 340 katoličkih duša.

U Spiču se nalazi 12 malih crkava, neke su djelimično pale, neke su još uvijek čitave, međutim, bez sredstava za božanske obrede. Ove crkve i groblja silom prilika katolici dijele sa raskolnicima.

U Spiču žive tri raskolnička sveštenika, bez priprave za svešteničko zvanje, uglavnom postaju sinovi sveštenika. Međutim, svi su neznalice, tvrdoglavi, neosjetljiva srca, otporni Duhu Svetomu, ne podnose zdrava i katoličkog nauka, sa mnogo požuda, da im se ugodu uhu (2 Timoteju 4,3), prevaranti, uobraženi, praznovjerni, lažni proroci, pohlepni, lihvari, zavodnici, uvijek lašci, beštije (Titu I, 10–12), neprijatelji hrišćanskog katoličanstva više nego Turci.

U ove tri godine nastojao sam da podučavam i propovijedam katoličku vjeru s revnošću i ljubavlju kako sam mogao, pateći od mnogo nevolja, a da se nijesam mnogo potrošio u hrani, piću, stanovanju, putovanju i spavanju: u hrani, pošto sam se hranio svakodnevno posuđujući novac od lihvara; u piću, pijući uvijek samo vodu i rijetko kad vino; u stanovanju, živio sam sa ocem, majkom, braćom i sestrama, ukupno 12 u jednoj tijesnoj kući; u spavanju, spavao sam među ružnim životinjama; u hodanju, hodao sam puno po vrućini i studeni, posjećivao sam udaljena sela, crkve i kuće.

Ovi narodi su jadni bijednici, zlostavljani od varvara, koji nijesu vlasnici svoje sudbine.

Katolici, ako ne svi, se mnogo ne razlikuju od raskolnika, pošto su se navikli na raskolničke sveštenike, voljni su ako im nije katolički sveštenik po volji da se obraću raskolničkom svešteniku, tako da je ova moja domovina prešla na raskolnički obred.

Mnogo treba da se uradi, jer su u nekim kućama svi katolici, a u nekim pomiješani, muž će biti katolik, a žena raskolnik, i obratno, rodbina katolička a sinovi raskolnici, dio ovog ili onog

obreda, krštavaju se, pričešćuju ili umiru ustrajući u katoličkom ili raskolničkom obredu. Na ovaj način je ne samo ovo mjesto, nego i ostala u okolini, prelazilo na raskolnički obred, ponekad u cjelosti, dok nekad djelimično.

Zadnjih tri godine održao sam vjeru s mnogo nevolja. Međutim, skoro sam očajan jer nijesam dobio odobrenje za djelovanje od mojih pretpostavljenih, iako bih se usudio vjerovati, kada bi znali kako stoje stvari, dali bi svaku pomoć. Vjerujem da je gospodin don Đorđe Vušković, misionar, koga ste poslali već dao vijesti o meni. Ja Vam sada kažem da ne tražim niti želim raditi po svojoj volji, nego po volji mojih pretpostavljenih, vezan tijesno za Vjeru. Kada bih morao ostati ovdje, imajući zavjet svete poslušnosti prema duhovnoj vlasti, vodeći brigu o crkvi i obavljanju svete službe, dijeljenju sv. Sakramenata, te bih se pobrinuo da sveštenici žive skroman život da bi sačuvali vjeru.

Ovo moje pisanje šaljem gospodinu Franu Kruti, apostolskom vikaru, uvaženom gospodinu i primjerna života, i predajem njegovoj volji da vam on dostavlja u vaše ruke svjedočanstva onih časnih sveštenika i franjevac toga grada, koji odlično poznaju kako stvari ovdje stoje.

Molim i zaklinjem, za ljubav Boga, da se udostojite odgovoriti po Vašoj volji i kako Gospodin bude nadahnuo, da ostanem i dalje ovdje nastavljajući započeto djelo i u pogodan čas da se vratim pred Vašom prisutnošću ili uistinu da se vratim živjeti u mirnom i sretnom životu među moju subraću moga anđeoskog Reda.

Na kraju, ponizan i s prečasnim naklonom na zemlji, odajem moje poštovanje Vašoj presvjetloj i uzoritoj Gospodi, ponizni sin sluga,

Fra Donat Jelić iz Spiča, redovnik Male braće,
pokrajine sv. Antuna³⁰

³⁰ Pandžić B., op. cit, str. 446–448.

2.

Poštovani i preuzvišeni Gospodine i
Visoko poštovani Gospodaru,

Oko Uskrsa sam već pisao monsinjoru, našem Nadbiskupu, kao i gospodinu Leonardiju, ali pošto sumnjam, da su moja pisma dospjela, nekim nesretnim slučajem u ruke Samuela koji se trenutno nalazi u Dubrovniku radi nasljedstva don Đorđa (Đura) Medina iz Bara, koji je umro u Budvi. Zbog toga se Vašem presvejtлом Gospodstvu ponovo pisano obraćam, molim Vas da se umilostivi i date mi odgovor samo da ne dospije u ruke Samuela koji nikada neće biti bolji.

Postoje neke prepreke oko sklapanja brakova između drugog i trećeg stepena srodstva, a što nije u nadležnosti Nadbiskupa kako se može to pročitati u njegovim pismima.

Hrišćani katolici ovog mjesta, obično sa raskolnicima, koji su u većem broju poštuju zavjete i običaje njihovih predaka, i često radi, ne mogu svoje zavjete i običaje ispoštovati kako im zapovijeda Sveta Majka Crkva. S obzirom da su raskolnici u većini, ne dozvoljavaju katolicima ni da rade danima kada su njihovi blagdani, kao i da ispoštuju svoje zavjete, kako sam već gore spomenuo.

Zato Vas molim da utičete na našeg Gospodina da se umilostivi i odredi nam samo onim danima koje je zapovijedila Sveta Majka Crkva da obavljamo zavjete, a čiji će redosljed biti napisan, tim prije, što je sirotinja od Turaka tlačena i oštećena oduzimanjem zemlje. Nadalje, kada bi imali nekog čovjeka ispunjenog ljubavlju i milostinjom prema bližnjemu, kao što su gospoda Leonardi, Kruta i drugi, koji bi nam dali duhovnu podršku.

Gospodin Leonardi zna da ja nikada nijesam izašao iz dijeceze i prestao da se brinem o njoj, i zato Vas molim da mi pošaljete

saglasnost da mogu ponekad otići u Dubrovnik ili Albaniju radi svojih ličnih potreba ili odmora, jer dogovoriti se sa Samuelom je veoma teško i sve dok on bude prisutan nereda neće faliti.

Stoga Vas molim da nama i ovom narodu pošaljete neke autoritete (ličnosti), jer mi ne možemo da idemo u Albaniju da tražimo biskupa. Na kraju, Vam preporučujemo naše rođake don Petra Goetića i don Matiju Brajanovića i najponiznije Vam ljubim Vaše svete ruke.

Spič, 21. maja 1640.

Vašeg Presvjetlog, Preuzvišenog Gospodstva najveći sin,
dužnik u Hristu, fra Donat³¹

3.

Presvjetli i Velečasni Mosinjore i Gospodine i
najpoštovaniji gospodaru

Već sam vas obavijestio sa drugim pismom o mom povlačenju od bijesa Turaka i odlasku u Rim sa svojim bratanićem koji sada ima 14 godina i kojeg sam imao namjeru da ostavim u jednom od tih mjesta da me nije u tome spriječio neželjeni dolazak u Rim barskog nadbiskupa Bonaldija. Za nas su problemi nastupili nakon gubitka Leonardija, blaženo sjećanje na njega, a koga je naslijedio Bonaldi, koji je bio uzrok našeg posljednjeg istrebljenja, o čemu vas mogu informisati don Đorđe (Đuro) Vušković, don Đorđe Vladanji, opat Batuta, kao i trojica sveštenika koji su došli iz tih krajeva u Rim, i drugih. Učinio je da cijeli Herceg Novi ne bude okupiran kao, možda, ni cijela Albanija, ali je bio uzrok što su njegova metropola i biskupija bile uništene. U Baru su bila pogubljena 73 hrišćana, izabrana iz

³¹ Jačov M., *Spisi Kongregacije za propagandu vere o Srbima (1622–1644)*, SANU, Beograd, 1986, str. 427–428.

okolnih sela, a hrišćani iz Bara su primili islam. Zatim je tamo poslao jednog sveštenika, mladića od 18 godina, koji nije bio pismen. Morao se brinuti o 200 kuća o kojima se brinuo Vušković, jer je bila krajnja nužda za sveštenikom. Imenovani biskup je bio ostavio u Zavodu u Loretu, naše mjesto (stipendije) Baru (nadbiskupiji), koje je bilo prazno, a kao drugoga nasljednika je odredio svojeg bratanića iz Zadra. Da bi zadržao mjesto svim silama je uticao na Papu i kardinale, uz pomoć monsinjora Ingolia, blaženo sjećanje na njega, i isključio mojeg bratanića. Činjenica je da je katolička vjera u tom mjestu zapuštena, a gdje sam ja bio na službi od 1631, te da bih, i sada, služio kada bih imao sve što mi je potrebno za službu i dijeljenje svetih sakramenata, čime bi smirio malo ove Turke koji traže nekih 100 skudi kao kazne. Mogu biti sasvim sigurni da ja ne radim ništa protiv njih, budući da sam se ovdje vratio i čime bi smirio Turke i raskolnike u Baru, koji su protestovali protiv mog odlaska na mletačku teritoriju. Mogu, ako želim, da se opet tu vratim i da moji rođaci i sunarodnici budu bezbjedni. Dakle, na osnovu pisama koje mi je uputio njegov prethodnik, blaženo sjećanje na njega, ovih 10 mjeseci sam se zadržao u Dubrovniku, u mojoj staroj provinciji, gdje sam bio na službi do 32. godine, zato što otac, fra Felice iz Dubrovnika, nije uzeo u obzir ova pisma, i mnogo puta je pokušao da me udalji odavde, pa sam se preporučio ovom monsinjoru nadbiskupu i drugoj gospodi koji su se zauzeli za mene kod otaca da me prihvate kao njihovog fratra. Spreman sam da se vratim u svoju staru misiju u svakom momentu kada mi Sveta Kongregacija omogući da pođem i istrajem. Između ostalog, preklinjem Vaše Presvjetlo Gospodstvo da mi pošalje nalog od Svete Kongregacije da ostanem ovdje, kao fratar u ovoj provinciji, do nekog drugog vašeg naloga jer, još uvijek, čekam odgovor od biskupa Skadrina, kojemu je više puta pisao pomenuti njegov prethodnik, da imenuje mojeg bratanića u Ilirskom zavodu u Loreto.

Pošto već ovdje 10 mjeseci čekam odgovor, izgubio sam nadu. Stoga vas preklinjem da se udostoji da podsjetim preuzvišene u Kongregaciji da se sažale i daju mu priliku da uči, kao što je bilo rečeno 15. juna prošle godine, mada to nije razmatrano. Marin Jelić iz Spiča, barske dijeceze, je od koristi, a posebno u mjestima nevjernika, radi očuvanja i propovijedanja svete vjere. Osim toga, svijet je veliki i molim vas da sarađujete i međusobno se dogovorite da se imenovanom biskupu dodijeli druga crkva, a ova u Baru, nekom svešteniku koji je poznat u mjestu i koji ga poznaje, jer u suprotnom, stvari će se odvijati još gore. Sa nadom u vašu plemenitu pomoć, ponizno i pobožno vam ljubim svete ruke.

Dubrovnik, 20. septembra 1649.

Vaše Presvjetlo i Velečasno Gospodstvo,
najponizniji u Hristu,
fra Donat iz Spiča, stari misionar u Albaniji³²

4.

Preuzvišena i Velečasna Gospodo i Najpoštovaniji Gospodari,
Ponizno se klanjam i obavještavam vas kako sam od biskupa Skadrina dobio obavijest da moj bratanić Marin Jelić iz Spiča, barska dijeceza, ide na njegovo mjesto u Ilirski zavod u Loreto. Trebalo je da se ukrca sa velečasnim ocima, misionarima, vikarom Giacinto iz Sospela i Benedetom iz Treviza, da napusti mjesto. Sada se kajem što sam se žalio na monsinjora Bonaldija, jer da je on došao i ostao u Italiji, mojem bratu bi bila odsječena glava, kao što je bila ostalim 73 hrišćana kada je Bonaldi pokušao da povрати svoju metropoliju.

³² Jačov M., *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, tom I, str. 259–261.

Stoga vas molim da se zauzmete, da se istom monsinjoru dodijeli druga crkva, gdje može da čini dobra djela, budući da je nemoguće da ima pristup ovoj u Baru i kada bi živio 100 godina i potrošio sve bogatstvo svojega brata, s obzirom da tu vladaju Turci. U ovu crkvu u Baru pošaljite nekog drugog sveštenika koji je poznat u narodu i koji poznaje mjesto.

Niko sam sebi ne ukazuje počast nego onaj koga je za to Bog pozvao kao Arona, kao ni onaj, koji se sam pohvali za ono što mu je odobreno, već to čini onaj koga je Bog za to pozvao. Zato vam preporučujem ovu metropolu, kao i druge biskupije u okruženju.

Ja sam se ovdje zadržao kako bih pridobio naklonost od Turaka u Baru koji su mi, znajući da nijesam bio ni u jednom mletačkom mjestu, dozvolili da idem, tražeći, za uzvrat, od mene razne usluge. Ali, otac provincije Angelo da Giuppana me je savjetovao da pošaljem tamo ovo svjedočenje fratara, da bih njihove preuzvišenosti podsjetio da ja nijesam očekivao nikakvo posebno poštovanje i povlastice od fratara, nego da skrušeno služim vašu Svetu Kongregaciju. Stoga, dok se ne usaglase oko načina moga povratka i pošalju mi nalog, preklinjem vas da upute nalog imenovanom ocu Male Braće da me zadrži kao fratra u provinciji Dubrovnik, u kojoj sam već bio 32 godine. Budući da sada imam 52 godine, molim vas da ne dozvoli mladima da se odnose prema meni kao strancu i da budem uskraćen kulnog mjesta. Molim pomenutog oca Male Braće da mi učini uslugu i čast, kao i do sada, a kome će me oni preporučiti i sa nadom u njihove blagonaklone usluge ponizno vam ljubim purpurnu odoru.

Dubrovnik, 10. januara 1650.

Njihove Presvijetle Preuzvišenosti najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča, propovjednik,
stari misionar u Albaniji³³

³³ *Ibidem*, tom I, 306–307.

5.

Preuzvišeni i Velečasni Gospodine i Gospodare Najuvaženiji,

Sa najponiznijim poštovanjem, pokrenut marljivošću i radi bojazni od Boga i svete katoličke vjere, kao i ljubavi prema mjestu, preklinjem vas, da predložite Svetoj Kongregaciji da se ubuduće ne daju strancima crkvene titule u albanskim biskupijama, koja je pod Turcima, bez obzira koliko su oni dobri, sveti, nadareni koliko god želite, s obzirom da je ova oblast pod vlašću varvara i mnogi su bili nabijeni na kolac, odsječene im glave, kamenovani, zaklani, a što je još gore, primili islam, a uzrok su ovi crkveni dostojanstvenici kojima je data prednost, kao i drugi crkvenjaci, koji su dali lažna svjedočenja, zbog čega je ovaj sud mnoge stvari shvatio pogrešno. I pošto su oni pokušali da povrate ta mjesta, u Baru su prouzrokovali smrt 74 viđena hrišćana iz grada i okoline, a nakon toga su bile odsječene glave još 49-orici, dok su oni ostali, da bi sačuvali živote, primili islam, zahvaljujući Bonaldiju, kojem se pripisuje krivica za sva zala. Vox populi – Glas naroda.

Sada, ako bi se morao izabrati nadbiskup barski, među mnogima, nijedan od ovih ne bi mogao obavljati tu dužnost dobro nego samo prouzrokovati zlo, budući da su stranci. Don Đorđe Vušković, kanonik Svetog Jeronima Ilirskog, mladi don Petar Goetić, student Zavoda Kongregacije za širenje vjere i ja smo tri misionara iz mjesta. Ja imam 51 godinu, a 34 kao sveštenik, od čega sam bio u tom mjestu od 1631. i gdje me svi znaju i vole i isto tako sam bio u dobrim odnosima sa Turcima, jer su oni znali da se ja ne miješam u svjetovne stvari, a ovdje sam se zadržao radi vjere i bio sam stalno praćen od mještana. Zato vas molim da, za dobrobit sirotih hrišćana iz ovih mjesta, izaberete nekoga iz mjesta sve dok su oni pod

Turcima, koji sve itd..... a kome ponizno ljubim krajeve
purpurne odore.

Iz Dubrovnika, 1. jula 1651.

Vaše Velečasne Preuzvišenosti,
najponizniji u Gospodinu,
fra Donat iz Spiča, stari misionar u Albaniji³⁴

6.

Preuzvišeni i Velečasni Gospodine i Gospodaru Najuvaženiji,

Pošto su grad Bar, moju domovinu, moju dijecezu, okupirali
Turci 1571, odao sam svu počast ocu sa Sicilije koji je ovdje
došao i time sam izrazio moje najponiznije poštovanje Vašoj
Eminenciji. Ovaj grad je bio bogat sa 4 zborne (kolegijalne)
crkve, više od 100 sveštenika, među kojima i našim fratrima, a
sada nema više crkava nego samo ili džamije ili štale, nema ni
sveštenika, a samo je jedan mali broj jadnih hrišćana ostao jer su
se skoro svi odrekli hrišćanstva da ne izgube život i ovo traje
već 4 godine od kada je vojska krenula da zauzme grad, po
nagovoru nadbiskupa Bonaldija, dominikanca, Venecijanca,
Dalmatinca iz Zadra i drugih, gdje su Turci ubili 74 sirota
hrišćana iz mjesta, 49-orici odsjekli glave, druge su, prije ili kas-
nije, nabili na kolac, kamenovali, isjekli na komade.

U ovoj dijecezi, okupiranoj u raznim ratovima od Turaka, ima
5.000 katoličkih duša koje će sigurno da pređu Turcima ili rasko-
lnicima, ako Bog i njihove Preuzvišenosti ne pomognu, budući da
više nema do ona dva sirota sveštenika koje je dobro poznavao
don Đorđe Vušković, kanonik Svetog Jeronima u Ripetti, stari
misionar u ovim mjestima. Stoga preklinjem vašu preuzvišenost
da učini sve kako bi ovaj siromašni sveštenik Marin Jelić iz Spiča,

³⁴ Jačov M., tom I, str. 356.

jedan od četvorice reda Male braće, barska dijeceza, star 16 godina, moj bratanić, da nastavi sa školovanjem, pošto je bio vraćen natrag u Zavod u Loretu, od monsinjora Dondinija zato što nije dao 25 scudi za hranu, uz obrazloženje da ne može da bude u nekome mjestu u Skradin budući da nema svoje u Baru, iako se siromah ponašao veoma dobro. Osim toga, znajući da nadbiskup nikada ne bi mogao ući u ovu biskupiju i provinciju, tražio sam da mi se da titula biskupa u jednom od upražnjenih mjesta, imajući naklonost svih Turaka iz Bara, posebno mog spahije Šainbega, koji je najmoćniji od svih. Upražnjena mjesta su: Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Pilot, Duklja. U barskoj dijecezi sam služio Svetu Kongregaciju od 1631. kao mještаниn, poznavajući dobro jezik i imajući veliko iskustvo, budući da sam tu ostario i sada, u dobi od 52 godine, a kao sveštenik 34, izgubio sam moje mjesto među fratrима, ali ne i kod Vašeg Božanskog veličanstva.

Nadbiskupija se nalazi među raskolnicima u provinciji Paštrović, podanici Republike Venecije, gdje se nalazi 15 ili malo više katoličkih kuća u Lastvi, koja je jedna posebna zajednica, dok su ostali Paštrovići grčkog obreda, oko 1.000 kuća. Ovi iz Lastve su mi prije nekoliko dana poslali poruku da oni žele da ja dođem i ostanem kod njih sa svim ovlašćenjima i povjerenjem koje je imao najbolji sveštenik, koji je kasnije postao i nadbiskup, Frano Leonardi, Dalmatinac iz Trogira. Ja sam im odgovorio da je malo rastojanje između Lastve i Spiča, ali ja želim da pomognem mome narodu i to me ne čini manje poslušnim. Preporučujem vam čitavu barsku dijecezu zbog koje sam ostavio sva uživanja u Italiji i pogodnosti vjere i na kraju ponizno i s poštovanjem vam ljubim purpurnu odoru.

Dubrovnik, 17. aprila 1652.

Vaše Velečasne Preuzvišenosti,
najponizniji sin fra Donat Jelić iz Spiča, stari misionar³⁵

³⁵ Jačov M., tom I, str. 382–383.

7.

1652.

Presvjetlom i Velečasnom monsinjoru Massariju,
sekretaru Svete Kongregacije za širenje vjere,
Presvjetli i Najpoštovaniji monsinjore,

Fra Donat Jelić iz Spiča, reda Male Braće, stari misionar u Albaniji, najponizniji sluga vašeg presvjetlog gospodstva, ponizno i iskreno vam prilažem sljedeći izvještaj:

Nakon što su gospoda Mlečani izgubili Albaniju tim imenom su počeli da nazivaju Gornju Dalmaciju tj. Boku Kotorsku koja je grad i tvrđava Republike Venecije, smještena u podnožju Crne Gore i od koje se ide prema Budvi ka Župi, mjestu prostranom 18 milja i koja ima više od 1.000 kuća, ali svi su šizmatici.

Budva je mali grad, smješten na obali mora, gdje je bio praktikovan grko-raskolnički obred, ali je sada rimskog obreda. U blizini se nalaze sela Maine, Pobori i Brajići koji možda imaju više od 200 kuća i oni čine Crnogorsku zajednicu. Blizu se nalazi provincija Paštrovići, dugačka 15 milja koja ide do Spiča, a koji je dio barskog okruga. Paštrovići su pod vlašću Venecije, a duhovno pripadaju barskoj dijecezi, imaju 100 kuća, sve raskolnici, osim 22 kuće u Lastvi, koja predstavlja jednu posebnu zajednicu gdje se nalazi prihvatilište – hospicijum frataru Male Braće i tu živi, već 40 godina jedan fratar.

Spič je mjesto dugačko 4 milje sa 12 kuća i 12 malih crkvice, ali bez sveštenika. Većina ih je prešla na raskolnički obred. Nakon Spiča slijedi opština Šušanj, koja ima 1.000 katoličkih duša, i gdje se završavaju korijeni Crne Gore.

Na barskoj teritoriji se još nalaze sela Zupci i Tuđemili koja pripadaju zajednici barskih katolika i Sozina sa oko 100 katoličkih kuća.

Hrišćani iz Bara, kada je nadbiskup poslao generala (o.a. Leonardo Foskolo) da povrati grad, prešli su u islam kako bi sačuvali živote i svoj imetak, dok su se suprostavila 74 hrišćanina.

Slijedi provincija Mrkojevići, među gradovima Barom, Ulcinjom i Svačom, razorena, gdje ima oko 1.000 kuća i to turskih, oni koji su se odrekli vjere, i hrišćana koji su svi raskolničkog obreda.

Nakon Mrkojevića se ulazi u Albaniju gdje su svi hrišćani, katolici, posebno u biskupijama Skadra, Sape, Lješa, Drača, Konovije, ali od Valone nadalje su hrišćani grčkog obreda, mada još uvijek Epirota (Albanaca).

Biskupija Ulcinj i Svač imaju raskolnike, ali ova barska ima više njih nego sve druge u Albaniji.

Crna Gora je jedna velika Kneževina koju čine 72 knežine kao opštine, mada je sva to jedna zajednica i svi su raskolnici.

Planina Šestani, mjesto don Đorđa Vuškovića, su većinom katolici i mali broj raskolnika. Idući dalje prema selima Murići, Pinčići, Livari, Briska i Teani dijelom su katolici, a ostali raskolnici.

Barska dijeceza ide sve do Bojane, rijeke bogate ribom i na kojoj se uzdiže grad Skadar, nalazi se i Krajina naseljena raskolnicima, ali blizu grada Skadra gdje se nalazi mjesto don Đorđa Vladanijija, gdje su svi katolici.

U unutrašnjosti, iza Skadarskog jezera, smješena je Kneževina Zeta, koja je teritorija razorene Duklje, a danas Podgorica, u kojoj su svi raskolnici.

Biskupje Skadar, Sapa i Lješ pripadaju Baru (nadbiskupiji) i brojaće oko 15.000 katoličkih duša. Biskupi Skadra, Sape i Lješa uzgajaju žitarice, lan, prave sir, drže kokoške, ali Nadbiskup nema ništa osim onog što mu vjernici donesu.

Bar je imao 4 zborne (kolegijalne) crkve, 3 opatije a sada ova dijeceza nema crkvu koja je u dobrom stanju, kao ni posuđa crkvenog, slike svetaca, i sve je gora situacija zbog crkvenih dostojanstvenika, stranaca i turske tiranije.

Za očeve, italijanske fratre, misionare u Albaniji, glasnogovornik kaže da su dobri, sveti, obdareni vrlinama, primjerni, korisni kao u Italiji, ali nijesu otišli ni u jedno mjesto gdje su raskolnici, nego u katolički grad Kotor i tu ostali, gdje bi ih ponekad bilo 15, a nekada 20 da oduzimaju hljeb onim jadnim fratrima iz provincije Dalmacije koji imaju svoju kanoniku u Kotoru.

U Albaniji su svugdje bili među dobrim katolicima koji su ih obilato darivali i nije istina da su Turke pokrstili, što je nemoguće, ako nikada ne izlaze van mjesta. Ti fratri su zahvalni ovim fratrima laicima, ljekarima, u svemu, ali sada samo nanose štetu ovim jadnim hrišćanima jer se tu smatraju za špijune i izdajnike i zato Sveta Kongregacija treba da daje prednost domaćima fratrima. Kada se bude uspostavio mir između Turske i Venecije svi su dobrodošli koji mogu biti od koristi ovom narodu. Iskusni glasnogovornik se preporučuje Svetoj Kongregaciji da oda priznaje njegovim naporima za veću slavu Njegovog Božanskog Veličanstva, kao i za zdravlje mnogih.

Još uvijek neki fratri, Italijani, žele otići u ove misije iz plemenitih pobuda kako bi pomogli ovom narodu ali, neki drugi, odlaze iz želje da budu slobodni. Prvi koji je došao u Albaniju prišao je Turcima, primio islam, što je izazvalo skandal među ovim narodima. Drugi, koji je bio u Albaniji je prešao je u islam za vrijeme njegovog boravka u Svetoj Zemlji. Za njega se kaže da se vratio i otišao u Francusku da ga ne bi vidjeli u Italiji. Dva fratra u Bosni, s a kojima su hrišćani iz Bara razgovarali, kaže se da su bili iz Marke. Za neke se kaže da su se odali bludu, što je neprihvatljivo u tim krajevima, zato što se za sveštenike misli da su sveti i za takve se drže i uživaju ogromno poštovanje. Ako neki sveštenik zgriješi, on bude odbačen od tog prostog naroda.

Veliko vojvodstvo Svete Save, zvano na slovenskom Hercegovina, je veliko mjesto gdje u velikom broju žive raskolnici. Ovo vojvodstvo počinje od Boke Kotorske gdje se nalazi grad Risan, koji je blizu Perasta i Herceg Novog. Zatim Trebinje, čiji

se biskup uvijek nalazi u Dubrovniku, nazvan biskupom Markana, koja je jedna opatija na obali kod starog Dubrovnika. Njegova biskupija je Popovo gdje je nekad bilo ogroman broj katolika o kojima su brinuli fratri reda Male braće iz Dubrovnika, a koji su ih, zatim, ostavili i izgubili mnogo duša. Slijedi Gradac koji pripada biskupiji Stefanskoj, gdje bi se trebao nalaziti fra Vitale Andrijašević, koji potiče iz ovih krajeva odakle mu je starješina, i ovaj sveštenik je u Dubrovniku. O ostatku ovog vojvodstva znali bi da vam nešto više da kažu bosanski sveštenici, kao i fra Giorgio, koji se nalazi u Araceli.

Glasnogovornik se sa ljubavlju osvrće na grad Herceg Novi koji se nalazi u Boki Kotorskoj, na obali mora, i gdje su nekad bili većina katolici, a sada su u veoma malom broju, bez duhovnika, iako se nalazi u dijelu Dubrovnika i Kotora, što je veoma dobro za biskupa don Giovannija Nichea Lettora, jevrejskog jezika, koji je bio u Neofitima, sada je u Reggio sa istočnim kardinalom.³⁶

8.

Preuzvišeni i Velečasni Gospodine i Gospodare Najvaženiji,

Moja dužnost je da, sa velikom poniznošću, obavijestim Vašu Preuzvišenost, kao što radim, da su fratri Svetog Frana preveli i održali u katoličkoj vjeri Kraljevstva Bosne, Bugarske i Albanije, gdje su bili ustoličeni nadbiskupi i biskupi iste vjere i zajedno prebivalivali sa fratriba.

Već je preminuli crkveni dostojanstvenik fra Marco Skura, moj školski drug, bio na mjestu za koje očekuje, da kao nasljednik dođe, vaš bratanić, morat će da uloži veliki napor, jer fratri ga ne žele u njihovom samostanu u Corbinu, sudeći po fratriba Albancima. Budući da vaša preuzvišenost bira nasljednika za

³⁶ *Ibidem*, tom I, str. 404–406.

ovo mjesto, ako ne pronađe drugog fratra, Albanca, za crkvu u Draču, da izabere fra Simona Summu, biskupa u Sapi, koji to zaslužuje. I, ako želi, ukazati počast don Nikoli, u Albaniji ima dosta napuštenih crkava koje se njemu mogu dodijeliti.

Ovom prilikom vas preklinjem da pošaljete jednog crkvenog dostojanstvenika kome je maternji jezik slovenski u Barsku metropoliju, moju domovinu, gdje sam ja služio Svetu Kongregaciju 17 godina neprekidno, što bih i sada rado činio kada bih imao sve potrebno i za dijeljenje svetih sakramenata, te odbra-
nio se od Turaka u cilju očuvanje mog integriteta. Zbog nedostatka svega toga sam napustio ove jadnike i na taj način izbje-
gao da budem nabijen na kolac u prvom valu prevrata, događa-
jima o kojima bih vam dugo mogao pričati, o patnji koju su pro-
šli i još uvijek prolaze ovi siroti hrišćani ugnjetavani od Turaka,
a povrh svega toga, tu su još i hajduci koji hvataju i prodaju ove
sirote hrišćane Turcima u Herceg Novom, što su učinili sa tri
djevojke, moje bratanice za koje traže 300 skudi, a kojih nemam
za njihov otkup.

Zato vam preporučujem čitavu Albaniju, a posebno moju
domovinu, Barsku metropoliju, gdje je potreba za domaćim
sveštenikom kojemu je slovenski maternji jezik, a ne
Dalmatinac (Italijan) niti Epirota (Albanac), gdje sam ja ostavio
skoro oko 5.000 katoličkih duša.

U nadi da ćete donijeti odluku u našu korist ponizno i sa veli-
kim poštovanjem ljubim krajeve vaše purpurne odore.

Dubrovnik, 22. juna 1657.

Vaše Velečasne Preuzvišenosti
najponizniji podanik
fra Donat Jelić iz Spiča, okrug barski
reda Male Braće, misionar u Albaniji,
star 57 godina a 40 vjerske službe³⁷

³⁷ Ibidem., tom I., 589.

9.

Prije, 10. septembra 1657.

Preuzvišena i Velečasna Gospodo,

Na širokoj teritoriji Barske nadbiskupije u Dalmaciji, pod turskom okupacijom, živi 12.000 hrišćana, katolika, latinskog obreda, koji, već 25 godina nijesu imali svojeg sveštenika jer su pripadali ovoj crkvi i bili podanici Venecije. Sveštenici nijesu mogli ući u ovu biskupiju, posebno za vrijeme vođenja rata bez rizika po sopstveni život i živote njihovih pristalica.

Ovi siroti hrišćani se nalaze u jednom žalosnom stanju ne samo zato što nemaju biskupa, nego ni sveštenika i drugih, tako da se u mnogim mjestima misa drži jednom godišnje, kao što nedostaje crkvenjaka koji bi dijelili svete sakramente. Mnogi umiru a da nijesu kršteni, bez posljednjeg pomazanja. Zbog toga, djeca mnogih hrišćana su krštena od raskolnika koji su ovdje brojni, grčkog obreda, koji ih odgajaju u njihovim velikim greškama, a mnogi postaju Turci, zato što nemaju nikoga da ih podučava svetoj katoličkoj vjeri.

Budući da je ova crkva prazna ponizno molim vaše eminencije da, Đorđe Vušković, mlad sveštenik od 35 godina, ođen u Baru, student Ilirskog zavoda u Loretu, teolog, poznavalac slovenskog jezika ovog naroda, kao i susjednog albanskog, da bude, za utjehu ovome narodu, postavljen za sveštenika u ovoj crkvi, kao i da tu ostane kako bi sve učinio da opet oživi svetu vjeru i povрати one koji su se od nje udaljili. Da mu ne bude zabranjen ulaz s obzirom da je tu rođen i imajući svoja dobra, kao i rodbinu u tom kraju. Glasnogovornik je sestrić Đorđa Vuškovića, starijeg, kanonika Svetog Jeronima, najstarijeg misionara ove Svete Kongregacije, a trenutno je župnik u mjestu Neresi na ostrvu

Brač, pod jurisdikcijom biskupa u Hvara u Dalmaciji kod kojega se može informisati o onome što misle njihove eminencije da je važno.³⁸

10.

15. januar 1658.

Preuzvišena i Velečasna Gospodo, Gospodari Najuvaženiji,

Fra Donat Jelić iz Spiča, okrug barski, reda Male Braće, starijše dobi od 57 god, 40 kao sveštenik, stari misionar u Albaniji, najponizniji glasnogovornik vaših preuzvišenosti, ponizno izlažem da će, za Božić, biti godina kako pojedine ubice koje rade bez nadoknade, pod okriljem Mletačke Republike, otimaju sirote hrišćane koji su ugnjetavani od Turaka i prodaju ih Turcima iz drugih mjesta, govoreći da su iz Venecije. Oteli su 18-godišnjakinju rođaka istoga glasnogovornika među kojima su bile i tri neudate, njegove sestre. Jedna se zvala Marijeta u dobi od 15 godina, druga Lucija od 13 godina treća Katarina, njihova rođaka, od 9 godina koje su prodali Turcima u Herceg Novom u Dalmaciji. Najstarija je spašena uz pomoć najuzvišnije gospode dubrovačke koji su je otkupili i sada se nalazi sa majkama Svete Kjure. Druge dvije ostaju u Herceg Novom u vlasti Mustaf-age Hadži Asanovića.

Stoga preklinjem preuzvišene da učine dobro djelo da se one oslobode od demona, budući da je ovaj za obje tražio 200 scuda. Nadam se u njihovo dobročinstvo.³⁹

³⁸ *Ibidem*, tom I, str. 600–601.

³⁹ *Ibidem*, tom I, str. 603.

11.

Presvjetli i Najpoštovaniji Monsinjore Gospodine i
Gospodaru najuvaženiji,

Želim vam da sljedeće godine provedete u zdravlju i veselju; dostavljam vam dio u kojem se govori o 7 robova, hrišćana iz mog mjesta, dvije žene i pet muškaraca, a od kojih sam jednog vidio kod gospodina markiza Blanchija, čiju ženu sam ja krstio, kao i njenu sestru sa dvoje djece, a koje se nalaze u Leće. Ovaj koji se nalazi kod markeza Blanchia, želi svoju ženu i djecu kod sebe. Markize Blanchi kaže da ona dođe u Napulj i da će da je smjesti na jednom od svojih posjeda koji je udaljen 3 milje od Napulja.

Zato se moli Vaše Gospodstvo, Presvjetli Gospodar, da piše Presvjetlom Nunciju, Preuzvišenom nadbiskupu i Preuzvišenom vice Kralju da se ovi siromasi okupe i vrate njihovim kućama jer nije dobro da Spič, kao i okolina, ostanu bez toliko svojeg, dobrog naroda i dobrih hrišćana, iako bi bilo bolje da poneko i ostane i upozna se sa boljim načinom života u Italiji.

Ovdje u zatvoru u Lećeu nalazi se jedan kapetan koji je brat po zakletvi vođi lopova zajedno sa svojim bratom i dvojicom svojih drugova koji mi je poslao jednu djevojku iz Spiča, vjerujući da sam ja još uvijek gvardijan Dubrovniku, kako bih je vratio kući, a o kojoj više ništa ne znam.

Ovdje sam našao svežaj pisama iz Dubrovnika u kojima preporučujem mojeg bratanića Marina Vašem Presvjetlom Gospodstvu kojem nedostaje jedna godina do Epifanije i zato vas molim da se sjetite njega i ono što mu treba za čuvanje onih relikvija.

Imao bih mnogo toga da vam pišem, ali da ne biste čekali to ne činim i ponizno vas pozdravljam.

Napominjem vam da ne zaboravite sirotu djevojku Luciju, moju brataniću, koja se nalazi u Herceg Novom zarobljena da se otkupi na račun opata Stjepana Gradija, plemića iz Dubrovnika.

Kako je naš Gospodin već sa svime upoznat, vjerujem da će razgovarati sa ambasadorom Venecije da ne bi zaboravio da ovim siromasima da milostinju od 200 scuda.

Iz Nuove u Napulju, 26. oktobra 1658.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog
Gospodstva najponizniji u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča⁴⁰

12.

1658.

Fra Donat Jelić iz Spiča, koji živio u Baru gdje je i duhovnik bio, reda Male Braće, stari misionar na širenju vjere, star 58 godina, a 41 godinu kako obavlja sveštenečku dužnost, najponizniji glasnogovornik Vaše Eminence, ponizno vam izlaže sljedeće :

Pošto je 17 godina služio među Turcima i raskolnicima u svojem mjestu Baru i gdje poznaje svakog i gdje njega svi poznaju, molim Vašu Preuzvišenost da se udostoji predložiti za Barskog nadbiskupa don Đorđa Vuškovića, mladića boljeg od mnogih biskupa koji se trenutno nalaze u Albaniji. Mnogi od njih imaju ambicije da postanu Barskim nadbiskupom dok glasnogovornik nije dostojan da bude priznat budući da je jedan siromašan fratar, koji se nikada nije služio neistinom, a što je razlog opadanja katoličke vjere u ovim krajevima.

Ovaj don Đorđe govori dobro dva jezika, a to su slovenski, u Baru, koji se nalazi u Dalmaciji, što je njegova dijeceza i

⁴⁰ *Ibidem*, str. 719–720.

albanski u Albaniji. On bi bio smješten u Šestanima, njegovoj domovini, gdje nema ni jednog sveštenika budući da franjevac više nema u cijeloj metropoliji. Don Stefano de Gaspari iz Lješa, Albanac (Epirota), ne zna slovenski i zato je dobar za Albaniju, ali ne i za Bar.

Latinski – Ne vjerujem svakome, nego dobro ispitam da li je Božja volja.

Crkve u Albaniji su pod Turcima, a nekada su pripadale Barskoj nadbiskupiji u kojoj se govori ilirski ili slovenski, koja pripada Dalmaciji. Jezici u Ulcinju i Svaču su slovenski i albanski. U ostalim djelovima se govori albanski i to su: Skadar, Drivast, Sapa, Pilot Sarda, Lješ, Dračka metropolija, Cannoviensis, Albanensis, Apolloniensis.⁴¹

13.

Presvjetli i Velečasni Gospodine i Gospodare Najvaženiji,

Iako nijesam dobio odgovor od Vašeg Presvjetlog Gospodstva ponovo vam pišem, da vas upoznam, kao što sam to učinio i monsinjoru Vezzaniju, sa činjenicom da se u Napulju nalaze mnogi Turci koji govore naš, slovenski jezik, a koje su zarobili njihovi zemljaci Morlaci na granici između Bosne i Dalmacije. Neki od njih su kršteni, ali su nestabilni u vjeri zato što nijesu bili dobro obučavani. Stoga bi bilo neophodno da Sveta Kongregacija pošalje ovdje barem neke misionare koji bi ih podučavali vjeri, kao neke druge koji bi išli kroz Kraljevstvo i propovijedali. Zatim da monsinjor nuncije i preuzvišeni nadbiskup učine nešto kako bi se oni opismenili. Dalje bilo bi dobro da se u Napulju pronađu knjige na slovenskom jeziku, kao Doktrina, Evanđelje, Ritual. U stvari, ukazuje se potreba za jednim posebnim zavodom poput jednog samostana ili pravo prihvatilište – hospicijum slovenskih

⁴¹ Jačov M., tom II, str. 1.

frataru i da bi oni mogli krštavati i mogli primati neku nadoknadu, kako ne bi, iz potrebe, došli u situaciju da se vrate u mjesto koje je pod Turcima, kao što sada rade.

Iz našeg dijela Albanije, Bara, Spiča i drugih okolnih mjesta ima ih u većem broju u Napulju i u Kraljevstvu. Svi su hrišćani koje su lopovi iz Boke Kotorske, Perasta, Paštrovića oteli i prodali kao Turke. Nijednog Turčina do sada nijesu oteli. Razgovarao sam već sa njih 14, ali smatram da ih još ima nego ih gospodari skrivaju. Čak jedna od žena kapetana Alonza Španca, koji ih ima 3, na ulici u Toledu mi je uputila veoma pogrdne riječi, jer sam želio da razgovaram sa njima. Tu je bila i jedna lijepa, mlada žena sa djetetom u naručju iz Gluhog Dola, iz Crne Gore i za nju vjerujem da je prodana, kao i moj rođak iz Spiča. Ovdje sam sreo i jednu moju tetku, rođaka, kuma i njegovu ćerku, sestrića, sina jedne moje sestre, sestričinu, ćerku druge moje sestre, tri sestre od strica, kao i ostale sunarodnike i rođake za koje neću moći čekati više, jer mi pišu iz Dubrovnika da ću izgubit odijelo, tonaku i mantil, kao i ostale potrepštine koje daje španski kralj, a koje se ne daju strancima u drugim provincijama, ako ne budem za Uskrs u provinciji. Bez obzira što je monsinjor Nunticije dobar, svet, sposoban i spreman da zaštiti ove siromahe, molim vaše Presvjetlo Gospodstvo da se udostoji da pošalje obavijest Svetoj Kongregaciji i Svetoj Kancelariji da se ponovo preporučuje monsinjoru nunciju da pregovara, kao i potkralju – namjesniku da ovi siromasi budu oslobođeni, jer bi oni željeli da se vrate svojim kućama zato što bi radije podnosili tursko ugnjetavanje, nego da budu robovi hrišćana. Prema nekima su se lijepo ponašali, a nekima je bilo gore nego da su robovi Turaka. I da se Naš Gospodin, zajednički Otac i Pastir, potruži da objasni Veneciji kakvo je pravo stanje, kako bi oni pronašli pravi način da se ove nepravde isprave.

U memorijalu koju sam dao Vašoj Preuzvišenosti nalazi se i ime regenta Muscettula koji ima dvije lijepe, mlade djevojke iz

Dobre Vode, barska dijeceza, a budući da sam zainteresovan, sumnjam da bih mogao nešto uraditi jer sam samo jedan siromašan fratar kojeg malo ili uopšte ne poštuju. Ponovo vam preporučujem ove siromahe i mojeg bratanića Marina. I na kraju vam ponizno ljubim ruke.

Iz Nuova u Napulju, 15. februara 1659.

Vašeg Preuzvišenog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji u Hristu,
fra Donat iz Spiča⁴²

14.

Presvjetli i Velečasn i Gospodine i Gospodare Najvaženiji,

Zatekavši se ponovo u Napulju, većina hrišćana me je optužila za preko stotinu hrišćana koji su prodati kao Turci. Njih 55 je iz Spiča, a 53 iz raznih drugih mjesta. Promijenili su im imena u muslimanska Asan, Alija, Bećir, Durak, Bajram, Husein, Mehtmet, Ahmet, Šaban, Sefer, Homer kako bi bilo ubjedljivije da su zaista Turci i da bi, kao Turci, bili zauvijek robovi. Da ja nijesam došao u Napulj, kao što to uvijek činim, mnogi bi se pokrstili. Svetoj Kancelariji se već dalo na znanje da u Spiču, Šušanju i Sozini nema nijednog muslimana nego su svi hrišćani. Zato se moli Vaše Presvjetlo Gospodstvo da podsjeti na pregovor monsinjora Nuncija da se svi ovi jadnici okupe i puste na slobodu.

Vašem Presvjetlom Gospodstvu je jasna činjenica da u Spiču i drugim mjestima u Albaniji su potrebni sveštenici, jer ovdje se nalaze 5 momaka iz Spiča koji su svi prešli na grčki obred. Zato vas molim da svi oni ili barem neki, budu smješteni u Zavod za Propagandu u Loretu, u Neofiti, kao što je Rade Dimitrija iz Đurmana, lijepog izgleda i u velikom iščekivanju, a koji je rob

⁴² *Ibidem*, str. 33–34.

gospođe Laure Dias de Pangua u Madoni di Loreto. Drugi se zove Marko Nikov Karlović, rob kapetana Alonza Spahnola, treći Dimitrije Markov Stijepović, koji je rob kod jednog gospodina kod Bosonogih Karmelićana, četvrti i peti su kod konta Misciagno, a drugi nedostaju. Osim ovoga vas molim da mi da te i neku pomoć kao jedno odijelo sa malo platna, jer sam ja uvijek vjerno služio Svetu Kongregaciju i na kraju vam ponizno ljubim skute vaše svijetloljubičaste odore, želeći vam one purpure.

Nova u Napulju, 18. aprila 1659.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
umilno u Hristu,
fra Donat iz Spiča

Post scriptum

Ime Rado kojeg neko naziva Eradio, neko Oracio, neko Rafaele, i zbog toga ovaj momak neće biti krizman ako se tačno ne zna njegovo pravo ime. Ima 13 godina kao i ovaj drugi, koji se zove Marko Karlović.

U Loretu, Barska nadbiskupija, ima jedno upražnjeno mjesto.

Sada nema više Albanaca u zavodu. Ovih 5 ili 3 ili barem 2 mogli bi biti od velike koristi i to ne samo Barskoj metropoliji nego i čitavoj biskupiji, kao i susjednima u Ulcinju, Svaču. Vaše Gospodstvo se moli da pomogne ovima koji imaju volje da čine dobro, a ne laskavcima, onima koji nanose samo štetu. Ovi koji bi htjeli imati ove naše siromahе vječno za robove, između ostalih problema i nejasnoća, kažu da im se ukaže pomoć. Zato molim Vaše Presvijetlo Gospodstvo da mi je pošalje kako bi se ova jeres istrijebila iz slavnog katoličkog carstva i način da se zločincima prekine put da i dalje ne nastave sa ovim. Osim ovoga, moji sunarodnici iz Spiča kažu da su njihovi preci bili katolici ali, pošto nijesu imali sveštenika kada im je bilo potrebno, prešli su na grčki obred jer su oni imali sveštenike. Zato vas oče molimo da nam

obezbijedite katoličkog sveštenika da bude uvijek tu kako bismo se mi vratili katoličkom obredu, kojega poštujemo i odani smo mu. Molim vas da mi udovoljite želji i date odobrenje o ovome što vam pišem, što bi bilo sve.⁴³

15.

Presvjetli i Velečasni Monsinjore Gospodine i
Najuvaženiji Gospodaru,

Već sam šest mjeseci u Napulju radeći na oslobođenju sirotih hrišćana, mojih Spičana, kao i ostalih iz drugih mjesta, kojih ima 200 oba pola, odraslih i djece, od kojih je, samo do sada, šest oslobođeno. Ja sam samo siromašni fratar i nemam ništa drugo osim ovog pohabanog odijela i zato mi je posebno potrebna pomoć Vašeg Presvjetlog Gospodstva, budući da je takva kakva jeste, kao i Propagande i Svete kancelarije, budući da je potrebna eskomunikacija, kazneni edikt Vaše Ekselencije i vi ste, nakon mog prvog obraćanja vama, dali nalog da se svi pronađu i budu oslobođeni, ali se ništa ne radi po tom pitanju, nego ih skrivaju, pokrštavaju, daju im turska imena i prodaju, što je veoma žalosno.

Od 15 mladih žena, dovedenih iz Brindizija, 12 ili možda sve, su povelj kod don Andree Cuccumblett-a, markiza u Areni, u zatvoru je u Herceg Novom i jedna od mojih rođaka od 23 godine, udata, koju sam ja krstio, kao i njenog muža, i onemogućeno mi je da je vidim. Peppo di Gingi iz Carnevala je imao 14 žena od kojih su neke moje bliske rođake i njim mi je nemoguće vidjeti. Sve su bile prodate posebno nekima kao sudiji u Brindiziju, pomenutom Peppu, svešteniku Riva u Brindiziju i pomenutom Cuccumblettiju, kao i drugim licima.

Ako bi Vaše Gospodstvo saslušalo jednog gospodina koji je

⁴³ *Ibidem*, tom II, str. 40–42.

bio u Brindisi Castelanu bio bi veoma iznenađen stanjem hrišćana. Kada sam ja saznao da je namjera vlasti ove zemlje da oslobode hrišćane, pa sam zbog toga prestao da se zauzimam za ove jadnike, moram da naglasim da me ovdje dva lica uhode i uznemiravaju. Jedan je sunarodnjak i rođak ovih lopova, a drugi je fra Petar iz Dubrovnika, iako se sada ovaj Paštrović pretvara da voli moje Spičane i kod monsinjora nuncija i kod glavnog vikara.

I dok sam ovdje nikada neću dobiti ni jedno pismo iz Rima pošto je otac fra Luka iz Požege, Bosanac, imao kod sebe moja pisma iz Rima, više puta bila su dostavljana iz Propagande što se ticalo don Marina, mog bratanića, ili mladića, mojih sunarodnika, koje sam poslao u Zavod ili iz Svete Kancelarije koje se tiče ovog mog pregovora. U ovih 6 mjeseci nijesam dobio nijedno pismo iz Rima. Zato vas molim da se udostoji da mi odgovori i pošalje pismo preko don Diega.

Molio sam da ovaj moj sveti posao bude preporučen gospodinu opatu Bonadies-u, povjereniku monsinjora u Leceu, koji mi je do sada pomogao u plaćanju nekih troškova i kojemu sam ja bio pokoran i poslušan u svemu.

Jedan sreski pisar išao je od kuće do kuće privodeći ove siromahe, ali sada ne ide više, zato što nije plaćen. Tako se više ne usuđujem da pišem Nadbiskupiji. Zato neka Vaše Presvijetlo Gospodstvo prikupi neku milostinju i da Gospodinu opatu Bonadiesu preko Don Diega, ako ja trebam da nastavim sa ovim, neka učini da naš starješina – otac pošalje u Napulj ova dva franjevca, jer će tako učiniti jedno najsvetije djelo. S obzirom da ima mnogo Turaka oba pola koji govore našim slovenskim jezikom u Napulju, a i u Kraljevstvu, koje su Morlaci oteli, a među njima nema nijednog iz mog mjesta, molim Vaše Presvijetlo Gospodstvo da pošalje neku *Doktrinu* bilo da je napisana latinicom, bilo ćirilicom, i neke druge knjige na našem jeziku, ili besplatno ili da se plate. Vojvotkinja

Mattallone me često poziva jer kod nje se nalaze dvije neudate Turkinje i ova gospođa želi rječnik. Nadam se da ćete udovoljiti mojim željama i ponizno vam ljubim skute vaše odore kao što to činim i Monsinjoru Vezzani.

Nova u Napulju, 14. juna 1659.

Vašeg Presvjetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji u Hristu,
fra Donat iz Spiča⁴⁴

16.

Presvjetli i Velečasni Monsinjore,
Gospodine i Gospodare Najuvaženiji,

Pišem vam ovo pismo i šaljem ga Vašem Presvjetlom Gospodstvu, koji će, po svojoj sopstvenoj želji, da ga pročita Kongregaciji ili ne. Veoma me muči što ja ne mogu ništa da učinim za one jadnike koje je Giuseppe Sebastiano kidnapovao i koji se smatra pozvanim za to.

Između ostalih, kidnapovao je i Rada Dimitrijevog i Anu iz Brijega u Spiču. Nagovorio je svoju gospodaricu, Lauru Dias de Pangua, koja živi u Madoni di Loreto, i nazvao ga Đuzepe, iako je prije devet mjeseci bio obaviješten od fra Marijana Bosanca, a zatim i od mene da je već kršten.

Niko Stijepov i Ana iz Brajića u Crnoj Gori koji se nalaze pod zaštitom Don Francesca de Sanctis-a u domu Svete Ane, a koji je došao sa mnom, u dom, govoreći da ne želi ništa da ima ni sa Bogom ni sa zakonom.

Rade ima 13, a Niko oko 11 godina. Bilo bi bolje da se Rade odgaja u latinskom obredu, a Niko u grčkom, zato što su Radovi preci bili Latini i ja sam u barskoj dijecezi ostavio 5.000 Latina,

⁴⁴ *Ibidem*, tom II, str. 48–49.

hvala Bogu, kojih je sada 4.000, a Nika u grčkom, kao što su oni Rusi iz Santi Sergio i Bacco, budući da svi u Crnoj Gori, sve 72 knežine, pripadaju ovom obredu i nema nijednog Latina. Svi se preporučuju Vašem presvjetlom Gospodstvu u slavu Gospodnju, kao i don Marin, moj bratanić, koji je zaboravljen.

Na kraju vas ponizno obavještavam, kao i monsinjora pomoćnika, kojima se preporučujem, s obzirom da ima zainteresovanih koji žele da me udalje iz Napulja, kako bi ostali gospodari ovih jadnih hrišćana.

Iz Nove u Napulju, 25. jula 1659, prilične starosne dobi i 41 kao sveštenik.

Vašeg Presvjetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji u Hristu,
fra Donat iz Spiča

Ako mi pošalje odgovor preko Don Diega onda ću ga dobiti.⁴⁵

17.

Presvjetla i Velečasnna Gospodo i Najuvaženiji Gospodari,

Budući da je Vaše Presvjetlo Gospodstvo odgovorno i za Propagandu, kao i za Svetu Kancelariju, pišem vam kao da se obraćam objema institucijama moleći vas da se udostojite da me obavijestite radi Boga i zdravlja mnogih, što se zaista i nadam da će da učini.

Vjerujem da vam je poznato kako je blaženi biskup iz Lecea već osudio ona dva brata iz Paštrovića, Čelentovića, gusara, i to Stjepana na pet godina zatvora i nalazi se ovdje u zatvoru kod Nuncija, Vučinu na dvije, ili tri godine zatvora, a treći, Luka, je umro u zatvoru generala Dalmacije, koji im je zapalio malu lađu kojom su ova tri brata prevozili sirote hrišćane u ovo

⁴⁵ *Ibidem*, tom II, str. 54–55.

Kraljevstvo. Tako su više od 200, samo iz Spiča, prema kazivanju moje tetke koja je u Napulju, doveli i iz drugih mjesta, odrasle i djecu, muškarce i žene, njihove komšije, rođake, prijatelje, kumove, dobročinitelje, čitave familije, samo 12 iz jedne kuće u Spiču, radi čega je osuđen na zatvor, pokušavajući i nadajući se da će uzeti novac, na silu, od ovih jadnika koji su prodati kao da su Turci.

Blaženi biskup je ove moje iz Spiča poslao natrag u njihovo mjesto preko Dubrovnika.

Otac-fratar Inoćent Medin, sunarodnjak i rođak pomenutih gusara, uzeo je novac, koje Njegovo Veličanstvo daje za siromašne fratre u Albaniji, osim onog koji je tražio za dva fratra koji su u zatvoru, mada oni nijesu u zatvoru nego slobodni, iako su odvedeni do Valone i predati gusarima Santa Maure za koje je jedan albanski Turčin platio malo ili ništa.

Taj otac Inoćent Medin, rođen i odrastao u Budvi, kao i sva njegova braća i sestre, bio je omiljen upravitelju dvora i priča se da ide u Rim kako bi bio ustoličen za nadbiskupa barskog u mojoj, ali ne i njegovoj zemlji, gdje nikada nije bio niti bi ikada išao, bez obzira što ima petoro sestrića Turaka u Baru.

Ja sam siguran da će Vaše Presvjetlo Gospodstvo, ispunjeno istinskom ljubavi prema Bogu, da prepozna razne obmane i molim vas da provjeri da li je ovaj otac pismen, da li propovijeda Božju riječ, da li je ikada bio u nečemu primjeren buduću da je uvijek bio u centru nekih skandala, da li zaista vjeruje u Boga i da li je zaista zaslužan da nosi ovu titulu. Ispitajte jednog Dalmatinca iz Zadra u Zavodu Neophiti, jer je javna tajna da ga je spomenuti fratar ukrao i donirao princu Pamfiliju kao da je Turčin.

Koristim ovu priliku da vam preporučim mojeg bratanića don Marina, cjelokupnu Barsku metropoliju i ove jadnike koji su izgubljeni širom Kraljevstva kako bi se pronašli i oslobođili, kao hrišćani, rođeni od hrišćana i ponizno vam ljubim

ruke sa željom za crvenom kapom u slavu Gospodina Boga Našega.

Iz Nove u Napulju, 08. oktobra 1659.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča, star 60 godina, a 41 kao duhovnik

Monsinjur nuncije me je prekjuče rado primio i vjerujem da je razgovor sa Njegovom Ekselencijom juče bio u korist ovih jadnih hrišćana koje su držali kao robove i koje ne mogu a da ne preporučim, molim vas i preklinjem u ime Hrista.⁴⁶

18.

(...)

Isti Medin, koji je iz provincije Dalmacije, nije uložio nimalo truda da pomogne ovim jadnim fratrima, nego se pobrinuo da sakuplja novac kako bi što lagodnije živio, slobodan, bez priznavanja bilo koga za svoga starješinu, kako je uobičajeno, kao da ni za šta ne bude odgovoran u provinciji. Oni koji ga ne poznaju misle da on želi da gradi u Albaniji gdje nikada nije bio niti će ići, jer crkve i samostani ne mogu se graditi u Turskoj, ali je već dovoljno, ako se može dobiti dozvola za obnovu građevina tj. starih crkava. Stoga, neka vam ovi fratri i ovaj narod budu preporučeni. Sa ovim vam ponizno i skrušeno ljubim skute vase svijetloljubičaste odore želeći vam purpurnu.

Napulj 9. januara 1660.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
ponizan u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča

⁴⁶ *Ibidem*, tom II, str. 88–89.

Post Scripta

Pošto se radi o izgradnji u Turskoj, neka Vaše Presvjetlo Gospodstvo obrati pažnju na to da je Bar sa okolinom pod Turcima od 1571, gdje se u mojoj zemlji nalazi poznata i bogata Opatija Svete Marije Ratačke na obali mora, razorena od mletačkih galija, u potjeri za gusarima koji su se ovdje sakrili. Na ovome mjestu se sahranjuju stanovnici Šušanja i dijela Spiča i bude veliko slavlje na dan Uznesenja Blažene Djevice Marije, kao i na dan Tjelova. Fratri su tu mogli živjeti zahvaljujući ovom narodu koji je gradio kao i Turcima, a posebno je to želio Šahin-beg spahija Spiča i Šušanja. Crkva je srušena, kao i samostan, ali ima jedna kapela koja je ponovo izgrađena, do bedema, pokrivena zemljom i kamenjem ispred i koja bi se mogla očistiti i pokriti. Prihode ubiraju Turci. Ova crkva se dobro vidi iz čitavog kraja. Hrišćani sa donacijom od 2.000 dukata, prihod bi mogli povećati, i pomogli bi da se i crkva i samostan obnove, gdje bih ja bio srećan da ostanem zauvijek, ako bi Sveti Otac želio da je meni dodijeli i pokloni je mojoj vjeri, a gdje se trenutno nalazi opat Pietro Micheli, venecijanski plemić.

Paštirovići su oblast (provincija) koja je pod Republikom, održavaju se dva manastira onih kaluđera od prihoda Svetog Vasilija od kojih naš hospicijum Sveti Vid u Lastvi, nema ništa.

Spič snabdijeva Mlečane sa 42 barila vina, zatim žitom, uljem, a isto tako i Šušanj. Pomenuti Šahin-beg od ovih desetina uzima deseti dio, stoga neka vidi Vaše Presvjetlo Gospodstvo što može da se učini jer bi to zaista bio veliki gest milosti za katoličku vjeru u mjestu gdje je većina grčkog obreda i gdje se nalaze Turci u centru grada.⁴⁷

19.

13. januar 1660.

Presvjetli Gospodine,

Don Marin Jelić iz Spiča, barska dijeceza, moj bratanić, učitelj škole u Dubrovniku, kojemu su gospoda naklonjena, budući da

⁴⁷ *Ibidem*, tom II, str. 99–100.

ima 24 godine, preporučujem vam da ga pošaljete u njegovo mjesto gdje, možda, osim ona dva katolička sveštenika nema ni jedan drugi, budući da je kuga zahvatila mjesto dvije godine uzastopno.

Još vas najponiznije molim da pošaljete u Zavod u Loretu, blizu nuncija, barem ovog mladića po imenu Rado Đurman iz Spiča u pravom smislu, radi školovanja, koji se trenutno nalazi u vlasti gospođe Laure Dias iz Pangua ovdje u Napulju, na ulici Toleda. Ova gospođa ga je zlonamjerno ponovo krstila kako bi bio njen rob, dajući mu ime Giuseppe, iako je bila obaviještena od fra Marijana Bosanca i od mene da je hrišćanin, kršten u grčkom obredu.⁴⁸

20.

Presvjetla i Velečasna Gospodo i Najvaženiji Gospodari

Uz moje najponiznije poštovanje Vašim Eminencama, molim vas da pročitate ovaj memorijal i da ga uručite Našem Gospodinu kako bi ove jadne hrišćane, robove u Bavariji, Sveti Otac i Vaše Eminenze pokušale da oslobode od ropstva. Pošto ne mogu ja ništa da učinim da ih oslobodim budući da sam i sam jedan siromašan fratar koji ima mnogo protivnika, pa čak i među samim fratrима. Jedino što mogu da učinim je to da ih posjećujem pošto govorim njihovim jezikom, slovenskim, i da im dijelim svete sakramente. U Napulju ih ima mnogo, ali nijedan iz Paštrovića, nego iz Bosne i Morlaci iz Dalmacije. Stoga preporučujem i sebe i ove jadnike za koje molim Vaše Eminenze i ponizno vam ljubim skute vaše ljubičaste odore.

Napulj, 23. oktobra 1660.

Vaše Velečasne Eminenze,
najponizniji sin u Hristu, fra Donat iz Spiča

⁴⁸ *Ibidem*, tom II, str. 100.

Pisma upućena papi Aleksandru VII

Blaženi Oče,

Fra Donat Jelić iz Spiča, barska dijeceza, reda Male Braće, već 17 godina misionar u ovoj metropoliji u kojoj je uvijek bilo malo duhovnika, ponovo Vašem Gospodstvu izlaže problem jer se već dvije godine nalazi u Napulju kako bi oslobodio mnoge hrišćane ropstva, njegovih sunarodnika, od kojih je već oslobodio 16, koji su dovedeni u Kraljevstvo kao robovi, uhvaćeni od drugih hrišćana, gusara, a posebno od Stjepana Rucovića i njegove braće. Stjepan se trenutno nalazi u Napulju, u zatvoru, osuđen od biskupa Lečea. Mnogi od njih su zlonamjerno kupljeni, prodani i preprodavani, nazivani turskim imenima, pokrštavani, sakrivani i došli kao tursko roblje. Bili su ispitivani da li su ih neki od vlasnika odvodili u crkvu na misu i da se ispo vijede i pričeste, a zatim predali slučaj Njegovom Božanskom Veličanstvu. Da bi se pronašli potrebna je opšta eskomunikacija od Vaše Svetosti odmah, s obzirom da za njih nema pravde, kao prema gospodaru Muscettola koji drži 3 i koje je dobio gratis, don Anderi Cuccublettu, koji ih ima jedan znatan broj robova. Preuzvišeni kardinal i monsinjor nuncije, monsinjor inquizitor, kao i sam pokralj (namjesnik) su saglasni oko oslobađanja robova i svi pokazuju dobru volju, ali niko ništa ne preduzima.

Stoga se moli Vaša Svetost da pomogne ovim jadnicima sa očinskom dobrotom i svime što je u vašoj moći kako bi se oslobodili, budući da su mnogi hrišćani, rođeni od hrišćana. Milost.

Najblaženiji Oče,

Daje se na znanje Vašoj Svetosti da su neki gusari, veoma loši hrišćani, iz Dalmacije i Albanije, pod Turcima, oteli mnoge hrišćane, sinove istih hrišćana, od kojih su neke prodali Turcima

iz drugih krajeva, a neke u Kraljevstvu Napulja kao da su Turci. Neki su u Napulju, a drugi su rasuti po Kraljevstvu kao u Otrantu, Bariju, Pulji, Kalabriji, Abruzu, Siciliji, Đenovi, sakrivani, prodavani i preprodavani, poklanjani i nazivani turskim imenima kako se ne bi pronašli i postali vječiti robovi, kao Turci. Jedni radi svoje sujete i kako ne bi morali da plaćaju sluge, a drugi bi bili više zadovoljni da su oni turski robovi jer bi ih natjerali da se mole Bogu na hrišćanski način, i ne bi im dozvolili da jedu hranu koja je u crkvi zabranjena i ponos im ne bi bila povrijeđen.

Da li bi Vaša Svetost mogla da sasluša sirote djevojke i žene, odvojene od svojih muževa. Da li bi još mogli doći u Napulj očevi, braća, muževi, sestre, žene, kao oni što su došli iz Kotora i Nedeljko Butrović iz Bara, za svoga sina Dimitrija, koji je prodan kao Turčin, pokršten i držan kao rob, a sada slobodan po nalogu ovog potkralja – namjesnika Napulja.

Jadan, stari fratar Donat Jelić iz Spiča, barska dijeceza, reda Male Braće, već 17 godina misionar u Barskoj metropoliji, u njegovom zavičaju, a biti će za Božić 3 godine kako se nalazi u Napulju radeći na oslobađanju svojih sunarodnjaka od ropstva i nasilnog služenja, a budući da ima mnogo neprijatelja i prijeti mu se od zainteresovanih, trebala bi da se ispita cjelokupna situacija radi poštovanja prema ljudima.

Pošto ovo nijesu zemlje zahvaćene ratom niti borbom protiv hrišćana ili po naredbi nekog drugog hrišćanskog princa ili iz neprijateljstva nego od najgorih ljudi punih pohlepe za novcem pa se time ruši ugled Republike Venecije kojoj su uvijek služili kao i danas, braneći nju i njene državne posjede, kao i crkvu i Kraljevstvo Napulja.

Stjepan Rucović Čelentović, Paštrović, je u zatvoru u Napulju kojega je osudio biskup u Leceu za 16 hrišćana iz Spiča koje je doveo u Leće da ih proda kao Turke, a koji su već bili oslobođeni i poslati natrag u njihovo mjesto od ovog istog biskupa. Na putu su se susreli sa Nikolom Ivana Davidovića, Paštrović, i njegovom

družinom, koji su oteli jednog mladića i prodali ga Turcima u Herceg Novom za 15 skudi. Ovoga mladića je, zajedno sa majkom, oslobodio vikar Monopolija, a ostalih 16 je oslobodio biskup iz Leće od Stjepana i njegove družine.

Vučina, brat Stjepanov je bio 3 godine u zatvoru u Biskupiji Leće i sada je vjerovatno otišao da izbavi brata iz zatvora. Treći brat Luka je umro u zatvoru generala Dalmacije, kojima je, Njegova Ekselenca, zapalila mali brodić sa kojim su prevozili ove jadne hrišćane.

Da bi se nekako popravile sve ove nepravедnosti moli se Vaša Svetost da objavi opštu ekskomunikaciju protiv svih otimačara, kupaca, prodavaca, onih koji vrše pokršćavanje kao i davanje turskih imena hrišćanima, onih koji imaju i drže hrišćane i njihove sinove. Stoga se moli Vaša Svetost da počnu strogo da se kažnjavaju počinioци ovakvih nedjela, jer bez rigoroznih mjera ne može ništa da se učini kako bi se spriječilo ovo zlo koje je zaista uzelo maha.⁴⁹

21.

Presvjetli i Velečasni Gospodine i Najvaženiji Gospodaru, Ponizno obavještavam Vaše Presvjetlo Gospodstvo o svim nedaćama o kojima mi piše moj bratanić don Marin. „Vi ste striče došli u vrijeme mira kada su svi domovi bili puni ljudi i svih Božjih blagodeti, a ja nalazim sasvim suprotnu situaciju. Samo Šahin-begu sam dao 2.000 aspri osim onog što sam već dao istom spahiji, a i drugima, za ulaz i sakrio sam 10 cekina kako bih preživio. Molim vas dragi striče da mi pomognete.“

Zato molim Vaše Presvjetlo Gospodstvo, u ime Božje ljubavi, da bude tako ljubazan i da naredi don Domeniku (Neđeljku) Bubiću, vikaru iz Budve, da mu da novac ili na račun njegove

⁴⁹ *Ibidem*, tom II, str. 151–154.

provisije ili kako Vaše Presvjetlo Gospodstvo želi, kod Svete Kongregacije, da bi se Njihove Eminenze udostojile da mu daju sve ono potrebno za administraciju crkava, budući da je sve stvari rade naopako zbog progona od strane Turaka i loših hrišćana, gusara, kao i radi kuge koja je pogodila ovo mjesto.

Osim toga, za vrijeme mog boravka u Napulju nastojim da budem što više sa hrišćanima koji govore moj jezik, slovenski, a držani su kao robovi. 18 ih je već oslobođeno. 16 iz Lecea koje je oslobodio biskup grada, a 2 ovdje u Napulju. Jednog od ovih, ili možda obadva, mora da je vidio u Rimu i sarađivao na pokrštanju Turaka robova istog jezika, a kojih je ovdje u Napulju na hiljade i svakodnevno njihov broj se povećava. Najviše sam oko njih okupiran, idem od kuće do kuće, nakon što je ova Sveta Kongregacija uputila dopis ovome uvaženom kardinalu da ja trebam da vršim djela milosti i dobročinstva.

Sada, kada je Sveta Kongregacija uputila dopis ovoj istoj Eminenzi da ovi jadni hrišćani moraju da se nađu i da budu oslobođeni, naš Velečasni Otac Sebastian iz Napulja mi je naredio da, bez odlaganja, dođem u Rim. Bio sam kod Njegove Eminenze sa memorijalom i Njegova Eminenza je donijela odluku da ja trebam da ostanem u Napulju.

Molim na isti način i Vaše Presvjetlo Gospodstvo da mi učini uslugu da uputi moje izvinjenje Njegovom Velečasnom Ocu da me ne smatra neposlušnim i ako je potrebno neka se informišu o meni kod otaca provincije.

Preporučujem se, dakle, vašim dobronamjernim uslugama i ponizno vam ljubim tamnoljubičastu odoru, želeći vam onu purpurnu.

Nova iz Napulja, 3. septembra 1661.

Vašeg Presvjetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča, barska dijeceza⁵⁰

⁵⁰ *Ibidem*, tom II, str. 239–240.

22.

Najuzvišenija i Velečasna Gospodo i Gospodari Najuvaženiji,

Don Marin Jelić iz Spiča, moj bratanić, dao je 2.000 aspri Šahin-begu, svome spahiji, da bi ušao u zemlju osim onog što je još dao istom Schiabegu, kao i drugima. Pošto nije imao novaca morao je da posudi od Turaka da bi ušao u zemlju. Zato vas preklinje da mu pomognete da vrati dug tako što biste mu donirali 10 cekina u svrhu dobročinstva ili da mu ih date na račun provizije preko don Nedeljka Bubića, vikara iz Budve, koji bi dao njemu novac kako bi mogao da vrši službu Božju zbog koje su ga ovdje poslali. Nadalje vas moli za stvari koje su neophodne za administriranje crkava i misije pošto nije naišao na dobrostojeće kuće koje su to bile u vrijeme kada sam ja došao iz Italije u ovo moje mjesto 1631. i ostao do 1648. Kada je on došao naišao je na mjesto opustošeno što od strane Turaka, što od loših hrišćana. Ja sam ovdje učinio više dobra za tih 17 godina nego svi nadbiskupi koji su ovdje bili u periodu od 90 godina, kada je Bar pao Turke, a pošto su bili stranci nijesu mogli biti ovdje i činiti dobro.

Stoga je bolje da se odgaja jedan iz zavičaja za rad nego da se postavi stranac za nadbiskupa. Zato preklinjem Vaše Eminenze da daju podršku ovoj dvojici mladića kako bi bili dobri radnici od kojih je jedan ovdje u Napulju, u ulici Toledo kod Laure Dias de Pangua, koji se zove Rade, alias Rafaele Dimitrija Đurmana iz Spiča, pokršten u Turčina u Napulju, a drugi je Ivan Nikole Brajkova Greković iz Tuđemila, obojica iz barske dijeceze, dobri za učenje, oteni i prodati, kao i drugi, od ovoga koji je osuđen na zatvor. Ivan je kod markiza u Franca Villi, koji je bratanić Najuzvišenijeg Carskog Kardinala, pokršten.

Još preklinjem Vaše Eminenze da se pismeno obrate administratoru Barske nadbiskupije (o.a. Petar Bogdani, skadarski biskup) da iskaže povjerenje svim hrišćanima rođenim kao hrišćani, iz barske dijeceze, a koji su dovedeni u ovo Kraljevstvo da budu robovi, jer on se nije usudio da moli Njegovu Svetost, Vaše Eminenze i ambasadora Španije kada je bio u Rimu. I na kraju vam ponizno i odano ljubim skute Vaše ljubičaste odore.

Santa Maria Nova u Napulju, 10. septembra 1661.

Vaših Velečasnih Eminenza, najponizniji sin i Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča⁵¹

23.

Presvjetli i Velečasni Gospodine i Najvažniji Gospodaru,

Pisao sam Svetoj kancelariji, tj. Vašem Presvjetlom Gospodstvu, kojoj se sa najdužnijim poštovanjem obraćam. Već 4 godine se nalazim u ovome gradu radi oslobađanja hrišćana od ropstva i nasilnog služenja, koji su hrišćani po rođenju i nikada nijesu bili Turci ili robovi. Oteti su od loših hrišćana, kao od ovoga, Stjepana Rucovića, zvanog Čelentović i njegove braće i drugih njihovih drugova iz Paštrovića, veoma loših ljudi, i dovedeni u ovo Kraljevstvo. Jedan dio njih se nalazi u Napulju, drugi su rasuti po Kraljevstvu i to na Siciliji, u Đenovi, Firenzi, prodavani i preprodavani, sakrivani, poklanjani, ošišani na turski način, pokrštavani, nadijevana su im turska imena ili su im davali nova imena, a neki su bili vraćeni u svoj zavičaj zahvaljujući biskupu Lećea. Nažalost, niko neće da se zauzme za ove nesretnike, ali bi trebalo iz humanih razloga, da se barem ovi u Napulju ispituju odakle su, da li su Turci ili hrišćani. Ja sam od mnogih bio napadnut i prijećeno mi je, a ne znam od koga, molim Vaše Presvjetlo Gospodstvo da mi pomogne i razgovara sa Papom da uradi opštu

⁵¹ *Ibidem*, tom II, str. 240–241.

eskomunikaciju svih onih koji su umiješani u trgovinu robljem. Budući da Vaše Presvijetlo Gospodstvo ima velikog uticaja i da pripada Zavodu za Propagandu i Svetoj Kancelariji preporučujem vam mene i ove jadnike koji vape za pomoć.

Radio sam ovdje sa ocem Marijanom Bosancem kojega sam preporučio Vašem Presvijetlom Gospodstvu, jer sam vidio da želi da dobije neku čast, ali ne i da bude izabran za nadbiskupa barskog, moja domovina, gdje nakon turske okupacije ove metropolije nikada nije bio ni jedan Bosanac i on ne bi ni išao, ali njegovo prebivalište bi trebalo da bude u Rimu, Veneciji, Zadru, Dubrovniku ili Kotoru. A kada bi i išao kojim slučajem isto bi bilo kao i sa Bonaldijem. Zbog teške ratne situacije, molim Vaše Presvijetlo Gospodstvo da postavi osobu koja je poznata u zemlji i koja dobro poznaje običaje i situaciju u njoj. Zato vas molim da pošalje ova dva mladića da se školuju za misionare.

Provincija Bosna, koja je velika, sastoji se od 3 kraljevstva u kojoj žive mnogi dobro hrišćani a ne mogu je posjetiti 3 ili 4 biskupa. Predlažem da ocu Marijanu dodijelite jednu titulu u njoj. Ako ko želi da bude nadbiskup barski neka prvo provede nekoliko godina sa tim napuštenim narodom, kako sam ja to radio neprekidno 17 godina.

Mnogi koji drže hrišćane kao robove su mi prijetili, ali i mnogi su mi ukazivali poštovanje radi mojega rada na oslobađanju robova, rado bih ponovo otišao u Napulj, budući da sam star, 63 godine gdje bih bio više koristan nego da ostanem ovdje, u mjestu gdje se ne može propovijedati Turcima nego samo hrišćanima. Zbog svega ovog preporučujem se Vašem Presvijetlom Gospodstvu kojemu želim crvenu kapu i ljubim skute vaše ljubičaste odore.

Nova u Napulju, 14. februara 1662.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča⁵²

⁵² *Ibidem*, tom II, str. 318–319.

24.

Presvjetli i Velečasni Gospodine i Gospodaru Najvažnijem,

Povodom ovog oca sa Malte ponizno obavještavam Vaše Presvjetlo Gospodstvo da su,prekjuče i juče, Peraštani doveli 60 robova iz različitih krajeva Dalmacije, Bosne, Hercegovine u Napulj. Iako njihov broj nije 20.000, kako se priča, nego 60 treba se zauzeti za njih. Pošto mi je Vaše Gospodstvo ukazalo čast da ostanem i dalje u Napulju putem pisma upućenog Eminenzi Nadbiskupu Napulja,preklinjem vas da me počasti sa dozvolom koju mogu da pokazem starješinama i da mi pošalje nešto na našem, slovenskom jeziku kao *Doktrinu* i neku drugu knjigu, koje je štampao otac Cassio, blaženo sjećanje na njega. U nadi da ćete mi ispuniti očekivanja ponizno vam želim crvenu kapu.

Napulj, Santa Maria Nova, 14. februara 1662.

Vašeg Presvjetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu
fra Donat Jelić iz Spiča

25.

Presvjetli i Velečasni Gospodine i Gospodaru Najvažnijem

Podsjećam Vaše Presvjetlo Gospodstvo da su prošle već 4 godine kako se nalazim ovdje, u ovom slavnom gradu Napulju, gdje činim dobra djela onoliko koliko je u mojoj mogućnosti. Sarađujem na preobraćanju Turaka koji govore mojim, slovenskim jezikom, zatim mornara, vojnika, slugu istoga jezika, kao i drugih. Ispovijedam ih, krštavam, i kada bih imao više vremena i pomoćnika, mogao bih još bolje obavljati svoju dužnost

nego što sam to činio u Barskoj metropoliji, mojoj domovini, gdje još uvijek nedostaje 4.000 duša rimskog obreda i to su Spič, Sozina, Šušanj, Tuđemili, Zupci, Šestani, Pinčići, Murići, Livari, Briska, Teani, a ja sam ostavio barem 5.000. Mnogi su se odrekli hrišćanstva u samome Baru i njegovoj okolini kako bi sačuvali svoje živote i svoju imovinu. Još uvijek ima hrišćana koji su rimskog obreda, oba pola, odraslih i djece koji nijesu u Skadru i Draču. O tome se može informisati kod starog don Đura Vuškovića. Stoga nemojte uzimati u obzir ono što vam govore lažljivci i prevaranti puni ambicija, koji žele da oduzmu titulu barskog nadbiskupa i vrate je na staru jurisdikciju koja je bila do skadarskog mosta tj. do rijeke Bojane i time bi Bar imao još katolika. Ako ih je bilo u manjini, razlog za to je nedostatak duhovnika, budući da su nadbiskupi bili stranci. Zna se kako je Bonaldi, zajedno sa ostalim ckvenim dostojanstvenicima, doveo vojsku do Bara i želeli su da osvoje Albaniju riječima, zbog čega se desila pobuna.

Monsinjore, gospodine i gospodaru moj, imam 63 godine, a 45 godina sveštenečkog zvanja i služio sam Svetoj Kongregaciji kojoj, još uvijek, rado služim, ali mi je žao da još uvijek budem u Napulju zato što je sve manje mojih hrišćana slobodnih, nego ranije. Razlog za to je što sam za ove 4 godine mog boravka ovdje, dobio samo za snabdijevanje iz samostanske kantine, ali za prevoz, odijelo ne mogu da tražim jer sam stranac. Otac Andrea sa Malte se pobrinuo oko toga i molim vas da se putem njega sjetite mene u Svetoj Kongregaciji kako iz potrebe tako i iz drugih razloga, napominjujući mojim fratrima u Dubrovniku, gdje sam se zareadio 1618. i proveo moju mladost služeći ih, da tamo pošalju sveštenike.

Sve riječi pohvale za sveštenike i manastir, ali kako sam već rekao, ne mogu tražiti ništa, ali i Velečasnom Ocu se ne sviđa da ja još ostanem u Napulju.

U nadi da će Vaše Presvjetlo Gospodstvo biti blagonaklono

prema mojim zahtjevima, ponizno i sa poštovanjem vam želim ljubičastu kapu i preporučujem mojeg bratanića don Marina.

Napulj, 06. januar 1663.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča⁵³

26.

Presvjetli i Velečasni Monsinjore Gospodine i Gospodaru Najuvaženiji,

Želim podsjetiti Vaše Presvijetlo Gospodstvo da se navršava 5 godina kako sam došao u ovaj divan Grad da bih pokušao da oslobim iz ropstva i prisilnog služenja mnoge hrišćane, rođene u Spiču, koje su nasilno doveli u ovo Kraljevstvo Stjepan Rucović, njegova braća i njihovi drugovi, veoma loši hrišćani. Stjepan se nada da će ubrzo izaći iz zatvora. Vapaj robova koji još nijesu ispitani zbog onih koji su direktno zainteresovani, kao prinčevi, vojvode, markizi, baroni, savjetnici, advokati, kapetani, sudije pa i poneki crkveni dostojanstvenik, stvar koja se može ispraviti opštom eskomunikacijom Svetog Oca Pape.

Peraštani su sada doveli oko 50 robova od kojih su mnogi, rekao bih, hrišćani. Neke su uz put prodali, a jednog muškarca su ostavili u Ankoni i strpali ga u zatvor. Ja sam uradio onoliko koliko sam mogao da se hrišćani ne prodaju i zbog toga stekao neprijatelje među onima koji su bili direktno zainteresovani, a mnogi su mi i prijetili.

Molim Vaše Presvijetlo Gospodstvo da mi pomogne sa jasnim dogovorom da prethodno pregledam robove koji se prodaju kao Turci, da se prije toga krste, a kojima ulivam povjerenje.

⁵³ *Ibidem*, tom II, str. 335–337.

Mnogo više dobroga sam uradio za ovih 5 godina u Napulju na preobrćenju robova Turaka, mornara, vojnika koji su postali hrišćani, nego što sam to uradio u mojem mjestu za 18 godina gdje nijesam smio da progovorim protiv Muhameda.

Vjerujem da će u Napulj stizati sve više robova zbog dogovora između gusara koji ih hvataju, onih koji ih uzimaju i trgovaca koji ih prodaju.

Ovi Peraštani se moraju uhvatiti u Ankoni, gdje do sada još nijesu, ali pravda ih može snaći i u Perastu. Vaše Presvijetlo Gospodstvo molim da mi se dodijeli odjeća, jer u ovih 5 godina moga boravka u Novu nijesam imao ništa drugo osim siromašnu, zajedničku menzu. I na kraju, ponizno vam ljubim tamno-ljubičastu odoru želeći vam onu purpurnu.

Napulj, 15. oktobra 1663.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča⁵⁴

27.

Presvijetli i Velečasni Gospodine i Gospodaru Najvaženiji,

Ponizno i sa poštovanjem vam se beskrajno zahvaljujem na vašoj usluzi. Otac Carlo iz Đenove, provincija Livorno, mi daje nadu za jednim odijelom, ako budem živ i budem u Napulju sljedeće zime.

Otac provincije Dubrovnik sa vekom naklonošću mi piše da se vratim u Dubrovnik. Ja sam činio i činim drage volje dobročinstva, kako sa preobraćanjem robova kojima je Napulj pun, a sada je zabranjeno da se dovode, zatim, kao nekada, tako i sa ispovijedanjem ovih krštenih, vojnika, mornara mojeg jezika. I

⁵⁴ *Ibidem*, tom II, 431–432.

pošto sam u Napulju dobrodošao i poštovan, mada uvijek ima onih koji me mrze, a to su oni koji drže hrišćane za robove i prislu poslugu i koji vape za osvetom kod Vašeg Božanskog Veličanstva. Ne govorim o onima koji su se, ili dobrovoljno ili na prevaru, poturčili.

Fra Bernardo Fallangola iz Sorenta, malteški vitez, tri puta je došao u Novu, vrijeđajući me i prijeteći mi da će me lišiti života, zato što se i dalje zalažem za jednu robinju koju on drži na silu već tri godine, a koju mi je preporučio Vicko Samuel iz Bara.

(...)

Napulj, 26. aprila 1664.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča⁵⁵

28.

Preuzvišeni i Velečasni Gospodine i Gospodare Najuvaženiji,

Ponizno se obraćam Vašoj Eminenzi da sam bio bolestan više od dva mjeseca i stoga nijesam mogao prije otići kod Monsinjora Nuncija sa vašim pismom radi 3 roba, hrišćana, rođenih kao hrišćani, o kojima piše biskup Trebinja Scipione de Martinis, a koji nijesu u zatvoru nego po kućama u Napulju. Ne radi se samo o ova tri roba, nego o stotinama njih koji su rasuti po Kraljevstvu koje nijesam mogao osloboditi u ovih 7 godina moga boravka u Napulju, koji bi barem trebalo da se ispituju da li su hrišćani ili Turci, odakle su došli i na koji način. Već su 8 godina robovi i nemaju nikakvu nadu ba budu jednom slobodni, jer nemaju novaca ni za otkup, ni za advokate i pisare koji bi se zauzeli za njih.

⁵⁵ *Ibidem*, tom II, str. 453.

Stjepan Rucović iz Paštrovića, zvani Čelentović, sa svojom braćom i drugovima samo iz Spiča je oteo 80 osoba, svojih komšija, rođaka, kumova i dobročinitelaca gdje su svi hrišćani, rođeni kao hrišćani, kao što dobro znaju kanonici Svetog Jeronima Đorđe Vušković i Nikola Vladanji, kao i drugi iz Barske metropolije, iz Crne Gore, koji se hvalio da je doveo u Kraljevstvo 300 hrišćana, među kojima i one koje je on ukrao i one koje je kupio da bi ih preprodao. Blaženi Papacoda biskup Lečea ga je osudio na 5 godina zatvora za 16 Spičana. Nakon što je odslužio kaznu ponovo je započeo istim poslom, čak i gore nego ranije. Mnogi jadnici koje je on oteo ostaju robovi ili u Napulju ili u Kraljevstvu, sakriveni, pokršteni, prodavani i preprodavani. Oni jedino mogu da se nađu i oslobode opštom ekskomunikacijom Svetog Oca i krivičnim zakonom Preuzvišenog potkralja – namjesnika.

Don Andrea Cuccublet, Marchese del Arena, samo jednom je imao 22 od kojih je neke prodao, neke poklonio, a neke drži kao robove. Osim njega, i Luccio Sarno, kapetan Monzo de Vaglio Španac, Giovanni Batista Ricco iz Barija, Ciccio Hebbreo, kao i drugi trgovci robljem, su od ovih jadnika učinili ono što Turci ne bi nikada.

Budući da ja imam 65 godina, a 7 godina sam proveo u traženju pravde za ove nesretnike, uradio sam mnogo više dobrog u Napulju nego za 17 godina koje sam proveo u mom mjestu kao misionar. Podučavao sam Turke katehizmu, ispovijedao one koji su kršteni, kao i druge koji su govorili mojim slovenskim jezikom, želim da se vratim u moju provinciju Dubrovnik odakle me zovu otac – straješina provincije kao i drugi očevi, ako budem živ, zato što mi prijete životom radi mogeg zalaganja za ove jadnike. Luccio Sarno, koji je želio, na silu, ponovo da krsti Franu Krsta Hrvatina iz Miljevaca, u Spiču, je lično došao da mi prijete da će da me ubije.

Preporučujem vam, dakle, ove sirote hrišćane koji se drže kao robovi, i u Napulju kao i u Kraljevstvu, na Siciliji, u Firenci,

Livornu, Đenovi. Vašoj Preuzvišenosti kao i Svetoj Kongregaciji ponizno i sa poštovanjem ljubim skute purpurne odore.

Napulj, 7. avgusta 1665.

Vaše Velečasne Eminenze, ponizni sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča⁵⁶

29.

Napulj, 7. avgusta 1665.

Preuzvišena i Velečasna Gospodo,

Fra Donat Jelić iz Spiča, reda Male Braće, 17 godina bio misionar u Barskoj metropoliji, svojem zavičaju, a već 7 godina se nalazi u Napulju, gdje ga je poslao Rim, kako bi pronašao, prepoznao, i oslobodio od ropstva i nasilnog služenja, mnoge hrišćane. Do sada niko se nije pobrinuo da po ovom pitanju nešto uradi. Barem da se utvrdi da li se radi o Turcima ili hrišćanima, odakle su i kako su dospjeli u Napulj.

Pošto sam jedan, stari fratar od 66 godina i ne mogu više da podnosim teret oko oslobođenja robova, kako sam podnosio svih ovih 7 godina, želim da se vratim u vašu provinciju Dubrovnik. Ponizno vas molim da, Vaše Preuzvišenosti, ispitaju ove robove, a posebno Franu Krsta Hrvatina iz Spiča, koju je Luccio Sarno ponovo, zlonamjerno, želio da pokrsti u Trani, pošto nije mogao da je pokrsti u Napulju, a što mogu i da potvrde i svjedoci Guantari koji se nalaze u blizini Santa Maria Nova, kanonik don Honofrio Latronico i ja fra Donat koji je spriječio to drugo krštenje, jer sam je dobro poznavao. Krstio ju je don Petar, zvani Jorga, iz Spiča, na dan Uznesenja 1650. Njena tetka ili rođaka se nalazi u kući advokata i sudije Giovanni Batiste de Bonis koji ju je prodao Riccu iz Barija za

⁵⁶ *Ibidem*, tom II, str. 545–546.

30 dukata koji se uvijek nalazi u okolini carine u Napulju. Isti Luccio Sarno kao i Giovanni Battista Riccio trebaju da budu uhapšeni zato što su trgovali sa mnogim hrišćanima. Zahvalan⁵⁷.

30.

Napulj, 7. avgusta 1665.

Presvijetlom i Velečasnom Monsinjoru Crescentiu, Generalnom Inkvizitoru,

Fra Donat Jelić iz Spiča, reda Male Braće, ponizno govori Vašem Presvijetlom Gospodstvu o ovim hrišćanima, rođenih od hrišćana, držanih kao robovi. Stjepan Rucović, zvani Čelentović iz Paštrovića, zajedno sa svojom braćom i družinom, uprkos zabrani Republike Venecije trgovine sa ljudima. Doveo ih je iz Dalmacije, Bosne i Albanije, krajevi koji su uvijek bili na usluzi Republici i još uvijek su. Nije priveo nijednog Turčina nego samo hrišćane iz Spiča, gdje su svi hrišćani, kao i iz Brajića, Brčela, Gluhog Dola i drugih mjesta u Crnoj Gori.

Kada je Stjepan izašao iz zatvora nastavio je da radi još gore nego ranije. Jadnici koje je on oteo prodavao ostaju robovi pošto nijesu mogli da dobiju nikakvu milost za ovih 7 godina. Barem da su bili ispitani odakle dolaze, da li su hrišćani, kako su dospjeli u Napulj itd. Oni se mogu osloboditi ekskomunikacijom od strane Svetog Oca i krivičnim zakonom preuzvišenog potkralja – namjesnika.

Pišem glavnom Inkvizitoru u Veneciji da pozove mornare iz Kotora, Budve i ovih sa malih brodića ili čuvara sa oružjem u barkama da posvjedoče da su svi ovi jadnici hrišćani.

⁵⁷ *Ibidem*, tom II, str. 547.

U stvari neka pošalju u Zadar, koji je pun vojnika iz Barske nadbiskupije, iz Crne Gore, Albanije, Dalmacije, Hercegovine i iz vojvodstva Svetog Save koja je u Hercegovini.

I ko hoće da istjera pravdu još uvijek u Napulju bi se našli svjedoci. Neki procesi su već održani kao u Rimu, Lećeu, Monopoliju, kao i u Napulju, poput onog koji je vodio otac Passati iz Dubrovnika, dominikanac, pod nadzorom monsinjora Piazza koji se ne ističe iz ljudskog poštovanja.

Samo monsinjor Papacoda, biskup iz Lecea i vikar Monopolija su sudili i neke oslobodili.

Preklinje se Vaše Presvijetlo Gospodstvo da nastoji ubijediti Rim da pošalju naloge koje mogu pokazati onima koji ih drže, kako bi mogli da se ispitaju i oslobode od ropstva, s obzirom da su 7 a neki, više od 15 godina, robovi. Zahvalan.

Popis nekih hrišćana koji su rođeni od hrišćana, kršteni ili u grčkom ili u rimskom obredu, uhvaćeni i odvedeni u Kraljevstvo kao robovi od raznih gusara, trgovaca, posebno od Stjepana Rucovića, njegove braće i družine, iz Paštrovića. Stjepan je bio osuđen na 5 godina zatvora za 16 osoba iz Spiča koje je prodavao u Leće kao da su Turci. Nakon izvršenja kazne ponovo je počeo da se bavi istim poslom i oni, koje je oteo, ostali su, u hrišćanskim kućama kao robovi, neki 8 a neki čak 16 godina jer se za njih niko nije pobrinuo:

Mara, ćerka Nika Androva iz Spiča, stara, koju je prodao Giovanni Batista Riccio iz Barija advokatu Giovanniu Batisti de Bonis; Jela, ćerka Nika Hrvatina iz Spiča, koju je krstio fra Donat iz Spiča, Don Donato Andrea Cuccublet iz Calamanie, je prodao i on zna kome i gdje; Frana, ćerka Krsta Hrvatina iz Spiča se nalazi u kući Luccia Sarna koji je pokušao da je pokrsti, prijeteći ovom istom fratrui da će ga ubiti; Mara, Jela i Frana su sve troje iz katoličke kuće Hrvatin; Kate, ćerka Nika Stijepova iz Brce u Spiču koju je krstio fra Donat, koju je Caccio Hebbreo prodao Gabrielu Vitaliu, a sada slobodna; Frana, ćerka Đura

Petrova iz Knezlaza u Spiču, osuđena u Monopoliju, je robinja kod jednog Španca u Chiaia; jedna ćerka Perice Ročevića iz Zagrađa u Spiču, fra Donat je našao kod Bernardina Zizana, trgovca iz Zaccarelle; Stijepo, sin Marka Brežanina iz Spiča je u gospodskoj kući dva brata Blanchia u Pizi Falcone; Pero, sin ovog Stijepa, iz Muscetolle, ponovo kršten i nazvan Giovanello, držan kao rob, a sada poklonjen jednom Kavalieru; Rado, sin Dimitra Dabova iz Brijega u Spiču, se nalazi u kući kardinala, potkralja, koji želi, za robove, fratre Svete Tereze; Marko, sin Nika Marova Karlovića iz Zagrađa u Spiču, kojega je prodao kapetan Alonzo de Vaglio Honofriju Gallu; Niko Dumazić iz Mišića u Spiču bio je rob princa Misciagna, a sada se priča da je umro u Napulju; Božo Čaković iz Spiča bio je kod istog princa Misciagna; Mitar, sin Mara Stijepova iz Brce u Spiču, a za njega se ne zna kod koga je u Napulju; Vuko, sin Đura Pera iz Brijega u Spiču, jedan od 16 koje je pravdao biskup iz Leća, 7 od 8 godina bio je kod barona Amata kao rob, još uvijek je kod istoga.

Ovi su svi u Napulju koje je oteo Stjepan osim Frane Đura Petra iz Brijega iz Spiča i mnogi drugi koji se ovdje ne pominju. Pomenuti Stjepan je samo iz Spiča, zajedno sa svojim bratom i druženom, oteo oko 80 osoba, svoje komšije, kumove, rođake, prijatelje, kao i mnoge druge iz raznih mjesta iste, barske jurisdikcije, kao i raznih mjesta u Crnoj Gori. Ne mogu se pronaći budući da su sakriveni, pokršteni, nazivani drugim imenima, od hrišćana su postali Turci, a počinioci ovih zlodjela ostaju slobodni i nekažnjeni.

Iz krajeva u Crnoj Gori gdje nema Turaka su sljedeći: Stijepo, sin sveštenika Nikole iz Brčela, je kod don Andree Cuccubletta; Niko, starac iz Brčela, bio je kod istog Cuccubletta; Vule, od istoga Nika, je bio, takođe, kod Cuccubletta; Mare, ćerka istog Nika, je takođe kod Cuccubletta; Niko, sin kneza Andrije iz Brajića, bio je jedan period kod Cuccubletta; Anđe, sestra istoga Stijepa, djeca sveštenika Nikole, nalazi se u Chiaia sa Franom iz Spiča kod nekoga Španca; Anđe, neudata, iz Brčela, je kod Titta

Hebbrea i pokrštena; Jela iz Gluhog Dola koju je, kapetan Alonzo Španac prodao gospođi Teresi Sosi, prostitutki u Palermu; Niko iz Brajića, prodat od istog Alonzo don Francescu de Sanctisu, a ovaj ga je prodao poslastičaru u Toledu, pod upravom grofa Mole; Stanu, iz Brajića staricu, je poklonio kako bi izbjegao kaznu radi trgovine sa hrišćanima, Giovanni Battista Riccio iz Barija Domenicu de Angelis, advokatu; Anđe, ćerka iste Stane, koju je prodao Cuccublett Alessiu Battimiellu, bila je tretirana gore, kao da je Turkinja; Stane iz Orahovca u Kotoru je prodao Cuccublett Genaru Longobardu, doktoru, koju je na silu poturčio. Njene suze pozivaju na osvetu više nego bilo koga drugog; Stane Smaćijević (Smachievich) iz Dobre Vode u Baru sa svojom drugaricom Lenom, neudate, Giovanni Battista Riccio iz Barija, poklonio ih je regentu Muscettolu da bi izbjegao kaznu, jer je prodavao i preprodavao hrišćane.

Sve ove, osim pomenute Frane iz Spiča, je oteo Stjepan Čelentović, ali i druge koji nedostaju.

Ivan, sin Đura Grubičevića iz Blaževića u Imotskom je kod Cesara d Urso, Đuro Kartalić sa svojim drugom je u Trani; Marin iz Drenovaca u Imotskom je kod doktora Ignatia Amica; Vito uz Lucciania u Dalmaciji je pokršten i nalazi se kod Gulielmo Recca; dvojica iz Crne Gore su takođe kod Giuelma Recca; Ivan iz Radobulja sa Cetine u Dalmaciji je pokršten i nalazi se kod doktora Ignatia Theutonica; Anđelina iz Metkovića od Gabelle, prodana i preprodana, pokrštena, bila je prvo kod pisara Avventana, a sada je kod don Diega Romera, službenog pisara potkralja; druga, iz iste kuća odakle je Anđelija, se nalazi u Napulju koju je sakrio fra Donat iz Spiča, tako da je robinja a nije robinja; Nikola Đura Mihailovića iz Popova za kojega se mnogo zalaže i sam biskup u Trebinju, nalazi se kod jedne udovice u Napulju; dvije se nalaze kod žene don Pietra Varaisa dok su druge mrtve; Stojna, ćerka Nika Orletta iz Bijele Glavice u Baru, koju je njen gospodar, Titto Hebbreo prozvao Gioanna, ostarila je kao robinja; Jela,

njena drugarica i sunarodnica, je kod Antonia Marnarre, trgovca iz Dubrovnika; Jela, ćerka Ivana Popovića, koju je vojvoda iz Laureta, zajedno sa Stojnom i Jelom oteo, nasilno pokrstio i nazvao je Madalenom. Njena sestra Marija, neudata, je umrla kao ropkinja istoga vojvode; Marija, ćerka Stjepana Vasiljevića iz Grahova, pobjegla je da ne postane Turkinja i žena Turčina, je prodata ili poklonjena od princa S. Severa ženi predsjednika Moscose. Nije je oteo ni jedan gusar, nego je doveo neki Nikola ovom knezu iz Zadra, ne znajući da li je prodana ili poklonjena, s obzirom da je ropkinja; Manda, dobra hrišćanka iz Međugorja u Ljubuškom, je kod žene dotičnog Elefanta, tretirana na najgori mogući način, kao da je jedna životinja, koju mnogi sažaljevaju; Niša iz Gacka, ćerka Milutina i Anđelije prodata Peppe di Giorgi all Barbieri, ponovo krštena i nazvana Ana; Vučić, brat Niše, bio je kod Peppea di Giorgia; Radosav, sin Petra Šebića, zvanog Mussulin iz Grahova, 16 godina je već rob kod vojvode iz Svetog Donata, čiji rođaci bi trebali biti iz Zadra i Šibenika, hajduci; Stane, ćerka Marka Buljarde iz Spiča, je u Bariju sa jednom ćerkom; Stijepo, sin Staniše Ročevića iz Zagrađa u Spiču, je sa još nekima kod Pietra Fornara u Otrantu; Niko iz Spiča je višegodišnji rob kod Antonia Serepante a Brindisi.

Neću da pišem o četvrtoj grupi onih koji se nalaze u Napulju i Kraljevstvu osim onih na Siciliji, u Đenovi, Firenzi, Livornu.

O svemu ovome o čemu pišem, a što je istina, može da se pojasni u Veneciji i Zadru gdje se nalazi narod iz Spiča i drugih mjesta barske jurisdikcije i to Kotora, Budve, Paštrovića, Albanije, Dalmacije i svako od njih zna da su u Spiču svi hrišćani kao i iz drugih pomenutih krajeva u Crnoj Gori, samo ako žele da govore istinu. Ja, fra Donat iz Spiča, umoran od traženja pravde za ove jadnike ovih 7 godina, ostavljam na savjest onima, koji trebaju da sprovode pravdu, a ja se povlačim u moju provinciju kako bih se skrušeno molio za moje grijehе.⁵⁸

⁵⁸ *Ibidem*, tom II, str. 547–552.

31.

Preuzvišena i Velečasna Gospodo i Gospodari Najvažniji,

Sa iskrenim čestitkama koje Vam upućujem za Uskrs, preklinjem vas najponiznije da ponovo preporučite Monsinjoru Nunciju, Preuzvišenom potkralju – namjesniku i Ekselenciji, njegovom bratu, koji će biti potkralj, ove jadne hrišćane koje dotični fratar nije uspio da oslobodi jer nema novaca za njihov otkup, da se oslobode ropstva i da budu vraćeni u njihovo mjesto jer su na prevaru odvedeni i prodavani kao da su Turci i nikada se nijesu odrekli svoje hrišćanske vjere iako su bili natjerani da žive kao muhamedanci. Ja imam 66 godina, star i umoran od pokušaja da oslobodim ove jadnike tokom sedam godina. Nijesam uspio u tome, ja siromašan fratar, koji je nailazio samo na obećanja i lažne nade koje su bile uzaludne. Nadam se da će Monsinjur nuncije otići kod Njegove Eminenze da razgovara sa njim o ovome, ako mu, Vaše Eminenze, narede. Želio bih da od ovih koji se nalaze u Napulju svaki slučaj bude pojedinačno ispitan, ali svih nije moguće, pošto su mnogi sakriveni, kako u Napulju, tako i u Kraljevstvu, budući da ih ima između 40 i 50 hiljada od kojih na stotine hrišćanskih robova. Mnogima njihovi gospodari, hrišćani, ne dozvoljavaju da idu u crkvu i obave svete sakramente kao doktor Gennaro Longobardo sirotu Stanu iz Orahovca u Kotoru, za koju želi, na silu, da bude Turkinja. Nadam se da ćete ispuniti moje zahtjeve i ponizno ljubim vašu purpurnu odjeću.

Napulj, 2. januara 1666.

Vaše velečasne Eminenze, najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča, reda Male Braće,
stari misionar, ove Svete Kongregacije⁵⁹

⁵⁹ *Ibidem*, tom II, str. 572.

32.

Presvjetli i Velečasni Gospodine, Gospodaru Najuvaženiji

Veoma mi je drago što se Monsinjur Scipione de Martinis, biskup Trebinja i Markana, zalaže za ove jadnike koji su robovi kao za Nikolu Đura Mihailovića iz Popova koji je rob kod gospođe Isabelle Bavera de Scobar; za Anđelinu Metković iz Vidonji od Gabele, prodana, preprodana, pokrštena i koju drži Don Diego Romero, sekretar suda, kao robinju; Ana, iz iste kuće kao Anđelina, za koju ne znam u kojoj kući se nalazi, kao i za mnoge druge hrišćane koji su ponovo kršteni i nazvani drugim imenima.

Veoma mi je žao što Petar Bogdani, skadarski biskup i administrator Barske metropolije, mog zavičaja, gdje sam ja služio 17 godina, iako je bio dva puta i podnosio izvještaj *ad Limina*, nakon mog odlaska za Napulj nije uputio molbe ni Papi ni Svetoj Kongregaciji da nešto urade za ove hrišćane, kako bi se oslobodili ropstva, iako sam ga za to preklinjao. Samo je urgirao za Stjepana, sina Stanišinog Ročevića iz Zagrađa iz Spiča, koji se nalazi kod Monsinjora Crescentia, a isti Stjepan se nalazi zajedno sa ostalim hrišćanskim robjem kod Pietra Fornara u Brindiziju. Stjepan Rucović, vođa lopova, zajedno sa bratom i svojom družinom, je oteo 80 osoba iz Spiča, svi hrišćani po rođenju i prodati kao da su Turci, iako u Spiču nema ni jednog Turčina, kao što znaju don Đorđe Vušković, don Nikola Vladanji, kanonici Svetog Jeronima Ilirskog iz Rima. Stjepan Čelentović se sada nalazi u Ulcinju sa Turcima, prema pričanju jednog mladića iz Maina, blizu Budve, mornara ratnog broda, koji je ispitan i koji optužuje dotičnog Čelentovića za mnoga zla djela zbog kojih zaslužuje doživotnu robiju.

Sada šaljem Vašem Presvjetlom Gospodstvu pismo istoga Monsinjora Trebinja i Markana, preklinjujući Vas, u ime Hrista,

da konačno ispita ove jadne hrišćane koji se drže kao robovi budući da ja, kao i oni, nemamo novaca da platimo advokate i pisare. Ako se vi zauzmete ja, siromašni fratar, star 66 godina, 48 kao sluga Božji, 17 godina misionar, mogao bih da se vratim u moju provinciju Dubrovnik gdje ću vršiti službu Božju. Sveta Kongregacija mi nije ništa dala kako bih očuvao vjeru u momom zavičaju, a drugi traže ono što već imaju. Kada to ne bi bilo tako, ovi jadni hrišćani ne bi bili sada robovi, neki 8 a neki 16 godina, i ja ne bih bio 8 godina stranac u Napulju.

Budući da radim sa svim kategorijama ljudi i u Napulju, zainteresovani govore da treba jedna javna eskomunikacija iz crkve Svetog Oca kako bi se našli i oslobodili ovi jadni hrišćani, jer drugačije neće biti nikada oslobođeni i svi pregovori stoje na Vaše Presvjetlo Gospodstvo budući da ste sekretar.

O prijetnjama meni i ovim jadnicima neću da govorim i najponiznije vam ljubim skute svijetloljubičaste odore, želeći vam purpurne.

Napulj, 6. februara 1666.

Vašeg Presvjetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča, reda Male Braće

Neki su, radi ličnih interesa, rekli kako u Barskoj metropoliji nema više hrišćana katolika i da ja nijesam ostavio 5.000. Ako nekih nema tome je razlog nedostatak duhovnika, a za to su krivi biskupi i nadbiskupi, ali ih još uvijek ima dosta u Spiču, Sozini, Šušanju, Tuđemilima, okolini Bara, Šestanima, Pinčićima, Murićima, Livarima, Briski, Teanima, kao i u drugim mjestima, jer se nekada ova dijeceza prostirala sve do Bojane.⁶⁰

⁶⁰ *Ibidem*, tom II, str. 573–574.

33.

Presvjetli i Velečasni Gospodine i Gospodaru Najvaženiji,

Veseli me da ste u dobrom zdravlju, kao i za Vaš rad u Propagandi izražavam najponiznije poštovanje prema vašim dobročinstvima i odajem počast, a naš stari otac Chrisante je drugog postavio koji meni nije više ništa rekao nego samo jednom markizu, a on je odgovorio da je to stvar Kongregacije i Njegove Ekselencije za koje se on ne interesuje i rekao mi da odem kod monsinjora nuncija i regenta Galleotta. Niko mi više ništa nije rekao nakon što je Vaše Gospodstvo pisalo, a monsinjor nuncije govorio o tome.

Naredba Svete Kongregacije je poznata čitavom Napulju, ali sve do sada niko nije proglašen slobodnim osim jedne neudate žene koja je oslobođena iz kuće Alessia Battimiello i jedna Ruskinja koja je pobjegla uz pomoć regenta Galleote, sudije, a meni prijete sa svih strana i zato ne izlazim iz samostana nakon što su mi bacili dva ogromna kamena na glavu blizu Castella, već 5 godina. Njegova Ekselencija mi je ukazala čast za ovaj sveti pregovor o oslobođenju robova koji su hrišćani i ja sam vam najponiznije zahvalan i molim Boga da mi pomogne. Zato što vlasnici, koji su i sami hrišćani, nastoje da na svaki mogući način zadrže ove hrišćane kao robove i u tome imaju podršku od okružnog pisara Peppo Sebastiana koji mi već 8 godina stvara probleme, kako bi se dodvorio regentu Muscetoli, markizu Cuccublettu, kapetanu Alonzu de Vaglio.

Stoga su potrebne nove preporuke Svete Kongregacije i novi nalozi Vaše Ekselencije da se ne izražava poštovanje prema bilo kome ili radi prijateljstva ili radi interesa. I sa ovim vam ponizno i sa poštovanjem ljubim skute Vaše odore želeći vam onu purpurnu.

Obavljao sam moju sveštenu dužnost i u mojoj Barskoj metropoliji, mojoj domovini, kao i u Albaniji i niko mi u toku tih 17 godina nije prijetio nego su me svi poštovali, nasuprot Napulju gdje hoće da me liše života ljudi koji su hrišćani, katolici, ali zli.

Napulj, 24. avgusta 1666.

Vašeg Presvjetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji i najdužniji sin u Hristu,
fra Donat jelić iz Spiča⁶¹

34.

Presvjetli i Velečasn Gospodine i Gospodaru Najvaženiji,

Pošto sam dobio putem Svete Kongregacije dobronamjernu uslugu od Vašeg Presvjetlog Gospodstva, naš otac, gvardian iz Nove, pokazuje svoju poniznost i poslušnost prema Vašim Eminencama. Obavještavam vas da su, nakon izlaska dekreta Svete Kongregacije o oslobođenju, samo dvije osobe oslobođene i to, starica Stana iz Brajića koja je bila poklonjena advokatu Domenicu de Angelisu i njena ćerka Anđela, koju je don Andrea Cuccoblett, markiz iz Arene, koji je jednom trenutku imao 22 roba dobijenih od spomenutih lopova, svi hrišćani, prodatih Alessiju Battimiellu. Osim ove dvije, majke i ćerke, iz Crne Gore, tri iz Spiča, svi iz iste kuće, su se vratili u svoje mjesto. Neke je oslobodio Monsinor iz Leća, a neke vikar iz Monopolija. Neki su i dalje ostali u ropstvu, kao Frana iz Spiča koja je već mnogo godina kod kapetana Pietra Battiste Španca i Anđela iz Brčela u Crnoj Gori koja se nalazi u Tropeu u Kalabrij, gdje nema guvernera. Pošto robova ima i u Napulju i u Kraljevstvu,

⁶¹ *Ibidem*, tom II, str. 609.

kao u drugim mjestima, za njihovo oslobođenje je potrebna opšta ekskomunikacija Svetog Oca Pape i novi kazneni zakoni od strane Njegove Ekselencije, da budu objavljeni i okačeni po Napulju. Isto tako mi je potreban i jedan sveštenik koji će mi pomoći u mojem radu, kao što je otac fra Cherubino Brahilli, Dubrovčanin, koji je već bio mladi propovjednik i ima iskustva. Pomogao mi je da oslobodim jednog mladića iz Bara kojega je poklonio neko iz Rima jednom vitezu i bio je kod njega već 6 godina. Polažem nadu u vašu naklonost i molim Vas da obavijestite Svetu Kongregaciju i na kraju Vam, ponizno i sa poštovanjem, ljubim skute Vaše odore.

Napulj, 27. novembra 1666.

Vašeg Presvijetlog i velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča, barska dijeceza⁶²

35.

Presvijetli i Velečasni Gospodine i Gospodaru Najuvaženiji,

Pošto nijesam još dobio vaš milostiv odgovor ponovo vam izražavam moje najponiznije poštovanje i želim sretnu Novu godinu. Ovom prilikom vas obavještavam da mi je otac Gabrijele Tomasi više puta govorio o Vašem Presvijetlom Gospodstvu i o monsinjoru Ingoliju, kojega se rado sjećamo. Stoga vam preporučujem mojeg bratanića don Marina Jelića iz Spiča koji naporno radi u Barskoj metropoliji, gdje je i njegov zavičaj, gdje sam ja ostavio barem 5.000 katolika rimskog obreda onima kojih više nema. Sada ima samo 3 sveštenika od kojih je jedan i moj bratanić, najbolji, koji je studirao u Loretu i u Propagandi,

⁶² *Ibidem*, tom II, str. 628–629.

gdje su ga poslali radi lošeg zdravstvenog stanja. Zato vas molim da mu pošaljete barem jedan dio njegove provizije, pošto nije naišao na dobrostojeće kuće i pune ljudima kao što su to bile kada sam ja došao i o svemu ovome vam može potvrditi don Đorđe Vušković, naš sunarodnjak.

Ja sam u Napulju već 11 godina gdje sam izložen svim patnjama, s obzirom da sam stranac, u svemu u oskudici, jer radim sa lošim hrišćanima koji su gori i od Turaka i od samog đavola, jer drže hrišćane kao robove. Neki ih imaju 11, neki 20, a neki čak i 40, a bilo je dovoljno samo da potiču iz Skjvonije (o.a. iz zemalja naseljenim Slovenima) i Albanije.

Mnogi su već oslobođeni i još uvijek se oslobađaju pošto imam sada pomoćnika i tražeći novčanu pomoć od mog zastupnika. Zato je najhitnije potrebna opšta ekskomunikacija Svetog Oca Pape budući da ih ima još mnogo u Kraljevstvu, na Siciliji, u Firenci, Livornu, Đenovi gdje se nalaze, u kući markiza di Franca Villa, koji je bratanić njegove Eminenze, carskog kardinala, Ivan, sin Nikolina Brajka Grekovića iz Tuđemila, dijeceze i okruga barskog. Dobar mladić, najbolji u tom mjestu, kao da je sveštenik. On je bio pokršten i dali su mu ime Nikola po njegovom ocu.

Molim vas da obavijestite o svemu Svetu Kongregaciju kako bi ona dobila jednog dobrog sekretara kao što je bio monsinjor Ingoli, blaženo sjećanje na njega. U nadi da će Vaše Presvjetlo Gospodstvo uslišiti moje molbe, ponizno vam ljubim skute vaše svjetloljubičaste odore želeći vam one purpurne. Ako Bog da, sljedeće godine.

Napulj, 26. oktobra 1668.

Vašeg Presvjetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić iz Spiča, reda Male Braće,
star 69 godina, 51 kao sveštenik⁶³

⁶³ *Ibidem*, tom II, str. 695–696.

36.

Presvijetli i Velečasni Gospodine i Gospodaru Najuvaženiji,

Putem oca Buonaventure Albanca šaljem vam moje najponiznije poštovanje, moleći vas da mi Sveti Otac i Emineze budu naklonjeni i objave opštu ekskomunikaciju, jer jedino tako svi ovi jadni hrišćani koji se drže kao robovi u Kraljevstvu, a kojih je na stotine, mogu biti oslobođeni.

Iz humanih razloga trebaju svi da budu oslobođeni, ali je to skoro nemoguće zato što nedostaje novac da bi se platili advokati i zastupnici koji bi govorili u njihovu korist.

Ja sam uradio ono što niko drugi ne bi, iako mi je prijećeno od onih koji su direktno bili zainteresovani da zadrže robove, a isti su i dva puta pokušali da me ubiju. Neko je proveo 12, neko 20, a neko i 45 godina u ropstvu, kao ona sirota Poljakinja koja je kod gospođe Anne Palazzo, a sa kojom imam da razgovaram o Leni iz Bijele Glavice, iz barskog okruga. Ona je oteta u dobi od 7 godina, a već je 20 u ropstvu sa još 18 osoba, svi hrišćani. Ministri gospodina nuncija su protiv mene, jer čekaju da im njihovi prijatelji dovedu robove. Don Lorenzo Bonadies je uzeo od uhoda jednog hrišćanina i doveo ga kod savjetnika Petronija o kojemu se više ništa ne zna, a koji je trebao da bude oslobođen jer je imao i svjedoke. Tako ostaje i dalje rob, ako je živ, kao i njegov otac, majka, sestra i jedan njegov brat koji se zove Ivan Karavilić, kršten u Stonu, grada dubrovačke gospode.

U Rim je došao Ivan Grubišić iz Blaževića u Imotskom, koji je bio rob 15 godina kod Cesara D Urso, bogataša. Molim Vaše Presvijetlo Gospodstvo da razgovara sa njim i saznaćete jednu

veoma tužnu priču. Isto tako vas molim da učinite sve kako bi njegov drug, Đuro Kartalić koji se nalazi u Tranju kao rob Mariana di Cicca, bio oslobođen. Rob je već 6 godina i nijesu mu dozvolili da se svih tih godina ispovijedi i pričesti. U njegovu korist može da svjedoči biskup Molfette koga su Puljezi njemu doveli kao roba i koji se sada nalazi kao konjušar kod princa Savella.

Ivan i Đuro su bili oteti u doba kada bi, da su Turci, bili sunećeni, ali pošto to nijesu bili, priznati su od biskupa Molfette bez ikakvih svjedoka kao hrišćani i samim tim slobodni. Molim vas da Đuro bude dobro ispitan od biskupa u Tranju i bude priznat za hrišćanina od strane biskupa iz Molfete sve dok ne bude slobodan i bude plaćen za rad od 15 godina. O drugima neću da vam pišem jer bi mi falilo papira pošto ih ima mnogo i na kraju vam ponizno ljubim skute vaše blijedoljubičaste odore, želeći vam one purpurne.

Napulj, 2. jula 1669.

Vašeg Presvijetlog i Velečasnog Gospodstva,
najponizniji sin u Hristu,
fra Donat Jelić, barska dijeceza, stari misionar,
reda Male Braće

Preporučujem vam, uz Hristovu pomoć, mojeg bratanića don Marina Jelića.⁶⁴

⁶⁴ *Ibidem*, tom II, str. 701–702.

37.

(...)

Presvijetli i ugledni gospodine i zaštitniče, mnogo poštovani,

Sedmanaest sam godina bio misionar u mom zavičaju u Baru, ovdje sam već 13 godina, gdje nikad ne bih došao, da sam znao da hrišćanska pravda radi kao što se činilo oko oslobađanja stotinjak hrišćana koji su držani kao robovi, i u tome je bilo prevara i spletki. Stoga, uvidio sam da ovu službu tako tešku, mučnu i opaku ne mogu više vršiti. Odlučio sam da se povučem u moju pokrajinu Dubrovnik, gdje sam rastao kao mali i dobio ovo odijelo 13. maja 1618, dok nijesam bio dostojan da se vratim u Bar, u kojem su ostala samo tri sveštenika, ako su još živi, i 5.000 katolika rimskog obreda.

Drago mi je da su zaredili za nadbiskupa don Andriju Zmajevića, nego li nekog stranca, s obzirom da imam mnogo poštovanja prema njemu. V. S. neka se udostoji da mu da naredbu da uzme barem dvojicu dječaka iz ove metropolije, da ih nauči i napravi od njih radnike u onaj zapušteni vinograd, i da njegova jurisdikcija bude do mosta Skadra, što znači do rijeke Bojane, prije nego li je Bar pao u ruke i jaram turski 1571. Neka dobije pomoć od Sv. Kongregacije što bi mu omogućilo da sagradi sebi kuću. Neka se svidi Bogu da ta gradnja bude u Zagrađe ili Spič, i da povrati u katoličku vjeru one koji su krivnjom radnika postali raskolnici. Vjerujem da je don Andrija dobar i oprezan, osim toga je iz Perasta, zbog čega će biti poštovan kako od barskih tako i od ulcinjskih Turaka. Neka se svidi Bogu, da bude novi Frano Leonardi iz Trogira u Dalmaciji, čija je smrt bila na veliku štetu mnogim katolicima.

Već dvije godine se mučim da oslobodim dvije jadne žene rođene u hrišćanskim mjestima, ali ne mogu postići moj zadati cilj. Zato za korizmu i Uskrs, i iza Uskrsa prikupljam milostinju, a zahvaljujući milostinji Sv. Kongregacije krenuću na put za Ankonu preko Rima, da bih stigao u Dubrovnik, gdje ću studente ispovijediti, nadajući se oslobađanju jadnih hrišćanskih robova.

V. S. presvijetli neka se udostoji obavijestiti E. Svete Kongregacije

Na kraju, nadajući se u Vaša dobra,
ponizan ljubim rub vaše odjeće.

Napulj, 11. februar 1671.

Fra Donat Jelić iz Spiča, stari misionar, reda Male Braće⁶⁵

⁶⁵ Pandžić B., op. cit, str. 455–456.

KULTURNO I PRAVNO NASLJEĐE DUKLJANSKE DRŽAVE

Jovan Đuranović

Using literature and insight into the statutes of Skadar, Bar and Kotor, the author created a popular account of the cultural and legal distinctiveness of Dioclea. He states that proper regulations ensured the functioning of statehood and sovereignty, and the Chronicle of the Priest of Dioclea, Miroslav's Gospel and charters, as well as the remains of architectural monuments show the level of culture. He concludes that Dioclea functioned as an organized sovereign state for almost one-and-a-half century before it was devastated by Raška.

Pismenost i zakonodavstvo u Duklji razvijalo se prvenstveno pod uticajem Rimskog carstva, prilagođeno načinu života, geografskom položaju, brojnom stanju, navikama, običajima i drugim društvenim i ekonomskim uslovima. Uticaj Rimskog carstva na ekonomski, kulturni život kao i na sudsko i administrativno ustrojstvo Duklje imalo je istorijsku tradiciju kako zbog svojevremeno istog političkog prostora, takođe i zbog blizine rimskim centrima. Sve je to imalo za posljedicu stvaranje administrativnog aparata temeljenog na osnovama rimskog prava, prilagođenog potrebama brojnog romanskog stanovništva koje je živjelo na ovoj teritoriji, posebno u pri-morskim krajevima Duklje.

Bez ustrojstva administrativne i sudske vlasti država ne može da funkcioniše, u stvari administrativna i sudska vlasti je uslov postanka države. Uspostavljanje administrativne i sudske vlasti pretpostavlja postojanje pismenosti, kulturnih i obrazovnih institucija koje stvaraju pravnu regulativu.

Društvenopolitički odnosi u kojima se razvijala država Crna Gora u svojoj hiljadugodišnjoj istoriji pod uticajem unutrašnjih i spoljnih međunarodnih faktora, prolazila je kroz razne oblike državnog ustrojstva i teritorijalne obuhvatnosti. Takođe, u raznim etapama svog postojanja vršena je i promjena naziva države – od imena Duklja, do imena Zeta – a posljednjih vijekova nosi današnje ime – Crna Gora. Duklja kao slovenska država nasljednica je rimske provincije Prevalis, koju je osnovao car Dioklecijan, pošto je odvojio od veće provincije Dalmacije, što je imalo posebno veliki značaj za njen dalji istorijski razvoj.¹

Nalazeći se između Istočnog i Zapadnog Rimskog carstva (Rima i Vizantije), Duklja, odnosno, Zeta stvorila je sopstveni kulturni identitet. Administrativna teritorija Duklje/Zete, odnosno Crne Gore u različitim istorijskim periodima mijenjala se, čak se širila prema zapadu do Dubrovnika i Trebinja, na sjeveru do granice današnje Srbije, a na jugu do Valone. Proširujući tako svoj uticaj na susedne oblasti, a istovremeno prihvatajući uticaje iz tih oblasti Duklja/Zeta, odnosno, Crna Gora na taj način je formirala posebni kulturni identitet. O ovim procesima, međusobnog uticaja i kulturnim ukrštanjima na prostoru Duklje/Zete najbolje govore stari natpisi, zapisi i povelje koji čine latinsko-grčko-slovensku simbiozu, što je posebno karakteristično za primorje i Boku Kotorsku.²

¹ Dr Božidar B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd 1987. god, str. 7.

² Dr Božidar B. Šekularac, *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*, Cetinje 2014, str. 18.

O posljednjim godinama rimskog carstva i mjestu Duklje i ostalih balkanskih zemalja u tim uslovima piše i vizantijski car Konstantin Porfirogenet u svom djelu – hronici „O upravljanju carstvom“ (*De administrando imperio*), đe stoji: „Carstvo Romeja samo što nije izdahnulo, oni koji su naseljavali utvrđenja Dalmacije držali su se svog zakona i nijesu bili potčinjeni niti caru Romeja, niti bilo kom drugom. Isti i njima sušedni narodi Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Kanaliti i Dukljani, odbacivši uzde Romejskog carstva postali su slobodni i koristili su svoje, a ne tuđe zakone“³. Iz ovih konstatacija koje je dao Konstantin Porfirogenet da se zaključiti da su Dukljani poseban etnički sastav stanovništva i da je Duklja kao i ostale balkanske zemlje imala sve atribute samostalnosti i državne uprave, jer je imala svoje vladare, svoje zakone i raspolagala svojom teritorijom. Granice Duklje takođe je potvrdio K. Porfirogenit u navedenom djelu đe stoji da: „Duklja leži prema vizantinskim kastelima (tvrđavama Drača: Lješ, Ucinju i Baru, a seže do Kotora, dok se u planinskim krajevima graniči sa Srbijom.“⁴

Polazeći od različitih istorijskih oklnosti na prostoru dukljanske države kao kolijevke crnogorske države kroz vjekove se miješala ilirska, romanska, vizatijska i slovenska kultura.

Provincija Prevalis – Prevalitanija

Provincija Prevalis odvojena je od stare velike rimske provincije Dalmacije 297. godine, ili nešto kasnije 305–306. godine. Reformom cara Teodosija I, pri podjeli Rimskog carstva na Istočno i Zapadno (394. godine), provincija Prevalis pripala je Istočnom rimskom carstvu i postala granična provincija Istoka i Zapada, dok je Dalmacija ostala u sklopu Zapadnog rimskog carstva. Međutim, iako pod neposrednom političkom

³ Konstantin Porfirogenet – O upravljanju carstvom, str. 80.

⁴ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 331.

vlašću Vizantije, Prevalis će dugo ostati područje u kojem se prelamaju i prožimaju kulturni uticaji oba dijela Carstva, što se može zaključiti na osnovu izvornog materijala kojim se danas raspolaže, na temelju ostataka iz Skadra i Duklje i rijetkih fragmenata sa nešto šireg prostora provincije. Poznati natpisi na spomenicima u V i VI vijeku u Prevalisu isključivo su pisani latinskim jezikom, što potvrđuju tri do sad otkrivena natpisa. Jedan od njih je natpis na jednom nadgrobnom spomeniku iz Kolovrata, najstari trag hrišćanstva koji potiče iz druge polovine IV stoljeća, drugi je poznati stakleni tanjir iz Duklje s naslikanim scenama iz Starog i Novog zavjeta. Stakleni tanjir iz Duklje, poznat kao „Pogorička čaša“ pronađen na prostoru Podgorice o čemu je prvi put pisano 1873. godine, danas se nalazi u Ermitažu u Sankt Petersburgu. Najznačajni graditeljski objekti u doba Rimskog carstva u Prevalitaniji u VI vijeku bili su u oblasti Boke Kotorske i grada Duklje.⁵

Prirodni uslovi na teritoriji na kojoj se prostirala provincija Prevalis kao zaokružena administrativna jedinica u okviru Rimskog carstva bili su povoljni i omogućavali su njen ekonomski opstanak. Osnovne privredne grane koje su se razvijale na ovom području bile su poljoprivreda, građevinarstvo, zanatstvo, trgovina, rudarstvo, a u gradovima i primorju razvijalo se zanatstvo i ribarstvo. O razvoju poljoprivrede postoje izvori koji govore da su od III vijeka postojale veće latifundije, kao što je vila rustika u Petrovcu na moru iz IV vijeka bila centralno zdanje takvog veleposjednika i nešto jednostavnija vila rustika na Prevlaci kod Tivta.⁶

U srednjem vijeku na teritoriji današnje Crne Gore, a vjerovatno i ranije postojala su tri rudnika i to: Brskovo, Šuplja

⁵ Dragoje Živković, *Istorija Crnogorskog naroda* tom I, str. 70, 76, 79; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 267–275; Ivan Kern, *Analitika* 09. 07. 2016, *Dukljanski tragovi*: Podgorička čaša prepuštena zaboravu u depou Ermitaža.

⁶ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 245.

Stijena i Kozica. Rudnik olova, cinka i bakra u Brskovu nalazio se u slivu rijeke Tare, a udaljen je od Mojkovca oko četiri kilometra i obuhvatao je rudonosni prostor oko 50 km² sa lokalitetima: Doganjicima kao centrom, Mjedenom guvnu, Žutim prlima, Brskovu i Vrahodolu. Međutim, ima rudarskih tragova u dolini rijeke Štitarice, lijeve pritoke Tare. Pored rude olova, cinka i bakra Brskovo je bilo poznatije kao rudnik srebra. Rudnik Šuplja Stijena kod Pljevalja bio je rudnik olovno-cinkani rudnik sa određenim procentom srebra, dok je Kozarica u slivu Kozaričke rijeke kod Pljevalja u srednjem vijeku bio rudnik gvožđa. Pored rudnog bogatstva na teritoriji današnjeg Crnogorskog primorja bilo je izgrađeno nekoliko solana đe se izdvajala morska so.⁷

Provincija Prevalis je obuhvatala uglavnom kontinentalni dio teritorije današnje Crne Gore sa gradovima Dukljom i Skadrom, a od primorskih gradova Ulcinj i Lješ. Skadar je bio glavni grad provincije Prevalis, što potvrđuje jedno pismo pape Lava I iz 446. godine đe se Senecije II skadarski episkop naziva *arhiepisokpom*, kao i pismo pape Grgura I, u kome se obraća arhiepiskopima Ilirika i među njima Jovanu, arhiepiskopu skadarskom.⁸

Kako se crkvena organizacija uvijek podudarala sa državno-administrativnom organizacijom Carstva, to se može zaključiti da je Skadar u to vrijeme bio glavni grad provincije Prevalis. Iz glavnog grada Skadra upravljao je provincijom „prezes“ (*praeses*). Njegova dužnost zvala se *praesidiatus* ili *iudex* (sudija), obavljao je administrativnu i sudsku funkciju, a ne nikako vojnu. Vojnim poslovima upravljao je isključivo duks (*dux*).⁹

⁷ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 33 i 34.

⁸ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva *Od najstarih vremena do kraja XII vijeka*,

Titograd 1967, str. 242 i 243.

⁹ Isto 243, 244 i 257.

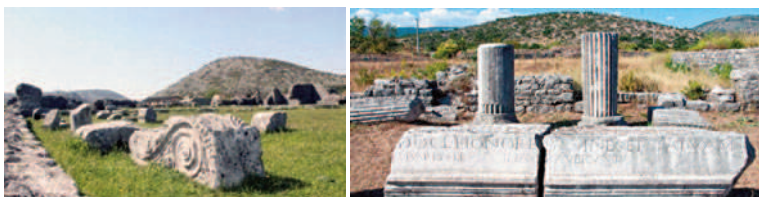

Podgorička čša pronađena na lokalitetu Duklje

Na temeljima rimske provincije Prevalitanije (Prevalis), a doseljavanjem Slovena i opadanjem centralne moći Istočnog rimskog – Vizantijskog carstva stvorena je država Duklja.

Formiranje Dukljanske države

Doseljavanjem Slovena i Avara početkom VII stoljeća na području provincije Prevalis dolazi do miješanja i sukoba sa zatečenim starincima Ilirio-Romanima. Posljednji put episkop Risna pominje se 595. godine, a episkop Lješa pobjegao je pred neprijateljem 595. godine u Italiju. Postojanje crkvenog ustrojstva u provinciji Prevalitaniji posljednji put se pominje u glavnim gradovima Skadru i Duklji 602. godine. Nakon rušenja državne i crkvene vlasti u Prevalisu, crkvena organizacija Duklje obnovljena je tek početkom IX vijeka. Pored slovenskih doseljenika na tlu današnje Crne Gore bilo je i ostataka kasnoantičkog romanizovanog stanovništva. Na samoj morskoj obali i u njenoj neposrednoj blizini stara rimska utvrđenja omogućila su jednom dijelu gradskih stanovnika da odoli avarskim i slovenskim napadima i da se održi u najkritičnijim periodima. Oni su kasnije stupili u neposredne dodire sa

Fragmenti ahiktekture iz Duklje kod Podgorice

Slovenima, trgovali su sa njima i tako olakšavali svoju egzistenciju, zavisnu u najvećoj mjeri od ribolova i plovidbe morem.¹⁰

Formiranje dukljanske države ima svoj historijski proces. Važan ili, može se reći temeljni historijski događaj jeste sabor održan u Dalmi (Duklji ili mjesto u Duklji) 875. godine od strane „mudrih ljudi sastavljenih sa prostora kraljevstva Slovena na zapadnom Balkanu“, kako je to zapisano u Ljetopisu popa Dukljanina.¹¹ Radi što realnijeg sagledavanja stanja historijskih prilika unazad hiljadu sto pedest godina na ovim našim prostorima, citiraćemo jedan pasus iz Ljetopisa Popa Dukljanina. „Ovako dakle svi sakupljeni, kako oni koji su govorili latinski tako i oni koji su govorili slovenskim jezikom, po naređenju apostolskog vikara Honorija i hrišćanskog *kralja Svetopeleka*, održe sabor u trajanju od 12 dana, na kojem su osam dana raspravljali o zakonu božjem i svetom pismu kao i o crkvenom uređenju. Četiri ostala dana pretresalo se o kraljevskoj vlasti, o *banovima*, *županima*, *satnicima* i o kraljevskom položaju. Na ovom saboru pročitane su cijelom narodu slate povelje, i latinske i grčke, poslate od apostolske stolice i od cara, o podjeli

¹⁰ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd 1967, str. 263; Dr Sima Ćirković: *Doseljavanje Slovena i Dukljanska država*, u elektronskoj formi, str. 2; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I Cetinje 1989, str. 93.

¹¹ Vojislav D. Nikčević, *Duklja i Evropska Sarmatija*, str. 502.

oblasti, okružja i zemalja, kako su bile pisane i naređene od starih careva. I bio je zadovoljan kralj i sav narod. Po završetku sabora dvanajestog dana bude okrunjen kralj rukom vikara Hinarija i kardinala i biskupa, i nastade velika radost u narodu i u cijelu kraljevstvu njegovu. Potom naredi kralj, da se posvete nadbiskupi, jedan u Saloni (Splitu, primj. J. Đ), a drugi u Diokleji (Duklji primj. J. Đ).¹²

Na saboru su pred narodom pročitane povelje o podjeli kraljevstva na oblasti i utvrđene su njihove međe i granice. Podjela je izvršena na osnovu toka rijeka i to: teritorija čije rijeke teku sa planina i utiču u more prema jugu, nazva se Primorje, a teritorija čije rijeke teku sa planina u pravcu severa i utiču u veliku rijeku Dunav nazva Srbijom. Zatim je podijeljeno Primorje u dvije oblasti i to: od mjesta Dalme đe je tada boravio kralj i održao se sabor do Valdavina se nazva Donja Dalmacija u koju oblast formiraše Salonitansku crkvenu mitropoliju sa Splitom, Trogirom, Zadrom i drugim mjestima. Od mjesta Dalme do grada Drača formirana je oblast Gornja Dalmacija sa Dukljanskom mitropolijom kojoj su bili podređeni Bar, Budva, Kotor, Ulcinj, Skadar i dr. mjesta u okviru njene jurisdikcije. Srbija, koja se zvala i Zagorje podijeljena je na dvije oblasti, jednu od velike rijeke Drine u pravcu zapada sve do planine Pina (Borove) nazva se Bosnom, a druga oblast od rijeke Drine u pravcu istoka do Labe i Labskog jezera nazva se Raškom.¹³ Laba je rijeka na Kosovu koja se uliva u Sjenicu, ove rijeke s proljeća i jeseni zbog velikih kiša prave jezero.

Ovaj se sabor može smatrati kamenom temeljcem formiranja budućih slovenskih država na Balkanskom poluostrvu. Na njemu je na osnovu starih privilegija kako latinskih, tako i grčkih postignut dogovor o teritorijalnoj podjeli kraljevstva Slovena na oblasti. Takođe je uspostavljen hijerarhijski sistem

¹² *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 52.

¹³ *Isto*, str. 53, 54 i 55.

vlasti na čelu sa kraljem Svetopelekom, i na teritoriji Dalmacije, odnosno dukljanske oblasti postavljen je ban, a na nivou srpskih zemalja postavljen je župan. Ban je imao vlast da postavi sedam podređenih satnika (izvršni i sudski organ) određenih od plemenitih ljudi iz tih oblasti, koji će pravo suditi narodu i skupljati porez koji će dostavljati banu. Ban je od sakupljenog poreza pola zadržavao za sebe, a pola dostavljao kralju. Slovenski kralj Svetopelek je nakon vladanja od 40 godina i četiri mjeseca umro i bi sahranjen u crkvi Svete Marije u gradu Duklja.¹⁴

Postavlja se pitanje će se nalazi mjesto pod nazivom „polje Dalma“ u kojem je održan ovaj historijski sabor 875. godine. Historičari pominju dvije verzije i to – u Livanjsko, odnosno Duvanjsko polje ili u Duklji. Međutim smatramo da su „jači“ argumenti koji dokazuju da je sabor održan u Duklji, samim tim što je je kralj Svetopelek sahranjen u gradu Duklja. Vrlo je interesantno istraživanje publiciste Slobodana Čukića koji je na bazi historijske literature i materijalnih dokaza dokazivao da je sabor kralja Svetopeleka 875. godine održan u selu Daljam, mjestu 10 km od Podgorice, odnosno od Duklje, na putu od Podgorice preko Lješkopolja za Spuž pored Mareze.¹⁵

Ova pretpostavka ima jako utemeljenje ako se izvrši analiza toponima koji se nalaze pored ovog sela. Odmah, nadomak ovog sela nalaze se tri važna toponima i arheološka nalazišta i to Banova gomila i Kraljičino oko, Crkvnica (rijeka) i ostaci manastira, a možda i dvora. Sva tri toponima imaju historijsko značenje, posebno ako ih povežemo sa ostacima manstira koji se nalaze na istom lokalitetu. Toponim Banova gomila asocira na mjesto će je stolovao ban odnosno vladar, a toponim Kraljičino

¹⁴ Isto, str. 55.

¹⁵ Vijesti 22. 07. 2013. Tajne Kraljičinog oka i dio trase rimskog puta, Ludvik Steindorff „Tumačenje riječi ‘Dalmatija’ u srednjovjekovnoj historiografiji, istovremeno o Saboru na ‘Planities Dalmae’“, Zbornik *Etnogeneza Hrvata*, Filozofski fakultet Sveučilišta Zagreb 1995, str. 148–158.

oko koje je izvor rijeke Crkavnice, takođe asocira na mjesto đe je stolovala vjerovatno dukljanska kraljica, a rijeka Crkavnica dobila je ime po crkvi ili manstiru. Ovaj lokalitet je vrlo pogodan za življenje jer postoje svi prirodni uslovi, od izvorišta Mareze koje se nalazi svega pet minuta od ovih lokaliteta, do velikog polja koje se pruža do Podgorice.

Interesantno je napomenuti da se na ovom mjestu nalazi neotkriveni manastir ili dvor, po kojem je najvjerovatnije rijeka dobila ime Crkavnica za koji poznati ruski naučnik, etnograf, geograf i istoričar Pavle Rovinski pretpostavlja da je u njemu stolovao vladika Pahomije Komanin.¹⁶

Ostaci navedenog manastira ili dvora nalaze se na lokalitetu Banova gomila i sto metara ševerozapadno od Kraljičinog oka. Manastir je bio sagrađen od tvrdog materijala (kamena, kreča i moračkog pijeska) sa pet prostorija ukupne površine 20 širine i 30 m dužine.¹⁷ Na osnovu ovih materijalnih dokaza, iako ova tvrđava nije arheološki ispitana, može se konstatovati da se radi o važnom arheološkom lokalitetu koji je iz rimskog doba, odnosno iz doba Duklje, tako da je realno pretpostaviti da je istorijski sabor održan 875. godine bio baš na ovom mjestu jer su ispunjeni svi geografski i uslovi i istorijske pretpostavke.

Ovom prilikom dajemo kratak hronološki pregled slovenskih, odnosno dukljanskih kraljeva, nakon smrti slavnog slovenskog kralja Svetopeleka koji je bio organizator sabora u Dalmi 875. godine, a koji je vladao 40 godina i četiri mjeseca i bio sahranjen u crkvi Svete Marije u gradu Duklji. Kralja Svetopeleka naslijedio je njegov sin Svetolik koji je posvećen i okrunjen od strane nadbiskupa i biskupa takođe u crkvi Svete Marije u gradu Duklji. Kralj Svetolik je vladao 12 godina (877–889) po uzoru na svoga oca.¹⁸

¹⁶ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV str. 460; Jovan Đuranović, *Bandići kroz istoriju i predanje*, str.154, 155

¹⁷ *Zaostavština popa Rada Radulovića*, Bandići bivša parohija.

¹⁸ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 57; Vojislav D. Nikčević, *Duklja i Evropska Sarmatija*, str. 509.

Ostaci manastira
kod Banove Gomile

Nakon vladavine kralja Svetolika, Slovenskim kraljevstvom do kralja Bela Pavlimira vladalo je 12 kraljeva (kralj Vladislav, kralj Tomislav, kralj Razbivoj i Vladimir, kralj Hranimir, kralj Tvrdoslav, kralj Ostrivoj, kralj Tolimir, kralj Pribislav, kralj Krepimir, kralj Svetozar, kralj Radoslav i kralj Časlav).¹⁹ Zbog bune u Raškoj kralj Belo Pavlimir sakupio je vojsku i vodio bitku sa rašanima pored rijeke Lim i nakon toga ugušio ustanak. U znak ove pobjede kralj je u Raškoj u mjestu Kaldane (Toplice, ljekoviti izvor vode kod Novog Pazara) sagradio crkvu u čast svetoga Petra apostola, a nedaleko od crkve kralj je sagradio tvrđavu i nazvao je po svom imenu Belo. Kralj Belo Pavlimir vladao je do početka X vijeka, a njega je naslijedio kralj Tješimir.²⁰ Za vrijeme vladavine kralja Tješimira je došlo do ratova i raspada slovenskog kraljevstva, pa je njegov sin kralj Predimir zavladao kraljevstvom Gornja Dalmacija, odnosno Dukljom od prije 960. g. do oko 980. g. a njegov brat, kralj Krešimir vladao je Bosnom i Donjom Dalmacijom od 949. do 969. godine.²¹

¹⁹ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 57–61.

²⁰ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 70, 71 i 72; Dr R. Rotković, *Kraljevstvo Vojisavljevića*, str. 159; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 365.

²¹ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 73. i dr R. Rotković, *Kraljevstvo Vojisavljevića*, str. 160.

Od Kralja Predimira može se smatrati nova era društveno političkog uređenja Duklje. Titulu bana u Duklji zamjenjuje titula kneza odnosno kralja.

Razvojem društveno-političkih i istorijskih odnosa i prilika u Duklji mijenjao se i sistem vladanja, pa umjesto vladarske titule banova dukljanskom državom vladaju knezovi i kraljevi. Poveđen opisivanjem slovenskih kraljeva, autor *Ljetopisa Popa Dukljanina* dukljanske knezove do prvog međunarodno priznatog kralja Mihailla 1078. godine, tituliše kao kraljeve. No, treba napomenuti da su se dukljanski knezovi stalno borili za samostalnost i nezavisnost dukljanske države, pa njihova istorijska uloga nije manja nego da su nosili vladarsku titulu kralja.

O dukljanskom knezu Silvestru piše i dubrovački istoričar Giacomo di Pietro Lvccarl –Lukarije u svom djelu *Dubrovački ljetopis*, Venecija 1605. godine. U ovom istorijskom djelu Lukarije piše da je kneza Silvestru koji je umro u Prapratni, sahranio njegov sin Tugomir u Žabljaku. Takođe, dubrovački istoričar Lukarije piše o knezu Tugomiru da je sagradio Podgoricu, što potvrđuje i Njegoš u spjevu *Svobodijada*. Knez Tugomir je vladao oko 970. godine. Njega je naslijedio sin Hvalimir.²² Kneza Hvalimira naslijedili su sinovi: Petrislav je vladao sa oblašću Zet, Dragimir oblašću Travunija i Zahumljem, a Miroslav je upravljao oblašću Podgorje. Materijalni dokazi o vladavini arhonta (kneza) Petrislava jeste olovni pečat, koji se čuva u muzeju u Berlinu. Knez Petrislav umro je oko 990. godine.²³

Kneza Petrislava naslijedio je njegov sin Vladimir Knez sveti Vladimir vladao je Dukljom od oko 990. do 22. maja 1016. godine. Takođe se smatra prvim vladarem-svecem u

²² Giacomo di Pietro Lvccarl – Lukarije, *Dubrovački ljetopis*, Venecija 1605, str. 7; Dragoje Živković, *Istorija Crne Gore*, Cetinje 1989, str. 104; *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 77; Petar II Perović Njegoš, *Djela*, str. 345.

²³ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str.77; Vikipedija i Portal Montenegrina.

dukljansko/zetskoj srednjovjekovnoj istoriji. Sveti Vladimir Dukljanski, poštovan je među čitavim pravoslavnim svijetom širom Balkana.²⁴

Knez Stefan-Vojislav jedna od najznačajnijih ličnost u hiljadugodišnjoj dukljanskoj/zetskoj/crnogorskoj istoriji. Knez Stefan-Vojislav, rodonačelnik je prve crnogorske dinastije Vojislavljevića. Bitkom kod Bara 1042. godine dukljanska država obezbijedila je samostalnost u odnosu na Vizantiju. Prema vizantijskim izvorima u slavnoj bici u Tuđemilu kod Bara poginulo je oko 40.000 od ukupno 60.000 vizantijskih vojnika, među kojima i sedam stratega (najveći vojni čin, primjedba J. Đ). Prema *Ljetopisu Popa Dukljanina* knez Vojislav je vladao 25 godina. Umro je 1050. godine u svom dvoru i sahranjen je u dvorskoj kapeli Sv. Andrije u Župi Prapratni.²⁵

Kneza Stefana-Vojislava naslijedio je njegov sin Mihailo koji je vladao dukljanskom državom od 1046. do 1081. godine. Nakon krupnog istorijskog događaja na evropskoj i balkanskoj sceni u XI vijeku tj. 1054, došlo je do podjele velikog Rimskog carstva na Istočno i Zapadno. Kralj Mihailo, utemeljivač Dukljanskog kraljevstva, prilagođavajući se evropskim promjenama poslao je zahtjev rimskom papi Grguru VII da mu prizna kraljevstvo i zahtjev za priznanje posebne crkvene organizacije. Zahtjevu je bilo udovoljeno, što potvrđuje važno istorijsko pismo iz 1078. godine u kojem rimski papa oslovljava Mihaila

²⁴ *Ljetopis Popa Dukljanina* str. 78, 79, 80, 81, 83; Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 38–42; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva str. 382, 384.

²⁵ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 91, 92; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 385; Dr Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 42 i 43; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom 1, str. 107 i 108; *Vizantijski izvori za istoriju Jugoslavije*, tom III, Beograd 1966, Vizantijski institut, Posebno izdanje, knjiga 10, str. 161; Dr R. Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI XII vijeka*, str. 184.

Portret kralja Mihajla Vojisavljevića
iz crkve sv. Mihajla kod Stona

„kraljem Slovena“, što je potvrda prvog međunarodnog priznanja dukljanske/zetske/crnogorske države. Takođe, kao materijalni dokaz da je kralj Mihailo bio priznat od pape govori i njegov ktitorski portret na fresci prikazan s kraljevskom krunom, koji je nalazi u crkvi Sv. Mihaila u Stonu, koju je najvjerovatnije on podigao. Kral Mihailo je umro je oko 1082. godine i bio sahranjen s velikim počastima u manastiru svetih mučenika Sergeja i Vakhha kod Skadra.²⁶

Valja napomenuti da je kralj Mihailo prvi međunarodno priznati kralj kod južnih Slovena na Balkanu, a dobio je kraljevsku krunu oko 140 godina prijed kralja Srbije, Stefana Prvovjenčanog, koji je krunisan 1217. godine.

Poslije smrti kralja Mihaila naslijedio ga je njegov brat Radoslav koga pisac *Ljetopisa popa Dukljanina* opisuje kao „miroljubivog, blagog i bogobojažnog cijelog svoga života“.

²⁶ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 95; Dr Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 46–51; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 393, 394.

Car – Kralj Bodin

Kralj Radoslav poslao je u Antiohiju (antički grčki grad, primj. J. Đ) svoje ljude i oteo iz zatvora svog sinovca Bodina, sina kralja Mihaila, sa kojim je dijelio vlast u državi.²⁷

Za vrijeme vladavine kralja Bodina (umro je 1101. godine) dukljanska država je teritorijalno proširena i dostigla vrhunac svoje moći. Krajem XII vijeka balkanski Sloveni (Makedonija, Raška, Bosna) su pripremali ustanak protiv Vizantije tražeći pomoć od dukljanskog kralja Mihaila. Kralj Mihailo je prihvatio učešće svoje države u ustaničkom pokretu i uputio Bodina i vojskovođu Petrila sa određenom grupom vojnika u Makedoniju. Bodin se stavio na čelo makedonskih Slovena i 1072. godine bio proglašen za cara pod imenom Petar. Poslije „mnogo bojeva sa Grcima i Bugarima“ u Makedoniji kad oslobađa i Skoplje, Bodin oslobađa Rašku i Bosnu stavljajući ih u vazalni položaj.

²⁷ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 95 i 96.

U Raškoj Bodin je postavio na vlast župane sa svoga dvora Vukana i Marka 1083. ili 1084. godine, a u Bosni je postavio za knezva Stefana.²⁸

Kralj Bodina, diplomatskim putem je ostvario svoj cilj obnove nekadašnje Dioklitanske arhiepiskopije, jer je od rimskog pape Klimenta III 8. januara 1089. godine dobio papsku bulu o izdizanju dukljanske crkve na nivo Barske nadbiskupije i konačno je pravno potvrđena samostalnost Dukljansko-barske arhiepiskopije u samostalnoj dukljanskoj državi.²⁹

Prema *Ljetopisu popa Dukljanina*, kralj Bodin je vladao 26 godina i pet mjeseci, a umro je 1108. godine u Skadru i sahranjen u manastiru Sv. Sergija i Vakha na Bojani.³⁰

Poslije smrti kralja Bodina narod postavi za kralja Dobroslava, polubrata kralja Bodina, iz braka Kralja Mihaila sa sestričnom cara Konstantina IX. Iako polugrk, on nije tražio oslonac u Vizantiji već je vodio samostalnu politiku, dok su to činila njegova braća od strica koji su se bili preselili u Craigrad. Međutim, poslije smrti kralja Bodina pod uticajem Vizantije i Raške dolazi do slabljenja dukljanske države. Po naredbi cara Aleksija Komnena, Gojislav se preselio u Drač, dok je drugi brat od strica kralja Dobroslava, Kočapar, otišao u Rašku. Tako je Vizantija preko ova dva vazala počela sprovoditi neprijateljsku politiku protiv dukljanske države. Kralj Dobroslav bio je opkoljen sa juga od Vizantije i sa severa od Raške tako da se njegova država našla u veoma teškom polžaju. Odlučna bitka odigrala se na Morači (oko 1101–1102) u kojoj borbi je kralj

²⁸ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 96 i 97; Dr Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 50, 54; *Istorija Crne Gore*, Titograd 1967, str. 385, 392, 393 i 396.

²⁹ Dr Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 55 i 56; *Istorija Crne Gore*, Titograd 1967, str. 397.

³⁰ Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, str. 40; Dr B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 57.

Dobroslov potučen i zarobljen, okovan i sproveden u Rašku.³¹

Nakon zauzimanja Zete (Duklje), Kočapar je ostao da vlada njom oko godinu dana, međutim, Rašani odluče da i njega svrgnu s vlasti. Kad Kočapar sazna o namjeri Rašana napušta Zetu (Duklju), preseli se u Bosnu i oženi se kćerkom bosanskog bana, a malo potom umre i bude sahranjen u Zahumlju.³²

Poslije smrti Kočapara, skupi se narod i postavi za kralja Vladimira sinovca (bratanića) kralja Bodina, koji je vladao oko 12 godina (1102–1114). Kralj je sahranjen u manastiru Sv. Sergija i Vakha na Bojani kod Skadra.³³

Kraljica Jakvinta udovica kralja Bodina nakon smrti svoga muža s prekidima bila je na prijestolu dukljanske države sve do 1114. godine. Ona je sa svojim sinom Đorđem bila u stalnoj borbi protiv eksponenata raške politike Grubeše i Gradihne, pretendena na prijesto dukljanske države. Od strane vizantijske i Grubešine vojske kraljica Jakvinta je uhvaćena u svom dvoru u Kotoru i poslata u zatočeništvo u Carigrad đe je umrla.³⁴

Kralj Đorđe dva puta je biran na prijesto dukljanske države, prvi put od 1114. do 1118. godine, a drugi put od 1125. do 1131. godine. Sve vrijeme njegove vladave karakterišu stalni sukobi i borbe sa predstavnicima raške i vizantijske politike. Protivnici kralja Đorđa sakupljeni u Draču uz pomoć vizantijskog vojskovođe Pirogeordija sakupe narod i veliku vojsku i zauzmu dio teritorije Duklje do Bara i Vranj. Između vizantijske vojske i

³¹ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 99; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 399.

³² *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 99; Dr B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 63.

³³ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 99, 100; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 399; Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, str. 40–44; *Monumenta Montenegrina*, knj. X, str. 110.

³⁴ Dr B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 58, 59 i 65; *Istorija Crne Gore*, Titograd 1967, str. 399 i 400.

dukljanske vojske pod komandom kralja Đorđija vodila se velika borba oko tvrđave Oblak (Taraboša) u koju se zabarikadirao vizantijski vojskovođa Prvoš. Opkoljenim Vizantincima pritekli su u pomoć i pretendenti na dukljanski prijesto Gradihna i Grubeša u kojoj je borbi kralj Đorđe bio potučen. U ovoj borbi poubijano je i ranjeno mnogo dukljanskih vojnika i zemlja je bila sva razrušena i opustošena. Gradihna uz pomoć vizantijskih i rašanskih snaga stade zauzimati zemlju, a kralja Đorđa goniti, koji se na kraju zabarikadirao u tvrđavu Oblun na Malom blatu. Opkoljen sa spoljne strane od vizantijskih i rašanskih snaga i njegovog unutrašnjeg neprijatelja Gradihne, a iznutra bi izdan „od ljudi što su se smatrali kraljevim prijateljima i najbližima, koji su se hranili njegovim kruhom“, kako je to zapisano u *Ljetopisu popa Dukljanina*, kralj Đorđe se morao predati vizantijskom vojkovođi Kirialeksiju. Ovaj, pošto je uhvatio kralja, odveo ga je sa sobom u Drač, okovao ga i pod stražom sproveo u Carigrad đe je i umro u tamnici.³⁵

Kralj Grubeša koji je vladao Dukljom između prve i druge vladavine kralja Đorđa od 1118. do 1125. godine sprovodio je vizantijsku i rašku politiku u Duklji, jer je „po carevoj (vizantijski car, primj. J. Đ) naredbi bio postavljen od naroda za kralja“. Kralj Đorđe umro je 1125. godine i sahranjen u crkvi Sv. Đorđa u Baru.³⁶ ...

Poslije zarobljavanja kralja Đorđa od strane vizantijskog okupatora, zemlja je bila potpuno porušena, i uz pomoć Rašana narod izabere Gradihnu za kralja, kao vizantijskog vazala. Kralj Gradihna vladao je jedanaest godina (oko 1131–1141. godine).

³⁵ *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 102, 103; Dr B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 66; Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, str. 44; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 401, 402; *Monumenta Montenegrina*, knj. X, str. 114.

³⁶ *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 102; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 401 i Dr B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 65.

Pečat kralja Đorđa Bodina
koji se čuva u
Narodnom muzeju u Sofiji

Sahranjen je u manastiru Sv. Sergija i Vakha na Bojani kod Skadra.³⁷

Poslije smrti kralja Gradihne nasljeđuje ga njegov sin Radoslav (1141–1163). On kao eksponent vizantijskog cara Manojla Komnena dobija titulu kneza umjesto titule kralja koju su do tada imali dukljanski vladari, što je značilo degradaciju državne uprave na rang obične vizantijske pokrajine i dovođenje države skoro do uništenja.³⁸ Za vrijeme vladavine kneza Radoslava „pojaviše se neki dušmani, stari neprijatelji, pa se pobune protiv njega i dovedu Uroševa sina Desu, te mu predadu Zetu i Tribuniju“³⁹. Raški župan Desa napao je Duklju i zauzeo je njen centralni dio, a knezu Radoslavu preostade primorska oblast i grad Kotor sve do Skadra i ako oni ne prestajahu da se junački bore i ratuju protiv Dese i ostalih neprijatelja. Rat koji je vodila Duklja protiv Raške bio je dugotrajan, jer se pored župana Dese nastavio i sa županom Nemanjom, kada oko 1168. godine Nemanja osvaja Kotor, nakon čega nastupa period Raške dominacije u Duklji.⁴⁰

³⁷ *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 103, 104; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 402.

³⁸ Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, str. 47.

³⁹ *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 104.

⁴⁰ Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, str. 45; Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena* – Beograd, 1968, str. 79; Dinko Zavorović,

Posljednji dukljanski vladar, koji je branio ostatke dukljanske države od raškog župana Stefana Nemanje, u čemu nije uspio, bio je knez Mihailo (1163–1186/1189). Duklja je konačno osvojena od Raške (srpske) države 1189. godine, koji se datum uzima kada je žena kneza Mihaila knjeginja Desislava pobjegla u Dubrovnik kome ustupi na čuvanje dva broda. Zajedno sa njom su bili arhiepiskop barski Grgur, župani Črnehom i Crenik, kazanac Grdomil i druga istaknuta dukljanska vlastela sa dvora. Relevantni istorijski autoriteti za srednji vijek tvrde da je autor *Ljetopisa popa Dukljanina* bio barski nadbiskup Grgur koji je živio do oko 1198. godine.⁴¹

U svojim ratničkim pohodima Nemanja osvaja primorski dio Duklje sa gradovima: Danj, Sardonik, Drivast, Rosaf (Skadar), Svač, Ulcinj, i slavni grad Bar, koje je Nemanja porušio, a ostavio Kotor u kojem je podiga svoj dvor. Nemanja kad je zauzeo Bar građanima nametnuo danak od 800 perpera.⁴²

O tim tragičnim danima okupacije dukljanske države od strane Raške kojom je vladao župan Stefan Nemanja najbolje šedoči kralj Stefan Prvovjenčani kad kaže: „Povrati Dioklitiju i Dalmaciju, otačastvo i rođenje svoje, pravu dedovinu svoju, koju je nasiljem držao grčki narod, i gradove u njoj, sazidane od ruku njihovih, tako da se prozvala grčka oblast, a kojima su imena: Danj grad, Sardoniki grad, Drivast, Rosaf grad zvani Skadar, grad Svač, grad Ulcinj, grad slavni Bar. A Kotor ostavi, utvrdi ga i prenese svoj dvor u nj, koji je i do danas. Ostale gradove poobara, i poruši, i pretvori slavu njihovu u pustoš, istrebi grčko ime, da se nikako ne pominje ime njihovo u toj oblasti. Narod svoj u njima nepovređen ostavi da služi državi njegovoj, sa strahom, i sa

Historija Dalmatina (1602, str. 164–166. i 169).

⁴¹ Dr B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 69; Eduard Perićić, *Slavorum regnum Grgura Barskog*, str. 48, 249 i 250.

⁴² Eduard Perićić, *Slavorum regnum Grgura Barskog*, str. 48; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, str. 409.

urečenim dankom od Svetoga.“⁴³

Svaki okupator nađe razloge i traži opravdanje za pokoravanje i zauzimanje tuđih teritorija, pa razlog koje navodi Stefan Prvovjenčani, da je u Duklji živio grčki narod, ne stoji, jer je u Duklji u to vrijeme živio slovenski narod izmiješan sa starošediocima, romansko-ilirskog porijekla. Dukljom kao samostalnom i međunarodno priznatom državom vjekovima su vladali slovenski vladari iz slavne dinastije Vojisavljevića, koja je imala 10 nasljednih kraljeva i tri kneza. Dukljanski kralj Mihajilo dobio je kraljevsku krunu od rimskog pape 140 godina prije kralja Srbije Stefana Prvovjenčanog.

Prilikom zauzimanja Duklje, raška vojska, kao što je rečeno, porušila je i srušila sa zemljom sve dukljanske gradove pa i „slavni grad Bar“, osim Kotora đe je Nemanja prenio svoj dvor, što znači da je Kotor i dalje predstavljao administrativni centar.

Teško je danas zamisliti kakvo je kulturno bogatstvo uništeno u gradovima crnogorskog primorja, pod izgovorom da su te gradove gradili grčki majstori. Nemanju je zamijenio njegov mlađi sin Stefan koji je vladao od 1196. do 1227. godine. Tek poslije 21 godine vladavine 1217. godine, Stefan je dobio kraljevsku krunu od rimskog pape, kao prvi međunarodno priznati krunisani srpski kralj, zato se i zove „Prvovjenčani“. Poslije krunisanja on se u poveljama manastirima (Žiča i Sv. Bogorodica na Mljetu) potpisivao kao „Stefan, po Božijoj milosti vjenčani prvi kralj sve Srpske zemlje, *Dioklije* i Travunije i Dalmacije i Zahumlja“ ili „Stefan, po milosti Božjoj vjenčani kralj i samodržac sve Srpske zemlje i *Pomorja*“. Takođe i u Zakoniku cara Dušana govori se „sve zemlje srpske i Pomorske“.⁴⁴ Iz ovih dokumenata da se zaključiti da je Duklja i za vrijeme vladavine Nemanjića postojala kao administrativna cjelina sa političkim značajem.

⁴³ Stefan Prvovjenčani – *Sabrani spisi*, Život Svetog Simeona, Biblioteka Rastko, Vikipedija.

⁴⁴ Stefan Prvovjenčani – Vikipedija; *Dušanov zakonik*, str. 30, na sajtu.

Državno ustrojstvo dukljanske države

Stvaranje dukljanske države se ne može zamisliti bez uspostavljanja pravnog sistema to jest donesenih zakona i razvoja kulture pismenosti. Nesporno je da je dukljanska država imala ogromno kulturno nasljeđe koje je uništavano, raznošeno i nedovoljno ispitano, kao što je „prvi“ pravni zbornik *Metodijus* donesen u IX vijeku u periodu kad je Duklja bila provincija. U tom periodu Dukljom je vladao ban i komese (knez). Ban je imao sedam podređenih satnika, a komese jednog, čija je obaveza bila da pravedno i nepristrasno sude i ubiraju danak (porez) kojeg su uručivali banu.⁴⁵ Ova jedna rečenica napisana u *Ljetopisu popa Dukljanina* otkriva da je još krajem IX vijeka Duklja kao provincija imala sve attribute države, jer je imala vrhovnu vlast oličena u banu, sudsku i administrativnu vlast koju su obavljali satnici, koji su morali pravedno da sude narodu i naplaćuju porez da bi država mogla da funkcioniše. Takođe treba napomenuti da su satnici morali pravedno narodu suditi bez staleške podjele, što nije bilo slučaj u srpskom zakonodavstvu u doba Nemanjića koje se oslanjalo na vizantijsko pravo.

Kada se Duklja razvila u državu, ostao je uglavnom isti sistem vladanja, samo što su umjesto banova birani knezovi, tj. kraljevi, koji su na svojoj teritoriji uspostavljali vrhovnu administrativnu i pravosudnu vlast.⁴⁶

Pored slovenske knjige *Metodijus* u kojoj su bili kodifikivani „mnogi zakoni i dobri občaji“ u Duklji je u XII vijeku nastalo poznato književno-istorijsko djelo *Ljetopisa Popa Dukljanina* ili *Barski rodoslov* koje je sačuvano. O kulturnom i istorijskom značaju „Ljetopisa Popa Dukljanina“, govori činjenica da je ova

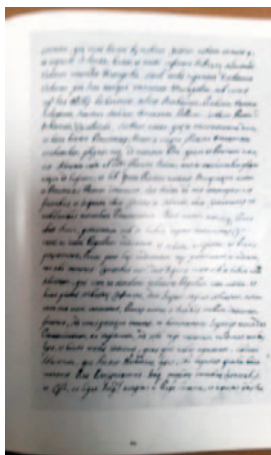
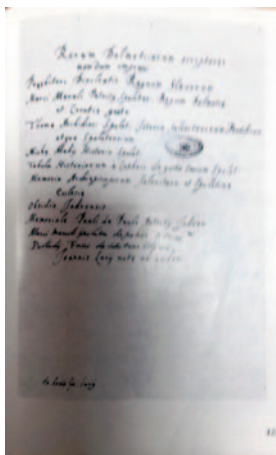
⁴⁵ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 55 i 56.

⁴⁶ Dr Fran Milobar, *Život Dukljanske kraljevine*, str. 24, *Montenegrina istorija*, digitalna biblioteka crnogorske kulture.

vrijedna istorijska knjiga zbog njenog značaja čuvana oko hiljadu i dvjesta godina, što čini čast prethodnim generacijama. Pored „Ljetopisa Popa Dukljanina“ neprocjenjivo kulturno blago čine statuti grada Skadra, Budve, Bara, Ulcinja, Kotora i Grbaljski Statut kao i Dukljanske povelje. Da li je Crna Gora mogla stvoriti jedno kapitalno djelo kao što je *Opšteimovinski zakonik* Valtazara Bogišića, da nije bilo ove ostavštine i ove tradicije?

Najstarije dukljansko-crnogorsko istorijsko i književno djelo jeste *Ljetopis Popa Dukljanina* ili *Barski rodoslov* nastalo u slavnom gradu Baru. Ovo je najstarije istorijsko-literarno djelo i kod južnoslovenskih naroda i predstavlja temelj crnogorskog indetiteta.⁴⁷ Po svom značaju *Ljetopis Popa Dukljanina* prevazilazi granice Crne Gore, pa ga svi svojataju kao što svojataju Crnojevića štampariju ili Njegoševo djelo, ali je nesporno da je ovo djelo i njegov stvaralac iz Crne Gore iz slavnog drada Bara i da opisuje istorijat dukljanske države, što potvrđuje i prva rečenica istorijskog djela: „Zamoljen od vas, u Kristu ljubljena braćo i časni sveštenici svete nadbiskupske stolice Dukljanske crkve, kao i od mnogih staraca, a najviše od omladine našeg grada (Bara), koja se naslađuje kako to biva kod mlađih ljudi – ne samo slušanjem ili čitanjem o ratovima, već i učestvovanjem u njima, da prevedem sa slavenskog jezika na latinski spis o Gotima, što se latinski zove Regnum Sclavorum, u kojem su opisana sva djela i ratovi njihovi, iako sam (ovim radom) svoju starost opteretio, ipak sam se potrudio, prinuđen bratskom ljubavlju, da udovoljim vašoj želji.“ Iz ove prve rečenice se vidi da je ovo djelo stvoreno u gradu Baru, da je prvo bilo napisano na slovenskom jeziku, što znači da je postojao visok stepen pismenosti u Duklji i da su postojale škole za monahe i civilno stanovništvo, kao i da je postojala nadbiskupija Dukljanske crkve. Takođe, prva račenica objašnjava da su u ovoj knjizi opisana sva djela i ratovi Regnum Sclavoruma – Kraljevstva Slovena.

⁴⁷ Akademik Danilo Radojević, intervju dat *Pobjedi*.

*Ljetopis
popa
Dukljanina*
fotokopija
vatikanskog
rukopisa

Smatra se da je djelo *Ljetopis Popa Dukljanina* nastalo polovinom XII vijeka, i najvjerojatnije ga je napisao barski nadbiskup Grgur koji je živio do oko 1198. godine.⁴⁸

Dukljanske povelje

Pored *Ljetopisa Popa Dukljanina* važan izvor za crnogorsku istorijsku i crnogorsku književnost su i povelje dukljanskih vladara. Sa okupacijom dukljanske države od strane raškog župana Nemanje 1189. godine kada su porušeni svi dukljanski gradovi, među njima i sveti grad Bar, osim Kotora, uništen je najveći broj pisanih dukljanskih povelja (Povelja je svečano pisani akt, kojim se dodjeljuje neko pravo, privilegija ili čast – primj. J. Đ). Samo manji dio njih je sačuvan, u originalu ili prijepisu, i sada se nalaze u dubrovačkim arhivima. Zahvaljujući crnogorskim istraživačima-istoričarima crnogorska stručna i ostala javnost upoznata je sa dukljanskim poveljama. Ovom prilikom ćemo prezentirati samo naslove povelja koje su kod nas

⁴⁸ Dr B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 85–88; Eduard Perićić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, str. 249 i 250.

objelodanjene, sa kratkim opisom da bismo videli kakvim kulturnim bogatstvom raspolaže Crna Gora.⁴⁹

- Povelja sa nazivom: „Benediktanci osnivaju manastir na Lokrumu“, napisana mjeseca jula 1023. godine;

- Povelja sa nazivom: „Benedikanci na Mljetu“, napisana oko 1044. godine;

- Fragment povelje dukljanskog kralja Radoslava kojom osniva manastir u Balemu, napisana oko 1058. godine, (Balemi je mjesto kod Trebinja, primj. J. Đ);

- Povelja sa nazivom: „Papa Gregorije Petru, arhiepiskopu barskom“, napisana 21. maja 1077. godine;

- Povelja sa nazivom: „Pontifika Gregorija kralju Mihailu“, napisana 1078. godine;

- Natpis kralja Mihaila Vojisavljevića, u starom Stonu, napisan prije 1080. godine;

- Povelja sa nazivom: „Petru, arhiepiskopu Dukljanske stolice“, napisana 8. januara 1089. u Rimu u crkvi sv. Petra;

- „Zapis kotorskog biskupa Grimoalda o kršenju crkvenih pravila, naročito u pogledu sklapanja braka mimo crkve“, napisan oko 1090. godine. Ovim aktom crkva je zabranila sklapanje brakova ispod četvrtog stepena;

- „Testament kralja Bodina“, napisan 1100. godine;

- „Povelja kralja Mihaila, sina Bodinovog“ napisana 1112. godine, kojom ispravom kralj Mihailo poklanja benediktinskom manastiru na Lokrumu crkvu Sv. Martina sa svim što joj pripada.;

- Povelja sa nazivom: „Kralja Đorđa sin kralja Bodina Odluka sudije Grda“, napisana 1114. godine;

- Povelja sa nazivom: „Kralj Đorđe potvrđuje isprave svojih prethodnika“, napisana 1115. godine;

⁴⁹ Dr Božidar Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd 1987, str. 20–35 i B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojisavljevića*, Cetinje, 2007, str. 131–147.

- Povelja sa nazivom: „Papa Kaliksta Ragužasnima“, napisana oko 1121. godine, u kojoj se između ostalog kaže: „Važno je, premili brate, da u dobru budeš ponizan, a u nevolji, ako kad dođe do nje, uspravljen i pravičan, prijatelj dobrima, protivnik izopačenima. Nikad ne prihvati nikoga ko je protiv istine, i nikad ne sprečavaj nikoga ko govori za istinu. Saosjećaj sa bolesnima, zajedno se raduj sa zdravima, tuđu štetu smatraj svojom sopstvenom, a u tuđoj sreći se raduj kao svojoj sopstvenoj“;

- „Povelja pape Kaliksta episkopima Dalmacije i Duklje“, napisana 28. septembra 1121.godine;

- „Bula pape Kaliksta II o priznavanju Ilije za nadbiskupa barskog“, napisana 24. januara 1124.godine. Dajemo citat iz ove bule: „Nedvojbeno je priznato da je Rimski crkva, na čelo koje kako Bog želi stojimo, glava sviju crkava koje po svijetu i Hristovom jedinstvu stoje. I kao što, dabogme, glava mora da misli za sve udove, tako i mi, uz božju pomoć, o svim crkvama dostojno brinemo, da njihovu upravu šetujemo, da im potrebama pripomažemo i pažnje dostojne zahtjeve slušamo. Odobravajući, dakle pravedne molbe tvoga bratstva, apostolskom vlašću odlučismo i ovom bulom potvrdismo da tvojoj crkvi predamo crkvu: dukljansku, barsku, budvansku, kotorsku, ulcinjsku, svačku, skadarsku, drivastansku, polatsku, srpsku, bosansku, i travunjsku, sa svim što im pripada i manstire kako Latina, tako i Grka i Slovena. Takođe utvrdismo da sve crkve ili gradovi ili manastiri, dokle se prostiru njihova imanja, dužni su tebi i tvojoj Dukljanskoj crkvi, potčinjenost i poslušnost pokazati.“ Na osnovu citata iz ovog dokumenta vidi se da je papa Kaliksta II 24. januara 1124. godine definisao prostor barske nadbiskupije.

- Povelja sa nazivom „Papa Inokentija arhiepiskopu ragužanskom Andriji“, napisana 13. juna 1142. godine;

- Povelja sa nazivom: „Dukljansko-zahumski knez Desa

daruje Mljet, sv. Marije od Pulsane na Monte Garganu“, napisana 1151. godine;

- Povelja sa nazivom: „Papa Aleksandar III ne priznaje Barsku nadbiskupiju“, napisano 29. XII 1167. godine. Ovom poveljom papa Aleksandar III preporučuje Barskoj nadbiskupiji da se potčini dubrovačkoj nadbiskupiji. Ovo je period kada je počela da opada moć dukljanske države zbog napada od strane Raške i Vizantije;

- „Pismo nadbiskupa barskog Grgura splitskom nadbiskupu Rajneru“, napisano 1178. godine;

- Povelja sa nazivom: „Grgurova zahvalnost Rajneriju i Feru“, napisana 1178/79. godine. U ovoj povelji barski nadbiskup Grgur obavještava magistre Rajnerija i Feru da će vjerno prenijeti papi sve zahtjeve splitskog nadbiskupa.

- „Pismo nadbiskupa Grgura splitskom kanoniku Gvalteriju o nevoljama koje su i kler i kneza Mihaila snašli od Nemanjinih pritisaka“ pisano oko 1180. godine. Zbog visoke diplomatske retorike, kao i zbog istorijskog značaja u kojem se govori o priti-scima i napadima raškog župana Nemanje na Duklju, prenosimo ga u cjelosti: „Magistru Gvalteriju, glasovitom splitskom kanoniku i Svete Rimske stolice legatu, Grgur, Dukljanske i Barske crkve ponizni sluga, zdravlje i iskreni ljubavni savez.

S najvećim poštovanjem primili smo vaše dostojnosti koje ste nam uputili i razabравši njihov sadržaj zahvalni smo razmišljati o bezbrojnim dobročinstvima koje ste u svojoj dobroti učinili vodeći brigu o našoj crkvi... razgovarajući s knezom i drugim splitskim odličnicima koji su nas uvijek imali običaj savjetovati svojom ljubavlju i razboritošću. Da je salonitanska crkva imala primat u čitavoj Dalmaciji, to mi ne negiramo. I nama uopšte ne bi odgovaralo da se od nje dijelimo, već da od nje očekujemo savjet i ugodnu pomoć.

No, velika je razmirica izbila izneđu našega grada i velikg župana, o čemu sa vama nijesmo mogli razgovarati zbog

velikog meteža i pritiska koji se dešavaju i bole nas. Osamsto perpera koje smo prošle godine očekivali da prihodujemo od svojeg imanja on (župan Nemanja) traži za sebe, a mi ne možemo da položimo traženu sumu, jer su polja opustošena, te je on opet zaprijetio gradu, o čemu bi prezviter Maraldus, očevidac svega ovoga mogao da vam referiše. Tako, mnogim metežima i pritiscima izloženi svi ljudi stenju i pate. A od kneza Mihaila čija briga za dukljansku crkvu nije mala, ne može se u ovim okolnostima očekivat pomoć, pa ćemo se, postupajući po volji previšnje milosti, u korist naše crkve i do postignuća našeg rješenja, nadati bez sumnje u vašu nadu i pomoć.“ Kao što se vidi iz ovog pisma ovo su bile posljednje godine nezavisnosti dukljanske države, jer je Raški župan Nemanja okupirao 1189. godine, a dukljanska vlastela napuštala zemlju.

- „Povelja dukljanske knjeginje Desislave, žene kneza Mihaila kojom ustupa opštini dva svoja broda“ napisana je 1189. godine. Dukljanska knjeginja Desislava, žena kneza Mihaila izgubivši vlast u Duklji pred naletom raškog župana Stefana Nemanje, povukla se sa svojom vlastelom u Dubrovnik. Kada je došla u Dubrovnik ustupila je Dubrovačkoj opštini dva svoja broda. Desislava je najvjerojatnije i posljednji vladar Duklje. Povelja je pisana u Dubrovniku, jer ju je pisao dubrovački pisar. Ova se godina (1189) smatra godinom kada nestaje dukljansko kraljevstvo pošto nastupa vrijeme raškog župana Nemanje. No, treba napomenuti da se u titulama Nemanjinih nasljednika redovno ističe sastav njihove države iz dva dijela, „Raške oblasti i Primorja“.

Povelja dukljanske knjeginje Desislave ima veliki historijski značaj pa je ovom prilikom prenosimo je u cjelosti: „U Hristovo ime. Godine Gospodnje utjelotvorenja 1189. mjeseca avgusta o Stjepanudne kod Dubrovnika pred svjedocima niže zabilježenim.

Ja knjeginja Desislava, velikog kneza Mihaila žena, budući bezbjedna, od svoje volje otpuštam svoj galijun i sagiteju (vrste

brodova) ukupnoj opštini dubrovačkoj određujući da, dok budu ostale u gradu ista drijeva, budu u mome imanju, ali u službi opštine Dubrovčana navedeni brodovi, a što se bude dogodilo od njih, koji bi se poslije mogli izgubiti, određujem da mi opština dade sto perpera, a sada kada ja ostavim Dubrovnik, ili se vratim, isti će brodovi hoditi kao moje imanje. A kad brodovi budu stari u Dubrovniku, ili izagnjeli ili se što mu drago njima dogodi, kako se kazalo, bit će na štetu samo opštine dubrovačke, ako uzmognu sto rečenih perpera meni platiti.

Usljed ove odredbe ukupna opština dubrovačka zvonjenjem zvona, skupivši se na sastanak, primi brodove.

Na ovo se potpisao: prvo Gregorije, Barski nadbiskup, župan Črneha, Vitalis Bodačije, Desimir sudija dubrovački, Grosijus Gojislav, Dobroslav Bodocije, vikar Mihatiye, Petar Bubana, Dobroslav Slabe, Teodor Kuputasi, Duesius Vetrije, Lampridius Matej, Balotije Belatbusi, Paversen Pezane, Mihacius Furatere, Berivoj Kostin, župan Krepun, Kasvej Grdomir, Pelegrin Sergi, Radovan Nejeverijus, Bratoje Tehomirić, s kojim i ja Marin dijak i opštinski notar bijah nazočan i ovo napisah. Samo da opština dubrovačka čuva ove brodove kao svoje vlastite.“

Kao što se vidi iz ove povelje knjeginja Desislava nije prodala niti poklonila ova dva broda Dubrovačkoj republici, već ih je dala u zakup, jer je imala u planu da se vrati u svoju domovinu. Takođe vrlo je interesantna scena predaje brodova de „ukupna opština dubrovačka zvonjenjem zvona, skupivši se na sastanak, primi brodove.“ Ovaj čin je najvjerovatnije bila ta posljednja scena nestanka dukljanske države.

Priprema za ovaj istorijski događaj trajao je više od pedeset godina. Raška, potpomognuta Vizantijom, decenijama unazad je vodila agresivnu politiku protiv dukljanske države, za šta su primjeri dati u prethodnom tekstu.

- „Isprava kojom Đuraš, sin Andrijin, vraća crkvi sv. Martina otetu zemlju, pozivajući se na nekadašnju knjeginju Duklje

Desislavu.“ Ova povelja je napisana u junu 1193. godine u Dubrovniku.

Pored *Ljetopis Popa Dukljanina* i dukljanskih povelja veliki kulturni spomenici su nadgrobne ploče sa epitafima (posmrtni govor ili kratki tekst u čast preminule osobe, prim J. Đ). Poznate su tri nadgrobne ploče sa epitafima u Starom Baru sa leoninskim stihovima, na crkvama sv. Teodora i sv. Đorđija. Jedan od njih, nastao oko 1089–1100. u doba kralja Bodina, posvećen je episkopu Petru I glasi: „Ovaj grob sadrži kosti i snagu Petra koji je bio učitelj učiteljima; ovaj sveštenik Bara, znanjem vjere prevazišao je stara iskustva; prezirnik je lakomih, široki je darodavac sirotinje i vladao je crkvom ističući se u pomoći narodu, kaže se ni dobrih trideset godina, kada dođe smrt dvadesetog u šestom mjesecu“. Drugi epitaf sa crkve je sv. Đorđa i nad grobom arhiepiskopa Đorđa glasi: „Barski pastir i upavnik Đorđe u ovom počiva grobu, služio je dobro Hristu. Ovaj hram, nazvan po njegovom imenu, podigao je sa klerom i lajicima; u svemu se dobro odnosio. Dao je ovaj hram uz veliko zalaganje obnoviti i u njemu na desnoj strani želio da ga mrtva sahrane. Mir duši njegovoj neka da Bog, i dozvoli mu da uživa nebeski život.“ Ovaj epitaf može se datirati oko 1039. godine. Treći barski epitaf iz crkve sv. Đorđa posvećen barskom episkopu Jovanu glasi: „U grobu leži ličnost sveštenika Jovana koji je vladao mnoge godine ovom crkvom. Bio je slavan, moćan, mudar i blag. Gostio je obilato siromahe, čovjek dostojan neba, koga su kraljevi ove zemlje voljeli i nijesu oklijevali da mu povjere državne poslove. On je radeći božjom pomoći uređivao na obje strane obavljajući svetovna djela i držeći se boga.“ I ovaj se epitaf odnosi se na dukljanske kraljeve.⁵⁰

Na prostoru dukljanske države sačuvani su arheološki spomenici i spomenici arhitekture, a najznačajni su: crkva Sv. Pavla u

⁵⁰ *Istorija Crne Gore, knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, grupa autora, Titograd, 1967, str. 429–432.

selu Muo kod Prčnja u Bokokotorskom zalivu, crkvice u mletačkoj kuli u Baru, crkva Sv. Stevana na Dubcu kod Dubrovnika, crkva Sv. Mihajla u Stonu sa freskom dukljanskog kralja Mihajla, crkva Sv. Tripuna u Kotoru, crkva Sv. Srđa i Vakha na Bojani kod Skadra koja je postala porodična grobnica dinastije Vojislavljevića, crkva Sv. Marije Krajinske kod Ostrosa, Crkva Sv. Marije u Budvi, crkva Sv. Đorđija u Podgorici, crkva Sv. Toma u selu Brezava kod Bijelog Polja, crkva Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju. Crkvu Sv. Petra i Pavla podigao je zahumski knez Miroslav koji je vladao do 1190. godine. U manastiru (crkvi) Sv. Petra i Pavla nastalo je čuveno *Miroslavljevo Jevanđelje* koje je dobilo ime po knezu Miroslavu.⁵¹

Kao što smo rekli, dukljanska država, kolijevka crnogorske državnosti, postojala je više od dva vijeka (od X do kraja XII) o čemu svedoče brojni materijalni i pisani izvori. Posljednji istorijski događaj koji se desio krajem XII vijeka koji se ogleda u osvajanju Duklje-Zete od strane raškog župana Nemanje, ne znači da je Duklja-Zeta izgubila svoju unutrašnju autonomiju i individualnost. Istorijske činjenice nesporno potvrđuju da je Zeta i u državi Nemanjića u potpunosti sačuvala svoju unutrašnju autonomiju, jer se razlikovala od ostalih oblasti raške države svojom kulturom, karakterom stanovništva, crkvenim ustrojem i političkim položajem. Uostalom, Nemanja je predao Zetu kao organizacionu oblast na upravu najstarijem sinu Vukanu, koji je bio titulisan za kralja Dalmacije, Duklje i Hvosna, što govori da je kraljevstvska tradicija u Dukli-Zeti nastavljena.⁵² Kraljevstvo dukljanske države bilo je temelj i za opstanak raške države i na osnovu tog temelja Stefan Nemanja je tek poslije 21 godine vladavine 1217. godine krunisan od rimskog pape za kralja.

⁵¹ *Istorija Crne Gore, knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, grupa autora, Titograd, 1967, str. 421–440; *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 21; Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, str. 65.

⁵² Prof. dr Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, str. 7–9.

Pored istorijsko-književnog djela *Ljetopis Popa Dukljanina* i sačuvanih arheoloških spomenika i spomenika arhitekture u okviru dukljanske, odnosno zetsko/crnogorske države imamo razvijenu pravnu, odnosno zakonsku regulativu kao osnovu za stvaranje organa državne uprave i obezbjeđivanje javnih finansija. Kao što je rečeno, u Duklji je postojala „slavenska knjiga koja se zvala *Metodius*“ koja je predstavlja kodifikaciju državnih zakona, dobrih običaja i nomokanona koji su služili za uređenje države i crkve. Takođe najstariji pravni akti nastali u doba formiranja i razvoja dukljanske države su Statut grada Skadra, Budvanski statut, Kotorski statut, Ulcinjski statut, statut Bara i Grbaljski statut koji su se kasnije vjekovima dopunjavali. Statuti Bara i Ulcinja nijesu sačuvani, ali se oba spominju u izvorima od 1330. godine.⁵³

Statut grada Skadra

Kao što smo iz prethodnom dijelu teksta videli, Skadar je bio prvo glavni grad rimske provincije Prevalitanije na čijim temeljima je nastala Dukljanska država, odnosno Zeta đe je Skadar takođe bio prijestonica. U Skadru su, kao što je već rečeno, sahranjena četiri dukljanska kralja i to kralj Mihailo 1081, kralj/car Bodin 1104. god. kralj Vladimir 1116. god, kralj Dobroslav poslije 1104. god, i kralj Gradihna 1143. godine.⁵⁴ Polazeći od ovih istorijskih činjenica može se zaključiti da je Statut Skadra kao pravni akt koji je regulisao društveni život i administrativno ustrojstvo nastao pod uticajem Rima kao centra Zapadnog Rimskog carstva.

Skadar je još kao glavni grad provincije Prevalis, imao sudsku i administrativnu vlast koju je obavljao „prezes“ (praeses) ili *iudex*

⁵³ *Istorija Crne Gore, knjiga, knjiga 2 od kraja XII do kraja XV vijeka*, str. 91.

⁵⁴ *Istorija Crne Gore, knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, grupa autora, Titograd, 1967, str. 441.

(sudija). Sudska i administrativna vlast u Skadaru nije se mogla uspostaviti bez donesenog pravnog akta bio to zakon ili statut. Nesporno je da postoji Statut Skadra kao pravni akt koji se danas čuva u Venecijanskom arhivu. Zahvaljujući prof. dr. Nevenki Bogojević-Gluščević autorki knjige *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka, sa dodacima završno sa 1461. godinom*, u Crnoj Gori se po prvi put 2016. godine pojavio Statut Skadra, izdat u okviru ove knjige, u izdanju Pravnog fakulteta u Podgorici.

Polazeći od navedenih istorijskih okolnosti viševjekovnog razvoja dukljanske/zetske države teško je istorijski dokaziva teza da je Statut Skadra nastao u doba vladavine cara Dušana u periodu od 1349–1351. godine.⁵⁵ Prije svega, Dušanov zakonik je donesen 1349. godine u Skoplju. Po pravnoj hijerarhiji zakon je viši pravni akt u odnosu na statut, što znači da statut proizlazi iz zakona i ne može biti u koliziji sa njim.

Između Dušanovog zakonika i Skadarskog statuta nema dodirnih tačaka (što ćemo vidjeti u nastavku teksta), jer Statut potpuno nezavisno od Zakonika reguliše društveno-ekonomske odnose u Skadru. Da je Skadarski statut nastao u doba cara Dušana bilo bi normalno da je napisan na ćirilici, a ne na latinici i da se čuva u Skoplju ili Prizrenu, a ne u Veneciji. Analizom jednog i drugog pravnog akta da se zaključiti da među njima nema dodirnih tačaka ni kod načina regulisanja društveno-ekonomskih odnosa, ni kod regulisanja crkvenih pitanja, a posebno kod kaznene politike. Primjera radi, u Skadarskom statutu govori se o „građanima Slovenima ili Arbanasima“ (član 1 i 2), a u Dušanovom zakoniku niđe se ne pominju ni građani ni Sloveni, nego se pominje vlastela, meropsi, robovi, a od naroda Srbi, Serbi, Arbanasi i Vlasi. Prema tome, nema osnova da se nastanak Skadarskog statuta veže za srpsku istoriju i kulturu, i na taj način ignoriše razvoj i postojanje dukljanske države.

⁵⁵ Prof. dr. Nevenka Bogojević-Gluščević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka, sa dodacima završno sa 1461. godinom*“, str. 18.

Ne može se osporavati činjenica da se Skadarski statut dopunjavao u hiljadugodišnjoj istoriji Skadra, pa se ne može isključiti ni mogućnost da su, na primjer, dva-tri člana donesena u doba cara Dušana i pored toga što nema poziva na godinu kada su te dopune unesene.

U periodu od 1357. do 1421. godine Zetom su vladali Balšići, a Skadar je takođe bio glavni grad Zete u periodu od 1357 do 1396. godine.⁵⁶ Imajući u vidu da je prilikom obnove zetska država pod vladavinom Balšića nastavila tradiciju dukljanske države, to se podrazumijeva da se uspostavljanje države upravo temeljilo na prethodno donesenim pravnim aktima i običajima iz doba dukljanske države, a i ranije. Ovđe se u prvom redu misli na zakone i statute. Treba napomenuti da su za vrijeme Balšića u 1391. i 1393. godini donesene nekolike dopune Skadarskog statuta i to članovi 269 do 275. Takođe je Statut Skadra dopunjavan u vrijeme kada je Skadar bio u sastavu Mletačke Republike kao naprimjer 1461 i 1462. godine članvi 276, 277, 278, i 279.

Da se Statut Skadra temelji na rimskom pravu, kolijevci modernih normativnih sistema, šedoči jasnoća pravne norme, jasne su da im ne treba tumača. Takođe norme u ovom Statutu regulisale su imovinsko-pravne odnose koji se odnose na „sve“ slučajeve privatnog i društvenog života bez diskriminacije, za razliku od Dušanovog zakonika, koji je bio ozakonio nejednako postupanje, zavisno od staleške pripadnosti stanovništva, što se posebno ogledalo u visini kazne za vlastelu i potlačeni dio naroda. Veliki broj normi koje su bile propisane u Skadarskom statutu karakteriše jasnoća i pravičnost, pa bi se i danas mogli bez izuzetka primjenjivati. U nastavku teksta daćemo nekoliko članova Statuta koji odslikavaju pravno regulisanje imovinskih i građanskih odnosa, kao i organizaciju državne uprave u gradu.

⁵⁶ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, str. 16, 45 i 171.

Član 4

O postojanju dva Statuta

„Po naredbi Komune i na osnovu Statuta naređujem da uvijek treba da budu dva Statuta istog sadržaja, od kojih se jedan mora čuvati u trezoru Opštine, a drugi mora imati Sud za suđenje“

Na osnovu ovog člana Statuta da se zaključiti da je Duklja bila uređena pravna država, jer i opština i sud morali su da imaju isti statut, radi pravičnosti u suđenju.

Član 5

O onima koji ne poznaju običaje

„Određujemo da se neko ko je optužen, bilo stranac ili građanin, ne može valjano opravdati time da nije znava odredbe Statuta, već treba da bude kažnjen po tome koliko ih je povrijedio.“

Staro pravno pravilo: „nepoznavanje zakona ne oslobađa odgovornosti.“

Član 24

O smeću

„Naređujem da niko ne smije baciti smeće iz hodnika ili s terase ili ga baciti na javni put našega grada, pod prijetnjom kazne od 12 groša, od čega polovina pripada kontu a polovina Opštini“

Ovaj član Statuta pokazuje da je dukljanska država pored regulisanja državne i sudske vlasti uređivala i komunalnu djelatnost.

Član 70

O zajmu Opštini

„Kada neko daje Opštini pšenicu, vino ili drugi proizvod ne treba da traži više nego što je dao, odnosno daje se samo vrijednost proizvoda u momentu kada je Opštini dat. U slučaju

da sudije naplaćuju više nego što je prva vrijednost proizvoda na dan davanja, plaća kaznu od osam perpera sklavenskih. Isto toliko treba da plati i osoba koja je dala zajam ukoliko je prihvatila da primi više nego što je dala. Pola kazne pripada kontu, a polovina Opštini, a dati proizvod se smatra izgubljenim za davaoca.“

Ova norma je potpuno jasna i pravična, jer zabranjuje bogaćenje na teret Opštine kao ustanove koja brine o opštem dobru svih građana. Interesantno je napomenuti da je u ovom članu novčana kazna propisana u perperima sklavonskim (slovenskim, primj. J. Đ), što znači da se radi o novcu iz perioda slovenskih kraljeva tj. Duklje. U Dušanovom zakoniku ne pominju se sklavonskii perperi, već samo perperi, što je još jedna potvrda da se Statut Skadra primjenjivao u doba slovenskog kraljevstva tj. u doba Duklje. Pored novca sklavonski perperi u Statutu u članu 36 *O zakupu* i u članu 24 *O smeću* propisuje se novčana kazna u grošima sklavonskim, što takođe govori da se radi o dukljanskom novcu.

Da se u doba dukljanske države koristio novac koji se zvao perper potvrđuje jedan dokument barskog arhiepiskopa Grgura splitskom kanoniku Gvalteriju u kojem stoji da je Nemanja kad je osvojio Bar natjerao građane da plaćaju 800 perpera.⁵⁷

Prema navedenim istorijskim činjenicama da se zaključiti da je član 70 Statuta Skadra *O zajmu Opštine* u kojem se pominju sklavonski perperi i sklavonski groši bio propisan u doba dukljanske države.

Član 87

O bludnicama

„Naređujem da bludnica koja ima odnose sa dva ili tri muškarca ne smije nositi koprenu na glavi po našem običaju, već mara-

⁵⁷ *Istorija Crne Gore, knjiga prva, grupa autora*, Titograd, 1967, str. 409; *Novac u Crnoj Gori kroz istoriju*, Centralna banka Crne Gore, na sajtu.

mu, niti smije stanovati blizu plemkinja ili monahinja, pod prijetnjom kazne od osam perpera, od kojih polovina pripada kontu, a polovina Opštini. Ako se za neku utvrdi da je izvršila kakvo zlodjelo ponovo ili da je bila podvodačica i tako utiče na druge žene, ne može se zadržati u našem gradu duže od tri dana. Ukoliko se zadrži duže, plaća na ime kazne osam perpera, biva bičovana u cijeloj zemlji i za čitav život iz nje prognana.“

Za razliku od ovog člana Statuta čiji je cilj da se prvo novčanom kaznom suzbije ova pojava, pa ako ne uspije novčana kazna da se tek onda bludnica bičuje i bude proćerana iz cijele zemlje. U Dušanovom zakoniku za blud propisano je vrlo surovo fizičko kažnjavanje. Tako u član 54 *O bludu vlastelinke* stoji: „Ako vlastelinka učini blud sa svojim čovekom, da im se oboma ruke otseku i nos sareže.“ Kao što se vidi, Dušanovim zakonikom su uređivani ne samo bračni, već i seksualni odnosi i kažnjavanja zbog bluda među supružnicima.

Član 92

O onima koji vrijeđaju

„Zabranjuje se svakom građaninu da se sugrađaninu obrati sa uvredom „ti si izdajnik kralja ili opštine“ ili da ih izaziva na dvoboj o bilo čemu. Ko drukčije postupi mora da plati kralju petsto perpera“

Norma o zabrani vrijeđanja građana propisana ovim članom Statuta preživjela je do dana današnjeg jer je djelo protiv časti i ugleda zakonski kažnjivo. Interesantno je uporediti ovaj član Statuta sa članom 50 Dušanovog zakonika *O psovci* koji glasi: „Vlastelin, koji opsuje i osramoti vlasteličića, da plati sto perpera, i vlasteličić, ako opsuje vlastelina, da plati sto perpera i da se bje štapiovima.“

Kao što se vidi, ne postoji nikakva sličnost između ova dva člana za isto djelo kako u pogledu visine kazne, tako i u pogledu

diskriminatoriskog odnosa prema izvršiocima djela. U Dušanovom zakoniku pored novčane kazne propisana je vrlo rigorozna kazna „bijenje štapovima“ takođe i diskriminacija u visini kazne u zavisnosti od staleškog statusa, koja se norma temelji na vizantijskom pravu, dok član 92. Statuta Skadra nema ni diskriminatorski odnos, jer se pominju samo građani, a kazna je propisana samo novčana, što se temelji na rimskom pravu.

Član 104

O poslu kancelara

„Naređujemo da kancelar mora biti izabran od Sudija i Vijeća. Poslije izbora mora položiti zakletvu da će slušati naređenja Sudija, tačno upisivati u svoju knjugu sve što na sudu iznese bilo jedna ili druga strana u sporu, kao i presude koje sudije donese, kako je u Statutu rečeno, te da će presudu koju su donijele sudije prepisati i dati je notar u ruke pošto je prethodno pročitao pred sudijama. Ako se utvrdi da je nešto lažno zapisano, gubi službu i prihode. Kao svoju platu ima petnajest perpera sklavonskih i oslobođen je svih poreza na svoju kuću.“

Ova norma može se uzeti kao izvor prava iz oblasti državne uprave, u svim demokratskim sistemima, jer detaljno propisuje proceduru izbora i rada „kancelara“ kao glavnog administrativnog službenika u sudu. Takođe, ovaj član propisuje kaznu za kancelara ukoliko se ne ponaša po odredbama ovog Statuta. Imajući u vidu da je kazna propisana u sklavonskim perperima, to se da zaključiti da je donesena u doba slovenskog kraljevstva tj. Duklje. Iz ovog člana se vidi da je u doba dukljanske države jedan od državnih prihoda bio porez na imovinu, koji se plaća do današnjeg dana.

Član 105

O ubiračima prihoda naše Opštine

„Naređujemo da sve prihode naše komune ubiraju ubirači prihoda koji to treba da rade pošteno i bez krađe, kako je

određeno odredbama Statuta. O svim prihodima i rashodima obavezni su da svakog trećeg mjeseca polože račun sudijama i vijećnicima. Nakon izvršenog obračuna sudije su dužne da rezultat obračuna potvrde rukom kancelara i da nakon isteka godine svog mandata polože račun prihoda i rashoda komune novim sudijama i vijećnicima, osim toga da naznače sve dugove komune, prema onome što je zapisao kancelar i što je uneseno u knjige ubirača prihoda kao i kome je komuna dužna da plati.“

...

Ovu normu ne može nijedno vrijeme prevazići, jer ona jasno propisuje način naplate javnih prihoda i vođenje budžetskog računovodstva (prihoda i rashoda), što sve govori da je Duklja bila vrlo uređena i organizovana država.

Član 108

O sakupljanju poreza

„Ukoliko je nekom povjereno da ubira opštinski porez, naređujemo da je obavezan ga ubirati pravilno i po uputstvima i da o tome položi račun sudijama. Ukoliko ne položi račun plaća kaznu od osam perpera, naknađuje štetu i nikad više ne može dobiti službu.“

Naplata poreza od građana je uslov za postojanje države i lokalne uprave. Ova norma propisuje da se poreznik ponaša po uputstvima, usuprotnom, poreznik plaća kaznu i ostaje trajno bez ove službe. Ovo je pravo rješenje koje treba da važi za sve državne službenike, jer je ovakva norma sasijeće korupciju u korijenu.

Član 126

„Naređujemo da svaki onaj koji u sporu na sudu traži više od dugovanja i to se utvrdi, gubi sve.“

Ovom normom se suzbijaju lažni zahtjevi i falsifikovanje isprava i uspostavljanje moralnog ponašanja u poslovnim odnosima.

Član 143

Isprava iz katastra

„Naređujemo da karta zapisana u katastru od drugog notara iz našeg grada, ne može biti prepisivana bez naredbe sudija i to od riječi do riječi da ništa ne nedostaje onom što je napisano rukom notara. Tako prepisana karta je obavezna i trajno valjana.“

Ova norma obezbjeđuje apsolutnu tačnost evidencije imovine koja se vodi u katastru. Ovakva norma treba da živi u svim društveno-političkim sistemima, jer ona garantuje tačnost vođenja evidencije privatne i državne imovine.

Član 228

Izdaja

„Ako se dokaže da je neka osoba izvršila izdaju, neophodno je da sva njena dobra pripadnu Opštini, a izdajniku da se odsiječe glava. Ako to izbjegne biće zauvijek progнан iz našeg grada.“

Jedina norma u Statutu Skadra kojom je propisana smrtna kazna jeste ako neko izvrši izdaju, i sigurno da je to najveći ljudski grijeh.

Ovih nekoliko članova Statuta Skadra govore da se njegove odredbe temelje na rimskom pravu.

Sad ćemo prezentirati nekoliko članova Statuta Skadra koji se odnose na crkvenu i svjetovnu vlast.

Član 3

Vrijeme odazivanja na sudski poziv

„Car naš hoće da nijedan građanin koji je pred njim pozvan pismom ili pečatom u pitanjima koja je zadržavao za sebe nije dužan da se pozivu odazove za vrijeme svečanosti sv Stefana i Sv. Srđa.“

Od svečanosti Sv. Stefana do Božića svaki je građanin dužan da se odazove pozivu.

Ovaj je član najverovatnije prenešen iz perioda provincije Prevalis kada je bila u sastavu Rimskog carstva.

Član 89

O danu kad se biraju sudije i službenici

„Naređujem da se na dan svetog Marka evanđeliste postavljaju trojica sudija, osim vijećnika, dva službena dostavljača. Toga dana treba da zvone zvona na crkvi svetog Stefana, da se pokupi narod i da bude biskup koji zajedno sa četiri plemića izabira službenike gore navedene, kao i sudije i savjetnike. Ako se biskup ne nalazi u oblasti biće tri laika, plemića koji su se zakleli da neće nikoga birati zbog prijateljstva i neće nikoga uništiti zbog neprijateljstva i da će časno obaviti svoj posao. Izbor se vrši samo na osnovu sposobnosti i posvećenosti svakoga prema našem gradu.“

Ova pravna norma propisuje da se izbor sudija, službenika za dostavu i savjetnika na dan Sv. Marka vrši transparentno, uz prisustvo naroda na predlog biskupa i četiri plemića. Predlaganje za izbor sudija i ostalih službenika daje se pod zakletvom da „nikoga birati zbog prijateljstva i neće nikoga uništiti zbog neprijateljstva“, već je osnovni kriterijum „sposobnosti i posvećenosti svakoga prema našem gradu“. Ovakva norma treba da bude ugrađena u sve propise koji se bave izborom državnih službenika i funkcionera u svim vremenima i svim društveno-političkim sistemima, jer bez visokog profesionalizma kod sudskih i ostalih državnih organa, država je osuđena na propast.

Takođe, iz sadržine ove norme vidi se da ona nije mogla nastati iz perioda vladavine cara Dušana, već mnogo ranije, iz perioda dukljanske države, jer nema dodirnih tačaka sa Dušanovim zakonikom. Pored visokog stepena transparentnosti, kako to danas kažemo, izbor sudija i ostalih službenika vršio se na predlog biskupa na dan svetog Marka, što je suprotno odredbama Dušanovog zakonika koji propovijeda samo pravoslavnu vjeru, što ćemo prezentirati u nastavku teksta.

Član 113

O zabrani suđenja neđeljom i za praznike

„Naređujem da nijedan sudija nije obavezan da sudi sporove između građana neđeljom, kao i za Božić, za karneval Bogojavljenja Gospoda, za sve praznike svete Marije i za Vaskrs. Ovo se odnosi i na suđenja stranca sa strancem i građanina sa strancima.“

Kao što se vidi, ova norma propisuje da su katolički praznici imali tretman državnih praznika, što jasno govori da je ovakva norma suprotna odrebama Dušanovog zakonika, već je nastala mnogo ranije, u vrijeme dukljanske države.

Član 154

O službi biskupa

„Naređujem da je gospodin Biskup obavezan uvijek suditi svojem podređenom kleru u njihovim međusobnim sporovima vezanim za svojinu. Isto tako, biskup sudi klericima u sporovima koji se odnose na testamente, kada su u pitanju osobe koje su jeretici i redovnici, kada su u pitanju zelenaši i kamate, kao i u slučajevima miraza koje treba dati i podjele miraza između muža žene.“

Suština ove norme u kojoj biskup kao starješina rimokatoličke crkve, ima obavezu da sudi svojem podređenom kleru, jasno pokazuje da je norma nastala prije zauzimanja dukljanske države od strane Nemanjića.

Svi navedeni članovi iz Skadarskog statuta govore da je ovaj statut nastao u doba Dukljanske države i da se prilikom izrade temeljio na rimskom pravu.

Da se radilo o dva pravna sistema koji su različito regulisali društveno-politički sistem pokazuje Dušanov zakonik u Raškoj i Statut Skadra u Duklji, od kojih se pravni sistem u Raškoj temeljio na vizantijskom pravu, a u Duklji, kao što je rečeno, na

rimskom pravu. Da bi vidjeli da između ova dva sistema nema dodirnih tačaka prezentovaćemo uvodna objašnjenja iz Dušanog zakonika i citirati nekoliko njegovih članova.

Dušanov zakonik pored preambule ima ukupno 201 član, a pisan je na starosrpskom jeziku. Preambula glasi: „Ovaj Zakonik postavljamo od pravoslavnoga sabora našega, s preosvećenim patrijarhom, gospodinom Janičijem, i svima arhi-jerejima i kliricima, malima i velikima, i sa mnom, blagovernim carem Stefanom, i sa svima vlastelima carstva mi, malima i velikima. Ovima su zakonima odredbe.“ Kao što se vidi, ovaj Zakonik usvojen je od strane pravoslavnog sabora i vlastele na čelu sa carem Stefanom.

Na vjerska pitanja isključivo se odnose članovi 1 do čl. 38 Zakonika kojima se uređuju prava i obaveze hrišćanske pravoslavne crkve i njen položaju u društvu. Članovi 39 do 63 Zakonika propisuju prava i obaveze povlašćenog staleža – vlastele. Ovim odredbama Zakonika vlasteli se garantuje neprikosnovenost baštine i razne druge povlastice. Članovi 64 do 83 Zakonika uglavnom se bave pravima i obavezama zavisnog stanovništva, a poslije člana 83 sljedeće odredbe uglavnom se odnose na sudski postupak, krivičnu odgovornost i kazne.

Kao što smo ranije rekli, Dušanov zakonik se temelji na vizantijskom pravnom sistemu, jer je car Dušan istakao svoju namjeru da bude nasljednik vizantijskih careva.⁵⁸ Ovo se da zaključiti iz posljednjeg pasusa koji predstavlja i obrazloženje za donošenje ovog Zakonika, đe između ostalog stoji „... u Hristu Bogu blagoverni car svim Srbima i Grcima, i Stranama bugarskim, i celome Zapadu, Pomorju, Frugiji i Arbanasima, milošću i pomoću božijom samodržavni car...“

Karakteristika Dušanovog zakonika jeste surovost kazni, pored novčane globe bilo je propisano batinanje štapovima, odsijecanje glave, ruku, brade, jezika, ušiju, noseva, žigosanje

⁵⁸ Wikipedia, Srpsko carstvo.

usijanim gvožđem, pranje ruku vrelom vodom i slično. Takođe, ovim Zakonikom ozakonjuje se nejednako postupanje, zavisno od staleške pripadnosti stanovništva, tako da su kazne bile različite za vlastelu ili za potčinjeni sloj naroda.

Evo nekih od članova iz ovog Zakonika koji ilustruju surovost propisanih kazni i njihovu diskriminatornost u zavisnosti od socijalnog statusa stanovništva.

Član 6 O jeresi latinskoj:

„I za jeres latinsku, što su obratili hrišćane u azimstvo, da se vrate opet u hrišćanstvo, ako se nađe ko prečuvši i ne povrativši se u hrišćanstvo, da se kazni kako piše u zakonu svetih otaca.“

Član 8 O latinskom popu:

„I pop latinski, ako se nađe, obrativši hrišćanina u veru latinsku, da se kazni po zakonu svetih otaca.“

Član 21 O prodavanju hrišćanina:

„I ko proda hrišćanina u inovertu veru, da mu se ruka otseče i jezik odreže“

Član 39 O vlasteli i vlasteličima:

„Vlastela i vlasteličići, koji se nalaze u državi carstva mi, Srbli i Grci što je kome dato carstvo mi u baštinu i u hrisovulji, i što drže do svoga sabora, baštine da su sigurne.“

Član 44 O vlasteoskim robovima:

„I robove, što imaju vlastela, da su im u baštinu, i njihova deca u baštinu večnu, no rob u prćiju da se ne daje nikada.“

Član 46. O robovima:

„I dosad robove, što imaju vlastela, da su im u baštinu, samo što će vlastelin oprostiti, ili žena mu, ili njegov sin, to da je slabodno, a ništa drugo.“

Član 53 O nasilju:

„Ako koji vlastelin uzme vlastelinku silom, da mu se obe ruke otseku i nos sareže; akoli sebar uzme silom vlastellinku, da se obesi, akoli svoju drugu uzme silom, da mu se obe ruke otseku i nos sareže.“

Vlasteličići su bili niže plemstvo, a *sebri* su bili potčinjeno stanovništvo u srednjovjekovnoj Srbiji u vrijeme vladavine cara Dušana.⁵⁹

Član 55 O psovanju vlasteoskom:

„I ako vlastelin, ili vlasteličić, opsuje sebra, da plati sto perpera; ako li sebar opsuje vlastelina, ili vlasteličića, da plati sto perpera i da se osmudi.“

Član 68 O zakonu:

„Meropsima zakon po svoj zemlji: U nedelji da rabotaju dva dana pronijaru, i da mu daje u godini perperu carevu, i zamani-com da mu kosi sena dan jedan, i vinograd dan jedan, ako nema vinograda, a oni da mu rabotaju druge rabote dan jedan, i što urabota meropah, to sve da drži, a drugo ništa, protiv zakona, da mu se ne uzme.“

Meropah je bio pripadnik najbrojnije kategorije zavisnih zemljoradnika u srednjovjekovnoj Srbiji. Oni su obavljali zemljoradničke poslove u korist feudalnog gospodara. Pronija je bila vrsta feudalnog zemljoposjeda u srednjovjekovnoj Vizantiji, koje je dodjeljivao car svome plemstvu.⁶⁰

Član 69 O saboru sebrova:

„Zbora sebrova da ne bude, a ako se ko nađe kao sabornik, da mu se uši otseku, a da se osmude pokretači.“

⁵⁹ Wikipedia.

⁶⁰ Wikipedia.

Član 82 O Vlasima i Arbanasima:

„Gde preстоје Vlah ili Arbanasin na selu, na tome selu da ne stane drugi, za njim idući, akoli silom stane, da plati potku i što je popasao.“

Član 94 O ubistvu:

„Ako ubije vlastelin sebra u gradu, ili u župi, ili u katunu, da plati tisuću perpera, akoli sebar vlastelina ubije, da mu se obe ruke otseku i da plati trista perpera.“

96 O ubistvu:

„Ko se nađe da je ubio oca, ili mater, ili brata, ili čedo svoje, da se taj ubica sažeže na ognju.“

97 O bradi vlasteoskoj:

„Ko se nađe da je počupao bradu vlastelinu, ili dobru čoveku, da se tomu obe ruke otseku.“

201 O Meropahima

„Meropah, ako pobegne kuda od svoga gospodara u drugu zemlju, ili carevu, gde ga nađe gospodar njegov, da ga osmudi i nos raspori, i ujemči da je opet njegov, a drugo ništa da mu ne uzme.“

Član 103 O sudu ropskom:

„I koji su robovi, da se sude pred svojim gospodarima, kako im je volja za svoje krivice, a za careve da idu pred sudije, za krv, za vraždu, za lopove, za razbojnike, za prijem ljudi.“

U Skadarskom statutu nema ni jednog člana koji propisuje ovako drastične kazne kao u Dušanovom zakoniku. Što znači da ova dva pravna akta između kojih postoji ogromna diskrepanca u zakonskoj regulativi, nijesu mogla egzistirati istovremeno na

istoj državnoj teritoriji. Pored razlike u kaznenim normama između ova dva pravna akta, postoji razlika i u načinu regulisanja društvenog i socijalnog života u zavisnosti od socijalnog statusa stanovništva. Naime, iz citiranih članova Dušanovog zakonika vidi se da postoji izražena hijerarhijska podjela između vlastele i vlasteličića sa jedne strane i potčinjenog dijela stanovništva kao: sebra, meropsa i robova, sa druge strane. Ovakve podjele nema u Skadarskom statutu, već se pominju samo građani.

Pored različitog tretiranja stanovništva u ova dva pravna akta u zavisnosti od socijalnog – klasnog statusa, postoji i razlika i u nazivima naroda koji se pominju u ova dva pravna akta, tako imamo da se u Dušanovom zakoniku kao narod pominju Srbi, Vlasi i Arbanasi, dok Skadarski statut pominje samo Sklavone (Sloveni) i Arbanase. Sve navedene činjenice upućuju da je Skadarski statut bio osnovni pravni akt Skadra kao glavnog grada Duklje, odnosno Zete za vrijeme vladavine Balšića, kao i da se dopunjavao u vjekovnoj istoriji postojanja i razvoja dukljanske, odnosno zetske države, pa i u periodu kada je bio pod upravom Mletačke Republike.

Statut Budve

Budvanski statut, pored kotorskog i grbaljskog, smatra se jednim od najznačajnijih pravno-istorijskih srednjovjekovnih spomenika na području Crne Gore. Statut Budve sa 295 članova temelji se na rimskom pravnom sistemu i nastao je u doba formiranja dukljanske države. Statut Budve proizlazi iz Skadarskog statuta, jer, kao što smo rekli, Skadar je bio glavni grad provincije Prevalitane, odnosno prestonica dukljanske države i Zete za vrijeme vladavine Balšića. Između ova dva statuta nema kolizije, već suštinski na istovjetan način regulišu društveno-politički život u tom vremenu, prilagođen uslovima

življenja i privređivanja u ova dva grada. Veliki broj članova kod ova dva statuta na istovjetan ili suštinski isti način propisuju pravno regulisanje imovinskih i građanskih odnosa, kao i organizaciju državne uprave u ova dva grada, što ćemo pokazati u nastavku teksta.

Teško je održiva tvrdnja nekih historičara i pravnika da je Budvanski statut donesen u doba vladavine srpskog cara Dušana. Ovo iz istih razloga koji su navedeni kod donošenja Statuta grada Skadra, jer i između statuta Budve i Dušanovog zakonika nema nijedne dodirne tačke, a ni po broju članova nemaju sličnosti. Dušanov zakonik ima 201 član, a Statut Budve 295 članova, što sve ukazuje da nemaju nikakve sličnosti.

Da je Budvanski statut donesen u doba dukljanske države ili u periodu njenog formiranja između ostalih govore i činjenice da je napisan na latinskom jeziku i da u preambuli Statuta piše: „Ovo su običaji i zakoni grada Budve, koji su odobreni privilegijama naših gospodara, a koje je Mletačka Republika stalno potvrđivala”. Iz preambule jasno proizlazi da ovaj Statut nije mogao biti donesn od strane srpskog cara Dušana, jer historiji nije poznato da je Mletačka Republika bila nekad u sastavu Srpskoga carstva, već je donesen vjekovima ranije kao i Staut grada Skadra. Prvo se primjenjivao u periodu provincije Prevalitanije, a kasnije u samostalnoj dukljanskoj državi. Budvanski statut u svom vjekovnom postojanju dopunjavao je sve do perioda vladavine Zetom od strane Crnojevića i potpadanja pod upravu Mletačke Republike.

Budvanski statut kao i Statut grada Skadra je skup pravnih normi iz oblasti imovinskih i građanskih odnosa, propisane nadležnosti i organizacije državne uprave, s posebnim akcentom na rad poreskog organa, sudskih postupaka itd. U stvari, ovim pravnim aktom regulisane su sve oblasti društvenog i privatnog života od kojih neke norme mogu da važe u svim demokratskim društvima.

Ovom prilikom ćemo se osvrnuti na neke norme iz Statuta Budve na osnovu kojih se može više saznati o javnim finansijama, tj, utvrđivanju i naplati carina i poreza, kao o načinu rada i odgovornosti sudija.⁶¹

Poglavlje 55

O carini na meso

„Naređujemo da je svaki mesar dužan da svake večeri plaća carinu za bika, vola i kravu 2 dinara, za krmaču i krmka 1 dinar, za ovcu 15 folira i k tome za svaku tezgu po 12 dinara godišnje. Ko carinu ne plati plaća kaznu od 12 dinara, od čega polovina pripada sudu, a polovina cariniku. Ukoliko onaj ko ubira carinu to iste večeri ne prijavi sudijama, gubi povjerenje u svom zvanju, a kad prijavi dužan je da se zakune. Ako neko ojde neđe drugdje da prodaje meso izvan mesnice, plaća istu kaznu, a pored toga i carinu.“

Iz ove norme se vidi da je obavezu plaćanja carine kao državnog prihoda plaćao mesar, jer su mesari živjeli u gradu i oni nijesu mogli da imaju stoku, već su je uvozili ili kupovali na pijaci. Ova norma pokazuje da je bila vrlo jasna, obavezujuća i stroga, i nije joj trebalo nikakvog tumača.

Poglavlje 69

O određivanju carine

„Naređujemo da samo sudije s vijećem mogu određivati carine i desetinu na pošed. Ko učini protivno plaća na ime kazne 50 perpera, od čega polovina pripada knezu, a polovina opštini. Ubiranje carine ne smije se ometati ni u kojem slučaju. Ko učini protivno plaća kaznu, a carina uvijek ostaje na snazi.“

⁶¹ Statut Budve objavljen je u knjizi *Na vrelima crnogorske ustavnosti*, koju su sačinili dr Čedomir Bogićević, Mušo Šćepanović, dr Radomir Prelević i dr Dragan Radinović, str. 83–153.

Ovom normom sve je jasno propisano, ko može odrediti iznos carine i porez na imovinu, obavezu plaćanja carine i kaznu ko ne plati obavezu i kome pripada prihod od kazne.

Poglavlje 86
O sakupljanja poreza

„Ukoliko je nekome povjereno da ubira neki opštinski porez, naređujemo da je obavezan da ga ubira pravedno i po uputstvima i da o tome položi račun sudijama i vijećnicima. Ukoliko ne položi potpuni obračun, plaća na ime kazne 4 perpera i naknađuje štetu i nikad više ne može dobiti opštinsku službu.“

Ova norma je jasno propisala procedure naplate poreza, i kao takva suštinski bi trebalo da egzistira u svim vremenima postojanja države i poreskim sistemima.

Poglavlje 121
O roku u kojem sudija mora donijeti presudu

„Naređujem da su sudije dužne da u roku od 20 dana pošto se završi rasprava donesu presudu. Ako to ne učine, onaj sudija koj nije htio donijeti presudu u roku plaća kaznu od osam perpera. Ukoliko se neka osoba usprotivi presudi koja je donijeta u skladu sa Statutom, plaća kaznu od 12 perpera, od čega plovina pripada knezu, a polovina opštini. Presuda koja nije donesena u skladu sa Statutom nije valjana i ne obavezuje.“

Propisivanje roka u kojem sudija mora donijeti presudu obezbjeđivala je ažurnost sudija i blagovremeno donošenje presuda. Sigurno da bi dobro bilo kad bi ova norma sa nekim razumnim rokom i danas važila, pa se ne bi moglo desiti da sudski procesi traju mjesecima, a neki i godinama.

Poglavlje 123
O dugu Opštine

„Naređujem da sudije moraju prisiliti svakog dužnika opštine da plati dug od poreza, kupoprodaje i ostalog.“

Ova norma pokazuje da je porez bio obaveza koja se mora platiti, uostalom slijedila je prinudna naplata od strane opštine.

Poglavlje 242
O porezu na prihod

„Naređujemo da se na svaki prihod našega građanina od vina, ulja, pšenice i drugih žitarica, lana, smokava, krušaka, oraha, mlina, brašna, stoke, krava, vune, paše koza i ovaca, pekara, mlinova za ulje i najamnine od kuća – mora odrediti porez. Ukoliko sudije, koji bude u to vrijeme, drukčije postupe, plaćaju kaznu od 100 perpera.“

Kao što se vidi, Statutom Budve bila je propisana obaveza plaćanja poreza na ostvarene prihode od svih djelatnosti i na sve proizvode koji su se proizvodili na teritoriji opštine Budva.

Da se Statut Budve temeljio na rimskom pravu koje je predstavljalo izvor prava ne samo za Duklju, već i za ostale evropske zemlje, pokazuje i to da je Statut samo dopunjavan u periodu kada je Budva pala pod Mletačku Republiku. Tako u tom periodu imamo dopune Statuta i to: Poglavlje 251 „O tome kako se mora skupljati opštinska carina 1426. Indikcija četvrta, na dan 25. april“; Poglavlje 265 „O zabrani sveštenicima da daruju svoju nezakonitu decu 1431. 25. aprila“; Poglavlje 269 „O zabrani prodavanja vina više od 4 solta po konati 1440. 28. novembra“; Poglavlje 279 „O tome kako se bira notar naše opštine 1448. Indikcija XI, na dan 21. septembar“; Poglavlje 281 „Izmjena o nagodbama dana 3. decembra 1452. u Velikom vijeću“; Poglavlje 282 „O tome da svi službenici koji su izabrani

moraju ostati dvije godine u kontumaciji 1453. dana 25. aprila, indikcija XV“; Poglavlje 283 „O tome da kazanci ne mogu pro-davati opštinsku travu 1455. 25. aprila“; Poglavlje 284 „Što se podrazumijeva pod Malim vijećem 1503. 25. aprila, u Velikom vijeću“; Poglavlje 285 „O opštinskom Malom vijeću“ 1503. 25. aprila“; Poglavlje 288 „O kontumaciji (neodazivanju) od 8 dana u sporovima vrijednosti manje od 10 perpera 1479. 19. marta u Velikom vijeću“ i Poglavlje 289 „O žalbama 1469. dana 27. decembra, u Velikom vijeću, u knjizi uprave list 85“.

U ovom periodu Budvanski statut dopunjen je sa 11 poglavlja koji uspostavljaju kontinuitet i harmoniju i uklapaju se u suštinu cijelog Stauta, što potvrđuje i Poglavlje 288 „O kontumaciji (neodazivanju) od 8 dana u sporovima vrijednosti manje od 10 perpera 1479. 19. marta u Velikom vijeću“ koje glasi: „Ako je neko osuđen u odsustvu, može u roku od 8 dana da se pojavi pred gospodinom načelnikom i plativši troškove da se žali i traži obustavljanje presude, koju će saslušati ugledni gospodin načelnik sa sudijama, i razmotriti njenu osnovanost kako u pogledu provedenog postupka tako i odluku o pravu, poništiće je ili potvrditi. Stranka koja je izgubila dužna je da plati sve troškove stranci koja je pobijedila, kao što se to radi u Veneciji. Ako prođe rok od 8 dana po objavi presude u odsustvu a žalba nije izjavljena, presuda je čvrsta i valjana i smatra se da se pretvorila u konačno presuđen predmet. U pogledu sporova u vrijednosti većoj od 10 perpera poštovat će se odredbe i pravila Statuta u pogledu tri poziva, kao što je to uobičajeno“.⁶²

Ovim poglavljem, kao što se vidi, reguliše se preciznost i pravičnost u vođenju sudskog postupka, što je karakteristika cijelog statuta.

⁶² Statut Budve objavljen je u knjizi *Na vrelima crnogorske ustavnosti*, koju su sačinili dr Čedomir Bogićević, Mušo Šćepanović, dr Radomir Prelević i dr Dragan Radinović, str. 150.

Takođe je interesantno napomenuti da je veliki broj članova Statuta grada Skadra istovjetan sa poglavljima Budvanskog statuta. Kao primjer navodimo naslove članova, odnosno poglavlja i to: O postojanju dva Statuta; O onima koji ne poznaju običaje; O smeću; O bludnicama (kurvama); Izbor notara; O kancelatu; O sakupljanju poreza; Isprava za katastar i O izdaji.

Usaglašenost između skadarskog i budvanskog statuta govori da je izvor za njihovo donošenje bilo rimsko, a ne vizantijsko pravo kao kod Dušanovog zakonika, kao i da su se primjenjivali u vrijeme dukljanske države.

Kotorski statut

U svojoj vjekovnoj istoriji Kotor je sve do oko između 1181. i 1186. godine kada je osvojen od strane raškog župana Nemanje, pored Skara, Bara i Ulcinja predstavljao ne samo kulturni centar Duklje, nego i centar za trgovinu i vojne aktivnosti. Koliki je značaj Kotora na državnom planu Duklje govori i podatak da su kralj Mihail i kraljica Jakvinta, žena kralja Bodina u njemu imali dvor. Vizantinci su zarobili kraljicu Jakvintu kod Kotora odveli je u Carigrad đe je umrla u zatočeništvu. Pored državnog značaja Kotor je bio i crkveni centar jer je u XI vijeku formirana biskupija. Na spisku brojnih manastira i crkava Duklje posebno mjesto pripada crkvi Sv. Tripuna u Kotoru podignutoj 809. godine.⁶³

Za vrijeme vladavine Dukljom od strane kneza Radoslava posljednjeg dukljanskog vladara „pojaviše se neki dušmani, stari neprijatelji, pa se pobune protiv njega i dovedu Uroševa sina Desu, te mu predadu Zetu i Tribuniju. Knezu Radoslavu preostade primorska oblast i grad Kotor sve do Skadra. Knez

⁶³ *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 100; *Istorija Crne Gore, knjiga prva, Od najstarijih vremena do XII vijeka*, Titograd, 1967, str. 330, 331, 409 i 410; B. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, str. 58, 59, 77 i 134;

Radoslav je je vladao Kotorom sve do oko između 1181. i 1186. kada je Kotor osvojen od strane raškog župana Nemanje.⁶⁴

Zahvaljujući visokom stepenu kulturog razvoja i državničkoj tradiciji koja se ogledala posebno u izvršnoj i sudskoj vlasti, Kotor je i u narednom periodu kada se nalazio pod Nemanjicima zadržao visok stepen samostalnosti, osjećajući se, u neku ruku kao grad-država za sebe.⁶⁵

Nakon smrti cara Dušana 1355. godine kad se smatra da je propalo i veliko Dušanovo carstvo, mijenja se i status Kotora. Zbog značaja koji je Kotor imao na Balkanskom poluostrvu, od 1360. do 1390. godine nastojali su da stave pod kontrolu humski knez Vojislav Vojinović, Mletačka Republika, Balšići, Crnojevići, Nikola Altomanović, ugarski kralj Ludvik i bosanski kralj Tvrtko. U periodu od 1390. do 1420. godine Kotor izvojevao status samostalnosti. Naredna tri i po vijeka (1420. do 1797. godine) Kotor je bio pod upravom Mletačke Republike. Naime 15. III 1420. godine u Veneciji sklopljen je ugovor između Mletačke Republike i delegacije iz Kotora. Ovim ugovorom Republika se obavezala da će poštovati Statut grada.⁶⁶

Kotorski statut kao i Statut Skadra i Statut Budve nastao je u doba formiranja dukljanske države, i predstavljao je opšti pravni akt na osnovu kojeg su vjekovima donošene sudske odluke i sprovedeni administrativni postupci za ostvarivanje prava i izvršavanja obaveza od strane gradskih organa i građana.

Kotorski statuta štampan je u Veneciji 1616. godine, u periodu kad je pravni poredak grada Kotora počivao na njemu. U stvari,

⁶⁴ *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 104. *Istorija Crne Gore, knjiga prva, Od najstarijih vremena do XII vijeka*, Titograd, 1967, str. 409 i 410.

⁶⁵ Dragoje Živković, *Istorija Crne Gore*, tom I, Cetinje 1989, str. 257.

⁶⁶ Dragoje Živković, *Istorija Crne Gore*, tom I, Cetinje 1989, str. 254, 258, 259, 285; *Istorija Cne Gore*, knjiga druga, Titograd, 1970, str. 9, 11, 37, 43, 65, 66, 150; Sima Ćirković i Miloš Milošević, *O Statutu grada Kotora*, str. 22 na sajtu.

on je pored ranije donesenog Statuta predstavljao kodifikaciju svih kasnije donesenih odluka od strane gradskih vlasti.⁶⁷ Zbog interesantnosti sadržine „Odluke o štampanju Statuta grada Kotora“ donosimo je u cjelini: „Jedanaestog oktobra 1616. Veliko i Malo tajno vijeće grada Kotora skupilo se, na glas zvona, u velikoj dvorani rektorova dvora. Prisutni su bili: Đovani Frančesko Delfino rektor (providur) grada, Aleksndar Paskvali, Vinko Buća i Franjo Bolica sudije. Prisutno je bilo 36 članova. Poslije izbora gradskog ljekara, prešlo se na pitanje štampanja Statuta i zakona gradskih. Smatrajući taj posao dostojnim i pohvalnim i da je od političkog, javnog i opšteg interesa, Vijeće je istaklo potrebu da se sačuvaju pisani zakoni predaka *iz vremena njihove slobodne vladavine*, jer prijeti opasnost da mnogi propanu, pošto su papiri postali trošni. Zato je Vijeće odlučilo da se zakoni štampaju. Rektor i sudije su preporučile da se postojeći zakoni koji se nalaze u svesci Statuta s dodacima, povjere marljivoj osobi i da ih prepíše, i da se o trošku Kotorske opštine, štampaju u Mlecima.“ Dalje se predlaže da se štampanje povjeri dvojici kotorskih plemića koji će „dovršiti to djelo“ na način kako zahtijevaju opšti interesi. U Malom (tajnom) vijeću ovo je prihvaćeno jednoglasno, a u Velikom vijeću sa 30 protivu 6 glasova.⁶⁸ Koja su to bila vremena *slobodne vladavine*, sigurno ne vladavine iz vremena Nemanjića, koji su pokorili i porušili Duklju, već su to bila vremena kad je Duklja bila samostalna država.

Normalno je da je u svom vjekovnom postojanju Kotorski statut doživljavao svoje dopune i prilagođavao se društveno-ekonomskim promjenama. Treba napomenuti da i odredbe Kotorskog statuta, isto kao i odredbe statuta Skadra i Budve nemaju sličnosti ni po sadržini ni po funkciji sa pravnim sistemom raške države u doba vladavine dinastije Nemanjića,

⁶⁷ Sima Ćirković i Miloš Milošević, *O Statutu grada Kotora*, str. 12 na sajtu.

⁶⁸ *Istorijski Zapisi 1954*, Ivo Stjepčević i Risto Kovijanić, str. 236 i 237.

odnosno sa Zakonikom cara Dušana, što znači da je i Kotorski statut donesen u doba dukljanske države tj. prije osvajanja Kotora od strane raškog župana Nemanje. Posebno ako se ima u vidu vrlo negativan odnos srpskih vladara Nemanjića prema katolicima. Posebno je represivan odnos prema katolicima bio izražen u doba cara Dušana, što je čak u Zakoniku donio odredbe koje su predviđale preobraćanje katolika u pravoslavnu vjeroispovijest, ili čak zabranjivane aktivnosti katoličke crkve u pogledu njenih vjersko-političkih misionarskih akcija.⁶⁹ U ovakvim političkim uslovima nemoguće je bilo gradskoj upravi Kotoru u kojem je većinsko stanovništvo bilo katoličke vjeroispovijesti, donijeti Staut koji je u potpunoj suprotnosti sa politikom i pravnim poretком vladara Nemanjića.

Već u preambuli glava XXIII Statuta predstavlja dokaz iz kojeg je perioda Statut Kotora. Evo te glave: „Čvrsto odlučujemo da gospodin komes (knez), koji je po nalogu našeg gospodara preuzvišenog kralja Raške, Duklje, Albanije, Kroacije i Huma, kao i cijelog Primorja, trenutno došao u grad Kotor, na narodnoj skupštini koja se po starom običaju grada Kotora, okupila na zvuk zvona, obavezuje zakletvom na svetom Božjem jevanđelju, potpuno javno na trgu, da čuva dobru upravu, kao i položaj cijelog grada, njegove principe i običaje i da čvrsto održi zakletvu.“⁷⁰

U ovoj glavi Statuta se pominje kralj Raške, Duklje, Albanije, Kroacije (Hrvatske prim. J. Đ) i Huma, kao i glavarska titula komes (knez). Ovo može biti jedino iz perioda dukljanskih vladara, odnosno period poznatog dukljanskog kralja-cara Bodina koji je pored Duklje vladao Raškom i Albanijom

⁶⁹ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I Cetinje, str. 162 i 163.

⁷⁰ *Na vrelima crnogorske ustavnosti*, sačinili dr Čedomir Bogićević, Mušo Šćepanović, dr Radomir Prelević i dr Dragan Radinović, Podgorica 2002, str. 69.

sa Dračmem, Bosnom i Dubrovnikom će je bio sagradio tvrđavu.⁷¹

Prema ovoj odredbi Statuta uprava nad gradom data je komesu (knezu) „da čuva dobru upravu, kao i položaj cijelog grada, njegove principe i običaje i da čvrsto održi zakletvu“. Vladarska titula komes (knez) nije poznata u nemanjičkoj pravnoj tradiciji, jedino se pominje u dukljanskoj strukturi vlasti kao na primjer u *Ljetopisu popa Dukljanina* i u dokumentu iz 1153. godine, će se pominje kotorski komes od strane rimskog pape Anastasija IV ili 1181. godine kada se na čelu kotorske opštine nalazio komes Trifun.⁷²

Pored glave XXIII glavarska titula komes (knez) pominje se i u glavi XXIV Statuta, će u stavu dva stoji: „Ja komes Kotora zaklinjem se na svetom Božjem jevanđelju dobronamjerno, bez prevare i zle namjere da ću upravljati, čuvati i raditi u korist ovog grada, prema njegovom običaju, u čast gospodara našega kralja, i da ću dobronamjerno raditi u korist i za račun opštine Kotor, jednako dijeleći pravdu velikijema i malima i da ću sa većinom Savjeta dobre navike jačati, a loše uklanjati i da neću pomagati prijatelju, ni prevarom nauditi neprijatelju.“⁷³ Ova norma proističe iz pravnog sistema koji se može jedino naći u *Ljetopisu popa Dukljanina* za koju možemo konstatovati da je bila visoko moralna, pravična i humana i može da važi u svim demokratskim i modernim društvima. Sigurno je da sadržinu ovakve pravne norme ne možemo naći u Zakoniku cara Dušana, kojom prilikom se ne spori njegov značaj za razvoj pravne misli u razvoju srpske državnosti.

Da Kotorski statut potiče iz doba formiranja i postojanja dukljanske države, dopunjuvan u njegovom vjekovnom trajanju,

⁷¹ *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 94, 96, 97 i 98.

⁷² *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 55; *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, grupa autora, Titograd, 1967, str. 420.

⁷³ *Na vrelima crnogorske ustavnosti*, sačinili dr Čedomir Bogićević, Mušo Šćepanović, dr Radomir Prelević i dr Dragan Radinović, str. 69.

govori i glava 175 Statuta koja se zove „O izboru, platama i dužnostima slovenskih knezova“, koja glasi:

„U želji da motrimo na nevaljalstvo ljudi, da svima koji to traže pružimo potpunu pravdu, u određenoj stvari jednako razumom pokrenuti i vođeni pohvalno propisujemo, da naš savjet bira *tri kneza slovenska*, kako do sada bijahu birani, od kojih svaki treba da dobije 15 perpera od krsta za platu i trud. I da se sve *globe*, kazne ili takse i bule ili *pezati*, koje ili koji po nekom postupku budu stigli kao obaveza ili po službenoj dužnosti kneževine, u cjelosti prosljede u opštinsku zgradu. Ovi knezovi treba odmah pod zakletvom da daju pisaru tog odjeljenja da napiše sve kazne, *globe* ili takse, odnosno gorenavedene prestupe, što sve u roku od 15 dana treba da se sprovede i u opštinskim prostorijama pohrani i zavede. I da od toga ne uzimaju u svoju korist poklone ili nagrade, pod prijetnjom kazne takve zakletve.“⁷⁴ I iz ove odredbe Statuta može se zaključiti da se radi o periodu vladavine dukljanskih vladara, jer se u nemanjičkoj tradiciji ne pominju „slovenski knezovi“.

Zaključak

Pored svih razloga koje smo naveli o vezivanju navedenih statuta i dukljanske države, osnovno je pitanje – kome je išao prihod po osnovu carina, kazni, taksi i sl. koji su naplaćivale vlasti ova tri grada: Skadar, Bar i Kotor, a koji su bili propisani njihovim statutima. Iz odredbi ovih statuta vidi se da je sav naplaćeni prihod od carina, kazni, taksi i sl. predstavljao prihod opštinski, a ne prihod Raške – Srbije države nemanjićkih vladara, koja se niđe u statutima i ne pominje. Takođe, kod sva tri navedena statuta (skadarski, budvanski i kotorski) nema ni jedne odredbe će se pominje odnos ili neka obaveza koju bi imali ovi gradovi prema raškoj – srpskoj državi Nemanjića.

⁷⁴ Isto, str. 70.

Ovako izgrađeni pravni sistem u navedenim statutima, proizlazi iz osnovne činjenice da se radi o gradovima koji su se nalazili na teritoriji dukljanske države, odnosno danas crnogorske države, osim Skadra koji je grad naše sušedne i prijateljske države Albanije. Nesporna je istorijska činjenica da su se na teritoriji dukljanske države nalazili i gradovi: Kotor, Budva i Skadar koji su predstavljali centralni dio na administrativnom, kulturnom, ekonomskom i vojnom planu.

Pored teritorije i stanovništva osnovni uslovi državnosti, da bi država mogla da uspostavi vlast i obezbijedi suverenitet, jeste da je donijela pravne propise na osnovu kojih će funkcionisati državni organi i da ima svoju nezavisnu i samostalnu crkvenu vlast. Duklja je imala sve ove državne atribute. Treba imati u vidu da je Duklja ekonomski i kulturno bila među najrazvijenijim zemljama na Balkanu. Na kulturnom planu, prvo istorijsko književno djelo kod južnih slovena *Ljetopis popa Dukljanina* napisano je u Baru, *Miroslavljevo jevanđelje* u Bijelom Polju, Dukljanske povelje, spomenici arhitekture i sl. Kao što je rečeno, Duklja je 140 godina prije kraljevine Srbije postala međunarodno priznata kraljevina (1078), dok je Barska nadbiskupija bila priznata od pape 1089. godine za vrijeme kralja Bodina. Da li je Duklja mogla biti međunarodno priznata država, a da nije imala uspostavljene institucije i donesene zakonske propise – statute? Sigurno da nije. Nesporno je Duklja bila organizovana pravna država formirana vijek i po prije Raške.

U periodu kada je župan Raške, Nemanja napao Duklju, ona je bila pravno uređena zemlja. U svom ratničkom pohodu prilikom osvajanja Duklje, Nemanja je porušio njene primorske gradove: Danj, Sardonik, Drivast, Skadar, Svač, Ulcinj, i slavni grad Bar, kojemu je nametnuo danak od 800 perpera. U uslovi- ma da se raško zakonodavstvo temeljilo na vizantijskom pravnom sistemu, Nemanjići nijesu imali politički interes da pravno uređuju Duklju nakon njenog zauzimanja tj. donose statute

na temeljima rimskog zakonodavstva, a posebno ako se ima u vidu da je u ovim primorskim gradovima koji su imali svoje statute živjelo uglavnom katoličko stanovništvo.

Da su Statuti Skadara, Budve i Kotora doneseni u doba dukljanske države, govori i činjenica njihove međusobne sličnosti, čak i istovjetnosti nekih normi, dok na drugoj strani nemaju dodirnih tačaka sa raškim-srpskim zakonodavstvom tj. sa Zakonikom cara Dušana niti se u njima pominju Srbi kao narod. U donesenoj Odluci o štampanju Statuta grada Kotora istakla se potreba da se sačuvaju pisani zakoni predaka „iz vremena njihove slobodne vladavine“. Slobodna vladavina mogla je biti samo u slobodnoj državi tj. u doba vladavine dukljanskih kraljeva, a ne u doba vladavine Nemanjića koji su pokorili Duklju i porušili njene gradove.

Stavljanje pravnog nasljeđa dukljanske države u srpsku kulturu baštinu predstavlja zloupotrebu, bolje reći, pljačku crnogorskog kulturno-pravnog nasljeđa. Svaki narod treba da se diči svojom teritorijom, teritorijalnim ljepotama i svojom kulturom. Da su statuti dukljanskih gradova nastali u doba vladavine Nemanjića, bilo bi normalno da su prvo doneseni u matičnoj državi Raškoj-Srbiji, na primjer u prestonom ili nekom drugom gradu, pa tek onda na okupiranoj teritoriji. No, ova pojava oti-manja crnogorskog kulturnog blaga nije nepoznata Crnoj Gori. Od državnih institucija i od njihovog profesionalnog rada zavisi odbrana kulturno-pravnog nasljeđa Crne Gore.

ODGOVOR JOVANA ČUBRANOVIĆA NA KLEVETE JOVANA PLAMENCA

In 1923, the Montenegrin political emigrant Jovan Čubranović published in Bologna a brochure in Italian with the title "La mia risposta alle calunnie del Plamenatz" translated into Montenegrin as "My answer to Plamenac's slanders". The split and conflict between Jovan Čubranović and Jovan Plamenac took place in the second half of 1922 after Plamenac entered into an open conflict with Queen Milena, declared himself sole regent and appointed himself prime minister of the Montenegrin government. Čubranović was a journalist and publicist, and guided by the saying "words fly, and what is written remains" (verb volant, script manent) he decided to publish his answer and thus leave a lasting testimony.

Crnogorski politički emigrant Jovan Čubranović¹ objavio je 1923. godine u Bolonji na italijanskom jeziku brošuru pod naslovom "La mia risposta alle calunnie del Plamenatz"² u prijevodu na crnogorski jezik „Moj odgovor na Plamenčeve klevete“. Razlaz i sukob Jovana Čubranovića i Jovana Plamenca³ se desio u drugoj polovini 1922.

¹ Detaljnije o njemu: Nenad Stevović: Crnogorski politički emigrant Jovan Čubranović, *Matica*, br. 90, 2022, str. 237–244.

² Giovanni Ciubranovich, *La mia risposta alle calunnie del Plamenatz*, Tipografia Luigi Parma, Bologna, 1923.

³ Jovan Plamenac (1879–1944) crnogorski političar, jedan od vođa Božićnog ustanka 1919. godine. Ministar i predsjednik crnogorske vlade u egzilu. Politički emigrant u Francuskoj, Italiji i SAD. Kontroverzna istorijska ličnost, prešao put od crnogorskog indpendiste do srpskog radikala. Priznao Kraljevinu SHS, došao u Beograd 1925. godine, dobio diplomatsku poziciju i ministarsku penziju. Ubijen od strane partizana 1944. godine u okolini Cetinja.

godine nakon što je Plamenac ušao u otvoren sukob sa kraljicom Milenom, sebe proglasio jedinim regentom i sam sebe postavio za premijera crnogorske vlade. Čubranović je bio novinar i publicista, pa je vođen izrekom „riječi lete, a zapisano ostaje“ (verba volant, scripta manent) odlučio da publikuje svoj odgovor i tako ostavi trajno svjedočanstvo.

„Kao crnogorski građanin, koji je žrtvovao ono što može da žrtvuje patriota u egzilu, nečasno sam oklevetan od Jovana Plamenaca, samozvanog nacionalnog vođe Crne Gore. Pošto ja nisam učestvovao u polemici, primoran sam da izađem u javnost.

Nastavljajući politiku Đolitija i Sforce, i u dogovoru sa Ministarstvom inostranih poslova u Beogradu, a potom i Ministarstvom u Parizu, Vlada Fakte i Šancera odlučila je da dovede Italiju pred svršen čin poništavanjem slobode Crne Gore. Tako je dat zadatak nekom vođi, koji ovdje nije imenovan, da sprovede plan sa svojim najprovjerenijim i najpovjerljivijim saradnicima. Ali pošto se znalo da se za crnogorsku stvar zalažu svi u Italiji, i pošto je izdaja u Gaeti još odjekivala, kada je raskrinkana Vlada Đolitija i Sforce sa njihovim povjerenicima, odlučeno je da se pribjegne angažovanju nekog od bivših crnogorskih predstavnika. Tako je italijanska vlada mogla da se opravda, okrivljujući Crnogorce što su iznevjerili gostoprimstvo i nanijeli sramotu državi koja ih je štitila.

Izbor je pao na Jovana Plamenca, poznatog propagatora navodnih zavjera tokom posljednjih petnaestak godina u Crnoj Gori, koji se predstavlja kao da je d'Anuncio i Garibaldi naše zemlje, dok u stvarnosti nikada neće biti u stanju da iskupi štetu nanijetu otadžbini. Mada Plamenac nije učestvovao ni u kakvim ratnim pohodima, niti je autor bilo kakvog književnog djela, vjerovatno je dozvolio da bude namamljen za sasvim druge, neizrecive ciljeve.

Da bi se dobila tačna predstava o njemu, mogle bi se zatražiti informacije od sljedećih ličnosti: barona Avecane, bivšeg opunomoćenog ministra Italije na Cetinju, a sada ambasadora u Parizu; grofa de Salisa, bivšeg opunomoćenog ministra Velike Britanije na Cetinju, a sada opunomoćenog ministra pri Svetoj Stolici u Rimu; De La Roš Vernea, bivšeg opunomoćenog ministra Francuske na Cetinju, a sada u Ministarstvu spoljnih poslova u Parizu; markiza Montaljarija, bivšeg italijanskog opunomoćenog ministra pri crnogorskoj vladi u Parizu; advokata Evgenija Popovića, bivšeg premijera i ministra inostranih poslova Crne Gore, poznatog garibaldinca i velikog italijanskog patriote; advokata Jova Popovića, opunomoćenog ministra Crne Gore i delegata na Londonskoj konferenciji; profesora Pera Vučkovića, aktuelnog ministra Crne Gore; generala F. E. Burnama, šefa kanadskog bijelog krsta u Crnoj Gori; profesora Antonija Baldačija, poznatog apostola balkanskih naroda, kao i od svih crnogorskih intelektualaca i brojnih ljudi od autoriteta, Italijana, Engleza, Amerikanaca, Belgijanaca i Francuza, posvećenih i privrženih crnogorskoj borbi.

Plamenac je misteriozno pronašao neophodna sredstva za narušavanje privatnosti domova, pa čak i prostorija samog Konzulata, koristeći trenutno odsustvo legitimnih predstavnika i ocrnjujući kraljicu regenticu i patriote u egzilu. O tom događaju čulo se u javnosti. Vlada Crne Gore osudila je Plamenca za provaljivanje u Konzulat i u privatna prebivališta, a i za sve ostalo. Ali tokom vlade Fakte i Šancera, zvanična žalba kraljevskom tužiocu nikada nije upućena na dalji postupak (sada treba da se izjasni Nacionalna vlada), jer je pravosuđe očigledno moralo da popusti pod pritiscima odozgo. Bila je sramota dozvoliti Plamencu da krene protiv svoje domovine i nečasno udari na slobodne građane koji su žrtvovali sve, stavivši na kocku svoj život i imovinu, i koji uprkos svemu velikodušno nastavljaju da se bore za uzvišeni ideal.

Što se mene tiče, da bih pomogao svojim sunarodnicima, žrtvovao sam popriličan iznos pošteno zarađenog kapitala u Italiji sarađujući sa raznim komercijalnim firmama iz Milana, Đenove i Rima, što mogu dokazati dokumentima i fakturama. Citiram presudu Apelacionog suda u Rimu, protiv jedne od glavnih banaka Kraljevine, kojom su moja prava priznata u iznosu od 120.000 lira. Ljudi koji me poznaju smatraju me potpuno lojalnom osobom od karaktera. Bankar iz Bolonje, kome su me preporučili zajednički prijatelji, stavio mi je na raspolaganje 100.000 lira samo na moj potpis, bez ikakve garancije. Ali kako nije želio da uzme robu kao zalog, sa zahvalnošću sam odbio kredit. Mogu, ako je potrebno, dokazati ono što pišem svakome ko želi da se detaljnije obavijesti.

Tokom proteklog rata ispunio sam svoju dužnost, izvršavajući naredbe Vlade i Generalštaba Crne Gore kao službenik Vojnog inspektorata koji je direktno odgovarao Predsjedništvu i ministri-ma unutrašnjih poslova i rata. Prešavši u Italiju krajem 1915. godine, prijavio sam se kao dobrovoljac u slavnu italijansku jadransku armiju, uz naknadu od deset lira dnevno, dok je srpska vlada preko francuske komande propagirala da mi je italijanska vlada stavila na raspolaganje ogromne sume novca. Tako sam bio direktno podređen Njegovoj Ekselenciji viceadmiralu Enriku Milju, admiralu Kazanovi, admiralu Solariju, kapetanu broda *Konc* i kapetanu fregate *Kapon*. Za ratni pohod u kome sam učestvovao, uvijek ispunjavajući svoju dužnost oko godinu i po dana, odlikovan sam Krstom za ratne zasluge. Prilikom prelaska iz Galipolja na Krf bio sam predmet vojnog i diplomatskog incidenta između Generalštaba italijanske vojske, koji me je energično branio, i franko-Srba koji su tražili moju glavu (već tada je sazrijevala zavjera koja je imala za cilj uništenje Crne Gore) i pri italijanskoj vladi me optužili da sam u službi Njemačke, dok su se u stvarnosti plašili da sam mogao biti izaslanik Kralja Crne Gore u dogovoru sa Italijom. Istina je da nikada neću

imati nikakvu drugu težnju osim da vidim svoju otadžbinu slobodnu i za ovu uzvišenu ideju spreman sam na svaku žrtvu.

Predimo sada na Plamenčeve lažne i glupe optužbe. Dvije optužbe koje mi je uputio Plamenac, za skromno porijeklo i poslove i za špijunažu, datiraju, prva, od prije 25 godina, a druga od prije oko 15 godina. Na prvu ne bi trebalo ni da odgovaram iz prostog razloga što sam tada bio dijete i samim tim nesposoban da obavljam bilo kakav posao od političke ili druge vrste odgovornosti. Klevetnik kaže da sam u to vrijeme obavljao sitne poslove i ništa više. Mislim da se ne može baciti sjenka sramote na život čovjeka upućujući na godine njegove rane mladosti. Istina je da sam ostao bez roditelja, kod rodbine, i pokušao sam da ovim potonjim pomognem obavljajući neke sitne poslove. Za Plamenca je, očigledno, rad nečasna stvar.

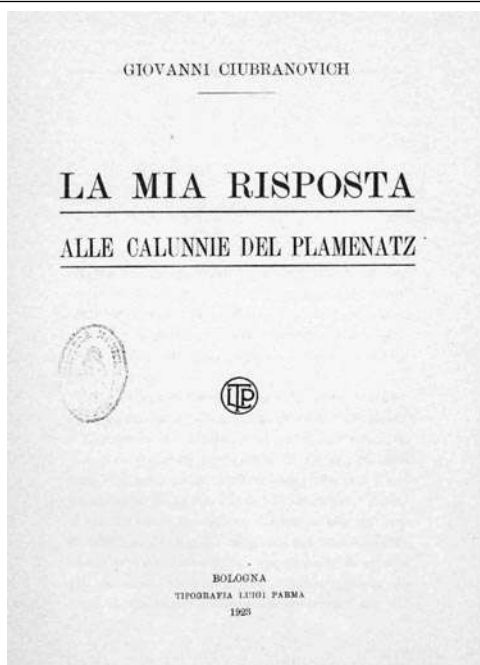
Što se tiče druge optužbe, svakako citiram kao svjedoke konzula Italije u Dubrovniku i konzula Italije i Crne Gore u Kotoru, kom. Ramadanovića. Tada sam bio predstavnik Eskontne banke u Zagrebu i moja mjesečna zarada se kretala od 800 do 1.000 zlatnih franaka u zavisnosti od mog učinka, jer se banka koju sam predstavljao bavila ne samo trgovinom, nego i hipotekarnim kreditima i prodajom hartija od vrijednosti. Oslonivši se na svoj ugled i kredit Instituta, a da time ne naneseš štetu Banci, često sam kupovao male količine robe pri čijoj sam prodaji za svoj račun izvlačio diskretnu zaradu. Na ovaj način i za oko 4 godine pomogao sam i svojim sunarodnicima u potrebi. Pošetio sam mnoga mjesta i sarađivao sa ljudima sa kojima sam vjerovao da mogu poslovati. Tako, zarađujući pošteno i prosečno hiljadu lira mjesečno, nijesam mogao imati vremena da razmišljam o tome da se ponizim nečasnim poslovima kako me Plamenac kleveće.

Ali čak i uzimajući kao istinitu apsurdnu činjenicu da službenici policije imaju pravo da troše svote da korumpiraju ljude, moj klevetnik sam skida masku jer u svim zemljama svijeta čak i policijski organi, ne uzimajući u obzir centralne vlasti,

jedva da imaju mogućnosti da se pobrinu za sebe. U vrijeme koje Plamenac spominje, ja sam se razbolio u Zagrebu i po savjetu ljekara pošao sam na liječenje u Dubrovnik. Čim sam stigao u ovaj grad, pritvoren sam po naređenju državnog tužioca carstva po dvije tačke optužnice, i to: da sam bio u službi Italije pod imenom Đovani Zamaro; dok sam po drugoj bio u službi Srbije. Izvodom iz matične knjige rođenih lako sam uspio da dokažem da sam crnogorski državljanin, da nikada nijesam bio u Italiji i da nijesam poznavao ni italijanski jezik ni Italijane; izjavio sam isto što se tiče Srbije i bilo je apsurdno da moram da odgovaram za ono što mi nije ni palo na pamet. Smatrajući svaku optužbu neosnovanom (u zatvoru sam bio suočen sa ekspertima koji su imali zadatak da utvrde da li znam italijanski jezik), državni tužilac je poslije 27 dana naložio da budem pušten iz zatvora i tako sam predat Dubrovačkoj županiji (svi politički optuženici predavani su državnim organima radi sprovođenja mjera političke prirode), koja me je, uz rok od 24 sata, primorala da zauvijek napustim austrougarsku teritoriju. Ovo potvrđuje presuda državnog tužilaštva i naredba Dubrovačke županije, kao i svjedočenja mnogih ljudi. Što se tiče optužbe za Kotorsku zavjeru, ona je lažna jer ju je kotorski sud (Plamenac je tada optužio pola Crne Gore za spletke i izdaju, narušavajući slogu cjelokupnog crnogorskog naroda) odbacio kao potpuno neosnovanu.

Tužilac Plamenac na jednom mjestu kaže da sam nekog Bun-kara, policijskog komesara, tužio zbog kamate i da sam tom pri-likom osuđen. Ovo je potpuno netačno i čista laž. Krivica koju Plamenac želi da mi natovari odnosi se na izvjesnog Stefana Stefanovića, srpskog podanika, kao što može da potvrdi kom. Ramadanović, konzul Crne Gore i Italije u Kotoru, koji trenutno boravi u Italiji. S druge strane, može se pogledati sudska presu-da i na taj način dokazati Plamenčeva laž. Da bi podupro optužbe i ostavio utisak na naivne, Plamenac je dao da dvije nje-gove klevete na moju štetu potpiše dvadesetak ljudi koji ga

Brošura
Jovana
Čubranovića

manje-više dobronamjerno slijede i koji se nikada nijesu bavili politikom. Ovim ljudima, koje sam upoznao u Italiji za vrijeme mog izgnanstva, ja sam svima pojedinačno pomagao u skladu sa svojim skromnim snagama. To mogu potvrditi izjavama brojnih svjedoka uključujući i sve članove crnogorske vlade i istaknute italijanske ličnosti. Pravu odgovornost za klevete na moj račun zapravo snose dvije osobe koje su snabdjele Plamenaca njegovim ‘dragocjenim materijalom’ a to su: za prve mistifikacije, Stanko Marković, poznati sljedbenik klevetnika i dugogodišnji učesnik u svim spletkama i trovanjima političke scene u Crnoj Gori, dok je za ostale to poznati zelenaš iz Kotora Marko Mijušković, koji je posljednjih godina izgubio pozamašnu svotu novca u Monte Karlu. Ovaj Mijušković se u Italiji predstavljao kao mučenik i političar i tako je uspio da dobije pomoć od crnogorske vlade, prefektura u Rimu, ruske ambasade i tako dalje.

Sa njim sam samo nekoliko puta razgovarao o beznačajnim stvarima i nije mi poznato s kojim ciljem je pokušao da me ocrni. Da zaključim: Plamenčeve tvrdnje su sve vulgarne laži i klevete koje su vješto plasirane kako bi se naškodilo mom ugledu (kao što je uzalud pokušao i sa drugim ljudima), jer nijesam želio da ga podržim u njegovom planu. Na sreću, uspio je da u svoju tužnu namjeru uvuče svega nekoliko obmanutih i naivnih ljudi uz obećanja o naknadi.

Od Plamenaca sam (do trenutka njegovog ludila) uvijek dobio pisma i telegrame u kojima me je molio da istrajem i udvostručim svoje napore u cilju zahtijevanja poštovanja neprikosnovenog prava otadžbine. U posljednjem pismu koje mi je poslao u Bari, Plamenac kaže: 'Moj najdraži prijatelju, uvijek si činio prava čuda savladavajući prepreke svih vrsta; molim te da nastaviš i Otadžbina će ti biti zahvalna.' Dva dana prije nego što je Plamenac upao u Konzulat, poslao mi je sljedeći telegram: 'Molim te da odmah dođeš u Rim'. Shvativši šta želi da postigne svojom mutnom zavjerom, odlučno sam odbio saradnju, nastavivši umjesto toga da se zalažem za sveto ujedinjenje naših snaga. Smatrajući da je neophodno da svi napuste svoje lične ambicije, ostao sam na svom mjestu kao dobar građanin i vojnik spreman na sve za slobodu svoje zemlje. A da bih postigao ovaj najplemenitiji cilj, veoma me tješi to što sam ovde u Italiji, uputivši srdačan apel građanima, bez obzira na njihovu političku pripadnost, uvijek svuda pronalazio slobodne ljude koji su bili spremni da plemenito podrže i sa nama se bore za naše pogaženo pravo, dok je Plamenčev ludi gest naišao samo na nesporni prijekor.

Prevod: **dr Olivera Popović**

Priredio: **Nenad Stevović**

PRILOG BRUNA ROZELIJA U AMERIČKOJ ŠTAMPI O „CRNOGORSKOM PITANJU“

Olivera Popović

Slavko Burzanović

The article examines the content, context and response to a travel account about Montenegro by Bruno Roselli, an Italian professor who tried to draw attention of the American public to the events in Montenegro after the disappearance of this small Balkan kingdom from the political map of Europe after the First World War. Following the imagological analysis of Roselli's article, the authors emphasize the propaganda value of this and other similar articles in the United States and Italy, as well as the approach in both American and Italian political circles to the "Montenegrin issue".

Interesovanje stranih autora za Crnu Goru tokom XIX i početkom XX vijeka uglavnom je bilo motivisano istorijski važnim događajima u ovoj zemlji.¹ Od kraja XIX vijeka ta zbivanja sa posebnom pažnjom prati italijanska javnost, kako iz političko-ekonomskih, tako i zbog dinastičkih razloga. Uspostavljanje srodničkih veza crnogorske i italijanske dinastije 1896. godine, vjenčanjem italijanskog princa prestolonaslijednika Viktora Emanuela sa crnogorskom princezom Jelenom Petrović Njegoš, značajno je doprinijelo povećanom interesovanju Italijana za ovu malu balkansku knjaževinu. Političko-ekonomski

¹ Rad je na italijanskom jeziku objavljen u časopisu *Annales, Series Historia et Sociologia*, br. 32, 2022, v. 2, str. 229–238.

interes italijanske vlade za ovo područje pojačava se naročito nakon sloma njene kolonijalne politike u Africi (1896).

Informacije iz prve ruke o prilikama o Crnoj Gori italijanski izvještači su često iznosili u formi putopisa jer im je ovaj žanr omogućavao da književno uobliče vlastito iskustvo, predstave ga kao svojevrsnu avanturu, a da se pritom bave raznim temama, od naučnih do političkih, zadržavajući poziciju očevica i insistirajući na dokumentarnosti i vjerodostojnosti vlastitih stavova. Na taj način, spajajući zabavno i korisno, autori su mogli da računaju na širi krug čitalačke publike nego u slučaju pisanja strogo naučnog djela ili izvještaja. Dok su se tokom XIX i početkom XX vijeka bavili širokim spektrom različitih sfera društvenog života, od vremena Balkanskih ratova putopise Italijana o Crnoj Gori obilježavaju dominantno političke teme.² Njima je bio inspirisan i Bruno Rozeli (Bruno Roselli), pripadnik italijanske dijasporе koji se svojim tekstovima obraćao američkoj javnosti. Cilj ovoga rada je da se rasvijetli njegova intelektualna i javna djelatnost usmjerena na aktuelizovanje pitanja sudbine crnogorske države nakon gubitka njene nezavisnosti po okončanju Prvog svjetskog rata. Ovo pitanje imalo je posebno mjesto u spoljnoj politici Italije, čije je interese Rozeli promovisao.

Na osnovu tadašnje štampe i arhivske građe rad donosi odgovore na pitanja ko je bio Bruno Rozeli, na koji je način pokušao da skrene pažnju italijanske emigracije u Americi na crnogorsko pitanje, kako je doživio Crnu Goru i kako sagledava burne promjene kojima svjedoči nakon njene aneksije Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koliko je njegov putopis faktografski pouzdan i upotrebljiv kao istorijski izvor. Imagološkom analizom i metodom „pažljivog čitanja (close reading)“ njegovog djela sagledava se način na koji je Rozeli svoje svjedočanstvo iskoristio

² Up. Olivera Popović, “Montenegro in Travel Accounts of Italian Authors in the Period of the Balkan Wars”, *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, vol 11. 2018, 1, str. 29–48.

u propagandne svrhe. Komparatističkom metodom utvrđuje se originalnost Rozelijevih stavova i mjesto njegovog teksta u odnosu na druge knjige i radove koji su u to vrijeme na ovu temu objavljivani. Pažnja se posvećuje i recepciji Rozelijevog putopisa u njegovoj matičnoj sredini, Italiji. Djela Bruna Rozelija do sada nisu bila predmet naučnog istraživanja.

Bruno Rozeli, rođen 1887. godine u Firenci, studije prava završio je na Univerzitetu u Urbinu 1911. godine. Iste godine, počeo je da drži niz predavanja o italijanskoj kulturi u Americi, da bi 1915. godine postao jedan od osnivača i potpredsjednik Udruženja nastavnika italijanskog jezika u SAD-u. U Prvom svjetskom ratu učestvovao je kao dobrovoljac i obavljao je zadatke obavještajnog karaktera.³ Njegov akademski angažman, koji je podrazumijevao i održavanje predavanja u četrdeset američkih zemalja i Kanadi, poslužio mu je da zastupa italijanske interese i istakne zasluge fašističke partije, zbog čega dobija pohvale i od njenog vođe Benita Musolinija. Od 1919. do 1933. godine predavao je italijanski jezik na Univerzitetu Vasar, u državi Njujork, a nakon toga i na drugim američkim univerzitetima, ali su tamo, vremenom, njegove simpatije prema fašističkoj partiji počele da nailaze na osudu. Rozeli se 1940. seli u Argentinu, i u Mendozi, na Kujo Univerzitetu, osniva studijski program za italijanski jezik. Profesorsku karijeru okončao je u Peruu, na Univerzitetu San Markos, gdje je predavao istoriju umjetnosti, posvetivši se kampanji očuvanja arhitektonske baštine u Limi. Njegov učenik, a kasnije dobitnik Nobelove nagrade za književnost Mario Vargas Ljosa posvetio je jedan svoj pozorišni komad ovoj tematici.⁴

³ “Contributors’ Gallery“, *The Outlook*, vol. 130, 22. February 1922, str. 315.

⁴ Smatra se da lik pod imenom Aldo Brunnelli iz ovog Ljosinog komada (*El Loco de los Balcones*, 1933) odgovara upravo Rozeliju. Up. “Bruno Roselli“, Vassar Encyclopedia,

<http://vcencyclopedia.vassar.edu/faculty/prominent-faculty/bruno-roselli.html>

Tokom višegodišnjeg boravka u Americi Rozeli je obavljao i funkciju atašea u italijanskoj ambasadi u Vašingtonu. U periodičnim publikacijama objavio je više članaka, pretežno se baveći temama političkog karaktera.⁵ Poslije Prvog svjetskog rata pokazivao je interes za geopolitičke odnose na Mediteranu, a posebno za položaj Italije u novoj konstelaciji snaga, kao i za unutrašnje probleme sa kojima se ova zemlja tada suočavala.⁶ Iz takvih interesovanja proistekao je Rozelijevo zanimanje za Crnu Goru.

Rozelijevo svjedočanstvo o Crnoj Gori

Rozeli je bio jedan od autora koji su se poslužili putopisnom formom radi afirmacije vlastitih političkih stavova. Njegov članak na engleskom jeziku pod naslovom „Pohara orlovskog gnijezda“ bavi se situacijom u Crnoj Gori nakon njenog pripajanja Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca.⁷ Objavljen je u značajnoj američkoj nedjeljnoj publikaciji *The Outlook*, koja se bavila socio-političkim i vjerskim pitanjima.⁸ Ovaj časopis

⁵ Antonino Di Giovanni, “Gaetano Salvemini storico del presente politica estera e spionaggio durante il ventennio” *Annali della facoltà di Scienze della formazione Università degli studi di Catania* 8 (2009), str. 173.

⁶ Bruno Roselli, „II- The Italian lock-in. Labor’s excursion into politics, *The Outlook*, v. 126, 10 November 1920, str. 458–459; „The New Mediterranean”, *The North American Review*, Nov., 1922, v. 216, br. 804, str. 592–604; “How Italy governs her new teutonic citizens”, *The Outlook*, v. 130, 22 February 1922, str. 298–301; Albania – a poor little rich land, *The Outlook*, vol. 135, 17 October 1923, str. 261–263; Fiume – the martyr of universal blunders, *The Outlook*, vol. 135, 7 November 1923, str. 403–406.

⁷ Bruno Roselli, “Rifling the Eagle’s Nest”, *The Outlook*, v. 135, 5 December 1923, str. 586–589. Najava Rozelijevoeg članka pojavila se dvije nedjelje ranije. V “Bruno Roselli”, *The Outlook*, v. 135, 21 Novembar 1923, str. 478.

⁸ List je izlazio u Njujorku od 1870. do 1935. godine, prvo pod imenom *The Christian Union* (do 1893. godine). Među saradnicima bio je i američki

pisao je o Crnoj Gori u više navrata, uglavnom u apologetskom tonu: povodom crnogorsko-turskog rata (1876–1878), vjenčanja Savoja-Petrović (1896), proglašenja Kraljevine Crne Gore (1910), Balkanskih ratova (1912–1913), Prvog svjetskog rata, te gubitka njene nezavisnosti, a pažnju je posvetio i ličnosti i stvaralaštvu knjaza Nikole.⁹

Kao motiv za svoju posjetu Crnoj Gori, Rozeli navodi želju da se lično uvjeri u to kako žive Crnogorci u novoj državi, nakon što je 1918. godine Crna Gora izgubila status nezavisne države. Svoje putovanje u svojstvu „turiste“ opisao je pruživši vrlo malo detalja o susretima i događajima koji su obilježili njegov desetodnevni boravak u ovoj zemlji. Došavši iz Kotora, posjetio je crnogorsku prijestonicu Cetinje i luku Bar, ali nije jasno kada je tačno posjetio Crnu Goru, kako je putovao do Kotora, sam ili u nečijem društvu, koja je sve mjesta obišao, ni kakvim aktivnostima je bio ispunjen njegov boravak u Crnoj Gori.¹⁰ Na osnovu informacija datih u Rozelijevo prilogu o Dalmaciji, objavljenom marta 1924. godine u istom listu, moglo bi se zaključiti da je Crnu Goru posjetio u ljeto 1923. godine.¹¹

predsjednik Teodor Ruzvelt, nakon isteka mandata. Up. Frank Luther Mott, *A History of American Magazines*, Belknap Press, Cambridge, 1930, str. 422–435; *Theodore Roosevelt joins The Outlook*. Theodore Roosevelt Birthplace National Historic Site.

<https://www.theodorerooseveltcenter.org/Research/Digital-Library/Record?libID=o283073>. Theodore Roosevelt Digital Library. Dickinson State University.

⁹ Hélène Vacaresco, “The Prince of Montenegro”, *The Outlook*, v. 80, 3 June 1905, str. 312–313.

¹⁰ U časopisu *Carroccio*, navodi se da je ovaj autor više puta posjetio istočnu obalu Jadrana. “Gli Italiani negli Stati Uniti”, *Carroccio*, br. 3, Marzo 1924. str. 361.

¹¹ Bruno Roselli, “Dalmatia – The Slav Body with a Latin Soul”, *The Outlook*, 12 March 1924, str. 435.

Osnovna pripovijedna nit u njegovom putopisu proizlazi iz njegove namjere da ukaže na političke i društvene promjene u Crnoj Gori nastale pripajanjem ove kraljevine Srbiji.

U opisima pejzaža na putu do Kotora do Cetinja, Rozeli ističe da je vidio brojna zgarišta na mjestima gdje su nekada bile kuće Crnogoraca koji su se pobunili protiv nove vlasti.¹² Autor navodi da srpske vlasti predstavljaju crnogorske pobunjenike kao razbojнике, ali dovodi u pitanje takvu sliku ukazujući na činjenicu da u Crnoj Gori, prije promjene političkih okolnosti, nije bilo pojave razbojništva.¹³ Naglašava da informacije o stvarnim prilikama u Crnoj Gori teško dopiru do međunarodne javnosti. Nesumnjivi dokaz za to, po Rozeliju, jeste zabrana objavljivanja zvaničnog izvještaja britanske misije o stanju u ovoj zemlji.¹⁴ Kvalifikujući to stanje kao „opšti teror“, autor

¹² Protivnici prisajedinjenja Crne Gore Srbiji podigli su početkom 1919. godine Božićni ustanak, koji je pretrpio vojnički neuspjeh ali je evropskoj javnosti skrenuo pažnju na „crnogorsko pitanje“. Gerilsko djelovanje pobunjenika nastavilo se i narednih godina. Dimitrije Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore, Titograd, 1962, str. 331–370.

¹³ Sličan prikaz u svom dnevniku daje i kapetan Džafi Luis (Jaffe Louis, 1888–1950), zvaničnik američkog Crvenog krsta koji je 1919. godine bio zadužen za novinski servis u Komisiji za Balkan. Spisi Luisa, koji je 1929. godine dobio Pulicerovu nagradu, čuvaju se u biblioteci Univerziteta u Virdžiniji. Up. Nebojša Čagorović, „Amerikanski crveni krst u Crnoj Gori“, u Nebojša Čagorović, Slavko Burzanović, *SAD i Crna Gora: misija američkog crvenog krsta u Crnoj Gori*, Crveni Krst Crne Gore, Podgorica, 2018, str. 57–58.

¹⁴ Bruno Roselli, „Rifling the Eagle’s Nest“, str. 587; Za formiranje ove komisije i objavljivanje njenog izvještaja naročito se zalagao britanski profesor Aleksandar Divajn (Alexander Devine, 1865–1930), koji je, braneći pravo Crne Gore na nezavisnost, objavio nekoliko tekstova na ovu temu i neumorno pisao američkom predsjedniku Wilsonu. U izvještaju američkog člana komisije pukovnika Šermana Majlsa (Sherman Miles) potvrđene su

ističe veliko prisustvo naoružanih srpskih vojnika, policijske kontrole i ograničenje slobode kretanja. Navodi da se putem od Kotora do Cetinja ne može saobraćati nakon šest sati popodne. Njegovu pažnju privuklo je i simbolično markiranje teritorije u vidu inicijala „A“ i „P“, iznad kojih se nalazila srpska kruna, ispisanih crnim kamenjem po istaknutim planinskim stranama u čast tadašnjeg srpskog vladara Petra Karađorđevića i njegovog sina regenta Aleksandra. Baveći se fenomenom markiranja prostora autor ukazuje i na potiranje simbola crnogorske dinastije kroz proces autocenzure. Naime, Rozeli opisuje bizarnu situaciju u kojoj se našao kada nije uspio da od Crnogoraca dobije odgovor na pitanje kome je posvećen impozantni spomenik u crnogorskoj prijestonici Cetinju na Orlovom kršu, niti je ko prihvatio da ga do tog mjesta otprati, te da je tek u Dalmaciji doznao da je riječ o spomeniku posvećenom vladici Danilu, rodonačelniku crnogorske dinastije Petrović Njegoš, za koji je nacrt uradila italijanska kraljica Jelena, ćerka pokojnog crnogorskog kralja Nikole I Petrovića. Autor u svom članku daje i fotografiju ovog spomenika, jedinu koju ovaj prilog sadrži.

I u takvim okolnostima Cetinje je na Rozelija ostavilo snažan utisak. Upoređuje ga čak sa rajem „u kome vjerovatno nikad nijesu živjeli anđeli, ali zasigurno sada stanuju đavoli“.15 Nostalgичnu živopisnu sliku nekadašnje prijestonice u kome je

tvrdnje o represiji i iznesen je zaključak da bi prepuštanje Crne Gore Srbiji bilo „politički zločin“. Izvještaj britanskog člana misije, grofa Džona od Salisa (Count John de Salis) pokazuje da su njegovi zaključci bili u skladu sa Majlsovim. Up. John D. Treadway “Anglo-American Diplomacy and the Montenegrin Question, 1914–1921”, East European Program, European Institute, The Wilson Center, 1991, str. 9–12.

<https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/OP%2026.pdf>;

15 Bruno Roselli, “Rifling the Eagle’s Nest”, str. 588.

stari kralj jednom nedjeljno dijelio pravdu sjedeći pod starim brijestom, tog minijaturnog grada u kome je stasala italijanska kraljica i u kome su sve Velike sile imale svoja poslanstva, autor suprotstavlja sumornoj slici provincijalne beživotne varoši u kojoj je nekadašnji kraljevski dvor pretvoren u urede nove jugoslovenske države. Cetinjski manastir u kome je Ivan Crnojević, njegov utemeljitelj i osnivač crnogorske prijestonice, vodio život „političko-vjerskog vođe i proroka“, Rozeli opisuje kao „zatvoren i tih“. Zatvorena reprezentativna zdanja poslanstava velikih sila, autor doživljava „kao ljetnje vikendice u hladnom decembru“ koje stoje kao svjedoci tragedije. Tiho propadanje crnogorske države autor simbolično predstavlja i kroz opis jahte kralja Nikole, koju je vidio u Baru. Ona se, piše Rozeli, „crvena od rđe i zelena od trave raspada sa tako dirljivom tugom, toliko svojstvenom umirućim brodovima, da mi je uvijek izgledalo da imaju dovoljno duše da znaju da su osuđeni na propast, a premalo života da bi se borili protiv smrti“. ¹⁶

Dok je opis Cetinja u ovom članku autoru poslužio da ukaže na propast crnogorske dinastije i ilustruje atmosferu tjeskobe i straha u kojoj žive Crnogorci, njegov opis Bara ima za cilj da istakne gubitke koje su italijanski privrednici pretrpjeli zbog promjene političke situacije. Rozeli podsjeća da su aktivnosti italijanskog *Barskog društva* (Compagnia di Antivari) imale posebnu ulogu u italijansko-austrijskom nadmetanju za ekonomsku prevlast na Jadranu. Prenoseći razgovor sa Italijanima koje je zatekao, a čiji se posao u novim okolnostima svodio samo na čuvanje imovine društva, autor pominje i lučku i željezničku infrastrukturu koju je ovo društvo u Crnoj Gori izgradilo i njegove nekadašnje, a sada zamrle privredne aktivnosti.

Rozeli glavnu odgovornost za propast Crne Gore pripisuje Velikim silama. „Jadan narod, izdali smo ga“ – konstatuje kapetan parobroda, Dalmatinac porijeklom iz Rijeke, s kojim se

¹⁶ Isto.

Rozeli upoznao u Baru. Dijelevći ovo mišljenje, autor se osvrće pojedinačno na ulogu svake od Velikih sila u vezi sa „crnogorskim pitanjem“ i raznim implikacijama njegovog razrješenja. Što se tiče Francuske i Engleske navodi političke interese kojim su se ove zemlje vodile, ocjenjujući da Francuska Srbiju mora da drži kao stražara prema Italiji, dok Engleska ne može da podnese da Jadran bude previše italijanski. Kad je riječ o Italiji i Americi, Rozeli u prvi plan stavlja etički aspekt ovog pitanja. Italija je, smatra autor, Crnu Goru izdala, mada joj je od svih zemalja bila „najbliža i najdraža“, a Amerika joj je obećala obnovu državnosti, kao što su učinili i svi drugi, ali se ipak „drži podalje od svojih siromašnih rođaka u Evropi“.17 U ovom kontekstu autor citira poznatu izjavu Herberta Gladstona datu u britanskom Domu lordova: „Šta je gore moglo da zadesi Crnu Goru da se, umjesto što nam je bila saveznica od početka, borila protiv nas?“18

Obrazlažući ove svoje teze Rozeli iznosi niz podataka o događajima koji su doveli do nestanka Crne Gore sa političke mape Evrope, poput onemogućavanja povratka u domovinu kralja Nikole iz egzila u Francuskoj, organizovanja Podgoričke skupštine 1918. godine s ciljem formalizovanja prisajedinjenja Kraljevine Crne Gore Kraljevini Srbiji, te pristanak Italije na zatvaranje „crnogorskog pitanja“ 1922. godine. U uvodnom dijelu putopisa autor je pomenuo i razne glasine u diplomatskim, ali i drugim krugovima, na osnovu kojih se odgovornost za tako nepovoljan ishod po Crnu Goru prebacivala na crnogorsku kraljevsku vladu, zbog navodnih tajnih pregovora

17 Bruno Roselli, „Rifling the Eagle’s Nest“, str. 589.

18 Isto, str. 586. I otac vikonta Gladstona gajio je posebne simpatije prema Crnoj Gori, posvetivši ovoj zemlji jedan istorijski prilog. Up. William E. Gladstone, „Montenegro: A Sketch“, *The Nineteenth Century*, maj 1877, str. 360. U prevodu na italijanski jezik: W. E. Gladstone, *Montenegro*, traduzione di Azeglio Valgimigli, J. Thiel, Manchester, Vianna, Parigi, 1897.

s Austrijom. „Da neki crnogorski gospodari nisu pokušali da služe i Bogu i Mamonu, njihova zemlja ne bi žnjela ovako strašnu žetvu“ – čuo je autor od prijatelja u italijanskoj diplomatskoj službi.¹⁹ Ove insinuacije Rozeli osporava, ističući u prilog lojalnog odnosa Crne Gore prema saveznicima činjenicu da je ona ratujući na njihovoj strani izgubila gotovo polovinu svojih vojnika. Uvjeran je da se ove glasine koriste kako bi se ugledne ličnosti sa evropske političke i kulturne scene obeshrabrile u želji da svojim javnim istupom pomognu Crnoj Gori, i da bi čitav jedan narod bio ucijenjen. Osvrćući se na unutrašnja previranja koja su zahvatila mnoge zemlje po završetku Prvog svjetskog rata, autor ih smatra pravednom kaznom zbog „najsramnijeg čina real-politike“ saveznika, to jest „izdaje, ućutkivanja i vješanja druga i prijatelja“.²⁰ Rozeli tako Crnu Goru upoređuje sa duhom ubijenog koji ne može da se smiri dok ne kazni svoje ubice.

U Rozelijevo tekstu dat je i kratak opis Bokokotorskog zaliva, u kom se naglašavaju sličnosti i veze sa italijanskim priobalnim mjestima. U tom kontekstu autor o Kotoru piše kao o simbolu latinske civilizacije. Ovaj ekonomski razvijeni grad na istočnoj obali Jadrana je istovremeno i simbol blagodeti kojih su se Crnogorci odrekli da bi mogli da žive slobodno.²¹ Njegujući romantičarsku viziju Crnogoraca kao junaka koji su čistotu duha sačuvali zahvaljujući odricanjima i izolaciji,²²

¹⁹ Bruno Roselli, “Rifling the Eagle’s Nest”, str. 586.

²⁰ Isto, str. 589.

²¹ Nešto detaljniji opis Kotora Roseli je dao u svom članku o Dalmaciji objavljenom 12. marta 1924. godine u istom listu, ističući venecijanski uticaj u ovom gradu. Up. Bruno Roselli, “Dalmatia – The Slav Body with a Latin Soul”, *The Outlook*, 12 March 1924, str. 434–437.

²² Romantičarska idealizacija Crne Gore kao drevne herojske i zdrave zajednice prisutna je i u djelima drugih stranih putopisaca. Up. Božidar Jezernik, *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, Saqi

autor nastavlja tradiciju *junačkog diskursa* o Crnogorcima, koja je zaživjela u drugoj polovini XIX vijeka, naročito u vrijeme Velike istočne krize 1875–1878.²³

Pored istorijskih, ekonomskih i dinastičkih veza, Bruno Rozeli nastoji da istakne i kulturne veze Crne Gore i svoje domovine. U uvodu svog putopisa on ukazuje na snažan pečat italijanske kulture na istočnoj obali Jadrana, koji se posebno ogleda u upotrebi italijanskog jezika u raznim prilikama, naročito u onim formalnim. Štaviše, autor se ne ustručava da italijanski nazove jezikom „jedine stvarne civilizacije koju je ovo more ikada zaista osjetilo“.²⁴ Uticaj italijanskog jezika Rozeli je prepoznao i u činjenici da je ime crnogorske države u svijetu poznato preko prevoda na italijanski jezik. Razmišljajući o tom imenu, on se osvrće i na činjenicu da vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u naziv države nijesu uvrstile narod Crne Gore, pa se tu Crnogorci, za razliku od njihovih susjeda, ne pominju. Stoga, smatra autor, u vrijeme njegove posjete Crna Gora „nije više ni ime – već samo sjećanje“.²⁵ Ističući crnogorsku viševjekovnu slobodarsku tradiciju, autor zaključuje da su Srbi uspjeli u nečemu u čemu nisu mogli uspjjeti ni Turci ni Austrijanci.

Pokušaj aktuelizovanja crnogorskog pitanja u Americi

Rozelijevo pisanje bilo je više usmjereno prema američkoj javnosti, budući da su pripadnici crnogorske emigracije u London 2004, str. 103, 141; Nebojša Čagorović, Cathie Carmichael, “Constructing and rethinking Montenegrin national identity”, *Narodna umjetnost*, 43/1, 2006, str. 62, 66.

²³ Up. František Šitek, *Naša braća na Jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2009, str. 265–266.

²⁴ Bruno Roselli, “Rifling the Eagle’s Nest”, str. 586.

²⁵ Isto, str. 586.

Sjedinjenim Američkim Državama bili u prilici da se o raznim aspektima „crnogorskog pitanja“ mnogo detaljnije i dokumentovanije obavijeste iz pisanja više crnogorskih i južnoslovenskih glasila koja su tamo objavljena i koja su o ovom problemu pisala iz perspektive kako protivnika tako i podržavalaca nove vlasti.²⁶ Vrijeme objavljivanja Rozelijeve članka poklapa se sa razdobljem boravka u Sjedinjenim Američkim Državama samoproглашенog predsjednika crnogorske vlade u izbjeglištvu Jovana Plamenca koji je u ovu zemlju stigao na proljeće iste 1923. godine, nakon što su ga italijanske vlasti protjerale, u duhu Rapalskog sporazuma o razgraničenju Kraljevine SHS i Kraljevine Italije.²⁷ Plamenac je u Americi boravio tokom 1923. i 1924. godine u pokušaju da pridobije što više pristalica za ideju obnove nezavisnosti Crne Gore.²⁸ Sarađivao je sa *Federacijom nezavisnih Crnogoraca* koju je predvodio Luidi Kriskuolo (Luigi Criscuolo), Italijan koji je od 1921. bio delegat Crne Gore u Sjedinjenim Američkim Državama i jedan od najglasnijih zagovornika njene

²⁶ Takvi su na primjer listovi *Crnogorski glasnik*, koji je izlazio u Detroitu i zastupao ideje Crnogorske stranke radnika i seljaka, i *Amerikanski glas Crnogorca*, koji je izlazio u Čikagu kao zvanični organ emigrantskog crnogorskog udruženja Saveza nezavisnih Crnogoraca. Up. Dima Vujović, nav. djelo, str. 467.

²⁷ Jovan Plamenac (1873–1944) je bio istaknuti crnogorski političar i jedan od vođa Božićne pobune (1919) dok je od 1919. do 1921. godine bio predsjednik crnogorske vlade u egzilu. Na tom mjestu ga je zamijenio Milutin Vučinić, a po njegovoj smrti Plamenac se proglasio za predsjednika odbivši da prizna kraljicu Milenu Petrović-Njegoš za namjesnika. Up. Slavko Burzanović, *Crna Gora u Italijanskoj spoljnoj politici, 1861–1923*, CANU, Podgorica 2020, str. 473–480, 524–525.

²⁸ Ethan Larson, *The new “old country” the Kingdom of Yugoslavia and the creation of a Yugoslav diaspora 1914–1951*, doktorska disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, Urbana, Illinois, 2020, str. 70–73.

restauracije, dobivši za svoj angažman i visoko crnogorsko odlikovanje orden Danila I.²⁹ Januara 1922. godine Kriskuolo je u njujorškom časopisu *Forum* objavio članak „Izdaja Crne Gore od strane saveznika“, u kome su iznesene istovjetne političke teze prisutne i kod Rozelija.³⁰ Na ovaj Kriskuolov članak skrenuta je pažnja u italijanskom propagandnom časopisu *Carroccio*, koji je izlazio u Njujorku i bio namijenjen italijanskim emigrantima, a u kome su Kriskuolo i Roseli bili saradnici.³¹ U istom duhu, uz mnogo više istorijskih podataka i političkih razmatranja, napisana je, takođe 1922. godine, i knjižica pod naslovom *Crna Gora – zločin mirovne konferencije*, američkog publiciste Vitnija Vorena.³² Uredništvo časopisa *Carroccio* uputilo je svoje čitaoce i na ovaj članak.³³ U američkoj javnosti, ova tema nije imala značajnijeg odjeka. Američka vlada se u pogledu Crne Gore opredijelila za politiku „svršenog čina“, bez obzira na činjenicu da je raspolagala izvještajem mješovite američko-engleske istražne misije, koji je

²⁹ Kriskuolo je postao delegat u SAD preko Internacionalnog komiteta za nezavisnost Crne Gore formiranog u Ženevi, sa zadatkom da za „crnogorsko pitanje“ zainteresuje američki kongres i senat. Up. Ethan Larson, nav. rad, str. 70; Lydio F. Tomasi, “Sources Available at the Center for Migration Studies of New York”, in *Emigrazione italiana 1870–1970*, parte IV, Atti dei colloqui di Roma, Ministero per i beni e le attività culturali, 2002, Roma, str. 1250 (978–1034); Dimitrije Vujović, nav. djelo, str. 449.

³⁰ Luigi Criscuolo, “Montenegro’s betrayed by the allies”, *Forum*, January 1922, str. 64–73.

³¹ “Gli Italiani negli Stati Uniti”, *Il Carroccio*, n. 6, dicembre 1921, str. 746.

³² Whitney Warren, *Montenegro: the crime of the peace conference*, Brentano’s, New York, 1922. Ova publikacija prevedena je na italijanski jezik naredne, 1923. godine (Whitney Warren, *Montenegro: il delitto della conferenza di pace*, Stabilimenti Poligrafici Riuniti, Bologna, 1923)

³³ “Gli Italiani negli Stati Uniti”, *Il Carroccio*, n. 12, dicembre 1922, str. 656.

potvrđivao navode o nasilnoj aneksiji ove zemlje.³⁴

Odjek Rozelijevoг članka u Italiji

Putopisni prilog Bruna Rozelija objavljen je i na italijanskom jeziku, u nešto kraćoj verziji, 1924. godine u milanskom mjesečniku *Adriatico nostro*, koji je propagirao italijanske nacionalne interese na Jadranu.³⁵ Priredio ga je Antonio Baldači, botaničar koji je veliki dio svoje karijere posvetio istraživanjima i ekonomskim aktivnostima u Crnoj Gori, a od 1921. godine bio je vrlo aktivan i u radu više procrnogorskih komiteta, posebno onom osnovanom u Bolonji.³⁶ Osim humanitarnim, ovaj komitet bavio se i političkim radom, o čemu svjedoči i obraćanje njegovih članova italijanskoj javnosti prilikom organizovanja skupova podrške Crnoj Gori.³⁷

³⁴ Up. „Misija Salisa i Majlsa u Crnoj Gori 1919. godine“, Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Vojna knjiga, Beograd, 1996, str. 361–409.

³⁵ Antonio Baldacci, „Come un viaggiatore nord-americano ha trovato oggi il Montenegro“, *Adriatico nostro*, A. IV/1924, vol. II, n. 42–43, giugno-luglio, str. 224–226.

³⁶ O Baldačijevim interesovanjima i aktivnostima u Crnoj Gori v. Slavko Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, in: *Contesti Adriatici, studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Molise, 2008, str. 69–89.

³⁷ V. *Adriatico Nostro*, „Il Montenegro deve risorgere per sé, per noi“, *Adriatico Nostro*, II/1922, br. 24, str. 281–282. E. Ranelletti, „Per l’indipendenza del Montenegro“, *Adriatico Nostro*, II/1922, br. 24, str. 282–283; Francesco Mollica, „La funzione del Montenegro nell’equilibrio adriatico“, *Adriatico Nostro*, II/1922, br. 24, str. 283–286; Gian Francesco Guerrazzi, „Il Montenegro oppresso“, *Adriatico Nostro*, II/1922, br. 24, str. 296–298; „Il Montenegro vittima della dominazione serba“, *Adriatico Nostro*, III/1923, br. 30–31, str. 70–71; G. Rocco, „Le condizioni economiche del Montenegro“, *Adriatico Nostro*, III/1923, br. 30–31, str. 72–74; br. 34–35, str. 126–127.

Baldači je skratio uvod Roselijeveg članka, kao i dio sa pregledom italijanskih privrednih aktivnosti u Crnoj Gori. Iz izvornog teksta izbacio je nekoliko referenci na anglo-saksonsku kulturu, a na kraju je dodao i vlastiti zaključak, u kome je saglasan sa autorovom ocjenom o teškom položaju Crnogoraca, opovrgavajući navode, kako ih naziva, „srpskih plaćenika“ o napretku Crne Gore u okviru nove države.³⁸ U okviru Baldačijevog priloga data je i oda pod naslovom „Jedanaest osvetnika“, crnogorskog konzula u Carigradu Ivana Jovičevića, u kojoj je opjevana pogibija jedanaest crnogorskih ustanika u okolini Nikšića 28. decembra 1923. godine.³⁹ Jovičevićeva pjesma je, kako je zabilježeno, prethodno objavljena u listu *Amerikanski Glas Crnogorca*⁴⁰, a na italijanski jezik je preveo Đakomo Golfera (Giacomo Golfera), politički sekretar Italijanskog komiteta za nezavisnost Crne Gore.

Tekst objavljen u italijanskom časopisu, zbog sažetijeg

³⁸ Antonio Baldacci, “Come un viaggiatore nord-americano ha trovato oggi il Montenegro”, str. 226.

³⁹ O ovom događaju list *Adriatico nostro* takođe je obavijestio italijansku javnost: Antonio Baldacci, “La guerriglia divampa nel Montenegro. Dalla Sapri Montenegrina al fatto d’arme di Nikshich e alla morte eroica del Garibaldi del Montenegro Savo Raspopovich e di dieci suoi compagni”, *Adriatico nostro*, IV/1924, vol. II, n. 40–41, aprile-maggio, str. 199–201. Baldači je napravio poređenje crnogorske epizode sa nesuspješnim pokušajem italijanskog revolucionara Karla Pizakanea (1818–1857) da sa malom grupom macinijevaca izazove ustanak protiv Burbonaca u Kraljevini dviju Sicilija, koji se završio masakrom većeg broja pobunjenika.

⁴⁰ Ovaj list zalagao se protiv srpskog anektiranja Kraljevine Crne Gore, propagirajući federalno uređenje Jugoslavije. Pjesma „Na grobu jedanaest osvetnika“ objavljena je 29. marta 1924. (br. 11). Up. Novak Adžić, „Crnogorski junak Savo Raspopović“, *„Amerikanski Glas Crnogorca“*, <https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/bozicni-ustanak/crnogorski-junak-savo-raspopovic-novak-adzic/>

uvodnog dijela i prisustva pjesme u kojoj se opisuje stradanje Crnogoraca, ima naglašeniju emotivnu dimenziju. Uzimajući u obzir i ostale priloge o Crnoj Gori objavljene u oba pomenuta časopisa, očigledno je da je u američkom časopisu zastupljenija informativna dimenzija, dok je redakcija italijanskog lista zauzela aktivističku poziciju, podstičući svoje čitaoce da Crnogorcima pruže konkretnu pomoć ili podršku.

Nezadovoljstvo značajnog dijela italijanske javnosti rezultatima Versajske mirovne konferencije (1919) i pogotovo pozicijom Italije na Jadranu nakon njenog razgraničenja sa Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca uticalo je na solidarisanje sa crnogorskim borcima za nezavisnost. Dijelu italijanske političke javnosti „crnogorsko pitanje“ poslužilo je kao instrument za kritiku rada italijanske vlade.⁴¹ Najglasniji u ovim kritikama u italijanskom parlamentu i najborbeniji u zahtjevima za restauraciju Crne Gore bili su pripadnici fašističke partije. Međutim, po dolasku na vlast, njihov vođa Benito Mussolini nastavio je politiku prethodnih vlada i, energičnije od svojih prethodnika, okončao svaku političku aktivnost crnogorske emigracije u Italiji, zaključivši januara 1924. godine. sa jugoslovenskom vladom ugovor u Rimu.⁴² U isto vrijeme, jugoslovenske vlasti skršile su otpor posljednjih pobunjenika u Crnoj Gori, što će dovesti do gubljenja interesovanja i italijanske i američke javnosti za „crnogorsko pitanje“.⁴³

Objavljivanje Rozelijevoг članka u američkom časopisu *Outlook* i njegovog prevoda u italijanskom mjesečniku *Adriatico Nostro* predstavlja još jedan od pokušaja internacionalizacije „crnogorskog pitanja“, nakon niza neuspjeha da se ono razriješi u korist Crne Gore na

⁴¹ Slavko Burzanović, *Crna Gora u Italijanskoj spoljnoj politici, 1861–1923*, CANU, Podgorica 2020, str. 510–516.

⁴² Isto, str. 525–526.

⁴³ Isto, str. 521–526.

međunarodnim konferencijama održanim od 1919. do 1922. godine.

Iako je fašistička partija po dolasku na vlast potpuno odustala od stava o potrebi obnove crnogorske države, Rozeli nastavlja da piše o Crnoj Gori u duhu tog diskursa. Na ovaj način se američkoj javnosti i italijanskoj dijaspori ne predstavljaju dominantne pozicije glavnih političkih krugova u Italiji, već se dešava suprotna situacija. Rozelijeve putopise je ponuđen italijanskoj javnosti kao svojevrsna kritika italijanske spoljne politike, evocirajući crnogorsko pitanje kada je broj njegovih pristalica u Italiji sve manji.

Zaključak

Bruno Rozeli bio je ugledni univerzitetski profesor koji je u američkoj javnosti sa pozicija bliskih fašističkoj partiji propagirao italijanske imperijalne interese. Njegov interes za Crnu Goru priostekao je iz njegovog zanimanja za jadransko pitanje. Služeći se formom putopisa, Rozeli je kroz članak “Rifling the Eagle’s Nest” ukazao na problem nestanka crnogorske države, to jest na crnogorsko pitanje. On svjedoči o ratom razorenoj i unutar sebe podijeljenoj zemlji, koja je usljed savezničke okupacije izgubila nezavisnost i trpila brisanje vlastitog identiteta. Na ovaj problem Rozeli je ukazivao kako sa stanovišta pravednosti i humanosti, tako i sa stanovišta italijanskih interesa. U njegovom diskursu favorizovana je jedna od strana u konfliktu – crnogorski borci za nezavisnost, kojima je, do potpisivanja Rapalskog ugovora, italijanska vlada davala značajniju podršku.

Rozelijeve članke instrumentalizovan je u propagandnom nastupu i na italijanskoj političkoj sceni, kao svojevrsna kritika italijanske spoljne politike kojoj se na teret stavlja nelojalan odnos prema savezničkoj zemlji, domovini italijanske kraljice, i zanemarivanje italijanskih interesa na Jadranu.

Literatura:

- Adžić, Novak. *Crnogorski junak Savo Raspopović*. n.d. 11 March 2021. <<https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/boz-icni-ustanak/crnogorski-junak-savo-raspopovic-novak-adzic/>>.

- Baldacci, Antonio. "Come un viaggiatore nord-americano ha trovato oggi il Montenegro." *Adriatico Nostro* 42-43 (1924): 224-226.

- —. "La guerriglia divampa nel Montenegro. Dalla Sapi Montenegrina al fatto d'arme di Nikshich e alla morte eroica del Garibaldi del Montenegro Savo Raspopovich e di dieci suoi compagni." *Adriatico nostro* 40-41 (1924): 199-201.

- "Bruno Roselli." n.d. *Vassar Encyclopedia*. <<http://vcencyclopedia.vassar.edu/faculty/prominent-faculty/bruno-roselli.html>>.

- "Bruno Roselli." *The Outlook* 21 November 1923: 478.

- Burzanović, Slavko. "Antonio Baldacci e il Montenegro." *Contesti Adriatici, studi di italianistica comparata*. Ed. Vesna Kilibarda and Julijana Vučo. Roma: Aracne, 2008. 69-89.

- —. *Crna Gora u Italijanskoj spoljnoj politici, 1861-1923*. Podgorica: CANU, 2020.

- "Contributors' Gallery." *The Outlook* (1922): 315.

- Criscuolo, Luigi. "Montenegro's betrayal." *Forum* (1922): 64-73.

- Čagorović, Nebojša. "Amerikanski crveni krst u Crnoj Gori." Burzanović, Slavko and Nebojša Čagorović. *SAD i Crna Gora: misija američkog crvenog krsta u Crnoj Gori*. Podgorica: Crveni krst Crne Gore, 2018. 41 - 79.

- Čagorović, Nebojša and Cathie Carmichael. "Constructing and rethinking Montenegrin national identity." *Narodna umjetnost* 43.1 (2006): 59-74.

- Di Giovanni, Antonino. "Gaetano Salvemini storico del presente politica estera e spionaggio durante il ventennio." *Annali della facoltà di Scienze della formazione Università degli studi di Catania*. 2009. 149-185.

- Gladstone, William E. “Montenegro: A Sketch.” *The Nineteenth Century* May 1877: 360.
- “Gli Italiani negli Stati Uniti.” *Carroccio* dicembre 1921: 746.
- “Gli Italiani negli Stati Uniti.” *Carroccio* dicembre 1922: 656.
- “Gli Italiani negli Stati Uniti.” *Carroccio* Marzo 1924: 361.
- Guerrazzi, Gian Francesco. “Il Montenegro oppresso.” *Adriatico Nostro* 1922.
- “Il Montenegro deve risorgere per sè, per noi.” *Adriatico Nostro* 1922: 281-282.
- “Il Montenegro vittima della dominazione serba.” *Adriatico Nostro* 1923: 70-71.
- Jezernik, Božidar. *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi, 2004.
- Larson, Ethan. *The new “old country” the Kingdom of Yugoslavia and the creation of a Yugoslav diaspora 1914-1951*. Illinois: Urbana, 2020.
- Mollica, Francesco. “La funzione del Montenegro nell’equilibrio adriatico.” *Adriatico Nostro* 1922: 283-286.
- Mott, Frank Luther. *A History of American Magazines*. Cambridge: Belknap Press, 1930.
- Popović, Olivera. “Montenegro in Travel Accounts of Italian Authors in the Period of the Balkan Wars.” *International Journal Of Euro-Mediterranean Studies* 11.1 (2018): 29-48.
- Ranelletti, E. “Per l’indipendenza del Montenegro.” *Adriatico Nostro* 1922: 282-283.
- Rocco, G. “Le condizioni economiche del Montengro.” *Adriatico Nostro* 1923: 72-74; 126-127.
- Roselli, Bruno. “Albania – a poor little rich land.” *The Outlook* 17 October 1923: 261-263.
- —. “Dalmatia - The Slav Body with a Latin Soul.” *The Outlook* 12 March 1924: 434-437.
- —. “Fiume – the martyr of universal blunders.” *The Outlook* 7 November 1923: 403-406.

- —. "How Italy governs her new teutonic citizens." *The Outlook* 22 February 1922: 298-301.

- —. "II- The Italian lock-in. Labor's excursion into politics." *The Outlook* 10 November 1920: 458-459.

- —. "Rifling the Eagle's Nest." *The Outlook* 5 December 1923: 586-589.

- —. "The New Mediterranean." *The North American Review* November 1922: 592-604.

- Šistek, František. *Naša braća na Jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830-2006*. Cetinje-Podgorica: Matica Crnogorska, 2009.

- "Theodore Roosevelt joins The Outlook." n.d. *Theodore Roosevelt Brithplace National Historic Site*. Ed. Theodore Roosevelt Digital Library. 2020.

<<https://www.theodorerooseveltcenter.org/Research/Digital-Library/Record?libID=o283073>>.

- Tomasi, F. Lydio. "Sources Available at the Center for Migration Studies of New York." *Emigrazione italiana 1870-1970*. Roma: Ministero per i beni e le attività culturali, 2002. 978-1034.

- Treadway, John DL. "Anglo-American Diplomacy and the Montenegrin Question, 1914-1921 ." 1991. *Wilson Center*. 10 March 2021. <<https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/OP%2026.pdf>>.

- Vacaresco, Hélène . "The Prince of Montenegro." *The Outlook* (1905): 312-313.

- Vujović, Dimitrije. *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*. Titograd: Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore, 1962.

- Whitney, Warren. *Montenegro: the crime of the peace conference*. New York: Brentano's, 1922.

- Živojinović, Dragoljub. "Misija Salisa i Majlsa u Crnoj Gori 1919. godine." Živojinović, Dragoljub. *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*. Beograd: Vojna knjiga, 1996. 361-409.

CRNOGORSKI INOVATORI U AMERICI POČETKOM 20. STOLJEĆA

Ivo Mišur

Although the Principality of Montenegro joined the international unions for the protection of intellectual property at the end of the 19th century, Montenegrin state legislation lagged behind European legislation. At that time, invention protection was only possible by a prince/king decree. This is the reason why the first Montenegrin inventions protected in accordance with the Paris Convention were those created abroad. The paper will briefly present several of the earliest patents created in the USA, the creators of which were Montenegrins. Since last year, Montenegro has been a member of the European Patent Organization, and Montenegrin laws in this area are fully in line with the rest of the continent.

Intelektualno vlasništvo ili intelektualna svojina ima važnu ulogu u suvremenom društvu i njegovu napretku. Riječ je o skupnom nazivu za subjektivna prava na intelektualnim tvorevina ma kao nematerijalnim dobrima i u svezi s njima. Intelektualno vlasništvo/svojina može se podijeliti na neindustrijsku, pod koju spada npr. autorsko pravo. Riječ je o pjesma ma i književnim djelima. Druga grana intelektualnog vlasništva/svojine je industrijsko vlasništvo koje obuhvaća patente, žigove (zaštitne znakove), industrijski dizajn, oznake zemljopisnog podrijetla i oznake izvornosti, te topografiju poluvodičkih proizvoda. Zaštita intelektualnog vlasništva je jedno od najharmoniziranijih pravnih područja. Zakoni o zaštiti intelektualnog

vlasništva u većini država svijeta slijede ista načela i razlikuju se samo u nijansama. Razlog su mnogobrojni međunarodni ugovori koji su na snazi, a čije je sklapanje počelo krajem 19. stoljeća. U ovom članku ćemo se fokusirati na patente. Riječ je o isključivom pravu kojim se štiti izum/pronalazak. Inovator tj. osoba koja je svojim intelektualnim radom došla do određenog izuma dobivanjem patenta štiti svoje pravo na izum tj. pravo na njegovo iskorištavanje.

Crna Gora i patenti

Patentno pravo je teritorijalno tj. vrijedi na području jedne države. Knjaževini Crnoj Gori je od 1878. godine na Berlinском kongresu bila priznata državnost te je još prije Pariške konvencije o zaštiti industrijskog vlasništva (1883) imala potpisane bilateralne ugovore o priznavanju prava industrijskog vlasništva s Velikom Britanijom, Francuskom i Italijom. Valja napomenuti da je Knjaževina Crna Gora je 1. VI 1893. pristupila zajednici država koje su potpisale Bernsku konvenciju za zaštitu književnih i umjetničkih djela. Crna Gora je međutim postala i prva država na svijetu koja je 1 IV 1893. godine poništila Bernsku konvenciju. Poslije nje su to učinile Liberija (1943), Haiti (1943), Indonezija (1960) i Sirija (1962). Razlog napuštanja je bio interes „slobodne prevodne književnost“. Istupanju su doprinijeli i visoki troškovi održavanja članstva.

Unatoč tome Crna Gora nije imala zakon o patentu. Knjaz je „doduše“ uz suglasnost Državnog savjeta garantirao zaštitu inovatorima koji su slali molbe. Ukoliko je izum bio nov i ako je mogao biti koristan za državu izdavao se specijalni edikt kojim je osiguravana zaštita. Trajanje zaštite utvrđivao je sam knjaz, procjenjujući od slučaja do slučaja. Zasada u historiografiji nisu obrađeni izumi/pronalasci koje je proglasima zaštitio knjaz Nikola. Svakako bi trebalo pristupiti istraživanju arhiva i pre-

zentaciji povijesti intelektualnog vlasništva crnogorskog naroda. Zasad je tek napravljen kratak pregled najranijih izuma koje su Crnogorci prijavili u razdoblju između dva svjetska rata pri Upravi za zaštitu industrijske svojine u Beogradu. Povijest patentne zaštite u Kraljevini SHS počinje s Uredom za industrijsku svojinu koji je osnovan 1920. godine u Beogradu. Unatoč tome što je Kraljevina Srbija bila jedna od četrnaest zemalja koje su prvu potpisale Parišku konvenciju 1883. godine, u ovoj zemlji se nije moglo patentom zaštititi vlastite izume. Pošto Srbija nije potpisala Vašingtonsku izmjenu Pariške konvencije 1910. godine, novostvorenoj Kraljevini SHS nije moglo biti priznato sukcesivno pravo, već je bilo potrebno da nanovo pristupi Pariškoj uniji što je i učinila 1921. godine. Prvi predsjednik Ureda za industrijsku svojinu bio je Janko Šuman, Slovenac koji je sedamnaest godina radio u austrougarskom patentnom uredu.

Tako se u registru spomenutog Ureda kao prvi međuratni crnogorski inovator spominje Miroslav Štumberger iz Đenovića u Boki kotorskoj, inače Slovenac, koji je 1925. godine zaštitio karburator (rasplinjač) bez plovka. Patent je priznat i upisan pod rednim brojem 4217. Štumberger je istom Uredu prijavio još nekoliko svojih izuma, te ih uspješno zaštitio. Spominju se još neki inovatori s područja Crne Gore koji su uspješno zaštitili svoje izume.

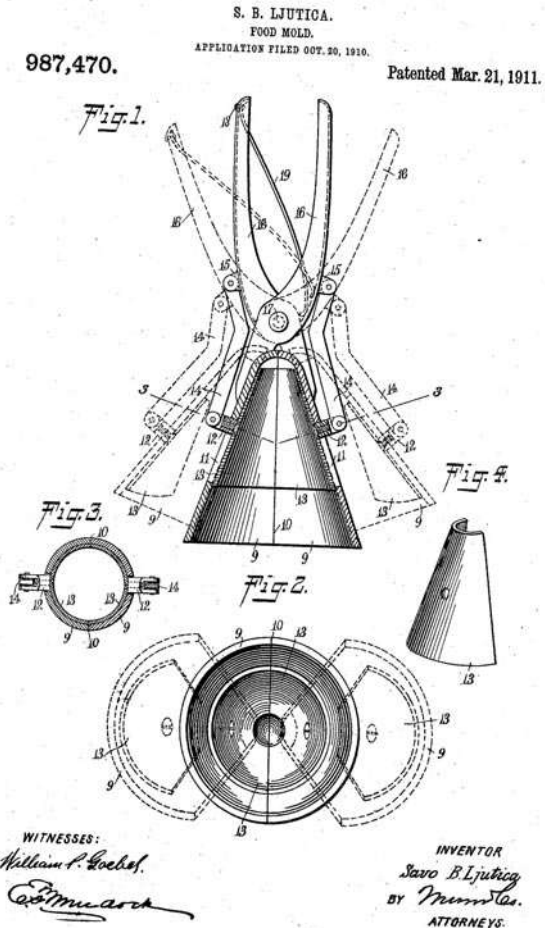
U istraživanju rane crnogorske povijesti patenata i patentne zaštite postoji velika opasnost da se previde patentni koje su Crnogorci i crnogorski državljani zaštitili u inozemstvu. Upravo su ovo prvi patentni koje su inovatori s područja Crne Gore zaštitili u skladu s Pariškom konvencijom, te će se u ovom članku ukratko prezentirati ovi izumi i njihovi tvorci.

Crnogorci u Americi i njihovi izumi / pronalasci

Krajem 19. stoljeća dolazi do masovnog iseljavanja Europljana u Sjedinjene Američke Države. Ova pošast nije mimoišla ni Crnu Goru. Iseljavanje je slabilo državu ne samo u ekonomskom, već i u vojnom i svakom drugom pogledu. Val emigracije krenuo je najprije iz primorskog dijela Crne Gore: Boke, Paštrovića, okoline Budve, zatim iz Crmnice, Katunske nahije, Gragova, Krivošija, Vilusa, da bi se za vrlo brzo Crnogorci počeli iseljavati i iz nikšićkog kraja, Bjelopavlića, Pive, Žabljaka, Morače. Iseljavanje je zahvatilo i cijeli sjeverni dio Crne Gore. Prema nekim podacima u SAD-u je pred Prvi svjetski rat živjelo preko 17.000 Crnogoraca. Većinom je bila riječ o mlađim muškarcima. Mnogima od njih se američki san vrlo brzo rasplinuo. U novom svijetu su radili teške, manualne poslove kako bi preživjeli. Upravo su životne poteškoće često glavna motivacija mnogim inovatorima koji su domišljali kako olakšati svakodnevnicu.

Savo Ljutica je prema svemu sudeći prvi crnogorski inovator koji je prijavio svoje izume Američkom patentnom uredu. Štoviše, prijave su bile uspješne, te je Ljutica za njih dobio patente. Savo Ljutica je u trenutku prijave izuma imao tek dvadeset šest godina. U njegovom regrutacijskom kartonu američke vojske iz vremena Prvog svjetskog rata upisano je da je rođen 26. 11. 1885. godine. Po zanimanju je bio kuhar i radio je u jednom tamošnjem hotelu. Prijavu svog prvog patenta je napravio 20. X 1910. godine. Bila je riječ o kalupu za hranu koji se sastoji od više dijelova kalupa koji imaju proreze okomito postavljene u njima. Ljutica je do ovog otkrića došao tijekom rada na svom svakidašnjem poslu. Nakon ispitivanja od strane američkog patentnog ureda (Patent Office) izumu je priznata novost, inventivna razina i industrijska primjenjivost, te je

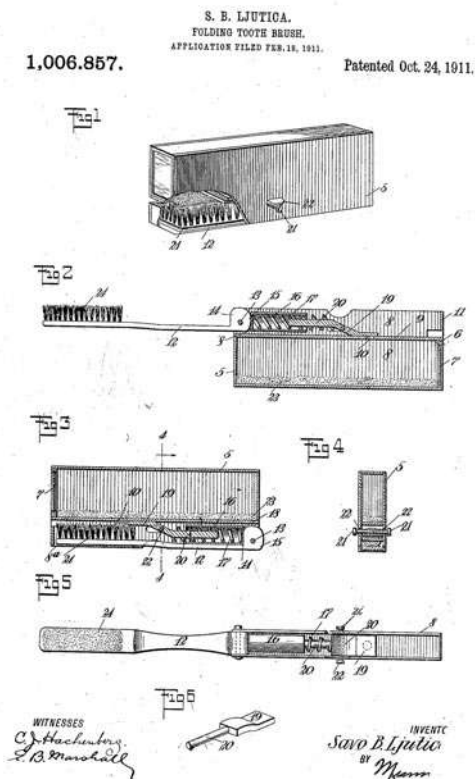
Ljutici kao izumitelju priznato isključivo pravo na korištenje izuma tj. patent. Priznato pravo je upisano u američki registar patenata pod brojem 987470.

Kalup za hranu - Patent br. US987470A

Inovator Savo Boškov Ljutica (Izvor: Espacenet)

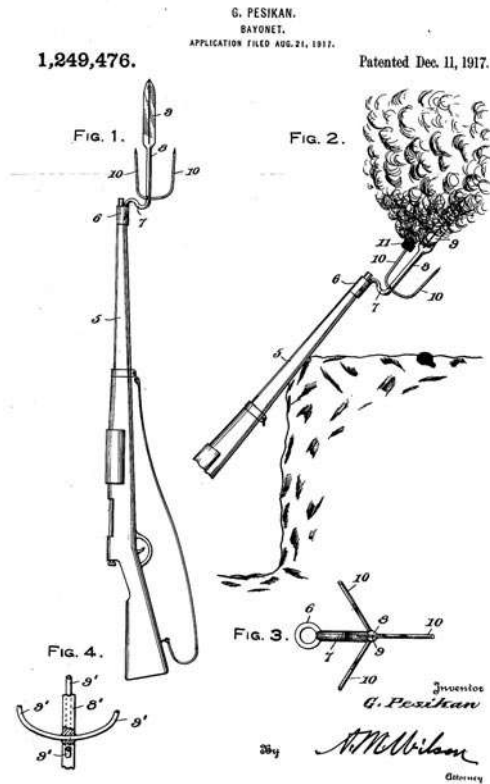
Njegov drugi izum bila je sklopiva četkica za zube koja se mogla spremiti u vlastitu kutijicu s kojom je bila spojena (Folding Toothbrush). Izum se odnosi na četkice za zube, a cilj mu je pružiti četkicu koja se može sklopiti i nositi u džepu, uređaj ima kutiju za držanje zuba u kojoj je „prašak“, kojem je dopušteno da dopre do četkice, te je zakrenut prema kutiji, kroz otvor u njoj. Prijavu za ovaj izum je ispunio 18. II 1911, a izum je nakon stroge procedure i pomnog ispitivanja patentnih ispiti-vača objavljen iste godine pod brojem 1006857. Ljutici je svje-dok na prijavi bio sunarodnjak Milo P. Rogenovich.

Sklopiva četkica za zube - Patent br. US1006857A

Inovator: Savo Boškov Ljutica (Izvor: Espacenet)

U jeku Prvog svjetskog rata, baš u godini kada su se SAD priključile borbama u Europi, Đorđe Pešikan (George Pesikan) osmislio je specijalnu bajunetu. Pešikan je živio u gradiću Ralpton, okrug Somerset u Pennsylvaniji. Primarni cilj ovog izuma je bajuneta koja se može na uobičajeni način pričvrstiti na pušku, i koja osim što funkcionira kao bajuneta, ima držač patrone koja proizvodi dim, pri čemu bajunet, ili puška na koju je pričvršćena bajuneta predstavlja sredstvo za stvaranje dima, omogućujući postavljanje puške ili bajuneta pričvršćenog na pušku u takav položaj da se stvori dimna zavjesa iza koje će vojnik

Bajuneta - Patent br. US1249476A

Inovator: Đorđe Pešikan (Izvor: Espacenet)

biti zaštićen, bilo da on kopa rov, ili se povlači pred neprijateljem, ovisno o slučaju. Izum je priznat i registriran pod brojem US1249476A. U suvremenom dobu ovakvi patenti koji bi mogli biti od interesa vojsci države u kojoj je izumljena najprije se šalju na razmatranje Ministarstvu obrane koje procjenjuje da li pustiti izum u daljnju patentnu proceduru ili zadržati izum za sebe kao vojnu tajnu.

Crnogorski iseljenik, Mirko Jaredić, je bio strastveni igrač biljara. O ovome nema zapisa, ali kako drukčije objasniti da je upravo Jaredić izmislio poboljšanje za vrhove štapova kojima se koristi u ovoj igri. Predmet ovog izuma je osigurati nova sredstva pomoću kojih se vrhovi mogu pravilno centrirati u odnosu na krajeve štapova pri čemu su navedeni vrhovi tako usidreni da se spriječi slučajno pomicanje istih tijekom upotrebe ili dok se tretiraju u oblikovanju prema željenoj konfiguraciji. Ono što je zanimljivo jest da se Jaredić poslije Prvog svjetskog rata smatrao i bilježio kao crnogorski državljanin, pa tako u prijavi patenta piše: „Neka se zna da ja, Mirko M. Jaredić, državljanin Crne Gore s boravištem u Chisholmu, okrugu St. Louis, Minnesota“ ... Prijava je ispunjena 2. III 1920. a patent je priznat 8. II 1921. Mirko Jaredić je umro 1950. godine u Minnesoti.

UNITED STATES PATENT OFFICE.

MIRKO M. YARIDICH, OF CHISHOLM, MINNESOTA.

CUE-TIP.

1,367,850.

Specification of Letters Patent.

Patented Feb. 8, 1921.

Application filed March 2, 1920. Serial No. 362,891.

To all whom it may concern:

Be it known that I, MIRKO M. YARIDICH, a citizen of Montenegro, and resident of Chisholm, in the county of St. Louis and State of Minnesota, have invented certain new and useful Improvements in Cue-Tips,

Fig. 5 is a perspective view of the tip.
Fig. 6 is an enlarged detail view of a fragment of the butt end of the cue.
Fig. 7 is a plan view of the butt end of the cue with the tip omitted.
Fig. 8 is a perspective view thereof.

Prijava Mirka Jaridića: *Neka se zna da ja, Mirko M. Jaridić, državljanin Crne Gore s boravištem u Chisholmu, okrugu St. Louis, Minnesota* ... (Izvor: Espacenet)

TO ALL WHOM IT MAY CONCERN:-

Be it known, that I, Mark Kosich, a subject of the King of Montenegro, and a resident of New York, in the County of New York, and State of New York, gentleman, have invented certain new and useful improvements in Permutation Locks, of which

Prijava Marka Kosića: *Neka se zna da ja, Marko Kosić, podanik kralja Crne Gore i stanovnik New Yorka u okrugu New York...* (Izvor: Espacenet)

Nešto politički izraženiji stav nalazi se u patentnoj prijavi Marka Kosića (Mark Kosich) koji nakon svog imena izražava naklonost kralju Nikoli, te navodi da je podanik crnogorskog kralja (*subject of the King of Montenegro*). Valja pripomenuti da je i ova prijava podnesena 1920. godine, dakle dvije godine nakon formiranja Kraljevstva SHS i gubitka crnogorske državne samostalnosti. Marko Kosić je rođen 15. X 1893. godine u Crnoj Gori. Otac mu se zvao Luka, a majka Jela. U Ameriku je doplovio 21. VII 1909. U novoj domovini se često koristio i imenom Mark Komek. Živio je u New Yorku. Kosić je izmislio permutacijsku bravu (Permutation Lock) za koju je zatražio i dobio patentnu zaštitu. Glavni cilj izuma je pružiti vrlo jednostavnu i jeftinu permutacijsku ili kombiniranu bravu koja će biti posebno dobro prilagođena za korištenje na sefovima i trezorima, iako je, naravno, primjenjiva i u druge svrhe. Daljnji cilj je osigurati bravu u kojoj je predviđena klizna ručka za rukovanje zasunom ili zasunima, i u kojoj se zaključavanje takvog zasuna ili zasunā postiže zaključavanjem navedene ručke pomoću sredstava za permutaciju koja su u njoj smještena. Broj ovog patenta je CA197054A.

Zaključak

U prošlosti je crnogorskim inovatorima bio otežan put do zaštite njihovih izuma/pronalazaka. Priznati patenti crnogorske dijaspore u Americi pokazuju da su Crnogorci bili domišljat narod koji je od davnina nastojao unaprijediti i poboljšati svakodnevni život raznim poboljšanjima. Suvremeni crnogorski inovatori imaju puno lakši put do pravne zaštite negoli njihovi preci, posebice uzevši u obzir recentna zbivanja. Naime, crnogorska skupština je izglasala Zakon o patentima 2015. godine na osnovu članka 95 točka 3 Ustava. Republika Crna Gora je 23. VI 2018. godine, formalno zatražila pristupanje Europskoj patentnoj organizaciji (European Patent Organization EPO). Upravni savjet ove organizacije je 10. X 2018. godine službeno pozvao Crnu Goru da pristupi Konvenciji o europskom patentu. Skupština Crne Gore je 29. XII 2021. godine donijela Zakon o potvrđivanju Konvencije o priznavanju europskih patenata (Konvencija o europskom patentu) od 5. X 1973. godine, sa izmjenama članka 63 Konvencije o evropskom patentu od 17. decembra 1991. godine i izmjenama od 29. novembra 2000. godine, kao i Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o patentima koji sadrži odredbe neophodne za efikasnu implementaciju Konvencije u Crnoj Gori. Crna Gora je tako od 1. X 2022. godine postala trideset deveta država članica Europske patentne organizacije, u skladu sa odredbama Konvencije o evropskom patentu. Crnogorskim inovatorima je na ovaj način omogućena brža i jednostavnija procedura za dobivanje patentne zaštite u europskim zemljama. Pridruživanjem Europskoj patentnoj organizaciji nastavlja se unapređivanje zaštite intelektualnog vlasništva/svojine u Crnoj Gori.

Izvor:

Espacenet; Digitalna baza podataka Europskog patentnog ureda;
<https://worldwide.espacenet.com/>

TERORIZAM NA PROSTORU SSSR-a

Marko Kusovac

Russia was an ideal ground for the development of terrorist operations, as evidenced by the number of terrorist acts that were mostly inspired by incendiary speeches and texts that called for anarchist rebellion and terrorist violence. The nihilistic reflections of numerous proponents of a completely different order found their fundamental foothold on the Russian soil and were the catalyst for the Russian Revolution and the establishment of dictatorship in the country.

Anarhizam i nastanak terorizma u carskoj Rusiji

Terorizam je veoma teško, možda i nemoguće shvatiti ako se ne prouči kontekst u kome se i način na koji se razvio. Terorizam postoji od kad postoje sukobi, ali se moderni terorizam u svijetu, pa i Rusiji razvio tokom XIX vijeka, usput mijenjajući oblike i ideologiju.

Do kraja 1850-ih radikalne demokrate podijelile su se na dvije struje. Militantni socijalisti odvojili su se od mirnijih socijalista i većina onih kojima je bilo stalo do mira nazvali su taj pokret

anarhističkim. Termin *anarhija* nije bio nov i vodi porijeklo iz grčkog jezika, u kome su grčki filozofi tako nazivali one „koji skidaju vlade“. U XIX vijeku ova riječ dobija novo značenje: anarhisti su na početku bili socijalisti i slagali su se sa idejama Karla Marksa.

Začetnik novog anarhizma bio je Francuz Pjer Žozef Prudon (1809–1865). Iako je na kraju zbog svojih političkih aktivnosti dospio u francuski zatvor, bio je nenasilan čovjek koji je sve svoje ideje želio sprovesti mirnim putem. On je tražio proširenje demokratije na sve klase, a demokratija je trebalo da se ostvari eliminacijom svojine i vlade. Njegova osnovna nesuglasica sa socijalistima, a kasnije i komunistima, je po pitanju uloge vlade. On smatra da je svaka vlada – zlo i da guši ljudsku slobodu, dok socijalisti smatraju da centralizovana vlada mora da postoji i da je nužno zlo. Prudon je, uprkos mnogim kontradiktornostima u svojim djelima uglavnom vjerovao da će razum i logika dovesti do mirnog raspadanja dotadašnjeg društva, tako da ga ne možemo direktno povezivati sa ideologijom terorizma kao što mnogi to čine.

Prudonovu ideju o logičnoj evoluciji nijesu slijedili svi njegovi učenici; izvjestan broj među njima vjerovao je da se društvo mora nasilno uništiti. Njih su nazivali anarhističkim teroristima i oni su promijenili značenje riječi *anarhizam* u zapadnoj civilizaciji.¹

Među tim anarhistima bilo je nekoliko značajnih anarhista, kao što su Mihail Bakunjin, Sergej Nečajev, Peter Kropotkin i kasnije Nikolaj Morozov (glavni glasnogovornik Narodne volje – prve terorističke organizacije) koji su bili Rusi i djelovali na području carske Rusije ili su porijeklom sa tog područja. Anarhisti nijesu ograničili svoju djelatnost samo na Rusiju, ali njihove akcije su se najuspješnije organizovale i sprovodile u Rusiji prije revolucija 1905. i 1917-e. Oni su ipak ubili nekoliko visokih ruskih

¹ Džonatan R. Vajt *Terorizam* Alexandria Press, Beograd, 2004, str. 84.

službenika, pa i samog ruskog cara, pa se ideja takvog političkog djelovanja brzo prenosila na druge djelove svijeta.

Anarhizam je bio međunarodni pokret i anarhisti-teroristi izvršili su atentate na nekoliko lidera raznih zemalja. Zbog toga su neki protivnici anarhizma počeli da vjeruju da internacionalna anarhistička zavjera prijeti da sruši svjetski poredak. „Ovo se ne može uzeti kao sasvim tačno, zbog toga što su anarhisti bili ujedinjeni samo duhovno“, kaže Džonatan Vajt u svojoj knjizi o terorizmu. On, nadalje, tvrdi da bi međunarodna anarhistička organizacija bila kontradiktornost, jer su oni po prirodi stvari protiv velikih organizacija.²

Mihail Bakunjin – Terorizam je rođen kao dijete ekstremne ljevice. Ruski anarhista Mihail Bakunjin je po profesoru Simeunoviću zapravo idejni otac terorizma. Iako Bakunjinu terorizam kao teorijska kategorija nikada nije bio u centru učenja, njegovi zapaljivi govori i tekstovi često su pozivali ne samo na anarhistički bunt već i na terorističko nasilje. Nasilje je za njega nužan instrument za ostvarivanje svake radikalne promjene, pogotovu revolucije.

Sa Bakunjinom, Nečajevim i nizom drugih anarhističkih i nihilistički orijentisanih mislilaca terorizam će najzad dobiti svoje javne zagovornike, a s njihovim djelima svoje rodno duhovno tle. Iz teorije nasilja, uništavanja i ništavila koju su oni stvorili i iz potom stvorene anarhističke ideologije nastaje praksa istinskog terorizma.

Nastanak prvih terorističkih organizacija u Rusiji

Mnogima izgleda paradoksalno da je prva prava teroristička organizacija na svijetu, zvana „Narodna volja“, nastala u Rusiji 1878. godine upravo u vrijeme vladavine najprogresivnijeg

² Isto, str. 85.

ruskog cara Aleksandra II Romanova. Međutim, sloboda govora i okupljanja koje je on omogućio stanovništvu Rusije su logično donijela sa sobom i slobodu ekstremnog djelovanja u politici. Na desetine radikalnih grupa uglavnom anarhističke provinijencije (duhovnog porijekla) je umjesto tajno, sada javno propovijedalo svoje ideje, javno okupljalo istomišljenike, pa čak i javno težilo vršenju nasilja zarad ostvarenja svojih političkih ciljeva. Čovjek koji je oslobodio ropstva kmetove 1851. godine, dvije godine prije nego što je to učinio Linkoln u SAD, jedini car na svijetu koji je težio da svoju vlast podjeli sa parlamentom, ubijen je 1. marta 1881. godine od pripadnika „Narodne volje“, poslije čak sedam neuspjelih pokušaja te organizacije da ga ubije.

Ova tendencija da demokratizovanje režima ujedno dovodi i do porasta ispoljavanja ekstremizma, pa i terorizma ostala je trajno obilježje uslova u kojima nastaje i odražava se terorizam. Prema novijim istraživanjima mogućnost za nastanak i djelovanje terorističkih organizacija u nekoj državi je tri i po puta veća ukoliko je država demokratska, odnosno takva mogućnost je tri i po puta manja ukoliko je na vlasti autoritarni režim.³ Osim toga i obim ispoljavanja i stepen mogućnosti djelovanja i postizanja povoljnih rezultata po teroriste su takođe bitno determinisani oblikom političkog uređenja i stavom izvršne vlasti prema terorizmu što će pokazati i ruski, kao prvi istorijski primjer.

Teroristi-čistunci, kako pripadnike „Narodne volje“ naziva profesor Dimitrijević, suočili su se sa obrnutom činjenicom da se promjena, koju oni žele, ne može ostvariti zamjenom ličnosti jer podrazumijeva promjenu sistema i ustanova klasne vladavine.⁴

³ Dragan Simeunović, *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 116–117.

⁴ Vojin Dimitrijević, *Terorizam*, Radnička štampa, Beograd, 1982, str. 31.

Nakon dolaska na vlast po ubistvu cara Aleksandra II, njegov sin Aleksandar III Romanov je osvetio oca tako što je objesio ne samo sve članove Narodne volje, već i njihove simpatizere, ukupno njih nekoliko stotina. Sofija Perovskaja, član rukovodstva Narodne volje, koja je lično uzela učešće u atentatu (što danas terorističke vođe obično ne rade), takođe je obješena iako je bila kćerka mezimica generala i gradonačelnika Petrograda.

Narodna volja je prestala da postoji 1883. godine. Šest godina kasnije nova generacija terorista-nastavljača djela Narodne volje je pokušala i atentat na Aleksandra III, ali bezuspješno. Car ih je uhapsio i dao objesiti, a među obješenim vođama je bio i Aleksandar Uljanov, Lenjinov stariji brat. Iz bratovljeve sudbine Lenjin je očigledno izvukao dosta pouka, između ostalog svakako i tu da se terorizam ne isplati i da ne donosi rezultate na planu osvajanja vlasti jer nema javnu podršku masa. Otuda je njegov pokušaj rušenja i preuzimanja vlasti bio konceptualno sasvim drugačiji iako je takođe počivao na nasilju.

Narodna volja je bila bez sumnje ljevičarski orijentisana organizacija. Njen najvažniji politički zahtjev je bio usmjeren ka postizanju socijalne pravde i jednakosti. Težili su podjeli zemlje seljacima, potpunoj slobodi štampe, radikalnom ograničenju vrhovne vlasti. U njihovom učenju je bilo dosta kontradiktornih stavova. Sa jedne strane imamo stav da „ni jedna kap nevine ljudske krvi ne smije da se prolije u ostvarenju ciljeva, ma koliko plemeniti oni bili“, a sa druge ima mnogo toga što ukazuje na njihovu riješenost da vrše ubistva pripadnika carske vlasti, pa i samog cara, što su uostalom i učinili.

Mora se, priznati da je formalno postojanje apsolutne monarhije u Rusiji davalo povoda za zablude da teroristički akt tj. atentat na neku znamenitu ličnost ili samog cara može promijeniti kompletan sistem vladavine. Te zablude su bile utoliko upadljivije tamo gdje je revolucionarima moralo da bude

sasvim jasno da treba da se bore protiv uređenja cijelog društva, koje dovodi ljude u neizdrživ socijalni i politički položaj, a ne protiv onih individua koje iz postojećih odnosa izvlače korist ili vladaju u ime dominantne klase.

Ovakav stav bio je dominantan za tzv. anarhistički terorizam, koji je dao boju talasu političkog nasilja na kraju XIX i početku XX vijeka i za koji mnogi vjeruju da postoji još i danas.⁵

Na primjeru ubistva koje je počinila Narodna volja potvrdila se ne samo opasna privlačnost anarhističke doktrine nego, bar po mišljenju mnogih sljedbenika te doktrine, i ispravnost teze o važnosti propagande djelom. Anarhizam je kao politička praksa dobio naglo na poletu, a sa njim i anarhističko nasilje. Od držanja anarhističkih konferencija u Londonu koje su se završavale burnim aplauzima Narodnoj volji zbog „ubistva tiranina“, pa sve do ubistva važnih ličnosti uračunavši i predsjednika SAD Viljema Mek Kinlija 1901. godine, anarhisti su iskazali svoju spremnost na slijed nasilja koga je svojim djelom prva propagirala Narodna volja. To što mnogi od njih poput ubice američkog predsjednika, mađarskog emigranta Leona Čolgoša, nijesu bili i formalno članovi neke anarhističke organizacije, nije umanjivalo njihovu vezu sa anarhizmom. Početak bitisanja terorizma u drugoj polovini 19. vijeka je doveo do toga da revolucionarni naboj krajem tog i početkom 20. vijeka dobije anarhističku boju.

Teror i terorizam u komunizmu

Ruski car Aleksandar III (koji je vladao između 1881. i 1894) okončao je sve pokušaje da se izvrši reforma u državi. Organizacija Narodna volja je eliminisana, a revolucionari su prešli u ilegalu. Car Nikolaj II (koji je vladao od 1894. do 1917. godine) naslijedio je Aleksandra III i već 1905. godine suočio se

⁵ Isto, str. 32.

sa prvom revolucijom, koja je došla ubrzo poslije poraza u ratu sa Japancima. Osim poraza u ratu, Rusiju su razarali ekonomski problemi i birokratska neefikasnost. Grupa nezaposlenih ljudi započela je demonstracije u Sankt Petersburgu, a pobunili su se i mornari iz Ruske mornarice. Pobuna je bila brutalno ugušena, ali je duh revolucije gorio ispod površine. Ruskim revolucionarima bila je potrebna samo još jedna nacionalna katastrofa da bi stvorili atmosferu pobjede. To se desilo 1914. godine kada je Rusija ušla u Prvi svjetski rat.

Do 1917. godine ruski narod se umorio od ekonomskih nedaća i od svog cara. Za razliku od pobune 1905. godine, ovog puta se i Ruska armija pridružila radnicima i formirana je nova vlada.

U samoj carskoj Rusiji su niz poraza u ratu, veliki gubici u ljudstvu, privredna kriza i osiromašenje, pad autoriteta vladajućih klasa i opšti kolaps sastava doveli do masovnih štrajkova (9. marta preko 200.000 štrajkača u Petrogradu) i stvaranja radničkih vijeća „sovjeta“ u martu 1917. (ili u februaru po starom, julijanskom kalendaru).

Car Nikolaj II abdicirao je 15. marta, i obrazovana je vlada kneza Georgija Ljvova pod glavnim uticajem liberalne stranke, kadeta (konstitucionalne demokrate). U zemlji su vladali nestabilnost, politička radikalizacija i previranje jer su različite društvene, nacionalne i političke struje konačno došle do slobode izražaja.

U julu, predsednik privremene vlade je smijenjen i na njegovo mjesto dolazi Aleksandar Kerenski, koji je bio napredniji od svog prethodnika, ali ne i dovoljno radikalno za boljševike. Vlada Kerenskog je obilježila to vrijeme a marksistički sovjeti u Petrogradu su proširili svoju organizaciju širom zemlje postavljajući lokalne sovjete. Kerenski je napravio fatalnu grešku time što je nastavio učešće Rusije u ratu, što je bilo izuzetno nepopularna politika među narodnim masama.

Lenjin se vratio u Rusiju iz egzila u Švajcarskoj, uz pomoć Njemačke koja se nadala da će sveopšte neslaganje primorati Rusiju da se povuče iz rata. Hiljade seljaka, radnika i vojnika je uzbuđeno dočekalo Lenjina na željezničkoj stanici. Poslije mnogih manevara iza scene, sovjeti su se domogli vlasti novembra 1917. godine, i otjerali Kerenskog i njegovu privremenu vladu u egzil, u događajima koji će postati poznati kao Oktobarska revolucija.

Oktobarska revolucija, takođe poznata kao Boljševička revolucija ili Novembarska revolucija, je bila druga faza Ruske revolucije 1917. godine (prva faza je bila Februarska revolucija). Oktobarsku revoluciju su predvodili Vladimir Lenjin i boljševici, zajedno sa menjševicima, lijevim socijalistima-revolucionarima i anarhistima. Ona je bila prva marksističko-komunistička revolucija u historiji.

Pobuna je planirana tako da preda vlast nad državom Drugom sveruskom kongresu sovjeta predstavnika radnika i vojnika koji je počeo 7. novembra.

Posljedica revolucije je Drugi kongres sovjeta koji je činilo 650 izabranih predstavnika, 390 njih su bili boljševici i oko 100 lijevih socijalista-revolucionara, koji su takođe podržavali zbacivanje Privremene vlade. Kada je objavljen pad Zimskog dvorca, Kongres je usvojio dekret o prelasku vlasti na Sovjet predstavnika radnika, vojnika i seljaka i tako ratifikovao revoluciju.

S obzirom da stvari nijesu išle po Lenjinovu planu i na ruku boljševicima koji nikako nijesu uspjeli osvojiti većinu, u decembru 1917. godine potpisuje se ukaz o utemeljenju tajne političke policije pod imenom „Čeka“ koja je dobila zadatak deportovati sve nepodobne u konc-logore, a prema potrebi ih i strijeljati. U zavisnosti od izvora, Čeka je ubila između 100 do 250 hiljada ljudi. Čeka je izvela i ubistvo carske porodice ubivši pri tome ne samo cara i caricu već i njihovu maloljetnu djecu. U

julu 1918. tokom terora koji su boljševici provodili nad pripadnicima carske vlasti u Moskvi je ubijeno 25 bivših carskih ministara i 765 pripadnika carskih jedinica, a ukaz o smaknuću potpisao je lično Lenjin.

Tada je nastao teror do tada neviđenih razmjera, a terorizam, posebno anarhistički, počeo je da slabi. Međutim, mnogi teroristi prevalili su tražeći opravdanja za svoje postupke, dug put od ekstremne ljevice do krajnje desnice. Gerasim Romanjenko, koji je nekada tvrdio da je sve što doprinosi oslobađajućoj revoluciji, pa i terorizam unaprijed moralno, završio je kao pripadnik carističke „Crne Stotine“, tajne reakcionarne organizacije, kojoj zvanični teror u Rusiji nije bio dovoljan pa se nudila da ga svojim ubistvima upotpunjava. Socijalrevolucionari se okreću protiv sojetske vlasti: da bi spriječili vršenje Brest-litovskog ugovora vrše atentat na njemačkog ambasadora u Moskvi a Fanja (Dora) Kaolan ranjava Lenjina.⁶

Kada je u jesen 1918. godine završen Prvi svjetski rat, Antanta je krenula u otvorenu intervenciju u Rusiji protiv boljševika. Kontrarevolucionara Aleksandra Kolčakova i njegovu vladu, Antanta je priznala kao vladu cijele Rusije. Kontrarevolucionari su se nazivali i „Bijeli“, bili heterogenog sastava u kojem su dominirali caristički ruski nacionalisti, ali su je činili i socijalistički antiboljševički revolucionari. Kontrarevolucija je u proljeće 1919. godine krenula na vojnički marš protiv Moskve i Lenjingrada, ali Antantino je vijeće u Parizu na Wilsonov nalog odlučilo da se Antanta vojnički ne angažuje u Rusiji, pa je tako brojno narasla Crvena armija, razbijala vojsku kontrarevolucije (Bijela garda) koja više nije imala podršku Antante.

Crvena armija i Čeka (tajna policija) sprovode teror kako bi uništili sve neprijatelje revolucije. Oni nijesu imali podršku svih

⁶ Karl Kaucki, Lav Trocki, *Terorizam i Komunizam*, Filip Višnjić, Beograd 1985, str. 116.

društvenih elemenata, pa su morali da sprovedu svoju vladavinu silom za vrijeme građanskog rata.

Tokom tog razdoblja, kao i neposredno poslije, došlo je do velikih razaranja i žrtava: masovna smrt od gladi, stradanje u bitkama i represalijama, teror i protivteror odnijeli su oko 9 miliona života.

Do proljeća 1920. godine sovjetska se vlast proširila na gotovo čitavu teritoriju nekadašnje države, uključujući i Ukrajinu. Izvan države ostale su jedino kavkaske države, za koje su se boljševici borili, kao i baltičke države koje su proglasile samostalnost.

U aprilu 1920. godine građanski rat je u Rusiji bio zasjenjen početkom rata protiv Poljske i njene velike nacionalističke i imperijalističke politike. Poljaci su izvršili invaziju na Rusiju pod prividom pomoći ukrajinskim nacionalistima, ali sa stvarnom namjerom da Ukrajinu pripoje Poljskoj. Nakon tih prvih uspjeha Poljaka, Crvena armija je prodrla do Varšave, ali Poljacima je pošlo za rukom da uz pomoć Francuza pobijede sovjetske trupe, pa je tako granica pomaknuta daleko na istok prema Rusiji. Rusi su bili primorani, 1921. godine, ugovorom sklopljenim u Rigi, ostaviti 6 miliona Ukrajinaca i Bjelorusa u poljskim rukama. Neuspjeh Crvene armije u Poljskoj ugasio je svaku nadu da će doći do evropske revolucije i prouzrokovao nagli pad međunarodnog prestiža boljševizma.

U prvim godinama nakon revolucije, u razdoblju tzv. Ratnog komunizma, nasilnog ideologizovanog ekonomskog sistema koji se svodio na terorističku rekviziciju žita i hrane, organizaciju socijalističke privrede kao potpuno centralizovanog sistema bez tržišta i razmjene dobara. Taj „eksperiment“ doveo je do velike gladi (od 3 do 5 miliona mrtvih) i nasilja u eksploataciji seljaštva, te kolapsa društva. Najtragičniji aspekt privredne katastrofe bio je pad proizvodnje hrane. Komunisti su, naime, vidjeli seljačku klasu kao sitnu buržoaziju i, kao takvu, zaklete

neprijatelje industrijske radničke klase. Komunisti su tako najavili rat seljačkoj populaciji iz dvaju razloga: da izvuku hranu za gradove i Crvenu armiju, te da uspostave svoju vlast nad selom.

Ta ekonomska i društvena nevolja izazvala je u redovima boljševika tzv. Lijevu radničku opoziciju, koja je predlagala da ekonomske poslove industrije samostalno vode sindikati bez partijske birokratije koju je do tada u nju slala država. Početkom 1921. godine se zbog ekonomskih teškoća nezadovoljstvo dijela radnika i seljaka sve više povećavalo. Pojavljuje se anarhizam kao samostalna politička snaga kao i zahtjevi za ukidanjem jednopartijske diktature. Boljševička se vlast tome oduprla svim svojim snagama, pa i vojskom.

Lenjin i boljševici su preduzeli niz mjera za učvršćenje vlasti. Dio njih bio je pragmatične naravi, a nemali broj je vodio porijeklo iz ideološkoga okvira komunističkog pogleda na svijet. U Rusiji, boljševička partija je preimenovana u komunističku, pod imenom „Ruska komunistička partija (Boljševika)“, što je nedugo potom razultiralo oštrom terminološkom diferencijacijom između lenjinističkih „komunista“ i ostalih lijevih stranaka marksističke orijentacije.

Ruska revolucija koristila je terorizam na novi način, način na koji su ljudi posmatrali terorizam u XX vijeku. Lenjin i njegov saborac Lav Trockij smatrali su da terorizam treba koristiti kao oruđe za rušenje srednje klase, ili buržuja i vlada. Kada su došli na vlast, počeli su da se zalažu za upotrebu terorizma u kontrolisanju unutrašnjih neprijatelja i u borbi na međunarodnom planu. Lenjin i Trockij nadali su se da će prijetnjom da će „izvoziti“ terorizam van zemlje, držati na distanci svoje neprijatelje, a iznad svih zapadnu Evropu i Sjedinjene države.

Postoje dva razloga zbog kojih je vrlo važno shvatiti vezu između Ruske revolucije i terorizma. Prvo, prijetnjom da će izvoziti terorizam van granica Rusije, Lenjin i Trockij su u

umove mnogih ljudi na Zapadu unijeli strah od komunističke revolucije. Za neke od njih terorizam i komunizam postali su sinonimi. Iako Rusi, a kasnije Sovjeti, nikada nijesu bili mnogo uspješni u nastojanju da prenesu pobunu na druge zemlje, lideri zapadnih zemalja počeli su da se pribojavaju da se svaki čas može desiti da komunistički teroristi obore demokratske vlade. Uprkos činjenici da su Lenjin i njegov nasljednik Josif Staljin (koji je vladao od 1922. do 1953. godine) bili najuspješniji u sprovođenju terora – ubijanju svog sopstvenog naroda, strah od komunističke pobune trajao je većim dijelom XX vijeka.

Ruska revolucija nije bila začetnik terorizma u XX vijeku, kako se obično misli kaže Vajt. On misli da je moderni terorizam mnogo komplikovaniji i ne može se pripisati samo jednom demonu.

Drugi razlog što se Ruska revolucija uzima kao uzročnik terorizma, je što još od 1917. godine pa sve do danas, Lenjinova pobjeda i djela koja je kasnije napisao, teroristima služe kao inspiracija. Mnogi teroristi kopali su po djelima Lenjina i Trockog, kao i nekih drugih ruskih revolucionara, da bi formulisali teorije, taktiku i ideologiju.

SVETILIŠTA GDJE MRTVI ŽIVIMA OČI OTVARAJU (I)

Velizar Radonjić

This is a reminder of some of the monuments erected to celebrate the victory of life over death and to remind us of those who earned them by their sacrifice and their work. This is a story about shrines where the dead open the eyes of the living, where the dead speak and only the stones are silent.

Crna Gora je uvijek imala višak istorije. Iz pijeteta prema onima koji su je stvarali, dio nje je ovjekovječen spomenicima, podignutim najvažnijim događajima iz njene novije istorije i najvažnijim ličnostima koji su je određivali. Podignuti kao spomenici ljudima i vremenu koja su prošla. Namijenjeni generacijama i vremenu što će tek doći. Kao simbol sjećanja i poštovanja prema onima u čiju čast su podignuti, predstavljaju simbol njihovog i našeg dostojanstva. Simbol pobjede života nad smrću.

„...Spomenik nosi jednu jaku ideju bratstva, vrlo snažnu ideju bratstva... nosi je u samom razlogu građenja i načinu građenja...“, kazala je svojevremeno arhitektica Svetlana Kana Radević, autor Spomen parka na Barutani blizu Podgorice dodajući: „...Spomenik doprinosi nekom budućem sistemu vrijednosti, nekim budućim generacijama i time postaje naš testament... Bez obzira na likovnu vrijednost, na umjetničku vrijednost jednog spomenika, smatram da nikada nije dovoljan, da nikada ne odgovara lje-

poti čina smrti za slobodu. Isto tako smatram da ni jedno umjetničko djelo nije dostojno nečijeg života...“¹

Crna Gora je tokom hiljadugodišnje istorije, bila jedno veliko stratište, jedno veliko „grdno sudilište“ i svaka njena stopa zalivena je krvlju njenih rodoljuba. Da bi njihova žrtva ostala upamćena, Crna Gora je puna spomen obilježja: spomen parkova, spomenika, spomen kosturnica, spomen ploča... Tuđemili, Vučji do, Martinići, Krusi, Lovćen, Orlov krš, Grahovac, Breza, Gorica, Lazine, Nikšić, Stražica, Grahovo, Bobovo, Vuksanlekići, Lovćenska Vila, Knjaževac, Bijela Gora, Jasikovac, Bezmetković, Ljutotuk... nema pouzdanih podataka koliko ih je ukupno u Crnoj Gori. Po nekim podacima, ima više od 2.500 spomen obilježja koji podsjećaju na događaje i ličnosti iz Drugog svjetskog rata.

Devetnaesti i dvadeseti vijek obilježili su Crnu Goru veljim i velikim ratovima za slobodu, velikim bitkama, slavnim pobjedama i velikim pogibijama. Slavne pobjede i velike pogibije istu primjerene spomenike i svjedočanstva o bitkama i pobjednicima, istu poruke budućim generacijama i vremenu što će doći. Ovo je podsjećanje na neke od spomenika podignutih ljudima i vremenu, da slave pobjedu života nad smrću i podsjećaju na one koji su ih svojom žrtvom i svojim djelom zaslužili. Ovo je priča o svetišlima gdje mrtvi živima otvaraju oči, gdje mrtvi govore, a čuti samo kamenje.

Simbol crnogorske slobode i dostojanstva

Ova priča o spomenicima počinje od najvećeg koji je podignut u Crnoj Gori, a u slavu najvećega kojeg je Crna Gora imala – od Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Priča o izgradnji Mauzoleja

¹ TV Arhiv: *Život jedini čovjeka ...Svetlana Kana Radević*, Proizvodnja TV Titograd 1980. godine, Scenarista Vasko Ivanović, Reditelj Branislav Mićunović.

je priča o borbi za slobodu, samobitnosti i dostojanstvu Crne Gore i Crnogoraca koja ni danas ne prestaje jer je Mauzolej više od spomenika. Mauzolej je, zapravo, simbol crnogorske slobode i dostojanstva.

Petar II Petrović Njegoš, odnosno Rade Tomov, pjesnik, vladika i gospodar Crne Gore,² podigao je 1841. godine na Jezerskom vrhu kapelu posvećenu njegovom stricu vladici Petru I Petroviću. Po nekim izvorima kapelu je namijenio za mjesto svog posljednjeg počivališta. Prema dostupnim izvorima nema pouzdanih podataka da je planirao da bude sahranjen u njoj.³ Njegoš je umro 10. oktobra 1851. godine po gregorijanskom kalendaru. Spletom okolnosti njegovi zemni ostaci preneseni su i položeni u kapelu, tek 27. avgusta 1855. godine.

Krajem 1915. i početkom 1916. godine, prilikom granatiranja Lovćena, od strane austrougarske vojske, kapela je najvećim dijelom porušena. Guverner okupirane Crne Gore Viktor Veber von Vebanau, naredio je da se Njegoševi ostaci ekshumiraju i

² Petar II Petrović Njegoš, rođen 13. novembra 1813. godine na Njegušima. Njegovo svjetovno ime je Rade Tomov Petrović. Nakon smrti njegovog strica vladike Petra I Petrovića (18. oktobra 1930. godine) i ako je imao samo 17 godina proglašen je za „namjesnika mitropolita crnogorskog“. Dva dana kasnije se zakaluderio, uzeo ime Petar II i preuzeo episkopsku upravu nad Crnom Gorom. Umro je 10. novembra 1851. godine. Kulturnoj baštini Crne Gore ostavio je nasljeđe koje pripada najvrednijim djelima svjetske književnosti: *Gorski vijenac*, *Luča mikrokozma*, *Lažni car Šćepan Mali*...

³ František Šistek, Njegoševa grobnica na Lovćenu, *Matica*, jesen/zima 2012, Matica crnogorska, Podgorica, str. 111; L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 15. „Kad umrem kopaite me na Lovćen kod nove crkve“, izjavio je navodno Njegoš prema pismu koje je jedan od pristunih uputio tvorcu novodobnog srpskog jezika Vuku Karadžiću. Formulacija „kod crkve“ umjesto „u crkvi“ u kojoj je na kraju sahranjen, dodatno potvrđuje pretpostavku, da Njegoš zaista nije gradio crkvu namjenski kao svoju grobnicu i da je za mjesto svog posljednjeg prebivališta planinski vrh izabrao neposredno pred smrt.

pohrane u Cetinjskom manastiru. Uprkos protivljenju crkvenih velikodostojnika i lokalnog stanovništva to je učinjeno u noći između 12. i 13. avgusta 1916. godine.⁴ Time je austrougarska vlast htjela da iz kolektivnog sjećanja crnogorskog naroda istisne Njegoša kao simbola crnogorske nezavisnosti i slobode. Namjeravali su da na istom mjestu podignu novi spomenik koji će biti simbol njihove pobjede i njihove moći. Raspisan je konkurs na kojem je pobijedio dubrovački slikar Marko Rašica. Predložio je „...nekoliko metara visoku figuru ‘genija’ sa šljecom, lovorovim vijencem i mačem, na kojem su trebali biti isklesani inicijali Franje Josifa I .. i datum 11. januar 1916. godine, kad je Lovćen pao u ruke careve armije.“⁵ Srećom pa ova ideja nikada nije realizovana.

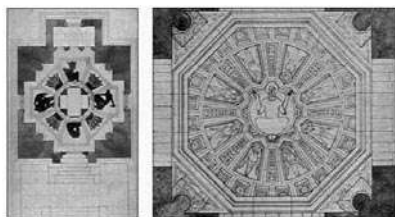
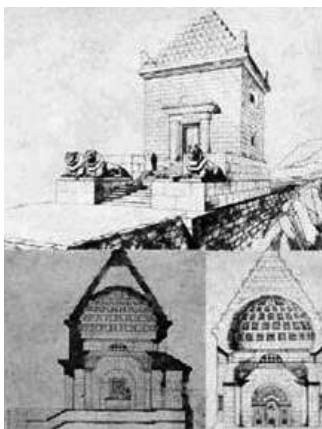
Nedugo nakon Prvog svjetskog rata i nestanka Crne Gore sa političke mape Evrope, vlast Kraljevine Jugoslavije, već 1924. godine, pokreće inicijativu da se ostaci kapele poruše, a na njenom mjestu podigne mauzolej. Zatražili su od Ivana Meštrovića, autora beogradskog Pobjednika, da napravi idejni projekat. Meštrović je, po uzoru na Mauzolovu grobnicu, napravio prve skice mauzoleja i prezentirao ih u njujorškom Brooklin muzeju.

„Zamišljao sam ga tada na Lovćenu, u formi jednog hrama s Njegoševom figurom u nutrinji zdanja. Mjesto je bilo ono isto gdje je jedna kapelica Njegošu u spomen...“ tumačio je Meštrović svoju zamisao.⁶

⁴ Njegoševa grobnica na Lovćenu, *Matica*, jesen/zima 2012, *Matica crnogorska*, Podgorica, str. 112.

⁵ Isto, str. 113.

⁶ Isto, str. 123.

Projekat Njegoševog mauzoleja iz 1924. godine, rađen po uzoru na Mauzolovu grobnicu

Vlasti su, zbog navodne nestašice novca, odustale od izgradnje mauzoleja, porušile staru i dijelom oštećenu kapelicu i na njenom mjestu napravile novu. Razlog je ipak bio u konceptu mauzoleja, sjećao se početkom pedesetih godina Ivan Meštrović: „Ta je ideja propala jer da su se navodno protivili crkveni krugovi, jer da im nije izgledala dosta pravoslavna.“⁷ Na mjestu spartanski proste Njegoševe kapele, sagrađena je kapela nakindžurena vizantijskim ukrasima, koja je samo po izgledu bila slična onoj prethodnoj. Tako je Njegoš, 21. septembra 1925. godine, iz kripe Cetinskog manastira još jednom prenesen na Lovćen. Isto kao 1916. godine i ovog puta su politički interesi opredjeljivali izgled i mjesto Njegoševog vječnog počinka.

Kraj Drugog svjetskog rata Crna Gora je dočekala kao ravnopravna federalna jedinica nove države. Mogla je sama da odlučuje o svim pitanjima od značaja za Crnu Goru i Crnogorce. Tako je na red došlo i pitanje podizanja spomen obilježja dovoljno primjerenog veličini jednog Njegoša, a sama ideja da se gradi mauzolej javila se sasvim slučajno kao splet niza okolnosti.

⁷ Isto, str. 124.

Tokom 1951. godine organizovan je niz manifestacija obilježavanja stogodišnjice Njegoševe smrti. Crnogorske vlasti su planirale da se tim povodom, na Cetinju, podigne Njegošev spomenik, pa je raspisan konkurs za njegovo idejno rješenje. Svjesni da u godini jubileja nema dovoljno vremena za ostvarivanje ove ideje, ocijenjeno je i da konkursna rješenja za izradu spomenika nijesu zadovoljila tražene kriterijume reprezentativnosti. To je bio povod da se jugoslovenski ambasador u SAD-u, Crnogorac, Vladimir Popović, u ime crnogorske vlade obrati Ivanu Meštroviću, koji je tamo živio u emigraciji.

Omaž pjesniku i narodu koji ga je rodio

Meštrović je prihvatio ponudu crnogorske vlade za izradu Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, tim prije što je i vlast željela distancu od bilo kave sličnosti sa prethodnim monarhističim velikosrpskim režimom i uticajem pravoslavne crkve i njihove religiozne simbolike. Sa apolitičnom i sekularnom koncepcijom budućeg mauzoleja složio se i sam Meštrović u pismu od 8. juna 1952. godine: „Nije meni ni onda, kao ni sada, lebdio pred očima vladika Rade, ni vladalac Crne Gore, već pjesnik Njegoš, koji je svojim intelektom i pjesničkim darom sakupio i dao umjetničku formu vijencu filozofije i duhovnosti naroda Crne Gore.“⁸

Vlada je prihvatila Meštrovićevu koncepciju i iste godine donijela odluku o podizanju mauzoleja na Lovćenu. Odlučeno je da mauzolej bude završen do 1963. godine kada se obilježavala 150. godišnjica Njegoševog rođenja. Meštrović je, za tehnički dio projekta, angažovao svog prijatelja, arhitektu i konzervatora Harolda Bilinića. Izradu karijatida i Njegoševe figure sa orlom povjerio je svom prijatelju i učeniku vajaru Andriji

⁸ Isto, str. 124.

Krstuloviću. U vezi naknade za svoj rad Meštrović predsjedniku vlade Blažu Jovanoviću piše: „Honorara ne bih tražio nikakva osim kriške sira ili pleće od ovna. Taj moj posao bi bio, kako Francuzi kažu ‘hommage’ pjesniku i narodu koji ga je rodio.“ Tako je, zapravo nastalo djelo velikog vajara – posvećeno velikom pjesniku, istovremeno uzajamni dar njih obojice pokoljenjima. Ivan Meštrović je umro u emigraciji 16. januara 1962. godine. Do tada su već bili završeni mermerni ukrasi, karijatide i monumentalna Njegoševa figura. Zbog nepristupačnog terena kasnili su radovi na izgradnji pristupnog puta i konstrukciji mauzoleja. Kašnjenje i poskupljenje ovih radova i Meštrovićeva smrt bili su povod da se izgradnja mauzoleja odloži na neodređeno vrijeme.

Odluka o izgradnji mauzoleja podijelila je crnogorsku javnost na pristalice i protivnike njegove izgradnje. Produbile su se i neke ranije podjele po nacionalnim šavovima čemu je zdušno doprinosila Srpska pravoslavna crkva i njena mitropolija u Crnoj Gori. Na njenu stranu su stali i brojni političari, kulturni i javni radnici – neko iz nedovoljnog poznavanja suštine spora i ukupne hronologije svih dešavanja u vezi sa kapelom na Lovćenu, a neko i sa namjerom da povрати uticaj Srpske pravoslavne crkve na donošenje odluka u Crnoj Gori. Nije naodmet podsjetiti da je Njegoš bio posljednji crnogorski vladika koji je uz to bio i gospodar Crne Gore. Njegov nasljednik Danilo Petrović razdvojio je crkvenu i svjetovnu vlast. Crna Gora je proglašena za knjaževinu, a Danilo Petrović za knjaza. Pravoslavna crkva u Crnoj Gori se nikada nije pomirila sa gubitkom svjetovne vlasti, čak ni danas nakon 170 godina. Tako je rasprava o izgradnji mauzoleja ponovo postala još jedna bitka za crnogorsku samobitnost i dostojanstvo. Rasprave, optuživanja i sporenja su trajala punih dvadeset godina – od ideje za podizanje mauzoleja i prvih kontakata sa Meštrovićem, do konačne odluke. Odluku je na kraju, 11. novembra 1970. godine, potvrdio Ustavni sud Crne Gore

odbacujući žalbu Mitropolije crnogorsko primorske kao nelegitimnu. Dobijena je i politička podrška jugoslovenskih vlasti, političkog rukovodstva Srbije, Hrvatske... pa je izgradnja Mauzoleja mogla da počne.

Njegošev mauzolej na Lovćenu

Izgradnja mauzoleja je trajala od 1971. do 1974. godine. Na čelu odbora za izgradnju mauzoleja bio je crnogorski predsjednik Veljko Milatović. Članovi odbora bili su najviši crnogorski politički funkcioneri na republičkom i saveznom nivou: Veselin Đuranović, Svetozar Vukmanović Tempo, Peko Dapčević, Jovo Kapičić i drugi. U odboru su bili i najistaknutiji crnogorski i jugoslovenski intelektualci i umjetnici: Veljko Bulajić, Dušan Vukotić, Oskar Davičo, Branko Ćopić, Branislav Đurđev, Vladimir Dedijer, Ćamil Sijarić, Esad Mekuli, predsjednici akademija nauka i umjetnosti svih jugoslovenskih republika i pokrajina... Svečano otvaranje mauzoleja upriličeno je 28. jula 1974. godine.

Mauzolej je podignut na više od 1660 m nadmorske visine. Kapela, podignuta 1925. godine je, kamen po kamen, „demontirana“. Svaki kamen je posebno obilježen, popisan i transportovan na posebnu lokaciju na Ivanovim koritima.

Prilaz mauzoleju je ostvaren 125 m dugim tunelom pod nagibom od 34 stepena sa 461 stepenikom, koji je izgradilo OGP Titograd iz Titograda.

Objekat mauzoleja je dugačak 37,50, širok 10,76 a visok 15,40 metara. S obje strane ulaza u kapelu, koja predstavlja centralni dio građevine, nalaze se monumentalne karijatide – figure Crnogorki urađene od crnog Jablaničkog granita. U unutrašnjosti objekta ima šest bočnih i centralna niša koje su obložene bokeljskim i bračkim kamenom. Svod je prekriven mozaikom od 200 hiljada pozlaćenih pločica. U centralnoj niši je Njegoševa figura, kao centralna tačka mauzoleja, rad Ivana Meštrovića, napravljena od Jablaničkog granita, teška 28 tona.

Karijatide i Njegoševa figura⁹

Figura predstavlja Njegoša gdje sjedi na kamenu, prekrštenih nogu „preko golijeni“, sa otvorenom knjigom na krilu, onako kako ga je Meštrović zamislio: „Čita knjigu, misli o dobru i zlu, o sebi i Crnogorcima, o svijetu i životu, uči estetiku i poetiku.“ U kripti se nalazi sarkofag sa Njegoševim zemnim ostacima. Iza mauzoleja produžava kamena pista koja završava tradicionalnim kamenim crnogorskim gumnom. Sa gumna puca veličanstven pogled koji se seže do najvećeg dijela Crne Gore,

⁹ foto: <https://www.montenegro.travel/objekti/mauzolej-na-lovcenu>

dijela Albanije, Hrvatske i obala Italije. „Ko na brdo ak’ i malo stoji, više vidi no onaj pod brdom“¹⁰.

Osnovni tehnički podaci o Mauzoleju

Okretište: Veličina 22 kvadratna metra od kamene kocke. Nadmorska visina 1.574 metra.

Prilazna staza: Od okretišta do ulaska u tunel idu dva kraka stepenica. Lijevi i desni krak imaju po 36 stepenika. Stepeništa se spajaju u podest – odmaralište ispred tunela.

Tunel: Tunel je visok 5 metara a širok 3,5 metra. Izrađen je od betona u gornjem dijelu polukružnog oblika.

Ukupan broj *stepenika* od okretišta do izlaska na prilaznu stazu na Jezerskom vrhu iznosi 461.

Prilazna staza: Do terase ispred Mauzoleja dugačka je 70 metara.

Atrijum – predvorje: je podijeljeno u tri broda sa dva reda granitnih stubova. Stubovi (10 komada) su od Jablaničkog granita, visine 4,33 m, i svaki je težak 10 tona.

Karijatide: Dvije karijatide nalaze se ispred ulaza u kapelu, visoke su kao i stubovi, a težina im je 7,5 tona.

Na sredini atrijuma izgrađen je bunar za vodu zapremine 29 kubnih metara. Kruna za bunar je izgrađena iz jednog kamena težine 4 tone.

Njegoševa granitna figura: Ima dimenzije dužine 3,10 metara, širina 1,43, visina 3,74 metra. Teška je 28 tona.

Vidikovac (guvno): Dužina staze od Mauzoleja do vidikovca je 40 metara. Guvno je kružnog oblika prečnika 8,60 metara.

Rasvjeta: Na krovu Mauzoleja ugrađeno je 15 reflektora za spoljnu rasvjetu, a oko Mauzoleja po terenu 30 reflektora.

(*Pobjeda*, nedjelja 28. jul 1974. godine.)

¹⁰ P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*.

Sva istorija na jednoj poljani

Knjaževac je spomen park na ulazu u Andrijevicu ako dolazite iz pravca Mosta Bandovića. Predstavlja istorijsku kapiju Andrijevice, sveto mjesto na kome je ispisana sva istorija Gornjih Vasojevića. Podignut je u slavu onih koji su stvarali istoriju ovog dijela Crne Gore.

Najprije je podignuta crkva Svetog Arhangela Mihaila, zaštitnika Vasojevića. Sagrađena je 1887. godine povodom desete godišnjice velike bitke na Morači u kojoj su Vasojevići pod komandom Miljana Vukova, zajedno sa Moračanima, do nogu potukli višestruko brojniju vojsku Ali-paše Gusinjskog. Kamen temeljac postavio je lično knjaz Nikola Petrović i dao veliku novčanu pomoć za njenu izgradnju. Po njemu je Knjaževac i dobio ime. U želji da što prije sagrađe crkvu, Vasojevići su se obavezali da svako od njih na Knjaževac donese po jedan kamen za izgradnju.

Pola vijeka kasnije, na Knjaževcu je podignut spomenik borcima iz Gornjovasojevićke brigade, palim u Balkanskim i Prvom svjetskom ratu. Spomenik je šestougona piramida od crnog granita, visoka oko 7 m. Na njenom vrhu je

dvoglavi orao raširenih krila, sa krunom iznad glava, mačem i grančicom lovora u kandžama. Piramida je izrađena na Cetinju od jednog komada granita. Od Cetinja do Andrijevice dopremljena je na rukama uz Kuče i preko Komova. Spomenik je

otkriven 1931. godine. Otkrio ga je znameniti vasojevički prvak general Radomir Vešović uz sljedeće riječi: „Ja sam danas najsrećniji i najtužniji čovjek. Najsrećniji što ste mi ponovo dali čast i priznanje, a najtužniji što moga imena ovdje, među vama, nema.“

Spomen parkom dominira spomenik podignut u slavu 666 boraca andrijevičkog sreza poginulih u Drugom svjetskom ratu. Spomenik čini šest stubova od bijelog mermera, visokih 22 metra sa vječnom bakljom u sredini između njih. Spomenik je rad vajara Vojislava Vujisića, a podignut je 1967. godine.

Pored ovih spomenika podignuta su i druga spomen obilježja u slavu znamenitih Vasojevića ili kao podsjećanje na značajne događaje njihove novije istorije. Ispred crkve su postavljene spomen biste znamenitim vasojevičkim prvacima Mojsiji Zečeviću i Miljanu Vukovu. Nešto dalje, naspram spomenika palima u Drugom svjetskom ratu postavljene su biste petorice narodnih heroja: Branka Deletića, Danila Lekića, Bogdana Novovića, Dimitrija Zeka Vojvodića i Baja Jojića, kao i druga slična spomen obilježja.

Knjaževac nije jedina poljana na kojoj je ispisana sva istorija jednoga kraja. Poput Knjaževca i Spomen park na Barutani u Lješanskoj nahiji kod Podgorice i Jasikovac kod Berana svjedoče istoriju ovih krajeva kroz balkanske i dva svjetska rata. Futuristički dizajn i visoka umjetnička vrijednost dovela ih je u žižu svjetske umjetničke javnosti svrstavajući ih među četrdesetak spomenika sa područja jugoistočne Evrope, predstavljenih 2019. godine u Muzeju modernih umjetnosti (MOMA) u Njujorku.

Spomen park na Barutani, podignut je kao „Spomenik poginulim Lješnjanima u borbama za slobodu“. Autor spomenika je arhitektica Svetlana Kana Radević. Podignut je 1980. godine.

Spomen park na Barutani

Spomenički kompleks zauzima prostor površine 120 x 40 metara. Čini ga nekoliko tematskih cjelina koje simbolizuju istorijske događaje. Prva simbolizuje Balkanske ratove, na koje se nastavljaju tematske cjeline posvećene I i II svjetskom ratu. Na kraju se nalazi amfiteatar sa „scenom“ (pozornicom) – nekom vrstom crnogorskog gumna. Amfiteatar se sastoji od 180 valjkastih betonskih elemenata – uslovno nazvanih mjestima za sjedenje, koje se u simboličkom smislu mogu isčitavati i kao „glave“ poginulih. Naspram amfiteatra, postavljena je vertikalna betonska skulptura visoka 12 metara. Zavisno od percepcije posmatrača skulptura se doživljava kao „buktinja koja gori“ ili „kao apstrahovane forme ljudskih tijela koja streme istom cilju ili kao ruke/šake koje su grčevito skupljene u pesnicu...“¹¹

Spomen park na Jasikovcu kod Berana, podignut kao „Spomenik Slobodi“, predstavlja simbol svih slobodarskih borbi i stremljenja naroda cijelog Polimlja, počev od borbi sa Turcima 1862. godine, balkanskih i svjetskih ratova. Simbolike radi

¹¹ Stamatović Slavica, *WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/kulturna ruta*, EXPEDITIO, Podgorica 2019, str. 46–50.

Spomenik
Slobodi
na Jasikovcu

izgrađen je nedaleko od mjesta gdje su italijanski okupatori 17. jula 1941. godine strijeljali 9 rodoljuba iz beranskog kraja. Spomenik je rad arhitekta Bogdana Bogdanovića. Otkriven je 15. septembra 1977. godine.

Kompleks zahvata površinu 40 x 60 metara. Centralni dio kompozicije Spomenika Slobodi čini velika kamena kupa – „stožer“, visine 18 metara. „Oko kupe se nalaze, kao posebno odabrana četa vojnika“, četrdeset „filigranski obrađenih“ komada granita – sarkofaga, dimenzija 278/133/72cm¹². Na sarkofazima je naizmjenično riječima ili crtežom, (sa 10.000 riječi) ispisana priča događaja na koje spomenik podsjeća.

Vijenac slave za rodoljube

U paleti spomen obilježja crnogorskim rodoljubima posebno mjesto zauzimaju dva lovorova vijenca u slavu žrtava Prvog svjetskog rata. Djelo su najboljih crnogorskih vajara Rista Stijovića i Draga Đurovića.

Prvi je Lovćenska vila na Cetinju. Podignut u slavu crnogorskih dobrovoljaca koji su iz Sjedinjenih Američkih država krenuli da brane Crnu Goru od napada austrougarske vojske. Njihov brod je torpedovan u Medovskom zalivu. Pogunulo je više od 330 dobrovoljaca. Spomenik je otkriven 6. juna 1940. godine.

¹² Isto, str. 33.

Spomenik
Lovčenska vila

Lovčenska vila je rad vajara Rista Stijovića: figura žene, izlivena u bronzi – u desnoj ruci ispružen mač, a u lijevoj lovorov vijenac – vijenac slave kojim kruniše rodoljube i njihovu žrtvu. Stoji uspravno, na visokom četvrtastom mermernom stubu na čijim bočnim stranama bronzani reljefi predstavljaju sliku njihovog stradanja. Postavljena naspram Vlačke crkve, okrenuta prema Lovčenu po kojem je i dobila ime.

Drugi lovorov vijenac je u selu Vuksanlekić, u okolini Tuzi, na mjestu ozloglašenog logora koji je, 1917. godine, za vrijeme Prvog svjetskog rata osnovala austrijska vojska. Iz ovog logora je rijetko ko izašao živ. Zbog njegove surovosti Austrijanci ga nikada nijesu prijavili Međunarodnom crvenom krstu pa je zatočenim crnogorskim rodoljubima bila uskraćena bilo koja vrsta međunarodne pomoći.

Na mjestu nekadašnjeg logora, u kome je tokom Prvog svjetskog rata život izgubilo 2.500 logoraša, nalazi se spomen groblje na čijem kraju je podignuto centralno spomen obilježje – visoka figura djevojke, urađena u bronzi. Otkriven je 7. decembra 1974. godine. Poput Stijovićeve Lovčenske vile i ova

Spomenik u Vuksanlekićima

djevojka Draga Đurovića u Vuksanlekićima, u rukama drži lovorov vijenac slave za mučenike. Na postolju su ispisane riječi *Mučeništvo za slobodu – slavom vječno zahvalno potomstvo*. Spomenik u Vuksanlekićima je istovremeno i spomenik svim crnogorskim rodoljubima koji su tokom Prvog svjetskog rata svoje kosti ostavili u 68 austrougarskih logora od Vuksanlekića do Boldogasonja i Neđmeđera.

Kad je već riječ o Prvom svjetskom ratu, grijeh bi bio preskočiti heroje Mojковаčke bitke. Bila je to posljednja velika bitka i posljednja velika pobjeda Crnogorske vojske, prije kapitulacije Crne Gore. Bitka se odigrala 6. i 7. januara 1916. godine u okolini Mojkovca (Bojna njiva, Mjedeno gumno...). Crnogorska vojska je zaustavila mnogostruko brojniju i dobro naoružanu austrougarsku vojsku i time omogućila bezbjedno povlačenje Vojske Kraljevine Srbije preko Crne Gore i Albanije. Bila je to „pirova“ pobjeda. Pao je Lovčenski front, Crnogorska vlada je potpisala kapitulaciju, a u znak „zahvalnosti“ Srbija je

1918. godine, posredstvom Podgoričke skupštine, izglasala uki-
danje crnogorske države, detronizovala crnogorsku dinastiju, a
Crnu Goru bezuslovno pripojila sebi.

Spomenik junacima Mojковаčke bitke¹³

Spomenik herojima Mojковаčke bitke podignut je 1966. godine, povodom njene pedesete godišnjice. Spomenik je rad vajara Draga Đurovića i arhitekta Mirka Đukića. Na njemu je ispisan tekst: *Ginuli su za slobodu i bratstvo zato i danas žive 1915–1966.*

(nastaviće se)

¹³ <https://www.montenegro.travel/objekti/spomenik-poginulim-junacima-mojkovacke-bitke-kod-mosta-na-tari>

Literatura:

- Radonjić, Velizar, *Hronika graditeljstva u Crnoj Gori*, autorsko izdanje, Podgorica 2021. godine;
- Stamatović Slavica, *WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/kulturna ruta*, EXPEDITIO, Podgorica, 2019. godine;
- TV Arhiv, *Život jedini čovjeka ...Svetlana Kana Radević*, Produkcija TV Titograd 1980. godine, Scenarista Vasko Ivanović, Reditelj Branislav Mićunović;
- František Šistek, *Njegoševa grobnica na Lovćenu*, *Matica*, jesen/zima 2012, Matica crnogorska, Podgorica;
- Malbaša Predrag, *Spomenici Petru II Petroviću Njegošu*, *Matica*, jesen 2013, Matica crnogorska, Podgorica;
- Arhiv, *Opštinska skupština Cetinja, Njegošev mauzolej*, *Matica*, ljeto 2012, Matica crnogorska, Podgorica.

SPECIFIČNOST CRNOGORSKE NARODNE PJESME

Slobodan Jerkov

The Montenegrin folk song evolved in quite unfavourable historical circumstances. Seemingly very simple, it contains melodic nuances that are rarely heard nowadays and quarter-tones that occur in a cappella performance and fiddling. This kind of singing influenced the formation of the traditional specific musicality of the Montenegrins, which the peoples in the wider and narrower surroundings of Montenegro do not have.

Melopoetska struktura narodnih pjesama predstavlja jedinstvo melodije, riječi, pokreta i ritma, odnosno, melodija i poezija čine jedinstvenu cjelinu, pa tako i crnogorske narodne pjesme. Ovakvu, samo naizgled, jednostavnu muzičku formu možemo čuti u čitavoj Crnoj Gori; pjevaju se mnogobrojne ljubavne i epske pjesme, jednoglasne ili višeglasne, *a cappella* ili uz pratnju gusala. Sve su sačuvane zahvaljujući usmenom prenošenju, te ih i danas možemo čuti u originalnom ili djelimično izmijenjenom izvođenju iako se starost pojedinih napjeva procjenjuje na više vijekova. Nažalost, tokom minulih vijekova u Crnoj Gori je bilo ljudi koji su proživjeli čitav život, a da nijesu zapjevali, jer nije bilo prilika, što

dovoljno govori o prethodnom narodnom muzičkom stvaralaštvu kada se vodila stalna borba Crnogoraca za opstanak.

Tokom stvaranja narodnih pjesama koristi se princip ponavljanja melostihova, a dodavanjem refrena raznih vrsta nastaju osobene muzičke arhitektonske forme od dva, tri i više dijelova, različitih proporcija, simetrije i asimetrije. U odnosu na integralni tekst, pjevana pjesma može da ima izometričke melostihove, pa su i melodije izometrične nasuprot heterometričnim melostihovima kod kojih se integralnim stihovima ponavljaju neki članci ili im se priključi refren, pa se tako uveća broj slogova u okviru melostiha. Ritam pjevanih pjesama se usklađuje sa ritmom stiha i može biti slobodan (parlando) ili ritam pokreta (u igračkim pjesmama). Interesantno je da se u procesu stvaranja narodnih pjesama javio znatno veći broj tekstova od napjeva – melodija na koje se pjevaju. To nalazimo kod prelaza od starijih na mlađe naraštaje pjevača, iz jedne u drugu enklavu, iz sela u grad (i obratno) itd. Melodije crnogorskih narodnih pjesama, koje pripadaju starijoj seoskoj tradiciji, bile su isključivo u službi teksta; stvarana je tako da svojim izrazom podvuče bitne djelove teksta i istakne dramsku radnju. Veći broj etnomuzikologa je mišljenja da Crnogorce „ne interesuje“ melodijsko kretanje u napjevu već poruka teksta na šta su uvijek koncentrisani tokom slušanja, odnosno izvođenja pjesme. Djelimično skrivena je činjenica da su crnogorske narodne popjevke, u većini enklava, ispjevane u „netemperovanom sistemu“ što znači da se autor nije „pridržavao pravila“ koja su važila za komponovanje zapadnoevropskih pjesama. Tome treba dodati i da raznorodnost tipova narodnih pjesama ne treba da tražimo u Crnoj Gori iz jednostavnog razloga jer to nijesu dozvoljavali istorijski,

geografski, socijalni i drugi uslovi. Do polovine prošlog vijeka crnogorsko narodno muzičko stvaralaštvo nije pretrpjelo značajne izmjene tokom prethodnih vjekova. Opravdanje nalazimo u tradiciji koja nije dozvoljavala da se nešto mijenja ako ne postoji bitan razlog, a pogotovu kod pjesama koje nijesu (bitno) uticale na svakodnevni život ljudi. Međutim, neke su izmjene ipak postojale i to u tonovima koji često nijesu nigdje zabilježeni, te se zato i ne zna kakva je bila promjena. Dok su stari kazivači bili živi nešto od toga se moglo saznati; iako muzički neobrazovani tačno su znali gdje su nastupile izmjene i to su tumačili činjenicom da je taj pjevač/pjevačica „iz drugog sela“, ili da „ne zna pjesmu“, a ako je pjevač unio neki novitet po sopstvenom nahođenju, takva interpretacija je bila je odmah negativno ocijenjena i više se nije mogla čuti.

Iako već postoje radovi koji objašnjavaju specifičnost i složenost koju posjeduju stariji, a i noviji primjeri crnogorskog vokalnog narodnog stvaralaštva i dalje se mogu čuti ocjene da je riječ o stvaralaštvu koje ne zasluži posebnu posvećenost i detaljnu analizu s obzirom da je sve rečeno. Primjer za ovakvu tvrdnju nalazimo u etnomuzikološkim izdanjima o crnogorskim pjesamama u kojima ova tema nema adekvatnu obradu, već se svodi na nekoliko deskriptivnih rečenica. Logično je što poštovaoci crnogorskog muzičkog stvaralaštva postavljaju pitanje: da li je moguće da postoji nekoliko hiljada različitih pjesama koje su nastale na teritoriji Crne Gore? Čuđenje dostiže vrhunac kada dobiju pozitivan odgovor. Svuda u svijetu, pa i kod nas, muzika se stvarala milenijumima. Pitanje je, samo o kom se narodu radi, gdje živi, o kakvoj je kulturi riječ i mnogo drugih faktora koji utiču na stvaranje specifičnog muzičkog folklora. Počelo se od praistorijskog „krika“ da bi se nakon hiljada godina došlo do pjesme

karakteristične za svaki etnos u svijetu. Malo je poznato da se kroz muzičko stvaralaštvo jednog naroda razvijala i muzikalnost, što je veoma važno, jer je usmjeravala buduće stvaralaštvo u pravcu daljeg razvijanja muzikalnosti. Bitno je znati da se muzikalnost ostvaruje isključivo preko muzičkog instrumenta koji je, na ovom prostoru bio – gusle. Ovaj jednostavan kordofoni instrument porijeklom sa Dalekog istoka davno je donesen na geografski prostor današnje Crne Gore. Istina, prvo je stigao u Antičku Grčku, gdje se (takođe) zadržao, a potom dalje, sve do Crne Gore. Poznato je da tonovi koji se proizvode na ovom drevnom instrumentu nijesu u širokom dijapazonu, a to se može vidjeti i po statičnoj lijevoj ruci čiji prsti dodiruju (pritiskaju) strunu dok po njoj, desnom rukom, prevlači gudalom kako bi se dobio ton. Kao što je navedeno, ambitus koji tokom sviranja može da se dobije je mali, alji njihov broj nije smanjen, već je daleko veći. Poznato je da se na guslama, a i na svim kordofonim instrumentima, mogu dobiti četvrttonski odnosi, te se dobija više od „tri tona“. Ovaj podatak je odigrao veoma važnu ulogu u formiranju muzikalnosti kod Crnogoraca, jer su uz pomoć ovog instrumenta formirali veoma male tonske odnose. Tako su nastale veoma muzikalne crnogorske narodne pjesme u četvrttonskim visinama koje, nažalost, do prije pola vijeka niko nije precizno zapisivao. Neznanje melografa i folklorista koji su dolazili iz Evrope i susjednih zemalja, tokom proteklog vremena, nanijelo je nesagledivu štetu crnogorskom vokalnom narodnom stvaralaštvu, jer su na terenu zapisivali pjesme „pomoću sluha“ i pamćenja tonskih visina. U Evropi su bili rijetki teoretičari koji su znali za fenomen netemperovanog sistema, odnosno četvrttonske ljestvice. Tako je stvorena „karikaturalna slika“ o crnogorskoj narodnoj pjesmi koju

su profesionalni muzičari u Crnoj Gori, a i van njenih granica nazvali „pjesma na tri tona“. Tako zapisane i objavljene pjesme prikazuju netačno stanje na osnovu koga se zaključivalo da se u svim enklavama Crne Gore pjeva ista pjesma i na isti način. Korijene ovakvog zapisivanja treba tražiti u uspostavljenoj muzičkoj teoriji zapadne Evrope koja je već u XVII vijeku uspostavila dur-mol sistem i svi profesionalni muzičari su je prihvatili. Pečat tome je dao slavni kompozitor J. S. Bah (1685–1750) koji je komponovao za novi instrument – klavir koji nema četvrttonske, već polutonske odnose na klavijaturi. Uz taj i prethodne, slične instrumente, razvijala se zapadnoevropska muzikalnost „brišući“ iz prakse druge ljestvične odnose. Dakle, svi zapisivači koji su dolazili iz istočne i zapadne Evrope, a kasnije iz Jugoslavije na osnovu uspostavljene nove teorije muzike zapisivali su samo ono što je njihovo uho moglo da čuje i pod uslovom da odgovara uspostavljenim normama muzičke teorije, a ne ono što je stvarno otpjevano. Prema tome, kada se zapišu svi tonovi koji su prisutni u crnogorskoj pjesmi onda se dobija izuzetno prefinjena pjesma sa suptilnim melodijskim kretanjima. Da bi se to čulo tokom izvođenja pjesme, potrebno je imati tako razvijenu muzikalnost kako ne bi došlo do „preskakanja“ pojedinih tonova i istovremeno njihovog „sažimanja“ u glavne stupnjeve. Devedesetih godina, vršeno je ispitivanje kod djece osnovnoškolskog uzrasta na temu posjedovanja muzikalnosti za pjevanje ili opažanje četvrttonova, a vršeno je tokom horskih *a cappella* proba. Rezultati su bili ohrabrujući jer se ustanovilo da je nakon četvorogodišnjeg rada kod djece ponovo osposobljeno uho da čuje svaki ton i ne samo to, već su uspjeli i da ih otpjevaju što znači da su tu sposobnost genetski naslijedili i da je „uspavanu

muzikalnost“ potrebno samo „probuditi“. Na tome bi se moralo osmišljeno raditi kako bi mladi naraštaji ponovo pjevali originalne crnogorske narodne pjesme, a i stvarali nove u istom stilu. Problem je što je sve manje Crnogoraca/Crnogorki koji mogu da izvedu pjesmu u originalu, zato što su, pod uticajem muzike koju svakodnevno čuju, muzičkog vaspitanja i obrazovanja izgubili sposobnost originalne interpretacije originalne crnogorske narodne pjesme. Otuda i najnoviji zapisi često nijesu u potpunosti „originalni“ što nije problem kod zapisivača već kod interpretatora. Naime, sada se svako pjevanje obavezno snima (magnetofonom, kasetofonom i dr), pa se nakon toga uz višekratno ponavljanje svakog detalja, zapisuje svaki ton i ukras uz dodavanje znakova koji daju bliža objašnjenja pjevanja. U posljednje vrijeme postoje i programi za kompjuter koji „dešifruju“ pjevanje, ali se pokazalo da jedino izvježbano ljudsko uho nema zamjenu a da „mašina“ pravi nenamjerne greške. Za etnomuzikologe je posebno veliki problem kada treba da notografišu dvoglasnu (veoma rijetko troglasnu) pjesmu. Tada se svi navedeni problemi usložnjavaju i velika je vjerovatnoća da može doći do pogrešnog zapisivanja. Jedino se dugogodišnjim i strpljivim radom stvara rutina i tako prevazilaze problemi.

Za razliku od *a cappella* pjevača, guslari su u boljoj poziciji da pjevaju arhaično – originalno. Međutim, na sceni se čuju nova izvođenja koja su, nažalost, veoma popularna kod ljubitelja guslarskih pjesama. Za posljednje tri decenije skoro je nestao stil guslanja koji je u narodu nazivan „ravničarskim“ zbog svoje „mekoće“ u sviranju i pjevanju. Nasuprot ovom, tvrdo i oštro akcentovano guslanje je – planinsko guslanje. Ravničarsko guslanje je najslbličnije muzičkom stilu polifonija gdje se dvije

„samostalne“ melodijske linije dopunjuju i formiraju skladno sazvučje. Sada se insistira na parlandu gdje nema mnogo melodijskog pokreta već se tekst „govori“. Za to vrijeme melodija gusala liči na ostinato pratnju; nema osmišljene melodijske linije, već se zadovoljava forma kako bi se održala najjednostavnija instrumentalna pratnja. Na takav način sviranja uticala je povećana popularnost guslanja kod određene populacije ljudi koji traže nove tekstove bez književne ili umjetničke vrijednosti, tako da je i instrumentalna pratnja u potpunom skladu sa amaterski ispjevanim stihovima. To potvrđuju i povremena lokalna takmičenja guslara gdje uglavnom pobjeđuju pomodni sadržaji pjesama, a ne guslar i guslanje.

Kada se sve navedeno ima u vidu, postavlja se pitanje – ko je muzikalniji u Evropi i svijetu, da li oni koji čuju oktavu od osam ili 24 stepena? Teško je biti optimista da će se nakon završene globalizacije održati „netemperovani sistem“ odnosno pjevanje i sviranje po četvrtttonskoj ljestvici. Već danas, sve se više pojednostavljuje u muzičkom stvaralaštvu bilo kog žanra, a velika kompoziciona ostvarenja trajno nestaju zadovoljavajući svijet beznačajnim tvorevinama koje traju veoma kratko. U tom kontekstu teško je govoriti o održanju ovakve suptilne muzičke tvorevine – crnogorske narodne pjesme, koja nije čak ni na spisku inicijativa za zaštitu nematerijalne kulturne baštine UNESCO-a.

Porasla je nerandžica

♩ = 85

Zapisao: S. Jerkov

♩ = 60

Zapisao: S. Jerkov

♩ = 82

zapisao: S. Jerkov

♩ = 60

Zapisao M.Vasiljević

ZAŠTITA KULTURNOG NASLJEĐA

Marina Šoć

The geostrategic position of Montenegro, as well as the natural peculiarities of its territory, have caused various cultural connections on its soil for centuries, from the earliest era of human civilization to the present day. Cultural assets, as an important factor in the recognition of a nation, represent the priority of all state policies. Their protection is of inestimable value, especially the preservation of the museum collection as a document of the recent or distant past. Protection and restoration of cultural heritage is the task and responsibility of each generation.

Teritorija Crne Gore predstavlja svojevrsnu riznicu, gdje su se vjekovima preplitali uticaji Istoka i Zapada. Naime, od sredine XVI pa do polovine XVIII vijeka, crnogorski narod bio je podijeljen u tri religijske zajednice, koje su oblikovala tri različita centra moći (Venecija, Petrograd, Istanbul), a koji su preko vjerskog faktora nastojali da ostvare svoje ekonomske, političke i kulturne uticaje na ovim prostorima. „Nije jednostavno pratiti istorijske tokove na crnogorskom prostoru koji su imali često dramatična obilježja, s obzirom da je u osnovi podrazumijevalo krupne promjene civilizacijskih obrazaca.“

Zbog različitog razvojnog puta, na tako malom geografskom području nastaju specifične kulturne matrice, koje su svjedočanstva bogate kulturne i duhovne baštine na ovim prostorima.

* * *

Spomenici su opća narodna imovina i dužnost njihova čuvanja nemaju samo konzervatori, savjeti za kulturu i nauku, komisije za spomenike i narodni odbori, već svi sektori državne organizacije. – Cvito Fisković

Kulturna dobra kao važan faktor prepoznatljivosti jednog naroda, predstavljaju prioritet svih državnih politika. Njihova zaštita je od neprocjenjive vrijednosti, posebno očuvanje muzejskog fonda kao dokumenta bliže ili dalje prošlosti. Zaštita i obnova kulturne baštine zadatak i obveza su svih nas. Svaka generacija mora ponijeti odgovornost za očuvanje i prezentaciju kulturnog nasljeđa.

Geostrategijski položaj Crne Gore kao i prirodne posebnosti njene teritorije, uslovili su vjekovima raznovrsna kulturna preplitanja na njenom tlu od najranijeg doba ljudske civilizacije do danas. Zahvaljujući tome, na području Crne Gore postoji veliki broj materijalnih izraza kulturnog nasljeđa (pokretna kulturna dobra, nepokretna kulturna dobra, nematerijalna kulturna baština).

O vjekovnoj težnji¹ i želji Crnogoraca da sačuvaju svoje kulturno blago najvjerodostojnije svjedoči slika *Prenos slika sa cetinjskog dvora* Jaroslava Čermaka, o sklanjanju i čuvanju skupocijenosti u crnogorsko-turskom ratu 1862. godine. Ovo je prvi likovni zapis o čuvanju i zaštiti umjetničkih vrijednosti u Crnoj Gori. Za ovo djelo dr Nenad Simić piše: „Ovom kompozicijom evropska javnost upoznala se sa još jednom vrlinom brđana da kulturnu baštinu cene kao i sve druge životne vrednosti.“²

U Narodnom muzeju Crne Gore danas se čuvaju hiljade i hiljade predmeta od neprocjenjive kulturno-istorijske i umjetničke vrijednosti. Pitanje kvalitetne zaštite vrlo često se postavlja i u državama koje su mnogo razvijenije od Crne Gore, a uz

¹ Ratko Đurović, *Kulturno nasljeđe*, Kulturno nasljeđe, Cetinje, 1985, 5.

² Isto, 8.

to sa mnogo većom tradicijom i osjećajem odgovornosti. Koliko je kulturna baština bitna za buduće generacije, suvišno je govoriti. Poštovanje i vrednovanje kulturnog nasljeđa podrazumijeva očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta jednog naroda i njegovih osobenosti i služi za zadovoljavanje naučnih, kulturnih, edukativnih potreba pojedinaca, zajednice i društva.

* * *

Da bi se predmeti i zbirke sačuvali od daljeg procesa propadanja i degradacije trebalo bi usporiti faktore starenja i obezbijediti adekvatne uslove čuvanja i prezentovanja kako u izložbenom prostoru, tako i u depou.

Već davno se u *Muzejima Cetinja* osjećala potreba za formiranjem konzervatorske službe kao bitne jedinice koja će obavljati poslove preventivne i trajne zaštite muzejskih predmeta odnosno zbirki. Međutim, zbog nedostatka kadra i neadekvatnog prostora sa ovim projektom se kasnilo, tako da je radionica osnovana tek 1977. godine, kada je zgrada Vladinog doma kompletno adaptirana za potrebe muzeja. Uprava Muzeja odlučila je da se u suterenu (desnog krila), Vladinog doma, adaptiraju prostorije za potrebe konzervatorske službe.

Odabran je prostor od oko 90m² za smještaj laboratorije i radionica pod imenom Konzervatorsko-preparatorska radionica – Muzeji Cetinje. Prema materijalu kojim su muzeji raspolagali napravljena je koncepcija i određeni zadaci budućeg centra za zaštitu pokretnog spomeničkog fonda:

- da obavlja kompleksna konzervatorska ispitivanja i analize,
- da vrši stručne konzervatorske intervencije na predmetima od keramike, stakla, kože, drveta, metala, papira, tekstila – kako na predmetima iz fonda muzeja, tako i na predmetima iz drugih muzeja sa teritorije Crne Gore,
- usavršava metode konzervacije i zaštite,
- uspostavlja jedinstvenu konzervatorsku dokumentaciju,

- vodi brigu o predmetima u izložbenom prostoru, depoima, prilikom transporta, pakovanja, rukovanja,

- razrađuje metodu najefikasnije zaštite predmeta i zbirke u slučaju rata, elementarnih nepogoda, zemljotresa, epidemija i sl.

Posebno važan zadatak centra bilo je formiranje i osposobljavanje kadrova koje bi se vršilo organizovanjem stručnih predavanja i radionica uz praćenje najsavremenijih dostignuća iz ove oblasti kod nas i u svijetu.

Na osnovu izloženog plana pristupilo se arhitektonskoj razradi prostora, a uporedo je tekao rad na unutrašnjem uređenju odnosno opremanju i nabavci specijalnih aparata i opreme. Tako je centar za konzervaciju otpočeo sa radom aprila 1977. godine.

Prilikom adaptacije suterena Vladinog doma posebno se vodilo računa o funkcionalnom rasporedu prostora, higijensko-tehničkoj zaštiti, instalacijama, osvjetljenju, vlažnosti, statici. Dobijeno je sedam prostorija za rad na konzervaciji: za rad na keramici, staklu, prijemno – dokumentaciono odeljenje, za rad na papiru i knjizi, za metal, za tekstil i za drvo sa komorom za dezinsekciju i dezinfekciju.

Na konzervaciji se otpočelo sa radom 1977. godine, kako je već navedeno, a prema postavljenim zadacima održan je i prvi kurs za konzervatore iz muzeja u SR Crnoj Gori, sa temom konzervacija metala. Predavanja iz ove oblasti održala je gđa Đorđina Stojanović Gabričević iz Naprodnog muzeja, Beograd. Kurs je bio prvi u nizu od ukupno pet predviđenih.

Kao institucija kulture od posebnog društvenog značaja, Muzeji Cetinje, odnosno konzervatorske radionice³ iako u znatno otežanim uslovima, dale su poseban doprinos revitalizaciji i sanaciji muzejskih predmeta odnosno zbirke nakon razornog zemljotresa iz 1979. godine, kada su stradali svi objekti muzeja i veliki broj muzealija.

³ Konzervatorske radionice su sprovodile konzervatorske intervencije na brojnim predmetima iz drugih muzeja i manastira sa teritorije Crne Gore nakon zemljotresa 1980–1981.

Kako kaže tadašnji direktor muzeja dr Jakov Mrvaljević, „Posebno smo se angažovali na restauraciji i konzervaciji pokretnog spomeničkog fonda, kako bi blagovremeno poslije sanacije imali pripremljen muzejski materijal za stalne postavke. Najzad, uspjeli smo da kadrovski ojačamo većinu radnih jedinica.“⁴

Poseban akcenat je stavljen na zaštitu pokretnog spomeničkog fonda Muzeja. Dugi niz godina muzejskim predmetima nije poklanjana adekvatna pažnja na planu zaštite. Čestim seljenjima, improvizovanim smještajem, nepovoljnim temperaturnim i mikroklimatskim uslovima, muzejski materijal je bio doveden do visokog stepena ugroženosti, dodatno stradajući u zemljotresu, generalno je bio u jako lošem stanju. Shvatajući značaj ovog problema tokom 1981. i 1982. godine, uloženi su veliki naponi da se jedan dio pokretnog spomeničnog fonda Muzeja konzervira i restaurira. „Sada smo uveliko angažovani na konzervaciji i restauraciji veoma ugroženog muzejskog materijala. Već je konzerviran cjelokupan fond predmeta od metala, jedan dio namještaja i tekstila i slika iz stalne postavke.“⁵

Muzejska laboratorija za konzervaciju i restauraciju u periodu od 1979. do 1981. sprovela je konzervatorske intervencije na 1.468 predmeta od metala, tekstila, velikog dijela namještaja i umjetničkih slika. Nesebičnu pomoć u restauraciji slika pružile su kolege iz Narodnog muzeja iz Beograda, dok je veoma složen i suptilan posao na restauraciji reljefne karte u zgradi Biljarde bio završen do aprila mjeseca 1982.

Intencija je bila da se do završetka sanacije svih muzejskih objekata konzervira i restaurira kompletan muzejski materijal predviđen za stalne postavke muzeja, u čemu su uspjeli. „Za svakog ko se bar djelimično razumije u ovu vrstu angažovanja, to je napor dostojan divljenja.“⁶

⁴ Citirano iz: Jakov Mrvaljević, „Sanacija i revitalizacija muzejskih objekata“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, Cetinje, 1981, 275.

⁵ Isto, 278.

⁶ Isto, 280.

Devedesetih godina prošlog vijeka, konzervatorsko-restauratorske službe rade punim kapacitetom kadrovski ojačane, pod imenom Konzervatorsko-restauratorska radionica – Narodni Muzeji Crne Gore.

Kulturološki fakultet⁷ na Cetinju, iznjedrio je generacije dipl. konzervatora – restauratora od kojih su neki našli svoje mjesto u Narodnom muzeju Crne Gore.

Kadrovske promjene uslovile su novu koncepciju rada i zadataka konzervatora⁸ za zaštitu pokretnog i nepokretnog spome-

⁷ Osnivanjem Kulturološkog fakulteta na Cetinju 1981. godine ojačana je zaštita i obnova spomenika kulture u Crnoj Gori. Otvorile su se brojne mogućnosti proučavanja, istraživanja, prikupljanja kulturnog blaga i osposobljen kadar za obavljanje svake vrste modernog konzervatorskog zahvata.

Ratko Đurović, *Kulturno nasljeđe*, Kulturno nasljeđe, Cetinje, 1985, 7.

⁸ Danas NMCG u okviru konzervatorske službe ima sljedeća odjeljenja:

- Odjeljenje za prevetivnu i trajnu zaštitu – tekstil

U periodu od 1988. do 2019. odjeljenje za tekstil sprovelo je konzervatorske intervencije na 1.946 predmeta koji su fotografski i dokumentaciono obrađeni. Odjeljenje prati stanje predmeta u izložbenom prostoru i depou svih muzejskih jedinica NMCG, određuje prioritete, predlog mjera i tretmana na istim. Osim predmeta iz zbirke Narodnog Muzeja Crne Gore, bili su angažovani na obavljanju stručnih poslova za potrebe JU Muzeji, galerije i biblioteka Budva, Pomorski muzej – Kotor, Polimski muzej – Berane, Mitropolija crnogorsko-primorska – Cetinje, JU Muzeji i galerije Podgorice, Muzej Sinjske Alke – Sinj.

- Odjeljenje za prevetivnu i trajnu zaštitu – drvo U periodu od 1997. do 2019. godine, odjeljenje za drvo sprovelo je konzervatorski tretman na 443 predmeta. U odjeljenju za konzervaciju metala od 1977. godine, konzervirano 3.322 predmeta iz fonda NMCG.

- Osim predmeta iz zbirke Narodnog Muzeja, na sprovođenju konzervatorskih intervencija na predmetima od metala bili su angažovani stručnjaci / konzervatori iz više muzeja sa teritorije Crne Gore i okruženja. Takođe subili angažovani na obavljanju stručnih poslova za potrebe Muzeja Sinjske Alke – Sinj.

- Odjeljenje za prevetivnu i trajnu zaštitu – štafelajno slikarstvo

- U periodu 2007–2019. godine u odjeljenju za štafelajno slikarstvo

ničkog fonda:

Rad konzervatora postaje kompleksniji i podrazumijeva:

– dokumentovanje (pisano i fotografsko), vrednovanje nepokretne baštine (sve vrste zgrada i građevina, kulturno-istorijske cjeline), pokretne baštine (zbirke ili pojedinačni predmeti), te nematerijalne baštine (znanja, zanati, vještine i sl);

sprovedene su konzervatorske intervencije na 54 slike. Konzervatorski jepregledano 450 umjetničkih radova. Osim konzervatorskih intervencija, odjeljenje sprovodi preventivnu zaštitu. Vizuelnom analizom prati stanje istih i konstatuje eventualne promjene u izložbenom prostoru.

- **Odjeljenje za preventivnu i trajnu zaštitu – metal** U odjeljenju za konzervaciju metala od 1977. godine, konzervirano je 3.322 predmeta iz fonda NMCG.

- **Odjeljenje za preventivnu i trajnu zaštitu – papir**

- Konzervacija i restauracija muzejskog materijala iz arhivskog i bibliotečkog fonda NMCG obavljala se do 1984. godine u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture. Od avgusta 1986. godine, u zgradi bibliotečko-arhivskog odjeljenja NMCG formirana je radionica za konzervaciju papira. Od 1990. godine, do danas u odjeljenju za preventivnu i trajnu zaštitu papira obavlja se u kontinuitetu zaštita i konzervacija muzejskog materijala – arhivskog fonda koji sadrži preko 100.000 dokumenata (iz Dvorskog arhiva dinastije Petrović-Njegoš),

- bibliotečkog fonda koji sadrži preko 50.000 knjiga (Biblioteka Petra I, Petra II Petrovića-Njegoša i Dvorska biblioteka),

- muzejskog fonda, muzejskih i umjetničkih predmeta iz mnogobrojnih zbirki koje posjeduje NMCG.

Pored navedenih poslova u radionici se redovno obavlja vođenje konzervatorske dokumentacije, izrada fotodokumentacije, kao i redovni i vanredni konzervatorski pregledi fizičkog stanja muzejskog materijala na papiru.

U odjeljenju za preventivnu i trajnu zaštitu papira odrađeno je:

- konzervirano i restaurirano 21.510 dokumenata, (36.659 listova), metodom ručne restauracije

- restaurirano 100 knjiga (uključujući i popravku poveza),

- restaurirano 100 muzejskih predmeta grafičke zbirke (crteži, akvareli, tempere, pasteli),

- upisano u konzervatorske knjige preko 20.000 rednih jedinica.

- donošenje akta o proglašenju baštine kulturnim dobrom;
- izdavanje pisanih smjernica za obnovu (prema Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara);
- nadzor nad radovima, odnosno dolazak na gradilište i praćenje radova;
- izradu konzervatorskih studija kao podloga za prostorno-plansku dokumentaciju;
- pokretanje različitih oblika revitalizacije kulturne baštine;
- kod obnove kulturnih dobara (dakle, fizičkih radova na građevinama, koji, zavisno od stepena oštećenja, mogu uključivati veću ili manju sanaciju, totalnu rekonstrukciju ili repliku);
- konzervator je organizator, koordinator, onaj koji donosi pisane uslove, onaj koji svojim potpisom ovjerava dokumentaciju prema kojoj će se nešto izgraditi ili rekonstruisati.

fot. 1. Rad u odjeljenju zapreventivnu i trajnu zaštitu – papir, Narodni muzej Crne Gore.

fot. 2. Rad na grafici Dada Đurića u odjeljenju za preventivnu i trajnu zaštitu – papir, NMCG.

fot. 3. Rad u odjeljenju za preventivnu i trajnu zaštitu – tekstil, Narodni muzej Crne Gore (suknja kraljice Milene Petrović Njegoš).

fot. 4. Kraljica Milena Petrović Njegoš
sa proslave jubilarne svetkovine 1910. god.

* * *

Kulturna baština, materijalna i nematerijalna, zajedničko je bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti, a njena zaštita jedan je od važnih faktora za prepoznavanje, definisanje i afirmaciju kulturnog identiteta.

Kulturnu baštinu čine pokretna i nepokretna kulturna dobra od umjetničkoga, istorijskog, paleontološkoga, arheološkog, antropološkog i naučnog značenja, arheološka nalazišta, krajolici i njihovi djelovi koji svjedoče o čovjekovoj prisutnosti u određenom vremenu i prostoru kao i nematerijalni oblici kulturnog nasljeđa (pojave čovjekova duhovnog stvaralaštva u prošlosti).

Nadležne službe zaštite razvijaju mehanizme i uspostavljaju mjere zaštite kulturne baštine s ciljem osiguranja njene održivosti što podrazumijeva identifikovanje, dokumentovanje, istraživanje, čuvanje, zaštitu i prezentovanje.

Konzervatorsko-restauratorska djelatnost ima svoju istoriju koja se podudara s mjerama zaštite starih zgrada, hramova, dokumenata, biblioteka još od antičkih vremena.

Čovjekovi naponi da sačuva svjedočanstva o svom pređenom putu u kontinuitetu mogu se pratiti od početka ljudske civilizacije do danas. Sačuvane spomeničke dragocjenosti svjedoče o razvoju, osobenostima i sudbini jednog naroda. Njihov značaj toliko je velik da bez njega nema ispravne istorije jednog naroda.

Aktivnom brigom o zaštiti, ispitivanju, otkrivanju svoje baštine Crna Gora čuva nacionalni i kulturni personalitet. Održavanjem i naučnim analizama ova dobra se vraćaju u život i postaju sastavni dio opšte kulture i intelektualnog razvoja savremenog društva.

Zaštita, čuvanje i prezentovanje kulturne baštine nije odgovornost samo konzervatora kao zaštitara kulturnih dobara, već su podjednako moralna odgovornost i prioritet svake odgovorne države, kulturne politike i njenih građana.

Čuvajući kulturno nasljeđe zapravo negujemo i čuvamo prepoznatljivost i osobenost kao sastavni dio jednog entiteta.

Literatura:

- Đorđina Stojanović-Gabričević, „Konzervatorsko-preparatorska radionica muzeja na Cetinju“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, IX knjiga – tom IX, Cetinje, 1976.
- Jakov Mrvaljević, „Sanacija i revitalizacija muzejskih objekata“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, XIV knjiga – tom XIV, Cetinje, 1981.
- Ratko Đurović, *Kulturno nasljeđe*, Kulturološki fakultet, Cetinje, 1985.

- Đorđina Stojanović-Gabričević, Organizacija, rad i oprema laboratorija za konzervaciju arheološkog materijala, *Kulturno nasljeđe*, Kulturološki fakultet, Cetinje, 1985.

- Pavle Mijović, *Ozloglašeno nasljeđe*, Biblioteka baština kulture, Cetinje, 1971.

- Dokumentacija odjeljenja za preventivnu i trajnu zaštitu NMCG.

- Zakon o zaštiti kulturnih dobara (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/10 od 13. 08. 2010).

- Ivan Jovović, „Uloga vjerskih ustanova u oblikovanju duhovnog prostora Crne Gore“, *Matica*, br. 89, godina XXIII, proljeće 2022, Cetinje – Podgorica, 2022, str. 127–197.

- <https://hr.wiktionary.org/wiki/cultus>.

TRAGOM KNJIŽEVNOG STVARANJA

Marijana Terić

This paper deals with the value of the study of Jovanka Vukanović, who showed great professionalism and courage to engage in literary criticism of the most important Montenegrin and Yugoslav literary achievements of authors of different generations and artistic expression, which she brought together in the publication "Od riječi do knjige" (From Word to Book). Her work "Naslovi" (Titles) are a selection of her critical texts created during decades of monitoring the Montenegrin and Yugoslav cultural scene, published mainly in Montenegrin and Serbian periodicals. The study contains over seventy critical reviews and accounts of where the author makes a significant step forward in illuminating the literature of Montenegro, its cohesive threads with writers from the countries of the region, as well as the European literary circle.

Kao jedna od rijetkih crnogorskih autorki koja je svoj stvaralački angažman posvetila književnokritičkom sagledavanju najznačajnijih literarnih ostvarenja, Jovanka Vukanović obogatila je crnogorsku književnost još jednom knjigom prikaza, eseja i oglada sugestivnog naslova *Od riječi do knjige*. Studija predstavlja nastavak knjige *Naslovi* (2008) i

sabira radove nastale tokom posljednjih petnaest godina, a koji su publikovani u crnogorskoj i srpskoj periodici.

Od riječi do knjige okuplja autorkina zapažanja o relevantnim stvaraocima iz crnogorske, srpske, hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti, koje je Vukanović sagledala iz recentnog kritičkog ugla, a originalnim umjetničkim pristupom ukazala na različitosti u percepciji literarnih djela. Studija sadrži preko pedeset kritičkih osvrti i prikaza knjiga hronološki sistematizovanih, tako da svaki tekst prate odrednice poput naziva mjesta i godine publikovanja. Pored toga, radove upotpunjuju odgovarajuće ilustracije čime autorka na veoma kreativan način omogućava panoramski presjek literarnih ostvarenja koja su na nju ostavila snažan pečat. Budući da je Vukanović objavila pet zbirki pjesama: *Prostorne vertikale*, *Ko te za kuću pita*, *Pogrešno tretirani slučajeve*, *Otići* i *Prolaznici*, dvije knjige eseja i prikaza: *Vrijeme stiha* i *Naslovi*, te priredila antologiju *Pjesnikinje Crne Gore (1970–2015)*, čitalačka i kritička javnost dobija mogućnost da se upozna sa njenim profilisanim kritičkim stavovima i književnoteorijskim pogledima koje je transponovala unutar korica svoje najnovije publikacije.

Pišući o fenomenu putovanja/lutanja kao odisejskom sindromu u dvijema knjigama Jovice Aćina *Ušće Okeana* (2011) i *Jevanđelje po magarcu* (2013) Jovanka Vukanović lucidno ukazuje na motiv lutanja kao potrebe za dogradnjom sopstvenog identiteta, žudnje za slobodom kao mogućnošću izbora. Autorka konstatuje kompleksnost Aćinove proze, literarnu vjerodostojnost kako u imaginativnom, dokumentovanom ili fiktivnom svijetu, te zapisuje da „Aćin svakim svojim tekstom inovira postojeću stvaralačku praksu“. Vukanović, takođe, prepoznaje duboku stvaralačku intenciju i imaginativnu snagu razotkrivanja čovjekovog egzistencijalnog i duhovnog toposa. Na sličan način analitički raščlanjuje svijet romanesknog djela Aleksandra B. Lakovića pod nazivom *Kad kuće nijesmo zaključavali* (2017).

Slikajući društvenu stvarnost svog vremena Laković ispisuje intimne lične sudbine kroz likove koje Vukanović posmatra kao svjedoke „turbulentne kosovskometohijske odiseje“. U tom smislu zanimljiva je i proza Bešira Ljuškovića koju autorka sagledava kroz porodični i zavičajni milje pisca, usmeno predanje i vraćanje priči kao dijalogu sa sopstvenom prošlošću čiji je autor učesnik i svjedok. Emotivna fantazmagorija, snovna providjenja, životna filozofija, traganje za nemogućim, metaforičnost i slika Bihora, samo su neke od prepoznatljivih odlika priča koje Vukanović apostrofira.

Analizirajući poetski svijet triju pjesničkih knjiga Gordane Đilas, Vukanović ispituje prisustvo različitih motiva koje pjesnikinja razvija na veoma sugestivan način. U fokusu njenog lirskog izraza nalaze se kosmička pitanja, nedokučivi prostori i tajanstveni svjetovi nedostupni čovjeku, te zaokupljenost pojedinca svojim mjestom na Zemlji. Autorka naglašava motiv ljubavi kao potrebe za Drugim, ali ljubavi koja se odvija u „prostorima božanske, nadzemaljske harmoničnosti i sakralne predanosti“. Zanimljiva je i simbolika Sjevera po kojemu je naslovljena jedna zbirka poezije Gordane Đilas, a koji kao prirodni fenomen označava vjesnika naših snovidnih svjetova i njihovog svjedoka istovremeno. Važno je istaći da se u osnovi literarnog prosedea Đilas nalaze njena autopoetočka traganja za jedinstvom svijeta.

Iskustvo tradicije, patrijarhalno nasljeđe, narodna leksika u osnovi su literarne kreacije Blagote Koprivice čija zbirka aforizama i epigrama *Koprivizmi* (2021), po riječima Vukanović, sadrži i humoristične pjesme i narodne poslovice. Ona uočava da su „Koprivićini aforizmi svojevrсни sažetak naših iskustava koje je on analizirao kroz laganu opasku ili ovlašni apel, a ponegdje i kroz otvoreni kritički ton u razotkrivanju istinske pozicije društva, pojedinca, grupe...“ Vukanović skreće pažnju na knjige *Tužbalice* Vuka Vrčevića

koju je priredio i predgovor napisao Danilo Radojević. Autorka ukazuje da je Vrčevićeva najveća vrijednost u tome što je sačuvao od zaborava važan dio crnogorske kulture, a da se Radojević studijom o njemu našao na istoj vrednosnoj paraleli. Posebnu pažnju poklanja analizi romana *Ubojtkak* (2018) Boža Bulatovića kao autora koji razotkriva istorijske zablude i opisuje tragiku ljudskog postojanja kroz priču o komitskom pokretu u doba austrijske okupacije. *Ubojtkak* je, navodi Vukanović, „slagalica od života – lica ljudska, zamisli, želje, strah, nevjerica...“ Djelo predstavlja kratke psihološke slike dramskog naboja, razvija motiv besudnosti života, smrti „koje je istorija puna koliko i života“. Ona zaključuje da je Božo Bulatović istovremeno istorija i kultura svog vremena, odnosno njegova univerzalna paradigma.

S posebnom pažnjom Jovanka Vukanović osvjetljava knjigu Buda Simonovića koja nosi naziv *Nikad kraja tamnicama – Lalićeve poruke i poduke* (2002). Sistematizujuću Lalićeve maksime Simonović je omogućio čitaocu da „Lalićevu misao, ideju i intenciju, koje su inače date u duboko kondenzovanoj formi, sada povezane i prezentovane u knjizi kroz interna, međusobno jaka motivaciona jezgra, doživi kao izvanredni estetsko-filozofski sublimat, kao novi i još složeniji umjetnički diskurs od onog kojeg je, kroz ranije čitanje Lalića, pronalazio u njegovim djelima“. Pored toga, Vukanović primjećuje da je Lalićeva ratna proza, njegovi misaoni traktati, filozofska načela ili dnevnički zapisi, u neraskidivoj relaciji sa aktuelnim vječitim, odnosno univerzalnim temama, tako da mučna slika svijeta ilustruje život čovjeka dat „kao unaprijed zagarantovana muka“. Doprinos Simonovićeve knjige Vukanović vidi u tome što ona omogućava da iz novog kritičkog ugla pozicioniramo cjelokupni Lalićev opus u okviru savremene crnogorske literature.

Zbirka Ilije Lakušića *Manastirski sinovi* (2016) predstavlja „sublimaciju autorovog promišljanja i ispitivanja određenih

istorijsko-kulturoloških tačaka koje su, u vertikali svog postojanja, obilježile prostor i vrijeme najvećih crnogorskih duhovnika – Sv. Petra Cetinjskog i Petra II Petrovića Njegoša“. Značaj knjige Vukanović prepoznaje u identitetskom postojanju Crne Gore koja je, „preko svjetovne i sakralne dimenzije ovih velikana, stvorila i sačuvala svoj istorijski i metafizički prostor“.

Prateći stvaralački angažman Borisa Jovanovića Kastela autor-ka analizira njegovu knjigu *Beskopnik* (2015) izdvajajući centralni motiv – motiv Mediterana kao bezgranično polje slobode, vječitog traganja i kao „jedini pjesnikov stvaralački (idejni) izbor“. Zanimljivo je definisanje ovog motiva kao planetarnog pojma u čijoj se istoričnosti „i danas ljulja kolijevka čovječanstva“. Čitajući o knjizi eseja i prikaza *Uzgredno* Bogića Rakočevića uočavamo sposobnost kritičarke da dijagnostifikuje ključne poetičke zamisli autora, njegova tematska interesovanja, ali i način na koji tumači kulturološke fenomene crnogorske književnosti kroz portrete različitih pisaca i njihovih umjetničkih svjetova.

Slične književnokritičke stavove Vukanović iznosi o knjizi istaknutog crnogorskog stvaraoca Žarka Đurovića čija knjiga *Vrijednosti i mjere* (2010) predstavlja kolekciju eseja i prikaza o različitim stvarocima ne samo iz crnogorske književnosti, već i zemalja regiona. Autorka otkriva Đurovićeva razmišljanja, njegove vrednosne sudove o pojedinim piscima, ekspresivnom jeziku, „opoetizovanom vokabularu“, insistiranju na neologizmu i oslobađanje misli teorijskih okvira. U tom duhu pisana je i knjiga Borislava Jovanovića *Estetska izvedenica crnogorske književnosti* (2016) u kojoj autor sagledava djela preko trideset pisaca. Esejistički pristup estetskoj paradigmi književnog teksta prepoznatljiv je manir ovog autora koji se svojim bogatim stvaralaštvom i zavidnom erudicijom svrstava u najznačajnije crnogorske književnike. Vukanović definiše doživljaj literarnog i promišljanje doživljenog kao osnovne karakteristike Jovanovićevog tumačenja kapitalnih djela nacionalne literature.

Interpretacijom konkretnih književnih djela, autorka pokazuje široko poznavanje ne samo crnogorske i jugoslovenske književnosti, već evropske literature, tako da knjigu upotpunjuje kritičkim razmatranjima o slavističkom pjesniku i prevodiocu Gžegožu Latušinskom, dobitniku priznanja za prevodilaštvo od Matice Hrvatske, Udruženja književnika Srbije i Ministarstva kulture Crne Gore. Vukanović skreće pažnju na djelo italijanskog pjesnika i publiciste Emilija Manfrinija i knjigu *Zabranjeno plakanje* (2018), za koju kaže da je autor omogućio čitaocima veliko zadovoljstvo uživanja „u fantastičnom umjetničkom bljesku njegove dokumentarne proze koja je, po svom majstorskom poetičkom tkanju, istovremeno i lirika, i drama i epska minijatura i memoarski zapis i studiozni analitički dokument“. Po njenom mišljenju, Manfrini svoje utiske, analize i meditativna (samo)ispitivanja prenosi u snažne metaforičke slike, a svojom tematikom i motivskom građom progovara ubjedljivo, istinski i iskustveno.

Bez digresija i rasplinitosti u izrazu Vukanović donosi pouzdane sudove o autorima o kojima piše ističući tako enormno znanje i poznavanje aktuelnih književno-kulturnih tokova. Lakoćom kritičkoga vrednovanja definiše modele stvaralačke djelatnosti vodeći računa o estetskim vrijednostima djela koja su bila predmet njene inspiracije. U tom maniru čitamo esej o slavnom francuskom romanopiscu i tvorcu realizma u evropskoj književnosti Onore de Balzaku. Kako se u osnovi njegovog stvaralaštva nalazi slika svih slojeva francuskog društva, Vukanović podsjeća na značaj njegove *Ljudske komedije* kao istorije naravi, a čija filozofija života predstavlja izazov za mnoge stvaraoce i danas.

Argumentovanom stilizacijom svojih misli i sudova kritičarka iznosi svoja zapažanja o disperzivnoj kompoziciji zbirke kratkih priča *Trči u selo i probudi telegrafistu* (2016) istaknutog crnogorskog pisca Gojka Čelebića. Uočava postmodernistički

strukturirano djelo u čijoj se osnovi nalazi postupak *mise en abyme* – priča u priči, koja je jezički i kompozicijski zavodljiva. Čelebić otvara ključna pitanja recepcije književnosti, psihologije, religije i politike. Kako uviđa Vukanović, „Čelebićeva kratka proza, i leksikom, i motivacijom, i problemskom diferenciranošću, narativnom strukturom, imaginativnom slikovnošću i izoštrenim psihologijskim nervom – nudi kompleksnu, dalekosežnu percepciju života“.

Zanimljivost u opservativnom pristupu Jovanke Vukanović najviše dolazi do izražaja kad iznosi svoja, nerijetko i filozofska promišljanja o pjesničkim knjigama različitih književnih imena. Pišući, na primjer, o poeziji Faiza Softića, ona osvjetljava životno iskustvo pjesnika koje se prenosi u pamćenje, a pamćenje u poeziju kao esenciju doživljenog. Autorka uočava da Softićevom poetskom naracijom cirkuliše osjećanje apsurdna i dezorijentisanosti podstaknuto ratnom tematikom. Poezija Aleksandra Ćukovića uzdiže se do krajnjih granica simbolike, metafizike, filozofije, istorije, psihologije. Vukanović prepoznaje umjetničko promišljanje svijeta i dijalog sadašnjosti i istorije koji pjesnik pokreće. Nezaobilazno ime u crnogorskoj poeziji, kako navodi Vukanović, pripada Leni Ruth Stefanović, pjesnikinji koja je zastupljena u više domaćih i inostranih izbora i antologija. Budući da je riječ o autorki izuzetne stvaralačke kreacije, duboke refleksivnosti i imaginativnih prostora, najveću vrijednost njenih stihova Vukanović vidi u „jasno izdiferenciranom promišljanju i usredsređenosti na haotični sistem čovječanstva, na veliku muku malog čovjeka, na njegov zemni kosmos, čija se istorija i geografija već poodavno kosi sa samom sobom“.

Fascinacija svemirskom nedokučivošću, simbol đavola, boga, najdublje enigme o životu sastavni su dio poetskog lavirinta *Crno igralište* (2017) Balše Brkovića. Riječ je o poeziji, kako pojašnjava Vukanović, „koja progovara i ostvaruje se kroz Riječ, Kjnigu, i borhesovsku Biblioteku“, pa se kao takva nalazi u ulozi

božanskog demijurga. Kritički ogled o romanu *Bezimeni vrh* (2019) nikšićkog autora Gorčina Blagojevića donosi precizno formulisane narativne mehanizme, pripovjedački diskurs, kompozicionu strukturiranost djela, psihološki nijansirane likove i ekspoziciju njihovih emocionalnih i dnevno-egzistencijalnih stanja. Vukanović ispituje svaki detalj narativnog svijeta koji Blagojević kreira na jedan inovativan način.

Najnoviji roman mladog crnogorskog pisca Nikole Nikolića pod nazivom *Sirene za uzbunu* (2019) predstavlja veoma složenu romanesknu sadržinu mozaički građenu sa uspješno ostavrenim *flash-back* tehnikama. „Nikolićeva dramaturgija iznosi na vidjelo sirovu, okoštalu supstancu još uvijek nedovršenih historijskih priča na ovim prostorima“, zapisuje Vukanović. Ovaj autor daje projekciju ne samo historijskih dešavanja, već pojedinačnih života koji mogu da ponude „autentični emotivni zapis“. Zato Vukanović konstatuje da historija pojedinca čini stvarnu historiju čovječanstava.

Novu izražajnu vrijednost Vukanović uočava u najnovijoj knjizi Željka Sekulovića *Nepoznato sunce* (2022) za koju navodi da je riječ o poeziji novog, svježeg zamaha čiji se registri podjednako odnose na pjesnikov lični svijet i onaj opšti koji se dotiče svih nas. Pjesnički svijet knjiga *Ulazak* (2014) i *Uspón* (2017) „ovaploćuje cijeli jedan ovozemaljski i metafizički kosmos, a kroz koji je moguće naslutiti i doživjeti iskonsku dramu, duboko sazdanu u pjesnikovoj ličnosti, jednako koliko i onu spoljašnjeg svijeta“. Svaka pjesma svoj nastavak crpi iz drugih pjesama, a sve zajedno, lucidno zaključuje Vukanović, dio su „veličanstvene harmoničnosti nekog višeg reda i zasjenjujuće jezičke magme, rođene iz autentične stvaralačke vizije njenog autora“.

Poetska inovativnost pjesničkog prvijenca Branka Vukovića pod nazivom *Rajičnjak* (2020) inspirisala je Jovanku Vukanović da ispita motivski razgranatu poeziju u čijem se fokusu nalazi

dijete i njegova mašta. Kritičarka izdvaja zagonetnost, „razgranatu skalnu izazova“, motivsku privlačnost kao značajne karakteristike knjige, ali isto tako daje određene sugestije u cilju unapređenja kvaliteta, prije svega, versifikacionog sistema, a onda i rasporeda rime i melodičnosti teksta.

Čitaoci studije *Od riječi do knjige* mogu pratiti i brojne druge kritičke oglede koji plijene zanimljivošću prezentovanja ili interpretiranja reprezentativnih djela i njihovih stvaralaca poput treće posthumno objavljene knjige Danila Nikolića *Fragmenti o neprolaznom ludilu* (2020), koja sadrži eseje, besjede, intervjuje, zapise u dnevnim novinama, časopisima i zbornicima. Vukanović naglašava da nas upravo ova studija podsjeća na bogatu erudiciju Nikolića, „temeljne vrijednosti njegovog poetskog iskaza i dosljednost moralnog stava“. Važno je pomenuti i knjigu Buda Simonovića *Za njima će vjekovi hramati* (2022) za koju autorka konstatuje da je riječ o nezaobilaznoj studiji za sve generacije, jer Simonović oživljava priču o našim književnim stvaraocima i iznova pokreće pitanja istinitosti određenih tumačenja i kritičkih procjena.

Poetski tragovi iščeznuća donose esej o najnovijoj zbirci pjesama Miraša Martinovića *Bogumilske* (2020) u kojem Jovanka Vukanović analizira pjesnički svijet ovog autora koji postaje arheolog svoga vremena, poetski mag i čuvar blaga bogate tradicije svoje zemlje. U svom bogatom literarnom opusu Martinović traga za izgubljenim vremenom, pronalazi ostatke naše drevne civilizacije, te na ruševinama starih i zaboravljenih gradova pronalazi tajanstvene slojeve minulih vremena. Pažljivom analizom pronicljivog kritičara Vukanović dijagnostifikuje sposobnost Martinovića da rekonstruiše našu prošlost i obogati je novim značenjskim sadržajima.

Nakon temeljnog uvida u različite kritičke tekstove koji čine publikaciju *Od riječi do knjige* uvjerali smo se u ozbiljnost analiziranih djela, preglednost studije i jednostavnost izlaganja

svojih zapažanja. Registrujući naznačajnije segmente svakog od istraženih djela ponaosob, ova autorka osvaja jednostavnošću jezičkoga izraza. Temeljna, nedvosmislena i veoma precizna u iznošenju svojih zaključaka, Vukanović se izdvaja sposobnošću sažimanja rečenične konstrukcije kojom proizvodi snažne stilske efekte. Ispitujući svaki detalj literarnih svjetova kojima je bila zaokupljena, uspjela je osvijetliti ključne aspekte narativnog prosedea velikog broja pisaca iz Crne Gore i zemalja regiona.

Moderna u izrazu i nenametljivo samouvjerena u svom opservativnom peru, Vukanović iznosi utemeljene kritičke procjene potvrđujući time zavidno poznavanje književnosti i veliki umjetnički talenat. Stičemo uisak da sa lakoćom pristupa tumačenju različitih književnih tema. Sistematičnim i akribičkim pristupom upozorava na određena problemska shvatanja odabranih djela, što dokazuje da je Vukanović uvijek u centru književnih i kulturnih dešavanja. Primjetno je njeno svestrano razumijevanje, a time i sigurnost u opservatorskome dijelu posla. Vukanović polemíše, raspravlja, pita se, kritikuje, te poziva na literarna promišljanja o izrečenom.

Kada se u cjelosti sagleda publikovano izdanje *Od riječi do knjige* dolazi se do saznanja da je riječ o izuzetno opsežnoj i ozbiljnoj studiji, koja je na jednom mjestu okupila ne samo najznačajnije stvaraoce, prvenstveno crnogorske književnosti, već i njihove najznačajnije obrađene crnogorske literarne teme. Vukanović pravi značajan iskorak u osvjetljavanju književnosti Crne Gore, njenim kohezionim nitima sa piscima iz zemalja regiona, ali i evropskog književnog kruga. Osobenu vrijednost i nemjerljiv doprinos knjige možemo sagledati i u ravni inspirisanosti autorke različitim tematskim sadržajima koje latentno sintetiše u jednu cjelinu. Sve to potvrđuje činjenicu da Jovanka Vukanović komponuje djelo od izuzetnog značaja ne samo za crnogorsku književnost, već literaturu uopšte.

INTERPRETACIJA DRAME *IZVANJAC* IGORA BOJOVIĆA

Bojana Pržić

In his interpretation of the play "Izvanjac" (The Alien) by Igor Bojović the author focuses on its most significant formal and substantive features. This "sequence of tragic-historical events" is related to Montenegro during the time of Peter I Petrović Njegoš, i.e. the beginning of the 19th century. The thematic framework is borrowed from Simo Matavulj's novel "Uskok", but Bojović elaborates a tragic piece in a special way, combining comic and ironic. Special attention in this drama is devoted to the elements of legend.

Dramski pisac i scenarista Igor Bojović rođen je u Nikšiću 1969. godine. U Beogradu je završio Fakultet dramskih umjetnosti (odsek dramaturgija), đe se pokazao kao odličan student. Pohađao je i Internacionalnu ljetnju školu Kraljevskog dramskog pozorišta iz Londona. Radio je u Crnogorskom narodnom pozorištu, u Pozorištu lutaka „Pinokio“ u Zemunu, a radi kao direktor u Pozorištu „Boško Buha“ u Beogradu. Autor je brojnih dramskih tekstova, a posebno mjesto u njegovom opusu imaju drame za decu. Neki od njegovih komada su *Mačak u čizmama*, *Izvanjac*, *Ženidba kralja Vukašina*, *Vučji okot*, *Hepi end*, *Lavirint*. Dobitnik je brojnih nagrada, a Sterijinu nagradu je dobio za drame *Mačak u čizmama* i *Izvanjac*. Za doprinos dramskom stvaralaštvu za decu dobio je Zmajevu nagradu. Može se reći da Bojović „pripada najužem krugu naših pisaca koji

pozorišno misle, koji znaju da je dramski tekst jedino živ i plodan u pozorišnoj predstavi ili na filmu“.¹

Drama *Izvanjac* prvi put je objavljena 1994. godine u časopisu *Scena* (Novi Sad), a premijerno je izvedena 4. maja 1995. godine na Cetinju. Kako se uz naslov drame i navodi, riječ je o „slijedu tragičesko-istorijskih zbitija iz vremena kad su hati krilati svijetom jezdili“.² Dakle, pred nama je tragičan komad, ali na osoben način ostvaren: „Bojović ne insistira na tragičnim akcentima, njegovi likovi ne lamentiraju, ne uzdišu (Krstinja za nadoknadu svakog jutra obigra lelekom selo, da se pomenu poginuli). On vješto ne dajući mu formalan i ilustrativan oblik, tragično pokazuje kao svakodnevicu, kao način života, ili kao uslov života.“³ U drami *Izvanjac* miješaju se elementi tragičnog i komičnog. Tragična je sudbina rimskog grofa Đovanija, tj. Jovana Uskoka, kao i sudbina crnogorskih junaka koji ginu u borbi protiv Turaka. Komične su pojedine situacije i replike, a posebno je komičan lik oca Filariona koji je uglavnom pijan.

Drama ima osobenu formu: nije podijeljena u činove, već u dvadeset četiri prizora. Može se reći da je upotrijebljen postupak montaže što podrazumijeva povezivanje dramskih scena u određeni linearni slijed, te mogu biti čvršće ili labavije povezane.⁴ Ono što je posebno interesantno jeste da prva scena i posljednja na neki način predstavljaju okvir drame, okvirnu priču. Naime, i u prvoj i u posljednjoj sceni pratimo dijalog

¹ Goran Bulajić, „Viva ovo, viva ono“, u: Igor Bojović, *Izvanjac: slijed tragičesko-istorijskih zbitija iz vremena kad su hati krilati svijetom jezdili*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 1998, 129.

² Igor Bojović, *Izvanjac: slijed tragičesko-istorijskih zbitija iz vremena kad su hati krilati svijetom jezdili*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 1998.

³ Goran Bulajić, cit. djelo, 132.

⁴ Vidi: Marina Milivojević-Madarev (ur.), *Vodič kroz kreativni dramski proces*, BAZAART, Beograd, 2012, 64–65.

Igor Bojović
(1969)

Milice i njenog sina. Sin, nazvan po ocu Jovan, želi da sazna ko mu je bio otac i na kraju zaključuje da će on osvetiti oca. Stiće se utisak da Milica ima ulogu naratora. U ekspoziciji se upoznajemo s gorućim problemima Crne Gore tog doba – suzbijanje krvne osvete, te se upoznajemo s Đovanijevim likom, porodicom kneza Draga, Zagarčanima, Petrom Prvim. Zaplet jeste ljubav između Đovanija i Milice kojoj će potvrdu naći u tajnom vjenčanju. Radnja kulminira u dvoboju – Zagarčani šalju knezu Dragu jabuku, kojom ga izazivaju na dvoboj jer je njegova ćerka pogazila obećanje koje im je dato i udala se za izvanjca, no Đovani je taj koji jede jabuku i kasnije gine u dvoboju. Radnja se raspliće: Milica je trudna i utočište nalazi kod Petra Prvog; Crnogorci pobjeđuju u borbi protiv Turaka iako je mnogo palih junaka, a knez Drago i žena mu Krstinja skončavaju u zapaljenoj kolibi ne želeći da ostave mogućnost da to neprijatelj učini.

Tematski se ova drama veže za jedan poseban istorijski period Crne Gore – vrijeme Petra I Petrovića Njegoša, dakle, govorimo o početku XIX vijeka. Taj period obilježen je vladčinim nastojanjem da suzbije krvnu osvetu među crnogorskim plemenima, ali i borbama protiv Turaka. Može se reći da pratimo dva dramska toka, te je drugi vezan za rimskog grofa Đovanija, koji je izvanjac u Crnoj Gori (na silu je odveden u *ćesarsku* vojsku, odakle je uspio pobjeći te se ponadao boljoj sudbini među

Crnogorcima) i ljubav koja se rađa između njega i Milice, ćerke kneza Draga, koja je, pak, obećana Zagarčaninu jurodivom protiv svoje volje. Od početka do kraja dramska radnja je praćena legendom o krilatom konju Jabučilu, kroz didaskalije, ali i na nekim mjestima kroz replike. Važno je naglasiti da je posrijedi preuzimanje okvira za priču iz narodne legende i narodnih pjesama, kao i, što je i više nego jasno – iz romana *Uskok* Sima Matavulja. No, ko god je čitao pomenuti roman može uočiti o kolikim je zapravo razlikama riječ posebno kad je u pitanju karakterizacija likova, a u drami *Izvanjac* je izostala i prećerana romantičarska patetika.

Jezik kojim govore likovi u ovoj drami je bogat, narodni crnogorski jezik, čime se nastoji što uvjerljivije predstaviti likove iz ondašnje Crne Gore. Kao govornik sa stranog govornog područja javlja se Đovani, izvanjac, za čiji će jezik (italijanski) Krstinja reći da je vjerovatno njemački, čim ga ne razumije. Ovde možemo govoriti o lingvostilskoj karakterizaciji likova i reći da je jezik likova regionalno obojen, odnosno da uvjerljivo prikazuje crnogorsko govorno područje, a u poslanicama Petra Prvog jezik i stil doprinose predstavljanju vladičanske uloge.

Dramski sukob nastaje iz konflikta emocija likova i onoga što nameće kolektivni moral: Milica je obećana Zagarčaninu, ali odlučuje da se uda za Đovanija. Tu uočavamo i motivisanost Đovanija na određene postupke, ali prije toga se javlja njegova motivisanost da se stopi sa crnogorskim življem, da postane jedan od njih. Dakle, antagonisti u ovoj drami jesu Zagarčani kojima se Đovani od samog početka ne dopada, a nesporan je i njihov sukob s knezom Dragom. Oni se do kraja drže obećanja koje im je dato, čime još više doprinose stvaranju napetosti.

Sporedni likovi takođe imaju važnu ulogu u ovoj drami. Krcun strada da bi se pokazalo da se državna stega mora poštovati i da se krvnoj osveti mora stati na put. Knez Drago, njegov

brat, takođe odustaje od krvne osvete. Vladika Petar Prvi ima ulogu savjesti i pomiritelja među zavađenim plemenima, a on pruža i pomoć trudnoj Milici nakon smrti Đovanija. Krstinja je kao ženski lik tu da, nažalost, pokaže kakav je odnos prema ženskoj deci u Crnoj Gori bio u tom vremenu, u kojem čak ni majke nijesu imale razumijevanja za njih. Škrnjo ima ulogu glasnika, a otac Filarion je krajnje komičan lik, uvijek pijan ne bi li bio bliži Bogu. Otac Filarion tajno vjenčava Đovanija i Milicu, te u tom tajnom vjenčanju uočavamo sličnost sa Šekspirovom tragedijom *Romeo i Julija*. Dječak, sin Đovanijev, pojavljuje se u okvirnim prizorima i on je taj koji pokreće priču svojom radozornošću.

Patrijarhalni crnogorski moral i ideal junaštva upravljaju većinom likova. Vrlo im je važno da ih prati glas da su ostali svijetla obraza, da su valjano, čojski i junački postupili. Ali da li se u tom postupanju zaista prema svima valjano postupa? Knez Drago pokušava da ispoštuje vladčinu riječ i odustaje od krvne osvete, ali zato daje sreću svoje ćerke, iako mu to teško pada. Ono što je u ovoj drami dato na jedan osoben način, potpuno drugačiji od onoga što bismo očekivali za vrijeme u kojem se radnja odvija, jeste postupak kneza Draga s početka drame: on je taj koji ubija brata Krcuna kojem je tako već presuđeno – on time izražava neslaganje s voljom stega državne koju sprovodi Petar Prvi. Đovani je svoje saživljavanje sa crnogorskim moralom potvrdio time što je pojeo jabuku i izašao na megdan Zagarčaninu, đe i gine. Možemo zaključiti da se prepliću u svemu navedenom etička, psihološka i biološka karakterizacija likova. Kad je o biološkoj karakterizaciji riječ, moramo pomenuti Jevrema jurodivog za kojeg se u popisu lica navodi da je „rođen jurodiv, pređe vakta, za ovca-ma, u planini, sred leda i snijega“ – kad likovi govore o mogućoj sudbini njegovoj i Miličinoj, odnosno o njihovom porodu, naglašavaju mogućnost nasljeđivanja određenih mentalnih osobenosti.

Čovjeka kojem je Milica obećana, Jevrema, uglavnom niko po imenu ne pominje – on je prosto „jurodivi“. Dakle, njegovo mentalno stanje je uzeto kao glavno njegovo obilježje. Đovanija pojedini nazivaju izvanjcem, te ga tako nastoje izopštiti što je više moguće i držati dalje od svoje crnogorštine, dok ga sa druge strane Dragova porodica i vladika oslovljavaju i imenom Jovan, što bi bio domaći ekvivalent za njegovo ime.

Đovanijev lik se u radnju uvodi u trećem prizoru. Mjesto dešavanja je guvno u selu Gradac i u toku je suđenje Krcunu za ubistvo Radoja Cuce. Đovani je ranjen i traži pomoć na italijanskom uz po koju riječ crnogorskog i sve vrijeme ponavlja „Viva Korzika, viva Sicilija, viva Apenini, viva Montenegro“, ne bi li tako pokazao da nije neprijatelj. Prisutni misle da ga je „lumbarda u glavu zgodila“.⁵ Zagledaju ga, oduševljavaju se njegovim cipelama, epoletama. U toj gužvi jedino knez Drago (čijem se bratu sudi) odlučuje da vodi stranca u svoj dom dok mu rane ne zacijele. Ono što moramo pomenuti jeste da u pojedinim prizorima dolazi do isticanja Đovanijeve klasne pripadnosti, odnosno njegovog grofovskog roda. Tu prije svega imamo na umu razgovor između njega i Milice o dvorskom životu, menuetu, načinu hoda. Svemu tome suprotstavlja se Miličina neposrednost, prirodnost i jedina igra koju ona zna – crnogorsko oro.

U didaskalijama se upoznajemo s ambijentom u kojem se dešava radnja, predočavaju nam se pojedine kretnje i gestovi aktera. Važno je naglasiti da se kroz didaskalijske upliću legendarni motivi. Upravo zazivanjem legende uključuju se nerealistički elementi u dramski tok: krilati konj i svjetlost koja ponajviše prati prizore bitke i Đovanijevog dvoboja sa Stanojem. Na kraju tragičnog čina, poput *deus ex machina* u tragedijama, opet se pojavljuje Momčilo s konjem Jabučilom,

⁵ Igor Bojović, *Izvanjac: slijed tragičesko-istorijskih zbitija iz vremena kad su hati krilati svijetom jezdili*, 22.

te možemo zaključiti da je takva funkcija legendarnog u potpunosti u skladu s onovremenim crnogorskim mentalitetom i folklorom.

Preovladava dijalog kao oblik izražavanja – upravo kroz dijalog najbolje do izražaja dolaze suprotstavljeni stavovi. Kad je riječ o monolozima, to su uglavnom kratki i komični monolozi pijanog oca Filariona, a u Miličinim monolozima je ulavnom sadržana narodna pjesma *Ženidba kralja Vukašina* (posebno treba obratiti pažnju na tumačenje lika nevjerne Vidosave iz ove pjesme i veze s unutrašnjim sukobima Miličinim koja je obećana Zagarčaninu protiv svoje volje, a zaljubljuje se u Đovanija). Možemo reći da se dramska napetost postiže riječima, ali još više postupcima. Jedan za drugim postupak Đovanijev i Zagarčaninov dovode radnju do tragičnog završetka.

U drami se uglavnom navodi mjesto radnje, a u pojedinim didaskalijama je navedeno i vrijeme. Nekad se o vremenu radnje zaključuje i iz replika, a važno je imati na umu i pojedine historijske događaje: u trećoj sceni se čita poslanica Petra Prvog s datumom 5. septembar 1820. godine, a 1820. godine se desila borba Crnogoraca i Turaka u Morači, što i jeste jedan od događaja u drami. Okvirni prizori, prvi i dvadeset četvrti, vežu se za Cetinjski manastir ljeta gospodnjeg 1827. godine. Legenda o krilatom konju vezana je za godinu hiljadu i davnu.

Poseban detalj koji se ističe u nekom prostoru jeste drvena figura krilatog konja sa koje Milica čisti prašinu u prvom prizoru i kojoj govori narodnu pjesmu. Figura je u bliskoj vezi s legendom o krilatom konju Jabučilu kojom je drama protkana. Osim legende i narodnih pjesama u ovoj drami u stihovima koje upućuje Đovani Milici aludira se na Petrarku i Dantea – Đovani diže Milicu do pjesničkih visina sa kojih su opjevane Laura i Beatrice (Laura u Petrakinoj poeziji, Beatrice u Danteovoj) i ukazuje na osećanja koja ima prema njoj, ali se ističe i kontrast između njihovih kultura upotrebom posebnih poetskih oblika.

Raspoloženje u drami je uslovljeno isticanjem junačkog patosa – koliko god da je tragičnih okolnosti i svršetaka, sve se nastoji stoički podnijeti i opravdati višim ciljevima i potrebom da se ostane čistog obraza. Pažnju odvrćaju i brojni humoristični momenti i replike.

Kad je u pitanju istorijska karakterizacija ističe se važnost vremena i mjesta u kojem likovi djeluju – to je plemenski uređena Crna Gora u prvim decenijama XIX vijeka. Vladika i vladar ponajviše kletvama pokušava obuzdati narod, prije svega ne bi li se iskorijenila krvna osveta. Koliko se njegova riječ i kletve smatraju moćnima ponajviše govori o mentalitetu crnogorskoga naroda u tom periodu. Patrijarhalna konzervativna zajednica sputava mladost – Milica je obećana nekome koga ne voli samo da krv ne bi pala. Đovani je neko ko je poremetio njihov poredak, a sve to vodi njegovom tragičnom svršetku. Poražavajuće je to što svjedočimo Krstinjinom odricanju rođene ćerke jer nosi Đovanijevo dijete, a obećana je Zagarčaninu. Gore od toga je što ne možemo zanijekati činjenicu da su i u našem vremenu kod mnogih preživjela i nanovo oživjela takva moralna načela. U jednom trenutku, u posljednjem prizoru, javlja se nada u spas od pogubnih svjetonazora – i to školovanjem. Osloboditi se primitivnog, uskovidog gledanja na život, ili bolje rečeno, žmurenja pred njim. No, što ćemo ako nas i tamo pogrešno nauče? Hoćemo li se opet vratiti na početak?

Literatura:

Primarna literatura

- Bojović, Igor, *Izvanjac: slijed tragičesko-istorijskih zbitija iz vremena kad su hati krilati svijetom jezdili*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 1998.

Sekundarna literatura

- Beganović, Davor, *Protiv kanona: mlada crnogorska književnost i okamenjeni spavač*, Plima, Ulcinj, 2010.

- Jovanović, Borislav, *Svemoderna Montenegrina: od tradicionalizma do postmodernizma: eseji, prikazi i članci iz ovovremene (i ne samo ovovremene) crnogorske književnosti: završetak jedne trilogije*, CDNK, Podgorica, 2010.

- Jovanović, Borislav (prir.), *Nova crnogorska književnost (zbornik)*, Plima, Ulcinj, 2011.

- Milivojević-Madžarev, Marina (ur.), *Vodič kroz kreativni dramski proces*, BAZAART, Beograd, 2012.

- Nikčević, Milorad & Sabljčić, Jakov (ur.), *Najnoviji glasovi crnogorske proze: književnoteorijski i izborni pregled*, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH – Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek – Cetinje, 2007.

- Sabljčić, Jakov, *Hrvatski i crnogorski roman: međuknjiževna tumačenja*, Institut za crnogorski jezik i književnost – Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Podgorica – Cetinje, 2010.

- Sabljčić, Jakov, *Hrvatske i crnogorske književne teme*, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH: Udruga za promicanje i popularizaciju znanosti „Znaš“ – Institut za crnogorski jezik i književnost, Osijek – Podgorica, 2014.

OPŠTA MJESTA U POETICI MIRAŠA MARTINOVIĆA

Anka Vučinić-Gujić

The paper deals with the dominant motifs of Miraš Martinović's poetic texts. Reflections on the transience of empires, cities and fame are a strong impulse to reconsider the meaning of existence, and point to the power of words and artistic expression.

Antički motivi i teme iz drevnih civilizacija poetičke su dominante književnika Miraša Martinovića, jer u kontinuitetu pokazuje koliko prošlost može biti plodno tlo za pjesničko traganje. Autor uvažava faktografiju smatrajući da događaj ili predmet ima svoju znakovitost, a semantičnost poetskim tekstovima daje autentičan lirski pristup. Istorijski i mitološki motivi polazište su Martinoviću za poniranje u sopstvo i refleksivnost, a estetski spoj činjeničnog i imaginarnog čini ga postmodernističkim pjesnikom.

Povratak u daleku prošlost odrednica je poetike Miraša Martinovića. Tomas Eliot u eseju *Tradicija i individualni talenat* navodi da pjesnik treba da razvije svijest o prošlosti i da je tokom svog razvoja intenzivira, ukazujući da je Šekspir preko Plutarhovich djela došao do više osnovnog istorijskog znanja nego što bi većina ljudi mogla iz čitavog Britanskog muzeja. Snažnu funkciju umjetnosti Eliot uočava u njenoj moći

transformacije različitih vremenskih planova koja se ogleda u tome da sadašnjost mijenja prošlost, koliko prošlost upravlja sadašnjošću.

Poetski ispoljen žal za prohujalim vremenima istovremeno je i potreba da se kroz evociranje drevnosti ukaže na aktuelnost sadašnjeg trenutka. Zato pjesma „harfaša odjekuje kroz milenijume jednakom snagom kao onog časa kada je uz harfu pjevao“ i zato ne postoji razlika između drevnog i sadašnjeg pjesnika iako ih dijele hiljade godina i pisanje na glini i hartiji – jer brige su im istovjetne, a „slava je kao pljeva vjetrom razvijana“. Od carstava, gradova ostaju imena, svjedočanstva i opomene ljudima. Zato se „bude“ usnula carstva Sumera, Akada, Egipta, Vavilona, Persije, Asirije i nestali gradovi (Ašur, Niniva), otud himna Nilu, posvećena bogu Ra, spjevana u Heliopolisu, a dopjevana četrdeset stoljeća kasnije, zagonetnost sfinge bez nade da će se probuditi...

Uprkos razorenim gradovima, ostaju tekovine civilizacija (*Možeš srušiti / Bedeme / Ne duh grada / On živi duboko / U ovoj zemlji / Na ovoj stijeni / U ovoj Rijeci / I da sve pobiješ / On će živjeti / U Cvijetu / U vjetru / U groblju / u polenu*).

Citatnost otvara neograničenu sferu intertekstualnosti dovodeći u semantičku isprepletenost Pjesmu harfaša (1786–1567. prije novog računanja vremena) i savremeno pjesništvo ukazujući na istovjetnost pjesničkih preokupacija i stanovišta (*Ne daj svome srcu da se žalosti / Idi za njegovim željama i za srećom svojom / Postupajući na zemlji prema zapovijesti svog srca / I ne tuguj dok ne dođe dan tvoje tuge! / Jer ne čuje više jadanje onaj čije srce više ne kuca / Al plač nikoga neće vratiti iz groba / I tako slavi dan radosti i ne tuguj / Jer niko ne ponese svoga dobra sa sobom / I niko od onih koji su tamo otišli / Još se nije vratio natarg*).

Iako implicitan, dijalogizam kojim Martnović uspostavlja vezu s drevnim civilizacijama bitan je za motivsku i značenjsku

strukturiranost teksta. Pjesnička značenja se najviše razvijaju iz prisne veze između oznake i označenog, a komunikacija nije više samo prema recipijentu, već i ka sistemu u kojem funkcioniše proces međusobnog povezivanja i ulanačavanja tekstova.

Motiv prolaznosti vješto je umetnut prikazom faraona, veličanstvenih piramida čije građenje je zahtijevalo žrtve, a smrt na kraju izjednačava sve. Zato maksima *Carpe diem* predstavlja misaonu okosnicu poetike Miraša Martinovića. „Opominjah faraona i njegove ljude da se vesele dok su na ovom svijetu, jer se niko vratio nije.“ Zato što od pamtivijeka jedni odlaze a drugi dolaze, „svaka pjesma postaje tužaljka i zato podigni oči i pogledaj u oblak, i svjetlost u njemu, i zvijezde oko njega – zvijezda koja vodi put, tvoja je zvijezda“. Zvijezda je izvor svjetlosti, a zbog svog nebeskog obilježja zvijezde su simbol duha, a posebno simbol sukoba između duhovnih snaga ili svjetlosti i materijalnih snaga ili mraka. Tanka granica između života i smrti utiče da ih upoređuje sa dva oka koja su uvijek otvorena i koja se neprestano gledaju i trepere ne znajući koje će i kada prevladati. Međutim, i kad sve prođe, trajaće zvuci i odjeci u srcima ljudi i pjesma će živjeti i zato u zakopanim tekstovima živi duh nestalog naroda.

Značaj riječi najbolje je iskazan kroz antinomičnost svjetlosti i tame: iza riječi uklesanih u hramove i sarkofage, sakrivene su sunčane riječi i kada bude najveća tama iz svake će po jedno sunce ogrijati, jer davno ispisana slova žive. Sunce je izvor svjetlosti, topline, života i njegovi zraci predstavljaju nebeske ili duhovne uticaje koje prima zemlja. Zato Martinovićeve sunčane riječi čine stvari i događaje vidljivijim, čime reflektuju dobrobit za čovječanstvo. Moć verbuma, posebno u teškim vremenima može se semantički dovesti u vezu sa stihovima Tina Ujevića iz pjesme u prozi *Nešto i za me* („Čovječe, ako zvuk riječi može da ti dade sreću, ja ti je neću kratiti. Ali na stravičnome drumu što vodi u ponore ja hoću da ostanem sam“).

Na taj način znakovi dobijaju svoju aktuelizaciju i pokazuju da je književnost kontinuirani dijalog kroz istoriju. Poetski tekstovi Miraša Martinovića okrenuti su recipijentu koji u dešifrovanju simbola i stilema proizvodi poetsko značenje. Postmodernisti polaze od pretpostavke da je slika znak koji upućuje samo na druge znakove u sistemu, a ne na nešto što postoji prije i izvan slike (Lešić 2010: 455). Upravo takav pristup istorijskim temama daje mogućnost različitih promišljanja i varijacija, ostvarujući značenjsku poentu. Nakon što je Trojanski rat završen i nestala Troja, Homer spjevao *Ilijadu* – *Oglasiše se bogovi / Rekoše / Helena nije bila / u Troji / To je izum grčke / Propagande*, čime se postavlja pitanje smislenosti ratnih pohoda, da bi se kroz nemogućnost proroka da predvidi budućnost došlo i do značenjskog zaokreta – *Ali istinu niko / Nije htio*. Sinergija fikcije i faksije upravo proizvodi stalnu upitanost, mada postmodernizam fikciju prepoznanje kao novu konvenciju.

Umjesto jedinstvenog lirskog *ja* koje koje strukturira cjelokupnu pjesmu doprinoseći njenoj jezičkoj i stilskoj koherentnosti, javlja se u postmodernizmu disperzivni, umnoženi glas koji se nekad teško identifikuje, a skoro nikada nije isti. Zato se poetski tekst razbija u fragmente, pri čemu svaki od njih često oblikuje vlastito *ja*, nekada iz ugla trećeg lica dajući karakter neutralnosti, a povremeno u *ih* formi i to i u muškom ili ženskom rodu.

Motiv prolaznosti ovozemaljskog bivstvovanja metaforično je prikazan – *svi ćemo / proći / kroz te dveri / niko ne zna / šta tamo čeka / kakva iskušenja / raj ili / mrak*. Neizbjježnost i zagonetnost smrti otvara kod autora stanje upitanosti i inicira asocijativna polja. Otud dominacija leksema u negaciji („niko ne zna, nije se vratio niko, niko siguran ne ide“) koje nagovještavaju ograničenost spoznaje onostranog i čovjekovu sićušnost u dimenziji kosmičkog. Otud i pitanje da li se u sferi

postzemaljske egzistencije vode protokoli o onima što odlaze sa ovog svijeta – ostaje bez odgovora.

Uprkos pesimističkim tonovima, u poetskim tekstovima naziru se humanistički obrisi. U sukobu dobra i zla, „dobro pobjeđuje jer sve ima rok i trajanje, a svaka sila postaje nemoćna a moć ništavna i zato ko nađe mudrost pokopan, naći će svijet“. Upravo neizbježnost smrti jača aktivistički stav, a iza stradanja ljudi i nestanka gradova, ostaje nada kao jedino oružje i svijetla tačka.

Prolaznost moći i slave opšte je mjesto u poetici Miraša Martinovića. Pojedini stihovi imaju gnomski karakter („Svaka je sila za vremena. Svaki osvojeni grad pukotina je više. Što se moćnijim činiš, slabost se uvećava i kad pomisliš da si pobijedio neprijatelja, misao o pobuni tinja u nekoj glavi, dovoljno da se plamen razbukti u mnogima“). Dajući sili ograničeno trajanje, autor ukazuje na relativnost odnosa pobjednik – pobijeđeni, suptilno uočavajući koliko demonstriranje moći ukazuje na ljudske slabosti.

Vrijeme je aktuelizovano kao filozofska i poetska kategorija. (*Sletio / U Heliopolis / Na najveći / Hramski stub / Savio gnijezdo / Kriknuo / Raširio krila / Izazvao vatru / Sebe spalio / Iz njegovog krika / i pepela / Rodilo se / vrijeme*). Imajući u vidu da je ljudsko vrijeme konačno, a božansko beskonačno, ne postoji mjerilo koje bi im bilo zajedničko jer prvo je vrijeme, a drugo je vječnost. Upravo mit kao paralelni diskurs doprinosi da Feniks simbolizuje uskrснуće i besmrtnost, cikličko rađanje i umiranje. Na ovaj način mitska ptica neuporedive ljepote u vječitoj antinomičnosti života i smrti prednost daje ponovnom rađanju, a vrijeme postaje semantizovana egzistencija.

Glasovi istorije odjekuju vjekovima, ali ih pjesnik sagledava u širem kontekstu. U istoriji se mnogo šta događalo, otud tajanstvenost njenog lavirinta, a ponavlja se kroz mnoge primjere i svako vrijeme prepoznaje neko drugo za koje se čini

da je davno prošlo. Sve živi u ovom vremenu i kada se učini da se ne može vratiti, vrati se, oslika u ogledalu. Istorija je okean u talasanju, stalno u nama i uz nas. Sudbine gradova i ljudi se ponavljaju, čime pjesnik ukazuje na arhetipske naslage i univerzalne vrijednosti. Nestali su gradovi i stanovnici, ostali su snovi, koji nijesu odsanjeni, a traže da ih sanjamo. Zato pjesnik misli na one koji su postojali, a kojih odavno nema i njihovom uživanju u svakodnevnim sitnim radostima, ali i na unutrašnje borbe koje su vodili.

Pjesničko nadahnuće je neobjašnjivo pa se ni podsticaji za poetskim iskazivanjem ne mogu konkretizovati (*Iz ništa se / Pjesma vine / Iz davnine / Iz nigdine / Iz zemlje / I sa neba / Sa zgarišta / Iz kućišta / Svetkovina / saborišta / Iz trnjišta*). Martinović ukazuje da svako ko se makar jednom oglasio, živi u svjetlosti i da je svačije ime ispisano na platnu trajanja. Andrić je smatrao da iza riječi stoji njihovo značenje, kao i misao i volja onoga ko ih izgovara ili piše. Na taj način riječi mogu biti pokretna, živa snaga i pod određenim uslovima poistovjetiti se sa stvarnošću koju označavaju. Zato Miraš Martinović ističe da carstvo riječi nadživi ostala carstva, knjiga ne može biti uništena, živi u univerzumu, iz nje svako uzima riječi i poruke. Sve propada, ali Horacijevi stihovi su opstali, carstvo živi u Vergilijevim stihovima i knjigu mrtvih pjesnika, čitaće živi. Rukopis postaje knjiga otvorena za sve oči, znalce i radoznale, odnosno knjiga je u svakom od nas, samo je treba oživjeti. Međutim, riječ nema moć dok ne dođe vrijeme koje će je probuditi i dati joj cvatuće trenutke. Iako zatvorena i neistražena, knjiga ima moć da objedinjuje različite vremenske planove, prošlost, sadašnjost i budućnost (*U njoj su / Vremena zatomljena / Događaji / Koji će se zbiti / Ljudi koji će se roditi*). Burna vremena utiču da je kamenju data moć govora i kroz personifikovanu poetsku sliku dat je prekor ljudima koji riječi nijesu smjeli izgovoriti (*Kamen / Najduže ćuti / Ali dođe vrijeme*

/kada progovori / Ovo je vrijeme / Kada / Govori kamenje). Premreženost postojanja ljudi i knjiga utiče i na istovjetnost njihove sudbine (*Tamo / Gdje knjige gore / Gorjeće ljudi / A slova pište*) ali pjesma često nadživi plamen i mač i zato slovima daje odlike zvijezde.

U grčkoj misli riječ nije bila samo govor, gramatički iskaz, nego i razum, um, ideja i duboki smisao bića. Riječi uvijek simbolizuju prikazivanje razumnosti u jeziku, u ljudskoj prirodi i u kontinuiranom stvaranju svijeta. Riječi su istina i svjetlost bića, zato ne odlaze s nama, ostaju, prežive, pa i carstva odavno mrtva, žive u knjigama. Riječ je moćno oružje – okreće događaje, mijenja tok istorije, pa je i svjedok najpouzdaniji. Osim toga, riječi nas potvrđuju (*Naš dom je / U jeziku / Koji još zborimo / Ako to izgubimo / Izgubili smo / Jezik i dom*).

Tekst je komunikacijski znak i estetski fenomen, kome trag vremena ne može nauditi, pa hijeroglifi na kraljevskim grobnicama opstaju, uprkos nestajanju kraljeva, čime se napisanom/ispisanom daje oreol besmrtnosti. Otud i potreba za čuvanjem jezika kao posebne dragocjenosti jer zaboravljanjem jezika urušava se i identitet (*Sa svakom / izgubljenom riječju / Nestaje dio vas nepovratno*).

Autonomija jezika bitno je obilježje postmodernog iskaza. Miraš Martinović prihvata intertekstualnost kao prostor u kojem se potvrđuje njegovo pisanje odstupajući od čvrste metričke i ritmičke strukturiranosti poetskog govora. Tekstualna dimenzija jezika dobija na snazi, odnosno sintaksička i misaona cjelina koju čitalac mora konstruisati na osnovu datog konteksta. Stvarnost jezika izdiže se iznad stvarnosti života, a svaki znak dobija značenje tek u kontekstu drugih znakova. Poetski tekstovi Miraša Martinovića ukazuju da riječ ima odjek u univerzumu i da književnost, odnosno umjetnost, u svim vremenima ima posebnu moć.

Literatura:

- Batler, K. (2012), *Postmodernizam, Sasvim kratak uvod*, Beograd, Službeni glasnik.
- Gebran, A., Ševalije, Ž. (2004), *Rečnik simbola*, Novi Sad, Izdavačka kuća KISA.
- Kompanjon, A. (2012), *Pet paradoksa modernosti*, Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Lešić, Z. (2010), *Teorija književnosti*, Beograd, Službeni glasnik.
- Lotman, M. J. (1976), *Struktura umetničkog teksta*. Beograd, Nolit.
- Martinović, M. (2018), *Glasovi iz Doklee*, Zagreb, Skaner studio d. o. o.
- Martinović, M. (2020), *Bogumilske*, Priština, Lena graphics design.
- Martinović, M. (2022), *Tužaljke iz davnine*, Podgorica, JU Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“ Podgorica.
- Martinović, M. (2022), *Troja domovina moja*, Podgorica.
- Martinović, M. (2022), *Doba velikih poema*, Bijelo Polje, „IGP“ Pegaz.
- Milosavljević, P. (2000), *Logos i paradigma*, Beograd, Trebnik.
- Mukaržovski, J. (1986), *Struktura pesničkog jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike.
- Solar, M. (2012), *Povijest svjetske književnosti*, Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.
- <https://www.ucg.ac.me> › objava_99594 › fajlovi T. S. Eliot Tradicija i individualni talenat.pdf

KINEMATOGRAFSKI SVIJET

LUISA BUNJUELA

Žarko Martinović

This article reviews important cinematographic innovations invented by the greatest Spanish director Luis Bunuel. Bunuel's cinematic art began in 1929 with *An Andalusian Dog* and lasted for almost half a century. It was marked by his masterpieces such as *The Golden Age* (1930), *The Forgotten Ones* (1950), *Viridiana* (1961), *The Exterminating Angel* (1962), *Belle de Jour* (1967), *The Discreet Charm of the Bourgeoisie* (1972), *The Phantom of Liberty* (1974), and his last movie *That Obscure Object of Desire* (1977).

Ove godine se navršava četrdeset godina od smrti Luisa Bunjuela (Buñuel), jednog od najvećih i najoriginalnijih sineasta svih vremena. Njegovi filmovi se nalaze na mnogim listama najboljih filmova svijeta i bili su predmet mnogih istraživanja. Filmski kritičari su ukazali na značaj iracionalnog i snova, snage sinematičnog ponavljanja, nasilja i psiholoških trauma u Bunjuelovim filmovima (Deleuze, 1983, 1985; Babac, 2004; Edwards, 1982, 2005; Molina, 2019). Ovdje ćemo na osnovu klasičnih i najnovijih studija Bunjuelovog pet decenija dugog kinematografskog stvaralaštva prikazati kinematografski svijet najvećeg filmskog stvaraoca na španskom jezičkom području.

Od trideset dva autorska filma Luisa Bunjuela, predmet razmatranja će biti sužen na njegova velika djela kojima je zauvijek zadužio filmsku umetnost.

Neobična životna iskustva Luisa Bunjuela (1900–1983) prvi su putokaz do njegovog stvaralaštva, kao što nam je sam autor iznio u autobiografiji *Moj poslednji uzdah*, napisanoj u saradnji sa Žan-Klod Karijerom, njegovim koscenaristom (Bunjuel, 1983). Rođen u selu Kalanda, u španskoj pokrajini Aragon, kao prvo od sedmero djece bogatog zemljoposjednika, Luis Bunjuel je imao srećno detinjstvo. Završio je srednju školu kod strogih jezuita u Saragosi. Zatim se upisao na Univerzitet u Madridu gdje je od 1917. do 1925. godine stanovao u studentskom domu –rezidenciji za djecu bogatih roditelja. Po očevoj želji, započeo je studije agronomije ali beuspješno. Jednu godinu je izučavao entomologiju – nauku o insektima. Konačno, diplomirao je na filozofiji. Period studiranja u toku koga se interesovao za razne oblasti – od likovnih umjetnosti i književnosti do politike – bio je presudan za njegov intelektualni razvoj i izbor životne profesije. U toku studija upoznao je mnoge značajne ličnosti a najbolji drugovi su mu bili Salvador Dali i Federiko Garsija Lorka. U svojoj mladosti u Madridu, Luis je uživao u slobodi, bavio se hipnozom i organizovao razne društvene igre, posebno pogađanje zanimanja i porijekla nepoznatih osoba, kao i spiritističke seanse.

Bunjuel se rano upoznao sa djelima Sigmunda Frojda i markiza de Sada, heroja nadrealista. Poslije očeve smrti 1925. godine, otputovao je u Pariz gdje je za svoj životni poziv odabrao film koji je zavolio još kao dječak. U Parizu je bio asistent poznatog režisera Žanu Epstena. Bunjuelovo intenzivno proučavanje filma kao „skoro savršenog jezika znakova“ (Bunjuel, 2000), bilo je nadahnuto djelima njemačkog ekspresionizma, posebno filmovima Frica Langa.

Bunjuelovo kinematografsko stvaralaštvo se postepeno stapa sa njegovim ličnim životom (Bunjuel, 1983). Transnacionalni sineas-

sta, Bunjuel je najveći dio svog života radio u egzilu. Prva, nadrealistička faza njegovog rada odvijala se u periodu između dva svjetska rata u Francuskoj i u Španiji. U Madridu se priključio republikancima i snimao filmove koji su njima bili potrebni. Poslije pada Španske republike i uspostavljanja Frankove diktature, iz Francuske je oputovao u SAD, gdje je živio od 1939. do 1946. godine. Tamo je pravio dokumentarne filmove za američku armiju i radio na poslovima sinhronizacije za velike holivudske studije.

Svoje autorsko filmsko stvaralaštvo je nastavio u Meksiku, zemlji koju je André Breton nazvao „najnadrealističnijom na svijetu“.¹ Radeći u toj državi, Bunjuel je od 1946. do 1965. godine režirao devetnaest filmova (Acevedo-Muñoz, 2003). Treća, evropska faza stvaralaštva obilježena je snimanjem dva filma u Španiji i autorovim glavnim stvaralačkim periodom u Francuskoj gdje 1977. godine završava svoj posljednji film.

Prva nadrealistička trilogija

„Izgleda da je film izumljen da bi izrazio nesvjesni život čiji korijeni prodiru duboko u poeziju.“

(Buñuel, 2002: 47)

Prvi Bunjuelov film *Andaluzijski pas (Un Chien Andalou)* je nastao u saradnji sa Salvadorom Dalijem.² Premijera tog crno-bijelog, nijemog filma bila je 1929. godine, a nadrealisti su bili oduševljeni i odmah proglasili *Andaluzijskog psa* pravim nadrealističkim djelom. Bunjuel je nastanak tog filma objasnio u svojoj autobiografiji:

¹ “Luis Buñuel and Gabriel Figueroa: A Surreal Alliance”, <https://www.luisbunuefilmstitute.com/> pristupljeno 25. 1. 2023

² Naziv filma potiče od režiserovog prvobitnog naziva za svoju, u toku studija započetu i nezavršenu zbirku kratkih pjesama koja je posthumno objavljena (Buñuel, 2002).

„Ovaj film je rođen iz susreta dva sna. Stigavši kod Dalija u Figeras, pozvan da tu provedem nekoliko dana, ispričao sam mu da sam sanjao, pre izvesnog vremena, kako dugi oblak seče Mesec i kako oštrica brijača seče oko. A on mi onda ispriča san koji je sanjao prošle noći: ruku punu mrava“. (Bunjuel, 1983).

Odista, ta i niz drugih sekvenci u filmu strukturisane su kao san da bi vizualizovale ono što potiče iz nesvjesne psihe. U najdužoj sekvenci, dok se muškarac (Pierre Batcheff) udvara djevojci (Simone Mareuil), stavlja joj ruku na grudi i ona odjednom postaje naga čime se jasno otkriva njegova seksualna želja. Uplašena djevojka bježi i sklanja se u ugao sobe. Muškarac kreće prema njoj, ali ga sputavaju dva velika konopca vezana za klavir za koji su zakačeni dva mrtva majmuna, dva sveštenika (u ulozi jednog od njih je Salvador Dali), i dvije ploče *Deset božjih zapovijesti*. Ta sekvenca je izraz Bunjuelovog antiklerikalizma i otvoreno ismijava ulogu sveštenstva u modernom svijetu.

Najsnažniji utisak ostavlja sekvenca rezanja oka, jedna od prvih slika-vremena u istoriji kinematografije (Deleuze, 1985). U prvoj sceni, muškarac oštri brijač a rez na sljedeći kadar prikazuje noćno nebo s oblacima koji presijecaju sjajni Mesec. U narednim kadrovima, muškarac u jednoj ruci drži brijač a drugom širom otvara oko žene. Ona, kako izgleda, voljno dopušta da joj brijačem bude isječeno oko, a novi rez ponavlja prethodnu sliku noćnog neba. U završnom kadru, groplan prikazuje rasjecanje oka, scenu koja se urezuje u pamćenje zaprepašćenih gledalaca i postaje neizbrisiva.³ Cijela sekvenca je jedna od najčuvenijih u istoriji kinematografije. Bunjuel (2002) je naveo

³ U filmu je snimljeno rezanje oka ubijenog teleta iako je montažom stvoren utisak da je rasječeno ljudsko oko. Bunjuel će varijacije teme „traumatičnih napada na oko“ (Durgnat, 1978: 46) ponoviti još dvaput: u filmu *On / Él* (1953) sa engleskim nazivom *Ta čudna strast / This Strange Passion* u sceni u kojoj je oko probušeno iglom za ženski šešir i *Smrt u vrtu / Death in the Garden* (1956) u kadru probodanja oka nalivperom.

da su scene poput rezanja oka „neophodne da u gledaocu proizvedu stanje koje će dozvoliti slobodne asocijacije ideja i [...] izazovu nešto slično traumatskom šoku na samom početku filma“.

Ta dvosmislena scena je podstakla različita tumačenja. Po jednom, ona djeluje kao samo-refleksivno nanošenje kazne gledaocima filma zato što se u njima pobudila voajeristička radoznalost (Webber, 2007). Za druge, širom otvoreno oko je „metaforičan i ritualni uvod u pripremanje raskida sa konvencionalnim pogledom na svijet“ u dotadašnjoj filmskoj umjetnosti (Linney, 2018). Rejmond (Raymond) Durnat (1977) navodi da scena rezanja oka može djelovati kao simbol razorne seksualnosti u kojoj britva predstavlja muški a oko ženski element.⁴

Pozivajući se na Frojdiv ogled o fetišizmu (Freud, 1927), Lini smatra da prikaz rezanja oka ukazuje na zaokupljenost muškog fetišiste kastracionim kompleksom (Linney, 2018). Naime, prema Frojdivom shvatanju, muškarac fetišista ne priznaje „ženski nedostatak“ i nalazi supstitut za falus na djelovima ženskog tela, na odjeći, ili u drugim predmetima. Takav supstitut u nesvjesnoj psihi muškarca može predstavljati i ženska kosa od koje on odsjeca jedan uvojak i čuva ga radi lične gratifikacije. U filmu *Andaluzijski pas*, to bi se moglo odnositi na ženino oko (Durnat 1977; Linney, 1918).⁵ Sa feminističke tačke gledanja, sjećanje oka koje dovodi do sljepila moglo bi ukazivati i na Bunjelovu mizoginu estetiku.

U nekoliko kadrova, ponavlja se scena odsječne ruku u u

⁴ Durnat (1978) primjenjuje psihoanalizu da bi protumačio svaku sekven-cu ovog i većine drugih Bunjelovih filmova. Međutim, njegova tumačenja su često neprecizna zbog neutemeljene „divlje“ psihoanalize sa nepreciznim generalizacijama, pa se ovdje nećemo njome baviti.

⁵ Fetišizam ženskih nogu i stopala, kao i voajerizam, biće evidentni u Bunjelovim docnijim filmovima, naročito u *Viridijani*, *Dnevniku jedne sobarice* (1964) i *Tristani* (1970).

raznim varijacijama što takođe užasava gledaoce. Te scene filma su snimljene u oniričnoj atmosferi koja rađa mnoge dvosmislenosti i onemogućava jednoznačno razumijevanje. Stoga, nijedna vrsta analize (psihoanalitička, post-strukturalistička, filozofska, feministička i dr) ne može da pruži definitivno tumačenje filma. Kako zaključuje Lini (Linney, 2018), ostavljeno je da svaki gledalac sâm konstruiše njegovo značenje.

Posebno su značajne *scene anamorfoze*, naglog prelaza jednog oblika u drugi, koje će Bunjuel često koristiti i u svojim narednim filmovima. Takva scena u *Andaluzijskom psu* je nestanak usana sa lica mladića koje djevojka pokušava da nadoknadi crtajući ih karminom. Ona tada primjećuje da su joj iz pazušne jame nestale malje koje se pojavljuju u vidu brade na licu mladića. Fenomeni anamorfoze djeluju frapantno na gledaštvo. Iako nekad počinju kao prijatna čarolija, u toku razvoju mizanscene anamorfoze poprimaju obilježja izopačenog, perverzno, odnosno jezovitog, freudovskog čudno-uznemirujućeg (Freud, 1919).

Filmom *Andaluzijski pas*, „najslavnijim kratkim filmom na svijetu“ (Ebert, 2000), Bunjuel je revolucionisao filmsku umjetnost i zauvijek je učinio zanimljivim i tajanstvenim izrazom nesvjesne psihe, „ključnim elementom naše prirode i naše kulture“ (Linney, 2018). Ujedno, *Andaluzijski pas* je obilježila Bunjelova transgresija pravila filmske tehnike u vidu nepoklapanja linije pogleda likova u planu i kontraplanu (Russell, 2008). U odnosu na tematiku, Bunjuel je začeo i kritiku religije i buržoazije, dvije glavne tematske konstante većine svojih djela.

Bunjuel je odmah nakon *Andaluzijskog psa* postao slavan i lako je našao producenta za svoj naredni film *Zlatno doba*. Taj film nema linearnu strukturu, već se poigrava sa vremenskim tokom događaja. Redosljed sekvenci filma izgleda međusobno nedovoljno povezan i dezorijentiše gledaštvo naviklo na racionalnu povezanost radnje. Štoviše, dekonstruišući realnost, režiser

čini da ona izgleda fluidna. Uz to, *Zlatno doba* sadrži scene koje djeluju još provokativnije od onih u *Andaluzijskom psu*.

Prolog *Zlatnog doba* je kratak dokumentarac o životu škorpija za koji je zaslužno Bunjelovo poznavanje entomologije. Ta sekvenca postaje razumljiva tek u kontekstu čitavog filma koji prikazuje scene „impulzivnog nasilja i iznenadne smrti“ što aludira na mračno doba ljudske stvarnosti u kojoj preovlađuju nemilosrdna antisocijalna stvorenja (Gorshin, 2018).

Prvi od ukupno šest segmenata *Zlatnog doba* prikazuje grupu vojnika-prosjaka. Jedan od njih je osmatrač sa vrha brda u čijem podnožju četiri biskupa mirno sjede na kamenju, u svojim svećanim odorama sa kamilavkama na glavi; tu scenu prati Mocartova muzika *Ave verum corpus*, samo intrumentalno. Goršin uočava da puštanje takve muzike „bez latinskih riječi, djeluje ironično“, a u grupi vojnika-prosjaka koji se pojavljuju u narednoj sceni vidi predstavnike „revolucionarnog proletarijata, izgladnjelog i oslabljenog“ (Gorshin, 2018).

Na početku drugog segmenta, duga ekspozicija prikazuje dolazak svečano odjevenog svijeta na jednu ceremoniju, a u jednom kratkom kadru snimljena su četiri skeleta sa kamilavkama na glavi, na kamenju na kome su u prvom segmentu bili biskupi. Nakon toga, najveći broj scena fokusira dvoje zaljubljenih koje igraju glumci Gaston Modo (Modot) i Lija Lis (Lya Lys). Kako je Bunjel (1983: 96) napisao: „reč je ... o filmu lude ljubavi, o neodoljivom poletu koji baca muškarca i ženu koji ne mogu nikada da se ujedine, jedno ka drugom, bez obzira na okolnosti.” Zaljubljeni koji su u vrijeme ceremonije vodili ljubav u blatu glasno vrišteći bivaju otkriveni i grubo razdvojeni. Dva snažna agenta grubo hvataju ljubavnika i sprovode ga ulicama Rima kao kriminalca.

Poslije niza peripetija, dvoje ljubavnika se ponovo sastaju u toku jedne otmene zabave i odlaze u vrt. Dok sjede zagrljeni na klupi, orkestar u salonu izvodi Vagnerovo delo *Liebestod* (*Smrt*

od ljubavi) što ukazuje na destruktivnu ljubav, odnosno preplitanje erosa i nagona smrti.

U narednim scenama, žena ostavlja svog dragog da bi tješila zbunjenog dirigenta koji izlazi u vrt. Pritom, ona dirigenta ljubi u usta i odlazi s njim. Ostavljeni ljubavnik odlazi i iz svoje sobe, u bijesu izazvanom nezadovoljenim seksualnim impulsima, izbacuje kroz prozor na ulicu dvokolicu, zapaljeno drvo, biskupa (koji poslije pada lako ustaje i žurno odlazi), kip žirafe i perje iz jastuka.⁶

Naturalističke slike-nagoni (Deleuze, 1983), naročito scena u kojoj čovjek ubija dječaka zbog neznatnog povoda i završna sekvenca velikih orgija u zamku Selini, sablažnjivo su djelovale na gledaoce. Svetogrđe je kulminiralo u posljednjim scenama praćenim snažnim udaranjem bubnjeva. Na vratima zamka pojavljuje se glumac u liku vojvode de Blanžia (Blangis), libertinca iz romana markiza de Sada *120 dana Sodome*, koji je odjeven kao Isus Hrist. On povrijeđenu djevojku odvodi u zamak, a zatim se čuje ženski vrisak. U posljednjem kadru vidimo raspeće na kome lepršaju pramenovi kose. *Zlatno doba* je duboko ironičan film. Izgleda da kroz autorove slobodne asocijacije probija mračna stvarnost 1920-ih i 1930-ih godina: razdoblje teške ekonomske krize (Velike depresije u SAD) i pojava fašizma u Evropi koji osvaja vlast u Italiji, a jača i u Njemačkoj i Španiji.

⁶ Molina (2019) pominje jedan Bunjuelov mladalački tekst nazvan *Žirafa* što ukazuje da bar jedan objekt za režisera ima lično značenje. Vjerovatno nije moguće naći zajednički imenitelj za sve izbačene objekte niti ih tumačiti jednodržavno kao „simbole ropstva“ glavnog lika (Babac, 2004: 265). Zapaljeno drvo možda simbolizuje ljubavnu strast a izbacivanje biskupa – oslobađanje od stega Crkve. Raznolikost objekata pobuđuje interesovanje gledalaca i gradi sinematičnu ljepotu te scene čije značenje, u skladu sa Bunjuelovim shvatanjem filma, ostaje tajna.

U toku demonstracija nakon šest dana od premijere, desničari su demolirali bioskop, a šef pariske policije je zabranio film. Bunjuel je nazvan velikim provokatorom i u Francuskoj nije mogao naći finansijera za nijedan filmski projekt.⁷

Bunjuel se tada odvojio od nadrealističkog pokreta i otputovao u Španiju da bi sa svojim saradnicima snimio treći dio svoje trilogije *Las Hurdes* (1932). *Las Hurdes* je jedna od najsiromašnijih planinskih oblasti Španije u provinciji Estramadura gdje su se u Srednjem vijeku skrivali Jevreji progonjeni od inkvizicije. Bunjuel je svoje utiske o tom kraju iznio u autobiografiji:

„Ove po prirodi nesrećne planine brzo su me osvojile. Beda stanovnika opčinjavala me je, ali i njihova bistrina i njihova privrženost izgubljenoj zemlji, njihovoj ‘zemlji bez hleba’. U najmanje dvadeset sela, svakodnevni svež hleb je bio nepoznata stvar. S vremena na vreme, neko je donosio iz Andaluzije svež hleb koji je služio kao novac za razmenu.“ (Bunjuel, 1983: 115).

Bunjuel je sa novcem koji mu je poklonio jedan njegov prijatelj od dobitka na lutriji mogao da snimi svega 17 minuta filma. Taj nijemi crno-bijeli film, u anglofonim zemljama je prikazivan pod nazivom *Zemlja bez hleba* (*Land Without Bread*), oslikao je kontrast između bijednog života, bolesti i ranog umiranja siromašnog naroda i raskošnog života bogate španske katoličke crkve. Prvobitno shvaćen kao realističan dokumentarac, adaptacija knjige Morisa Ležandra (Maurice Legendre, 1927), film je izazvao mnoge kontroverze. Nedavno je naveden i etički problem jer neki stanovnici *Las Hurdes* i dalje doživljavaju da ih je Bunjuel stigmatizovao. Kasnije je uočeno da film sa nizom nadrealističkih scena odstupa od dokumentarnog etnografskog filma. Takve scene su padanje divokoze sa vrha planine i slike djece čija kompozicija podsjeća na remek-djela velikih španskih slikara Velaskeza, Goje i Murilja. U posljednjih nekoliko

⁷ Zabrana javnog prikazivanja trajala je skoro pet decenija; najzad je *Zlatno doba* prikazano „u Njujorku 1980, i u Parizu 1981“ (Bunjuel, 1983).

decenija, *Las Hurdes* je ponovo shvaćen kao ocrnjivanje objektivnog pristupa (Gonzalez, 2002) i svrstan u parodiju na žanr etnografske dokumentarne estetike (engl. *The Mockumentary*), odnosno nadrealističku parodiju (Ruoff, 1998) koja je skoro pola vijeka prethodila postmodernističkim i refleksivnim dokumentarcima koji su 1980-ih doveli u pitanje ideološku poziciju tradicionalno samouvjerenih etnografa (Kinder, 1999: 9).

Danas se film čuva kao kulturno blago u Muzeju kraljice Sofije. Na sajtu tog muzeja, nalaze se koncizne ekspertske informacije o *Las Hurdas*:

„Film [...] dovodi u pitanje tvrdnje o dokumentarnoj istini, upotrebljavajući resurse kao što su rezovi koji prave vremenski skok (engl. *the jump cuts*), promjena odnosa između zvuka i slike i otkrivanja njihovih izvora čime demonstrira da sinematična konstrukcija koju gledamo – i utisak stečen kroz strukturu filma, od ćudljivog kretanja kamere između kadrova do opsesivnog tretmana *Las Hurdes* kao mjesta bijede – nijesu sasvim objektivni.“⁸

Meksički period

Bunjelovi igrani filmovi realizovani u Meksiku su bili snimljeni na španskom jeziku. Samo dva od tih filmova na engleskom jeziku su *Robinzon Kruso* (1952) i *Djevojka / Young One* (1960); prvi je doživio veliki uspjeh i nekoliko puta je prikazan na američkoj televiziji, a drugi je prošao nezapaženo. Bunjel je u meksičkih filmovima režiranim po porudžbini, kao svoj autor-ski pečat redovno uključivao nadrealističke scene.

⁸ Luis Buñuel. *Las Hurdes: Land without Bread* (1933) https://www.museoreinasofia.es/sites/default/files/salas/informacion/206.01_eng_web.pdf pristupljeno 30. 1. 2023.

Zaboravljeni (Los Olvidados)

Bunjuel je ovim filmom obnovio svoju svjetsku slavu osvajanjem Zlatne palme za režiju na Festivalu u Kanu 1950. *Zaboravljeni* ima izvjesna obilježja italijanskog neorealizma, slično *Čistačima cipela* (1946) i *Kradljivcima bicikla* (1949), koje je Bunjuel veoma cijenio. Međutim, sudbina siromašne, zanemarene odnosno napuštene djece u *Zaboravljenim* mnogo je tragičnija od one u italijanskim neorealističkim filmovima Vitoria de Sike.

Radnja filma se odigrava u velegradskom zapuštenom, prenaseljenom predgrađu čiji stanovnici žive u oronulim straćarama. U takvom ambijentu, uz djecu uličare, prikazani su prosjaci, invalidi, alkoholičari i osobe koje predstavljaju najniži i najsiromašniji društveni sloj. Glavni lik *Zaboravljenih* je Pedro, dječak pubertetlija, najstariji sin svoje majke udovice koja se stara o još troje male dece. U prvim kadrovima, Pedro je sa djecom uličarima koje u bandu okuplja mladić Haibo, snažni i okrutni vođa, bjegunac iz zatvora za adolescentne prestupnike.

Pedro, vanbračni sin koji nikad nije upoznao svog biološkog oca, nesvjesno nalazi uzor u negativnom junaku Haibu. Uz učešće u akcijama bande, prikazane su i pozitivne crte Pedrovog karaktera, posebno pomaganje seoskom dječaku sa nadimkom Ohito koga je otac napustio ostavljajući ga samog na pijaci.

Prvi dio filma oslikava niz situacija u kojima u ponašanju djece članova bande preovlađuju najgore crte njihovih karaktera. Haibo organizuje nasilje, prevare i krađe, a najlakša meta su mu bespomoćni prosjaci i invalidi. Kulminacija okrutnosti je Haibov čin podmuklog ubistva mladića Huvenala, pred Pedrovim očima. Prijeteći mu smrću, Haibo naređuje Pedru da čuti.

Sljedeća *sekvenca sna* je najslavniji, potpuno nadrealistični dio filma, koji traje 3 minuta i 43 sekunde ali čini najvažniji dio filma i zaslužuje poseban opis.

Pedro stiže kasno kući kad njegova majka spava. Uvlači se u svoj krevet i zaspi. U prvom kadru sna, bijela kokoš kokodače i sleće u sobu. San počinje kao lažno buđenje Pedra i njegove majke. Pedro ispod svog kreveta vidi mrtvog Hulijana koji leži, okrvavljene glave. Užasnut i nepomičan, zagledan je u mrtvo Hulijanovo tijelo čitavih 10 sekundi. Majka u dugoj bijeloj haljini, nalik nevjesti ili djevici, ustaje iz kreveta i upravo u trenutku kad perje kokoši pada svuda po sobi a Pedro odvaja pogled sa Hulijana, postavlja pitanje: „Sine, ti si dobar dječak, zašto si to uradio?“ Prilazi i sjeda na Pedrov krevet. Pedrov unutrašnji snovni glas odgovara majci: „Nijesam ništa uradio. To je bio Haibo. Ja sam samo gledao. Zašto me ne voliš?“ Majka nježno zagrlji Pedra i spušta mu glavu na jastuk. Govori mu da želi da bude s njim ali je mnogo umorna jer je cijelog dana ribala podove. Pedro ponovo podiže glavu i pita je: „Zašto mi prošle noći nijesi dala mesa?“ Majka ustaje i nosi veliki komad sirovog mesa ali prije no što ga Pedro uzme, ispod kreveta se pojavljuje Haibo i svojom velikom snažnom rukom zgrabi meso. Majka okreće leđa i odlazi prema svom krevetu. Ti posljednji kadrovi sna udruženi su sa zvucima nevremena (grmljavine i pljuštanja kiše) koji prekidaju diegetsku snoliknu muziku koja je pratila kadrove sna počev od ustajanja majke iz svog kreveta.

Sekvenca sna zgušnjava u istu cjelinu prošlost, sadašnjicu i buduće događaje. U njoj su na dramatičan način vizualizovani Pedrovi unutrašnji konflikti – činjenica da je bio svjedok Hulijanovog ubistva, njegova potreba za majčinom ljubavlju i siromaštvo porodice. Davanje sirovog natrulog mesa simbolizuje majku čija ljubav degeneriše što će kasnije potvrditi scene stvarnosti u kojima je Haibo zavodi postajući Pedrov edipalni rival. Donošenje sirovog mesa vraća u prošlost podsjećajući na mrtvog Hulijana i ujedno upozorava na prijetnju koju za Pedra predstavlja Haibo, oličenje osobe kojom dominiraju najniži porivi.

U narednim kadrovima, potvrđuje se istine nesvjesnog koje je san nagovijestio. Boreći se da ostavi za sobom svoje uličarsko doba, Pedro šegrtuje kod kovača gdje biva optužen za krađu koju je izvršio Haibo. U okviru programa juvenilne rehabilitacije, Pedra šalju u popravni dom na poljoprivrednom dobru. U jednoj mučnoj sceni, Pedro napravi ispad jedući i bacajući jaja namijenjena za prodaju. Tada dolazi u sukob sa drugim dječacima na farmi koji ga zbog takvog ponašanja zatvaraju zajedno sa kokoškama. Pedrov bijes se tada razbuktava; on udara kokoške i bespomoćno klone uz ogradu. Direktor škole tačno procjenjuje da djeca kao Pedro nijesu doživjela sigurnost porodičnog doma i roditeljsku ljubav. On ne kažnjava Pedra već mu ukazuje povjerenje dajući mu veliku novčanicu da mu kupi cigarete. Pri izlasku iz doma, Haibo napada Pedra i otima mu novac.

Bunjuel je smatrao veoma značajnim da u *Zaboravljenim* prikaže i scene nježnosti, najčešće vezane za prikazivanje djece, posebno Ohita koji je vodič zlog slijepca. Ohito poklanja djevojčici Meče zub mrtvaca pronađen na groblju u vrijeme punog Meseca. Pri njihovom rastanku, ona mu vraća tu amajliju koja treba da ga štiti od zla. Takve scene samo djelimično ublažavaju okrutnost sirotinjskog svijeta kojim upravljaju nagoni agresivnosti dovodeći do stalnog ponavljanja nasilja.

Na formalnom planu, struktura filma je izgrađena na scenama ponavljanja ritma tučenja, odnosno udaranja, koje vjerno oslikava traumatična realna iskustva. U prvim kadrovima, Haibo i dječaci tuku slijepca, a slijepac udara jednog od dječaka, zatim, dječaci obore čovjeka bez nogu i daleko odgurnu njegova kolica ostavljajući ga bespomoćnim; slijedi Haibovo ubistvo Hulijana udarcima kamenom, scene u kojima Pedrova majka metlom bije kokoške, a zatim Pedro to ponavlja na farmi. Na kraju, Haibo tuče Pedra do smrti, a taj dvostruki ubica gine na liniji policijske vatre.

Slika-san uključuje i prirodu zastupljenu zvucima pljuska i grmljavine. Scene udaranja stvaraju kružnu temporalnost u kojoj gledaoci mogu da iskuse Pedrovo nesvjesno osjećanje krivice i nemogućnost ostvarenja bliskosti sa svojom majkom. Pedro je traumatizovana osoba koja ne može da krene u budućnost, već stalno agira svoju traumu svjedoka ubistva.

Ponavljjanje raznih tuča i udaranja na dubinsko psihološkom planu ukazuje da se potisnuta trauma stalno vraća iz podsvjesnog (Freud, 1920). Frojd je podvukao značaj „faktora ponavljanja istog“ koji „pod izvjesnim uslovima i u kombinaciji sa određenim stanjima i nesumnjivo izaziva osjećanje *začudno-uznemirujućeg*; štaviše, ono takođe podseća na bespomoćnost u mnogim oniričnim stanjima sna“ (Freud, 1919). Po Frojdovoj definiciji, „*začudno-uznemirujuće*, [...] ono domaće što je postalo oneobičeno, jeste ona vrsta zastrašujućeg koje je povezano sa odavno poznatim i uobičajenim stvarima“ (Freud, 1919).

Bunjuel je frojdovsko *začudno-uznemirujuće* prikazao u scenama sa kokoškama koje su u svakodnevnom životu povezane sa domaćinstvom i ishranom, ali u filmu, usljed stalnog povezivanja sa tučenjem, postaju ono što prepoznajemo kao ono što je udarano i tučeno. Takvo ponavljanje udaranja u pamćenju gledalaca postaje okidač koji ih podsjeća na tučenje slijepca i u njima stalno održava strepnju da će se tučenje odraslih ljudi i djece u filmu stalno ponavljati.

Delez (Deleuze, 1983) je *slike ponavljanja* u Bunjuelovim filmovima nazvao *slike- impulsi* odnosno *slike-nagoni*. One ukazuju na prvobitni svijet neorganizovanih fragmenata i čine najvažniji element naturalizma koji je oblikovan kao nadrealizam. Po Delezu, naturalistička slika, slika-nagon “ustvari ima dva znaka: simptome i idole odnosno fetiše”. Te slike sadrže i vrijeme, tj. slike-vrijeme ali samo kao kružno vrijeme u vidu sudbine nagona i nastanka njegovog objekta. To vrijeme je i psihološko vrijeme u kome gledaoci i sami podsvjesno doživljavaju težinu te traume koju je Pedro pretrpio kao svjedok ubistva.

Frojd podvlači da „u psihički nesvesnom vlada *prisila ponavljanja* koja verovatno zavisi od najunutrašnjije prirode nagona, a dovoljno je snažna da bi se potvrdila kroz princip zadovoljstva“ (Freud, 1920). Za razliku od Frojda, kod Bunjuela se prisila ponavljanja ispoljava nasilnošću, a ne zadovoljstvom. Pedrova majka je rodila Pedra poslije silovanja koje je pretrpjela kao maloljetnica; to saznajemo iz njenog razgovora sa istražnim sudijom. U svom odnosu sa Haibom, ona ponavlja svoju traumu vezivanjem za nasilne muškarce. Pedro pati od nesvjesnog osjećanja krivice i više puta nesvjesno agira svoju traumu nasiljem – u sceni razbijanja jaja i udaranja kokošaka, kao i u tuči sa mnogo jačim Haibom. U posljednjoj ironičnoj sceni, Pedrova majka traži i doziva sina ne primjećujući dvokolicu iz koje njegovo mrtvo tijelo biva izručeno i skotrlja se do dna jarka (Austerlitz, 2003).⁹

Bunjuel je naratorskim *glasom preko* uvodnog kadra, iznad vedeta globalnih metropola – oblakodera Menhetna, Big Bena, Ajfelove kule, istakao moto filma: „u pozadini svakog velegrada su siromašna djeca [...] društvo se bori za njih“ ali ta borba nije uspješna. Izrazio je nadu da će „tek u budućnosti djeca i mladi biti korisni za društvo kad budu zaštićena njihova prava. [...] Meksiko nije izuzetak od tog opšteg pravila. Film nije optimističan i ostavlja rješavanje problema naprednim društvenim snagama“. I pored toga, film je loše primljen i shvaćen kao negativna, lažna i prljava slika Meksika, uvreda meksičkoj osjećajnosti i meksičkom narodu (Acevedo-Muñoz, 2003). Tek kasnije, film je djelimično prihvaćen i u Meksiku. Uočena je njegova izrazita formalna inovativnost u odnosu na ranije meksičke rodoljubive filmove pune nacionalnog folklora.

⁹ Stalno izložen kritici zbog pesimističkog kraja filma, Bunjuel je 1996. godine napravio alternativni završetak pronađen u preostalim filmskim trakama. U toj promijenjenoj verziji, Pedro i Haibo se tuku na farmi pri čemu Haibo pada iz potkrovlja i gine. Pedro uzima oteți novac i vraća ga direktoru škole.

Anđeo uništenja / El ángel exterminador (1962)

„Uvek su me privlačile, u životu a i u mojim filmovima, stvari koje se ponavljaju.“

Bunuel (1983: 197)

Bunuelov kinematografski svijet u *Anđelu uništenja* čini visoko društvo. Ambijent filma je naturalistički realističan. Poslije gala večere i noćne zabave u vili domaćina, osamnaeset gostiju osjećaju zamor i ne odlaze kući. Ni narednih dana, niko ne može izaći iz vilu, niti ući unutra. Ugladenost gostiju primjetna pri dolasku na večeru postepeno ustupa mjesto razdražljivosti i međusobnom vrijeđanju. U klaustrofobičnoj atmosferi, njihovo ponašanje karakterišu simptomi degradacije pokrenuti seksualnim nagonom i nagonom za samoodržanjem.

Najdramatičniji simptomi poprimaju oblik halucinacije odsječne ruke koja se kreće po sobi, pa je izbezumljena žena probada nožem da bi je zaustavila; ta horor scena mnogo je užasnija od prethodnog sličnog motiva u *Andaluzijskom psu*.¹⁰ Izolacija vodi u depresiju i ludilo te dvoje gostiju izvrše samoubistvo. Gosti ispoljavaju simptome kolektivne paranoje i optužuju domaćina za namjerno dovođenje u bezizlaznu situaciju, a neki od njih pokušavaju da ga linčuju.

Od prvih scena, srž filma čini *ponavljanje*, kao u filmu *Zaboravljeni*, ali drugačije prirode. Ponavljanje u *Anđelu uništenja* tiče se određenih vrsta ponašanja i može biti dobro ili loše, toplo ili hladno (Deleuze, 1983; Principe, 1985). Primjeri lošeg ponavljanja su scene u kojima gosti tri puta ulaze u vilu i dvostruka domaćinova zdravica. U nekim scenama, ponavljaju se scene prijatnog i neprijatnog međusobnog obraćanja i pozdravljanja.

¹⁰ Motiv ruke je u Dalijevom slikarstvu zamijenio pogled a u Bunuelovm filmovima je postao fetišistički simbol grešnog čina masturbacije (Edwards, 1982).

Ponavljjanje se odnosi i na pogrešne pokušaje izbavljenja iz vile. Iako su ulazna vrata otvorena i nema nikakvih fizičkih prepreka, svi pokušaji ulaska u vilu ostaju neuspješni, kako odraslih, tako i djece. Unutra, zarobljeni ponavljaju razne pokušaje izlaska iz vile ali su svi oni pogrešni, uključujući tu nuđenje samoubistva radi spasa drugih, kabalistički ritual i upućivanje masonskog poziva upomoć. Domaćini i gosti u vili se vrte u začaranom krugu ponavljanja, sve dok u trenutku kad su na rubu opstanka, otkriju da rješenje nije u tajanstvenoj formuli, već u ponavljanju početne pozicije u kojoj su se svi zajedno nalazili u trenutku zarobljavanja u ciklusu vremena. Ta pozicija, slično kao u šahu, jedna je od hiljada mogućih kombinacija. Njeno otkrivanje zahtijeva prisjećanje pozicija svih učesnika i dijaloga koje su tada vodili i predstavlja jedino dobro ponavljanje kao izlaz iz kružnog ciklusa loših ponavljanja (Deleuze, 1983).

U trenutku izbavljenja, gosti su ponovo elegantno odjeveni. Da bi izrazili svoju zahvalnost za spas, odlaze u katedralu gdje slušaju *Te deum*. Međutim, ironijom sudbine, oni tamo, kako piše Delez (Deleuze, 1983) „postaju zarobljenici na teži i dublji način dok revolucija tutnji.“ To završno zarobljavanje u toku kojeg odjekuju crkvena zvona je upozorenje ljudima da ne traže slobodu u opresivnim društvenim institucijama jer istinska sloboda podrazumijeva ponovno djelovanje kojim se prekida ranije uspostavljeno stanje (Principe, 1985).

Film se može shvatiti i kao dugotrajni košmar iz koga se zarobljeni bude u još teži realni kaos. Za Roberta Stama, Bunjuelov film „je strukturisan kao komična formula sporog silaženja iz normalnosti u anarhiju [...] ‘Anđeo’ obavlja misiju društvene pravde, apokaliptično uništavanje plemićkog i moćnog.“ (Stam, 1985: 185). Film je alegoričan i satiričan, a Bunjuelov nadrealizam je, za razliku od Bretonovog *bijelog nadrealizma* nazvan *crni nadrealizam*. Prvi idealizovano postavlja san i realnost na isti nivo dok je crni nadrealizam

Luis Bunjuel
(1900–1983)
iza kamere

nadahnut Ničeovom filozofijom vječnog povratka. Bunjuelov nadrealizam nije povezan samo sa prefiksom „nad“, već i sa onim „pod“ čime prikazuje degradaciju i licemjerstvo pripadnika više klase i njihovo srozavanje na najniži nivo egzistencije u kome se potisnute želje preobražavaju u nasilje, zlo, perversije i bolne izraze tijela” (Principe, 1985). Kao i u drugim Bunjuelovim filmovima, protivrječnosti se ne razriješavaju dijalektičkim radom negacije, već potvrđivanjem razlika i društosti (Deleuze, 1983; Principe, 1985).

U toku Meksičkog perioda, Bunjuel se bavio problemom hrišćanskog milosrđa u filmu *Nazarin* (1958), u kome je prikazao sveštenika u malom mjestu koji se drži načela istinskog, plemenitog hrišćanskog milosrđa i pomaže sirotinji i nesrećnima po cijenu ličnog stradanja –izrugivanja, siromaštva, izgnanstva i hapšenja. Tim filmom Bunjuel je razočarao i sablaznio svoje nadrealističke prijatelje ljevičare i komuniste. Film *Nazarin* je na Kanskom festivalu dobio nagradu (*Grand prix international*), specijalno ustanoljenu za ovu priliku (Bunjuel, 1983). Dobro je primljen i od strane Katoličke crkve koja vjerovatno nije opazila Bunjuelovu kritiku licemjerstva organizovane religije. Načela hrišćanskog milosrđa prikazana u *Nazarinu* nesumnjivo su plemenita i pohvalna, ali su neupotrebljiva u savremenom društvu što će biti još snažnije umjetnički izraženo u Bunjuelovom remek-djelu *Viridijana* (1961).

Dva filma snimljena u Španiji

Viridijana

„Svet postaje sve apsurdniji. Samo ja nastavljam da budem katolik i ateista. Hvala Bogu!“

Luis Bunjel (1983)

Viridijana, najsvetogrdniji film Luisa Bunjuela, dobitnik Zlatne palme na festivalu u Kanu, snimljen je u Španiji. Prvi kadrovi prikazuju pobožnu samostansku atmosferu. Ubrzo, u središtu pažnje je Viridijana (Silvija Pinal), čije ime asocira na sveticu Veridijanu. Ta mlada nevina iskušnica je neposredno pred zaređivanjem u monahinju kada po savjetu namjesnice samostana odlazi u posjetu svom postarijem bogatom ujaku don Haimeu (Fernando Rej).

U drugoj sekvenci, prikazan je don Haime koji se nije oporavio od smrti svoje supruge u toku prve bračne noći. U jednoj sceni, on u poznim noćnim satima razgleda i zamalo proba pojas pokojne supruge odajući svoje transvestitske i fetišističko-nekrofilne tendencije. Na to se nadovezuju i rođskvrne sklonosti prema Viridijani koja, na njegovu molbu oblači vjenčanicu pokojnice. Kad Viridijana s gnušanjem odbije njegovu prosidbu, ujak je uz pomoć sluškinje Ramone drogira i tako uspavanu ljubi.¹¹ Sjutradan izmišlja priču da je zbog njegovog silovanja Viridijana prekršila zakon celibata. U

¹¹ Popevši se na drvo, tu scenu posmatra djevojčica Rita, Ramonina ćerka, koja se zatim hvališe tim svojim podvigom. Voajerizam je u kinematografiji klasično vezan za muške likove i gledaoce-muškarce. Inovativnim postupkom vezivanja voajerizma za ženski lik i čestim prikazivanjem slijepaca u svojim filmovima, Bunjel još snažnije uvlači gledalaštvo u tu vrstu perversije (Edwards, 2005).

trenucima kad zgrožena Viridijana napušta farmu, kod don Haimea prevlada akutna depresija u kojoj on izvrši samoubistvo.

Ta prva trećina filma određuje čitav tok filma. Umjesto da postane monahinja, Viridijana kao nasljednica polovine Haimeovog imanja odlučuje da živi na farmi gdje Horhe (Francisco Rabal), ujakov vanbračni sin i vlasnik drugog dijela farme, obnavlja urušene zgrade na svom posjedu gradeći veliku gospodsku kuću.

Potresena, pod uticajem nesvjesnog osjećanja krivice zbog ujakove smrti, Viridijana se u pokušaju idealizacije svog ličnog identiteta, posvećuje hrišćanskom milosrđu. Njena farma postaje utočište za uboge, desperadose i prosjake. Postupa prema svima jednako, pridržavajući se hrišćanskog načela: „Ljubi bližnjega svoga kao samog sebe.“ Međutim, prosjaci su licemjerni i čim ih niko ne nadgleda, opažamo da su umjesto pobožnosti i skromnosti, skloni opijanju, grubosti, svadljivosti, nepoštovanju i uništavanju tuđeg vlasništva.

Vrhunac njihovog divljanja je sekvenca provale u otmeni dio kuće gdje uživaju u luksuzu koji nikad u životu nijesu imali. Njihova proslava prelazi u nasilničko orgijanje, bahanalije u kojima dominiraju scene opijanja, mahnitog plesa, razbijanja kristalnog posuđa, tuče, javne kopulacije, pa čak i ubistva. Jedan od pijanih prosjaka pokušava da siluje Viridijanu ali je spasava Horhe koji ubijedi drugog prosjaka da ubije napasnika.

Jedna scena u sekvenci orgijanja je najčuvenija parodija Posljednje večere. U toku gozbe, prosjaci u ritama zauzimaju istu konfiguraciju kao Hrist i njegovih 12 učenika na čuvenoj slici Leonarda da Vinčija *Posljednja večera*. Dok prosjaci sjede za trpezom, „jedna prostitutka zadiže svoju suknju za imaginarnu fotografijucamerae obscurae donjeg dijela svog tijela“ (Stam et al, 2015: 75). Tu scenu prate zvuci hora koji pjeva „Aleluju“ iz Hendlovog *Mesije*.

Kako opažaju Stam i saradnici (2015), Posljednja večera lako postaje predmet parodijske desakralizacije zato što se njeni razni elementi mogu lako prenijeti na materijalni nivo.¹² Očito, Bunjuelova parodija ne odobrava ponašanje prosjaka, već razvija performativnu sliku razuzdanog ponašanja radi prikazivanja komične degradacije društvenih pravila koja su povlastica više, aristokratske klase (Stam et al, 2015).

Na kraju, Viridijana napušta put hrišćanskog milosrđa što je simbolično predstavljeno scenom spaljivanja njenih relikvija za svakodnevne molitve – velikog drvenog krsta i krune od trnja. U nizu svetogrđnih scena, ističe se i kadar u kome se jedan krst preklapa tako da postaje džepni nožić. U posljednjoj sekvenci, razočarana Viridijana prihvata Horheov poziv da igra karte zajedno s njom i Ramonom koja je u međuvremenu postala Horheova ljubavnica. Tu scenu prate vesele Horheove reči: „Znao sam da ću sa mojom rođakom miješati karte“ kao aluzija na domaćinstvo u troje.¹³

Psihoanalitičko tumačenje filma ima u vidu da je Viridijana predstavnik hrišćanskog katoličkog morala. Njen izbor pomaganja drugima je način ovladavanja vlastitim željama. Bestidno ponašanje prosjaka označava simbolički povratak potisnutih nesvjesnih nagonskih impulsa koji izbijaju na vidjelo kad ostanu bez stroge kontrole superega čiji je zastupnik Viridijana. Izgleda da autori filma poručuju da hrišćanstvo ne umanjuje ni grjeheve ni zlo, već raspiruje njihovu vatru. Za razliku od don Haimea,

¹² Od filmskih parodija *Posljednje večere* pomenimo izrazito subverzivne filmove: *Brajanov život / Life of Brian* Monti Pajtonovaca, Pazolonijev *Mama Roma* (1962) i Robert Altmanov *MEŠ / M*A*S*H** (1970), kao i docnije transtekstualne bezbožničke verzije u crtanom filmu *Simpsonovi* i u TV seriji *Porodici Soprano*.

¹³ Takav završetak je Bunjuel režirao pošto je španski cenzor zabranio prikaz kadra u kome Viridijana ulazi u sobu, u kojoj su Horhe i Ramona zajedno u krevetu, i za sobom zatvara vrata.

predstavnik dekadentne aristokratije u propadanju, Horhe je predstavnik savremenog mladog uspješnog buržuja koji prezire zastarele konvencije i instituciju braka. Naravno, veliki broj scena je dvosmislen i opire se svakom jednoznačnom tumačenju. Takva je i scena kontrasta između mirnih Viridijaninih molitava i strahovite buke koju prave mašine na gradilištu. Može se postaviti niz pitanja o značenju takvog kontrastiranja: da li je to sukob starog religioznog svijeta i novog svijeta u izgradnji? Ili, nemogućnosti potrage za duhovnošću u materijalističkom svijetu?

Uopšte uzev, Bunjuel je u *Viridijani* dao portret frankističke Španije kao zaostale zemlje, te je film bio zabranjen u Španiji sve do 1977. godine. Vatikan je napao Bunjuela zbog prikazivanja suicida, seksualnih perverzija i, nadasve, zbog razvratničke parodije Posljednje večere.

Tristana (1970), drugi Bunjuelov film snimljen u Španiji, sličan je *Viridijani*, ne samo po asonanci imena glavnih junakinja, već i suštinski jer su na početku filma obje hristolike figure (Abecassis, 2006). Kako navodi Karen Goldman (2003), one isprva djeluju infantilno i pokorno – *Viridijana* u manastiru, *Tristana* u svojoj porodičnoj kući. Obje su izložene želji muških pogleda – svojim ujacima za koje su erotski objekti. Žena ima potajnu moć u kući, muškarac u javnom prostoru. Ljubomorni lik u *Tristani* (1970), don Lope smatra da djevojka ostane časna samo onda kad slomi nogu i mora da bude kod kuće.¹⁴

Bunjuel je religijske teme poslije *Viridijane* prikazao u još dva filma: *Simon pustinja* (1965) i *Mliječni put* (1969). U prvom je prikazana klasična verzija čovjeka-sveca koji je 27 godina živio na stubu u pustinji, u filmu motivisan privlačenjem svjetine kojom hrani svoj narcizam. Bunjuel je slikovito prikazao kako

¹⁴ Ukazano je da su likovi ljubomornih muškaraca u Bunjuelovim filmovima „karakteristično autobiografski“ odnosno „projekcije samog autora“ (Edwards, 2005).

đavo iskušava Simona prikazujući mu mladu seksepilnu ženu (Silvia Pinal) koja ga u završnoj sceni uvodi u bučnu diskoteku 1960-ih godina u kojoj se igra rokenrol. Neka od iskušenja djeluju kao poigravanje sa stvarnošću uz upotrebu oniričnih scena i efektnih anamorfoza, kao što je prikaz nage djevojčice koja okreće Simonu leđa da bi se tada pojavilo smežurano tijelo starice.

Mliječni put / La voie lactée prikazuje niz protivrječnosti koje karakterišu istoriju ključnih vjerovanja u istoriji hrišćanstva. Glavni likovi su dvojica lualica koji putuju kroz Francusku i Španiju do čuvenog svetišta Santjago de Kompostela. Njihovo putovanje je puno pustolovina i raznih svetogrdnih jeretičkih vizija anđela, đavola i drugih natprirodnih pojava. Posebno su upečatljivi njihovi susreti sa pripadnicima raznih sekti i osobama iz raznih istorijskih razdoblja uključujući i markiza de Sada, u ulozi Mišela Pikolija (Michel Piccoli). Nadrealistički *Mliječni put* obiluje crnim humorom i oštrom satirom hrišćanske religije po čemu je za njegovog svetogrdnog nastavljača moguće smatrati film *Golcijus i pelikansko društvo* (2012) Pitera Grineveja.

Ljepotica dana

Ljepotica dana / Belle de Jour (1967) je adaptacija istoimenog romana Žozefa Kesela (Joseph Kessel,) koji je od objavljivanja 1928. godine do osme decenije XX vijeka imao lošu reputaciju. Glavni lik filmske erotske drame je Severina, mlada žena koja vodi dvostruki život. Ona je prikazana kao lijepa i bogata supruga pariskog hirurga Pjera (Žan Sorel) koja podliježe dosadi, pa traži uzbuđenja i u popodnevnim satima odlazi u otmeni bordel, gdje dobija ime Ljepotica dana. Njenu ulogu igra ikonična Katrin Denev / Catherine Deneuve. *Ljepotica dana* je film o ženskoj želji u kome se stalno prepliću slike-san, slike-sjećanja i slike-akcija kao traumatična realnost. Film je osvojio Zlatnog lava na festivalu u Veneciji i postao najveći Bunjuelov koomer-

cijalni hit, jedan od najboljih umjetničkih erotskih filmova svih vremena.

Tijelo čije je materijalno jedinstvo preduslov za svaku intelektualnu distinkciju, u središtu je Bunjelove poetike (Principe, 1985). U *Ljepotici dana*, čitavo tijelo narcistične Severine postaje fetiš, objekt najveće ljepote i sveopšteg divljenja, uhvaćeno „u Bunjelovim rezovima između njenog zagonetnog osmjeha i onog što ona misli“ (Ebert, 1999). Severina kao ličnost puna vrlina izaziva divljenje svog supruga i njegovog vragolastog prijatelja Anrija (Mišel Pikoli / Michel Piccoli) a u bordelu je predmet divljenja zbog njene seksepilnosti. Trilerski zaplet filma pokazuje da ona strogo odjeljuje svoju tajnu ulogu u bordelu od svoje ličnosti u stvarnom životu. Međutim, na kraju Anri otkriva njenu ulogu u bordelu i kazuje istinu Severininom mužu. U posljednjoj sceni, završetak filma je dvosmislen: u jednom, suprug napušta Severinu, a u drugom oni ostaju zajedno i počinju razgovor o planiranju vikenda.

Razmatranju *Ljepotice dana* posvećen je veliki broj ogleda i čitava jedna knjiga (Wood, 2000). Razlog je zagonetnost filma koja pokreće na niz refleksija, posebno u vezi složenog društvenog konteksta unutar koga je nemoguće iscrpiti sva njegova značenja. Nemjerljivi doprinos filmu daju glumci i drugi saradnici koji pod Bunjelovim vođstvom ostvaruju sintezu u remek-djelu.

Razvijanje scena tehnikom montaže je važan formalni stilski element kojim Bunjel postiže složena značenja filma. U scenarijima kojima on gradi sekvence smjenjuje se veliki broj povezanih kadrova koje producent nikako ne bi mogao da skрати.¹⁵ Tu tehniku je Druzi nazvao „segmentacija“ označivši njome primjenu velikog broja rezova kojima se scena dijeli u beskonačan broj vizuelnih fragmenata, što „istovremeno dopušta da joj se udahne ritam i da je strukturiše“ (Drouzy, 1978).

¹⁵ I pored toga, cenzura je iz filma izbacila jednu sekvencu što je Bunjel (1983) sa žaljenjem naveo u svojoj autobiografiji.

U filmu nema scena eksplicitnog seksa niti diegetske muzike. Nediegetski tonski efekti, posebno zvuk zvonca, često prethode buđenju potisnutih seksualnih želja junakinje ili pak ukazuju na erotsku važnost pojedinih objekata čija simbolična funkcija ostaje nedokučiva gledaocima. Takvi objekti i neobična organizacija prostor-vremena simbolizuju Severinin svijet snova. Onirična atmosfera filma, posebno dvosmislena završna sekvenca pokreću pitanja: Da li Severinini snovi i maštanja dovode do ispunjenja njenih potisnutih seksualnih želja neostvarenih u njenom braku? I obrnuto, da li je čitav film Severinin san?

Završna trilogija

Tri posljednja Bunjelova filma – *Diskretan šarm buržoazije / Le charme discret de la bourgeoisie* (1972), *Fantom slobode / Le Fantôme de la liberté* (1974) i *Taj mračni predmet želje Cet obscur objet du désir* (1977) – dobila su naziv *antiburžoaska trilogija*. Poseban podvig je činjenica da je Bunjuel ta remek-djela stvorio uprkos tome što se bližio svojoj osamdesetoj godini života.

Diskretan šarm buržoazije

Jedini Bunjuelov film nagrađen Oskarom za najbolji inostrani film, režiran je na nadrealistički način po načelu ekscesa, u vidu stalnog prekidanja i ponovnih pokušaja nastavljanja započetog ručka dvije francuske porodice (Teveno i Senešal) i dvoje njihovih prijatelja. U glavnoj ulozi gledamo Fernanda Reja, neku vrstu Bunjuelovog „odbačenog *alter ega*“ (Durgnat, 1978: 164), ambasadora banana države Mirande i u slobodno vrijeme krijumčara droge, zajedno sa njegovim prijateljima. Svi oni su elegantno odjeveni i samouvjereno djeluju u svojim ulogama bogatih buržuja.

Za njih je zajednički obrok najvažnija stvar na svijetu, nalik svečanom obredu. Oni pokušavaju da završe svoj obrok uprkos tome što ih, na sasvim iznenađan i neobičan način često prekidaju i realni i imaginarni događaji. U toku prekida pojavljuju se predstavnici crkve, vojske i policije, ali i teroristi i jedan duh. Prekidi su na narativnom nivou veoma značajni jer su pokretač zapleta. Uz to, slike-opažanja jedne vrste frapiraju šestoro prijatelja, a drugačije scene gledalaštvo. Dok gledaoce potresaju scene uznemirujućih snova, seksa i smrti, buržuje sablažnjavaju sasvim druge, nebitne situacije i prekršaji etikecije. Takav primjer je scena u kojoj ambasadorov vozač biva poslužen čašom suvog martinija i popije je naiskap, umjesto sasvim polako i s uživanjem. U drugim prilikama, opažamo da buržuje manje potresaju preljuba i oćebistvo nego to što u restoranu ne služe ni čaj ni kafu, iako su te usluge navedene u meniju. Kako ukazuje Marša Kinder (1999), opažanje takvih razlika upućuje gledaoce da dožive film na refleksivan način kako bi iza površne etikecije, ležernosti i šarma mogli uočiti i ono što je prikriveno od njih, naime, licemjerstvo i korupciju buržuja.

Oneobičenost mizanscena se u toku filma povećava, a prikazivanje snova biva sve češće; tako eskaliraju erotizam, apsurdne situacije i nasilje. Svi ti motivi sadržani su u sekvencama snova u kojima režiserova kreativna imaginacija dostiže savršeno sinematičnu formu, naročito u slikanju sna u snu. U početku prvog sna, poslije kratke scene konobarevog nespretnog posluživanja jela, otvara se zavjesa i gosti za trpezom se iznenađaju na pozornici, pred salom punom gledalaca. Sufler spašava biskupa (Mišel Pikoli) koji nekako izgovara svoj tekst i zajedno s drugim gostima izlazi sa bine. Ostaje samo Senešal koji priznaje: „Ne znam tekst“. Izložen je zviždanju i protestima publike. Spas nalazi u buđenju iz sna pri čemu vidimo da je još uvijek unezveren. Njegov san je umetnut u Tevenoovu verziju sna o pukovnikovoj zabavi na kojoj ambasador don Rafael da

Akosta dolazi u sukob sa domaćinom. Kad ga pukovnik uvrijeđi, ambasador uzvraća grubim vrijeđanjem francuske armije. Pukovnik ga ošamari, biskup pokušava da smiri situaciju, ali ambasador hladnokrvno izvadi revolver i sa tri pucnja pogađa domaćina.

Veoma je impresivan i san koji poručnik priča na traženje pukovnika. Taj san počinje ekspozicijom oneobičenog prostora, jedne puste ulice, u kojoj sanjač djeluje izgubljeno jer se tu obreo po prvi put. Tražeći svog rođaka Ramireza, nailazi na mladića Rafaela koga ne prepoznaje i koji mu miriše na zemlju. Od njega u snu saznaje da mu je rođak odavno umro. U tom trenutku, kratak kadar prikazuje malo metalno raspeće na mrtvačkom sanduku koji prekriva bacanje zemlje. Tada nailazi devojka koja ga je ranije odbijala a sada rado priča s njim. Ipak, on osjeća potrebu da ponovo nađe Rafaela, pa ulazi u jednu mračnu, zapuštenu kuću punu paučine. Uplašen, izlazi napolje i u pustoj ulici doziva: „Majko, majko, šta radiš izgubljena među sjenkama?“

Bunjuel je svojim umjetničkim postupkom omogućio gledaocima da dožive snove kao specifično, neponovljivo iskustvo, kao poseban svijet, slično velikim piscima (Martinović, 2022). Sekvence snova izražavaju strahovanja likova od javnog poniženja, hvatanja u zamku tj. hapšenja od strane policije, kao i od ubistva iz vatrenog oružja. Njihov zajednički imenitelj je osjećanje teskobe zbog gubljenja autoriteta (Wood, 2000). Svako bliže tumačenje snova je onemogućeno Bunjuelovim složenim narativnim postupkom koji ometa saznanje da li su narator sna i sanjač ista osoba.

Složena struktura filma nadahnula je veliki broj istraživanja. Marša Kinder je uočila „odnose disjunkcije između zvuka i slike“ (Kinder, 1999: 13). Istakla je da spoljašnji zvuci, kao što su saobraćajna buka, preletanje aviona i drugo, remete politički diskurs čime se režiser namjerno poigrava s gledaocima praveći

svojevrсно cenzurisanje političkih informacija. Odista, česti prekidi raznih razgovora čine svaku scenu filma nepredvidivom (Wood, 2000; Kinder, 1999).

Kinderova je u svojoj minucioznoj strukturalnoj analizi otkrila „pet miniedipalnih narativa“ u kojima se miješaju snovi i traumatična realnost: smrt vlasnika restorana, oceubistvo – u poručnikovoj priči kako je u djetinjstvu otrovao svog očuha da bi osvetio svoju majku, rodoskrvna želja – vojnikov san o sjedinjenju sa svojom mrtvom majkom; klasni konflikt – na biskupovom odru pucnji ubice njegovih roditelja; priča ili san o duhu policajca (Kinder, 1999). Međutim, njena podjela cjelokupnog diskursa filma na tri dijela, kao što je karakteristično za holivudske filmove, protivrječi opšteprihvaćenom Delezovom shvatanju po kome Bunjelova djela karakteriše kružna, odnosno ciklična forma. Taj model je najočitiji u *Diskretnom šarmu* u kome kružni tok čini svečani obrok odnosno obred; taj obred prekida drugi društveni obred koji se nakratko ciklično ponavlja u nekoliko scena i čini završnu scenu u kojoj šest prijatelja hodaju putem, kao u nekom društvenom obredu poput šetnje poslije obroka. Za većinu filmskih kritičara, *Diskretni šarm buržoazije* je veliki film, „radikalan, maestralan, pun iznenađenja“ (Ebert, 2000), film u kome prekid djeluje kao stil (Rosenbaum, 1972), film „daleko ispred svog vremena“ (Kinder, 1999).

Fantom slobode

Za razliku od prvog dijela trilogije koji se tiče savremenog doba, *Fantom slobode* obuhvata niz od osam djelova, odnosno minifikcija iz različitih istorijskih razdoblja koje se odvijaju spontano, uz puno humora i poetike. Film počinje Napoleonom osvajanjem Španije i stradanjem rodoljuba koji uzvikuju parolu: „Živjeli lanci!“ Jedna scena u starom gradu Toledu

prikazuje neobičan ishod parafileije zvane pigmalionizam.¹⁶ Druga priča vraća u sadašnje doba, prikazujući služavku koja čita knjigu dok djevojčicama u parku prilazi čovjek u mantilu koji izgleda kao zlostavljač djece i nudi poštanske razglednice. Njihovi roditelji izgledaju šokirani kad vide te „razglednice“ na kojima je neki sasvim neprikladni, pornografski sadržaj koji bi bilo neumjesno i nedozvoljeno prikazati filmskim gledaocima. Ta sekvenca završava se u spavaćoj sobi gdje gospodin Fuko pati od nesanice. Zapanjen, u toku noćnih sati posmatra kako pored njegovog kreveta prolaze neobična stvorenja: kokoška, poštari koji ostavljaju pismo i noj koji će u posljednjoj sekvenci filma uporno zuriti u kameru.

Sekvence filma su labavo povezane, a svaku narednu najavljuje glas izvan. Jedan od likova iz prethodne sekvence slučajno sreće neku osobu koja nastavlja sljedeću sekvencu. Tako gospodin Fuko svom ljekaru priča šta se desilo u njegovoj besanoj noći, a doktor ta stvorenja smatra duhovima. U toj sceni, treći lik je doktorova medicinska sestra koja prekida dijalog izjavom da odlazi u selo a sljedeća minifikcija prikazuje njeno neobično putovanje. Molina (2019) podsjeća na Bunjuelovu izjavu da je takav stil povezivanja sekvenci, tj. raznih priča, omaž Servante-sovom *Don Kihotu*, vjerovatno najslavnijem romanu na svijetu. U Bunjuelovm filmu, stil igre „I jedno i drugo“ favorizuje oniričnu logiku i uzdiže se do „savršenstva sa nadrealističkom estetikom“ (Molina, 2019).

Prikazivanje terorizma povezuje *Fantom* sa *Diskretnim šarmom buržoazije*.¹⁷ U toj naizgled apsurdnoj sekvenci *Fantoma*,

¹⁶ U toj sceni, jedan francuski kapetan miluje statu u done Elvire de Kastane-da; pritom na njega padne druga statua – statua don Pedra Lopeza, njenog muža, i onesvjesti ga. U nastavku te scene javlja se naznaka još teže parafileije – nekro-filije: pri kapetanovoj ekshumaciji done Elvire, njeno lice je potpuno očuvano.

¹⁷ Bunjuel je u svojoj autobiografiji napisao: „... da *Mlečni put*; *Diskretni šarm buržoazije* i *Fantom slobode* [...] obrazuju jednu vrstu trilogije. [...] Iste

prikazan je uglađeni mladi gospodin, ustvari snajperista koji sa vrha kule Monparnas precizno pokosi nekoliko nedužnih prolaznika. Policija ga hvata živog i izvodi pred sud gdje mu je izrečena smrtna presuda. Odmah mu skidaju lisice i postaje slavna ličnost koja dijeli autograme. Očito, takva sekvenca je oštra satira usmjerena na društvene institucije.

Zadržimo se na najslavnijoj sekvenci filma u kojoj je možda najsnažnije izraženo režiserovo nastojanje da destabilizuje društvene konvencije i vjerovanja. Bunjuel parodira način svakodnevnog života izokrećući socijalnu prihvatljivost gratifikacija želja vezanih za pojedine tjelesne otvore (za oralne i analne parcijalne nagone).¹⁸ Gledamo kako elegantno odjeveni gosti u luksuznom salonu umjesto na foteljama sjede udobno na WC šoljama. Gledamo scene postedipalne analnosti; buržuji sjede i razgovaraju o raznim temama uz povremeno doživljavanje analnog „zadovoljstva“ – olakšanja zbog pražnjenja ekskremenata. Obrnuto, zadovoljenje nagona ishrane smatra se nepristojnim i obavlja se snebivljivo, u maloj prostoriji, veličine toaleta.

Bunjuelovo izokretanje konvencija pokreće društveno značajnu temu zagađenja životne sredine koja je, u toku razgovora vođenog na klozetskim šoljama, u navedenoj sekvenci, komično izražena strepnjom od ponavljanja analnog „zadovoljavanja“, a društvena realnost je izražena kroz „statističke činjenice“ po kojima ljudi svakodnevno proizvode milione tona ekskremenata. Postavlja se pitanje: „gdje sve to odlazi? [...] Da li ćemo se jednog dana podaviti u tome?“ Obrtanje perspektive analno-oralno je način za pojačanje nelagodnosti u kulturi.

teme, čak i nekoliko istih rečenica u sva tri filma. Oni govore o traženju istine, koja beži u onom trenutku kad pomislimo da smo je našli, o neumoljivom društvenom ritualu. Oni govore o traženju neophodnog, o slučaju, o ličnom moralu, o tajni koju treba poštovati“ (Bunjuel, 1983: 207).

¹⁸ U vezi sa svojim infantilnim (nesvesnim) ontogenetskim porijeklom, želja je vezana za otvore tijela (Lacan, 1954–1955).

Zajedno sa Molinom, možemo zaključiti da *Fantom slobode* u procesu sinematičnog eksperimentisanja, koje uključuje integrisane varijacije ponavljanja i prikazivanja delezovskih slika-opažanja, slika-nagona i slika-vremena, potvrđuje veliku kohezivnost bunjuelovskog svijeta (Molina, 2019).

Taj mračni predmet želje

Posljednji Bunjuelov film je komična drama. Siže filma izgleda jednostavno: Matje (Fernando Rey), pripadnik više klase, postariji buržuj, opsjednut je željom da posjeduje devetnaestogodišnju Končitu, plesačicu flamenka. Međutim, vizuelna naracija je složena i uključuje smjenjivanje retrospektivnog i prospektivnog pristupa. Velika Bunjuelova inovacija u ovom filmu je to što dvije glumice (Angela Molina i Carole Bouquet) igraju Končitu. Matje to uopšte ne primjećuje, što je izvanredan način da se pokaže njegova zacopanost, posmatranje djevojke kao seksualnog objekta.

Očito, Matje u svojoj „ludoj ljubavi“ pati od prisile ponavljanja (Frojd, 1920) koja ga zbog nemogućnosti ovladavanja objektom dovodi do patnje. Uz to, prisila ponavljanja, koja po Lakanovom hvatanju otvara put ka smrti (Lacan, 1966), u Bunjuelovom filmu dovodi do Matjeove osujećenosti i nasilja koje pri svakom ponavljanju poprima sve težu formu.

Luis Bunjuel
*Taj mračni predmet
želje, 1977*

Prikazivanje nasilja ne zadržava se samo na individualnom planu, već obuhvata i širi društveni plan u scenama u kojima su teroristi prvi put ljevičari, a drugi put desničari. U drugom činu terorizma, pri strahovitoj eksploziji, završava se i nemogući sadomazohistički odnos Matjea i Končite. Upad realnog kao slučaja, prirodne ili antropogene katastrofe, onog na šta se ne može uticati, u skladu je sa Lakanovim shvatanjem iznijetom u seminaru o tri poretka – *Realnom, simboličnom i imaginarnom* (Lacan, 1974–1975).

Možemo zaključiti da Bunjuelova završna trilogija nema angažovanu kritičku antiburžoasku i antiklerikalnu oštrinu njegovih prethodno analiziranih remek-djela. Zauzvrat, filmovi završne antiburžoaske trilogije stekli su novi kvalitet zahvaljujući formalnim inovacijama i Bunjuelovom stavu filozofa koji u svom kinematografskom svijetu sa distance pravi spoj diskretne satire i komedije.

Zaveštanje

Bunjuel je prvi sineasta nadrealista koji je svojim filmovima revolucionisao filmsku umjetnost. U *Zlatnom dobu* prvi je uveo unutrašnji monolog u filmsku umjetnost. *Zaboravljeni* je prikazivanjem nasilja i okrutnosti među djecom i mladima u pregrađima velikih gradova bilo model za značajne filmove: *Pixote / Zakon najslabijeg* Hektora Babenka (1981), *Pasje ljubavi / Amores Perros* (2000) i *Grad grijeha / Sin City* (2005). *Anđeo uništenja* je bio važan za razvoj savremenog horor žanra koji je dosegao jedan od svojih vrhova u čuvenom korejskom filmu *Paraziti* (2019). Bunjuel je bitno doprinio razvoju španskog i meksičkog meksičkog filma. Njegovo djelo je pružalo nadahnuće mnogim generacijama režisera, a zagonetnost njegovog kinematografskog svijeta najjače se ispoljila u nadrealizmu velikog režisera Dejvida Linča. U XXI vijeku, Bunjuelova

kritika organizovane religije i buržoaskog društva, kao i vizionarsko preispitivanje blagodeti savremene civilizacije, stižu sve veću aktuelnost.

Literatura:

- Abecassis, Michael, (2006) "Opening the Door to the Unconscious: On Gwynne Edwards' *A Companion to Luis Bunuel*", *Film-Philosophy*, v. 10, n. 1: 64–70. <http://www.film-philosophy.com/2006-v10n1/abecassis.pdf> pristupljeno 2. 2. 2023.
- Acevedo-Muñoz, Ernesto R, (2003) *Buñuel and Mexico: The Crisis of National Cinema*. Berkeley Los Angeles London: University of California Press.
- Arce O, Fernandez G, Logan B. *Luis Bunuel, The Journey of a Surrealist. Documentary*. <https://www.luisbunuelfilm.institute.com/> pristupljeno 22. 1. 2023.
- Austerlitz, Saul (2003), *Los Olvidados*, *Senses of Cinema* 25. March 2003.
- Bunjuel, Luis, (1983) *Moj poslednji uzdah*, Beograd: Institut za film.
- Bunuel, L. (2000) *An Unspeakable Betrayal: Selected Writings of Luis Buñuel*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Buñuel, L. (1953) "Cinema, Instrument of Poetry" In: *The European Cinema Reader*, ed. C. Fowler London; New York: Routledge, 2002: 45–48.

- Drouzy, M. (1978) *Luis Bunuel Architecte du Reve*, Paris: Lherminier.

- Durnat, R. (1978) *Luis Buñuel*, Berkeley: University of California Press.

- Ebert, R. (2000) „Un Chien Andalou Movie Review (1928)”. <https://www.rogerebert.com/reviews/great-movie-un-chien-andalou-1928> pristupljeno 2. 2. 2023

- Ebert, R. (1999) “Belle de Jour”. <https://www.rogerebert.com/reviews/great-movie-belle-de-jour-1967> July 25, 1999 pristupljeno 2. 2. 2023.

- Ebert, R. (2000) The discreet charm of the Bourgeoisie, <https://www.rogerebert.com/reviews/great-movie-the-discreet-charm-of-the-bourgeoisie-1972> pristupljeno 15. 12. 2022.

- Edwards, G. (2005), *A Companion to Luis Bunuel*, Woodbridge: Tamesis Books

- Edward, G. (1982) *The Discreet Art of Luis Bunuel: A Reading of his Films*, London: Marion Boyar.

- Freud, S. (1919) Das Unheimliche, In *Gesammelte Werke*, 1991, Tom 12, S. 229–268.

- Freud, S. (1920) Jenseits des Lustprinzips. In *Gesammelte Werke*, 1991, Tom 13, S. 3-69

- Freud, S. (1927) Fetishismus, In *Gesammelte Werke*, 1991, Tom 14, S. 311-320

- Goldman, KS. (2003) Those obscure objects of desire in Luis Buñuel's *Spanish* films: Viridiana and Tristana. *Tinta* 7: 54-75.

- Gonzalez E. Review Land without bread. <https://www.slant-magazine.com/film/land-without-bread/> pristupljeno 30.1.2023

- Gorshin M. (2018) Analysis of ‘L’Age d’Or.’ <https://mawrgorshin.com/2018/12/02/analysis-of-lage-dor/> 27.1.2023

- Kinder M. (1999) The nomadic discourse of Luis Bunuel: A Rumbling Overview. In: Marsha Kinder (ed.) *The Discreet Charm of the Bourgeoisie*. Cambridge University Press, p. 1-30.
- Lacan J. (1966) *Ecrits*. Paris: Galimard.
- Lacan J. (1974-1975). Seminaire 22. RSI. https://ecole-lacanienne.net/wp-content/uploads/2016/04/seminaire_seminario_transcription_ALI_1974_1978.pdf pristupljeno 24.2.2023
- Legendre, M. (1927) *Las Jurdes: étude de géographie humaine*, Bordeaux: Férét et fils.
- Linney S. (2013) Un Chien Andalou – A Psychoanalytical Review. <http://sophielinney.blogspot.com/> pristupljeno 28.1.2023
- Martinović Ž. (2022) *Svet snova u delima Danila Kiša*. Beograd: Ultimatum
- Molina IC. (2019) El surrealismo al servicio de la minificción: El fantasma de la libertad, de Luis Buñuel. *Microtextualidades* 6: 64-83.
- Principe, R. (1985) La poetica di Luis Buñuel nell'interpretazione di Gilles Deleuze *L'Angelo sterminatore*. *Parol* <http://www.parol.it/articles/bunuel.htm> pristupljeno 30.1.2023
- Rosenbaum, Jonathan (1972). Interruption as style: Buñuel's *The discreet charm of the bourgeoisie*. *Sight and Sound* 1972/1972.
- Ruoff, Jeffrey. An Ethnographic Surrealist Film: Luis Bunuel s *Land without bread*. *Visual Anthropology Review* 14, no. 1 (Spring/Summer 1998, p. 45-57.
- Russell, Dominique. (2008) Luis Bunuel. *Senses of Cinema* p. 10
- Stam, R. (1985) *Reflexivity in Film and Literature: From Don Quixote to Jean-Luc Godard*. Ann Arbor London: UMI Research Press.
- Stam R, Porton R, Goldsmith L. (2015) *Keywords in Subversive Film/Media Aesthetics*. Chichester: John Wiley & Sons, Inc., p. 72-3

- Wall, A. (1983) *The Life and Times of Don Luis Bunuel*.
Documentary directed by Anthony Wal

<https://www.youtube.com/watch?v=IHDAr9pS0ww> pristupljeno
25.1.2023

- Webber A. (2007) Cut and laced. Traumatism and fetishism in Luis Buñuel's *Un Chien Andalou*. In: Andrea Sabbadini: *Projected Shadows: Psychoanalytic Reflections on the Representation of Loss in European Cinema*. London: Rotledge, p. 92-101.

- Wood, M. (2000) *BFI Film Classics: Belle de Jour*. London, UK: BFI Publishing.

GLASOVI PREDAKA

Ilija Kapičić

From the dawn of civilization until the end of the Bronze Age, people believed that Creation came from the womb of the goddess, the Great Mother. The vital expression of that life was sexuality, that sacred ecstatic impulse that expressed life's creative desire to renew itself forever. And then, at the beginning of the Iron Age, conquerors came from the north and the Arabian desert, on horses and with chariots, and brought with them the image of God the Father. That culture has completely rejected female values and that is why it is unbalanced, turned to one side and hangs like the Leaning Tower of Pisa. The mythology of conquest and domination has persisted to this day.

Od buđenja čovjekove svijesti, pa sve do otprilike 2500. godine prije naše ere, ljudi su vjerovali da *Stvaranje* dolazi iz utrobe *Velike Majke*. Zemlja i kosmos bili su sveti. Ljudi su doživljavali život kao učestvovanje u organskoj, živoj i svetoj cjelini. Dolazak zime i smrt vegetacije obilježeni su silaskom u podzemlje boginje, *Velike Majke*. Ona silazi u podzemlje da traži izgubljenu kćer ili sina, a to su Ištar i Tamuz, Demetra i Persefona. Njihov povratak sa sobom donosi oživljavanje prirode, regeneraciju života. Životom ljudi vlada lunarna mitologija, čija su glavna tema smrt i ponovno rađanje.

Ta slika *Velike Boginje* povezivala nas je sa korijenima našeg života i duše. Predstavljala je čitavu instinktivnu mrežu odnosa koju zovemo život. Bila je transcendentna i imanentna, unutar i

izvan samog života. Pojavljivala se u svim manifestovanim oblicima života, stalno ih obnavljajući, u cikličnim procesima bez kraja. Zamišljana je kao utroba života, mreža života, ritmički puls života. Život pojedinca bio je život svih. Djeca *velike Majke* bili su Sunce i Zemlja, Mjesec, zvijezde i njihova sazvežđa, planete, vegetacija, životinje i ljudi. U sebi je ujedinjavala tri dimenzije stvarosti, nebo, zemlju i podzemlje. Njena djeca su crpila život i snagu iz njenog bića.

Najvažnija slika koju smo stvorili da se povežemo sa *Velikom Majkom* je mjesec. Mjesec daje svjetlost koja obasjava tamu, pa simbolizuje našu svijest koja pokušava da razumije tajne života. Rađa se iz tame kao vitki polumjesec, a on simbolizuje djevojku. Zatim, postaje trudna žena (pun mjesec), pa onda ponovo odlazi u tamu kao starica. Najraniji zapisi o tome datiraju iz Afrike od oko 40.000 godina prije naše ere.

Mjesec nam daje sliku promjenljivog života koji se vraća i obnavlja u ciklusima, cikličnog obrasca smrti i ponovnog rođenja. On vlada svim aspektima stvaranja. Sa ponovnim pojavljivanjem polumjeseca shvatili smo da je tama vrijeme između stare i nove etape života. Ljudi toga vremena su vjerovali da će se kad umru vratiti u utrobu *Velike Majke* i ponovo roditi kao polumjesec. Iz toga lunarnog iskustva rodila se sposobnost zamišljanja, stvaranja, neiscrpne kreativnosti čovjeka. Najveći domet ta civilizacija je dostigla u području mitologije, astronomije i arhitekture, iz primordijalnog posmatranja mjesečevih mjena. A, to je bilo vrijeme *Bronzanog doba*.

Mnogo prije nego što su naslikani crteži kojima se divimo, pećina je bila najsvetije mjesto, središte života plemena. Simbolično je predstavljala utrobu *Velike Majke*, tajni, skriveni izvor moći naše regeneracije. Iz nje su dolazili živi i vraćali mrtvi, da bi se ponovo rodili. Simbolizovala je san i mistično iskustvo, duboki instinktivni fizički nivo koji omogućava otkrovenja i zajedništvo, a ti nivoi svijesti prevazilaze naše normalne granice.

Pristup svetištu u toj pećini bio je veoma težak, a ritual inicijacije u misterije *Velike Majke* često je zahtijevao sate puzanja kroz uske prolaze i hodnike. Provlačili su se kroz utrobu stijena često hvatajući dah. Bio je prisutan strah da bi se svijetlo moglo ugasiti. Odjednom su ulazili u ogromnu prostoriju. Čak i danas kada se vraćamo iz udaljenih udubljenja u pećinama osjećamo strah da će se svijetlo ugasiti. U velikoj ste tišini, u samom središtu života. U najdubljem dijelu pećine, često zasvođenom poput katedrale, naslikane su i izrezbarene značajne životinje koje i danas možemo vidjeti. Od njih je zavisio život tih ljudi. U tim ranim vremenima, lavirint i spirala predstavljali su povezivanje ovoga svijeta i nevidljivih dimenzija utrobe *Velike Majke*. Tada smo već bili svjesni dvije dimenzije iskustva, jedne svakodnevne i druge nevidljive, a sa njima smo povezani pupčanom vrpcom.

Slika *Velike Majke* razvila se u tri posebna oblika. Zamišljali su je kao nebo, a njena objava se manifestovala u liku ptice, golubice. Zamišljali su je kao Zemlju, a njene manifestacije bile su životinje, lavica i leopard, ili sasvim obične životinje, srna, svinja ili čak i jež. A, zamišljali su je i kao vodu, vodu koja pada iz grudi boginje, vodu iz oblaka i vodu koja izvire iz podzemlja. Simbol tih voda je zmija, slika životnih sila koje se obnavljaju. Hiljadama godina kasnije i dalje ima iste suštinske oblike, još određenije, i čitavu mitologiju ženskog principa kao *Majke svega*. Pošto se manifestovala u svim oblicima života bila je dostupna ljudima. Ljudi su počeli da primjećuju neobične znakove i podudarnosti povlačeći analogije, razvijaju intuiciju i maštu. Pećine, zaobljeni planinski vrhovi, šumarci i duboke prirodne pukotine u zemlji ili stijeni postali su središte šamanskih rituala. Ljudi su se obraćali božanstvu i dobijali poruke. Čak i danas kroz ezoteriju možemo vratiti to daleko osjećanje učestvovanja u životu prirode, životu zemlje.

Tada je *Velika Majka* bila jedno nevidljivo mjesto ili dimenzija do koje se moglo doći hodanjem kroz lavirint, stazom između

ovog i podzemnog svijeta. Na figuri *Velike Majke* koja datira iz 4500. godine prije naše ere, vrata i lavirint na njenom tijelu prikazuju kapiju kroz koju ulazimo u ovaj svijet i izlazimo iz njega u drugi.

Neolit je doba razvoja poljoprivrede i stočarstva. Stara lunarna mitologija doživljavala se u odnosu na ciklus usjeva, kada su ljudi vidjeli svijetle i tamne mijene mjeseca kako se odražavaju na plodne i neplodne etape godišnjih doba. Nevidljivo sjeme koje je posijano u tamu zemljine utrobe postalo je vidljivo kao zeleni izdanci žitarica, a zatim kao usjev koji su žnjeli i pretvarali u hranu. *Veliku Majku* je obožavao čitav neolitski svijet. Sve na zemlji bilo je sveto jer je u njemu bio sadržan život *Velike Majke*, a služilo je njenoj djeci. Niko u prirodi nije bio superipran, nijedna vrsta nad drugom.

Neki od izuzetnih hramova koje su izgradili ti ljudi još uvijek postoje: Silburi Hil u južnoj Engleskoj, Nju Grejndž u Irskoj, Karnak u Bretanji i Hipogeum na Malti neka su od najsvetijih mjesta iz tih drevnih vremena. Njihova gradnja i značaj još uvijek se ne razumiju, jer ljudi današnjice ne mogu da dožive prirodu na isti način. *Vjenčanje Neba i Zemlje* ljudi su doživljavali kao dva aspekta *Velike Majke*, svjetlost i tamu, muško i žensko. U Nju Grejndžu slavljen je sveti brak između Neba i Zemlje, kada je na zimski solsticij zrak sunca prodirao do najudaljenijeg dijela unutrašnjosti hrama nalik na matericu. U Ejvberiju (Averbury), početkom maja, te u Stounhendžu na ljetnji solsticij, duga trouglasta falusna sjenka koju je bacao veliki kamen padala je na drugi kamen koji se smatrao da predstavlja *Boginju Majku*. Vješti arhitekti, astronomi i inženjeri sagradili su ove kamene hramove u kojima su ljudi vjerovali da pomažu oplodnju i buduću plodnost zemlje. Ta mjesta nam pokazuju da je u to vrijeme središte života u zapadnoj Evropi bio ritual, ne sukobi. Održavali su se brojni rituali, posebno za vrijeme izlaska i zalaska Sunca.

U Neolitu, žene su bile usko vezane za sjetvu, jer su učestvovala u tajnom procesu u kojem je život rastao u tami njihove utrobe i ponovo se rađao kao njihovo dijete, pa se vjerovalo da magično pomažu plodnosti usjeva, vegetacije i životinja. Bile su nosioci i čuvari života, iscjeliteljke, vješte u korišćenju trava i masti, te ukrašavanju i izradi keramike. Kompleksni simbolizam povezivao je lunarni ritam u ženskom tijelu sa lunarnim misterijama neprekidne regeneracije života.

Kako idemo sve dalje kroz *Bronzano doba*, koje je počelo oko 3500. godine prije naše ere, *Velika Majka* je nastavila da vlada u mnogim mediteranskim kulturama, kao Geja, *Majka svega*. Iz te slike se diferencira na mnoge boginje kao personifikacija aspekata njene moći. U Egiptu je to Izida, Hator, Nut i Maat. u Mesopotamiji Innana i Ištar, a u Grčkoj Demetra, Atina, Artemida, Afrodita, Hekata i Persefona.

Jedan isti veliki mit ispričan je u različitim kulturama. To je priča o boginji koja ima sina koji kad poraste postaje njen ljubavnik (zaručnik). On sada personifikuje život vegetacije, žitarica i plodnog drveća. Njegov brak sa *Boginjom Majkom* ujedinjuje Nebo i Zemlju te obnavlja život zemlje. U Mesopotamiji Tamuz umire žrtvenom smrću, a boginja Ištar kreće u potragu za njim, silazi u podzemlje gdje ga budi iz sna i spašava od smrti. U Egiptu, boginja Izida sakuplja iskasapljene djelove Ozirisovog tijela i vraća ga u život. A u Grčkoj, boginja Demetra silazi u podzemlje da traži kćer Koru–Persefonu. Kada se sin, kćer ili suprug (ljubavnik) vrata ponovo niču žitarice, cvjeta drveće, a plodnost zemlje se obnavlja. Izidu i Ištar zvali su *Djevica*, *Krajica Neba i Zemlje*. Nevinost se nije odnosila na seksualnu nevinost kao što je to slučaj u našoj kulturi, već na neiscrpu kreativnost života koja se izražava kroz ogromnu mrežu međusobno povezanih procesa i odnosa. U to doba, naziv *Velike Boginje* u Mesopotamiji bio je *Zelena*, *Svjetlost Svijeta*, *Sveta Pastirica* i *Pravedni Sudija*.

U Egiptu je boginja Hator nosila lunarni disk na glavi, između rogova, pa je evocirala lik boginje *Venere iz Losela* (Žena sa rogom) od prije 18.000 godina. Egipatska boginja Hator bila je zvjezdana rijeka *Mliječnog Puta*, zamišljena kao velika krava koja svojim mlijekom hrani svijet. Ima krila svoje neolitske prethodnice i poput nje nadzire grobove (Tutankamonov grob), jer su smrt još uvijek zamišljali kao jedan aspekt cjelokupnog života, aspekt bića *Velike Majke*. Boginja Nut je svake noći u sebe primala boga sunca, pa ga je ponovo rađala u zoru. Bila je nebeski zvjezdani svod, pa je u svoj zagrljaj primala duše umrlih.

Ako se okrenemo drevnoj Grčkoj vidimo da je boginja Atina naslijedila sliku zmije i sliku ptice od svoje neolitske *Velike Majke*. U *Odiseji* nalazimo brojne priče o Atini koja se kao ptica pojavljuje Odiseju, lastavica ili morski orao. Ona ga vodi na povratku kući svojoj voljenoj Penelopi. Slavljena je i kao sova. Sve to potiče iz vremena kad još nije bilo razdvajanja između *Velike Majke* kao *Izvora* i manifestovanih oblika njenog života. Tvorac nije postojao izvan kreacije. Tvorac je bio život prirode i skrivena moć kosmosa manifestovana je kao boginja ili bog. Ta slika je ujedinjavala život kao život prirode i život duha. Postojao je duboki osjećaj učestvovanja u životu oko nas. Vizionarsko iskustvo bilo je mnogo češće nego što je sada, a veo između dvije dimenzije iskustva manje neproziran. Te slike nam pokazuju zašto se život osjećao i doživljavao kao jedinstven i svet.

Hiljade žena su u *Bronzanom dobu* služile kao sveštenice u hramovima boginje, pa čak i u hramovima nekih bogova. Ali, jedna kultura koja nam je dala slike o tome kako je izgledao život žene u to doba ona je iz minojskog Krita, prije velikog potresa i plinskih talasa koji su je uništili 1450. godine prije naše ere. Poznato nam je da su u drevnom Sumeru, Egiptu i Grčkoj postojale pjesnikinje, jer i sada možemo čitati njihove pjesme. Nesumnjivo, bile su umjetnice, iscjeliteljke, proročice ili vizionarke koje su u transu ili snu putovale u druge dimenzije kako bi nam otuda donijele poruke.

Do kraja *Bronzanog doba* ženski princip personifikovan u liku boginje jasno je definisan. Prije svega, boginja je bila velika matrica odnosa kroz koju su bili povezani svi aspekti i oblici života. Iako je nijesu zvali *Kosmička duša* nju je predstavljala. Označavala je princip pravde i mudrosti. Bila je nevidljiva dimenzija van vidljivog svijeta, koju često zovemo *Podzemlje*.

U *Bronzanom dobu*, najveća svetkovina tokom godine bio je *Sveti brak* koji je ujedinjavao Nebo i Zemlju, Mjesec i Sunce, majku-nevjestu i sina (ljubavnika). U veličanstvenom ritualu, boginja i bog ujedinjuju se u seksualno jedinstvo. Boginju je predstavljala kraljica kao velika sveštenica, a kralja bog kao sveštenika. Tim brakom simbolički su spojeni Nebo i Zemlja, Mjesec i Sunce, vidljive i nevidljive dimenzije stvarnosti, obnavljajući tako život na zemlji. Eskatična poezija i seksualne slike ranih egipatskih, sumerskih, asirskih i vavilonskih bračnih himni naslijedila je kasnija hananska kultura, a time i hebrejska. Prefinjena i strasna poezija *Pjesme nad pjesmama* došla je do nas iz egipatskih i sumerskih rituala. U tim ceremonijama zaručnica je uvijek bila majka ili sestra: Otuda riječi: *Ti si obnovila moje srce, sestro moja, moja suprugo*. Još uvijek nam to mistično osjećanje donosi kraljevski brak ili pomračenje mjeseca.

Do otprilike 2500. godine prije naše ere slika *Velike Majke* bila je od velike numinoznosti i fascinacije. To je bila slika života koji se manifestuje kao život svih. Vitalni izraz tog života bila je seksualnost, taj sveti, eskatični impuls koji je izražavao kreativnu želju života da se vječno obnavlja. Slika božanstva bio je instinktivni tok života. Sve je poprimalo značaj kroz odnos sa *Velikom Majkom*. Čovjek je bio povezan sa *Velikom Majkom* na način na koji je dijete povezano sa svojom majkom. Novi razvojni elementi svijesti i moć samoposmatranja bili su potisnuti u nesvjesno od starijih instinktivnih slojeva, kroz sliku boginje ili kroz rituale koji su povezivali ljude sa životom oko njih. To je bilo vrijeme *Izvornog Učestvovanja*. Taj izgubljeni

kvalitet participativnog iskustva i slika *Velike Majke* ili *Boginje* osnov je za kasniju ideju *Kosmičke Duše* (Anima Mundi) koja se razvila u platonskoj i neoplatonskoj filosofiji. Ta drevna mitologija nije odvajala život prirode i čovjekovo iskustvo od učestvovanja u božanskom životu, već je bila ukorijenjena u drevnom znanju da je *sve što živi Sveto* (Vilijam Blejk). To znanje je sakriveno duboko u nama. Sada ga oživljavamo kao sliku duše koja nam se vraća.

Dominacija muških bogova

Pred kraj *Bronzanog doba* počinje se pojavljivati slika mladog boga. Kasnije se oko njega razvila čitava mitologija. Razvili su se rituali koji su slavili mladog boga u vrijeme oživljavanja vegetacije i rađanja usjeva, koji su svake godine umirali i ponovo se rađali. U Vavilonu to je bio je Tamuz, a u Egiptu Oziris. Zvali su ga *Onaj Veliki*. A mnogo kasnije, u evropskim katedralama na stubovima i horskim klupama iskesan je izgraviran lik *Zelenog čovjeka*. To je slika kreativnog, regenerativnog duha sakrivenog unutar prirode.

Dogodila se ogromna razorna promjena u čovjekovoj svijesti, poput grmljavine. Bliski Istok i Mediteran upali su u nemire. Osvajači koji su došli sa sjevera i Arabijske pustinje, na konjima i sa bojnim kolima, sa sobom su donijeli muške bogove. Pomeli su poljoprivredne zajednice u kojima se hiljadama godina štovala *Velika Majka*. Rat i razaranje postali simbol tog novog doba. Posvuda su se vodili ratovi, ljudi su ubijani i proganjani sa svojih drevnih ognjišta. Odjekivali su užas i krici. To je bilo vrijeme velikih seoba. Užasnu okrutnost koja je pratila etničko čišćenje detaljno je dokumentovana u analima vavilonskih i kasnijih asirskih kraljeva. To bileži Sargon Akadski 2300. godine prije naše ere.

U tom novom činu naše evolucionarne drame *Velika Majka* je dobila krila, a *Bog Otac* se pomjerio prema centru pozornice. U

Grčkoj, boginje Atina, Artemida, Afrodita i Persefona, koje su do tada personifikovale attribute *Velike Majke*, postaju Zevsove kéeri. A, Geja i Demetra zadržavaju attribute i status bivše *Velike Majke*. U hebrejskoj kulturi *Bog Otac* zamjenjuje *Veliku Majku*. On postaje tvorac života. Borba do istrebljenja pristalica ova dva kulta ispričana je u *Starom Zavjetu*. Sve slike koje su prikazivale boginju uništene su. I, dan danas, u hebrejskom jeziku ne postoji riječ za boginju.

Sa pojavom judaizma Zemlja se doživljava kao kazna za praroditeljski grijeh. Čovjek više nije dio božanskog poretka. Lunarna mitologija ustupa mjesto solarnoj. Nastupa polarizacija svjetlosti i tame. To vrijeme obilježava odvajanje čovjeka od prirode, a slika *Boga Oca* zamjenjuje sliku *Velike Majke*. Duh i um postaju nadmoćni nad prirodom, tijelom i ženskim principom. Um i duh se proglašavaju dobrom, a tijelo i žena zlom.

To nam u *Starom Zavjetu* opisuje *Mit o padu*. Promjenu čovjekovog stanja, od nesvjesnog učestvovanja u zajednici do njegovog odvajanja i otuđenja. Otušenje i tjeskoba nastaju iz rađanja samosvijesti i čovjekovog odvajanja od prirode, od instinkata. To je stvorio judeo-hrišćanski pogled na život. *Mit o padu* doslovno je smatran istinom, pa je stvorio negativan stav prema ženama. Hrišćanska crkva to nikad nije prepoznala i priznala, a kamoli osudila. Tokom prelaska na judeo-hrišćansku kulturu *izgubljene* su slike svih starih božanstava.

Što nam *Mit o padu* opisuje? Naše odvajanje od prirode i instinkata. Rađanje svijesti i samosvijesti, te izgnanstvo iz prirode i gubitak harmonije. Kazuje nam da su patnja, smrt i zlo kazna za prvobitni grijeh. Utvrdio je hrišćanski odnos prema ženi za sljedećih 2000 godina. Čovjek je zaražen grijehom kroz začéce. *Mit o padu* nam pokazuje stvoreni rascjep između prirode i duha, tijela i uma, mišljenja i osjećanja. Obezvrijedio je ženski princip: tijelo, ženu, prirodu, instinkte, osjećanje, dušu. *Mit o padu* se smatra da je božanska objava. Stvorio je mišljenje

da je čovjekova priroda greška, zatrovana grijehom i da se zbog toga odvojila od Boga. To je dio našeg kulturnog nasljeđa.

Čovjekova svijest se razvijala beskonačno sporo iz dubina instinktivne osnove koju zovemo priroda. Prošli su milioni godina da bi se život na zemlji razvio do tačke razvoja svijesti koju danas imamo. A, naše evolucionarno iskustvo sakupljeno je u dijelu psihe koje zovemo *nesvjesno*. Sposobnost da možemo razmišljati o našim postupcima, misliti i rasuđivati, relativno su novi razvoj u odnosu na milione godina čovjekove evolucije. Prije nego što je spoznao sebe i ljude oko sebe čovjek je bio samo dio prirode koja nas okružuje. Zatim, veoma polako, počeli smo da se razlikujemo od okruženja, od korijena naše vlastite duše.

Tu odvojenost sve više doživljavamo kao dihotomiju, a iz nje proizlazi naša dualistička, fragmentarna svijest, strahovi i tjeskobe koji nas muče. Ali, sjećanje na iskonsko iskustvo jedinstva koje smo nekad imali i dalje živi u nama kao čežnja za prvobitnim jedinstvom, čežnja da ponovo pripadamo *Velikom Drugom*. Stvaramo razne mitove kako bismo objasnili stanje u kojem se nalazimo i da bismo se ponovo povezali sa cjelinom.

Što se zapravo dogodilo? Koje su to ogromne sile stvorile ovu promjenu? Nova slika boga bila je potrebna da bi čovjek razvio jednu vrstu svijesti koja je bila potrebna za razvoj tehnologije sa kojom će čovjek preoblikovati naše okruženje za vlastito širenje i rast. Da li nam je bila potrebna pomoć da se odvojimo od prirode? Zašto je evolucija žene zaustavljena, a muškarac ubrzana? Da li nam je potrebno da imamo ovakav um? Da li je to odstupanje od našeg puta evolucije? Da li smo zbog velikih društvenih promjena izgubili povjerenje u *Veliku Majku*.

Kakav god odgovor bio rezultat je veliko ubrzanje stvaranja *autonomnog ja*, koje se reflektovalo na sliku heroja. Od tada se bavimo istraživanjem svijeta i kosmosa, razvojem mnogih mentalnih i fizičkih vještina. Um pojedinca je postao izuzetno važan, izvan prirode, poistovjećen sa Bogom, a to je um koji sve

više kontroliše okruženje pomoću raznih tehnoloških otkrića. Psihološki, ova nova razvojna etapa odnosi se na izgradnju snažnog, usmjerenog ega.

Muškarac ratnik nosilac je te nove svijesti, a žene ostaju privržene staroj svijesti. Što su se više učvršćivala patrijarhalna uvjerenja potisnuto je i obezvrijeđeno sve što je imalo veze sa vrijednostima žene. Obezvrijeđena je uloga žene kao nosioca života u odnosu na ulogu muškarca kao ratnika, osvajača, zapovjednika, kontrolora. Muškarac počinje da kontroliše ženu. Od tada je izbrisan doprinos žene u kulturi i civilizaciji. To se vidi posvuda, u Kini, Indiji, Africi, Bliskom Istoku, Evropi te bivšem Sovjetskom Savezu. Situacija se počela mijenjati tek početkom 20. vijeka.

A, početkom *Gvozdene doba*, u toj fazi razvoja čovjekove svijesti, priča počinje sa mitom koji nam govori o razdvajanju Neba i Zemlje. U Sumeru, bog Enlil razdvojio je svoje roditelje An i Ki da bi stvorio Nebo i Zemlju. U Egiptu je bog Shu razdvojio svoje roditelje Nut i Geb. U drugom i trećem poglavlju knjige *Postanja* priča o padu ima istu temu. Svi ovi mitovi izražavaju ogromnu promjenu čovjekove svijesti, početak jedne sasvim nove percepcije života gdje čovjek kontroliše prirodu. Sa prirodom manipuliše čovjekova genijalnost. Duh se projektuje na udaljenog boga koji se nalazi daleko na nebu. Fokus je na glavi, a ne na srcu. To se odrazilo na razvoj lijeve hemisfere mozga, čovjekovih vještina i umjetnost pisanja. U središte mitologije dolazi heroj-pojedinac.

Čovjekov ego se odvojio od svog izvora u prirodi i kosmosu, pa ne priznaje veću moć od sebe. U isto vrijeme, to je početak njegovog otuđenja od izvora života. Čovjek počinje da dominira nad ostalim vrstama na zemlji, a to ostvaruje kroz poseban odnos sa božanstvom. Takav odnos je bio nezamisliv u fazi učestvovanja.

U toj fazi smo izgubili staru perceptivnu svijest koja nas je držala u stanju instinktivnog zajedništva sa našim okruženjem i

nevidljivoj dimenziji stvarnosti, a osjećali smo je svuda oko nas. Pronalazak pisma bila je prekretnica. Tada smo počeli da razmišljamo linearno, u sekvencama, i da gubimo sposobnost zamišljanja da smo dio prirode. Ali, počeli smo da stvaramo imaginaciju. Sebe smo vidjeli kao heroja koji se suprotstavlja prirodi, koji je pobjeđuje i kontroliše. Počeli smo da se identifikujemo sa herojem-Bogom, odnosno svecem koji ubija zmiju (aždaju). Poremećaj poljoprivrednih zajednica u plodnim dolinama dogodio se u isto vrijeme kad smo otkrili pismo, otprilike 3.000 godina prije naše ere.

Neki savremeni psihijatri smatraju da je pronalazak pisma doveo do pretjeranog razvoja lijeve hemisfere mozga, nauštrb intuitivne, perceptivne sfere naše desne polovine. Lijeva hemisfera je *objektivni um* koji se bavi spoljašnjom stvarnošću. A, desna je *subjektivni um*, koji je okrenut prema unutra. Bavi se emocijama, senzacijama, intuicijom. Mi se obično identifikujemo sa *objektivnim umom*. *Subjektivni um* je duboko zaklonjen. On pokazuje intelektualnu i umjetničku kreativost. U stanju hipnoze *objektivni um* je uspavan, pa je tek tada *subjektivni um* slobodan da se izrazi. Tada može pokazati nevjerovatnu moć prisjećanja, te intelektualnu i umjetničku kreativnost. Moć *subjektivnog uma* daleko je veća nego što shvatamo. Ta dva stanja svijesti treba dovesti u harmoniju.

Pronalazak pisma dao je moć svima koji su imali pristup obrazovanju, muškarcima nad ženama, bogu nad boginjama, *Bogu Ocu* nad *Boginjom Majkom*. Gdje god je postojalo pismo uslijedila su osvajanja, dominacija, ropstvo, te hijerarhijska organizacija društva. Pismenost su razvili pisari i svećenička klasa, a to je bio izuzetno mali procenat stanovništva. Žene nijesu učile da čitaju i pišu.

Stavljanje fokusa na lijevu hemisferu mozga, linearnu stvarnost, značilo je da je predašnji uravnoteženi odnos između dvije hemisfere mozga izgubljen, a desna hemisfera u kojoj su

učestvovanje i opažanje igrali glavnu ulogu degenerisana i zapostavljena. Judaistička kultura je prva protjerala slike kao način komunikacije sa svijetom. Do pronalaska pisma mudrost i istina su se prenosili usmenim putem. A nakon toga, prebivaju u pisanoj riječi, u riječi Boga. Kabalisti vjeruju da je svijet nastao kombinacijom slova. Naša aktuelna ekološka kriza posljedica je te davne promjene svijesti koja se dogodila na prelasku iz *Bronzanog* u *Gvozdeno doba*.

A, u *Gvozdenom dobu* fokus je na istraživanju, pronalaženju, osvajanju, iznad svega dostizanju transcendentnog cilja, ostvarivanja čovjekovog napretka. Moć rasuđivanja, djelovanja i iskorišćavanja prirode postala je neodoljivo fascinantna. Slika vrhovnog boga ojačala je muškarca koji je postao nosilac te nove slike. Žene su postale inferiorne, društveno degradirane, potčinjene, pratilje svojih muževa. Judeo-hrišćanska kultura protejrala je sveštenice i boginje iz hramova. Ali danas, žene se ponovo uvode u svetu ulogu. Grčka je zadržala sveštenice, ali je protjerala žene iz javnog života i njihovog društvenog odnosa sa muškarcima.

Što se dogodilo sa mitološkim slikama najbolje nam govori priča o heroju koja datira oko 1700. godine prije naše ere. U tom vavilonskom *Mitu o stvaranju svijeta* Enuma Eliš, mladi solarni bog Marduk, ubija veliku, mračnu zmiju – Majku Tiamat ispaljivanjem strijele u njena otvorena usta, koja joj probija trbuh i polovi srce na dvoje. Marduk njeno tijelo baca na zemlju, staje na nju i rasjeca je kao ribu na dvije polovine. Od jedne polovine stvorio je Nebo, a od druge Zemlju. Nakon toga, stvorio je planete i sazvyježđa. A zatim, nakon dugog razmišljanja, od krvi Timatinog ubijenog sina stvorio je čovječanstvo.

Taj novi *Mit o stvaranju*, koji je u oštroj suprotnosti sa starim sumerskim i egipatskim mitovima, označava početak gubitka čovjekovog bliskog odnosa sa prirodom. Mardukovo ubistvo *Boginje Majke* nudi slike nasilja kao obrazac ponašanja boga. Marduk postaje muški ideal, model ponašanja osvajača, i to sve

do današnjeg dana. Sa tim mitom se završava ciklično vrijeme kulture *Boginje Majke*, a počinje linearno vrijeme u kojem je smrt konačna i zastrašujuća. *Stvaranje* dobija početak i kraj. Počinje borba između svjetlosti i tame, dobra i zla. Ta borba prožima čitav *Stari Zavjet*, kao i druge mitologije. U Indiji to je Mahabharata. Mit postaje paradigma dualnosti prirode i duha, svjetlosti i tame. Ta paradigma još uvijek kontroliše našu savremenu kulturu, sa naglaskom na osvajanje prirode, prostora, kosmosa, te pobjeđivanju neprijatelja.

Mit Enuma Eliš postao je matrica za polarizaciju odnosa između prirode i duha, tijela i uma. Jedan dio prirode je *božanstveno dobar*, a drugi *đavolski loš*. Postepeno se muški aspektat života poistovjetio sa duhom, svijetlom, redom i umom, a ženski sa prirodom, haosom, tamom, tijelom, sa zlom. Ovo *božje stvaranje suprotnosti* stvorilo je ideju *svetog rata*, rata između sila dobra i zla. Vavilonski mit je stvorio sliku nasilja kao obrazac ponašanja ljudi. Pobjeda solarnog boga stvorila je novi način života, novi način odnosa prema božanstvu. U njemu se pojedinac identifikuje sa ideologijom osvajača, sa pobjedom Sunca koje svakog jutra pobjeđuje tamu. I doista, tema osvajanja i pobjeđivanja dominantna je tema svih herojskih mitova *Gvozdenog doba*. Tako je i danas.

Narednih dvije hiljade godina, preko asirske i persijske kulture, Marduk se transformisao u transcendentalnog *Boga Oca* judaizma (Ein Sof, Elohim, YHVH), hrišćanstva i islama. Sada stvaranje dolazi od *snage riječi Oca*, a ne iz utrobe *Majke*. Tvorac je sasvim izvan tvorevine. To je sada od presudne važnosti. Jedinstvo života više ne postoji, razbijeno je. Priroda je odvojena od duha, on više ne prebiva u njoj. Zemlja više nije sveta, a participativna svijest je nestala. Dogodila se osnovna polarizacija između prirode i duha, instinktivnih i racionalnih aspekata čovjekove psihe. Duboka disocijacija unutar psihe (duše) projektuje se na društvene sukobe i odnose. Osvajanja i

krvavi ratovi u plemenskom (društvenom) kontekstu smatraju se potrebnim i dobrim. A, neprijatelj je zlo. Žene su u ratovima masovno silovane i ponižavane, a to se događa i danas. A, u religijskoj sferi, odstupanje od vjere u određenoj religiji smatra se za jeres, pa je potrebno da se iskorijeni kao zlo.

Ova istorija mitologije duboko je uticala na religiju i nauku, a na njoj počiva temelj cjelokupne zapadne civilizacije. Ta kultura u potpunosti odbacuje ženski princip i zato je krajnje neuravnotežena, okrenuta na jednu stranu i visi poput *Krivog tornja* u Pizi.

Mit o Marduku imao je veliki uticaj na buduću grčku, persijsku, jevrejsku i hrišćansku kulturu. Čovjekov ego se počeo identifikovati sa transcendentnim bogom, gubeći dodir sa instinktivnim obrascem iz kojeg je nastao. A, toga uopšte nije svjestan. U strahu od neizvjesnosti, u bijesu, okrenuo se protiv *Boginje Majke*, protiv prirode. Hrišćanska crkva pokušava da iskorijeni *animizam* i *paganstvo*, da spriječi povratak boginje. Prirodu i ženu poistovjećuje sa mrakom, sa nepoznatim, haotičnim, paklenim, koje treba pobijediti, potčiniti, kontrolisati. To je dovelo do aktuelnog vjerovanja da ne postoji druga inteligencija osim naše, druga svijest ili dimenzije, ništa izvan i osim našeg uma, naše vlastite svijesti. A, naša osjećanja i instinkti povezuju se sa onim što je žensko, mračno, haotično i opasno, sa histerijom i emocionalnošću žene. Ali oboje, muškarac i žena, izjednačavaju ono što je žensko sa inferiornim i uzdižu *racionalni* um iznad *ne-racionalnih* osjećanja i emocija. To je muškom arhetipu dalo preveliku moć u čovjekovoj psihi i kulturi.

Pojavom ovoga mita rat i nasilje se sve više šire. Posvuda se pojavljuje želja za osvajanjem i moć ratobornih vođa. Dogodila se ogromna društvena i politička promjena. Stvoreni su gradovi-države, porastao je broj stanovništva u gradovima, kontrola je postala centralizovana, birokratija je od tada u usponu, uzimaju se ratni zarobljenici i vrši etničko čišćenje, masovno porobljavanje i preseljavanje stanovništva. Taj proces koji je

započeo u III milenijumu prije naše ere osvajanjima Sargona Akadskog nastavljen je i završava se Hirošimom, Vijetnamom, Aušvicom, aparthejdom, Srebrenicom, Ukrajinom, te biološkim i nuklearnim oružjem. Savremeni mediji su prepuni tema o osvajanju teritorija, svemira, pobjeđivanju bolesti... A, političari svjesno koriste arhaični jezik i slike mitova, sukoba i osvajanja. Judaizam, hrišćanstvo i islam usvojili su terminologiju osvajanja kao *modus vivendi*.

Ta ista mitologija osvajanja leži u terminologiji savremene nauke, sa svojim mehanicističkim pogledom na materiju, njenim uvjerenjem da prirodu možemo koristiti po želji, nije važno za dobro ili zlo, bez osjećanja odnosa između posmatrača i posmatranog predmeta. Biotehnologija se koristi da osvoji genetsku teritoriju radi profita. Ideja da priroda ima svijest (dušu) i da resurse prirode treba zaštititi od našeg nemilosrdnog ponašanja odbacuje se kao sentimentalna i histerična. Ovaj *objektivni* stav prema životu je dominantan. Ali, velika naučna otkrića i podrška idejama koje poštuju život dolaze uglavnom od ljudi koji su duboko zainteresovani za stanje čovječanstva. Opasnost dolazi kad odvojimo osjećanja od onoga što posmatramo zbog naše patološke potrebe za moć i kontrolu.

Dugačak je proces odvajanja našeg ega od prirode i života planete. A, cijena koja je plaćena potpuno je obesmišljavanje prirode i kosmosa. Tvorac je sve dalje i dalje od kreacije, dok na kraju nije sasvim obesmišljen i proglašen mrtvim. „Ništa nije istinito, Bog je mrtav, sve je moguće“ (Niče). „Ako Bog postoji čovjek nije slobodan, Bog je mrtav, sve je moguće“ (Sartre). „Bog je zamjena za prazninu bića“ (Lešek Kolakovski, Religija). Čovjekov um je postao jedini izvor smisla, univerzum se smatra beživotnim, lišenim svakog smisla, pa je podložan jedino mehaničkim zakonima.

U jednom od svojih poslednjih djela, *Mysterium Conjunctionis*, Jung kaže da je „sudbina svake dogme da na

kraju ostane bez duše. Život želi da stvori nove oblike, pa kad dogma izgubi vitalnost mora prisilno da aktivira arhetip koji pomaže čovjeku da izrazi misteriju duše¹. U posljednjih pedeset godina dvadesetog vijeka dogodile su se velike promjene. Hiljade pojedinaca su krenule u potragu za onim što je izgubljeno, zanemareno i isključeno iz naše kulturne tradicije. Njihovi pokušaji vratili su nam skrivene mistične i šamanske tradicije, koje su morale sići u podzemlje tokom dugih stoljeća proganjanja. Poput magme iz središta zemlje, ispod površine našeg svjesnog života, postepeno se probija odbačeni ženski princip, dok se konačno ne pojavi u našoj svijesti. Kao rezultat toga mijenjaju se i naše vrijednosti, naše razumijevanje života i nas samih, naš odnos prema zemlji i kosmosu.

Iz mraka duše izranja obnovljeni ženski aspekt Boga koji nedostaje *Tojstvu*, pojavljuje se *Kvaternitet*, novi koncept duše, ponovna sakralizacija prirode, pojava žena u javnom životu i promjena odnosa prema materiji i fizičkom tijelu (kvantna fizika). Zapravo, svi ovi aspekti se ne mogu razdvojiti, jer u stvari pripadaju psihičkom impulsu koji možemo nazvati povratak ženskog principa. Taj oporavak se osjeća kao vraćanje zdravlja nečemu što je slabo, bolesno, osakaćeno, nečega što je veoma važno i što se sada vraća. Međutim, taj psihički impuls još uvijek je aktivan samo na nesvjesnom nivou, a prenosi ga nekoliko pojedinaca.

Ta nova integracija dovešće do sloma religije, raspada hijerarhijskih institucija države i crkve, potkopavanja tradicionalnih odnosa između žene i muškarca, te transformacije ideje o Bogu, prirodi i ljudskoj prirodi. Rastuća atrakcija mitskim, imaginativnim, duhovnim, neracionalnim vrijednostima daje ženama mogućnost da igraju veću ulogu u kulturi i izraze svoje kreativne vrijednosti koje su stoljećima bile blokirane. U ovim vremenima, rađaju se nove mogućnosti preobražaja, ali i veće opasnosti. Dobili smo priliku da stvorimo novi odnos prema velikom organizmu planete

¹ *Mysterium Conjunctionis*, par. 488.

i formulišemo novi koncept duha, da drugačije razumijemo prirodu i materiju. Pa tako, balansiramo na oštrici noža između stare i nove vizije te društvene dezintegracije i povratka u varvarstvo, možda i samouništenja. Živimo u vrlo uzbudljivom vremenu.

Danas se crkva na Zapadu ponaša kao da je religija sinonim za duhovnost. Ali, to nije istina. Religija je način strukturiranja i podržavanja čovjekovog impulsa da se prevaziđe materijalna stvarnost. Daje čovjeku ritual, osjećaj zajedništva, pa i utjehu. Obogatila je naš svijet umjetnošću, muzikom, arhitekturom. Ali, to je sistem izgrađen na doktrinarnim tvrdnjama o prirodi Boga, na dogmi. A ja govorim o duhovnosti koja se nalazi u svakom čovjeku, koja izrasta iz duha vrste, iz izvora života koji tradicionalno zovemo Bog.

Sigmund Frojd je ponudio model psihe u kojem se sve može objasniti borbom čovjekovog ega za svoj uspon i rast, a koji je sitisnut između rođenja i smrti. Bog na nebu čovjekova je potrebna iluzija kako bi izbjegao suočavanje sa konačnošću, smrću. Karl Gustav Jung je osporio tu tvrdnju, ali je naučna klima u 20. stoljeću učinila da Jungov pristup, a kasnije i transpersonalna škola psihoterapije, ne dobije veću ulogu u glavnoj struji zdravstvene njege. Bihejvioristički i kognitivni tretman postmoderni su pristupi koji izbjegavaju pitanja koja mogu odvratiti pažnju od zadatka *nastaviti sa životom*. Prema Jungu, čovjek posjeduje religioznu funkciju u svijesti. Vilijam Džejms kaže: „Naučnik ne može da vjeruje, ali mu je duša pobožna.“

U tom smislu, duhovnost je ono što život čini svrhovitim. Poziva se na život, zato ego mora da zauzme drugo mjesto. Dok neki smatraju da je čovjekova duša nepromjenljiva, bezvremena i savršena u svojoj suštini, drugi je vide kao nešto što je na putu evolucije. Jung je smatrao da se do sada veoma malo promijenila, da je još uvijek u primordijalnom mraku, jer su civilizacija i religija vrlo malo učinili da se promijeni, da se osvijetli, samo su je dodirnuli spolja i to veoma malo.

VINSKA PONUDA U CRNOJ GORI PRIJE PRVOG SVJETSKOG RATA

Svetozar Savić

During the 18th and early 19th centuries, Cetinje was the centre of Montenegrin hospitality. There were only several inns, and a stranger who needed a place to stay for the night had to look for it in private homes. Unlike the inland, there was no shortage of restaurants on the coast at the beginning of the 18th century. Wine was retailed in markets, squares, taverns, private houses and in the suburbs (inns and taverns). After the Congress of Berlin (1878), the number of shops and restaurants (taverns) increased due to the territorial expansion of Montenegro and its growing population (Podgorica, Nikšić, Kolašin, Bar, Ulcinj, Spuž).

Veza između vina i vinskih konzumenata postoji još od antičkih vremena, kada se ovakva vrsta ugostiteljskih usluga takođe javljala ali u rudimentiranijoj formi. Pisati o vinskoj ponudi u XVIII, XIX i jednom dijelu XX vijeka, u suštini podrazumijeva analizu ugostiteljske ponude, koja je obuhvatala serviranje i konzumiranje domaćih i stranih vina, uz hranu ili bez nje, način serviranja, kao i kvalitet samih vina. S razvojem organizacionih, saobraćajnih i tehnoloških znanja u drugoj polovini XX vijeka došlo je do snažne veze između ugostiteljstva i turizma. Trajna veza ostvarena je i kroz razvoj *vinskog turizma*, koji je 1950. rođen u Alzasu.

Do 1914. godine, međutim, u Crnoj Gori nije ni bilo tragova organizovane vinske ponude u formi vinskog turizma, koji bi uticao na uvećanje prodaje vina i drugih domaćih proizvoda i usluga na kućnom pragu, te uvećanja pozitivnog imidža i identiteta lokalnih porodičnih vinarija. U Crnoj Gori toga doba, naprotiv, napredak ugostiteljstva uticao je da je vinska ponuda poboljšana.

Benefiti od organizovanijeg ugostiteljstva i intenziviranja trgovine reflektovali su se na prodaju i ponudu različitih tipova vina i drugih jakih alkoholnih pića. Ujedno u vladajućoj porodici Petrovića postojala je privilegija konzumiranja najkvalitetnijih evropskih vina.

Crna Gora i vinska ponuda

Iako je vinska usluga (makar u minornoj formi ili kao pojedinačni slučajevi) postojala vjekovima, gotovo u svakom području gdje je postojala proizvodnja grožđa i vina, kad je riječ o organizovanoj vinskoj ponudi u Crnoj Gori, ali i u regionu, do 1914. godine nema značajnih istraživačkih doprinosa na ovu temu. Istorija bilježi da su ugostiteljski objekti (kafane, krčme, hanovi) imali za cilj da dočekaju goste, ponude hranu i piće i eventualno spavanje. Slično je bilo i sa državnim poslovima. Tako su prilikom zasijedanja crnogorskog senata (obično u manastiru na Cetinju ili u manastiru Stanjevići), senatori imali besplatan stan i hranu. U cetinjskom manastiru postojala je narodna kužina, koja je kasnije izmještena u Biljardu. Za vrijeme knjaza Danila narodna kužina prestala je s radom, a tada je već bilo sagrađeno nekoliko kućica na Cetinju. U jednoj od njih bio je i han Lokanda, gdje su se senatori hranili i spavali. Troškovnik iz 1830. godine ukazuje da je osamnaest osoba za dva dana pojelo devet brava i dva vola (vjerovatno juneta) i popilo tri vedra vina (108 l) i tri boce (9 l) rakije. Ako su svi senatori pili onda je svakome od njih

na dan služeno tri litra vina i kvarat rakije, što je pozamašna količina. Ako se, međutim, uzme da su takvi sastanci naporni i dugi, da je vazduh svjež i čist, a da su možda fizičko-mentalne sposobnosti senatora bile izuzetne, onda je ova količina možda opravdana. Na drugoj strani, čini se da je servirana hrana bila jednolična. A nije ni moglo biti drugačije. Dominiralo je meso i hljeb, povremeno i riba, korišćen je i papar i ocat, a nabavljeno je 47 kašika i dvije čaše od kristala. Ove čaše od kristala, kako smatra Vuksan, bile su vjerovatno namijenjene vladici i gubernatoru, za završnu svečanost zasijedanja¹.

Ubrzo je, a kako kolašinski hroničar Jeknić podsjeća, otvorena prva crnogorska kafana (1832) na Cetinju². Ako je u ponudi i bilo vina, teško je tvrditi da je tada ili ranije (na primorju) začet vinski turizam u savremenom značenju te riječi. Vino je, međutim, samo bilo segment ugostiteljske ponude. Početkom XIX vijeka jedan broj putnika (trgovaca, turista) do unutrašnjosti (Cetinje) stizao je redovnom parobrodskom vezom Trst – Kotor, zatim na konjima preko Krsca do Cetinja. U to vrijeme Cetinje je bilo centar crnogorskog (kakvog-takvog) turizma. „Ako bi neki stranac svratio već za noć bi se uvjerio da se tu ne može ni najesti ni naspavati“. Nijesu postojali restorani, izuzev nekoliko hanova, među kojim je bio prepoznatljiv han Jefta Vuletića. Stranac je morao da prenoćište traži po privatnim kućama. Nešto bolja usluga bila je kod Albanca Pera Kokošice, kod koga su svraćale istaknute cetinjske ličnosti: senatori, vojvode, kapetani, serdari, profesori, učitelji i popovi³.

U posebnim prilikama ugostiteljske usluge odvijale su se i na otvorenom. Takav je bio i čuveni doručak u brdima oko Cetinja,

¹ Vuksan, D. (1939): Pritanje crnogorskih senatora, *Zapisi*, XII; XXI, 1–6, 83.

² <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/zbog-rakije-prkosili-i-knjazevim-naredbama> (Preuzeto 16. 12. 2019. 18:05 h)

³ <https://www.scribd.com/doc/224340300/115298478-Simo-Matavulj-Biljeske-Jednog-Pisca> (Preuzeto 19. 11. 2020. 20:58)

pripremljen maja 1838. u čast posjete kralja Saksonije Fridriha Avgusta II Crnoj Gori⁴. Prilikom povratka kralja u Kotor, vladika je u šumi okolnih planina pripremio doručak, koji je svojom originalnošću podsjetio na Homerovo doba. Objed se sastojao od dvadeset peciva i desetak najboljih jaganjaca isječenih handžarima. Kralj je ponuđen i lednim mlijekom, planinskom vodom i rakijom, koju je prvi put probao. Zatim mu je vladika ponudio šampanjac, med, sir i kajmak⁵. Naime, vladika se još prije dolaska kralja pobrinuo da nabavi razna strana vina (šampanjac, desertna vina) da bi što bolje dočekao gosta⁶. Ujedno je vladika u njegovu čast ispjevao jednu pohvalnu pjesmu, koja je odmah narednog jutra odštampana u štampariji u manastiru⁷.

⁴ Milović, M. J. (1949): Posjeta kralja saksonskog Fridriha Avgusta vladici Radu 1838, *Istorijski zapisi*, Cetinje, III, 1–2, 53. Sa svojom pratnjom i sa još 30 dobro naoružanih Bokelja, koje mu je Ivačić „iz učtivosti i austrijske sigurnosti“ dao kao pratiocje kroz krševite planine, za crnogorsko selo Mirac. U Mircu ga je najljubaznije primio vladika Rade sa još 30 do zuba naouraznih Crnogoraca i pozvao ga da posjeti njegovu rezidenciju.

⁵ Vrčević, V. (2002): *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, Oktob, 107. „Pak mu prinese jednu botilju šampanje i nazdravi mu vrancuski, a posle šampanje na jedan čisti pjat iznese meda u sać i varenike, zabijeljene sa snijegom, u jednu maštrapu; na drugom pjatu mu doda finoga sira , a na trećem čista kajmaka.“

⁶ Milović, M. J. (1949): Posjeta kralja saksonskog Fridriha Avgusta vladici Radu 1838, *Istorijski zapisi*, Cetinje, III, 1–2, 59. „Gabriel Ivačić javlja, između ostalog i ovo guverneru Lilienbergu: Prilikom nedavnog dolaska Njegovog Veličanstva kralja Saksonske u Crnu Goru Vladika je hitno poslao razne svoje slugu u Kotor da kupe životnih namirnica, desertnih vina i ostalih stvari koje se nijesu mogle nabaviti na Cetinju – pošto se (sve potrebno) ovdje nije moglo naći, jedan od pomenutih njegovih slugu kupi u Prčanju 21 bocu francuskih vina.“

⁷ Kol, G. J. (2005): *Putovanje u Crnu Goru*, Podgorica, 101.

U tom periodu tekao je intenzivan uvoz vina u Crnu Goru (1839–1848), a za Crnogorca, bez obzira iz koje čaše pije, bila je velika sramota piti pa se opiti⁸. I tadašnji putopisci, koji su posjetili Crnu Goru, tvrde da Crnogorci nijesu bili veliki konzumenti vina, pa je uvezeno vino usmjeravano prema ugostiteljstvu i trgovini, jedan dio vina trošen je u nekoliko bogatijih porodica, vladarskoj kući i tokom bogoslužjenja.

Tako se ishrana kod vladike Rada nije posebno razlikovala u poređenju s ishranom običnog naroda, ali se kod vladike služilo kvalitetnije vino i raznovrsnija pića. Štiglicovi zapisi (1839), međutim, navode da je objedovanje u vladčinom zdanju bilo po pravilima francuske kuhinje. Za goste je bilo u ponudi dalmatinskog vina i havana cigara najboljeg kvaliteta⁹. Vuk Karadžić navodi da je za ručkom, prilikom posjete Petru II, servirano slatko vino s dosta lijepog grožđa¹⁰. Dr Vilhelm Ebl, koji je bio u Crnoj Gori krajem maja i početkom juna 1841. godine, takođe ističe da je tokom ručka sa Njegošem, bilo šampanjca i crnog crnogorskog vina¹¹.

Godinu kasnije (1842) u dnevniku Eduarda Grija, autor opisuje četvorodnevni boravak u Crnoj Gori, druženje na Cetinju i vina koja je sa vladikom i prijateljima konuzumirao¹². Iako Grij navodi da je samo nekoliko vina izneseno na sto (šampanjac,

⁸ Glas Crnogorca, XXXV, 1906, 7, 1.

⁹ Štiglic, H. (2004): *Posjeta Crnoj Gori*, CID, 85–91. „Nedugo zatim donesena mi je bogata večera, pripremljena po pravilima francuske kuhinje, a uz nju najodabranije dalmatinsko vino.“

¹⁰ Kol, G. J. (2005): *Putovanje u Crnu Goru*, Podgorica, 97. (Saznanja o Crnoj Gori njemačko čitalaštvo uglavnom je crpilo iz knjige Vuka Karadžića (O Crnoj Gori i Crnogorcima), kasnije Hajnrika Štiglica, Feliksa Kanica i Johan Georg Kola, njemačkog putopisca, koji godine 1851. objavljuje zamašnu knjigu *Putovanje u Dalmaciju, Istru i Crnu Goru, prim. aut*)

¹¹ Vujačić, V. (2013): Jedan Hrvat – Njegošev saradnik, *Arhivski zapisi*, 1, 23.

¹² *Ibid*, 23.

rajsko, bordosko, stono), za tadašnje crnogorske prilike to je bila izuzetno bogata ponuda. Očigledno da je šampanjac bio redovan na vinskoj listi vladličanskog dvora. Serviran je i za vrijeme boravka (1852) Vuka Vrčevića na Cetinju¹³.

Za razliku od unutrašnjosti, početkom XVIII vijeka na primorju nijesu oskudijevali ni u vinu, ni u ugostiteljskim objektima. Obala i more omogućavali su otvorenost prema drugim trgovačkim subjektima. Među glavnim primorskim trgovačkim artiklima bili su: vino, maslinovo ulje, duvan, so i dr. Jedna količina vina služila je za unutrašnju trgovinu. Najveća količina uvezenog vina¹⁴ u Boki poticala je sa dalmatinskih ostrva. Tako je godine 1700. vino *na malo* prodavano na pijaci, u gradu (trgovima, krčmama, kućama) i predgrađu (hanovima i mehanama). Prodaja po kućama bila je jedan vid ili začetak onoga što i danas prepoznajemo kao vinski turizam. Različite gradske odredbe ukazivale su na poštovanje cjenovnika i obavezu o prodaji zdravog i dobrog vina¹⁵. Nekada je uvoz vina ugrožavo domaću ponudu pa se naredba providura iz 1763. godine odnosila na zabranu trgovine vinom u Herceg Novom¹⁶. Iako je dokument dijelom oštećen prepoznaje se da je naredbom providur želio da zaštiti građanstvo od preprodaje od strane trgovaca koji su

¹³ Vrčević, V. (2002): *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, Oktob, 28. „Ajd donesi dvije botilje šampanja da povratimo dušu našem Vuku. Ukoliko bi se prekrstio, eto Vukovića sa dvije botilje.“

¹⁴ Koristimo termin uvoz vina, iako je to bilo unutrašnje tržište u Mletačkoj republici, kasnije u Austrijskom carstvu. (*Prim. aut.*)

¹⁵ Milović, Đ. (1960): Politika cijena mletačkih vlasti u hercegnovskom kraju, *IZ*, XIII, knj. XVII, 3, 574–577. Dana 20. novembra 1700. godine isti đusticijeri odredili su cijene vinu. U zaglavlju ovog cjenovnika se kaže: „S obzirom na oskudicu vina, te na cijenu i troškove oko njegovog uvoza, ograničili smo cijene vinu u gradu i predgrađu.“ Ovaj cjenovnik važi samo za prodaju vina na malo.

¹⁶ AOHN PUMA, f. 89, 16.

grožđe kupovali od podložnika ili susjeda Turaka. Nekolike godine kasnije (1771) u odgovoru grbaljskog kneza Nika Tujkovića jasna je zapovijed providura, koja upućuje na zabranu preprodaje vina. U odgovoru knez pojašnjava da se ne radi o „lakomim krčmarima“, koji prodaju vino, već da prodaju svoje vino koje dobiju od svojeg roda, dok u slučaju da „manjka vino u našu knežinu“ nabavljali su u rivu u Kotoru koje su „soldin skuplje“ prodavali u Grblju¹⁷.

Tih godina Herceg Novi (1768) broji 11 krčmi, gdje je prodavano vino iz uvoza¹⁸. Cijenu vina uslovljavao je i kvalitet i popularnost samog vina, pa je tokom XVIII vijeka vino Malvazija dominiralo tržištem. Takođe, na osnovu kvaliteta i klasifikacije vina određivana je i cijena vina na malo. I u drugoj polovini XVIII vijeka postojao je u Boki od strane đusticijera princip procjenjivanja tržišne cijene vina na veliko i na malo. Tako je konata vina (1750) stajala 4–5 soldi, (1777) 5–7 soldi, i naredne godine (1778) 7 soldi¹⁹. Cijena jedne konate crnog vina (1745) u Stolivu bila je nešto veća i iznosila je 10 soldi za konatu²⁰. Bačva vina prodavana je i na kanavu²¹. Tako se tokom

¹⁷ AOHN PUMA, f. 243, 256. Pošto manjka vino u našu zemlju stavismo dva čoecka da prodaju vino soldin skuplje nego oni kupuju na rivu od Kotora i prihodio je bario vina od nedelje do nedelje.

¹⁸ Radojčić, D. (2016): Arhivski izvori u službi nematerijalnog kulturnog nasljeđa – primjeri iz hercegnovskog kraja, *Arhivski zapisi*, XXIII, 1, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 169.

¹⁹ Ćorović, V. (1929): Topaljska opština kod Herceg-Novog u prvoj polovini XVIII veka, *Glasnik Geografskog Društva*, 15, 33

²⁰ Milović, Đ. (1958): Neki podaci za trgovinu vinom i uljem u Boki koncem XVII i tokom XVIII vijeka, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VII; 141.

²¹ Kanava je grčki naziv za podrum ili pećinu u kojima su stanovnici smještali različitú opremu ali i vino. U ovom slučaju ovaj izraz se vjerovatno odnosi na konobu ili kafanu gdje je prodavano vino. (*Prim. aut.*)

1749. cijena vina u Stolivu kretala od 5 do 8 soldi na kanavu²². Rakija, ako je spravljana u domaćinstvu, obično je destilisana u *lambico* kazanima. Vodilo se računa i o serviranju, pa je rakija služena u posebnim čašicama (*gottezin di vetro d'aqua di vita*)²³.

Tokom druge polovine XIX vijeka u Crnoj Gori formiran je veliki broj ortakluka i društava, manjih ili većih formi udruživanja trgovaca. Godine 1863. nastaje prvo crnogorsko akcionarsko društvo – *Društvo za građenje jedne gostionice na Cetinju*²⁴. Prije toga izgrađena je gostionica *Lokanda*. Tokom vremena formirano je sve više ugostiteljskih objekata različitog nivoa usluga, koje su često vodila i sveštena lica²⁵.

Prilikom vjerskih praznika (Trojčin dan pod Ostrogom) ugostitelji su prodavali vino i rakiju i na otvorenom kada se okupljao veliki narod²⁶. Jedno od velikih narodnih slavlja održanih

²² Milošević, I. M. (1962): Pomorska privreda Stoliva i njeni nosioci u prvoj polovini XVIII stoljeća, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, X, Pomorski muzej – Kotor, 122. „Tako je Đuru Mihoviću odobreno da proda 120 bačava po 6 solada *kanavu* (...) 100 bačava pod istim uvjetima (...) 145 bačava po 5 solada na *kanavu* (...) 150 bačava po 7 solada *kanavu* (...) 3 bačve po 8 solada *kanavu*.“

²³ Radojičić, D. (2016): Arhivski izvori u službi nematerijalnog kulturnog nasljeđa – primjeri iz hercegnovskog kraja, *Arhivski zapisi*, XXIII, 1, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 170.

²⁴ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut CG, 67. (Ovo društvo, iako nije prošlo slavno, navodimo kao aspekt razvoj ugostiteljskih i turističkih usluga gdje vino ima svoje mjesto. *Prim. aut.*)

²⁵ Gzavije, M. (1996): *Pisma o Jadranu i Crnoj Gori*, Podgorica, 1996, 149. „Ima ih koji, da bi povećali svoje prihode, postaju krčmari i prodaju svakome bokale vina i rakije, ne obazirući se na dužnost da propovijedaju trezvenost.“

²⁶ Vrčević, V. (2002): *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, Oktoih, 142. „Na mnogo mjesta peku mnogi kafu, drugi prodaju vino i rakiju, treći peku i vare meso te narod kupuje, i jedno drugoga neprestano časti.“

takođe na otvorenom bilo je i rođenje Danila (1871), sina knjaza Nikole. Za takvo slavlje hrana i piće bili su besplatni, a meso je servirano u kotlovima ili na ogromnim drvenim tanjirima. Za ovo slavlje crno vino je servirano u različitim posudama: tikvama, krčazima, loncima, kotlovima i mjehovima²⁷.

Iako serviranje vina nije bilo na zavidnom nivou, veći problem bio je njegov transport i čuvanje. Vino je transportovano i držano u mješinama, a prilikom serviranja čaše su nalivane do vrha (1876)²⁸. Vadičepovi su bili luksuz, vino je direktno iz buradi točeno u boce i postavljano na sto²⁹.

Ugostiteljske usluge (1873) pružane su i na pazarima i po selima. Bogišić potvrđuje da su se ovim poslom bavili i popovi³⁰. Često je i u dućanima obavljana i trgovina i prodaja pića, i druge ugostiteljske usluge. To su bili objekti u kojima su plasirane prerađevine od grožđa (vino, rakija). Glavni uslov za držanje krčme bio je da vlasniku „ne smije manjkati preko cijele godine vino i rakija“. Senat je po pitanju ove teme izdao naredbu (16. decembar 1873) o obaveznom radu krčmi³¹. Da li je ovo bio istinski pokušaj unapređenja trgovine vinom i rakijom od strane Senata, teško je odgovoriti. U svakom slučaju potražnja za vinom i rakijom podsticala je indirektno i vinogradarsku proizvodnju.

²⁷ Holeček, J. (2002): *Crna Gora u miru*, Podgorica, 118. „Na etikaciju se tu ne gleda, svako uzima komad koji mu se najviše sviđa oku i držeći ga u ruci, jede. Hrabrim junacima curi loj niz brkove i lijepi se u bradi. (...) Moraju se temeljito isprati usta rumenim vinom koje kruži u tikvama, krčazima, loncima, kotlovima, pa i u mjehovima. I svak uz gutljaj nazdravlja ‘caru ruskome, kralju cetinjskome, knjeginji Mileni i Danilu nasljedniku’.“

²⁸ Ferijer, F. (2007): *Crna Gora*, Podgorica, 66.

²⁹ Švarc, B. (2014): *Crna Gora*, Podgorica, 142.

³⁰ Bogišić, V. (1938): *Ekonomski odnošaji u Crnoj Gori, Zapisi*, g. XI, knj. XX, 5, 271. „Pače krčmara i handžija i butigara ima i popova (pop Vaso i pop Vidak na Cetinju)“.

³¹ *Crnogorski zakonomi 1796–1916*, Istorijski institut Republike Crne Gore, knj. 1, 1998, 251.

I Njeguši (1880) su bili jako posvećeni trgovini (stoka, žito), ugostiteljstvu i poljoprivredi. Bili su prepoznati po proizvodnji kastradine, pršuta, krompira, sira i vune. Pored trgovine stokom, prodavali su sušeno meso, ali kupovali i piće u Kotoru i preprodavali ga³². Pozicija sela – koje se nalazilo na putu između Kotora i Cetinja, sa velikim tranzitom trgovaca i stanovnika koji su nosili svoje proizvode na kotorski pazar i nazad, sa putopiscima i prvim turistima – omogućavala im je pružanje raznovrsnih usluga, posebno ugostiteljskih. Tako je na na Krscu postojala kafana u kojoj je služena kafa, vino i voda³³. Kafana je bila smještena u podrumu kuće. Imala je stalak (šank) sa rakijom i vinom, staklene čaše i plehane mjerice. „Tu kao putnik možete dobiti crnu kafu, vino ili vodu“³⁴.

Nije samo na Krscu, već je i na samim Njegušima (1880), pored kućica za stanovanje, postojao veliki broj kafana. One su bile primitivne i slične jedna drugoj. U dućanima su postojali podrumi sa šankom za prodaju rakije i vina, a piće je sipano iz burenceta³⁵. Vuk Vrčević svjedoči da je na Njegušima bila „jedna kolibica u kojoj drži neki Špiro Vrbica krčmu i koju je vladika Petar II dao ograditi za one nevoljne putnike koji zadocne u Kotoru da u ovoj krčmi prenoće“³⁶.

Nakon Berlinskog kongresa (1878), pored uvećanja poljoprivrednih površina, pripajanjem gradova (Podgorica, Nikšić, Kolašin, Bar, Ulcinj, Spuž) uvećan je i broj stanovnika

³² Rovinski, A. P. (2001): *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 124. „I otuda (Kotora) nose različitu robu, koju kupuju za svoje potrebe ili za preprodaju na Cetinju i u drugim mjestima, ili je pak nose po porudžbini kupca. Tu ćete vidjeti razne buriče i boce s pićima, sanduke, džakove.“

³³ Ibid, 119.

³⁴ Ibid, 136.

³⁵ Ibid, 136.

³⁶ Vrčević, V. (2002): *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, 36.

ali i broj dućana i ugostiteljskih radnji (kafana). Razvoj trgovine, ugostiteljstva i zanatstva nametnuo je da 1881. godine Ministarstvo unutrašnjih djela izda Naredbu o uređenju trgovačkih varoši (Ulcinj, Podgorica, Cetinje, Šavnik)³⁷. U varošima su postojale krčme u kojima je prodavano piće, i gostionica u kojima je prodavano jelo i piće. U tom periodu broj kafana u Crnoj Gori iznosio je 238, od čega je u Staroj Crnoj Gori bilo 48, a u selima 33 kafane³⁸.

U Zeti je duž puteva, takođe, rastao broj kafana i mehana, koje nijesu ispunjavale minimalne higijenske uslove³⁹. U tom periodu (1878–1888) najčešće vrste prodavanih alkoholnih pića u Crnoj Gori bile su: špirit, rum, šljivovica i dalmatinska loza različitog sadržaja alkohola. Tako je *špirit triple* sadržavao 87,5% alkohola, rum je imao jačinu od 60%. „Najmekša” je bila dalmatinska loza.

Godine 1889. Cetinje ima blizu 200 kuća, dvije ulice sa četiri pet poprečnih i nešto više od hiljadu stanovnika⁴⁰. U nekoliko boljih gostionica gosti su mogli imati – „kamaricu i za objed tri-četiri jela po jevropski“ – dok je u drugim ponuda bila: „dva tri jela prosta sa dobrim vinom“. Jelo za objed i vino vrijedjeli su oko 40–50 novčića⁴¹. Pored toga, u kafanama na Cetinju servirana su: jaja, šunka, pilići, piće i dobro vino⁴². U toku svog boravka na Cetinju Švarc navodi da je upoznao Rovinskog i nadinženjera Slada, i druge strance koji su poslovno dolazili u Crnu Goru. Provodeći dio slobodnog vremena s novim

³⁷ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. 2, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, 40.

³⁸ Marović, B. (2018): *Teme iz ekonomske istorije Crne Gore*, DOB, 31.

³⁹ Švarc, B. (2014): *Crna Gora*, Podgorica, 211. „Krčme u Zeti bile su niske i zadimljene.“

⁴⁰ Rovinski, A. P. (2001): *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 97.

⁴¹ Ibid, 100.

⁴² Ružić, D. (2007): *Po Crnoj Gori*, Podgorica, 101.

poznanicima on tvrdi da je usluga u hotelima bila odlična, a na stolu uvijek crmničko vino, „taj crnogorski bordo“, koji je bio lagan i imao prijatan „kiseljkast ukus“⁴³.

Već 1881/1882. u Podgorici je bilo 62, a na Cetinju (1903) – 68 gostionica i krčmi – a srazmjerno veličini, slično je bilo i u drugim varošima. Ukupan broj kafana u Crnoj Gori (1881–1991) iznosio je 625⁴⁴.

Za prestiž u ugostiteljskim uslugama bile su važne i čaše u kojima je posluživano piće. Za konzumiranje vina korišćene su limene čaše (*konata, safa*) različite veličine ili niska masivna čaša od bakra ili cinka koja je imala ručku kao šolja za čaj (*tas, jamak, saplak*). *Maštrafa* je takođe bila limena ili bakarna čaša za vino. U Katunskoj nahiji vino su pili iz drvenog rezbarenog pehara (*kupa, kutao, kutla*), a rakiju iz čašica (*srča, žmulj*). U Vasojevićima je korišćen *kodir* – čaša od lima ili bakra koja ima tri oke i opremljena je velikom ručkom⁴⁵.

Osamdesetih godina XIX vijeka u Crnu Goru pristiže i ponuda karlovarskog porcelana. Reklame su objavljivane u *Glasu Crnogorca*. Cijena (1881) šest prozirnih čaša za vino (komad – 18 novčića) iznosila je 1 fiorin i 08 novčića, dok je šest čaša za rakiju (komad – 15 novčića) iznosio 90 novčića. Šest ukrašenih čaša za vino (komad – 28 novčića) vrijedjelo je 1,68 fiorina, a šest ukrašenih čaša za rakiju (komad – 15 novčića) ukupno 90 novčića⁴⁶.

Vinske čaše prodavane su najčešće u setovima, s tucetom čaša za porto, šeri, burgundac, šampanjac ili liker. Pored servisa za kafu, tej⁴⁷ i jelo u ponudi su bile dvije vrste čaše za vino: visoka sa uskom kupom, niskim vratom i širom stopom, i čaša za

⁴³ Stranci o Crnoj Gori i Crnogorcima, *Zapisi*, g. XII, knj. XXII, 3. 1939, 162.

⁴⁴ Pejović, Đ. (2003): *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 275.

⁴⁵ Rovinski, A. P. (2004): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti* II, Obod, 332.

⁴⁶ *Glas Crnogorca*, X, 1881, 23, 4.

⁴⁷ Čaj (*Prim. aut.*)

pjenušac, plitke i široke kupe. Čaša za rakiju bila je sa stopom i uskom kupom koja se blago širila prema vrhu. I čaše za vino i rakiju bile su od prozirnog kristala⁴⁸.

U drugoj ponudi bili su isti servisi, ali su čaše za vino i rakiju bile išarane različitim ukrasima. Cijena čaša za vino iznosila je 28 novčića, a servis od 6 čaša – 1 f. 68 n. Cijena čaša za rakiju ostala je ista. Deset godina kasnije (1891) *Glas Crnogorca* nanovo reklamira čaše za vino, koje su imale cijenu 20 novčića komad ili set od šest čaša 1,2 fiorina⁴⁹.

Početkom XX vijeka trgovački i drugi poslovni kontakti jednim dijelom unapređuju ugostiteljstvo, pa je na Cetinju i Njegušima konzumirana i veća količina vina. Na riječkom trgu toga doba bile su nanizane kuća do kuće i dućan do dućana. Krčme su obično imale dugi šank, na kojem se nalaze flaše sa rakijom i vinom, a iza su bile police s raznim „pićima i đakonijama“⁵⁰. Povremeno, međutim, i u „najljepšoj“ gostionici nije bilo vina, te su ga putnici morali kupovati. U Lokandi, vlasnika Vuka Vuletića i butigi – vlasnika Mašana Crmničanina, prodavana je rakija, španjolete (cigarete), duvan, servirana pršuta i crmničko vino⁵¹.

Razvojem ugostiteljstva ponuda je, mjerena higijenom, paletom proizvoda i hranom u crnogorskim lokalima, poboljšavana. Samo za desetak godina nakon nezavisnosti saobraćajna infrastruktura je polako popravljana, što je značajno uticalo na promet roba i kretanje stanovništva. Nekadašnji mračni i tijesni dućani svuda su preobraćeni u svijetle i

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, X, 1881, 10, 4.

⁴⁹ *Glas Crnogorca*, XX, 1891, 21, 4. „Šest čaša za rakiju bile su 90 novčića, ili 15 novčića komad. Nešto boljeg kvaliteta, izrezbarene, set od šest čaša za vino koštao je 1,68 fiorina ili 28 novčića komad. Šest čaša za rakiju od istog materijala bile su 90 novčića, ili 15 novčića komad.“

⁵⁰ Kuba, L. (1996): *U Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 112.

⁵¹ *Ibid*, 69–77.

prostrane prodavnice⁵². Otvarani su veoma pristojni hoteli⁵³, a čak i proste krčme ili hanovi bili su snabdjeveni čistom posteljnom, i reklamirani u *Glasu Crnogorca*⁵⁴. Međutim, nije svuda bio isto stanje. Pojedini gosti žalili su se i na neuslovnost i higijenu kafana i gostionica u kojima se služila hrana i piće⁵⁵. U Njegušima je bilo nekoliko hanova (1891), a vino ispred kafane služeno je uz komad hljeba i sira⁵⁶.

Stanje na pazarima i u kafanama pored ostalog opisuje i ruski putopisac Aleksandar Aleksandrov. On je 1893. posjetio Crnu Goru prilikom proslave 400 godina početka štamparstva na slovenskom jugu. A povodom proslave na Obodu, pored istorijskih ruševina održana je liturgija, a uz svaku zdravicu ispijano je vino⁵⁷. U Crnu Goru Aleksandrov je doputovao

⁵² Rovinski, A. P. (2001): *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 175.

⁵³ Rovinski, A. P. (1994): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti* II, Javno preduzeće za informativne i izdavačke djelatnosti, Cetinje, 327. „Čistoća i udobnost sve više prodiru u život i postaju Crnogorcu nasušna potreba. Za strance sada u Crnoj Gori već postoje hoteli koji ni po čemu ne zaostaju od onih u Dalmaciji.“

⁵⁴ *Glas Crnogorca*, IX, 1880, 40, 4. Čast mi je dati na znanje ovdašnjem opštinstvu, a naročito gospodi strancima koji dolaze na Cetinje, da sam u ovdašnjem mjestu u kući g. Vasa Jabučanina otvorio Gostionicu s kafanom, koji sam snabdio s najnovijim namještajem iz Triješća i udesio tako ugodno, da se u njoj za kraće ili duže vrijeme a pod umjerenom cijenom može obitavati u kamarama ukusno namještenijeh. Cetinje, 1 oktobar 1880. Jovan Golubović gostioničar.“

⁵⁵ *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 29, 3. Rđava i nečista voda, otrovna-fabricirna pića često pričinjavaju jaka trovanja. A najčešće stvaraju katarne organa za varenje pa i bolest cijelog tijela. Sudovi za piće; čaše, čikare, bočice i dr. kao i sudovi za jelo, ožice, tanjiri i ostalo, posluže vrlo često kao prenosna sredstva mnogih lakših i teških bolesti.

⁵⁶ Kuba, L. (1996): *U Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 36–41.

⁵⁷ Aleksandrov, A. (2006): *O Crnoj Gori*, Podgorica, 78. „Nijedna čaša vina nije bila, po južnoslovenskom običaju, ispijena bez zdravice.“

preko Njeguša i Bajica, do Cetinja, gdje je bilo dosta dućana, krčmi i gostionica. Smjestio se u *Lokandi*. „Čim su kročili unutra ponudili su mu čašu vina“. Nedeljom i prazničnim danima, zavisno od godišnjeg doba i potražnje, pazarni trg se pretvarao „u veliki trgovački centar, gdje se naveliko trguje vinom, rakijom, sirom i drugim produktima“. Skoro sva tadašnja trgovina nalazila se u rukama skadarskih Albanaca⁵⁸.

I Podgorica je krajem XIX vijeka bila puna dućana i hanova. Podgoričke kafane bile su snabdjevene bilijarima, dobrim vinom, rakijom, malinovim sokom, kafom, likerom, i pivom⁵⁹. Među popularnijim pićima često je istican izvanredan kvalitet kučke medovine. Medovina ili met, kako su je nazivali u Kućima, nabavljana je i u Podgorici⁶⁰. I Flerike pominje izvanrednu medovinu koju je kao gost ispijao u Kućima kod Marka Miljanova⁶¹. Međutim, sjevernije, u Šavniku, može se naletjeti na „bučkuriš od grožđa“ koji je neograničeno trošen, i tu ga već zamjenjuje ekstrakt od šljive⁶².

Gro (luksuznih) pića nabavljan je iz Boke i Dalmacije. U jednoj objavi (1897) iz Uprave financije varoši Cetinja navodi se da se u njenom magazinu stajala roba kojoj se nije znao vlasnik. Tu je bilo: „kašeta pića Šampanja od 27/1 1896, dvije kašete pića likera po nadpisu od Jelića iz Šibenika od 15/7 1896, četiri kašete vode mineralne od 6/8 1896, jedna kašeta pića likera po natpisu od Matavulja iz Šibenika od 8/9 1896“.

⁵⁸ Ibid, 67–77.

⁵⁹ Kuba, L. (1996): *U Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 155–161.

⁶⁰ Švarc, B. (2014): *Crna Gora*, Podgorica, 220. „Već pri prvom gutljaju pokazalo se da je to rajsko piće, koje je klizilo blago, ukusno i slatko kroz naša usta, a zatim se poput vatre širilo našim venama. Met omiljeno piće u Kućima, koje se tamo u Komovima pravi od meda i vode, bez bilo kakvih drugih dodataka.“

⁶¹ Flerike, K. (2009): *Crna Gora i Dalmacija*, 146. „Služila e strpljivo staru tamnu medovinu, koja je imala sličan ukus kao vina iz Bordoa.“

⁶² Švarc, B. (2014): *Crna Gora*, Podgorica, 261.

U pogledu otvaranja kafana, snabdjevenosti i cijena ugostitelji su se sve više javno oglašavali. Gosti su pozivani da provjere kafanske usluge⁶³. Uređivane su ugostiteljske radnje⁶⁴, otvarani su hoteli⁶⁵, a reklame su bile sve modernije⁶⁶. Posebno je reklamirano crmničko vino i rakija prvijenac⁶⁷. Reklamirane su i trgovine pićem (1910) ili prodaja pojedinih pića. U oglasima su precizirane i lokacije pomenutih trgovina (Bajice, Njeguši⁶⁸,

⁶³ *Glas Crnogorca*, XXXVII 1908, 56, 4. „Činim na znanje g-di putnicima, da sam otvorio kafanu (han) na Gornje Kokote, Lješanska nahija koje sam snabdio raznim pićem i hladnim jelima. Cijene umjerene, a psoluga hitra. Molim gospodu putnike za što veću posjetu.“

⁶⁴ *Glas Crnogorca*, XL, 1911, 27, 4. „U moju novu i moderno uređenu kuću sa istom dosadanjom kafanskom i hotelijerskom radnjom (...) Vidi firmu Kafana i Hotel ‘Cetinje’.“

⁶⁵ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 29, 6. „Na Njegoševoj rivi Hotel Italija, hotel je prvog reda, snabdjeven sa izvrsnom kužinom, raznovrsnim domaćim i stranim pićem, sobe uređene i mobilirane. Usluga brza i tačna, a cijena umjerena.“ Podgorica.

⁶⁶ *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 27, 6. „Deder da se odmorimo u hladu ukusno uređene Bašte kafane ‘Crmnica’, a može se dobiti raznog pića, likera i lednog piva; zakuske, kompota i dr. slatkiša iz poznate firme Etti u Beču.“

⁶⁷ *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 49, 4. „Gostionica i pivnica, Vuči Do, na Obilića poljani, snabdjevena je dobrim pićem i zakuskom, Zakuska: pršute, salame, kajmak, sir, jaja, tunovine, srdele i lokumi. Piće: hladno štrajbruško pivo, crmničko vino, rakija-prvijenac, šljivovica, konjak, višnjak, šurup i kafa. Cijene umjerene, usluga brza i tačna.“

⁶⁸ *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 48, 4. „U izvršenju čl. 5 Trgovačkog zakonika ovim činim na znanje, da obavljam trgovinsku radnju s pićem u Bajicama na ‘Počivalu’. Ovim činom na znanje da obavljam trgovinsku radnju s pićem na Njegušima blizu Koritnika u liniju kolskog puta, a u izvršenju čl. 5 Trgovačkog zakona. Ko želi da ima dobrog Vermuta „Vermout – Ballor“ od kuće Freund Ballor d C-ia Torino može nabaviti preko nas.“

Dubovik, Krstac⁶⁹, Nikšić⁷⁰) ili porijeklo pića (Torino)⁷¹. Vino je reklamirano i opisivano i kao čisto dvogodišnje crnogorsko (1911)⁷².

Ipak, na primorju (Bar, 1891), teško je bilo naći prenoćište, pa i nešto za jelo. Od Bara do Ulcinja nije bilo nijedne krčme⁷³. Koliko je crnogorsko ugostiteljstvo sveukupno bilo slabašno i nekonkurentno govore podaci o svakodnevnim nabavkama za hotele na crnogorskom primorju. U Boki, tačnije hotelu Plaža⁷⁴, u nabavku (1903) išlo se u Bari motornim brodom, slastičarski proizvodi nabavljani su u Budimpešti, pivo iz Sarajeva, a neki osnovni proizvodi (čaćkalice, salвете, toalet papiri), nabavljani su čak iz Ljubljane, Beograda i Beča. Pojedini prehrambeni proizvodi dobavljani su direktno od proizvođača⁷⁵, jer lokalne trgovačke mreže nije bilo ili su proizvodi bili lošeg kvaliteta. Vino Žilavka nabavljano je od trgovine Rista Krulje iz Mostara, a druga vina od Mata Capora iz Komaja (Čilipi), a kasnije iz

⁶⁹ *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 49, 4. „U izvršenju članu 5. Trgovačkog Zakonika ovim činim na znanje, da obavljam trgovinsku radnju s pićem na Dubovik pri kolskom putu.“

⁷⁰ *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 51, 5.

⁷¹ *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 48, 4. „U izvršenju čl. 5 Trgovačkog zakonika ovim činim na znanje, da obavljam na Njegušima blizu Koritnika u liniju kolskog puta, a u izvršenju čl. 5 Trgovačkog zakona. Ko želi da ima dobrog Vermuta „Vermout – Ballor“ od kuće Freund Ballor d C-ia Torino može nabaviti preko nas.“

⁷² *Glas Crnogorca*, XL, 1911, 12, 6.

⁷³ Kuba, L. (1996): *U Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 36–41.

⁷⁴ Hotel Plaža bio je prva investicija u privredu Boke Kotorske. Prvobitni naziv ovog turističkog objekta bio je „Morsko kupalište i zimsko klimatsko oporavište“, a zatim Hotel „Pansion Zelenika“ (*Prim. aut.*).

⁷⁵ Magyar, C. (1999): *Hotel „Plaža Zelenika“ Zelenika*, Zelenika, 1999, 205. Salama Gavrilovićeve iz Petrinje, suhomesnata roba iz Vrbasa, sir trapist iz Subotice, čokoladni proizvodi iz Pančeva, malinov sok iz Trebinja, napolitanke iz Zagreba, oriz i tjestenina iz Splita).

Zeleničkog podruma Adama i Stojana Pestorića i od braće Saulačića iz Herceg Novog.

I tada je veza između ugostiteljstva i poljoprivrede bila nužna. Početkom XX vijeka (1903), a prema riječima Nikole Mata Mijajlovića, na većim poljoprivrednim površinama u Boki, kao što su Kutsko i Sutorinsko polje, pretežno je gajena vinova loza, kukuruz i raž⁷⁶. Zbog potreba turističke privrede dr Antal Magyar, vlasnik hotela Plaža Zelenika, osnovao je u zaleđu pansiona sopstvenu poljoprivrednu ekonomiju površine 5643m². Na ekonomiji su pored ostalog posađene sadnice: oraha, trešanja, dunja, jabuka, kajsija, povrće (zelje, karfiol, mrkva, cvekla, paradajz), zatim dopremljena čuvena mađarska goveda (*Bos taunus primigenius podolicus*)⁷⁷, dok je u bivšem parku hotela, pored 61 ukrasne vrste, bila i divlja loza (*Parthenocissus tricuspidata* Planch.), u narodu poznata kao troprсна lozica ili lozica divlja⁷⁸, čije je prirodni dom Koreja, Kina i Japan. U tom periodu (1910), postojao je i jedan vinograd, koji je bio na mjestu gdje je kasnije zasnovan park hotela Boka u Herceg Novom⁷⁹. Hotel Plaža Zelenika imao je posebnu bogatu klijentelu, a usluga je bila na vrhunskom nivou. Na vinskoj listi nalazila su se i bijela i crna vina⁸⁰.

⁷⁶ Ibid, 199.

⁷⁷ Ibid, 201.

⁷⁸ Pod tim imenom je upisana u registar biljaka u bivšem parku hotel „Plaža Zelenika“ u Zelenici. (*Prim. aut.*)

⁷⁹ Berberović, M. (2012): Park hotela „Boka“ u Herceg Novom, Boka, *Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 32, 108. Kao godina zasnivanja parka uzima se 1910. godina, na mjestu gdje je decenijama ležao napušteni vinograd.

⁸⁰ Magyar, C. (1999): *Hotel „Plaža Zelenika“ Zelenika*, Zelenika, prilog XXXIX.

Vinska karta na dvoru Petrovića (1852–1914)

Bogatstvo menija i vinske karte nastavljeno je dolaskom knjeginje Darinke na dvor Petrovića (1855), kada započinje intenzivnije uvođenje francuske kuhinje i francuskog protokola. Knjeginja je pridavala veliki značaj dvorskoj etikeciji i francuskom jeziku. Na crnogorskom dvoru francuska *culture de table* njeguje se i u vrijeme vladavine knjaza/kralja Nikole. Dvorski jelovnici i protokolarni knjige pisani su na francuskom jeziku, dok su se povodom raznih svečanosti i ceremonija služili rafinirani proizvodi uvezani i iz Francuske i Švajcarske.

Srpski putopisac Dobrosav Ružić, međutim, tvrdi da je na dvoru knjaza Nikole meni bio jednostavan, italijanska kuhinja, i neizostavno domaće crmničko crno vino. Vino je bilo na vinskoj dvorskoj listi, ali je Ružić uslovno odbijen (želio je da pije čaj), jer mu je knjaz ponudio vino, koje je gost prepoznaje kao bersko⁸¹. Pozitivan odnos knjaza Nikole prema vinu citira i Kuba (1891). Prilikom čestih audijencija na dvoru na Cetinju Kuba je često od strane knjaza prekorijen: „Ne pij rakiju, rađe čašu vina“.

Ipak, na večeri upriličenoj u čast grofa Montekučolija (Montecuccoli) 7. jula 1907. godine, dvorska vinska karta bila je ekskluzivna. Sastojala se od prestižnih vina iz regiona Bordo, Chateau d'Yquem, Chateau Mouton Rothschild i Chateau Smith Haut-Lafitte. Tom prilikom služen je šampanjac Pommery Reims i pila se francuska mineralna voda Perrier⁸².

U jednom periodu Nikoline vladavine šef kuhinje bio je Švajcarac Žorž Gaser (Georges Gasser), član Međunarodne Unije kuvara iz Ciriha⁸³. Liste potraživanja i rashoda za dvorsku kuhinju bilježene su na francuskom jeziku⁸⁴, a njihov potpisnik

⁸¹ Ružić, D. (2007): *Po Crnoj Gori*, Podgorica, 103.

⁸² NMCG ABO f. Nikola I, 1907, 118.

⁸³ DACT MUD, 1910/99.

jubilarnu 1910. godine, bio je pomenuti Žorž Gaser⁸⁵.

Kada je riječ o porudžbinama pića, na spisku protokola figuriraju francuska mineralna voda Vichy kao i desertna španska vina: Madère i Málaga⁸⁶. Prilikom prigodnih svečanosti na crnogorskom dvoru degustirana su i najfinija francuska vina, kao i najpoznatiji francuski šampanjci (Jules Mumm i Gardes), prosljeđeni od francuskih distributera (Hte Pecaud P. Visconti iz Nice)⁸⁷. Poznate vinarije francuskog regiona (Bordeaux) isporučivale su crnogorskom dvoru vina: Palus superieur barrique (berba 1906.), St Emilionnais barrique (berba 1908.) i crveno vino Chateau Pontet-Canet⁸⁸.

Jedan dio kulture konzumiranja jela i vina na dvoru prezentovan je i prilikom posjete dr Ferijera Crnoj Gori⁸⁹. Već pri serviranju večere Ferijer navodi da vino, koje je knjažev ađutant hvalio i upoređivao sa francuskim iz Bordoa, „zaista nije loše“⁹⁰. Na dvoru je konzumirano i dalmatinsko vino⁹¹, a prilikom večere (za stolom u knjaževom dvoru bilo je šesnaest osoba) usluživano je i crnogorsko vino i šampanjac⁹².

⁸⁴ DACT MUD, 1910/95.

⁸⁵ DACT MUD, Pomoćna knjiga/138. U fondu Državnog arhiva na Cetinju nalazi se knjižica tvrdog poveza ispisana nepoznate godine. Riječ je o Protokolu rashoda za sitnije nabavke kuhinje dvora prijestolonasljednika Danila napisanom na francuskom jeziku rukopisom koji se ne bi mogao pripisati kuvaru Gaseru. Rashodi ukazuju da su za potrebe crnogorskog dvora naručivani mnogobrojni egzotični proizvodi za pripremu kulinarskih delicija.

⁸⁶ DACT MUD, 1910/95

⁸⁷ DACT MUD, 1910/99. Ancienne maison Hte Pecaud P. Visconti iz Nice – grands vins, liqueurs et spiritueux

⁸⁸ DACT MUD, 1910/99/95.

⁸⁹ Kao član Međunarodnog komiteta Crvenog krsta iz Ženeve, švajcarski doktor Frederik Ferijer posjetio je Crnu Goru 1876.

⁹⁰ Ferijer, F. (2007): *Crna Gora*, Podgorica, 26.

⁹¹ Ibid, 32.

⁹² Ibid, 34. Jelovnik: Potaž sa prepečenim hljbom, pržena džigerica, gove-

Zaključak

U periodu od XVIII do druge polovine XIX vijeka ugostiteljska (vinska) ponuda u Crnoj Gori nije bila impozantna. Vino je najčešće nuđeno u manjim i neuglednim ugostiteljskim objektima, a nije bila nepoznata prodaja i konzumiranje vina na otvorenom – na pijacama i trgovima. Na dvoru Petrovića, međutim, vinsku listu najčešće su činila poznata francuska, španska, italijanska i dalmatinska vina.

Krajem XIX i početkom XX vijeka razvojem trgovine i poboljšanjem saobraćajne infrastrukture kvalitet ugostiteljske ponude značajno je unaprijeđen.

Literatura i izvori:

- Aleksandrov, A. (2006): *O Crnoj Gori*, Podgorica.
- AOHN PUMA, f. 243, 256.
- AOHN PUMA, f. 89, 16.
- Berberović, M. (2012): Park hotela „Boka“ u Herceg Novom, Boka, *Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 32.
- Bogišić, V. (1938): Ekonomski odnošaji u Crnoj Gori, *Zapisi*, g. XI, knj. XX.
- *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 49, 4.

dina sa pasuljem, gulaš, teletina sa krompir-pireom, ovčatina sa maslinama, piletina, divlja šparoga, voćna torta, vina: crnogorsko, dalmatinsko, šampanjac.

- Ćorović, V. (1929): Topaljska opština kod Herceg-Novog u prvoj polovini XVIII veka, *Glasnik Geografskog Društva*.

- *Crnogorski zakonici 1796–1916*, Istorijski institut Republike Crne Gore, knj. 1, 1998.

- *Crnogorski zakonici 1796–1916*, Istorijski institut Republike Crne Gore, knj. 2, 1998.

- DACT MUD, 1910/95

- DACT MUD, 1910/99.

- DACT MUD, 1910/99/95.

- DACT MUD, Pomoćna knjiga/138.

- Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut CG.

- Ferijer, F. (2007): *Crna Gora*, CID, Podgorica.

- Flerike, K. (2009): *Crna Gora i Dalmacija*.

- *Glas Crnogorca*, IX, 1880, 40, 4.

- *Glas Crnogorca*, X, 1881, 10, 4.

- *Glas Crnogorca*, X, 1881, 23, 4.

- *Glas Crnogorca*, XL, 1911, 12, 6.

- *Glas Crnogorca*, XL, 1911, 27, 4.

- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 29, 6.

- *Glas Crnogorca*, XX, 1891, 21, 4.

- *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 29, 3.

- *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 27, 6.

- *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 48, 4.

- *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 49, 4.

- *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 51, 5.

- *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 7, 1

- *Glas Crnogorca*, XXXVII 1908, 56, 4.

- Gzavije, M. (1996): *Pisma o Jadranu i Crnoj Gori*, CID, Podgorica.

- Holeček, J. (2002): *Crna Gora u miru*, CID, Podgorica.

- <https://www.scribd.com/doc/224340300/115298478-Simo-Mata-vulj-Biljeske-Jednog-Pisca>

- <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/zbog-rakije-prkosili-i-knja-zevim-naredbama>
- Kol, G. J. (2005): *Putovanje u Crnu Goru*, CID, Podgorica.
- Kuba, L. (1996): *U Crnoj Gori*, CID, Podgorica.
- Magyar, C. (1999): *Hotel „Plaža Zelenika“ Zelenika*, Zelenika.
- Marović, B. (2018): *Teme iz ekonomske istorije Crne Gore*, DOB, Podgorica.
- Milošević, I. M. (1962): Pomorska privreda Stoliva i njeni nosioci u prvoj polovini XVIII stoljeća, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, X, Pomorski muzej – Kotor.
- Milović, Đ. (1958): Neki podaci za trgovinu vinom i uljem u Boki koncem XVII i tokom XVIII vijeka, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VII.
- Milović, Đ. (1960): Politika cijena mletačkih vlasti u hercegnovskom kraju, *IZ*, XIII, knj. XVII, 3.
- Milović, M. J. (1949): Posjeta kralja saksonskog Fridriha Augusta vladici Radu 1838, *Istorijski zapisi*, Cetinje, III, 1–2.
- NMCG ABO f. Nikola I, 1907.
- Pejović, Đ. (2003): *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica.
- Radojičić, D. (2016): Arhivski izvori u službi nematerijalnog kulturnog nasljeđa – primjeri iz hercegnovskog kraja, *Arhivski zapisi*, XXIII, 1, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje.
- Radojičić, D. (2016): Arhivski izvori u službi nematerijalnog kulturnog nasljeđa – primjeri iz hercegnovskog kraja, *Arhivski zapisi*, XXIII, 1, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 170.
- Rovinski, A. P. (1994): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti II*, Javno preduzeće za informativne i izdavačke djelatnosti, Cetinje.
- Rovinski, A. P. (2001): *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, Podgorica.
- Rovinski, A. P. (2004): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti II*, Obod.
- Ružić, D. (2007): *Po Crnoj Gori*, CID, Podgorica.
- Štiglic, H. (2004): *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica.

-
- Stranci o Crnoj Gori i Crnogorcima, *Zapisi*, g. XII, knj. XXII, 3, 1939.
 - Švarc, B. (2014): *Crna Gora*, CID, Podgorica.
 - Vrčević, V. (2002): *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, Oktoih
 - Vujačić, V. (2013): Jedan Hrvat – Njegošev saradnik, *Arhivski zapisi*.
 - Vuksan, D. (1939): Pritanje crnogorskih senatora, *Zapisi*, XII; XXI, 1–6.

FENOMEN CRNOGORSKOG ANTICRNOGORSTVA

Borislav Jovanović

On the occasion of the recent publishing of Rajko Cerović's book, the author deals with dilemmas: Why don't Montenegrins want their own state? Why don't Montenegrins want to be Montenegrins? Why do they renounce everything that is their personal historical, identity property? Why do they sell their personal and collective sanctities knowing that they are renouncing their original, national being?

Nedavno izašla knjiga Rajka Cerovića *Otimanje države* u izdanju Nacionalne zajednice Crnogoraca u Zagrebu, koja sadrži sedamdeset odabranih tekstova – kolumni i oglada, bila mi je povod da se zabavim apsurdima crnogorske samonegacije, odnosno, nasrtajima velikosrpske neukroćene goropadi prema Crnoj Gori.

Cerović je komitovao i komituje svojim publicističkim tekstovima, ali i ne samo njima, od prvih dana naslućivanja (ne)izvjesnosti sudbine Crne Gore početkom devedesetih godina. Njegovi prvi komitski radovi počeli su antibirokratskom, odnosno, anticrnogorskom revolucijom i nijesu prestajali do ovog trenutka koji je još dramatičniji za opstanak crnogorskog državnog i identiteskog faktograflja. Nije ostao dužan ni litijskom pohodu na Crnu Goru.

Iako pisani iz dnevno-političkih povoda, iako već jednom čitani, tekstovi sabrani u ovoj knjizi nadilaze svoju prolaznost i pretvaraju se u cjelovit odraz jednog vremena. Cerović je svojim stilom i otvorenim dijalogom i polemikom artikulisao sva pitanja crnogorskog nacionalnog čvorišta. Ova vrsta publicistike, njen duh i agonálnost, je ugrađena u živo meso faktografske, polemične i eruditske, crnogorske historiografije. Ovđe je sve direktno, počev od naslova teksta do njegovog kraja.

Cerovićev glas pobune protiv velikosrpske ideologije i kukavnog, ponižavajućeg, crnogorskog anticrnogorstva uvijek je bio tu da klikne na sve laži tekuće i stopedesetogodišnje ideje koja hoće svim silama od Crnogoraca da napravi Srbe znajući pritom da su Crnogorci posebniji i kao narod i kao nacija od njih samih. To je samo nastavak mitološkog Kosovskog zavjeta kao da Crnogorci nemaju istinski, svoj, zavjet koji je zasnovan na milenijumskoj borbi. Ako je iko spasio pravoslavlje to su Crnogorci kojima se srpska vjera potura kao kukavičje jaje.

Sve bi bilo riješeno kad ne bi bilo ni Crnogoraca, ni Crne Gore, ni crnogorske istorije ni crnogorskog jezika ni autokefalne crnogorske pravoslavne crkve. Početkom prošlog vijeka Jovan Skerlić je govorio u Srpskom parlamentu nazivajući svoju domovinu *Zemljom zbežalih*, da Srbije nema, „da bi Srbije tek trebalo da bude, te da će to postati kad bude kulturna i kad svojim seljacima ponudi neke modernije uslove života“.

Faktor domaće kolaboracije

Knjiga *Otimanje države* je, upravo, zasnovana na dokumentovanoj analizi i ukazivanju na sveukupnu neodrživost

velikosrpske posesivnosti prema Crnoj Gori. U tom pogledu ona je i velika istorijska čitanka. Pogotovo za neupućene. Paralelno sa tim ona je i velika sinteza, živa hronika, istorijskih, državnih, identitetskih, nacionalnih dešavanja, svih crnogorskih uzdizanja i padova, vezanih za nastojanje velikosrpskog nacionalizma da još jednom, krajem dvadesetog i početkom ovog vijeka, uništi Crnu Goru i sve što je crnogorsko. Cerović ne štedi, svakako, ni faktor domaće kolaboracije. Ako bi se tražio zajednički, suštinski imenitelj ove knjige, onda je to ono što stoji u njenom naslovu – *Otimanje države*. I nije, naravno, riječ o nekakvom teorijskom diskursu na ovu temu već o konkretnom, permanentnom otimanju jedne države od druge, odnosno, nastojanju Srbije da Crnu Goru pretvori u sopstvenu teritoriju. Te da svojim velikosrpsvom razori i prošlost i savremenost crnogorskog naroda i crnogorske nacije. Radeći to sa uvjerenjem da će stalnim ponavljanjem falsifikata i stvaranjem velike izdaje u samoj Crnoj Gori, kad-tad ostvariti svoje osvajačkonemanjičke strategije.

U tekstu *Sve crnogorska krivice* pisanom 2005. Cerović kaže: „U vrijeme Jugoslavije Srbima su bili krivi Hrvati, Slovenci, Muslimani, Albanci, naravno, i Crnogorci ukoliko su bili svjesni svog subjektiviteta. Nije im bilo nimalo pravo ni makedonsko postojanje, da bi se danas sva dugo njegovana negativna energija ove vrste usmjerila samo na Crnogorce. Na koga bi drugo kad su definitivno svi ostali pobjegli od njih...”

U tekstu *Daleko od razuma* iz 2015. Cerović konstatuje: „Velika je drskost pa naravno i neodgovornost osoba koje osporavaju Crnoj Gori ulazak u NATO alijansu“.

U tekstu *Otvoreno pismo delegaciji crnogorskih Srba koji su bili kod Vučića* Cerović pita: „Tako vam Boga, o čemu ste to

tamo pričali? Da li o tome da vam je položaj u Crnoj Gori do te mjere neizdrživ da vas biju na svakom koraku? Jeste li pričali da kao Srbi u Crnoj Gori ne možete otvoriti račun u banci, ili da vam ne daju da plaćate porez? Jeste li im rekli da svoju decu ne možete upisivati u škole, ili da vam ne daju da se molite Bogu u crnogorskim hramovima, koji su, bar do sada, bili samo srpski i samo za vas? Jesu li vam zabranjivali da svoj jezik nazivate srpskim iako ste kod Vučića govorili crnogorskim jezikom, koji se u odnosu na prisutne Srbe, primjećivao i sa kilometra udaljenosti?“

Iz teksta *Neće svoju državu* (2022) citiramo: „Zbog čega dio Crnogoraca koji baštine viševjekovnu državnost tako strasno, dosljedno i samoubilački neće sopstvenu državu – pitanje je na koje će dugo pokušavati da nađu odgovor ne samo domaći sociolozi, psiholozi, etnopsiholozi, ili stručnjaci koji se bave studijom mentaliteta već i dobar dio pismenih ljudi najraznovrsnijih struka i usmjerenja... Crnogorsko petnaestogodišnje natezanje u vezi sa sopstvenim državnim statusom jednostavno je neobjašnjivo iole učenom, dakle, civilizovanom čovjeku!“

Apsurd nad apsurdim

No, dodajmo, zapravo, formalizujmo, ovom Cerovićevom očajanju, ovom apsurdu nad svim mogućim i nemogućim apsurdim, i natuknicu da bi, u stvari, trebalo osnovati posebnu naučnu, multidisciplinarnu instituciju koja bi se bavila ovom problematikom. Ovom velikom, fatalnom, „crnom rupom“ Crnogoraca i njihovom zakovanošću za nekakvu tamo *Obećanu zemlju*. Za njihovo gaženje njih samih u ime opstanka velikosrpstva. Narodski bi se reklo – za njihovu zamuženost, sa svim

patologijama koje to, ne samo mogu da budu, već i jesu. I ta naučna institucija bi trebalo da bude u stalnom zasijedanju! Tu ne pomaže ni autoritet svoje nadaleko poznate istorije niti autoritet velikih predaka.

Vratimo se ovim povodom i Njegošu. Prije skoro dvjesto godina on reče: „Kršna i siromašna Crna Gora ne haje ni za Nemanje ni za Murate ni za Bunaparte, oni biše i preminuše, i mač svoj o Crnogorce opitaše Crnogorski mač đekoji opitaše pa nestaše, a Crna Gora ostade dovijeka i strašnoga suda u svojoj volji i slobodi.“ Nije ni pretpostavljao da će doći vrijeme kada će Crna Gora nestajati kao što je to bilo početkom prošlog vijeka i i da joj se priprema nešto isto početkom 21. vijeka. Sve bi to možda mogao povjerovati kada su u pitanju osvajači ali ne bi da se to oba puta dešava od strane naše slovenske, bliske, braće. To ne bi mogao proturiti kroz glavu. Čak i kad bi kao razlog tome bila njegovo samilosno obraćanje *Pomoz Bože jadnijem Srbima* imajući u vidu njihovo dugotrajno ropstvo pod Osmanskim carstvom. Možda bi se u svojoj velikoj muci pozvao na svoju iz kamena izvađenu opomenu „U pamet se braćo, Crnogorci!... Je li javlje od sna smućenije...“

Jeste, Pjesniče sveukupne Crnogorske svobodijade! U Rusiju si tri puta odio, od muke i nevolje. I svaki put rizikujući da se od tuda nikad ne vratiš. Možda zbog istog onog zbog čega je tvom stricu, Petru kojeg proglasi za sveca, priječeno Sibirom. Boreći se za oslobođenje svih južnoslovenskih naroda sanjajući o njihovoj zajedničkoj državi u kojoj Crnu Goru nijesi nikad mogao zamisliti kao nečiju prćiju. Kao što te danas predstavljaju kao srbstvjušćeg pjesnika i vladara – a sve radi lakšeg zatiranja Crne Gore.

Sad je glavni problem opstajanja Crne Gore i Crnogoraca to što Crnogorci neće da budu Crnogorci. I to što Crnogorci neće

svoju državu. *Al je đavo, ali su mađiije...* Oni to rade ne znajući što rade – prilažu je na oltar njenog brisanja kao što su to već jednom uradili. Tako se u okrilju crnogorstva rodilo anti-crnogorstvo kao najveći neprijatelj Crne Gore.

FENOMEN CRNOGORSKOG ANTICRNOGORSTVA

Borislav Jovanović

On the occasion of the recent publishing of Rajko Cerović's book, the author deals with dilemmas: Why don't Montenegrins want their own state? Why don't Montenegrins want to be Montenegrins? Why do they renounce everything that is their personal historical, identity property? Why do they sell their personal and collective sanctities knowing that they are renouncing their original, national being?

Nedavno izašla knjiga Rajka Cerovića *Otimanje države* u izdanju Nacionalne zajednice Crnogoraca u Zagrebu, koja sadrži sedamdeset odabranih tekstova – kolumni i oglada, bila mi je povod da se zabavim apsurdima crnogorske samonegacije, odnosno, nasrtajima velikosrpske neukroćene goropadi prema Crnoj Gori.

Cerović je komitovao i komituje svojim publicističkim tekstovima, ali i ne samo njima, od prvih dana naslućivanja (ne)izvjesnosti sudbine Crne Gore početkom devedesetih godina. Njegovi prvi komitski radovi počeli su antibirokratskom, odnosno, anticrnogorskom revolucijom i nijesu prestajali do ovog trenutka koji je još dramatičniji za opstanak crnogorskog državnog i identiteskog faktograflja. Nije ostao dužan ni litijskom pohodu na Crnu Goru.

Iako pisani iz dnevno-političkih povoda, iako već jednom čitani, tekstovi sabrani u ovoj knjizi nadilaze svoju prolaznost i pretvaraju se u cjelovit odraz jednog vremena. Cerović je svojim stilom i otvorenim dijalogom i polemikom artikulirao sva pitanja crnogorskog nacionalnog čvorišta. Ova vrsta publicistike, njen duh i agonálnost, je ugrađena u živo meso faktografske, polemične i eruditske, crnogorske historiografije. Ovđe je sve direktno, počev od naslova teksta do njegovog kraja.

Cerovićev glas pobune protiv velikosrpske ideologije i kukavnog, ponižavajućeg, crnogorskog anticrnogorstva uvijek je bio tu da klikne na sve laži tekuće i stopedesetogodišnje ideje koja hoće svim silama od Crnogoraca da napravi Srbe znajući pritom da su Crnogorci posebniji i kao narod i kao nacija od njih samih. To je samo nastavak mitološkog Kosovskog zavjeta kao da Crnogorci nemaju istinski, svoj, zavjet koji je zasnovan na milenijumskoj borbi. Ako je iko spasio pravoslavlje to su Crnogorci kojima se srpska vjera potura kao kukavičje jaje.

Sve bi bilo riješeno kad ne bi bilo ni Crnogoraca, ni Crne Gore, ni crnogorske istorije ni crnogorskog jezika ni autokefalne crnogorske pravoslavne crkve. Početkom prošlog vijeka Jovan Skerlić je govorio u Srpskom parlamentu nazivajući svoju domovinu *Zemljom zbežalih*, da Srbije nema, „da bi Srbije tek trebalo da bude, te da će to postati kad bude kulturna i kad svojim seljacima ponudi neke modernije uslove života“.

Faktor domaće kolaboracije

Knjiga *Otimanje države* je, upravo, zasnovana na dokumentovanoj analizi i ukazivanju na sveukupnu neodrživost

velikosrpske posesivnosti prema Crnoj Gori. U tom pogledu ona je i velika istorijska čitanka. Pogotovo za neupućene. Paralelno sa tim ona je i velika sinteza, živa hronika, istorijskih, državnih, identitetskih, nacionalnih dešavanja, svih crnogorskih uzdizanja i padova, vezanih za nastojanje velikosrpskog nacionalizma da još jednom, krajem dvadesetog i početkom ovog vijeka, uništi Crnu Goru i sve što je crnogorsko. Cerović ne štedi, svakako, ni faktor domaće kolaboracije. Ako bi se tražio zajednički, suštinski imenitelj ove knjige, onda je to ono što stoji u njenom naslovu – *Otimanje države*. I nije, naravno, riječ o nekakvom teorijskom diskursu na ovu temu već o konkretnom, permanentnom otimanju jedne države od druge, odnosno, nastojanju Srbije da Crnu Goru pretvori u sopstvenu teritoriju. Te da svojim velikosrpsvom razori i prošlost i savremenost crnogorskog naroda i crnogorske nacije. Radeći to sa uvjerenjem da će stalnim ponavljanjem falsifikata i stvaranjem velike izdaje u samoj Crnoj Gori, kad-tad ostvariti svoje osvajačko-nemanjičke strategije.

U tekstu *Sve crnogorska krivice* pisanom 2005. Cerović kaže: „U vrijeme Jugoslavije Srbima su bili krivi Hrvati, Slovenci, Muslimani, Albanci, naravno, i Crnogorci ukoliko su bili svjesni svog subjektiviteta. Nije im bilo nimalo pravo ni makedonsko postojanje, da bi se danas sva dugo njegovana negativna energija ove vrste usmjerila samo na Crnogorce. Na koga bi drugo kad su definitivno svi ostali pobjegli od njih...“

U tekstu *Daleko od razuma* iz 2015. Cerović konstatuje: „Velika je drskost pa naravno i neodgovornost osoba koje osporavaju Crnoj Gori ulazak u NATO alijansu“.

U tekstu *Otvoreno pismo delegaciji crnogorskih Srba koji su bili kod Vučića* Cerović pita: „Tako vam Boga, o čemu ste to

tamo pričali? Da li o tome da vam je položaj u Crnoj Gori do te mjere neizdrživ da vas biju na svakom koraku? Jeste li pričali da kao Srbi u Crnoj Gori ne možete otvoriti račun u banci, ili da vam ne daju da plaćate porez? Jeste li im rekli da svoju decu ne možete upisivati u škole, ili da vam ne daju da se molite Bogu u crnogorskim hramovima, koji su, bar do sada, bili samo srpski i samo za vas? Jesu li vam zabranjivali da svoj jezik nazivate srpskim iako ste kod Vučića govorili crnogorskim jezikom, koji se u odnosu na prisutne Srbe, primjećivao i sa kilometra udaljenosti?“

Iz teksta *Neće svoju državu* (2022) citiramo: „Zbog čega dio Crnogoraca koji baštine viševjekovnu državnost tako strasno, dosljedno i samoubilački neće sopstvenu državu – pitanje je na koje će dugo pokušavati da nađu odgovor ne samo domaći sociolozi, psiholozi, etnopsiholozi, ili stručnjaci koji se bave studijom mentaliteta već i dobar dio pismenih ljudi najraznovrsnijih struka i usmjerenja... Crnogorsko petnaestogodišnje natezanje u vezi sa sopstvenim državnim statusom jednostavno je neobjašnjivo iole učenom, dakle, civilizovanom čovjeku!“

Apsurd nad apsurdim

No, dodajmo, zapravo, formalizujmo, ovom Cerovićevom očajanju, ovom apsurdu nad svim mogućim i nemogućim apsurdim, i natuknicu da bi, u stvari, trebalo osnovati posebnu naučnu, multidisciplinarnu instituciju koja bi se bavila ovom problematikom. Ovom velikom, fatalnom, „crnom rupom“ Crnogoraca i njihovom zakovanošću za nekakvu tamo *Obećanu zemlju*. Za njihovo gaženje njih samih u ime opstanka velikosrpstva. Narodski bi se reklo – za njihovu zamuženost, sa svim

patologijama koje to, ne samo mogu da budu, već i jesu. I ta naučna institucija bi trebalo da bude u stalnom zasijedanju! Tu ne pomaže ni autoritet svoje nadaleko poznate istorije niti autoritet velikih predaka.

Vratimo se ovim povodom i Njegošu. Prije skoro dvjesto godina on reče: „Kršna i siromašna Crna Gora ne haje ni za Nemanje ni za Murate ni za Bunaparte, oni biše i preminuše, i mač svoj o Crnogorce opitaše Crnogorski mač đekoji opitaše pa nestaše, a Crna Gora ostade dovijeka i strašnoga suda u svojoj volji i slobodi.“ Nije ni pretpostavljao da će doći vrijeme kada će Crna Gora nestajati kao što je to bilo početkom prošlog vijeka i i da joj se priprema nešto isto početkom 21. vijeka. Sve bi to možda mogao povjerovati kada su u pitanju osvajači ali ne bi da se to oba puta dešava od strane naše slovenske, bliske, braće. To ne bi mogao proturiti kroz glavu. Čak i kad bi kao razlog tome bila njegovo samilosno obraćanje *Pomoz Bože jadnijem Srbima* imajući u vidu njihovo dugotrajno ropstvo pod Osmanskim carstvom. Možda bi se u svojoj velikoj muci pozvao na svoju iz kamena izvađenu opomenu „U pamet se braćo, Crnogorci!... Je li javlje od sna smućenije...“

Jeste, Pjesniče sveukupne Crnogorske svobodijade! U Rusiju si tri puta odio, od muke i nevolje. I svaki put rizikujući da se od tuda nikad ne vratiš. Možda zbog istog onog zbog čega je tvom stricu, Petru kojeg proglasi za sveca, priječeno Sibirom. Boreći se za oslobođenje svih južnoslovenskih naroda sanjajući o njihovoj zajedničkoj državi u kojoj Crnu Goru nijesi nikad mogao zamisliti kao nečiju prćiju. Kao što te danas predstavljaju kao srbstvjušćeg pjesnika i vladara – a sve radi lakšeg zatiranja Crne Gore.

Sad je glavni problem opstajanja Crne Gore i Crnogoraca to što Crnogorci neće da budu Crnogorci. I to što Crnogorci neće

svoju državu. *Al je đavo, ali su mađiije...* Oni to rade ne znajući što rade – prilažu je na oltar njenog brisanja kao što su to već jednom uradili. Tako se u okrilju crnogorstva rodilo anti-crnogorstvo kao najveći neprijatelj Crne Gore.

OTKUD NAZIV KUČI

Zdravko Ivanović

Citing the writings of numerous authors (including seven books of his own), the author of this article cites and provides documents and contributions to the given topic, in order to draw more conclusions about the origin, history, territory and name of the Kuči tribe.

O postanku plemena Kuča pisao sam u svih pet knjiga koje sam objavio o Kučima. Međutim, ni najvećeg kučkog vojvodu i pisca Marka Miljanova to pitanje nije posebno zanimalo. Zbog toga se u kučkoj istoriji postavlja ovo pitanje: *Otkud naziv Kuči?* Ovo je interesantno i nerasvjetljeno pitanje za Kuče. O ovom pitanju pisali su mnogi domaći i strani autori, ali njihova naučna ispitivanja nijesu dala pravi odgovor. Treba prethodno odgovoriti na nekoliko pitanja:

1) Kada je ovaj naziv nastao? Ko je ovaj naziv dao plemenu? Od koga potiče naziv Kuči? U kojem vremenu su Kuči dobili ovaj naziv? Na ova pitanja teško je dati odgovor, ali ćemo doći do približnih rezultata o kojima su pisali domaći i strani naučnici (ranije i u novije vrijeme).

O Kučima postoji obimna bibliografija. Po mom mišljenju, Kuči kao pleme imaju najveću i najbogatiju bibliografiju od svih brdskih plemena u Crnoj Gori. Treba istaći da ni porijeklo i postanak ovog plemena takođe nije rasvjetljeno.

O postanku imena Kuči ima nekoliko verzija.

Prvi pomen Kuča

Poznati hroničar Kuča Božida Milić-Krivodoljanin piše: „Stefan Crnojević sklopi mir sa Mlečićima, u manastiru sv. Nikole, na Vranjini. U tom ugovoru pominju se „među selima i opštinama“, Kuči, Kupusci i Raćesi. To je prvi pomen Kuča... U ugovoru Stevana Crnojevića sa Mletačkom Republikom 1455. godine potpisani su Kuči, Kupusci i Raćesi. Ovo potvrđuje da je teritorija Kuča bila od Meduna sjeverno i sjeveroistočno, a tamo se sela povezuju sa imovinom“ (Božidar Milić-Krivodoljanin, *Kuči u Crnoj Gori*, Beograd, 1994, str. 5 i 24).

Ovaj autor još navodi: „Izvorno porijeklo riječi *Kuč*, *Kuči* nije utvrđeno. Navešćemo nekoliko prezimena pojedinaca koji se zovu Kuč – i nekoliko sela sa tim imenom. U Dečanskoj hrisovulji 1330. upisan je Petar Kuč, a u popisu Skadarske oblasti iz 1416–1417. četrnaest lica imaju prezime Kuč. I nekoliko sela zovu se Kuči. U pomenutom popisu Skadarske oblasti nalazi se selo Kuči ispod Bolse u dolini rijeke Riole, blizu Skadra. Pored ovoga, postoje sela Kuči u Albaniji: u oblasti Lurije, pored rijeke Asena, blizu Berata, Korče i Drača. U turskom defteru iz 1485. imamo potvrdu i za prezime, selo i nahiju Kuči, u kojoj je bilo 19 lica sa prezimenom Kuč. Prema tome, ne može se utvrditi da li riječ Kuč znači ime ili neku ličnu osobinu“ (B. Milić-Krivodoljanin, *Kuči u Crnoj Gori*, str. 5 i 6).

Naziv Kuči

Marko B. Rašović ističe: „Ovaj naziv pominje se prvi put 6. septembra 1455. godine, kada je Stevan Crnojević pozvao predstavnike Kuča, Raća, Kupusaca, Mataguža, Kastrata i drugih plemena u manastira Vranjinu na istoimenom ostrvu, da se zakunu na vjernost Mlečićima, pod čije vazalstvo bješe

potpala država Crnojevića u to doba“ (M. B. Rašović, *Pleme Kuči*, str. 9).

Milorad B. Čarapić saopštava: „Kuči se pominju 1416. i 1417. godine i to kao zajednica više mjesta, a kasnije kao selo Kuči – 1455. Kako bi se lakše oduprijeli Turcima, Kuči su bili odani Mletačkoj Republici. To su potvrdili zakletvom u manastiru Sveti Nikola u Vranjini... Nesporna je činjenica da su Kuči, sa stanovnicima iz još 50 mjesta, godine 1455. kada su se podredili Mletačkoj Republici, zahtijevali da se nad njima postavi mitropolit pravoslavne vjere, a ne „latinski nadbiskup“ (na osnovu odredbi ugovora). Važno je pomenuti i to da su doseljenici u nahiju Kuči sa samog kraja XV vijeka, kao što su Pavlovići, Banjovići, bili pravoslavne vjere. Takođe se pouzdano zna da u Kućima od nastajanja, dalje kroz vjekove pa i danas živi stanovništvo sve tri vjere i to sa najvećom zastupljenosti pravoslavlja... Činjenice navode da je Lale Drekalov u isto vrijeme prešao iz katoličke u pravoslavnu vjeru. Objašnjenje koje se nameće „iz prve ruke“ je da se priklonio većini u plemenu, kojoj je pripadala i njegova žena. On je u to vrijeme bio jedini Drekalović, pa se o katoličkoj vjeri Drekalovića ne može ni govoriti“ (Milorad B. Čarapić, *Čarapići kroz vjekove*, Bar, 2009, str. 20 i 23).

Radovan B. Gošović iznosi sljedeće mišljenje: „Nemamo podatke ni kad je ime Kuči nastalo za stanovništvo koje se na području današnjeg plemena prvi put pominje 1455. godine“ (Radovan B. Gošović, *Pleme Kuči, bratstvo Gošovića*, Podgorica, 2010, str. 58).

Dr Rastislav V. Petrović ističe: „Kuči se u mletačkim izvorima pominju još 1416–1417. godine u popisu Skadarske oblasti, ale ne kao pleme nego kao selo. Kao zajednica više mjesta (komuna, odnosno opština) ili određeno selo Kuči se pominju i 1455. kada su se, zajedno sa drugima iz Gornje Zete, ugovorom vezali na vjernost Mletačkoj Republici. Sela Kupusci, Račesi

i Kakarići, za koja se pouzdano zna da su postojala 1455. (popisana su u ugovoru sa Mletačkom Republikom), a koja takođe danas pripadaju Kućima, uopšte se ne pominju u defteru iz 1485. ... Iz svega slijedi zaključak da stari Kući nijesu bili katolici. U to nas još više uvjerava činjenica da su „Kući odakle su i Nenade, 1455. zajedno sa drugima iz Gornje Zete, kada su se podvrgli Mletačkoj Republici, zahtijevali od novih ‘gospodara’ da nad njihovima crkvama ne budu katolički nego pravoslavni sveštenici, koje će postavljati zetski mitropolit“ (Dr Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući 1684–1796*, Narodna knjiga, str. 15, 16 i 21).

B. Musović navodi sljedeće: „Male zajednice“, tvrdi Musović pozivajući se na popise iz te i poznijih godina, „obrazovali su u istoj oblasti i Tuzi, Bušati i drugi, ali svi su se ustalili sjeverno od Zete u poretku: Mataguži, Tuzi, Kući, Bušati. Na istočnoj obali Skadarskog jezera ostali su Tuzi i Kući. Katun Kući je naveden 1485. godine i nalazio se jugozapadno od Podgorice. Njihova plemenska teritorija zaokružena je tek kasnije, slično kao i kod Hota i Pipera.“

Musović istovremeno precizira da je pleme sa imenom Kući na njihovoj današnjoj naseobini prvi put pomenuto na Zetskom zboru, godine 1455, u tekstu Ugovora sačinjenog među „prisutnim plemenskim glavarima“ (Miodrag Marović, *Saga o Kućima*, tom prvi, Podgorica, 2000, str. 153).

Dr Jovan Erdeljanović navodi: „Kad se 1455. god: prvi put pominju Kući u naprijed imenovanom ugovoru s Mlečićima, potpisani su pored njih u istom Ugovoru kao zasebne cjeline Kupusci i Radotesi (današnji Račesi), sadašnja sela u zapadnom dijelu Kuća. To znači da njihovi stanovnici tada još nijesu računati u Kuće. U istom Ugovoru sa Mlecima Kući su zajedno sa ostalim Srbima iz Gornje Zete utvrdili da nad njihovim crkvama ne budu latinski sveštenici, episkop ili arhiepiskop, nego da im crkvene starješine budu pravoslavne vjere i da im

postavlja klirike i sveštenike zetski mitropolit, a ne latinski arhiepiskop. Prema ovome, jasno je da su u sredini 15. vijeka svi Kuči bili pravoslavne vjere“ (Dr J. Erdeljanović, *Kuči*, str. 72).

U *Zbornik beogradskog Filozofskog fakulteta* (knjiga VII– 1, 1963. godine) Vasa Čubrilović objavio je rad „Postanak plemena Kuča“. O pomenu i nastanku riječi Kuč, Kuči, pored ostalog, ističe sljedeće: „Među arbanaškim bratstvima koja se od druge polovine XIV vijeka kreću prema sjeveru nalazili su se Kuči. Prezime Kuč javlja se već 1330. godine u Dečanskoj hrisovulji, pored još nekih prezimena izvedenih iz bratstveničkih arbanaških naziva. Petar Kuč, Lješ Tuz, Đon Bušat, Mataguž (str. 55). Ovaj topotnim javlja se u srednjoj i južnoj Albaniji. U oblasti Lurija ima brdo „Gurikuč“. Han spominje 1863. Kuče na desnoj strani rijeke Arsena. U sjevernoj Albaniji u predjelu plemena Merturi ispod Prokletija postoji i danas naselje Kuči. U Mletačkom popisu Skadarske oblasti 1416–1417. na nekoliko mjesta se spominju Kuči. Selo Kuči, po tom popisu, nalazilo se u dolini Rirole, sjeverno od Skadra, blizu Bolse. U tom selu nabrojeno je osam kuća sa pretežno arbanaškim plemenima, ali i tri kuće „Nenada“ zanimljivo zbog toga što tradicija u Kučima tvrdi da je neki Grča Nenadin bio praotac starih Kuča. U drugim naseljima skadarske oblasti pod Venecijom spominju se pojedinci sa prezimenom Kuč. Zanimljivo je da su imena ovih Kuča miješana arbanaška i srpska. Ova sela se većinom nalaze sjeverno od rijeke Drima“ (str. 319).

Treba istaći da je plemensko ime Kuči množina, a jednina glasi Kuč.

Ljubo Kovačević ukazuje na sljedeće: „Pošto polovinom XV vijeka Kupusci i Račesi nijesu računati u Kuče, Ljubo Kovačević, u predgovoru knjige Marka Miljanova *Pleme Kuči* u narodnoj pjesmi i priči, kaže da je onda vrlo vjerovatno da se u Kučima zvalo samo jedno arbanaško bratstvo (selo) i da se

„docnije ovo ime postupno širilo na okolna srpska i arbanaška sela, dok nije, najposlije, zahvatilo sadašnje granice Kuča“ (R. B. Gošović, *Pleme Kuči, Bratstvo Gošovića*, Podgorica, 2010, str. 57).

Milorad Predojević postavlja pitanje: „Što znači samo ime Kuč? Iako su se time bavili gotovo svi koji su o Kučima pisali, ni za jedan odgovor se ne bi moglo reći daje definitivan. Po Ljubi Kovačeviću, Kuč na arbanaškom jeziku znači crven“ (Milorad Predojević, *Moj Brskut*, Novi Sad, 1998, str. 219).

„Ipak najbliži rješenju je dr Rastislav Petrović, i sam Kuč, koji je u kratkoj sintezi izučavanja porijekla svoga plemena, došao do rezultata vrijednih punog poštovanja“.

„Reč Kuč označava prezime, geografski pojam (brdo, predeo ili selo), poznata je još od ranije. U Dečanskoj hrisovulji 1330. upisan je neki Petar Kuč, koga je Stefan Uroš Dečanski poklonio manastiru Dečani. U popisu Skadarske oblasti iz 1416–17. pored sela Kuči ispod Bolse u dolini Rirole, popisano je 14 lica sa prezimenom Kuč, dok ih u defteru iz 1485. godine u kome je označeno i selo i nahija Kuči, bilo devetnaest. Naselje Kuči postoji i danas u sjevernoj Albaniji, a u oblasti Lurije nalazi se brdo Gurikuč, Kuči se pominju i pored reka Arsena. Blizu Berata, Korče i Drača postoje sela po imenu Kuči. Reč Kuč na albanskom jeziku znači crven, dok Zatrepčani tvrde da Arbanasi kada hoće nekog da nazovu velikim junakom kazu Trim i Kuč.

Za naš zaključak je, ipak, najznačajniji podatak iz mletačkog popisa Skadarske oblasti 1416–17, u kome se selo Kuči u dolini Rirole blizu Skadra, pominje kao mjesto u kome su, pored ostalih, živjeli Đurađ i Lazar Nenada“ (Milorad Predojević, *Moj Brskut*, Novi Sad, 1998, str. 220).

Miljan Jakanović u svom djelu *Pleme Kuči – etnička istorija* navodi sve njemu poznate autore, koji su se prije njega bavili ovom temom, da bi konstatovao da „ni jedan od njih nije jasno

definisao kako je nastalo ime Kuči“. „Po njemu, Kuči se prvi put pominju 1443. godine u Dubrovačkom arhivu. Naziv Kuči s pravim smislom i namjenom, pominje se prvi put 6. septembra 1455. godine u ‘Zetskim pogodbama’ (Miljan Jokanović, *Pleme Kuči, etnička istorija*, Beograd, 1995, str. 20).

Dalje, on piše: „Ovdje je važno napomenuti da su se stanovnici Kuči i njihova teritorija nalazili u sastavu srednjovekovne države Zete, zajedno sa njom u sastavu države Nemanjića, a potom Balšića.

Kuči sa sedam domova nalazili su se jugoistočno od Podgorice 1330. godine, u katunu Lješa Tuza. U ovom katunu pominje se Petar Kuč. Vjerovatno je, da ovaj nije najstariji bratstvenik sa ovim prezimenom. U selo Kuči u blizini Bolše bilo je četrnaest porodica sa prezimenom Kuč. A u popisu iz 1416–1417. godine nije bilo ni jedne porodice sa ovim prezimenom. Kasnije se ponovo pominje 14 porodica u osam skadarskih sela. Prema prvom turskom popisu iz 1485. god. u sastav pomenute teritorije ušla su i dva sadašnja sela: Kupusci sa 17 i Račesi sa 18 kuća. Prema tome, ime plemenu je i došlo po nekom doseljeniku iz pomenutih mjesta. Sve ostale teze o nazivu Kuči, po mom mišljenju, manje su vjerovatne od ove“ (M. Jokanović, *Ibid*, str. 19).

„Dakle, pitanje je da li je ovo ime moglo biti prenijeto iz Albanije iz ovih sela preseljenjem dijela stanovništva iz Albanije. Možda su i današnji Kuči služili kao katun gdje su kasnije naseljeni, pa je naziv Kuči kasnije bio prenijet kao zavičajna uspomena. Ovo bi svakako mogla biti najbolja postavka o davnašnjem imenu plemena Kuča. To bi značilo da su ti doseljenici bili rodonačelnici najstarijeg kučkog stanovništva“ (M. Jokanović, *Ibid*, str. 21).

Akademik Đorđe Borozan objavio je knjigu *Dinastije: Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići*, Cetinje, 2015. U ovoj knjizi on je objavio po prvi put dokument (povelja) od 6. septembra

1455. godine. Tekst ovog dokumenta prikazujemo u originalu. Ovaj Ugovor na Vranjini potpisuje Veliki vojvoda Stefanica Crnojević (Stefan) sa zetskim zborom i sa Mletačkom Republikom.

Vranjina, 6. septembra 1455.

Veliki vojvoda Stefanica Crnojević sa zetskim zborom potpisuje na Vranjini ugovor sa Mletačkom Republikom, na slovenskom jeziku, kojim se zadržavaju povlastice koje su postojale u vrijeme Balše i obezbjeđuje pravoslavni episkop u Krajini.

U ime Oca, Sina i Duha svetoga, amin. Neka je znano svakoj osobi koja vidi i razumije ovaj dokumenat: kako dođe u manastir sv Nikole Vranjinskog gospodin Zuan Bolani, providur mnogopoštovane sinjorije mletačke, i tu dođe veliki vojvoda mnogopoštovane naprijed rečene Sinjorije Stefan Crnoje sa svim zetskim zborom, od svoje dobre volje i bez ikakove prisile no samo sa svojom dobrom vjerom i srcem i pristadoše da uđu pod upravu rečene mnogopoštovane Sinjorije pod uslovom da zadrže iste običaje koje su imali u vrijeme Gospodina Balše.

Dalje, da im se oprostí svaka nepravda ili šteta koju su bili počinili do danas mnogopoštovanoj rečenoj Sinjoriji ili njenim državljanima.

Dalje, da ne bude nikakvog popa ili episkopa ili arhiepiskopa katoličkog nad našim crkvama, već da budu od naše vjere nastojnici naših crkava i da ne budu pod latinskim arhiepiskopom iz Krajine. Mora se postaviti mitropolit slovenske vjere, jer se onaj mitropolit iz Krajine naziva mitropolitom Zete i on postavlja nase sveštenike, bez kojih ne možemo biti.

Dalje, da nijedno lice koje je pod pronijarom ne može da

se sudi sa svojim pronijarom ni pred kojim gospodinom, sem ako neko s razlogom zapita čovjeka pronijarevog, da ga svako može slobodno pozvati pred gospodina ili vojvodu.

Dalje, da budu primljeni sa dobrim i iskrenim srcem pod zakrilje prepoštovane Sinjorije i da joj služe i da budu viđeni blagonaklono i da ih ona u svakom pogledu drži kao i ostale koji joj dobro služe.

Dalje, da gorerečeni mogu biti pozvani u vojsku po zapovijedi Sinjorije, do Drima i Zadrime i sve dokle budu granice Sinjorije na ostaloj njenoj teritoriji.

Dalje, da dobijaju platu od Sinjorije kao što su bili nagrađeni i plaćeni u vrijeme gospodina Balše.

Dalje, kunu se u svoje svetinje da će biti dobri i vjerni našoj prepoštovanoj sinjoriji.

Potpisane su družine odnosno opštine koje pristaju na gore navedene uslove, /a pod kojima su još mnoga druga naselja (ville) koja ovdje nijesu pomenuta i biće o ovome kasnije obaviještene/ a prvenstveno: Mataguži, Hoćani (Hoti), Grlje, Lužani (Lješani), Podgorica, Grude, Kuči, Piperi, Stankovići, Crnci (Grnci)? Kakarići, Bušati, Berislavci, Golubovci, Dajbabe, Stanisalici, Kupusci, Radotjesi, Stanišići, Branovići, Golubovići, Rabiovići, Lužani, Malonšići, Bjelopavlići, Pješivci, Stoie, Mrke, Novičani, Rogami, Tazide (Tuzi), Pobrežani, Nikšići, Spitiha, Lazina, Bešići, Tugomiri, Helmica, Chench, Ljubice, Fichsta, Mahalani, Bakzi, Krusi, Ivaini, Arbneši, Draginje, Dinoši, Spatari, Kureci, Svirivlage (ASV. Commemorale XV, ch. 51) (Akademik Đorđe Borozan, *Dinastije Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići*, Cetinje, 2015, str. 211 i 212).

Ko je Stefan (Stefanica) Crnojević?

„Stefan Crnojević, osnivač dinastije Crnojevića, glavni je akter brojnih dešavanja na teritoriji Crne Gore sredinom XV vijeka, u kojima je na prostoru Gornje Zete izrasla posebnost Crne Gore, sazdana u borbi protiv pretendencata nad njom, srpskog despota Stefana Vukčića Kosače, Mletačke Republike, i Osmanske imperije... U izvorima je zabilježeno da je Stefan Crnojević, očekujući nove napade vojske despota Đurđa Brankovića, tražio od kotorskog providura da mu pošalje pomoć za odbranu Žabljaka, Soko Grada i Meduna. Iako se Senat nije složio sa ovim zahtjevima, Stefan Crnojević je potisnuo despotove snage s čitavog prostora Gornje Zete, slomio otpor međunskog vojvode Miloša, zaposjeo krajeve oko Zete i Morače, u Podgorici razvio zastavu sv. Marka i ojačao svoju prijestonicu Žabljak. Despotu Đurđu Brankoviću, u Zeti je ostao samo Medun koji je pao pod osmansku vlast 1455. godine“ (Đorđe Borožan, Ibid, str. 206).

Ovim sporazumom Stefan Crnojević postao je gospodar Gornje Zete, tako da od njega počinje dinastička loza Crnojevića.

Stefan Crnojević bio je gospodar Crne Gore od 1451. do 1464/5. godine. Stefan Crnojević je znamenita ličnost Crne Gore. Shodno ugovoru Stefan je imenovan za „vrhovnog vojvodu Zete“ (od strane mletačkog Senata).

„Sporazum zaključen u Vranjini 6. septembra 1455. između Stefana Crnojevića u ime ‘zetskog zbora’ koji su činili predstavnici 51 družine ili opštine“ i Zuana Bolanija o prihvatanju mletačke vlasti bez ikakve prinude uz obavezu ratovanja za Republiku do Lješa i Zadrime, dokle se protezala mletačka vlast, uz prihvatanje poreskih obaveza kakve su bile u vrijeme Balšića i mletačke, spremnost da prizna nadležnosti

zetskoga mitropolita, govore o prvom uzajamnom i samostalnom pravnom aktu kojim se izražava nastavljajanje državotvorne tradicije iz vremena dinasta Balšića.

Svakako najveći uspjeh Stefana Crnojevića je u tome što je uspio da probudi kolektivnu svijest i poveže ratne družine i katunske zajednice, teritorijalizovane na području Gornje Zete i na taj način započeo proces formiranja države. Osamostaljenjem prostora Gornje Zete otpočela je sve češća i trajnija primjena naziva Crna Gora kao teritorijalno– političke cjeline. Zapravo, iz takve zajednice izrastao je novi društveni sloj s Obilježjima sitnoga ratničkog plemstva, pronija iz vremena Balšića i Crnojevića, koji se u Vranjinskom ugovoru iz 1455. pominju u vezi sa zahtjevima mletačkim vlastima ‘da zadrže iste običaje koje su imali u vremenu gospodina Balše’. Uostalom, logična je pretpostavka da su i vlastelinske porodice Crnojevići kao i ranije Balšići izrasle iz starješinskoga sloja poluvojničkih katunskih zajednica“ (Đorđe Borozan, *Stefan (Stefanica) Crnojević*, (zbornik I), Cetinje – Podgorica, str. 148 i 152).

Stefana Crnojevića naslijedio je njegov sin Ivan Crnojević (1464/5–1490).

Vranjina – Dr Božidar Šekularac o Vranjini piše: „Upravo Vranjina sa okolnim selima je jedno vrijeme bila centar srednjovjekovne Zete jer, kako kaže G. Škrivanić (*Imenik geografskih naziva srednjovjekovne Zete*, Titograd, 1959, str. 25), „Zeta je bila razgraničena na Gornju i Donju. Granična linija obiju Zeta išla je: sjevernom obalom Skadarskog jezera preko Vranjine, pa na zapad do južno od Budve.“ Manastir Sveti Nikola, koji se nalazio na Vranjini, kamenitom otočiću u Skadarskom jezeru, desetak kilometara od Titograda (nekadašnje Podgorice), pripada grupi manastira koji su podignuti kao zadužbina Nemanjića na teritoriji ondašnjih srpskih zemalja. „Sazidao ga je episkop Ilarije u slavu svetog oca Nikole. ... Danas su na tom mjestu samo zidine: na jednoj

grobnici u manastiru nalazio se ranije natpis: ‘Ilarion, jepiskup zetski, zdatelj mesta sego svetago’.“ (B. Šekularac, *Vranjinske povelje XIII–XV vijek*, Titograd, 1984, str. 6 i 7).

Manastir Vranjina jedno vrijeme je bio sjedište Zetske mitropolije. Manastir je osnovao prvi zetski episkop Ilarion 1233. godine.

„Granica između Gornje i Donje Zete ne može se precizno povući, ali se može odrediti područje gdje su se dvije Zete susretale. Bilo je to u ravnici oko Podgorice i na rubovima ravnice istočno i zapadno od Podgorice. Podgorica je ležala ‘u sred Zete’, a za Medun, koji je važio kao početak Gornje Zete na planinskoj strani, kaže se da je ‘ključ obeju Zeta’. Donja Zeta se prostirala oko Skadarskog jezera i duž morske obale od Boke Kotorske do Bojane. Donjoj Zeti su, svakako, pripadale planine između Skadarskog jezera, i mora (Sutorman, Rumija); tako ona nije bila potpuno ravničarska, kao što ni Gornja Zeta nije bila isključivo planinska. Podjela na Gornju i Donju Zetu bila je posledica širenja imena Zeta“ (Milorad– Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Sabor Zete, Golubovci, 2012, str. 29).

Vranjina je bila ostrvo na Skadarskom jezeru sve dok magistralnim putem i željezničkom prugom nije povezana sa kopnom 1960/1961. godine.

Milovan Ivanović ističe: „Među selima i opštinama čiji se glavari zakleše na vjernost Mlečanima u manastiru Sv. Nikole na Vranjini (6. IX 1455) pominju se, pored Kuća, Kupusci i Račesi, iz čega se da zaključiti da su Kući zauzimali mali prostor“ (M. Ivanović, *Kući*, Podgorica, 2007, str. 37). „Zapaža se da u Kućima ima puno toponima donošenih iz Polablja – Istočna Njemačka, čak i samo ime Kući, čime se negiraju navedena ograničenja, ali ima puno i albanskih toponima što upućuje na zaključak da su Kući simbioza slovenskog i albanskog stanovništva....

Mišljenja smo da je ime „Kući“ donešeno dolaskom Slovena još u VI vijeku iz Polablja – Istočna Njemačka, da se ta najstarija

grupacija naselila južno od Skadra, a ime Kuči se odomaćilo i kod slovenskog i albanskog stanovništva. Sa dolaskom Turaka stanovništvo se povlačilo prema planinama, gdje se zapravo i naselilo, formirajući katune kao planinska stočarska naselja, a gdje su se bavili skoro isključivo stočarstvom. Tako se širilo ime Kuči“ (M. Ivanović, *Kuči*, str. 15 i 16).

Dr Radoslav Rotković napisao je knjigu *Odakle su došli preci Crnogoraca?* On prenošenje imena Kuča vezuje za daleko udaljenije krajeve od albanskih (iz dalekog Pribaltika). Rotković se zatim obratio domaćim izvorima i te spiskove i mape sa Polablja i Pribaltika uporedio sa zetsko–pomorskim toponimima iz poznatog Škrivanićevog *Imena geografskih naziva srednjovjekovne Zete*. Uz to, poslužio se i azbučnim pregledom starih toponima iz *Dukljansko-zetskih povelja*, autora B. Šekularca, publikovanih 1987. godine. Dakle, oba u vremenskom razdoblju koje dijele bezmalo tri decenije. Na sopstveno iznenađenje Rotković je konstatovao kako su brojni toponimi Baltika (Polablja) i iz Zete ne samo jednaki, nego su i istovjetno geografski raspoređeni! Odista zanimljivo, reći će čitalac. No, *istovremeno će se upitati ima li to neke veze sa imenom Kuči?*, što i jeste tema ove knjige. Ima i te kako, jer Rotković dalje navodi: „U kvadratima 24–29 (djelovima mape Skalove – pr. autora) nalazimo dopune: Kokoti, Kuči, Zetin... No, to nije sve. Postoji i seljak koji nosi ime: *Kuč*, *Kuči*, otkriven još 1230. godine na ostrvu Rujanu (Rugen) u Baltičkom moru, ... Za R. Rotkovića to je dokaz da su Zapadni Sloveni, koji su iz baltičkog Primorja pošli na Balkan još krajem V i početkom VI vijeka, stigli i do današnjih crnogorskih krajeva. ... Da se to zbivalo i na kućkim prostorima, Rotković potvrdu nalazi u oko dvije stotine toponima“ (Miodrag Marović, *Saga o Kučima*, tom prvi, Podgorica, 2000, str. 158, 159, 160).

Dr Radoslav Rotković u knjizi *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Podgorica 1995, identifikovao je 863 toponima u Polablju i Crnoj Gori, od kojih navodimo nekoliko desetina:

Banjevići – Kuči; Čpurke – Podgorica, Cvilin – Kuči; Bojlek – Kuči; Kozelj – Kuči; Kuči – Podgorica; Doljani – Kuči; Pločice – Kuči; Prage – Kuči; Rašovići – Kuči; Studenica – Kuči; Mokra – Kuči; Tamnik – Kuči; Trebotin – Kuči; Vrbica – Kuči; Zlatica – Kuči (toponimi se odnose samo na pleme Kuči)“ (Milovan Ivanović, *O hrišćanskoj crkvi u Crnoj Gori*, II izdanje, Podgorica, 2003, str. 68–70).

O postanku imena Kuči, Ljuba Kovačević kaže i ovo: „Opšte je prihvaćeno da su u *Ljetopisu popa Dukljanina* sačuvana imena pomorskih župa iz polovine XII vijeka. Među jedanaest župa na koje je podijeljena oblast Podgorje (potonja Brda), pominje se Komska župa, što se po svojoj prilici odnosi na Kuče, jer planina Kom većim dijelom pripada Kučima...

Mišljenja smo da Kovačević nije u pravu u svojoj pretpostavci. Evo zašto: pođimo od imena Komska župa. Kom je planina koja se nalazi na krajnjem sjeveroistoku Kuča, a Župa na krajnjem jugozapadu Kuča“ (M. Ivanović, *Kuči*, Podgorica, 2007, str. 13 i 14).

Po jednom značenju Kuč znači crven, pa ako se iz ovog značenja izvodio zaključak ne bi imao pravo značenje naziva Kuči.

Po drugom značenju Kuč znači hrabar, što ima smisao, jer su Kuče smatrali hrabrim plemenom. M. Bolica naziva Kuče najhrabrijim brdskim plemenom. Marijan Grbičić takođe Kuče naziva najhrabrijim brdskim plemenom.

„Rukovodeći se Đurđevom postavkom o postanku plemena iz katuna, da se zaključiti da su Kuči – katuni dobili ime po jednom od sela koja se nalaze u blizini Skadra, a koja se zovu Kuči“ (M. Ivanović, *Kuči*, str. 14 i 15).

„Stvaranje zabune i vjerovanja da su svi ili većina Kuča katolici je najvjerovatnije u nazivima Mali i Veliki Kuči. Mali Kuči ili Zatrepčani su bili tada, kao što su i danas, katolici, a Veliki Kuči pravoslavci“ (Milorad B. Čarapić, *Čarapići kroz vjekove*, Bar, 2009, str. 24).

Neki autori ukazuju i na mogućnost da je naziv *pleme Kuči* nastao po imenu ili prezimenu neke ugledne ličnosti, kakav je slučaj sa Vasojevićima, po Vasu, Pipera po Pipu, Hota po Hotu itd.

Istorija Crne Gore

knjiga druga, tom drugi, Titograd, 1970.

U ovoj *Istoriji Crne Gore* piše: „Za Gornju Zetu raspolaže se poznatim spiskom katuna iz 1455. god. Predstavnici tih katuna činili su *Zetski Zbor* i ujedno bili, prema riječima jednog mletačkog dokumenta, *proceres et capita Montanearum Crente*, taj spisak daje presjek stanja kakvo je postojalo sredinom XV vijeka, bez obzira na odobrenu transkripciju nekih imena (dokument predstavlja prevod srpskog jezika) i, vjerovatno, izvjesna ponavljanja. Što je sve neka ‘družina ili opština’ obuhvatila te pod njima nalazimo i druga sela“ (*Istorija Crne Gore*, knj. II, tom drugi, str. 360).

„Kada je Stefan Crnojević sklapao 1455. god. ugovor s mletačkim opunomoćenikom Zuanom Bolanijem, stigao je na Vranjinu ‘s čitavim zetskim zborom’, što znači s predstavnicima 51 ‘družine ili opštine’, katuna Gornje Zete, nad kojom je u borbi protiv srpskog despota nedavno proširio svoju vlast. Predstavnik katuna iz njegove matične oblasti, Crne Gore, tu nije bilo, jer je svojim ranijim priznanjem mletačke vlasti i njih same nominalno potčinio Republici. Tek stečenim gornjozetskim katunima nije mogao nametati svoju volju već je morao tražiti od njih saglasnost za svoje stavove“ (*Istorija Crne Gore*, knj. 2, str. 355).

„Katun Kuči nalazio se jugoistočno od Podgorice. Petar Kuč, koji se 1330. god. pominje u katunu Lješa Tuza, očigledno nije bio prvi predstavnik potonjeg jakog plemena. U skadarskom kraju postojalo je selo Kuči (u blizini Bolše), u kome 1416–17. god, kada je Katastih sastavljen, nije bilo nijedne porodice s tim prezimenom. Četrnaest prodica Kuča živjelo je odvojeno u

osam skadarskih sela. Jezgro tog starog i već prilično razbijenog roda nalazilo se, svakako, u istoimenom katunu, a on je u vrijeme prvog turskog popisa stanovništva (1485) okupljao 208 kuća raspoređenih u 11 sela. U sledećem popisu iz 1497. god. Turci su iz tih 11 ‘sela’ jasno izdvojili 9 katuna i samo 2 sela sa znatno uvećanim stanovništvom, okupljenim u 338 domova. Teritorija njihovog plemena već se stvarala da bi kasnije obuhvatila i katune sa spiska iz 1455. god. Kupuse (Cupussi) i Raćeše (Radoitiesi), o kojima iz XV vijeka nikakve druge vijesti za sada nijesu poznate.“ (*Istorija Crne Gore*, tom II, str. 363).

Konstantin Jireček (*Istorija Srba*, prva knjiga do 1537. godine, Beograd, (1952) piše: „U prisustvu Jovana Bolanija, mletačkoga providura za Arbaniju, i ‘velikog vojvode’ Stefana Crnojevića sastase se 6. septembra 1455. u manastiru Vranjini, na jednom od ostrva u Skadarskom jezeru, predstavnici srpskih i arbanaških brdskih plemena, naročito Hoti, Mataguži, Kuči, Piperi, Lužani, Bje-lopavlići, Nikšići i dr. te se zakleše na vjernost Metačkoj Republici“ (K. Jireček, *Istorija Srba*, prva knjiga do 1537. g, str. 381).

K Jireček – J. Radonić u svojoj knjizi *Istorija Srba*, druga knjiga (1952) pišu: „U dečanskoj povelji (1330) pominje se katun ‘Arbanasa’ i njegov poglavica Lješ Tuz; to je veliko selo Tuzi (Tusi) u skadarskom katastru od 1416. s poglavicom (cavo) Jurco Tusi i mnogim drugim Tuzima, do 1912. pogranično selo Tuzi, preko puta od Podgorice. Među ovim Arbanasima javljaju se, u dečanskoj povelji 1330. u katunu Lješa Tuza, pored Đona Bušata, Petra Sume, Progona Mire, Pelegrina Piseraga i dr, i Kuči koji su danas Srbi, u istočnoj Crnoj Gori, najpre Petar Kuč sa svojom braćom. Pored Mataguža i Pipera, pominju se i u drugom spisu slovenskih i arbanskih plemena iz Gornje Zete Kuči (Cuzi), koji su se priključili 1455. Mlečićima na ostrvu Vranjini u Skadarskom jezeru...

Karakteristično je u ovom katastru da se brdska plemena rasipaju seobom sve do mora kod Medove. ... Četiri Kuća, Voyn

Cucci, Petro Cucci, Jon Cucci, Giergi Cucci, stanuju u „villa claurada Serdani soto Podegora“, neki Sergi Cucii u selu Ibardi, „sovrta Scutari; Vigeci Cucci u Bolsi, Pali Cucci u Sakoli, Nicola Cucci u selu Bitri Sclavo; kod Bolse bilo je čitavo selo Kuča (Cucci).“ (K. Jireček – R. Radonić, *Istorija Srba*, druga knjiga, str. 48 i 49).

K. Jireček – J. Radonić, *Istorija Srba*, druga knjiga (1952) ističu:

„6. septembra 1455. priznala su mnoga mjesta u Zeti vlast Mletačke republike, ali pod uslovom da srpska crkva sačuva svoje crkvene vlasti i da bude slobodna od svakog rimokatoličkog uticaja. Iz te iste isprave mletačkog arhiva vidi se da je tada, pored pravoslavnog mitropolita u Zeti, bio i jedan nadbiskup katolički (u Krajini). Pravoslavni toga kraja molili su Republiku da nastoji da se katolički prelat ne miješa u jurisdikciju pravoslavnoga, jer je mitropolit zetski ujedno i mitropolit krajinski, te kao takav rukopolaže srpske sveštenike.“ (Jireček – J. Radonić, *Istorija Srba*, druga knjiga, str. 399 i 400).

Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*; knj. II, Titograd, 1974.

„Po jednom mletačkom izvoru poznat je i često navođen ugovor koji su kod manastira sv. Nikole na Vranjini (a san Nicolo de la Vranina) sklopili 6. septembra 1455, oni iz Gornje Zete sa Mletačkom Republikom (pacta illorum de Henta superiori сит illustrissimo dominio Venetiarum), odnosno, ugovor između mletačkog predstavnika Zuana Bolani i predstavnika Zete, „velikog vojvode Stevana Crnojevića“ (gran vaivoda de la illustrissima prefata signoria el signor Stephano Cernoy), po kojemu Stevan zajedno sa predstavnicima pet gornjozetskih plemena (Kuči, Piperi, Bjelopavlići, Pješivci, Nikšići), grada Podgorice i četrdeset i pet sela, primaju dobrovoljno pod izvjesnim uslovima, okrilje i vrhovnu vlast Mletačke Republike (Risto Kovijanić, *Ibid*, str. 52).

Risto Kovijanić piše i o selu Kupuscima u istom djelu. On piše: Selo Kupusci danas pripada Kučima. Pripadali su Gornjoj Zeti, Gorskoj županiji Nalaze se iznad Zlatice, između Meduna i Bioča. Opisao ih je Marko Miljanov svojim *Kučima* navodeći narodnu pjesmu u kojoj se kaže:

Posle boja na Medunu gradu,
Kupusaca, kule Rašovića,
i krvave turske pogibije,
Tada su se Kuči osnažili,
Nešto turske zemlje pritisluli,
Zetu zemlju do grada Žabljaka.

U srednjem vijeku Kupusci su bili poznato naselje. Među plemenima i selima Gornje Zete, unesenim u ugovor Stevana Crnojevića s Mlečanima na Vranjini 1455. godine nalaze se i Kupusci (Cupusse, biće Cupusce). U kotorskim spomenicima pominju se mnogo ranije, 1327, iste godine kada se počinju zidati Dečani; odnosno, pominje se jedan kotorski spomenik donesen iz Kupusca“ (R. Kovijanić, Ibid, str. 46).

Prvi pisani dokumenti o Kučima

Prvi pisani dokumenti o Kučima su sljedeći:

- 1) Ime Petra Kuča kao stanovnika Lješa Tuza, javilo se u Dečanskoj hrisovulji iz 1330. godine.
- 2) Kao ime naselja (ne kao pleme, nego kao selo) i porodica u njemu zapisano je u mletačkom popisu Skadarske oblasti iz 1416–1417. godine.
- 3) Kuči se, u sasvim neodređenom obliku – ne zna se da li rodovskom ili naseljskom – pominju i u jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1443. godine.
- 4) Dvanaest godina kasnije, Kuči se prvi put javljaju kao učesnici Zetskog zbora, održanog 1455. godine. Na njemu su se

– zajedno sa drugim bratstvima iz Gornje Zete – oni Ugovorom obavezali na vjernost Mletačkoj Republici.

5) U defteru za Skadarski sandžak iz 1485. godine, Kuči su već Nahija i pripadaju kadiluku Podgorice.

6) Najstariji naziv za Kuče bio je Cucci. Ovakav naziv nalazimo na geografsko- istorijskim kartama od Jevta Milovića (*Istorijsko-geografski atlas Crne Gore XVI–XX vijek*, Nikšić, 1993). Takođe, ovakav naziv srijetamo u Skadarskom zemljišniku iz 1416. godine, *Starine*, JAZU, XIV, Zagreb, 1882).

Postavlja se pitanje u kom vijeku je moralo postati ime Kuči

O Kučima ima vrlo malo podataka prije XV vijeka. Iz doba Rima ima podatak o Medunu gradu, koji se nalazi u Kučima. Po Liviju, znamo da je današnji kučki grad Medun već u II vijeku nove ere postojao pod imenom Medeon ili Meteon. Pouzdano se zna da je ime Kuči moralo postojati prije sredine XV vijeka. To potvrđuje i dr Jovan Erdeljanović koji tvrdi „ime Kuči moralo je postati prije sredine 15. vijeka, jer su tada njihovi nosioci bili već znatno pleme (ili bratstvo), a tome je plemenu trebalo dosta vremena prije toga da se razvije i postane znatnim (dr Jovan Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići, Piperi*, Beograd, str. 79). Kad je ovo ime dato Kučima, ko ga je dao – teško je reći. Međutim, u prethodnim tekstovima već sam naveo koji su sve autori pisali o tome.

„Kad su u pitanju Kuči, treba imati u vidu da su oni, od okolnih naselja i plemena, vjekovima bili teritorijalno izolovani planinskim masivima, Malom Rijekom i Moračom sa zapada, vrletnim Prokletijama sa istoka, podgoričkom ravnicom pod Turcima sa juga. Oko kučkih naselja i u centru plemena nalazile su se jake turske snage koje su ograničavale, bolje reći onemogućavale slobodu kretanja, nametale česte borbe, držanje straže na prilazima selima. Tako Kuči sve do ujedinjenja Sedmoro brda sa Starom Crnom Gorom, pred kraj 19. vijeka, nijesu imali značajnijih dodira sa okolnim plemenima da bi prihvatili promjene, iskustva i uticaje koji bi presudno mijenjali njihov način života.

Zbivanja su čuvali od zaborava usmenim kazivanjima“ (R. B. Gošović, *Pleme Kuči, bratstvo Gošovića*, Podgorica, 2010, str. 30).

Zaključak

1) Do sada sam napisao sedam knjiga o Kučima. U tim knjigama detaljno sam pisao o postanku i imenu plemena Kuča;

2) Medun je jedan od najstarijih antičkih i srednjovjekovnih gradova Zapadnog Balkana, a posebno Crne Gore. Star je preko 25 vjekova. Tit Livije bilježi samo dva najveća i najznačajnija labeatska grada u okolini Labeatskog jezgra, a to su Medun i Skadar. Na prostoru Meduna i njegove okoline bili su Iliri, Grci, Rimljani, Turci, Sloveni, Srbi, Albanci, Mlečani i Crnogorci. Medun je bio ključ dvije Zete, centar Župe i Kučke nahije. Za Kuče, Medunski grad je bio „Kučki Olimp“. Turci su Medunskim gradom vladali 419 godina. Pod Turke je pao 1457. godine.

3) O nazivu Kuča koristio sam veliku literaturu i izvore. To je kompleksno i nerasvijetljeno naučno pitanje. Čitanjem obimne bibliografije o Kučima došao sam do nekih naučnih podataka o imenu Kuča;

4) Naučna je istina da se prvi pomen Kuča bilježi 1455. godine;

5) Ime Kuči moralo je postojati prije sredine XV vijeka;

6) Kuči su množina, a Kuč jednina;

7) U Dečanskoj hrisovulji upisan je Petar Kuč. Po mom mišljenju, Kuči se nijesu mogli nazvati po prezimenu nekih ljudi.

8) Kuči nijesu dobili naziv po nekom brdu, planini, rijeci, jer takvog imena nije bilo;

9) Po mom mišljenju Kuči nijesu mogli dobiti ime po imenu ili prezimenu neke istaknute ličnosti plemena Kuča;

10) Najveći kučki vojvoda i književnik Marko Miljanov nije se bavio ovim pitanjem;

11) Roge su bile glavno kučko zborište gdje su Kuči jedanput godišnje održavali skupštinu. Na ovom zborištu Kuči nikada nijesu donijeli odluku o nazivu plemena Kuča;

12) Za formiranje kučkog plemena treba posebno istaći naučne radove akademika Vasa Čubrilovića, Branislava Đurđeva i Mirka Barjaktarovića;

13) Nahija Kuči prerasla je tokom vremena u pleme. Iz procesa izgrađivanja plemena Kuča, možemo da izvedemo sljedeći zaključak: da je osnovno i najstarije embrionalno jezgro okupljanja kučkog stanovništva bio Medunski grad. To potvrđuje polifunkcionalnost Medunskog grada kroz vjekove. „Veličinu ove nahije i ko je sve u nju ulazio, znamo iz turskih deftera 1485–1497. i 1570. Kada se prouče ovi popisi nahije Kuči, vidi se da je i tu, kao i kod ostalih brdskih i malisorskih plemena, jedno rodovsko jezgro poslužilo kao središte. Danas je teško utvrditi koliko je već postojala međusobna povezanost naselja koja su Turci objedinili u nahiji Kuči. Bez sumnje da je grad Medun odigrao tu svoju ulogu. U njemu se od 1457. godine nalazila stalna turska posada, a ona je morala imati uticaja od početka i na stvaranje nahije oko svoga grada i na vođenje poslova u toj nahiji. Marjan Bolica u svom opisu Skadarskog sandžakata 1614. godine kaže da je posada u Medunu imala upravnu kontrolu nad nahijom Kuči“ (V. Čubrilović, *Postanak plemena Kuča, Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. VII, Beograd, 1963, str. 388).

14) Postavlja se pitanje po čemu su Kuči dobili ovaj naziv kao pleme? Analizirajući cjelokupni tekst zapaža se da su u istorijskoj prošlosti postojali razni geografski toponimi kao što su se mnoga sela zvali Kuči (Sjeverna i Južna Albanija) ili da su se neki katuni zvali Kuči. Takođe se zapaža da takvih toponima u Kučima ima iz Polablja i Pribaltika koje su Sloveni donijeli krajem V ili početkom VI vijeka. Bilo je i drugih toponima (komuna, odnosno opština, zajednica više mjesta, male zajednice, družine ili opštine, katunske zajednice, itd). Padom grada Meduna pod tursku vlast

1457. godine Turci su ovladali okolnim selima i katunima, što je izazvalo znatne društvene i etničke promjene. Ovdje se oko jednog rodovskog jezgra obrazovala samoupravna jedinica (nahija). U okviru ove turske nahije (1485), na teritoriji koja je predstavljala geografsko-privredno jedinstvo, razvila se plemenska organizacija Kuća. Naziv Kući kao pleme dobili su po nazivu sela ili katuna. Kasnije se to ime širilo i njihovo plemensko ime i njihova oblast, pa je u sastav plemena ušlo stanovništvo različitog porijekla. Dr Rastislav Petrović piše da se „Kući u mletačkim izvorima pominju još 1416/1417. godine u popisu Skadarske oblasti, ali ne kao pleme, nego kao selo“. Moje je mišljenje da su taj naziv pleme Kući dobili tokom XIV vijeka.

15) U početku je kučka teritorija bila mala. Dr Rastislav Petrović piše: „da se prvobitna teritorija Kuća (zajednica više sela nastala uoči dolaska Turaka ili neposredno pošto su oni osvojili ove krajeve), nalazila u trouglu između srednjeg toka Cijevne, tvrđave Medun i planinskih predjela u blizini kojih se nalazi zaselak Lazorci.... Za samo dvanaest godina, koliko je prošlo između dva popisa teritorija Nahije Kući se znatno uvećavala što se da zaključiti ne samo na osnovu povećanog broja kuća, naseljenih mjesta i većih poreskih obaveza“ (Dr R. Petrović, *Pleme Kući 1684–1796*, str. 16).

16) Kući, kao pleme, imali su svoju teritoriju, upravu, jezik, iste običaje i vjerske obrede. Kući su, takođe, imali zajedničku teritoriju, zajedničku upravu, imaju jedno etničko porijeklo, jedan jezik i istu vjeru.

17) Što se tice religije, na kučkoj teritoriji bile su tri vjeroispovijesti: pravoslavna, islam i katolička.

18) Kuće kao pleme možemo posmatrati sa gledišta vremenskog (istorijskog) kontinuiteta. Međutim, mi ga moramo posmatrati i u životnom prostoru i okviru. Ove dvije koordinate predstavljaju dva poglavlja i trajna činioca pod kojima se formirala supstanca plemena Kuća.

Literatura:

- Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knj. II, Titograd 1974;
- K. Jireček – J. Radonić, *Istorija Srba*, druga knjiga (Kulturna istorija), 1952;
- Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, Prva knjiga do 1537. (politička istorija), drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje; Naučna knjiga, Beograd, 1952;
- Božidar Šekularac, *Vranjinske povelje XIII–XV vijek*, Titograd, 1984;
- Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Crnojevića*, Podgorica, 2018;
- N. Dučić, *Vranjina u Zeti i hrisovulje na Cetinju*, GUD. XXVII, Beograd, 1870;
- I. Jastrebov, *Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini*, GSUD XLVII, Beograd, 1879;
- *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, tom drugi, Titograd, 1970;
- Božidar Milić-Krivodoljanin, *Kuči u Crnoj Gori*, Beograd, 1994;
- Marko B. Rašović, *Pleme Kuči*;
- Radovan B. Gošović, *Pleme Kuči, bratstvo Gošovića*, Podgorica, 2019;
- Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči 1684–1790*, Narodna knjiga;
- B. Musović, *Prilozi proučavanju porijekla i istorije Crnogoraca*;
- Dr Jovan Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići, Piperi*, Beograd, 1981;
- Vaso Čubrilović, *Postanak plemena Kuča, Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. VII, Beograd, 1963;
- Ljubo Kovačević, *Kuči*;
- Miljan Milošev Jokanović, *Pleme Kuči, etnička istorija*, Beograd, 1995;

-
- Akademik Đorđe Borožan, *Dinastije: Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići*, Cetinje, 2015;
 - *Zbornik Crnojevići*, Zbornik 1, Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu, Ivanova Korita, 9–10. septembra 2010, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010;
 - N. Dučić, *Vranjina u Zeti i hrisovulje na Cetinju*, 1870;
 - P. Rovinski, *Černogorija*, I;
 - F. Radičević, *O Vranjinskom manastiru*, Prosvjeta, god. I, Cetinje, 1892;
 - St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država Srednjeg vijeka*, Beograd, 1912;
 - A. Jovičević, *Riječka nahija u Crnoj Gori (o vranjinskom manastiru)*, Naselja srpskih zemalja VII, *Srpski etnografski zbornik* XV, Beograd, 1911;
 - Il. Ruvarac, *Manastir sv. Nikole na Vranjini u Skadarskom blatu, Kamičci – prilošci*, Prosvjeta, god. II, Cetinje, 1894;
 - A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava od XII do kraja XV vijeka*, Beograd, 1926; 27) A. Jovičević, *Riječka nahija, Naselja VII*, Beograd 1911;
 - G. Škrivanić, *Vlastelinstvo Sv. Nikole Vranjinskog*, IZ XII, Titograd, 1959;
 - Milovan Ivanović, *Pleme Kući*, Podgorica, 2007;
 - Dr Radoslav Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca*;
 - Milorad-Mića Aligrudić, *Zeta, nekad i sad*, Sabor Zete, Golubovci, 2012;
 - *Istorijski leksikon Crne Gore*, br. 5; Podgorica, 2006.

KAD JE BERANE BILO IVANGRAD

Saša Radunović

Berane is one of the largest cities in the north-east of Montenegro and the former administrative centre of the former Ivangrad region. According to all indicators from the fields of business, economy, culture, sports, i.e. complete social development, the 43rd year of Ivangrad represents the period of the greatest and most dynamic development.

Polimlje je geografska i istorijska oblast u slivu rijeke Lim. Dijeli se na Gornje Polimlje (južni dio) i Donje Polimlje (sjeverni dio), a prema trojnoj podjeli, na Gornje, Srednje i Donje. Tokom istorije, ovaj prostor je imao veliki geostrateški i geopolitički značaj. Sam naziv rijeke Lim vuče korijen od latinskog *limes* – granica, jer je predstavljao granicu između Istočnog i Zapadnog Rimskog carstva. Gornje Polimlje obuhvata oblasti u gornjem slivu rijeke Lim, sa širim ili užim opsegom. Prema širem opsegu, Gornje Polimlje obuhvata cjelokupno područje od Gusinja i Plava do Bijelog Polja. Međutim, prema užem opsegu, u Gornje Polimlje spada samo prostor do Berana (do Tif(v)rana), dok se područje oko Bijelog Polja često računa kao Srednje Polimlje (od Tif(v)ranske do Kumaničke klisure). U srednjem vijeku, područje Gornjeg Polimlja je bilo poznato kao župa i oblast Budimlja.¹

¹ Bakić, Radovan (2005), *Gornje Polimlje: Priroda, stanovništvo i naselja*,

Berane je kao gradsko naselje osnovano u drugoj polovini 19. vijeka, tačnije 1862. godine, a za osnivača grada se vezuje ime turskog vojskovođe Mehmet-bega Jajčanina koji je bio pariski đak. Kao osnivač, postavio je temelje grada sa širokim ulicama neuobičajene strukture za balkanske krajeve. On je naredio vojsci da se na lijevoj obali Lima, na mjestu gdje se danas nalazi bolnica, podigne kamena kasarna za potrebe vojne uprave. Naselje je počelo brzo da se širi, a na desnoj obali Lima nastalo je drugo naselje u podnožju brda Jasikovac, gdje su stanovali turski oficiri i činovnici sa brojnim ženama u haremima. Po tim haremima je dio varoši nazvan Hareme i taj naziv je ostao do danas. Naziv Berane vodi porijeklo od staroslovenske riječi za ovna (beran, baran), s obzirom na to da se radi o stočarskom kraju. Još u 14. vijeku nastalo je Beranselo, te je od toga kasnije i gradsko naselje dobilo ime Berane. Berane je oslobođeno od turske vlasti u Prvom balkanskom ratu, 16. oktobra 1912. godine kada je crnogorska vojska ušla u grad. Od jula 1949. do marta 1992. godine grad je nosio ime Ivangrad.²

Berane je jedan od najvećih gradova na sjeveroistoku Crne Gore i bivši administrativni centar nekadašnjeg Ivangradskog sreza. Grad prema popisu iz 2011. ima 11.073 stanovnika, dok opština ima 33.970 stanovnika. Pod imenom Ivangrad, grad je doživljavao prosperitet i rast stanovništva postajući jedan od jugoslovenskih industrijskih centara. Iako građanski rat nije zahvatio ovaj kraj, imao je uticaj i na sam grad čija je industrija propala i čiji je broj stanovnika počeo drastično da opada. Danas

Nikšić, Geografski institut, Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Istorijski institut, Titograd, 1979.

² Bakić, Radovan (2005), *Gornje Polimlje: Priroda, stanovništvo i naselja*, Nikšić, Geografski institut; Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Istorijski institut, Titograd, 1979; Grupa autora, *Berane, opšta monografija*, opština Berane, 2012.

je Berane, zajedno sa opštinom i ostatkom sjevera države, jedno od najsiromašnijih mjesta u Crnoj Gori, tako da većina stanovnika živi u teškim uslovima i predstavlja izrazito emigracino područje. Uprkos tome, grad je ostao i dalje važan obrazovni, medicinski, vjerski i sportski centar. U njemu se nalazi aerodrom koji i dalje nije u upotrebi. Berane ima veoma povoljan saobraćajno-geografski položaj jer je magistralnim putem povezan sa centralnom Srbijom, a preko Rožaja i Čakora sa Kosovom. Dolinom Lima je takođe povezano magistralnim putem sa južnim dijelom Srbije i jugozapadnim dijelom BiH, a od Bijelog Polja i željeznicom.³

Berane se nalazi u Gornjem Polimlju između vrhova Bjelasice na zapadu, Cmiljevice na istoku, Tif(v)ranske klisure na sjeveru, zbog čega su u gradu česti sjeverni vjetrovi, i Sutjeske i Previje na jugu. Kao što se vidi, ono je dobro prirodno ograničeno, sem na sjeveroistoku gdje je preko Police i Bihora niz manjih krečnjačkih uzvišenja, oivičeno uglavnom planinskim visovima. Reljef Beranske opštine formiran je za vrijeme tektonskih procesa, od prije 50 miliona godina u periodu tercijara. Beranska kotlina nastala je spuštanjem zemljišta duž tektonskog rasjeda pravcem jugozapad-sjeveroistok. Prosijecanjem Tif(v)ranske klisure, Beransko jezero oteklo je prema Bijelom Polju i poslije toga stvorena je kompozitna dolina rijeke Lim. Za vrijeme jezerske faze nataložila se ogromna količina sedimentnih stijena. Beranska kotlina sačinjena je od starih paleozijskih stijena, trijaških krečnjaka (Alpska orogeneza) i Jezerskih sedimenata. Jezerski sedimenti se sastoje iz Kongomerata, raznobojnih gлина, uglja i laporca. Proračunate rezerve mrkog uglja na osnovu dosadašnjeg istraživanja iznose 170 miliona tona. Beranska kotlina se pruža pravcem sjeveroistok-jugozapad u dužini od 9 km, a širina kotline je od 3–5 km. Na desnoj strani Lima zastupljen je reljef u kome se smjenjuju zalivske doline, zaobljena

³ Grupa autora, *Berane, opšta monografija*, opština Berane, 2012.

uzvišenja, među kojima se ističu Jasikovac, Gradac i Dapsičko brdo. Reljef na lijevoj obali Lima karakterišu tri glacijelne terase koje se stepenasto dižu: plato glavne ulice, beranski aerodrom i Crni vrh. Berane sa kotlinom ima umjereno kontinentalnu klimu sa jakim uticajima planinske klime. Mjerenja meteoroloških elemenata vrše se u Beranama od 1947. godine, te klimatski podaci odgovaraju samo za gradsko naselje. Na dnu Beranske kotline temperature se ljeti mogu popeti do 35°C (26. juli 1953. godine); zimi temperatura se može spustiti do -30°C (17. januar 1985. godine). Najhladniji mjesec u Beranama je januar sa srednjom mjesečnom temperaturom od -2°C, a najtopliji mjesec juli sa srednjom mjesečnom temperaturom od 25,6°C. Srednja godišnja temperatura u Beranama je 9,4°C.⁴

„Civilizacijsko“ kretanje najslikovitije pokazuje koliko je u prethodnih 30 godina propao jedan od nekadašnjih industrijskih, kulturnih i sportskih centara Crne Gore. A upravo je toliko prošlo od kada je Ivograd nestao sa topografskih karata, a Beranama vraćeno prvobitno ime, koje je nosilo od 1862. godine do 1949, kada je odlukom crnogorskih republičkih vlasti dobilo ime po narodnom heroju Ivanu Milutinoviću. Te 43 godine Ivograda predstavljaju, nesumnjivo, najdinamičniji period razvoja grada u njegovoj istoriji koja traje, evo, 160 godina.

Od sjednice Skupštine opštine Ivograd, na kojoj je, pozivajući se na rezultate referenduma, donešena Odluka o vraćanju Ivogradu starog izvornog imena Berane, u mnogim sferama života, promijenilo se dosta toga. Na žalost, na gore!

⁴ Branko Radojičić, *Geografija Crne Gore – prirodna osnova*, Unireks, Nikšić, 1996; Grupa autora, *Berane, opšta monografija*, opština Berane, 2012; Premović, Marijan 2017, Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja, *Matica*, br. 70, Ljeto 2017, 421–428. (<http://www.maticacrnogorska.me/files/70/17%20marijan%20premovic.pdf>)

Od tog perioda, pod jednim ili drugim imenom, grad je bio u sastavu četiri države: SFRJ (Ivangrad), SRJ, DZ SCG i nezavisna Crna Gora (Berane). Promijenila su se dva društvena sistema, ali su se promijenili i trendovi prirodnog priraštaja. Umjesto mjesta koje je okupljalo i uvećavalo se, od Ivangrada koji je imao blizu 50.000 stanovnika i bio četvrta opština po broju stanovnika u Crnoj Gori, Berane, danas, broji manje od 30.000 građana. Promijenjen je i trend razvoja i sve što on sa sobom nosi. Umjesto mjesta u kojem je radilo skoro 10. 000 građana, koji su izdržavali blizu 5.000 penzionera, u današnjim Beranama je veći broj penzionera, nego zaposlenih! Mada pomenuto ne treba vezati samo za promjenu imena grada i ne znači da je do pada došlo samo tom promjenom. Nesporna je činjenica da se, skoro u dan, poklapaju loši pokazatelji i propadanje, sa promjenom imena grada. Jer, ako se analizira vremenski period u kojem je Berane nosilo ime Ivangrad, a ostavljajući po strani ideološke razloge za jedno ili drugo ime grada, sa vremenske distance od 30 godina, ipak, može se zaključiti da je po svim aspektima razvoja Ivangrad predstavljao avangardno mjesto. To posebno dolazi do izražaja kada se statistički podaci Ivangrada porede sa podacima iz prethodnih 30 godina Berana.

No, kako statistika može i da prevari i kako sirovi podaci pokazuju puno, ali ne i sve, život grada iz dva vremenska perioda, vjerovatno najrealnije obilježava već pomenuta činjenica da je u Ivogradu nekada postojao aerodrom sa kojeg se odvijao i civilni saobraćaj i sa kojeg se prema nekim od većih centara putovalo avionom, dok Berane, 30. godina kasnije, nema, čak, ni autobusku stanicu! Redovan autobuski saobraćaj ne postoji ni prema najbližim opštinskim centrima: Bijelom Polju, Rožajama, Plavu, Gusinju, čak, ni prema nekadašnjim mjesnim centrima ivogradske opštine – Andrijevići i Petnjici, koje su danas samostalne opštine. Tome treba dodati i činjenicu

da putnici koji se ukrcavaju u autobuse to čine na ulici, sa improvizovanog stajališta. U autobuse koji, inače, sve ređe i svraćaju ovdje, onda je slika o „civilizacijskom iskoraku“ jednog grada sa dva imena tokom dva različita društvena perioda potpuno jasna.

Prema svim pokazateljima iz oblasti privrede, ekonomije, kulture, sporta, odnosno kompletnog društvenog razvoja, 43 godine Ivangrada predstavljaju period najvećeg i najdinamičnijeg razvoja. Od prvog do posljednjeg popisa stanovništva (1953, 1961, 1971, 1981 i 1991. godine) u Ivangradu je rastao broj stanovnika. Kako na gradskom, tako i na području čitave opštine. Najveći broj stanovnika je imao 1981. godine, kada je brojao nešto više od 48.000 stanovnika (sa Andrijevicom koja se tada nalazila u sastavu Ivangrada) i bio četvrta opština u Crnoj Gori. Deset godina kasnije, 1991. u Ivangradu, bez Andrijevice, živjelo je 38.953 stanovnika. Poređenja radi, prema zvaničnim podacima Popisa stanovništva 2011. godine, u Beranama je živjelo 33.970 stanovnika. Manje nego 1961. godine! Taj trend je nastavljen i u prethodnih deset godina, čak je i intenziviran, pa, danas, nažalost, a pokazaće to zvanični podaci narednog popisa, u Beranama živi manji broj građana nego u 1953. godine, kada je evidentirano 30.136 Ivangrađana! Sumornu populacionu i demografsku stvarnost Berana u odnosu na period Ivangrada, dodatno izoštrava privredno stanje i poređenje između dva vremenska okvira u kojima je opština nosila i nosi ime Ivangrad i Berane.

Privreda

Prema zvaničnim statističkim podacima razvoja opštine, najveći broj radno aktivnih u današnjim Beranama bio je u drugoj polovini 80-ih godina prošlog vijeka, kada je bilo 9.800

zaposlenih. Treba imati u vidu da se uvođenjem stečaja, a potom i zatvaranjem „Fabrike sulfatne celuloze i papira“, koja je zapošljavala oko 1.800 radnika, Ivangrad od privrednog centra sjevera Crne Gore strmoglavio u red nerazvijenih opština, a broj zaposlenih je pao na oko 8.000 onih koji su, 1992. godine, u periodu kada je opštini promijenjeno ime, radili u društvenim preduzećima i privatnom sektoru. Prema zvaničnim podacima, u tadašnjoj ivangradskoj privredi bilo je 4.400 zaposlenih, u društvenim djelatnostima je bilo zaposleno još 1.756, a u privatnom sektoru, koji je bio u povoju i okupljen u Udruženju male privrede koje je te godine brojalo 400. subjekata, plate su primila još 634 zaposlena. Treba imati u vidu da su to podaci o onima koji su primili plate u aprilu 1992. godine, a njima treba dodati i radnike bivše Polimke, Rudnika mrkog uglja Ivangrad, GP Izgradnja, koji su bili u stečaju. I važna napomena, tada je u Opštini Berane bilo zaposleno stotinak činovnika.

U današnjim Beranama ukupno je zaposleno oko 4.500 građana. U privredi je angažovano manje od 300 radnika, a plate se zarađuju najčešće u državnim i lokalnim javnim ustanovama. Umjesto nekadašnjeg dvocifrenog broja zaposlenih u ivangradskoj lokalnoj upravi, danas, zarade u Opštini Berane, kako saopštavaju iz lokalne uprave, prima njih više od 750. Umjesto ivangradskog giganta kakva je bila nekadašnja Celuloza, ili Polimka, Rudnik, ŠIK Polimlje... današnji beranski „privredni gigant“ je JP „Komunalno preduzeće“. Samo ovih par uporednih, zvaničnih, podataka, jasno govore o razlici u snazi nekadašnje ivangradske i današnje beranske privrede.

S obzirom na različite sisteme funkcionisanja privrede i finansiranja života u društvu, važno je podsjetiti i da su do 90-ih godina prošlog vijeka lokalne privrede finansirale sve aspekte života u lokalnim zajednicama, pa o snazi nekadašnje ivangradske privrede najbolje govori činjenica da je i danas

skoro kompletna javna gradska infrastruktura naslijeđena iz tog perioda. Elektrifikacija kompletnog područja opštine, gradski vodovod, lokalne saobraćajnice, putevi, gradski mostovi, zgrade Osnovnog suda, CEDIS-a, Pošte, i Elektroprivrede, objekti tri gradske osnovne škole, nove zgrade Gimnazije i Školskog centra „Vukadin Vukadinović“, „Centra za kulturu“, poslovnog prostora „Komunalnog“, „Vodovoda i kanalizacije“, Autobuska stanica, pijaca, Gradski stadion, Hala sportova, zgrada bivšeg Medicinskog centra (danas objekti Doma zdravlja i Opšte bolnice)... Svemu treba dodati i podatak da je u periodu Ivangrada izgrađeno nešto više od 1.300 stambenih jedinica u kolektivnim objektima (stambenim zgradama), od čega je, na primjer, samo bivša „Celuloza“ finansirala izgradnju 800 stanova koje je besplatno dodijelila zaposlenima. Pomenuto i još mnogo toga izgrađeno je u periodu od 43 godine Ivangrada.

Kada se pogledaju današnji sadržaji javne infrastrukture, uočljivo je da je u prethodnih 30. godina Berane postalo bogatije samo za jednu gradsku saobraćajnicu – Ulicu Mira i slobode (obilaznicu pored Lima) i dovršeni objekat Univerzitetskog centra. Izgrađena je i nova sportska dvorana, umjesto one iz perioda Ivangrada i rekonstruisana pijaca. Svi ostali radovi su predstavljali samo „krečenje“ i to, nerijetko, loše obavljeno krečenje naslijeđenih objekata javne infrastrukture. Za razliku od nekadašnjeg perioda, kada se grad razvijao zahvaljujući svojoj privredi, radove na pomenutih par objekata u Beranama finansirala je Vlada Crne Gore.

Kultura

Kulturni život Berana i Ivangrada ni kvantitetom ni kvalitetom se ne može porediti. Dok je u periodu Ivangrada ta oblast napredovala, u posljednjih 30 godina kvalitetni kulturni

događaji se mogu smatrati incidentima.

Za kvalitetan i organizovan razvoj iz oblasti kulture može se smatrati osnivanje KUD-a Dušan Bošković, 1948. godine, koje je decenijama predstavljalo nosioca skoro svih kulturnih dešavanja u gradu na Limu. Postojao je džez orkestar, kao prvi u Crnoj Gori. Dramska scena KUD-a je pravila sada već istorijske pozorišne predstave od kojih su neke osvajale prve nagrade na Festivalu dramskih amatera Jugoslavije. Postojao je Gradski hor, a Ivangrađani su imali prilike da slušaju veći broj lokalnih interpretatora narodne muzike, ali i, kao u rijetko kojem gradu u tadašnjoj Crnoj Gori, lokalne rok i pop muzičke sastave.

Za bilo kojeg hroničara, teško bi bilo pobrojati sve kulturne sadržaje i manifestacije, ali se zna da su se u Ivangradu odvijale i takve prestižne manifestacije poput Dana jugoslovenskog rodoljublja. Ili, na primjer, Muzičko-kulturnog večernjeg maratona kod Spomenika Slobode na Jasikovcu, koji je trajao 12 sati. O organizovanju tradicionalnih plesnih takmičenja, Travoltijada ili sličnih Gitarijada, pozorišnih predstava, promocija knjiga, izložbi slika ne treba ni trošiti riječi. Ali, zato, valja podsjetiti da je bioskop radio pet dana nedjeljno i da su, odmah nakon Pulskog festivala, uz tadašnje filmove iz inostranstva, na njegovom repertoaru bili najveći domaći hitovi. Na Stadionu malih sportova, a posebno nakon izgradnje Hale sportova, redovno su održavani koncerti najvećih zvijezda narodne muzike, ali i pop i rok scene bivše SFRJ. Skoro sve što je vrijedjelo na tadašnjoj jugoslovenskoj kulturnoj sceni, bez obzira da li se radilo o muzičarima, pjesnicima, književnicima, slikarima, glumcima, bilo je ovdje gost. Ili su željeli da to budu. Danas se vrijediti zapitati: kojim se to sadržajima u prethodnih 30 godina može parirati događajima iz oblasti kulture u vrijeme Ivangrada?

Sport

Vječito sjećanje na Ivangrad ostvarenim rezultatima ostavili su sportisti. Te godine se i danas smatraju zlatnim periodom sporta, jer su najveće uspjehe postigli sportisti sa klubovima dok su nosili ime Ivangrad. Period velikih uspjeha su „otvorili“ košarkaši, koji su šezdesetih godina prošlog vijeka, kao prvi klub iz Crne Gore, izborili plasman u Prvu saveznu košarkašku ligu Jugoslavije, jednu od tri najjače evropske lige. Dvije decenije kasnije, isti uspjeh su ostvarili bokseri koji su se takmičili u Prvoj bokserskoj ligi SFRJ. Sredinom 80-ih godina prošlog vijeka, plasmanom u Drugu saveznu ligu – Grupa Istok, i fudbaleri su postigli najveći uspjeh, jer su se nalazili u grupi od 50-ak najboljih klubova zemlje sa preko 22 miliona stanovnika. Tradicionalno, kvalitetne sastave imale su rukometne ekipe u muškoj i ženskoj konkurenciji, kao i stonoteniseri i stonoteniserke Ivangrada, koji su dominirali u crnogorskim okvirima.

Ivangradska sportska infrastruktura bila je tada na najvišem nivou u Crnoj Gori. Počelo je plasmanom košarkaša u Prvu saveznu ligu, kada je Ivangrad dobio, za tadašnje sportske prilike, moderan Stadion malih sportova. Hala sportova, čija je izgradnja finansirana samodoprinosom zaposlenih građana, pravljena je u isto vrijeme kada i Sportski centar Morača u tadašnjem Titogradu. Objekat gradskog stadiona, sa tartan atletskom stazom, kao prvom u Crnoj Gori, bio je moderniji i funkcionalniji od svih ostalih fudbalskih zdanja u državi. Zato se danas može postaviti pitanje: kojim se rezultatima mogu uporediti uspjesi beranskog sporta sa pomenutim i brojnim drugim iz perioda Ivangrada? Kao uspjeh danas se smatra leaderska poziciju fudbalera na tabeli Druge crnogorske lige, što on, realno, i jeste. Ali to, poređenja radi, po kvalitetu predstavlja

peti rang takmičenja iz perioda Ivangrada! Rukometaši su prošle godine izborili plasman u Prvu ligu, što je, nekada, predstavljalo treći rang takmičenja, dok o ozbiljnijim seniorskim rezultatima košarkaškog kluba u Beranama danas niko i ne razmišlja. Beranski bokseri se dva tri puta godišnje pojave na nekom od turnira...

Imajući u vidu pomenuto, jasno se očitava nestanak vrijednosti iz „ivangradskog perioda“ i da, skoro, nema ni privida da je Berane isto mjesto. Oni koji kritikuju nekadašnje ime grada, navode da je ono bilo ideološko i da 1949. godine građane Berana niko nije pitao da li ga žele. I to jeste nesporna činjenica. Kao i da je ime Berane vraćeno u novim ideološkim vremenima, nakon referenduma 1992. godine u vrijeme rata i sankcija.

Nestankom sa političke scene društvenog poretka u kojem smo živjeli i krvavog raspada bivše nam zajedničke države Ivangrad je postao „žrtva“ tranzicionih kretanja. Ostalo je sve samo logičan slijed događaja.

*Prvo je „pala“ bista Ivana Milutinovića,
a potom i ime Ivangrad*

Kao najava promjene imena grada, ali i svih dešavanja 90-ih godina na prostoru bivše SFRJ, mogu se smatrati događaji vezani za bistu Ivana Milutinovića koja se, sa još tri, nalazi i danas ispred zgrade Opštine Berane. Naime, već 1990. dvije godine prije promjene imena grada, od četiri biste samo njegova i bista Đoka Pajkovića su čak u tri navrata sknavljene i odnošene sa postolja. Zvanično, počinioci nijesu otkriveni. U istom periodu, prvi put je putem medija javno pokrenuto pitanje mogućnosti vraćanja imena Berane. Ono što je posebno interesantno, prve inicijative za preimenovanje opštine došle su upravo od bivših visokih komunističkih funkcionera iz Ivangrada, među kojima i Momčila Cemovića – bivšeg

potpredsjednika Saveznog izvršnog vijeća SFRJ, predsjednika Izvršnog vijeća Crne Gore i predsjednika Opštine u periodu dok je ona, upravo, nosila ime Ivangrad.

Među prvim i posebno značajnim inicijativama da li tadašnjem Ivangradu treba vratiti ime Berana može se smatrati ona koju je u nekadašnjoj *Slobodi* u januarskom broju 1992. godine pokrenuo Momčilo Cemović.

On, tada, navodi da je na sjednici Izdavačkog savjeta Zavičajnog udruženja Vasojevića u Beogradu vraćanje imena Berane bilo pomenuto i da je bilo govora da se sačini peticija koja bi se uputila Skupštini opštine Ivangrad sa zahtjevom da se Beranama vrati njegovo ime.

„Uvjeren sam da veliki broj, ili većina, građana iz našeg kraja nije prihvatila odluku o promjeni imena Berana, koja je izvršena po odluci rukovodstva Crne Gore 1949. godine. U više navrata bio sam svjedok izražavanja zahtjeva sa kojima su se slagali brojni kulturni, naučni i javni radnici da se pokrene inicijativa o ispravljanju greške koja je učinjena“, naveo je, između ostalog, u svom obraćanju.

Tako, ispada, da su komunisti 1949. godine dali ime Ivangrad, ali i bili pokretači inicijative za njegovo preimenovanje u Berane!

Inicijativa je prihvaćena 15. februara na sjednici SO Ivangrad i novinar Vlajko Ćulafić (tadašnji predsjednik Komisije za davanje naziva objektima u opštoj upotrebi), upoznao je odbornike da je više građana zahtjevalo vraćanje imena Berane.

„Prihvatanje inicijative od strane ove Skupštine ne znači da će našem gradu biti vraćeno ranije ime, već samo omogućeno građanima da se o tome izjasne“, istakao je Ćulafić, dodajući „imajući u vidu ličnost i djelo istaknutog revolucionara i narodnog heroja Ivana Milutinovića, prema za sada široj javnosti poznatim podacima, nije bilo sramota to što smo bili i

još uvijek smo Ivangrađani i što smo se nazivali po imenu grada koji je po Ivanu nazvan, niti smo mu ičim naudili i ime oblatili“.

Odbornici su usvojili predloženu inicijativu (dva protiv), dok su četiri odbornika bila protiv odluke o raspisivanju referenduma u vezi s tim. Odbornici Narodne stranke jednoglasno su podržali predlog za promjenu imena grada, ali su bili protiv organizovanja referenduma smatrajući da to može da učini opštinski parlament.

Neposredno pred održavanje sjednice SO na kojoj je izglasana Odluka o održavanju referenduma, akademik Miomir Dašić pisanim putem se obratio Momčilu Mićoviću – tadašnjem predsjedniku SO Ivangrad. „Berane je staroslovensko odnosno srpsko ime, ali čak i da je naziv grada turskog porijekla, 1949. godine nije bilo razloga da se mijenja“, istakao je Dašić u obraćanju Mićoviću.

Bez referendumske kampanje

Održan je samo jedan okrugli sto na temu „Ivangrad ili Berane“, i to dva dana prije referenduma – 27. februara, a u cilju, kako je bilo navedeno, „ispitivanja raspoloženja javnog mnjenja u vezi sa promjenom imena grada“. Organizator je bio Momčilo Mićović. Učestvovali su: akademik Miomir Dašić, Milorad Joksimović, Ivan Raičević, dr Milić Vukanić, Nikola Dimić, Venco Vuković, dr Raslav Ćiro Babović, Pavle Čukić, Drago Mijatović, Miloš Ostojić, dr Milo Milošević, Miomir Bašić, Uroš Bukumira, D Mitar Stijović, Radojko Tomović. Bez velike rasprave, svi učesnici su iznijeli mišljenje da se Ivangradu vrati staro ime.

Referendum je bio vezan za državno-pravni status Crne Gore, zbog čega je pitanje imena grada bilo potpuno marginalizovano.

Od 25.040 građana sa pravom glasa, učešće na opštinskom referendumu je uzelo 17.488 građana. Za promjenu imena grada glasalo je 9.395 (53,75%), dok se protiv izjasnilo 7.867 građana (46,25%).

Odluku o promjeni imena grada donijeli su odbornici SO Ivangrad na sjednici održanoj devetog aprila 1992. Godine. Oni su tom prilikom glasali za Odluku o vraćanju Ivangradu starog izvornog imena Berane.

Tadašnja Skupština opštine brojala je 55 odbornika. Protiv takve odluke glasala su tri odbornika, a tri su bila uzdržana, dok su ostali odbornici glasali „Za“.

ZAŠTO NEMA PREVODA IZVJEŠTAJA EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE ZA 2022. GODINU

Matica published all EC Reports on Montenegro from 2006 to 2021.

The 2022 Report will not be published because the editorial office did not receive an official Montenegrin translation.

Matica crnogorska u svome časopisu *Matica* je od početka izvještavanja Evropske komisije o napretku Crne Gore na putu ka evropskim integracijama objavljivala integralne tekstove ovog dokumenta.

IZVJEŠTAJ Evropske komisije o napretku Crne za Crnu Goru za **2006**, br. 27/28, str. 443–508; za **2007**, br. 32/33, str. 415–497; za **2008**, br. 36, str. 601–684; za **2009**, br. 40, str. 227–318; za **2010**, god. 11, br. 44, str. 289–538; za **2011**, br. 48, str. 495–640; za **2012**, br. 51/52, str. 499–620; za **2013**, 56/57, str. 475–600; za **2014**, br. 59, str. 495–620; za **2015**, br. 64, str. 507–673; za **2016**, br. 68, str. 483–662; za **2018**, br. 74, str. 639–836; za **2019**, br. 78, str. 553–760; za **2020**, br. 84, str. 507–759. i za **2021**, br. 88, str. 503–751.

Smatrali smo da publikovanjem ovog Izvještaja na crnogorskom jeziku činimo šire dostupnim dokument od izuzetne važnosti za evropski put Crne Gore. Time smo pružali mogućnost našim čitaocima da kontinuirano prate stavove

Evropske komisije o napretku Crne Gore na putu ka Evropskoj uniji.

Do sada smo službeni prevod Izvještaj dobijali od Ministarstva za evropske integracije, a potom od Ministarstva vanjskih poslova Crne Gore.

Poslije objavljivanja posljednjeg Izvještaja o napretku Crne Gore za 2022. godinu na engleskom jeziku interesovali smo se u MVP 7. decembra 2022. očekujući da ćemo prevod dobiti kako bismo ga mogli objaviti u časopisu. Na dopis od 20. marta 2023. godine iz Ministarstva evropskih poslova dobili smo odgovor 3. aprila 2023. godine u kome se konstatuje da „shodno praksi ustanovljenoj prije par godina, prevođenje Izvještaja na crnogorski jezik je preuzela Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori i do ovog momenta nije nam dostavljen prevod“.

Obratili smo se 5. aprila 2023. godine ambasadorci Oani Kristini Popa iz Delegacije Evropske komisije zamolivši je da nas obavijesti da li je pomenuti Izvještaj preveden i o razlozima zašto to nije učinjeno. Do zaključenja ovog broja nijesmo dobili odgovor, pa obavještavamo čitaoce zašto nijesmo nastavili praksu objavljivanja ovog Izvještaja na crnogorskom jeziku.

M. Š.

RAZVOJ GARDE U CRNOJ GORI OD 1767. DO 2023. GODINE

Srđa Martinović

The guard in Montenegro has a long tradition that lasts more than 250 years. It represents a symbol of statehood and its duration, of the highest moral values and loyalty. Therefore, admission to service in the guard units required high criteria. The guard uniform was representative, decorative, colourful with plumes and shiny sabres exuding full splendour. The beginnings of the royal guard in Montenegro date back to the time of Vojislavljević dynasty in the 11th century, and later the Balšić dynasty in the 14th century and the escort of Ivan Crnojević in the 15th century. During the Petrović dynasty, the Montenegrin metropolitans had an escort for the protection against different Montenegrin clans.

Gardijske jedinice od svog nastanka predstavljaju najvažniji oslonac sigurnosti vladara i države. Vjekovima su gardisti bili najodaniji vladarevi ljudi, njegovo najtvrdje uoprište i krajnja linija odbrane. Birani su među najlojalnijim ljudima sa najboljim osobinama i karakteristikama. U njima se ogledao simbol državnosti i snaga države i njene dinastije. Svojom pojavom i postojanjem, svojim uniformama i znamenjem iskazuju najvažnije attribute državnosti, simbol su nacionalne, državne i dinastičke pripadnosti. Gardijske jedinice imaju počasnu, bezbjednosnu i identitetsku funkciju. Počasna funkcija

ogleda se u davanju najvećih državnih i vojnih počasti i obezbjeđivanje protokola ili su pratnja šefa države. Bezbjednosna funkcija ogleda se u zaštiti ličnosti i objekata koje osiguravaju, dok se identitetska funkcija odnosi na vezu sa istorijom i tradicijom, obrazovanjem i uticajem na status države i njenih simbola. Uloga gardijskih jedinica sačuvana je i danas.

Formiranje Garde – Oružani odred Šćepana Malog

Obrise prvih gardijskih jedinica sa specifičnim zadacima nalazimo još za vrijeme Šćepana Malog u Oružanom odredu koji je osnovao na početku svoje vladavine. Nakon smrti mitropolita Vasilija nastao je vakuum u postojanju snažne vladarske ličnosti. Potisnuvši ostarjelog i inertnog mitropolita Savu, uz podršku jednog broja crnogorskih glavara, Šćepan Mali vladao je Crnom Gorom od 1767. do 1773. godine. Ubrzo je počeo uspješno da sređuje unutrašnje prilike koje su bile znatno urušene sukobima među plemenima i bratstvima. U ovome procesu presudnu ulogu imalo je formiranje natplemenskih organa vlasti. Na Glavarskom zboru održanom krajem aprila 1768. godine po plemenima osnovao je sud koji je sačinjavalo 40 sudija.¹ Na ovom zboru tražio je od plemena da formiraju sud koji bi sudio u građanskim i krivičnim stvarima, jer će se kazne nad počinocima krivičnih djela sprovoditi u život. Sud kao centralni organ uspostavio je u junu 1771. godine. Njega je sačinjavalo 12 sudija koji su bili najuticajniji glavari toga perioda, a zadatak suda je bio da mirnim putem rješava međuplemenske sporove i održava mir u Crnoj Gori.

Podatke o prvoj jedinici sa klasičnim gardijskim zadacima nalazimo još u oktobru 1767. godine, što se dodatno potvrđuje u izvještaju Obreskova i otpravnika poslova u Carigradu, Levašova koji je upućen carici Katarini II o pojavi samozvanog

¹ Stanojević, Gligor, *Šćepan Mali*, str. 56.

Petra III u Crnoj Gori od 10. decembra 1767. godine. Na svojoj kući Šćepan Mali držao je „stražare“, a kada bi se kretao „ispred i iza njega koračaju po dva vojnika sa obnaženim sabljama.“² Dakle, prva gardijska jedinica u novijoj historiji Crne Gore formirana je odmah na početku vladavine Šćepana Malog, njen glavni i osnovni zadatak bio je njegova lična bezbjednost. Stražari su štitili objekte u kojima je boravio, a revnosno su ga pratili i prilikom kretanja i posjeta pojedinih mjesta u Crnoj Gori. Interesantno je napomenuti da se pratnja kretala po unaprijed osmišljenom poretku, ispred i iza vladara. Kada su pratili svog vladara pratiodci su nosili isukane sablje, van kanije, odnosno izvučene iz korica, očito da bi poslali poruku njihove spremnosti, brze reakcije i odlučnosti u zaštiti vladara. Na početku vladavine imao je tjelesnu stražu od 18 ljudi koji su bili i izvršiodci njegovih naređenja.³ Prema pojedinim podacima ova brojka se ubrzo povećavala jer je svojom pojavom i radom sticao brojne neprijatelje kako u zemlji tako i u predstavnicima velikih sila. Tako se već oktobra 1767. godine navodi da ga čuva „po stotinu“ ljudi, dok mletački izvori navode da je Šćepana Malog čuvala straža od deset do pedeset ljudi.⁴ Brojno stanje prvobitnog Oružanog odreda kretalo se od desetak pa do stotinu ljudi, koji su se smjenjivali u straži u određenom vremenskom intervalu. Njihova brojnost zavisila je od potrebe, uslova kao i opasnosti lokacija koje je Šćepan Mali obilazio ili posjećivao.

Za vrijeme njegove vladavine, krajem 1772. godine došlo je do zvaničnog formiranja još jednog odreda. Prvobitna funkcija Oružanog odreda bila je tjelesna zaštita vladara, a nešto kasnije će dobiti i određenu izvršnu ulogu. Proces evolucije i

² Šćepan Mali u dokumentima 1767–1773, priredio Marjan Mašo Miljić, Matica crnogorska, 2021, str. 278.

³ Milošević, Anton, „Šćepan Mali“, *Matica*, br. 72, Podgorica, zima 2017, str. 206–207.

⁴ Stanojević, Gligor, *n. d.*, str. 89.

konstituisanja Oružanog odreda – Gvardije, kako je naziva Gligor Stanojević, od organa tjelesne zaštite do centralnog organa sa izvršnom ulogom ozvaničen je vladarevom odlukom krajem 1772. godine. Ova odluka uslijedila je nakon dolaska ruskog podoficira Save Brajenovića sa uputstvima ruskog dvora da se prizna Šćepan Mali i formiraju oružani (izvršni) organi vlasti. Komandant Oružanog odreda je bio neki Crmničanin, a pored zaštite vladara, glavni zadaci ovog izvršnog i represivnog centralnog organa vlasti odnosili su se na suzbijanje krvne osvete, otimačine, ali i na sprovođenje vladarevih naredbi i održavanje reda i mira, hvatanje i kažnjavanje krivaca. Ovaj Oružani odred (Gvardija) brojao je 80 pripadnika čiji je glavni zadatak bio da sprovedu pravdu.⁵ Iz jedne depeše oblasnog providura u Dalmaciji iz 15. decembra 1772. godine navodi se da „Uz saglasnost glavaru odlučeno je da izvjesni Gojin iz Gradine bude proglašen za pukovnika i da mu se dodijeli straža od 80 ljudi sa kojom bi sprovodio pravdu. S tim ciljem na tri različita mjesta podignuto je troje vješala. U zatvor su pozvani svi krivci za ozbiljne prestupe. Takvih je bilo 37, a kaže se da je jedan od njih ubijen.“⁶ Sve do 1772. godine nije bilo stroge podjele gardijskih i policijskih poslova. Uloga gardista ili stražara Šćepana Malog preklapala se od zaštitne do represivne uloge, tek od 1772. godine imamo pokušaj razdvajanja ove dvije funkcije. Naime, oko Šćepana Malog će se i dalje nalaziti ljudi kojima je primarna uloga bila njegova sigurnost, onako kako je to ustanovljeno na početku njegove vladavine, dok će se drugim poslovima primarno baviti ojačani Oružani odred. Ipak, ove dvije funkcije i dalje će se preplitati gotovo tokom čitavog narednog vijeka.

Sa klasičnim policijskim dužnostima i ovlašćenjima Odred je uspio da ispuni povjerene zadatke. U kratkom vremenu suzbio

⁵ Isto, str. 90.

⁶ *Šćepan Mali u dokumentima 1767–1773*, priredio Marjan Mašo Miljić, str. 1772.

je krvnu osvetu i potpuno iskorijenio otimačinu, uvodeći red u Crnoj Gori kakav do tada nije bio. Za počinioce krivičnih djela predviđene su bile rigorozne kazne, a u ovom periodu na smrtnu kaznu osuđeno je čak 90 lica. Kakav je red ustanovio, najbolje govori podatak da je jednom prilikom na putu Cetinje – Kotor u mjestu Krstac, kuda narod prolazi na kotorski pazar, naredio da stoji 15 dukata koje niko nije smio ukrasti.⁷ Kratak period vladavine ovog i dalje enigmatičnog vladara ostavio je značajan efekat na stabilizaciju prilika u Crnoj Gori. U njegovo vrijeme suzbijene su glavne pošasti koje su opterećivale crnogorsko plemensko društvo i formirana je kakva-takva natplemenska vlast.

Pripadnici njegove tjelesne straže nijesu uspjeli da ga spasu od nasilne smrti, jer nijesu bili u prostorijama kada je Grk izvršio ubistvo. Njegovom smrću prestaje da postoji Oružani odred koji će ponovo oživjeti 20 godina kasnije, za vrijeme četvrtog vladara po redu iz dinastije Petrović-Njegoš. Kada se jednom formiraju i profunkcionišu organi vlasti, bez obzira koliko trajali, iza njih ostaje uvijek tzv. institucionalna memorija, a to je pravno i državotvorno bogatstvo jednog naroda. Tome najbolje svjedoče srednjovjekovne crnogorske institucije – Crnogorski zbor i Zbor glavara, ali djelimično i institucija Gvardije koja svoje korijene ima u organima države Balšića i Crnojevića.

Garda za vrijeme Petra I

Stupanjem Petra I Petrovića na tron Crne Gore 1784. godine dolazi do značajnih reformi, stvaranja pravnih osnova i formiranja centralnih organa vlasti. Imajući viziju stvaranja organizovane crnogorske države Petar I je, još 1791. godine, na Zboru glavara na Cetinju pokušao da formira predstavničko tijelo Crne Gore sastavljeno do 24 glavara koje je trebalo da bude prva crnogorska vlada, i Gvardiju kao oružani odred za zaštitu

⁷ Milošević, Anton, *n. d.*, str. 207.

vladara i održavanje reda i sigurnosti.⁸ Međutim, ovaj organ nije mogao da funkcioniše na željeni način, pa je Petar I u drugoj polovini juna 1797. godine ponovo sazvao zbor čitavog naroda („u formi regularne vlade“) na Cetinju na kojem je donešena odluka da se „uspostavi stalna straža od 200 naoružanih ljudi, koji će služiti kako počasno, tako i za precizno izvršavanje mitropolitovih naređenja“.⁹ Ovaj odred nosio je ime Gvardija, a njeno sedište bilo je u Cetinjskom manastiru u kojem je stolovao i mitropolit. Brojala je priličan broj odabranih ljudi, koji za svoj rad nijesu primali finansijsku nadoknadu. Gvardija je bila pod neposrednom komandom crnogorskog mitropolita, a bila je zadužena za sprovođenje njegovih odluka, održavanje reda i sigurnosti kao i tjelesnu zaštitu vladara. Petar I je uvijek bio okružen većom pratnjom od 10 do 15 pa i više pratilaca, Viala de Somijer je primijetio da je bio okružen sa par sveštenih lica, svojih sinovaca i rođaka, što upućuje da je držao povjerljive ljude u svojoj službi.

Uporedo sa razvojem centralnih organa vlasti Petar I je radio i na pravnom uobličavanju Crne Gore. Tako je 26. juna 1796. godine donešena Stega od 6 članova, koja je zapravo bila zakletva Crnogoraca: „Rekosmo i zakletvom utvrdismo će god bi neprijatelj okrenuo i na koju bi stranu na nas i na braću našu Brđane udario da hoćemo jedan drugomu biti u pomoć i za blagočestivu vjeru našu hristjansku vojevati i svoju krv proliti, i ljubeznoe otečestvo... oružjem našim braniti“.¹⁰ Za izdajnike

⁸ Andrijašević, Živko, *Dinastija Petrović-Njegoš*, Ministarstvo kulture, Cetinje, 2015, str. 120.

⁹ *Crnogorski zakonici*, knjiga I, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, str. 301–302. Petar I obavještava ruskog generalnog konzula u Dubrovniku Antoana Đike o ustanovljavanju zemaljske vlasti u Crnoj Gori. Pismo datira od 29. juna po novom kalendaru, a Petar I u njemu pored ostalog piše da su „organizovali prije nekoliko dana“ Zbor na Cetinju (prim. autora).

¹⁰ Isto, str. 7–8.

otadžbine bila je predviđena kazna prokletstva. U članu 3 se navodi: „Ot dnevi današnjega i u naprijed ako bi se naša koji Cernogorac, oli koje selo ali pleme, ili koja nahja da bude izdajnik, javnijem ili potajnijem načinom, takvog svi jednoglasno predajemo vječnom prokletstvu...“ Na ovom pravnom propisu svu su dali zakletvu „cjelujući čestni i životvorašči krest“ i svojeručno stavili svoje potpise ili krstove oni koji nijesu bili pismeni. Po jedan primjerak Stege uzela je svaka nahija „da se nahod ot rod u rod“. Stegu su potpisali Jovan Radonjić, serdar Jovo Petrović, knez Vuko Bogdanović, serdar Milo Martinović, vojvoda Nikola Martinović, knez Gavriilo Ivanović, knez Petar Vučetin Čeklić, vojvoda Vuksan Milić, knez Medo Pejović i pop Marko Stanojev Martinović u ime potpisanih.¹¹

Dalje učvršćivanje vlasti i državne organizacije Petra I je vodilo da 1798. godine sazove Zbor glava u Manastiru Stanjevići. Na ovom Zboru donešena je odluka o formiranju centralnog organa vlasti pod nazivom Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog. Ovaj organ bio je sastavljen od 40 glavara¹² „popečitelja“ iz raznih plemena Crne Gore. Na ovom zboru, 29. oktobra, donešen je Zakonik opšči crnogorski i brdski sa 16 članova koji je 29. avgusta 1803. godine dopunjen od člana 17 do 33.¹³ U posljednjem članu ovog zakona navodi se: „Dužnost svakoga sina otečestva veže i ponuđa da on bude vjeran i uzdan svoemu otečestvu...“ Praviteljstvo je imalo aktivnu ulogu u izvršavanju presuda.¹⁴

¹¹ Isto, str. 9.

¹² Petar I u pismu ruskom konzulu u Dubrovniku od 27. oktobra 1803. godine, objavljenom u knjizi *Crnogoske isprave* na str. 85–86 navodi da su „sudije bile izabrane iz naroda, iz svih provincija ili plemena, čiji broj iznosi četrdeset ljudi“. Vjerovatno je ovaj broj kasnije povećan na 50 (prim. autora).

¹³ *Crnogorski zakonici*, knjiga I, str. 19.

¹⁴ Narodni muzej Crne Gore, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 1534 od 9. juna 1808. godine, Praviteljstvo crnogorsko presuda nekim Očinićima.

Centralni organi – Kuluk, Gvardija i Narodna kancelarija postupali su po ovom zakonu. Po članu 2 ovog zakona za ubistvo „bez iedne krivice i nužde nego ot sile i opacke“ bilo je predviđeno da krivac bude „obješen, ol kamenjem pobjen ali ognjem iz pušaka raznešen“. U slučaju da je krivac uspio da pobjegne, polovina njegovog imanja davala se porodici ubijenog, a druga polovina uzimala se kao državna globa. Ubicu je svako mogao da ubije. U slučaju ranjavanja ili krađe predviđene su bile uglavnom novčane kazne. U slučaju da „čoeck uzme tuđu ženu iza živa muža ili ugrabi đevojku koju mu ne budu đevojački roditelji dali oli svojta“, taj je bio osuđen na progonstvo, a njegovo imanje je dijeljeno na pola kao i u slučaju ubistva. Članom 25 regulisano je primanje mita, a za počinioca ovog krivičnog djela bilo je predviđena zatvorska kazna. Ove presude sprovodila je Gvardija. Članom 28 bilo je propisano da su se i kulundžije mogle smijeniti u slučaju smutnje, nemira, neposlušnosti, lijenosti i nemarnosti.¹⁵ Zabranjena je bila krvna i svaka druga vrsta osvete, a ove sporove rješavao je sud. Strogo je bilo zabranjeno i pozivanje na kolektivne plemenske ili bratstveničke megdane, takav je „kastegom ot suda zemaljskog i ot svijeh nas ćeran kako zločinac i vozmutilelj naroda“.¹⁶ Jedino da je neki Crnogorac bio udaren „nogom ili kamišem“ mogao je ubiti počinioca, kao i u slučaju kazne.

Popečitelji su reizabrani na Zboru 23. septembra 1799. godine od kada i datira njihov poimenični spisak. Šedište Praviteljstva (Kuluka) bilo je u početku u manastiru, a potom je Petar I sagradio posebnu zgradu u blizini za Praviteljstvo, koja se zvala „Sionica“, u kojoj su oni boravili, zasijedali i presuđivali. Popečitelji su bili obavezni da ne sude po hajtaru, već po zakonu, a zakletvu su polagali jedan po jedan u Cetinjskom manastiru na evanđelje i Sv. Jovana. Njihova zakletva sačuvana

¹⁵ *Crnogorski zakonici*, knjiga I, str. 18.

¹⁶ Isto, str. 16.

je od 23. septembra 1803. godine i glasi: „Danas niže pisati glavari naroda cernogorskog i berckog... moliti cerkvu presvete Bogorodice... u Cetinje jedan po jedan zakle se... da svaki suditi ima po zakonu ni da će suditi po hajteru no kako zakoni opisuju i po zakonu sentence sočinjavati po dostojaniju djelo onijeh koji zakon prestupe“.¹⁷ Članovi ovog suda nazivali su se još činonačelnici ili kulundžije, njihov zadatak je bio da povremeno borave na Cetinju ili u Stanjevićima i da vrše presuđivanje u sporovima. Članom 29 bilo je propisano da se oni nijesu mogli baviti drugim nekim poslovima, niti putovati ili se baviti trgovinom, već su određeno vrijeme morali biti na „službu zemaljsku vjerno, kako su na to i postavljeni“. Za primanje mita i kažnjavanje nevinog čovjeka kulundžije/popečitelji su otpušteni iz službe. Bilo je slučajeva i ubistva popečitelja tokom obavljanja službe, kao kneza Vojina Špadijera u maju 1828. godine zbog krvne osvete. Krivci su kažnjeni progonstvom, a njihove kuće su zapaljene.¹⁸

Oni su se između ostalog bavili i nekom vrstom policijskih i bezbjednosnih poslova,¹⁹ a bili su zaduženi da sprovedu „u zemlji mir i tišinu“. Popečitelji su imali zaduženja i da u slučaju nepoštovanja odluka Praviteljstva hapse okrivljenog i dovode pred sud. Obično je ove odluke sprovodio neko od popečitelja iz svog reona sa pratnjom i nalogom određenim od suda. Tako je 22. februara 1804. godine Praviteljstvo izdalo nalog protopopu Marku Stanojevu, Peru Vukotinu, Dragiši Stijepovu, Vukalu Gavrilovu i popu Đukanu Humcu da umire stanovnike sela Bokova, uzmu globu i sprovedu odluku suda. U istom nalogu navodi se: „Koji li ne bi od njih pristanuo, vežite ih, pak nek

¹⁷ Nikčević, Tomica, Pavićević, Branko, *Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka*, str. 90.

¹⁸ Isto, str. 151–152.

¹⁹ Videti: Mijat Šuković, „Novovjekovna država Crna Gora – stvaranje i razvoj“, *Pobjeda*, Podgorica, 2002.

ovamo dođe, jer ćemo nać što je za njih.“²⁰ U rješavanje pojedinih slučajeva Petar I se i lićno uključivao ili je slao pismene intervencije kako bi se utvrdila krivica.²¹ Povodom jednog slučajaja ubistva i nepostupanja po odlukama Praviteljstva, 14. maja 1814. godine, Petar I je: „A naredio sam glavarima da kervniku kuću izgore i da globu uzmu...“²² Praviteljstvo crnogorsko je učestvovalo i u umirima među zavađenim stranama.²³ Bilo je i slučajeva osude na progonstvo, u tom slučaju osuđenici „ne mogu bit Crnogorci ni u Crnu Goru stat...“. U takvim slučajevima kazne su bile rigorozne i za one koji bi ih primili u svoje pleme, osuđivani su isto na progonstvo „da ta Crnogorac ima bit ćeran kako i oni i njegovo da se ima uzet i razdijeliti po plemenima“. ²⁴ Praviteljstvo je upućivalo pismeni poziv okrivljenim da se jave pred sud. U slučaju težih slučajeva ili neizvršavanja naredbi suda od strane plemena, Petar I je angažovao Gvardiju i po potrebi vojsku sastavljenu od drugih plemena uglavnom onih okolnih plemena poput Bajica, Njeguša i Katunjana.²⁵ Kazne krivcima su uglavnom bile novćane, konfiskacija imovine i njeno dijeljenje oštećenoj strani i za državnu globu, progonstvo, smrtne presude – vješanjem, kamenovanjem ili mušketanjem, ali i paljenje kuća krivcima od strane predstavnika Kuluka i Gvardije.²⁶

²⁰ Nikćević, Tomica, Pavićević, Branko, *n. d.*, str. 339.

²¹ Narodni muzej Crne Gore, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 1508 od 20. aprila 1808. godine, Petar I nekoj gospodi da rasude neku krivicu Jova Popova.

²² Nikćević, Tomica, Pavićević, Branko, *n. d.*, str. 112–113.

²³ NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar, redni br. 1715 iz 1809. godine, Praviteljstvo crnogorsko o umiru radi nekog ubistva u Crmnici.

²⁴ Vuksan, Dušan, *n. d.*, str. 133.

²⁵ NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 1754 od 16. oktobra 1810. godine, Petar I piše Ćeklićima da dođu glavari na Njeguše za suđenje Ćavorima zbog ubistva.

²⁶ NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 1725 iz 1809. godine, Praviteljstvo crnogorsko presuda u sporu Ceklinjana i Njeguša.

Interesantno je da je Nikola Čarnojević Davidović, na osnovu punomoćja Petra I i njegovih instrukcija za razgovore sa predstavnicima ruske vlade, od 10. septembra 1799. godine, u tački 6 zahtjeva ruskoj vladi od oktobra 1800. godine, tražio „formiranje nove garde od nama prisajedinjenih oblasti đe žive naši sugrađani koji su bili u venecijanskoj službi – oficira i judi drugih činova koj poznaju vojnu službu – potrebno je 10.000 pušaka s bajonetima i toliko nabijača, 12 artiljerijskih oruđa sa 6 i 3 finte punjenja, od svake vrste pod 10, kao i 10 martira. Cijelo ovo oružje je potrebno kako za gardu tako i za ostalu vojsku...”²⁷ Ovo je još jedan dokaz o nastojanjima Petra I da, kroz stvaranje savremene državne organizacije, formira jednu elitnu jedinicu – gardu organizovanu na savremenim osnovama. Ipak, uspio je da organizuje oružani odred jačine dvije čete koji je koliko-toliko zadovoljavao potrebe tadašnje crnogorske države.

Za vrijeme Petra I, 1803. godine, u cilju zastrašivanja zlikovaca podignuta su vješala na pet javnih mjesta, kojih do tada nije bilo za vrijeme njegove vladavine. Pojedini počinioci krivičnih djela prema njegovom zakonu stavljeni su u zatvor, a drugi su okivani u gvožđe.²⁸ Nakon ispitivanja njihovih djela i ocjene krivice, a na osnovu zakona, u zavisnosti od počinjenog djela suđeni su novčanom kaznom ili drugim vidom sankcije, a počinioci najtežih krivičnih djela smrtnom presudom koja se izvršavala strijeljanjem.²⁹ Petar I je sazvao Zbor glavara sa Zborom svih crnogorskih podanika, 1. maja 1805. godine, na kojem je predložio formiranje Praviteljstva koje je bilo zaduženo da održava „unutrašnji poredak i mir i blagovremeno preduzima

²⁷ *Crnogorski zakonici*, knjiga I, str. 331–332.

²⁸ NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 1737 od 3. aprila 1810. godine, Sud narodni o sinovcu Nika Jovova koji je pobjegao od muka.

²⁹ NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 1752 iz avgusta 1810. godine, Praviteljstvo crnogorsko, presuda u sporu između Špadijera i Ivanovića.

neophodne mjere da mir ne bude ni na koji način narušen“. U cilju sprovođenja naredbi i održanja reda i sigurnosti bio je predviđen „izvjestan broj pripadnika garde, koji se, zavisno od okolnosti, može smanjiti ili povećati“. Ovom prilikom Petar I navodi da su „za izdržavanje Praviteljstva i Gvardije napravili obračun po godinama...“ Petar I je pokušavao da osigura finansije za svoje centralne organe sa strane, čime bi ih osnažio i povećao njihov broj. U tom cilju, sa nekoliko najuticajnijih glavara sastavljao je nekoliko projekata o unutrašnjoj organizaciji sa budžetskim proračunima, pokušavajući da dobije materijalnu podršku neke od velikih sila, jer Crna Gora u permanentnoj borbi sa osmanskim nasrtajima nije bila u mogućnosti da izdržava natplemenske institucije. Određena stabilnija sredstva za održanje kakve-takve državne uprave počeo je da dobija iz Rusije od januara 1799. godine (1.000 dukata na godišnjem nivou). Ovi problemi pratiće čitav period vladavine Petra I, ali u tim pokušajima nezavisnost Crne Gore uvijek je bila primarna vodilja ovog crnogorskog vladara. U tom cilju, 24. oktobra 1805. godine, donešena su Pravila o unutrašnjoj organizaciji Praviteljstva. Prema tim pravilima vidi se da je Gvardija brojala 200 pripadnika, da je bila zadužena da uzme na stražu bilo koga i da ga dovede na sud. Naredbe Gvardiji mogao je da daje mitropolit ili guvernadur, ali uz obavezu da o tome obavijeste Praviteljstvo. Na čelu Gvardije trebalo je da se nalazi komandant u činu pukovnika sa dva podređena kapetana, četvoricom poručnika i osmoricom vodnika. Komandant „preko arhisenatora podnosi raporte predsjednicima, a saobrazno značaju raporta – arhisenator ih prosljeđuje u Senat starijih“.³⁰ Pukovnik Gvardije trebalo je da prima 360 talira godišnje,³¹ dva kapetana po 250 talira,

³⁰ *Crnogorski zakonici*, str. 48–49.

³¹ Prema ovom projektu veću platu od komandanta Gvardije imao bi guverner u iznosu od 1.200 talira godišnje i senator, dok je generalni sekretar

četvorica poručnika po 130 talira, osmorica vodnika po 6 livri dnevno, a 200 pripadnika Gvardije po 4 livre dnevno, dok je za izdržavanje Kancelarije Gvardije trebalo da bude izdvojeno 102 talira. Glavni kreatori ovog projekta su Petar I, guvernadur Vuko Radonjić i serdar Đikan Martinović, dok su potpisnici bili serdar Ivan Plamenac, serdar Nikola Đurašković, serdar Mihailo Bošković i vojvoda Stano Uskoković. Zanimljivo je napomenuti da je Petar I, 7. maja 1805. godine, naredio da se izvrši popis za oružje sposobnog stanovništva: „...i naredite da u svako pleme pođe po jedan sudnik, da probroje, koliko se u koje pleme i selo nahodi junakah, koji nose oružje“.³²

Sa stanovišta razvoja garde naročito je bilo važno kada je Petar I sa crnogorskom vojskom u septembru 1813. godine počeo zauzimanje Boke Kotorske i Crnogorskog primorja usljed povlačenja francuskih snaga iz ovih oblasti. Crnogorska vojska, jačine 7 hiljada ratnika, na čelu sa Petrom I za veoma kratko vrijeme je zauzela Budvu, Herceg Novi, i sva mjesta u Boki Kotorskoj osim Kotora.³³ Odmah nakon toga Petar I je sazvao u Dobroti skupštinu sastavljenu od predstavnika sa teritorije tadašnje Crne Gore i Boke Kotorske, koja je 29. oktobra proglasila ujedinjenje Crne Gore i Boke Kotorske. U cilju sprovođenja postignutog dogovora i sigurnosti, političkog mira i dobrog vladanja donijeta je odluka o formiranju posebnih organa. Donešen je 13. novembra Pravilnik o radu Pokrajinskog savjeta (vijeća) kojim je formirano Vijeće i Centralna komisija koja je trebalo da ima ulogu privremene Vlade. Pokrajinski savjet bio je sastavljen od 41 člana i to predsjednika, potpredsjednika, 30 delegata iz Boke Kotorske i devet iz Crne Gore. Savjet je donosio odluke samo u prisustvu većine delegata. „Predsjednik Vijeća i centralne

trebalo da prima istu sumu kao i komandant Gvardije, a nižu sumu od njega primali bi dva obersekretara po 240 talira, dva sekretara po 150 (prim. autora).

³² Vuksan, Dušan, *Poslanice mitropolita crnogorskog Petra I*, str. 50.

³³ Andrijašević, Živko, *Dinastija Petrović Njegoš*, str. 126.

komisije privremene vlade biće njegova ekselencija preosvešteni Petar Petrović, mitropolit Crne Gore, Boke Kotorske i ruski kavaljer.“ Ovim pravilnikom Centralna komisija Vlade je trebalo da donese odluku o finansijama, sudstvu, policiji, o raspodjeli funkcija i drugim upravnim poslovima. Komisija je izdavala naređenja organima javnog reda i svi stanovnici Crne Gore i Boke Kotorske bili su obavezni da poštuju njene odluke i naredbe. Centralna komisija imala je, osim predsjednika i potpredsjednika, devet delegata iz Crne Gore i po jednog delegata iz Dobrote, Perasta, Risna, Prčanja, Herceg Novog, Grbljanske Župe, Paštrovića, Budve i njoj tri pripadajuće opštine – Miholjski zbor.³⁴ Istim aktom određeno je da 20 ljudi iz službe Petra I prima „za njihovu platu gazeta četrdeset na dan na glavu“.

Upravo ovim pravilnikom formiran je odred od 200 ljudi koji su bili zaduženi za policijske poslove pod „vladanje i zapovijedi od šest kapetana“. U slučaju potrebe mogao se povećati broj stražara, a njihov glavni zadatak je bio da „za sigurtad unuternju koliko za vojevanje protivu neprijatelja“. Prvih sto stražara bili su „na službu prohodnu, iliti od kulaka, pod vladanjem i zapovijedi od dva gospodina kapetana, to jest od gospodina serdara Đika Martinovića iz Cetinja i gospodina kneza Jova Tujkovića iz Gerblja“.³⁵ Ovih sto stražara djelovali su na cijeloj teritoriji đe je bilo potrebno i shodno naredbama. Drugih sto stražara bilo je pod zapovjedništvom četiri kapetana i to: Vuka Đurova Radonića, Mata Radova Martinovića, Marka Đukovića i još jednog kapetana čije ime nije moguće dešifrovati. Pripadnici navedenog policijskog organa primali su platu za svoju službu, kapetani „soldina pedeset na dan“, a stražari „soldina četrdeset na dan“. Uz platu primali su i sredstva za smještaj „za njihovu platu stanovitu gazeta“.³⁶ Pripadnicima straže i njihovim glavarima

³⁴ *Crnogorski zakonici*, knjiga I, str. 66.

³⁵ Isto, str. 67.

³⁶ Isto, str. 68.

bilo je dozvoljeno da za sebe uzmu zahiru (hranu) koju bi oduzeli od neprijatelja, ali bez prava dogovornog iznošenja. Za pripadnike ove straže bile su predviđene rigorozne kazne od dva mjeseca do jedne godine tvrde tamnice, konfiskacija imovine ili smrtna presuda u slučaju da su protivzakonito postupali u svom radu ili svojim aktivnostima pomagali neprijatelja. Za šefove ovih organa Petar I je postavio pouzdane i iskusne ljude koji su se po njegovom nalogu i ranije bavili istražnim radnjama.³⁷ Navedena straža djelovala je sve do 22. juna 1814. godine kada je Crna Gora primorana da preda Boku Kotorsku Austriji. U članu 4 Ugovora o predaji Boke Kotorske austrijskim trupama od 22. juna Petar I je zahtijevao da prilikom boravka u Boki Kotorskoj „mogu imati uza se petnaest do dvadeset glavara crnogorskih, uz to gardu i poslugu“. Austrijske vlasti prihvatile su sve zahtjeve Petra I „ali bez crnogorske garde“.³⁸ Iz ovog mitropolitovog zahtjeva jasno je da je uz sebe uvijek imao dovoljan broj stasitih i povjerljivih mladića iz više crnogorskih plemena, koji su predstavljali njegovu tjelesnu zaštitu, odnosno crnogorsku gardu. Petar I je imao na umu odličnu organizaciju policijske vlasti u Crnoj Gori; smatrao je da je 200 policijskih pripadnika bilo optimalno da održi red u zemlji. Ova cifra uvijek se provlačila u njegovim projektima i realizacijama još od 1791. kada je na Zboru određena Gvardija od 200 ljudi, pa 1805. kada je predlagao za finansiranje 200 članova Gvardije, pa sve do 1813. godine kada je formiran odred od 200 stražara sa šest kapetana koji su za to primali određenu nadoknadu. Međutim, nedostatak finansijskih sredstava dosta je ograničio njegove stvarne zamisli.

Ipak od 1791. godine možemo zaključiti da je Petar I imao kakav-takav vojno-policijski aparat Gvardiju (Gardu kako je

³⁷ NMCG. Arhivsko odjeljenje, redni br. 1801 iz 1810. godine, Petar I piše Savu Plamencu da će mu Mato Radov ispitati sve novosti.

³⁸ *Crnogorski zakonici*, knjiga I, str. 69.

nekad nazivao), koji se starao o izvršavanju njegovih odluka kao i odluka suda, čuvao mir i sigurnost. Jedan dio Gvardije bio je zadužen za mitropolitovu bezbjednost i neposredno je njemu bio potčinjen. Njihov broj varirao je od 30-ak do 200 pripadnika u zavisnosti od okolnosti, a okupljali su se *ad hoc* prema potrebi. Postojanje Gvardije je potvrđeno na Zboru 1797. godine, kao i Pravilnikom iz 1813. godine. Njihov komandant je uglavnom bio serdar Điko Milov Martinović, serdar cijele Katunske nahije, kao jedan od najpovjerljivijih ljudi Petra I koji se naročito istakao podvigom u borbi sa francuskom vojskom. Za svoju službu pripadnici Gvardije najčešće nijesu primali nikakvu nadoknadu osim što su imali određene povlastice u namirnicama. Kada je Petar I išao svojom zemljom, a naročito kada je išao van zemlje, pratilo ga je desetak pripadnika Garde koji su posebno odabirani za takve prilike. Prema izvještajima i zapisima brojnih stranaca možemo utvrditi da se radilo o pratiocima koji su plijenili svojim stasom i ljepotom, bili su „pravi divovi i epski bogatiri...“, od kojih su pojedini bili visoki 2 aršina i 12 vrškova što iznosi između 193 i 213 cm. Kada je Petar I odlazio na pregovore u Kotor sa francuskim maršalom Ogistom Marmontom, jedan očevidac je zapisao da se Petar I spušta niz kotorske serpentine u pratnji svoje „mnogobrojne svite“, svaki visok preko dva metra.³⁹

Prema nekim izvorima iz 1829. godine Garda se sastojala od 188 ljudi,⁴⁰ od toga 25 neposrednih pratilaca zaduženih za vladarevu bezbjednost. Zadatak ove jedinice koju su sačinjavali sposobni i vješti mladići iz prvih crnogorskih kuća bila je zaštita vladara i drugih crnogorskih svetinja, ali i održavanje reda u

³⁹ Vladimir Bronevski, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, CID, Obod, Podgorica, 1995, str. 113: „Najmanji od njih ima dva aršina i 12 veroški (veroška = 4,4 cm), a ispred njega ide velikan od tri aršina visine“.

⁴⁰ Talović, Zoran, Kratak istorijat crnogorske policije, *Perjanik*, br. 4, 5–6, Podgorica, 2004.

zemlji i sprovođenje vladarevih naredbi. Njegovom smrću 1830. godine prestala je da postoji, ali njegov nasljednik će je uskoro obnoviti i profesionalizovati. Za vrijeme vladavine Petra I ukinuto je prvi put i guvernardurstvo porodice Radonjić sa Njeguša. Crnogorski glavari odlukom od 10. oktobra 1818. godine oduzeli su guvernardurstvo Vuku Radonjiću.⁴¹

Pored natplemenskih organa koje je uspostavio, Petar I se tokom vladavine uvijek koristio svojom riječu, kumio je, molio, zaklinjao i proklinjao.⁴² Posljednju deceniju svog života i vladavine, u cilju održanja reda i mira Petar I opominjao je Crnogorce: „Vi činite ono što znate, no ne znate što činite. Vi nikoga ne slušate ko za dobro vaše radi i govori... Ali znam, što ve ja više molim, da od zla predstanete i da za svoje dobro radite, i što se vi više zaklinjete da ćete slušati, to se vi skorije na vaša djela obična povraćete. Toga radi niti vas mogu moliti, ni zaklinjati, nego vi samo ovo kažem i govorim, da poradi vašega samovoljstva i neposlušanja idete trčke na svoju pogibelj, koja nije od vas daleko, ako se na drugi način ne budete vladali.“⁴³ „Sad ostaje u vašoj volji da slušate moje nauke i zakletve, oli da ne slušate; ja vas silom na poslušanje nagnati ne mogu, ako vi nećete od Boga straha imati, s kojijem vas u tri puta i u trista putah zaklinjem, da sami sebe ne izgubite.“⁴⁴ „Dosta je svaki živio, koji pod tuđi jaram nije umro. Vi, dakle, imate po milosti božjoj svoju dragocjenu slobodu, nego dobro pazite, da je po svojoj neslogi i po svojem samovoljstvu i neposlušanju ne

⁴¹ NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 2784 od 10. oktobra 1818. godine.

⁴² NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar, redni br. 1978 od 16. decembra 1812. godine, Narodni sud o umiru Pejovića i Đuraškovića.

⁴³ Poslanica Petra I Katunjanima o potrebi održavanja reda i mira od 3. juna 1822. godine: Vuksan, Dušan, *n. d.*, str. 153–154.

⁴⁴ Isto, str. 159–160. Poslanica Petra I starješinama u Bjelopavličima o zavođenju reda i mira od 31. jula 1822. godine.

izgubite i jer ako je izgubite, od česa da Bog vas sahrani, nemojte se pouzdat, da ćete je ikad već imati, i tada ćete plačući poznat, što ste imali i što ste izgubili.“⁴⁵ „...molim i zaklinjem istijem načinom svakoga glavara, da svi jednodušno rade, kako će vas umiriti, da ne bi koji po hajteru ili po mitu ili po drugome ikakvom nepravednom načinu potezao krivicom na koju stranu i činio među družinom smutnju. Koji li se nađe od strane glavarske, oli od kojega plemena i bratstva toliko zloga i okamenjenog srдца, da se od Boga ne uboji i da smutnju učini i na mir ne pristine, takvi od Gospoda Boga Vsedržitelja da bude proklet i da mu Bog smuti srдce i mozak, da pogine od pravednog suda božija, kako zli bezakoni krvomutnik...“⁴⁶ „Vaše poslušanje bilo je za vas srećno i pohvalno, vi ste pri pomoći božjoj ne samo svoju voljnost otečestvu povratili, nego i svojega neprijatelja prvi put u Bjelopavličie strašno razbili, a drugi put u Kruse sasvijem pobijedili i njegovu glavu odsjekli. Ova je pobjeda vas sovršeno oslobodila i vaše ime na takvi način po svijetu proslavila, da se u istoriji... vaše junaštvo i vaša svoboda do nestanja svijeta spominje. Poslije ove, Bogom vam darovane pobjede i dobića, sve moje misli, sva moja želja i sve moje rađanje bješe obraćeno, da vi uredite među sobom sud i praviteljstvo, na priličnih, voljnost vaših zakonah, koji će narodom vladati i sud provoditi, samovoljstvo iskorijeniti, mir i spokojstvije utvrditi... đe bi potrebno bilo odgovarati i učinit da dobri ljudi budu poštovani, a zli kastigani... Ovo sam ja u trista putah vam predlaga, znajući da bez ovoga nigda srećni, nigda mirni i nigda poštteni i slavni bit ne možete; i za ovo sam ja davao u obštu kesu... najbolja dobra crkovna, to jest zemlju, goru i vodu i lovišta... i vi na svrhu

⁴⁵ Isto, str. 183–184. Poslanica Petra I Bjelopavličima i njihovim starješinama o potrebi održavanja sloge i mira od 17. marta 1826. godine.

⁴⁶ Isto, str. 187–188. Poslanica Čevljanima, Cucama i Bjelicama o rješavanju sporova sudskim putem i poštovanju sudskih odluka od 21. oktobra 1826. godine.

rekoste da ćete davati svaki domaćin od kuće po pol talijera na godišće za održanije praviteljstva i kuluka...“⁴⁷ „Zašto vi ja kažem, ako nećete drugojačije radit, nego li ste dosle radili ...ja ću se od svih poslovah i djelah crnogorskih uklonit, da već nigda nikome ne spomenem za sud, ni za kuluk, ni za slogu, ni za mir, ni za drugu nikakvu rabotu crnogorsku, nego ću ostavit na sovršenu volju svakome da čini, što kome srdce želi.“⁴⁸

Petar I činio je sve za uspostavljanje reda i mira među svojim Crnogorcima, ali pokušavao je i da umiri Crnogorce od teške naravi i prema svojim sušedima. Brojni austrijski zvaničnici gotovo svakodnevno žalili su se na Crnogorce zbog brojnih djela koja su učinili na njihovoj teritoriji.⁴⁹ Između žalbi i djela Petar I uvijek je birao mjeru pravde i za jedne i za druge, štiteći svoje Crnogorce i od sebe i od drugih. Veliki vladar i državnik sa ovim mislima bio je i na svojoj potonjoj uri pišući testament: „Ja već nemam rad što kriti, meni se posljednji čas približio i ja ću ovaj svijet ostaviti. Preporučujem vi uzajamnu slogu, mili vitezovi i čestiti junaci. Pozdravite mi svoju braću Crnogorce i kažite im, da iako se njihov Gospodar preselio u vječnost, da je njegova topla posljednja želja, da mu njegova slobodna braća Crnogorci u miru i bratskoj ljubavi brane bogodanu slobodu, i da ne zaborave da su Crnogorci i slobodi junaci. U mučnoj i kukavnoj ali slobodnoj zemlji preživjeh mladu nejakost i sijedu starost. Božja je volja, da se sa vama rastanem vječno, no ne zaboravite na moje riječi. Zbogom slobodne gore i neuvenula vi slava dokle traje svijeta i vijeka.“⁵⁰

⁴⁷ Isto, str. 178–179. Poslanica Petra I narodu i glavarima crnogorskim o svojoj tridesetsedmogodišnjoj vladavini iz 1824. godine.

⁴⁸ Isto, str. 188–189. Poslanica Petra I guvernaduru i katunskim starješinama o izboru suda i prikupljanju poreza od 22. oktobra 1826. godine.

⁴⁹ NMCG, Arhivsko odjeljenje, Petar I, redni br. 2488 od 8. marta 1817. godine, Okružni kapetan Supe piše Petru I o svađi Crmničana i Paštrovića.

⁵⁰ Svjestan skorog kraja ove riječi Petar I je izdiktirao svom sekretaru da ih pročita na Zboru koji je bio zakazan za naredni dan. Bogićević, Čedomir,

Perjanici Petra II

Naslijedivši vladarski tron sa svega 17 godina, Petar II opredijelo se za nešto drugačiji izgled i funkcionisanje centralnih organa vlasti. Zajedno sa Senatom i Gvardijom na Zboru glavara 14. oktobra 1831. godine formirani su i Perjanici. Naziv su dobili po specifičnim kapama sa perjanicom. Perjanici su bili tjelesna garda i elitni policijski odred sa stalnim šedištem na Cetinju, za razliku od Gvardije koja je bila raspoređena po cijeloj državi. Pored funkcije čuvanja crnogorskog vladara perjanici su vodili računa i o bezbjednosti Senata i samostalno ili zajedno sa Gvardijom hvatali su i kažnjavali počinioc krivičnih djela. Izvršavali su i smrtne presude Senata strijeljanjem, koje se sprovodilo ispred Vlaške crkve na Cetinju.⁵¹ „Imali su dužnost da obezbjeđuju vladara i Senat, da hvataju i kažnjavaju krivce i strijeljaju (mušketaju) teže prestupnike koje je Senat osudio na smrt.“⁵² Prilikom osnivanja izabrano je osam perjanika, ubrzo je broj povećan na 16, a u reformama 1837. godine njihov broj povećan je na 30, odnosno 40 sa godišnjom platom od 80 fiorina. Na njihovom čelu nalazio se perjanički kapetan sa godišnjom platom od 140 fiorina. Prema jednom dokumentu državnih rashoda iz 21. avgusta 1837. godine za perjanike i kapetane opredjeljivano je 1.013 fiorina.⁵³ Pojedini savremenici su ostavili zapise da je broj perjanika bio i veći, da je recimo 1844. godine iznosio 60 perjanika. Vjerovatno je da je Petar II prilikom nekih većih akcija angažovao i dodatni broj perjanika po potrebi. Prvi perjanički kapetan bio je protopop Nikola Kaluđerović, ugledni glavar iz Čeklića, još iz perioda Petra I.

Istorija crnogorskog sudstva, Podgorica – Cetinje, 2009, str. 133–134.

⁵¹ Pavičević, Branko, *Stvaranje crnogorske države*, str. 249.

⁵² Pejović, Đoko, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, 1982, str. 92.

⁵³ Petar II, *Pisma, I*, str. 393.

Sačuvano je jedno vrijedno pismo Petra II upućeno perjaničkom kapetanu Nikoli Kaluđeroviću u kojem ga obavještava o tome da ga postavlja za perjaničkog kapetana. Pismo datira od 9. septembra 1837. godine:

„Poznata mi je revnost, usredije i sposobnost Vaša služiti otačastvu svojemu. Iz toga uzroka i proizveo sam Vas u čin kape-tana nad perjanicima. Sada Vam dajem naredbu da perjaničke kape razdate perjanicima kojijeh imena stoje naznačena u priloženoj ovdje karti i da im naredite da svi te kape imaju nositi kao znak s kojim će se oni od svijе ostaliје činovnika razlikovati. Uvjeren budući da će svi perjanici znati cijeniti ovu moju milost i da će usrdno za polzu svojega otačastva služiti, ostajem Vam dobroželatelj blagoskloni.“⁵⁴

Iz ovog pisma može se zaključiti je kvalitetnija reforma nad perjanicima izvršena 1837. godine kada im je postavljen perjanički kapetan i uvedene jednoobrazne kape prema kojima su se razlikovali od ostalih. U ovoj reformi povećan je broj perjanika i uvedeno više reda u njihovoj službi. Perjanici su izvršavali naređenja Petra II i predsjednika Senata. Osim po povjerljivosti, birani su po hrabrosti, odvažnosti, fizičkim kvalitetima i ljepoti, pa je do danas ostala izreka: „Lijep kao perjanik“. Iako su i članovi Gvardije birani iz uglednih bratstava, perjanici su birani iz „najboljih crnogorskih kuća“.⁵⁵ Od Gvardije su se razlikovali po posebnim kapama, blistavom oružju i odjevnim predmetima, primali su veću platu, nalazili su se neposredno uz crnogorskog gospodara i reagovali su, uglavnom, u najdelikatnijim slučajevima, privodeći pravdi najteže krivce. Osim lične zaštite i policijskih ovlašćenja, Petar II je od početka perjanike koristio u protokolarnе svrhe. Prilikom dolaska uglednih zvanica na Cetinje angažovani su perjanici za njihovu zaštitu i pratnju, ali i u ceremonijalne svrhe da se pokaže njihova ljepota i ugled pred

⁵⁴ Petar II, *Pisma, I*, Prosveta, Beograd, 1951, str. 400.

⁵⁵ Marinović, Vukotić, Dakić, *n. d.*, str. 224.

predstavnicima drugih država. Po nalogu Petra II perjanici su bili angažovani prilikom dočeka Jakova Ozerecovskog (1801–1864), ruskog pukovnika, koga je car Nikolaj poslao 1837. godine u Crnu Goru da ispita političko i ekonomsko stanje u zemlji i da pomogne prilikom zavođenja nekih neophodnih državnih reformi. Prilikom određivanja lica za doček, Petar II iz Varšave, u pismu perjaniku Radovanu Mrčarici Piperu, datiranom od 18. jula 1837. godine, između ostalog piše: „Radovane, kako primiš ovo pismo, pisaćeš Vidu u Bjelopavliće da nađe troje, četvoro momčadi, no koja su lijepa videt, koja će imati po dvije ledenice, nož i bijele šalove. Tolicinu piši neka i Todor Mušikin iz Piperah izabere isto tako oružane i odevene, neka budu gotovi, kad im pišemo da nas sretu. A ti izaberi Crnogorskih pešestoro, kako na primjer Đura Prelova, Miška Nikova s Lipe, no neka budu lijepo odeveni, jerbo ide sa mnom jedan čovjek stidan, rad sam da ih vidi. I neka sve ovo bude kako ti pišem i nemoj da ko za ovo zna. I gledajte obijelite kuće, neka je sve lijepo i čisto kako smo vi i pisali iz Petroborge, i pozdravljam moje roditelje i srodnike, i strika Sava, arhiman-drita Stefana, popa Nikolu i Filipa i Mihaila i neka budu veseli. Ja sam zdravo i nijesam staja zalud ovoliko vremena. Vladika Petrović“. U pismu se vidi da Petar II pozdravlja i neke od svojih perjanika. Nekoliko perjanika u cilju bezbjednosti dodijeljeno je i prilikom boravka Jegora Kovaljevskog, ruskog rudarskog inženjera i diplomate u Crnoj Gori, u maju 1838. godine. Perjanici su bili i u pratnji saksonskog kralja Fridriha tokom njegove posete Cetinju, avgusta 1838. godine. Petar II uputio je šest perjanika, 200 Crnogoraca i tri odjevena konja da dočekaju Đorđa Stratimirovića prilikom njegovog dolaska na Cetinje. Ova pratnja sreća ga je usred Cetinjskog polja „s pucanjem iz pušaka i kod manastira iz topova“.

U svom djelovanju perjanici Petra II odlikovali su se brzinom, efikasnošću, neumoljivošću i strogošću zbog čega su izazivali

strah, ali i divljenje u narodu. Uživali su veliko povjerenje vladara, koji im je povjeravao najošetljivije poslove od najvećeg stepena tajnosti. Stizali su na mjesta đe je god bilo potrebno suzbiti nemire, kazniti krivce, izvršiti naredbe Petra II i slomiti plemenski otpor. U svom radu predstavljali su „gvozdeni pesnicu“ vladara, učestvovali su u gušenju plemenske samovolje poput one u Ljubotinju 1837. godine ili u Kučima 1840. godine. Perjanička služba bila je svojevrsna akademija iz koje su izlazili mnogi crnogorski glavari, vojvode, serdari, plemenski kapetani, komandanti, veliki crnogorski junaci, ali i viši građanski funkcioneri. Perjanici su bili škola i sredina iz koje se regrutovala vojna i glavarska elita. Najviši glavari iz redova perjanika dolazili su uglavnom iz bratstava i porodica koje su tek stupale na istorijsku scenu. Služba u perjanicima predstavljala je izuzetnu čast i privilegiju; blizina vladaru i učestvovanje u tajnim poslovima oduvijek su privlačili i predstavljali autoritet, pa čak i danas potomci sa ponosom ističu da im je neko od predaka bio perjanik na crnogorskom dvoru. Zbog toga što predstavnici pojedinih bratstava ili plemena nijesu bili primljeni u Gvardiju ili perjanike, dolazilo je čak i do nemira i pobuna, poput one u Ćeklićima 1847. godine, kada neki mladići iz tog plemena nijesu primljeni na službu u ova dva organa. Crnogorci inatni i buntovni po karakteru, željni titula i ordena, lako su oružje okretali jedni protiv drugih tragajući za pravdom preko nišana svojih pušaka. Tako se i jedan od poznatih perjanika Markiša Plamenac, zbog toga što nije iz perjaničke službe postavljen za plemenskog kapetana kako je bila uspostavljena praksa, obratio osmanskim vlastima u Skadru i 1847. godine sa vojskom krenuo na Crnu Goru. Crnogorci su uspjeli da savladaju ovaj pohod, a Plamenac je ucijenjen i nešto kasnije likvidiran.

Kao tjelesna straža, tj. čuvari vladicine bezbjednosti bili su vrlo bliski Petru II, „poznavali su sve pokrete i radnje njegove, izvršavali njegove odluke i želje i neposredna naređenja, za koje

Senat nije morao, a često ni mogao, ni smio znati⁵⁶. Smatralo se da je onaj ko je najbliži vladaru, važniji od drugih, da ima najviše upliva, značaja i vlasti, ta „intimna približenost vladaru“ činila je funkciju perjanika zavidnom,⁵⁷ jer u Crnoj Gori važilo je pravilo „Kad me Gospodar ne gleda, kao da me sunce ne grije“. Nije bilo riječi o pukoj servilnosti već, za njihovo poimanje časti i ugleda, najboljem načinu da se služi državi i njenim interesima. Kao najpouzdaniji i najpovjerljiviji, vladaru lično odani ljudi bili su svjesni važnosti svoje uloge. Za vladara su obavljali veoma ošetljive poslove, često pune teškoća i opasnosti po život, ali i vrlo surove i povjerljive poslove u zemlji i van nje. Za perjanike su birani odvažni, hrabri, pouzdani, mladi i fizički lijepi ljudi, obično iz različitih crnogorskih plemena. Njih je lično birao vladar, ali vodeći računa o tome iz kojeg plemena dolazi, jer iako su bili natplemenski organ, oni su ujedno bili i predstavnici svog plemena, najbliži vladaru.⁵⁸ Naročito se vodilo računa o perjaničkoj nošnji i oružju koje je bilo bogatije i raskošnije od ostalih, jer su predstavljali crnogorskog vladara i državu, što je izazivalo divljenje ali i zavist ostalih Crnogoraca. U društvu koje se formiralo sa snažnom plemenskom osnovom i uticajem, perjanička služba je bila višestruka, ali i po mnogo čemu specifična. Iako su izvršavali strijeljanja po presudama Senata, ali i bez presuda najčešće državnih i političkih protivnika, oni nijesu bili klasični žandari, već „stisnuta, gvozdena pesnica vladareva“, „sjajno odjeveni i bogato naoružani, mladi i smjeli, vladarevi čuvari, njegova desna ruka, oko i uho, naročita vrsta plemenskih posrednika“ koji su kod naroda izazivali „strah i poštovanje i zavist“.⁵⁹

⁵⁶ Škerović, Nikola, Perjanici, *Istorijski zapisi*, 1961, str. 399.

⁵⁷ Isto, str. 400.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

O Njegoševim perjanicima su brojni savremenici ostavili svjedočanstvo. Sekretar Petra II, Milorad Medaković u jednom dokumentu navodi: „Perjanici kojih ima 30 i nad njima kapetan služe za tjelohranitelje gospodaru i ispunjavaju kako god i gvardija zapovijedi i zaključenja Senata, osobito važnije zapovijedi nalažu se perjanicima.“ Govoreći o životu u Biljardi i prijemu gostiju Medaković navodi i sljedeće: „Svi sjede i svi su pod kavicama, samo što perjanici stoje i gologlavi su, a perjanici su sve birani momci i od prvijeh crnogorskih kuća.“ Drugi jedan putopisac navodi: „Vladičina garda sastoji se od 30 Crnogoraca koji se odlikuju lijepim rastom i stasom, istaknutom hrabrošću i rodoljubnim osjećanjem (oni se zovu perjanici – nose kićanke), oni stalno stražare u manastiru i pred vladičinim odajama. Svaki stražar ima godišnju platu od 240 cvancika.“ Guverner Lilienberg u izvještaju knezu Meternihu od 6. februara 1839. godine navodi „da je došao vladika u Dobrotu sa 30 naoružanih ljudi radi nekog poravnjanja i da se on ponašao na austrijskom zemljištu, kao u jednoj zemlji koju je on osvojio.“ O tome kakav je efekat imala vladavina Petra II sa centralnim organima vlasti, koliko je Crna Gora postala sigurnija i uređenija, Orešković navodi da mu je prilikom putovanja kroz Crnu Goru, juna 1840. godine, jedan perjanik rekao: „Prije godinu dana ne bi ovuda prošao da si imao 100 glava mjesto jedne“.

Perjanici su bili smješteni u početku u manastirskim odajama („Stari dvor“) na Cetinju u kojima je stolovao Petar II, a od 1838. godine njihovo sjedište je bilo u Biljardi. Osiguravali su ulaze u Biljardu, boravili su na donjem spratu ovog, za te prilike, velepleznog zdanja. Svako ko je htio da pristupi crnogorskom gospodaru, morao je proći perjanike, preko kojih se odvijala procedura ulaska kod vladara. Oni su mu i danju i noću bili na usluzi i „pri ruci“ kao članovi dvorske i lične svite i pratnje. U novoizgrađenoj Biljardi Petar II nije imao puno osoblja. Osim sekretara i nekoliko senatora, jedino društvo su mu predstavljali

perjanici. Uobičavao je da ih pozove na šednik, da sa njima razgovara i šali se. Na tim okupljanjima pjevalo se uz gusle, razgovaralo o junaštvu, ratovima, prošlosti i drugim crnogorskim vrijednostima. Petar II je nerijetko sa perjanicima učestvovao u viteškim igrama, a naročito u metanju iz pušaka, rvanju, kao i jahanju.⁶⁰ O tome postoje sačuvane brojne anegdote poput rvanja sa perjanikom Blažom Radovićem iz Martinića itd. Njemački naučnik i putopisac Kol ostavio je zanimljivo svjedočanstvo o Biljardi i perjanicima: „Kao vladar naroda, vladika je naravno u svojoj sobi za audijenciju zauzimao naročito mjesto na divanu pred kojim je za njega bio prostrt ćilim, a prema njemu na jednoj dugačkoj klupi sjedjeli su senatori i perjanici, stari i mladi ljudi, jedan pored drugoga, zbijeni, dijelom gotovo u krilu jedan drugom. A nekoliko drugih stajalo je kraj prozora i vrata, svi su naprije bili vrlo tihi i ozbiljno su se držali dok je trajala dobrodošlica i predstavljanje gostiju, što je sve na prvom mjestu bilo samo u čast vladike... Mlad je i lijep, čezne za porodicom i domaćim životom oca porodice, a nema oko sebe nikoga drugoga osim divljih perjanika.“⁶¹ O igranju bilijara Petra II sa perjanicima engleski naučnik i putnik Džon Vilkinskon, koji je u septembru 1844. godine boravio na Cetinju, zapisao je: „Vladika je volio da igra bilijara, ili bi rado posmatrao kad se igra. Neki od njegovih perjanika ili njegovih ađutanata, obradovao bi ga često svojom umješnošću.“ Vuk Popović u pismu Vuku Karadžiću od 24. januara 1844. godine pominje perjanike: „Čuli ste kako je vladika Crnogorski na Grahovo ovoga ljeta u novoj svojoj tvrđinji su 60 perjanika stojeći i Turke na polju su šest hiljada Crnogoraca čekajući i protiv malog jednog odvojka turskog u krše bijući se, viteško srce pokazao.“⁶² Matija Ban, izaslanik srpske vlade, koji je bio na

⁶⁰ Bačović, Čedo, *n. d.*, str. 37.

⁶¹ Isto, str. 72–73.

⁶² Isto, str. 90.

prijemu kod Petra II piše: „Pođosmo svi skupa jednim hodnikom, kome na dnu viđahu se vrata i pred njima šest perjanika lijepo odjevenih. Jedan od njih otvori vrata. Kada na njih stupim vidim dosta prostranu dvoranu sa bilijarom u sredini i zidovima svud naokolo načičkanim svakojakim biranim oružjem. Oko bilijara stojahu na nogama senatori i mnoge crnogorske starješine u svome bogatome odijelu...” O perjanicima je pisao i Čeh, Viljem Dušan Lambl, koji je Petra II vidio sa pratnjom u aprilu 1850. godine: „Njegovi službenici (perjanici) bili su stasiti mladići, okovani i sprijeda i straga srebrom i tako spretni na bilijaru u kavanama da su nadigravali svakoga kotorskog kicoša, uostalom sasvim na nimalo gordo podsmijevanje austrijskih oficirčića. Uostalom vladika je sa svojom družinom bio od većeg dijela kotorskog stanovništva primljen priznanije nego ma gdje drugo; njihova bogata odjeća i oružje ostavljali su na češke lovce kotorske posade zanimljiv utisak.“

Po povratku iz Rusije Petar II je u septembru 1837. godine započeo reformu Senata, Gvardije i perjanika. Broj perjanika je povećan na 30, odnosno 40, a Petar II je izdao naredbu o određenom uniformisanju perjanika, odnosno o posebnom znaku za perjanike koji se nosio na crnogorskoj kapi. U toj naredbi se kaže da svi perjanici moraju na kapama nositi znak, tj. grb, „kojijem će se oni od svije ostaliije činovnika razlikovati“. Prema nekim istorijskim izvorima, u vrijeme Petra II Petrovića-Njegoša, perjanici su na kapama nosili oznake, odnosno početna slova nahije kojoj su pripadali npr. N(ahija) i K(atunska). Služba na prijestonom Cetinju, prisustvo u političkom i međunarodnom životu, ali i prilično visoka primanja uticala su na to da perjanici umnogome odskakuju od ostalih Crnogoraca, i sjajem oružja, i raskošću uniforme. Perjanici su u svom naoružanju imali po dvije obično srebrne ili posebno ukrašene kubure koje su držali za pojasom, zatim jedan handžar, takođe sa ukrasima, i obavezno srebrom okovanu pušku – džeferdar, arnautku ili tančicu.

Iz vremena Petra II sačuvano je jedno uvjerenje o perjaničkoj službi, izdato perjaniku Šutanu Šoću 1833. godine, koje glasi:

„Svidjeteljstvo

Dano ovo Šutanu Belanovu Šoću rodom iz Ljubotinja u tomu što on budući je ostavljen Crnogorcima u Zetu on javilsja kmeni s svojem sinom umriet samnom u edno i ja videći njegovu vjernost i junaštvo uzeo sam ga pri sebi za perjanika – koi se nahodio okolo dvie godine i služio me vjerno i đegod sam ga poslao vazda e ispunia moju zapovied usrdno i blagorazumno i sutveždenijem moga pečata. Dano u Crnu Goru na Cetinje 12. oktobra 1833. godine.

Prezident i kavalier

Ivan Vukotić“

Sačuvano je svjedočanstvo⁶³ koje je izdato perjaniku Nikoli Nikoliću:

„SVIDJETELJSTVO

Predjavitelj ovoga, Nikolaj Ivanov Nikolić, crnogorski Dvorjanin, služio je kod nižeoznačenog 11 godina u kazestvu perjanka, i za sve to vrijeme točno i prilježno izvršavao je svoju službu i čestno vladao se; no počem on sad svojevoljno ostavlja svoju službu i odavde polazi u Rusiju, da tamo traži pristojnu službu, zato mu se daje ovo Svidjeteljstvo, kojim ga u isto vrijeme preporučujemo pokroviteljstvu i blagosklonosti one visoke Titula svojih pristojne Vlasti, kad bi on molio stupiti u službu.

Cetinje 1 mart 1850. g.

Vladika Crnogorski“

U perjanike su nerijetko primana i lica koja su se junaštvom i nekim podvigom istakla u ratu ili borbi. Jedan od kapetana

⁶³ Isto, str. 113.

Gvardije je bio i Lazo Proroković sa Njeguša, ujak Petra II. Među poznatim Njegoševim perjanicima bili su Radovan Mrčarica – Radovan Piper i Đuko Stanojev Sredanović. Njih dvojica su pratili svog gospodara tokom njegovih poseta Austriji, Italiji i Rusiji o čemu su sačuvane interesantne anegdote. Mrčarica i Sredanović su bili ljudi od najvećeg vladarevog povjerenja, koji su mu obavljali poslove od najveće tajnosti. Poznati su i Škrnjo Kusovac sa Začira, Rade Lazarev Popivoda iz Bjelica, Ramo Petrov Jovović iz Markovine, Mitar Markov Nikčević iz Pješivaca, Milić Grujičin Đukanović, Rade Đokov Kovačević sa Grahova, Jovan Martinović iz Bajica, Vuk Perović iz Cuca, Nikola Nikolić sa Čeva. Među vladničim perjanicima bilo je uvijek po dva predstavnika albanskih plemena; jedan od njih je bio Pren Vulja. Kako je trebalo zemlju urediti i organizovati centralnu, i bilo kakvu drugu, vlast, svaki ovaj pokušaj nailazio je na organizovani otpor plemena, koji su perjanici sa Gvardijom sasijecali surovo i u korijenu, zbog čega su pripadnici posebnog policijskog odreda bili poznati po svojoj okrutnosti u etabliranju Crne Gore kao uređene države. Simo Šobajić u svojim zapisima kaže: „Smrt mnogog viđenog plemenika nije svečena samo stoga što se znalo da su ubice sami plemenici, koji osim svojih najbližih srodnika imaju uza se još i strašnu gospodarsku vlast – perjanike.“ Na drugom pak mjestu Šobajić navodi: „Strahovita funkcija perjanika bila je poznata u svim plemenima. Čim bi se čulo: „Došli su perjanici“ svako bi se plašio kao pred grom i ljudi bi se pogledom pitali: ko je na redu? Kada bi se odmah zatim kao munja pronio glas: poginuo je taj i taj plemenik – ljudi bi mirno nastavili svoj rad i ne pomišljajući da glasno žale ili protestuju“. Perjanici su učestvovali u gušenju pobuna i kažnjavanju njihovih vođa, pa su tako po odluci Senata i Petra II strijeljali Todora Mušikina Božovića iz Pipera sa dva brata, zatim Vukića Popova Petrovića (1840) i Džudža Radonjina iz Kuča, kneza Andriju Kaluđerovića sa Ljubotinja sa

rođakom, a učestvovali su i u akciji gušenja pobune u Crmnici koju je predvodio Markiša Plamenac itd. Svoje perjanike Petar II upućivao je i u misije na teritorije drugih država; tako je 19. oktobra 1843. godine izdao crnogorski pasoš perjaniku Ivu Radonjiću da ide „Kotora suhijem putem do Zadra... za djelo... kojima se i dopušta poći na mjesec...”

U Crnoj Gori Petra II krađe su bile veoma rijetke. Smatrale su se nemoralnim činom, o čemu piše Vuk Karadžić: „U Crnoj Gori nema nikako. To bi bilo veoma teško i izvesti, jedno, što je svako gotovo stalno pod oružjem, i drugo, što su česte kuće, pa i na najmanji znak dotrče ljudi.“ Pišući o otimanju i pljački na putu Karadžić piše: „događa se ovde-onde, ali i to rijetko, jedno zbog toga što je to moguće izvesti samo iznenadnijem prepadom, jer bi se svaki prije branio na život i smrt, nego što bi došao kući bez odijela i oružja što se to smatralo kao velika sramota i drugo što takav postupak više nego išta drugo izaziva krvnu osvetu među plemenima“. U takvim društveno-političkim okolnostima u kojima je etika i viteštvo bila glavna životna norma, krađe, otimanja i razbojništva bile su prava rijetkost, tako da ni perjanici po ovim pitanjima nijesu imali mnogo posla. Perjanici su najviše posla imali u savladavanju plemenske samovolje, gušenju pobuna, kažnjavanju državnih i vladinih protivnika, proosmanskim aktivnostima, suzbijanju osveta, kažnjavanju za ubistva u osvetama itd. Zbog blizine vladaru uživali su ogroman ugled, ali i strahopoštovanje. Perjanici su obavljali važne i odgovorne zadatke i sprovodili su misije od državnog značaja, a bilo je i slučajeva da su se potpisivali na važnim zvaničnim dokumentima, kao npr. na Kotorskoj konvenciji potpisanoj između Crne Gore i Austrije, 11. aprila 1848. godine, za likvidaciju pograničnih nereda kada su između ostalih dokument potpisali Marko Špadijer i Grujica Bogdanov.⁶⁴

⁶⁴ Isto, str. 102–103.

Petar II je svoje posljednje bolesničke dane proveo takođe okružen svojim najodanijim perjanicima koji su brinuli o svom gospodaru, nastojeći da mu olakšaju zdravlje koje više nije moglo da se popravi. Po Radovanu Piperu 1. aprila 1850. godine uputio je pismo dr Goldžiju, kotorskom hirurgu, da mu nađe u Kotoru jedan podesan stan kako bi liječio plućnu bolest. Đuko Sredanović i perjanik Vukale boravili su sa Petrom II 1851. godine tokom njegovih pokušaja da se izliječi u Italiji. Pratili su ga i prilikom njegovih poseta Napulju, Vezuvu, Rimu, Koloseumu, Vatikanu, Livornu itd. Tokom boravka u Italiji Ljubomir Nenadović je opisao perjanika Vukala: „Silazeći niz stepenice čujem da nešto iz daleka ozdo zveckće. Začudim se kad malo zatim vidim jednog Crnogorca. Mlad, visok i lep čovek. Odeven je bio čisto i lepo; na njemu su bile crnogorske haljine od bele svite (čohe), crnogorska kapa na glavi, za pojasom srebrno oružje, a na prsima vrlo lepe toke. On je sve po tri stepena uz brdo skakao, a toke su mu zveckale na grudima... Zatim odskaka uz basamake. Ja sam ga pratio očima. Pred vratima ostavi oružje i ode u kapelu... To je bio Vukalo, perjanik vladike Petra Njegoša“.

Interesantno je da je u Ugovoru o pograničnim odnosima između Crne Gore i Hercegovačkog pašaluka od 9. novembra 1843. godine, u tački 1 bilo predviđeno da se na granici između Crne Gore i Hercegovine „sa jedne i druge strane metnu panduri, da čuvaju od rđavije ljudi, koji bi preskakali... i po noći i tamo i amo, i kad uhvate lupeža i zločinca, da ga imadu predati onoj Vlasti od koje on zavisi, da ga ona kastiga“. U tački 3 ovog ugovora bilo je predviđeno da panduri koji čuvaju granicu pregledaju pasaporte i da one, koji nemaju nikakava dokumenta, predaju nadležnoj vlasti. Ukoliko navedeno lice ne bi postupio po naređenju, već se dalo u bijeg ili pružilo otpor, panduri su imali ovlašćenja da ga ubiju „za koega neće se više ništa pitati ni istraživati“.⁶⁵

⁶⁵ Vuksan, Dušan, *Ugovor vladike Rada i Ali-paše o Grahovu*, str. 172–173.

Početak uniformizacije

Od Petra II centralni organi postaju profesionalni, finansiraju se iz budžeta i shodno Crnoj Gori kao ratničkom društvu, vojna komponenta u njihovom organizovanju je veoma dominantna. Njihov neprikosnoveni autoritet je vladar. Sve do 1837. godine pripadnici Gvardije ili perjanika nijesu imali posebnu uniformu niti su se bitno razlikovali od običnog crnogorskog ratnika. Perjanici su se od ostalih odvajali posebnim perjanicama na kapama. Druga razlika, ako je i postojala, ogledala se u raskošnijem i ubojitijem oružju, uglavnom srebrom okovanim ili ukrasnim detaljima, a bilo je katkad i razlika u bogatijoj odjeći. Kada je Petar II došao iz Rusije, pristupio je reformi Senata, Gvardije i perjanika. Petar II je nastojao da na prepoznatljiv i formalan način pokaže razliku pripadnika centralnih organa od drugih crnogorskih državljana. Ova potreba da se predstavnici državnog autoriteta vizuelno razlikuju bila je odavno prisutna. U cilju neke uniformizacije perjanika Petar II je naredio perjaničkom kapetanu Nikoli Kaluđeroviću da podijeli perjaničke kape koje su posebno izrađene za njihove potrebe i da su u obavezi da ih nose kao znak kojim će se oni razlikovati od svih ostalih činovnika. Dakle, perjanici su od 1837. godine nosili jednoobrazne perjaničke kape, koje je Petar II donio iz Rusije i to je bio osnovni simbol po kojem su se razlikovali. Prema nekim podacima perjanici su na kapama nosili i početno slovo nahije iz koje su dolazili. Zahvaljujući ličnim primanjima perjanici, kao i ostali pripadnici centralnih organa, počinju sve više da se razlikuju od ostalih Crnogoraca, a da njihova odjeća i oružje dobijaju neku formu uniformizacije. Ovo naročito dolazi do izražaja od 1837. godine, tako da su se perjanici tokom prve decenije izdiferencirali i po garderobi, i po oružju u odnosu na ostale. U odnosu na perjanike drugačiju garderobu nosio je

perjanički kapetan – na glavi je imao duboku crnogorsku kapu sa crvenim tepelukom, a nosio je raskošnu crnogorsku nošnju sa zlatom izvezenim crvenim džamadanom, plavim gaćama i cipelama sa dubokim bijelim čarapama. Preko džamadana je imao bogatu jaknu crvene boje, izvezenu zlatnim vrpčama i obrubom od lisičije kože. Ovakav način odijevanja postaće karakterističan kasnije za istaknute predstavnike Senata o čemu svjedoče portreti pojedinih senatora. Od reforme državnih organa možemo govoriti o djelimičnoj uniformizaciji pripadnika perjaničke službe. Brojni putopisci od 1838. godine uočavaju raskošnije i drugačije odijevanje članova Senata, a 1841. godine njemački putopisac Ebel zapisao je: „Ugledniji iz gvardije, perjanika, senatora, kapetana i drugih imaju preko košulje, koja je dosegala do nogu, zlatom izvezen prsluk.“⁶⁶ Komentarišući perjaničku kapu Ebel kaže da su bili prepoznatljiviji „po kapi, nekoj vrsti turbana, koja je bila omotana šalom“. Ovaj putopisac je uočio i perjaničkog kapetana za kojeg navodi da je „izgledao najotmenije. Preko crvenog i zlatom opšivenog prsluka prebacio je isto tako jednu crvenu i zlatnom vrpcom obrubljenu jaknu koja je bila opšivena na okovratniku, kao i na spoljnim rubovima i prednjem dijelu rukava, lisičijim krznom. To je bilo sasvim onako kako to u nas uobičajuju husari da zabace preko ramena njihove dolamice. Nosio je crnogorsku crvenu kapu koja je naokolo imala obod od crne svile, a imao je kratke plave dimije, koje su se pričvršćivale na koljenima, a takođe i čarape. To je bilo kao i u većine samo je mjesto opanaka imao cipele. Pušio je dugačku lulu.“⁶⁷ Svi putopisci su složni da postoji razlika između predstavnika organa vlasti i drugih Crnogoraca. Oni uglavnom opisuju crnogorsku nošnju različite raskoši i kvaliteta, koja će kasnije postati prepoznatljiva kod Crnogoraca, sa razlikom da su tada predstavnici najviših vlasti, među koje se

⁶⁶ V. Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, str. 186.

⁶⁷ Isto.

ubrajao i perjanički kapetan, nosili neku vrstu jakne, raskošni kratki kožuh crvene boje, vezen po obodu zlatom i pokriven obrubom bogatim životinjskom kožom, uglavnom lisičijeg porijekla. Ovo je karakteristika uglavnom bila u istočnim zemljama, a u Crnoj Gori označavala je predstavnika koji zauzima najviše položaje u zemlji. Tako češki pisac Dušan Lamb 1843. godine navodi: „Glavari svih okruga, zatim serdari, vojvode i kapetani u Njegoševoj pratnji ogrnuti su s lijepim crvenim kožusima, koji samo do ispod pojasa dosežu“. Kada je u pitanju kapa, putopisci iznose neke oprečne stavove, neke ličnosti opisuju sa klasičnim crnogorskim kapama koje danas poznajemo, sa razlikom da je neko imao kapu sa crnim ili crvenim obodom, „crvene kapice“⁶⁸, „male crne kape“ ili „male crvene kape omotane maramom ili platnom“⁶⁹, druge opisuju da nose neku vrstu krznenih kapa, a treće, veoma rijetke, opisuju da nose neku vrstu omotanog fesa nalik turbanu, među kojima ubraja i Petra II. Najvjerojatnije se radi o tome da su predstavnici državnih vlasti nastojali da se razlikuju od ostalih, noseći neki simbol ili detalj drugačiji od civila, pa su nosili raskošne crvene kratke jakne, a neko je nosio crvenu ili crnu crnogorsku kapu, dok su predstavnici Senata i kapetan perjanički, kako-kad nosili ili crnogorske kape ponekad sa nekim detaljem, ili su nosili izrazito duboke krznene kape sa perjanicom iznad njih, a kasnije sa zlatnim grbom na čeonom dijelu. Omotane fesove nalik turbanima nosili su pojedini predstavnici Njegoševe pratnje iz graničnih krajeva Crne Gore. Čarl Lem je 1843. godine primijetio da Petar II nosi „veliku krznenu kapu“, a ostali Crnogorci okrugle kape izrađene „od crvene ili crne materije“.⁷⁰

⁶⁸ Bjazoleto, Bartolomeo, *Putovanje saksonskog kralja Fridriha Augusta u Crnu Goru*, CID, Podgorica.

⁶⁹ Đurković Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd, 1963, str. 32.

⁷⁰ Jović, Tatjana, Jovićević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2006, str. 12.

Bartolomeo Bjazoleto za perjanike, koje su bili poslani na granicu sa Austrijom da dočekaju saksonske kralja Fridriha Augusta, navodi: „...mršavi, robusni, jake muskulature, okretni i laki na nogama, živahnih očiju i ponosni, potamnjeli od sunca. Svi su imali brkove. Glave su im bile prekrivene crvenim kapicama, a gornja odjeća im je od sirove bijele vune i stegnuta na sredini kaišem, u kome drže dva pištolja i handžar. Čakšire su im od iste takve vune i dosezale su do članaka, a na nogama su imali opanke. Glava im je obrijana, samo... sa čuperkom na potiljku, a preko ramena su imali struku i pušku.“⁷¹ Englez Henri Lejard je ostavio zapis iz 1839. godine da im je prilikom ulaska u Biljardu put „načinjen kroz gomilu crnogorskih ratnika, neposrednih Vladičinih pratilaca, koji su, kao i obično naoružani do zuba i u svojim bogato izvezenim i životopisnim kostimima.“⁷² Iako se ne može govoriti o klasičnoj uniformizaciji u pravom smislu te riječi, prvih decenija od osnivanja perjanika iskristalisali su se neki odjevni i statusni simboli koji su bili karakteristični samo za perjanike, a neki djelovi i za predstavnike drugih glavara. Može se zaključiti da se perjanici do 1837. godine kao i ostali glavari nijesu umnogome razlikovali od ostalih crnogorskih ratnika – nosili su uglavnom bijelu suknenu crnogorsku nošnju povezanu pojasom, na glavama su imali crvene ili crne crnogorske kapice. Od 1837. godine svi perjanici su nosili duboke crvene kape sa plavetnom ili zlatnom kićankom – perjanicom. Ova kapa pretežno je bila obmotana „ogromnom svilenom maramom“⁷³. Perjanici su nosili plavu kićanku odnosno perjanicu, dok su zlatnu uglavnom nosili adutanti ili drugi najviši državni predstavnici. Ove kape predstavljale su simbol pripadnosti državnim organima i nošene su relativno

⁷¹ Bjazoleto, Bartolomeo, *n. d.*

⁷² Đurković Jakšić, *n. d.*, str. 35.

⁷³ Lambl, Viljam Dušan, „Pismo bratu Jarmilu“, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, IV, Cetinje, str. 183.

kratko do početka vladavine knjaza Danila, o čemu svjedoči u svojim memoarima Rade Turov Plamenac, da je sa tim kapama bila pratlja knjaza Danila 1852. godine prilikom njegove pošete Crmnici. Petar II je ove kape nabavljao na različitim stranama, uglavnom od 10 do 20 komada, što govori o tome da ih je nosio samo manji broj ljudi, a crnogorski gospodar se trudio da ih nabavi od „najvećih i najboljeg kvaliteta“.74 Pored navedenog, od 1837. godine perjanici počinju da nose raskošniju crnogorsku garderobu sa zlatom vezenim crvenim džamadanom, bijelom ili tamnozelenom dolamom, jaketom, plavim gaćama, i uglavnom crnim cipelama sa bijelim suknenim čarapama umjesto opanaka. Perjanici su nosili i struku preko ramena koja ih je štitila od hladnoće i vrućine, ali i koristila za odmor. Nezaobilazan dio njihove opreme bio je i svileni pojas, kesa sa barutom – fišeklija, ali i čibuk iz kojeg su pušili, a koji je u Crnoj Gori bio karakterističan kao simbol vlasti toga doba. Perjanički kapetan razlikovao se po bogatijem odijevanju i oružju, ali i raskošno ukrašenoj crvenoj kratkoj jakni. U tom periodu najviši predstavnici državnih organa počinju da nose i duboke krznene kape, koje će od vremena knjaza Danila preovladavati kod članova Senata, pretežno sa kičankom sa strane, a nosiće je i perjanički kapetani u prvim godinama njegove vladavine.

Perjanici knjaza Danila

Danilo Stankov došao je na vlast 1852. godine, uz niz poteškoća i obračuna sa protivnicima predvođenim Perom Tomovim Petrovićem, tadašnjim predsjednikom Senata. Smrt Petra II zatekla ga je u Beču, po povratku protivnici su bili već preuzeli inicijativu za preuzimanje vlasti, a Danilu je bila potrebna podrška da osigura testamentalnu volju svog prethodnika. Za njegovo proglašenje za knjaza, a Crne Gore za knjaževinu,

⁷⁴ Jović, Tatjana, Jovićević, Milan, *n. d.*, str. 16.

prema pisanju Mila Ivaniševića, ključnu ulogu imao je budući perjanički kapetan Đuro Prelov Martinović sa svojim bratstvenicima. Kako je na Njegušima bila uticajnija druga struja, po povratku iz inostranstva knjaz Danilo je svratio u kuću Đura Prelova da traži podršku Bajica, jer se kao pretendent na crnogorski prijesto javlja i Pero Tomov koji je u Danilovom odsustvu već osigurao podršku svojih pristalica. U cilju podrške Danilu, Đuro Martinović je okupio 150 naoružanih Martinovića i 50-ak Donjokrajaca koje je poveo ispred Biljarde kao garant podrške Danilu u kojem su se sastale dvije suprotstavljene strane. U Biljardi u kojoj su bili glavari, predstavnici obje struje, držeći u jednoj ruci ruku knjaza Danila, a drugom hvatajući se za nož, okrenuo se crnogorskim glavarima govoreći im: „Što gledate Crnogorci? Evo vi gospodara; Ko ga priznaje neka mu pristupi ruci, a ko ne priznaje neka izlazi napolje o manje jada.“⁷⁵ Kolika se važnost pridavala perjanicima najbolje govori činjenica da se među potpisnicima odluke o proglašenju Knjaževine i knjaza crnogorskog nalazi i perjanički kapetan.

Proglašenjem Knjaževine Crne Gore nastupile su krupne promjene u državnom aparatu. Svjetovna vlast se nalazila u rukama neprikosnovenog autoriteta knjaza koji je bio poglavar zemlje i vrhovni zapovjednik vojske, dok je duhovna vlast ostala u rukama crnogorskog mitropolita. Knjaz Danilo je odlučio da zadrži postojeće zakone, Gvardija je prestala potpuno da postoji, dok je zadržao perjanike. Uloga perjanika je proširena, oni su preuzeli rukovođenje cjelokupnim policijskim poslovima u zemlji. Njihov broj je povećan prvo na 62, a zatim na 70, a prema nekim autorima i na 80. Tako Valtazar Bogišić piše: „Jer, dočim vladika, ne imadijaše više od 30 perjanika, on ih imadijaše okolo 80 i izabra ih od najboljih kuća, premda su i

⁷⁵ Ivanišević, Milo, „Kako se knjaz Danilo proglasio za knjaza Crne Gore – po pričanju savremenika“, *Grada za istoriju i folklor – Zapisi*, separat.

vladičini bili iz boljih kuća.“⁷⁶ Odmah po dolasku na vlast postavljen je novi perjanički kapetan Đuro Prelov Martinović, koji je već bio šef Gvardije i jedan od perjaničkih starješina. Perjanička plata za vrijeme knjaza Danila ostala je i dalje 80 fiorina, dok je knjaz ađutant primao 1.500, sekretar 500, narodni sekretar 250, senatori su primali po 200, a kapetani po 40 fiorina. Ubrzo nakon proglašenja za knjaza, Danilo je početkom februara 1852. godine otišao u Rusiju u posetu caru Nikolaju, sa njim su u pratnji bili dvojica perjanika, Butor Vukmanović i Đuro Jovov Đurišić. Prasnja knjaza Danila, od ruskog cara dobi-la je medalje i zlatan sat. Po povratku iz Rusije, u julu 1852. godine, knjaz je donio i ruska odlikovanja, a među odlikova-nima su i perjanički kapetan Đuro Martinović i dvojica perja-nika iz pratnje. Kako bi pokazao narodnu podršku, knjaz Danilo je 20. septembra, na Mali Gospođindan organizovao svečanost na Cetinjskom polju, na kojoj je bilo prisutno više od 4.000 ljudi. Upravo na ovom velikom skupu zajedno sa ostalima i perjanici su položili svoju zakletvu, a njen tekst glasi:⁷⁷

„Zaklinjemo se našem Svijetlom knjazu Danilu Prvome Petroviću Njogošu Bogom živijem, presvijetlom majkom božjom i Svetijem Petrom da ćemo Njemu i otčestvu biti vjerni, pokorni i poslušni na svakomu mjestu, na svaki čas, u dnevi i noći, u zlu i u dobru; da ćemo se vjerno držati Njegovog Zakona i na svaku zapovijed Njegovu srcem i dušom ustajati i izvršavati sve ono, što nam bude od Njega naređeno protiv kojega mu drago Crnogorca, koji ne bi Njegov zakon ispunjavao i koji bi narušavao bracku slogu, mir i poslušanije; i da za našega Svijetloga Knjaza i otečestvo u potrebi nećemo štedeti ni samu krv našu proliti. Tako nam ovoga časnog krsta i svetog jevanđelja i tako nam svake sreće i napredka. Amin.“

⁷⁶ Bačović, Čedo, *Perjanici*, str. 134.

⁷⁷ Vuksan, Dušan, „Sitni prilozii“, *Zapisi*, knj. XVII, Cetinje, 1937, str.

U sukobu sa stalno aktivnom opozicijom knjaz Danilo se morao snažno oslanjati na pouzdane perjanike i svoje pristalice. Odmah je zabranio neke zastarjele običaje, poput grebanja i kraćenja kose za mrtvim, poslužbice i slavljenje jednog krsnog imena itd. Njegova namjera da čvrstom rukom modernizuje otadžbinu stvorila mu je brojne protivnike sa kojima se dosta surovo obračunavao. Prvu i najveću opoziciju okupljenu oko Pera Tomova, serdara Mila Martinovića i Stevana Perovića eliminisao je njihovim bjekstvom i presudom Senata, decembra 1853. godine. I u tome su, prema pisanju Vuka Popovića, perjanici imali značajnu ulogu, pa navodi: „Ali Pero i njegova družina, poznajući Zeka i njegove kupljene perjanike kakvi su to despoti, ne šćeše čekat skupštinu nego u prošlu srijedu po noći micat brže-bolje preko Lovćena stranputicom s decom i ženama i jedva u zoru dođe u Šišiće u Grbalj. Zalud su perjanici išli kojekude za njima u potoč, nijesu im mogli u trag ući.“

Prema jednom dokumentu iz 1853. godine Senat je bio sastavljen od 14 senatora sa platom od 200 fiorina (predsjednik je imao 1.500, a potpredsjednik 1.200 fiorina). Na platnom spisku nalazilo se 29 kapetana, među kojima i perjanički kapetan sa platom od 140 fiorina, dok je ostalim kapetanima plata iznosila 60 fiorina. Na ovom spisku nalazi se i pop Nikola Kaluđerović, isto sa većom platom od 140 fiorina, ali bez zvanja perjaničkog kapetana; očito se radilo o zadržavanju počasnog statusa iz ranijeg perioda. Na ovom spisku nalaze se 62 perjanika sa platom od 80 fiorina. Zanimljivo je da su perjanici svi iz različitih bratstava, plemena i nahija kako bi se zadovoljio plemenski rivalitet. Iz Katunske nahije bilo je 21 perjanika i to: Stevo Ivanov Špadijer, Niko Savov Martinović, Đuro Gavrilov Vicković, Špiro Filipov Radonjić, Milo Novakov Petrović, Mašut Ivanov Popović, Andrija Bogdanov Pejović, Joko Savov Vukotić, Novak Krstov Nikolić, Rade Čokov Đukanović, Ramo Petrov Vidnić, Miloš Petrov Radulović, Ilija Đukanov Zvicer,

Nikola Ivanov Banićević, Joko Dragov Roganović, Vuko Popov Bulajić, Rade Kovačević, Musa Ivanov Nikčević, Neško Spasojev Kontić, Mihailo Avramov Backović i Bekica Jovanov Pavićević. Iz Crmničke nahije bilo je 8 perjanika i to: Ivo Filipov Vujačić, Mićo Iličković, Bogdan Maretić, Joko Markov Masoničić, Mališa Leković, Pero Bjelica, Pavić Perazić i Ivo Tomov Bokan. Iz Riječke nahije bilo je 12 perjanika i to: Mato Jokin Popović, Joko Kaluđerović, Stanko Golubov Vujović, Stevan Markišin Jovićević, Peko Andrin Janković, Pero Krcunov Pejović, Mališa Mićunov Ražnatović, Filip Perov Vukmirović, Krceta Golubov Sjekloća, Marko Mrkov Vujović, Mihailo Lazov Rajković i Savo Markov Radunović. Iz Brda i Bjelopavlića bio je 21 perjanik i to: Vido Novakov Bošković, Gavriilo Đokov Pajović, Toko Nikin Šaranović, Marko Goranov Jovović, Milovan Mijajlov Jovanović, Ilija Milutinov Radović, Drago Andrin Milatović, Jole Piletić, Milutin Perovanov Šušović, Boro Bešin Borović, Boro Tomov Vučinić, Petar Lukin Vlahović, Radovan Begov Redžić, Gligorije Jovanov Pižurica, Živko Nastin Bojić, Savo Batrićev Pržikapa, Banjo Neškov Lazarović, Sava Milanov Vuksanović, Smajo Spasojev Uskok i Boro Božov Kuč.⁷⁸ Broj perjanika ostao je približno isti, jer knjaz Danilo 1854. godine piše baronu Lazaru Mamuli da sa „šezdeset perjanika“ nije u stanju da obuzda narodni otpor izazvan osmanskim nasiljem.⁷⁹ Pojedini rijetki autori, poput Vuka Popovića, perjanike knjaza Danila nazivali su đendarmi (žandari).⁸⁰ Tako u jednom pismu od 8. aprila 1852. godine, opisujući prilike u Crnoj Gori, a govoreći o sredstvima prinude koju primjenjuje knjaz, Popović između ostalog navodi: „a poslije priteže ih s đendarmima“.⁸¹

⁷⁸ Pavićević, Branko, „Lični sastav organa vlasti na početku vladavine knjaza Danila“, *Istorijski časopis*, knj. VIII, Cetinje, 1958.

⁷⁹ Jovićević, Mihalo, str. 15.

⁸⁰ Isto, str. 15–16.

⁸¹ Bačović, Čedo, *n. d.*, str. 128.

Knjaz je imao dva ađutanta, Danila Vukovića i Marka Bjeladinovića sa platom od 500 fiorina, sekretara Vuka Vrčevića i vicesekretara Lazara Vlahovića, obojica sa platom od po 500 fiorina i narodnog sekretara sa platom od 250 fiorina.⁸² Postojalo je i pet „kamerusa“, Niko Zec, Đuko Sredanović, Marko Dragov Martinović, Drago Jokov Petrović i Savo Lukin Jovićević sa platom od 460 fiorina.⁸³ Kamerusi su bili najbliži knjazu i obično su to bili njegovi najbliži krvni srodnici ili članovi familija, koje su imale dugogodišnje prijateljske odnose sa dinastijom Petrović-Njegoš. Dužnost su obavljali u unutrašnjosti objekta. Iz ove funkcije dvije godine kasnije nastae kabadahije.

Crnogorsko-osmanski rat 1852–1853. godine knjaza je omeo da sprovede reformu državne organizacije, a iskustva u ovom ratu ubrzala su proces novog uređenja vojske i državne uprave.

Prema ovom popisu Crna Gora imala je 9.700 vojnika prvog poziva. Knjaz je vojsku podijelo na desetine i stotine, a uveo je nad njima starješine – desečare i stotinaše. Naravno, više vojne jedinice su već postojale, radilo se o odredima sastavljenim obično od jednog ili dva plemena, a njima su upravljali viši vojni starješine – vojvoda ili serdari. Knjaz Danilo uveo je posebne oznake – metalne, srebrne i zlatne grbove na kapama, koje je morao da nosi svaki vojnik ili starješina na prednjem čeonom dijelu kape. Obični vojnici nosili su krstove, desečari i stotinaši imali su različite oznake na kapama. Naredne godine osnovao je Gardu koja je brojala 400 pripadnika, posebno biranih, iz svake stotine Narodne vojske odabrana je desetina za Gardu. U ovim reformama perjanici su imali posebne oznake koje su nosili na kapama, a tada je uvedena i funkcija kabadahija kao posebni čin u perjaničkoj službi. Perjanički grb sastojao se

⁸² Pavićević, Branko, „Lični sastav organa vlasti na početku vladavine knjaza Danila“.

⁸³ Isto.

od autentičnog četvorostranog štita sa crnogorskim dvoglavim orlom u poletu, sa krunom na glavi, skiptarom i šarom u kandžama i lavom u donjem dijelu. Grb je bio srebrne boje, a inicijali „DI“ nalazili su se u sredini, na prsima orla. Kabadahija je bilo nekoliko, nalazili su se u neposrednoj knjaževnoj pratnji i blizini, smatrali su se za neku vrstu starješina nad perjanicima, bili su raskošnije obučeni od običnih perjanika. Kabadahije su imale posebne oznake na kapama, a njihov glavni zadatak je bila tjelesna zaštita vladara, kao i obavljanje ceremonijalnih, ali i državničkih misija i zadataka po nalogu vladara. Oni su bili potčinjeni perjaničkom kapetanu kao njegovi prvi oficiri. Kabadahije su na kapama imale posebnog dvoglavog orla u poletu zlatne boje sa vladarevim inicijalima „DI“⁸⁴. Dvoglavi orao imao je u kandžama skiptar i šaru, a inicijali vladara nalazili su mu se na grudima. Grb kabadahije nije imao lava. Njihova služba je bila specifična, bili su konstantno u vladarevoj neposrednoj blizini⁸⁵, starajući se o njegovoj bezbjednosti. Kadgod je vladar napuštao Dvor, ispred njega su išli kabadahije i pratili ga pri svakom koraku. Oni su bili ti koji su nadgledali prostorije i terene kojim se kretao njihov vladar. Često su ga pratili u sjenci nadzirući svaki njegov pokret. Kabadahije su birane iz nekoliko najboljih crnogorskih kuća, imale su veliki ugled i poštovanje u narodu, a oni su bili prisutni tokom brojnih poseta crnogorskom vladaru kao dio ceremonijalne svite.

Za vrijeme knjaza Danila dolazi do reorganizacije crnogorske vojske i uspostavljanja novih organa vlasti. Odmah na početku vladavine ukinuo je titulu kneza, a zamijenio je plemenskim kapetanom. Crna Gora bila je podijeljena na kapetanije na čelu sa plemenskim kapetanima koji su vršili administrativnu, upravnu i sudsku vlast, ali i neku vrstu policijske djelatnosti. Plemenski kapetani su rukovodili kmetovima, koje su stanovnici

⁸⁴ Rade Turov Plamenac, *Memoari*, CID, Podgorica, 1997, str. 365.

⁸⁵ Vuković, Gavro, *Memoari*, Obod, Cetinje, 1996.

jednog sela birali za starješinu. Novoformirani vojni činovi, stotinaši i desečari, imali su određenu i upravnu i sudsku ulogu, jer su stotinaši pomagali u radu plemenskom kapetanu, a desečari su pomagali u radu kmetovima.

U sklopu reorganizacije i reformi, 5. maja 1855. godine, proglasio je Danilov zakonik od 95 članova koji je propisao određena krivična djela. Perjanici su postupali u skladu sa ovim zakonom i naredbama knjaza Danila. Predstavljali su jedini državni organ zadužen za obavljanje policijskih poslova. U članu 20 ovog zakonika perjanicima su normirana ovlašćenja: „Ako bi se od zemaljske vlasti ili glavar ili suci ili starješine ili perjanici poslali u koje pleme ili selo da krivca hvataju, a nađe se koji da krivca brani, to ovi ljudi od vlasti poslani imaju moć istoga branitelja koji krivca brani, uvatiti i sudu predati.“ Narednim članom bilo je propisano ovlašćenje da se mogao ubiti svako ko potegne oružje na predstavnika vlasti.

Perjanici su učestvovali u hvatanju mnogih počinitelja krivičnih djela kao i knjaževih protivnika. Naredbe knjaževe izvršavali su bez pogovora, iako je bilo nekoliko primjera kad su se djelimično oglašili o njegova naređenja. U njegovoj državi nije bilo milosti ni za koga ko je radio ili mislio protiv Crne Gore. Privodili su zločince pravdi, vršili njihovu egzekuciju ili ih kažnjavali na drugačiji način. Smrtne kazne perjanici su obično izvršavali na određenim mjestima, obično na skupovima naroda u pazarnim danima kako bi se poslala poruka ostalim potencijalnim počinocima. Perjanici su upućivani i u posebne misije u inostranstvu. Tako je knjaz dao nalog Joku Kusovcu da u Carigradu likvidira Stevana Perovića Cucu. U perjanike se primalo po pouzdanosti i povjerenju, ali i po hitrini, glasu kuće iz koje dolazi ili po naročitim zaslugama za knjaza. Perjanici su metanjem iz pušaka pratili knjaza do granice i oglašavali da on putuje. Iz jednog zapisa iz oktobra 1852. godine navodi se:

„Perjanici i ostali od knjaževe pratnje konjanici neprestano su svijem putem iza glasa pjevali i puškama često pucali, kao i obično svagda rade kad gospodara prate, čime oglašavaju narodu da gospodar putuje.“ O tome kakav su perjanici imali uticaj na mir i sigurnost u zemlji, najbolje opisuje Vuk Vrčević: „Tišina i mir najveći caruje, jer svakoga pazara odaju po pazaru pešest perjanikah da se ne bi ko svadio, a u sred pazara vidio sam gđe visi na izgled narodu, oružje onih ljudi koji bi se usudili na Pazar nož izvaditi ili pušku nategnuti jedan put drugoga, pa im ga odma perjanici otmu, slome i komade rečenoj rogastoj palici objese, osim novčane globe što mu perjanici uzmu“.⁸⁶ Stizali su perjanici po čitavoj Crnoj Gori, ako je ko zaplijenio tuđu stoku, ako nije izvršio knjaževu naredbu ili ako je ko god bilo kakvo drugo nepočinstvo napravio, susret sa perjanicima bio je neizbježan. Žestoke kazne čekale su sve koji se zakona i naredbi nijesu pridržavali, krvna osveta, četovanje među plemenima i međusobni sukobi gotovo su iskorijenjeni. Megdani su bili dozvoljeni jedino među dvojicom ljudi, bez devera (sekundanata) ili drugih pomoćnika. Pored kazne mušketanja, globe, progonstva uvedena je i kazna šibikanja (batine), koju su obavljali dvojica bijadžija koji su za to primali naknadu. Ovakav vid kažnjavanja je bio predviđen za kradljivce i to po 25 batina. Ovo je predstavljalo veliku sramotu, pa se ova vrsta kažnjavanja nije dugo zadržala. U pojedinim slučajevima čak je i čitavim bratstvima ili pojedinicima bilo naređeno da ne smiju nositi oružje kao znak junaštva i dostojanstva, već da nose britve u znak poniženja itd. Pored represivnih mjera, perjanici su ponekad imali i sudska ovlašćenja, kao članovi nižih sudova. Perjanici su obavljali i druge poslove, starali su se o bezbjednosti stranih visokih zvaničnika, koje su čekali i pratili

⁸⁶ Vrčević, Vuk, *Ogranci za istoriju Crne Gore*.

od i do granice. Ali djelimično su obavljali i obavještajne poslove, pa su tako perjanici iz Vasojevića javljali o očekivanom napadu osmanske vojske 1854. godine itd.⁸⁷ Osiguravali su kupljenje obaveznog poreza, pa je u tom cilju, krajem 1856. godine, u Vasojeviće stigao vojvoda Ivo Rakov Radonjić sa perjaničkom pratnjom.⁸⁸ Za potrebe crnogorske države obavljali su povjerljive misije, kao knjaževi povjerljivi predstavnici bili su prisutni na mnogim mjestima. Tako su perjanici koordinirali aktivnosti u vezi ustanka u istočnoj Hercegovini krajem 1857. i početkom 1858. godine.⁸⁹ Knjaz ih je upućivao kad god je bilo potrebno brzo reagovati, povratiti mir ili isposlovati nešto drugo, njegovi perjanici bili su prisutni na najoštetljivijim mjestima. Perjanički odred je bio upućen, u julu 1858. godine, u Kolašin da povrati iseljeno stanovništvo, vrati im oduzetu imovinu i osigura mir, koji je bio narušen jednom akcijom crnogorskog odreda predvođenim od strane vojvode Novice Cerovića, kada je bez knjaževog znanja izvršen napad na Kolašin koji je tada bio u osmanskim rukama.⁹⁰ Prilikom napada na Kolašin bilo je 400 žrtava i ova afera je dovela u pitanje odluke velikih sila nakon grahovačke pobjede. Međutim, efikasnom reakcijom perjanika ova nezgodna situacija je uspješno prevaziđena. Perjanici su bili glavni predstavnici gvozdene knjaževe ruke; đe god bi se pojavili, izazivali su strah. Patrolirali su čak i na pazarima na kojima „Tišina i mir najveći caruje, jer svakog pazara odaju po pazaru pešest (5–6) perjanika da se ne bi ko svadio, a u sred pazara vidio sam đe visi na izgled narodu, oružje onih ljudi koji bi se usudili na pazar nož izvaditi ili pušku

⁸⁷ Pavićević, Branko, *Danilo I Petrović-Njegoš*, str. 349.

⁸⁸ Jovićević, Milan, „Začeci policijske službe u Crnoj Gori“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, Cetinje, 2012, str. 16.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Pavićević, Branko, *Danilo I Petrović-Njegoš*, str. 368–371.

nategnuti jedan put drugoga, pa im ga odma perjanici otmu, slome i komade rečenog rogastoj palici objese, osim novčane globe što im perjanici uzmu.“⁹¹

Naročito su važne akcije perjanika zajedno sa vojskom u gušenju proosmanske pobune u Bjelopavličima sredinom 1854. godine, zatim u Kučima 1856. godine. Sa ostatkom opozicije predvođenim predsjednikom Senata, Đorđem Petrovićem obračunao se 1857. godine, kada je Crnu Goru napuštala grupa knjaževih protivnika. U februaru iste godine pratila su knjaza na putu u Pariz dvojica perjanika, koji su izazvali pažnju zbog raskošne ljepote i nošnje, o čemu postoji sačuvana gravura iz francuske štampe. Naredne godine odnio je slavnu pobjedu na Grahovcu, 13. maja 1858. Nakon ove pobjede broj vojnika se uvećao na 13.400, a Crna Gora je imala oko 50 plemenskih kapetana, 150 barjaktara, 150 stotinaša i 1.270 desečara. U novooslobođenim krajevima knjaz je postavljao perjanike koji bi se starali o sigurnosti u toj oblasti, održavali mir, javljali o aktivnostima neprijateljskih snaga i pomagali starješinama u vršenju upravnih i sudskih poslova. Tako je 1857. godine u Vasojevićima, kada je formirana kapetanija, postavljen kapetan i 18 perjanika. U Velici je takođe imenovao kapetana i četiri perjanika i to: Rada Mikića, Pavića Jankova Golubovića, Raduna Vučetića i Radovana Radulovića. Knjaz Danilo je vodio računa i o pripadnicima muslimanske vjeroispovijesti, pa je, kad je formirana kapetanija u Gornjoj Ržanici, imenovan kapetan Tair Šaban, barjaktar Feriz Kadrija i perjanik Avdul Pepo.⁹² Brojna opozicija u emigraciji, uz podršku pojedinih velikih sila, nije dala mira knjazu i njegovim planovima. Pored perjaničke službe, među perjanicima je bilo dosta ličnih junaka, koji su u ratovima i bojevima nerijetko napuštali svoje dužnosti i učestvovali u borbenim okršajima pokazujući veliko junaštvo i

⁹¹ Vrčević Vuk, *Ogranci za istoriju Crne Gore*, separat.

⁹² Bačović, Čedo, *n. d.*, str. 168.

hrabrost. Ginuli su u borbama i bili ranjavani, poput Rista Manojlovića koji je poginuo na Grahovcu itd., a iz reda perjanika knjaza Danila kasnije je bilo dosta serdara, vojvoda, komandira.

Za vrijeme knjaza Danila došlo je do izvjesnih promjena u nošnji perjanika i one su se uglavnom odnosile na kape. Izašla je iz upotrebe prethodna perjanička kapa, po kojoj su perjanici dobili ime, koja je zamijenjena običnom kapom na koju je stavljen poseban perjanički grb na specifičnom štitu srebrne boje, identičan sa kapetanskim koji je bio zlatne boje. Grb kabadahije se razlikovao od perjaničkog grba i bio je pozlaćene boje, a iako ima malo njegovih opisa od strane savremenika, poznato je da je to bio „pozlaćeni knjaževski grb“. Od vremena knjaza Danila visoki državni funkcioneri počinju da nose duboke krznene kape od samura, braon boje, sa crvenim tepelukom i nekom vrstom duže kićanke (perjanice), koja je padala sa strane kape nešto većom dužinom od njenog oboda. Takva vrsta kapa razlikovala se u nijansama boje, dubini, materijalu, ali i kićanki sa strane, jer je kod jednog tipa nošena na tankoj traci (slika perjanika Toma Matova Martinovića), dok se kod druge vrste nosio na širem dijelu (slika vojvode Đura Matanovića). Doduše, radi se o slikama sa više godina razmaka. Na pojedinim, dosta rijetkim kapama sa talbotipija Anastasa Jovanovića može se vidjeti da i pojedini članovi knjaževe pratnje nose ovu kapu. Najvjerovatnije je da su perjanički kapetan i kabadahije, osim grba na kapi, imali i neke raskošnije detalje, koji su ih razlikovali od perjanika. Sačuvana je jedna takva kapa perjaničkog kapetana Đura Prelova Martinovića sa obodom od samura i postavom od jagnjeće kože. Od knjaževih reformi perjanici i perjanički kapetani jasno su se razlikovali po grbovima na kapama. Ostali djelovi garderobe ostali su isti, i dalje su bili raskošni u zlatno vezenoj crnogorskoj nošnji, koja je od Danilovog vremena bila znak visokog glavarskog sloja, jer

je drugim građanima bilo strogo zabranjeno kupovanje ovakve garderobe. Bilo je i pokušaja da se crnogorski vojnici opreme određenom zaštitom; tako je na Cetinje stigla ponuda hrvatskog limokovača da mu se povjeri „nabavljanje potrebitih kaciga za crnogorsko oružarstvo“, ali sve je ostalo na nivou ponude.⁹³ Određene razlike uočavaju se i u „oružju časti“ jer je knjaz perjanike i glavare nagrađivao posebnim i netipičnim oružjem na koje je gravirana posveta, obično kome se daruje oružje, razlog i na kraju da je to od knjaza crnogorskog. Na fotografijama perjanika uočava se mnogo raskošnije naoružanje, sa raznim skupocjenim ukrasima i natpisima. Perjanička služba za vrijeme knjaza Danila nije bila nimalo laka zato je ostala izreka „ko pođe u perjanike, treba da se obrće prema volji gospodarevoj, ka perjanica na vjetru“.⁹⁴ Interesantno je da su austrijske vlasti 13. januara 1860. godine osim knjaževom ađutantu i sekretaru bile zabranile perjanicima i drugim Crnogorcima da nose oružje u Kotoru, ali na knjaževu pisanu intervenciju ova zabrana je skinuta 10. aprila 1860. godine. U njoj knjaz navodi: „Oružje je sastavna i nerazlučna čast nošnje naroda crnogorskog, a drugo što su Perjanici, Stotinaši i drugi kao i kapetani, zvaničnici struke vojničke, koji se kao vojnici svuda sa oružjem svojim prikazivati moraju, kad se putujući nađu u stranim zemljama, koe obezoružavanje na granici smatrano bi bilo kao preziranje države kojoj oni pripadaju i povređenje međunarodnog prava.“⁹⁵

Uoči posete Kotoru naredio je svojim kabadahijama i perjanicima da ga ne smiju pratiti, kako bi pokazao austrijskim vlastima da nema puške koja može ubiti knjaza. Ipak, jedan od njegovih kabadahija pratio ga je potajno. Međutim, na knjaza je 1. avgusta 1860. godine izvršen atentat na kotorskoj rivi, a ubicu

⁹³ Jović, Tatjana, Jovičević, Milan, *Crnogorska vojska – uniforme i organizacija*, str. 26.

⁹⁴ Bačović, Čedo, *Perjanici*, str. 131.

⁹⁵ Bačović, Čedo, *n. d.*, str. 182.

je uspio da savlada i uhvati upravo onaj kabadahija koji ga je potajno pratio. Odsustvo pratnje knjaz je platio glavom. Novi nasljednik knjaza, Nikola znajući za ovu stričevu odluku, okupio je kabadahije i saopštio im da na njih ne nosi grijeh stričeve smrti. Nijednog nije otpuštio, već ih je zadržao u svojoj službi.

Formiranje Garde za vrijeme knjaza Danila

U okviru ovih reformi 1855. godine formirana je i Garda. Garda je bila sastavljena od sposobnih, obučanih i spremnih vojnika iz svakog bataljona. Naime, iz svake stotine birano je po 10 najspremljivijih vojnika. Garda je u početku bila jačine 400 ljudi podijeljenih u četiri stotine, kojima su komandovali stotinaši Garde. Kasnije će se taj broj povećavati,⁹⁶ tako da će Garda u aprilu 1858. godine imati deset stotina, ukupne jačine 1.000 ljudi. Crnogorska garda uzdignuta je sa bataljonske na brigadnu jedinicu. Za prvog komandanta Garde imenovan je senator Đuro Prelov Martinović, koji je već komandovao sličnim vojnim jedinicama, kao što su Gvardija i perjanici. On je na ovoj dužnosti ostao vrlo kratko zbog pogibije, a njegovo mjesto će zauzeti Đuro Kusovac, koji će se i proslaviti komandujući Gardom na Grahovcu 1858. godine. Naravno, pored Garde postojali su i perjanici kojih je za vrijeme knjaza Danila bilo 70; perjanicima je rukovodio perjanički kapetan sa par njemu potčinjenih kabadahija. Garda je također bila podijeljena na desetine i stotine kojima su komandovali gardijski desečari i stotinaši. Njeni pripadnici su imali posebne oznake na kapama sa karakterističnim zvijezdama, a Garda je imala i svoj gardijski barjak koji je nosio barjaktar Garde. Gardijski stotinaši, desečari i barjaktari imali su posebne oznake/grbove na kapama koje su se razlikovale od ostalih starješina u vojsci po boji i izgledu. Grb

⁹⁶ Branko Babić, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, *Pobjeda*, 17. septembar 1979, str. 14.

stotinaša je bio zlatne boje jer je predstavljao simbol države i vladara. Gardijski orao je bio različit od orlova na ostalim znakovima. Dvoglavi orao sa krunom, skiptarom i šarom imao je jako raširena krila. Na grudima su mu bili knjaževi inicijali, a ispod orla su bile ukrštene zlatne crnogorske sablje. Prema sačuvanom grbu Sava Matova Martinovića njegova dužina je bila 7 cm, a širina 10,7 cm i gotovo je prelazio širinu crnogorske kape na prednjoj strani. Drugi sačuvani primjerak je nešto manji, 6,8 cm dužine i 10,3 cm širine. Gardijski desečar imao je istog zlatnog orla sa jedinom razlikom da umjesto ukrštenih sablji, ispod krila orla stoji po jedna šestokraka zvijezda. Gardisti su imali posebne oznake, isti zlatni dvoglavi orao bez ikakvih dodatnih elemenata. Grb gardijskog barjaktara je bio takođe zlatni dvoglavi orao širokih krila, ali ispod orla se nalazila jedna sablja čiji je balčak postavljen na zastavu sa krstašom. Na čelu Garde nalazio se njen komandant, najčešće sa titulom vojvode, koji je biran od ljudi od najvišeg vladarevog povjerenja. Garda je predstavljala elitnu jedinicu crnogorske vojske, a biti član Garde, bila je čast i privilegija.

Učešće u ratovima

Osnivanje Perjanika, a kasnije i Garde uvijek se vezalo sa bojevima, junaštvom i borbama. Iako je perjanicima primarni i najvažniji zadatak bio sigurnost vladara, rijetko koji se suzdržao i pored strogih vladarevih upozorenja i naredbi, da se ne okuša u ratovima i bojevima. Prilikom ratova nepisano perjaničko pravilo zabranjivalo je učestvovanje u ratu, već su perjanici trebali da štite vladara. Ne želeći da budu prekoreni od bratstvenika i plemenika, ali i u namjeri da pokažu svoju odvažnost i hrabrost, česti su slučajevi da su vladici ili kasnije knjaževi perjanici krijući bježali sa Dvora da bi se priključili svojim plemenskim jedinicama i učestvovali u ratu. Tako je

perjanički kapetan Đuro Prelov u crnogorsko-osmanskome ratu, 29. novembra 1952. godine, u borbama oko Žabljaka „uhvatio šest živih Turaka“ koje je imao namjeru poslati sultanu u Stambol. U strahovitim borbama oko Ostroga 1652–1853. godine, među 40 boraca koji su branili Manastir Ostrog od napada više hiljada osmanskih vojnika, nalazilo se i više perjanika: Savo Perićev Popović, Ramo Petrov Jovović, Drago Andrin Milatović, Mihailo Avramov Backović, Ivo Jokov Vojvodić, Živko Krstajić, Drago Nikitović, Pavle Vučinić i Gligorije Pižurica. Gotovo da nema rata ili značajnije bitke u kojoj perjanici ili Garda nijesu učestvovali organizovano po knjaževoj naredbi ili samostalno u svojim jedinicama. U odsudnoj Bici na Grahovcu, kao posljednje oružane formacije, dio lične pratnje uputio je perjaničku četvu i svoju Gardu da uzme aktivno učešće u odbrani Crne Gore. Ovom prilikom poginulo je više perjanika, a perjanički kapetan Jovan Mašanov Vukotić, u borbi je ugrabio veliku tursku zastavu. O organizovanom učešću perjanika u Bici na Grahovcu sačuvana je i pjesma perjanika Đuka Sredanovića, koji pjeva o knjazu Danilu koji okuplja vojsku:

„Perjaničkog zove kapetana
Po imenu Novaković Mila:
A na noge Milo kapetane,
Pokupi mi đecu perjanike,
Hajde s Krcom u polje Grahovo,
Neka moja đeca perjanici,
Nek mi hrabre i sokole vojsku.“

Kako je Crna Gora direktno podsticala ustanak u Hercegovini i rukovođila ustaničkim akcijama sa Grahova preko knjaževih izaslanika Iva Rakova Radonjića i Petra Vukotića, kao odgovor Osmansko carstvo je riješilo vojno ugušiti ustanak i izvršiti napad na Crnu Goru. Prema naredbi bosansko-hercegovačkog guvernera Ćani-paše, Husein-paša je otpočeo napad preko

Grahova. Za ovaj pohod angažovano je oko 10.000 osmanskih vojnika koji su se krajem aprila koncentrisali na crnogorsko-osmanskoj granici. Naspram njih nalazila se crnogorska vojska pod komandom vojvode Mirka Petrovića, jačine oko 5.500 Crnogoraca. Osmanska vojska je 6. maja zauzela visoravan Grahovac koja je imala važan strateški značaj. Dolaskom crnogorske vojske narednog dana počele su žestoke borbe.

U ovom crnogorsko-osmanskom ratu 1858. godine, crnogorska vojska je bila podijeljena u tri odreda. Desnokrilnim odredom komandovao je vojvoda Petar Vukotić, lijevokrilnim odredom vojvoda Ivo Radonjić, dok su centralnim odredom crnogorske vojske komandovali vojvode Petar Vujović i Đuro Kusovac.⁹⁷ Sa centralnim odredom nalazio se i glavni komandant crnogorske vojske vojvoda Mirko Petrović. U ovom ratu crnogorska Garda je učestvovala kao samostalna jedinica predvođena svojim komandatnom. Garda je dejstvovala u okviru centralnog odreda, na najizazovnijem položaju sa najtežim ratnim zadacima. U ovim akcijama naročito se pokazala hrabrost i vještina njenih pripadnika. Borbe su naročito intenzivirane 10. maja. U međuvremenu su crnogorske jedinice odlučnom akcijom koja se ogledala u postavljanju jačih zašeda, onemogućile snabdijevanje osmanskih snaga iz Trebinja. Ova aktivnost Crnogoraca stavila je u težak položaj Husein-pašine snage. Potom su crnogorske snage osvojile sve komunikacije prema Trebinju i Korjenicima čime je osmanska vojska okružena i odsečena. Tokom borbi, snažnom diplomatskom akcijom knjaz Danilo je pokušavao da izdejstvuje kod velikih sila povlačenje osmanske vojske. Husein-paša je u ranu zoru 13. maja formirao kolonu u namjeri da odstupi prema Klobuku, međutim crnogorske snage izvršile su napad i nanijele težak poraz njegovim jedinicama. Osmanska vojska je pretrpjela ogromne gubitke (preko 4.000), ali i crnogorski gubici bili su

⁹⁷ Jović, Tatjana, Jovićević, Milan, *n. d.*, str. 2–20.

veliki (oko 2.000).⁹⁸ Bitka je imala veliki značaj i odjeknula je u svim evropskim krugovima, a Osmansko carstvo je prihvatilo razgraničenje sa Crnom Gorom.

U ovoj bici Crnogorci su zarobili veliku količinu naoružanja, uključujući sve turske topove i više ratnih zastava, kao i 1.200 konja i 500 šatora.⁹⁹

U Bici na Grahovcu, aprila 1858. godine, iako je imala prvo „vatreno krštenje“, Garda je pokazala nevjerovatnu neustrašivost, ona je desetkovana, a poginuo je i njen komandant Kusovac. Nakon velikih gubitaka koje je podnijela za slobodu svoje domovine, došlo je do njene reorganizacije, popunjena je novim poletnim gardistima, a njen broj je uvećan na 1.000 pripadnika, čime je Crna Gora dobila prvu gardijsku brigadu.

Učešće u ratovima ostala je velika moralna obaveza i čast i za perjanike knjaza Nikole, iako su do ukidanja Senata 1879. godine izvršavali širok krug poslova. Njihova najvažnija uloga u ratnim okolnostima odnosila se na održavanje reda u jedinicama, vršenje stražarske i kurirske službe, obavljanje delikatnih obavještajnih i povjerljivih poslova, prenošenje hitnih informacija, često su bili i kalauzi (putovođe) i osiguravali vladara i više vojne komandante. Pored navedenog, perjanici su imali vidnu ulogu u Hercegovačkom ustanku 1875. godine i Veljem ratu 1876–1878. godine. Knjaz Nikola je odmah po izbijanju ustanka sa hercegovačkim glavarima uputio i nekoliko biranih perjanika kao svoje direktne predstavnike. Iako su upućeni tajno, kad su osmanske vlasti saznale za njihov dolazak, proglašeni su uskocima i sudom im je zabranjen povratak u Crnu Goru.¹⁰⁰ Na početku Veljeg rata 1876. godine formirane su dvije perjaničke čete. Prva perjanička četa je bila pod komandom kapetana Špira

⁹⁸ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 1, Vijesti, 2006, str. 123.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Baćović, Čedo, *n. d.*, str. 217.

Stanišina Matanovića iz Čeklića sa barjaktarom Perom Božovim Martinovićem iz Bajica i perjanicima: Milovan Vidov Bošković s Orje Luke, Ilija Boškov Begović iz Zagarča, Šćepan Vukov Babović iz Konjuha, Vuko Filipov Nikolić sa Čeva, Krsto Tokov Šaranović sa Slatine, Mujo Mirov Vlahović iz Rovaca, Joko Popov Šćepčević iz Crmnice, Bogić Piper iz Pipera, Šule Milinkov Jauković iz Drobnjaka, Miloš Selić Vlahović iz Rovaca, Kićo Petrušić iz Uskoka, Petar Radosavov Mitrović, Niko Grujičin Mijušković iz Pješivaca, Vukašin Božov Zečević poginuo 1875, Savo Andrijin Ražnatović teže ranjen, Joko Savov Petrović sa Njeguša, Četko Roganović iz Cuca, Perko Đukanović sa Čeva, Milutin Babović zvani Telegraf, Mašan Miculović sa Čeva, Boško Vukov Mitrović poginuo 1879, Veliša Punišin Lazović iz Kuča, Andrija Đurov Strugar, Milo Medenica poginuo 1877, Mijajlo Rad. Sekulić (Bulatović), Tanasije Žižić iz Drobnjaka, Simo Đorđević Damjanović, Jakov Mirkov Aleksić, Pavle Ostojić Šundić iz Nikšićke Župe, Mirko Đurov Kuč iz Kuča, Petar Poleksić iz Uskoka, Veliša Jovanov Petrović iz Kuča. Druga perjanička četa bila je jačine 80 perjanika na čelu sa kapetanom Četkom Pejovim Erakovićem, njen barjaktar je bio Peko Lazov Doknić iz Golije, oficir Obren Okičin Sarić iz Banjana i perjanici: Banjani: Nikola Krstov Eraković Pejović, Novica Petrov Radović Miljanić, Risto Nikolin Mrkaić, Janko Ristov Baćović, Aleksa Nikolin Koprivica, Petar Bojičin Kilibarda, Gaša Tupanjanin, Petar Gligorev Eraković; Oputno-Rudinjani: Ante Radovanović, Špiro Mićkov Bjelica, Gligor Lukin Vujović, Obren Krstov Komnenić, Šćepan Dragov Mujičić, Stojan Albijanić, Duka Dutina, Simo Prelo; Zavođani: Risto Stevanov Radić, Todor Vujović, Jevto Vučinić, Šćepo Mulina, Tomo Stevanov Ćuk, Mato Anđelić; Pivljani: Ivan Bajagić, Milan Šljivančanin, Jevto Milović, Mirko Blagojević, Šćepan Hadžić, Milosav Taušan-Obradović, Sekule Kuljić; Rudine trepačke:

Mitar Milov Roganović, Risto Blagotin Čupić, Blagoje Markov Marković Krivokapić, Marijan Mušov Vujičić, Novica Đuričin Mićunović, Mašan Stankov Nikolić; Gaćani: Milutin Simov Mandić, Tripko Škiljo, Risto Valadžić, Ilija Pješčić poginuo 1877, Jovan Papović; Nevesinjani: Đuro Vukov Radan, Obrad Guzina, Boško Vukajlović, Aćim Mitrov Bratić, Nikola Simov Vukotić, Božo Skočajić, Đoko Pivčić Adžić; Dabrani: Spasoje Novaković, Miloje Jelačić; Zupčani: Milo Kezov Spaić poginuo 1878, Gajo Jokov Petijejić, Šunjo Mitrov Deretić, Puro Đurov Tomašević, Mićo Lučić, Jovan Tomov Beko, Jovo Jokov Klimović, Đuro Zekov Ratković; Šuma Trebinjska: Šćepo Todorov Kokolj, Gavriilo Stevanov Bubalo, Pero Đurov Damjanović, Risto Jovičin Dučić; Popovo i Rasno: Božo Andrin Burić, Petar Jovov Jovović zvani „Greda“, Nikola Barzut, Đoko Slijepčević; Jezera i Šaranci: Petar Simović i Petar Čorović.¹⁰¹ Perjaničkim četama upravljao je kapetan, imale su svog barjaktara, a bile su direktno potčinjene knjazu Nikoli, odnosno vojvodi Petru Vukotiću kao komandantu Ševerne crnogorske vojske. Ova vojska brojala je 20.000 vojnika i to je najveća jedinica koja je do tada djelovala u crnogorskoj vojsci. Radilo se o bataljonima i brigadama različitog sastava iz različitih krajeva u kojima nije do kraja postojalo jedinstveno moralno i vojničko poimanje. Veliki broj vojnika u pokretu, koji je prelazio više desetina kilometara još na tuđoj teritoriji zahtijevao je posebnu pažnju i disciplinu, ali i umijeće i taktičnost viših vojnih komandanata. Uz to, ovu vojsku po prvi put je pratila oranizovana artiljerija, intendantura i sanitet što je bilo sasvim novo iskustvo i vojnicima i komandantima. Dolazilo je do kršenja naredbi koje vjerovatno nijesu bile ni sprovedene na adekvatan način kao i do nediscipline i samovolje pa čak i čitavih jedinica. Knjaz i glavne vojvode uz njega oslanjali su se najviše na perjanike da se održi red i disciplina među ogromnom

¹⁰¹ Isto, str. 224–226.

vojskom. Perjanici su djelovali odlučno i hitro kao u slučaju dovođenja vojvode Peka Pavlovića na Vojni sud, zatim kada su komandantu Mijajlu Vučiniću uzeli grb sa kape i doveli ga na Cetinje jer je prekršio knjaževu naredbu i ušao u sukob sa osmanskim vojskom. Zatim su perjanici po knjaževoj naredbi uhvatili vojnika koji je u julu 1876. godine na putu kroz Hercegovinu ušao u jednu kuću da je opljačka i „bili su ga i granjem po ušima mlatili“. ¹⁰² Prilikom ovog pohoda dolazilo je i do drugih manjih nereda, tako je usljed nedostatka vode, na čatrnji za vodu dolazilo do graje i vike i verbalnog sporečkanja kao i vađenja noževa zbog čega su intervenisali vojvoda Petar Vukotić i perjanici „te štapom tući sve, što je stizalo“. Perjanici su i vezali nekoliko hercegovačkih ustanika iz Nevesinja i Zavoda jer su se protivili naredbi Više komande i bili napuštili šančeve, zbog čega su im perjanici uzeli oružje. ¹⁰³

Perjanici su kao četa učestvovali 26. septembra 1876. godine u borbama u Bjelopavlićima kada je knjaz Nikola odvojio „iz svoje garde stotinu perjanika i posla u Bjelopavliće pod komandu gospodina Boža“. Sa perjanicima su bila i oba perjanička kapetana Špiro Matanović i Pero Serdarev Popović.

Veliki broj gardijskih podoficira došao je iz mirovne misije na Kritu 1897–1899. godine. Među učesnicima Rusko-japanskog rata 1904–1905. godine bilo je nekoliko gardista. Perjanici i pripadnici Dvorske garde imali su učešće i u Prvom balkanskom ratu. Na brojnim fotografijama i snimcima vidimo pripadnike Dvorske garde koji na Skadarskom frontu 1912–1913. godine u velikom broju prate kralja Nikolu, kao i njegove sinove na Tarabošu i Bardanjolu. Dio njih učestvovao je direktno u oružanim sukobima i borbama, dio je organizovao Transporte oružja, ratnog materijala kao i ranjenih i mrtvih. Prilikom ulaska crnogorskih trupa u osvojeni Skadar sa vojskom je ušla i

¹⁰² Isto, str. 217.

¹⁰³ Isto, str. 219.

Dvorska garda sa svojim komandantom. U Prvom svjetskom ratu 1914–1916. godine, u nedostatku vojnika, jedan dio gardista učestvovao je u ratnim operacijama u svojim matičnim jedinicama, a mnogi su i položili svoje živote za Crnu Goru.

Perjanici knjaza Nikole

Nikola Mirkov došao je na crnogorski kameni prijesto prije planiranog vremena, tokom ferija iz liceja Luja Velikog. Njegovo stupanje na vlast nije bilo praćeno unutrašnjim strujanjima kao što je to bio slučaj sa njegovim prethodnicima. Uz podršku svog oca, nespornog autoriteta, velikog vojvode Mirka i još nekoliko uticajnih glavara, nastavio je kontinuitet utabanim državnim stazama svog strica. Uz sitnije promjene zadržao je cjelokupan državni aparat, a perjanici su ostali gotovo u identičnom broju i sastavu i dalje zaduženi za policijske poslove. Na njihovom čelu nalazio se Jovan Mašanov Vukotić, perjanički kapetan, još iz Danilovog vremena. Već na početku njegove vladavine perjanici su se 1862. godine suočili s atentatom na mladog knjaza, kad je atentator Savo Radonjić iz Dobrskog Sela neuspješno pokušao iz puške da ubije knjaza dok je jahao na konju. Perjanici su uvijek išli uz knjaza, osiguravajući čitav putni pravac kojim se on kreće. Jedni su išli ispred i iza provjeravajući svaki grm i škripu, a drugi su bili u njegovoj neposrednoj blizini štiteći ga svojim tijelom. Za vrijeme knjaza Nikole plemenski separatizam je bio gotovo potpuno suzbijen pa je i perjanička služba bila znatno lakša. Sastojala se od drugih ritualnih i svakodnevnih radnji. Knjaz je često znao da šeta Cetinjem, a kad bi se zaustavio sa pratnjom „perjanik mu odmah donese iz dvora ili iz onijeh kuća, karijegu (stolicu). Jedan od perjanika nosaše vazda za knjaza o ruci njegovu struku, ako je knjaz nije imao o sebi, i odmah zastre njom karijegu, pa se onda poizmakne za njim dva tri koraka“.

Prvih godina njegove vladavine nije bilo karoca paradnih jer nije bilo puteva za njih, a počasti prilikom dolaska visokih gostiju davali su kabadahije i perjanici. Kabadahije su kao knjaževi tjelohranitelji bili bliži, za razliku od perjanika čija je služba bila više stražarska. Zbog toga su kabadahije u narodu bile više cijenjene iz poštovanja, dok je narod perjanike cijenio više od straha nego uvažavanja. Za vrijeme knjaza Nikole perjanici su zajedno sa desečarima zatvarali, globili i naplaćivali građanske dugove od dužnika, a izuzetno rijetko, ukoliko nije bilo vojnika i Cigana, izvršavali su i kaznu toljaganja i šibikanja koja je kasnije ukinuta (1874–1906) što je dovodilo i do davanja ostavke na ovu funkciju jer su ovaj čin smatrali za poniženje. Perjanici su hvatali i dovodili krivce, a bilo je slučajeva i bjekstva zbog čega su kažnjavani da idu za bjeguncem u Tursku sve dok ga ne uhvate. Ali knjaz je znao u ovakvim slučajevima da ih pomiluje i ponovo vrati u službu. Perjanici su oglašavali dolazak knjaza, ali na suptilniji način od perjanika knjaza Danila. Perjanici su čitali i njegove naredbe, oglašavali propise pod vedrim nebom, obilazeći javna mjesta sa dosta ljudi. Tako, na Rijeci Crnojevića 1875. godine „na jedanput, usred pazara, jedan perjanik izbacila u vetar malu pušku i glasno viknu ‘U posluš Crnogorci!’ – Sav narod zgrnu oko njega, a on zakorači na jednu stenu i viknu ‘Zapovijest od Gospodara i Senata: da se otsad jedna rublja prima i daje po 18 groša. U posluš Crnogorci!’ pa onda opet izbacila jedan pištolj“.

Perjanici su se osim bezbjednosti brinuli o njegovom zdravlju, udobnosti, poznavali njegove navike i uvijek bili u njegovoj blizini, na kulturnoj distanci od nekoliko metara, ne ugrožavajući njegov intimni prostor, ali ni njegovu sigurnost. Prema podacima iz 1863. godine na službi je bilo 100 perjanika pod upravom „kapetana i vicekapetana“. Šedište perjanika bilo je u Biljardi, ali izgradnjom knjaževog dvora oni prelaze u ovo novo zdanje, a kasnije će za njih biti izgrađena posebna zgrada –

Perjanički dom. Izgradnjom Dvora uspostavlja se precizan ceremonijal prijema kod Knjaza Gospodara, koji je bio još djelimično uspostavio Petar II. Viši glavari ulazili su slobodno u prostorije Odžaklije, koja je bila namijenjena za prijem gostiju, a u njoj je knjaz najviše volio da provodi vrijeme. Knjaz je običavao da svako veče saziva šednik sa pojedinim senatorima ili glavarima, volio je da sedi i nakon ponoći, a tada bi dozivao nekog od perjanika da mu pravi društvo. Ostali koji su išli u Dvor, ulazili su najavljivanjem kod perjanika koji su se nalazili pod stalnom stražom ispred i u Dvoru. Prilikom odlaska ili povratka knjaza za Rijeku ili neko drugo mjesto Perjanička četa sačinjavala je špalir odajući počast crnogorskom suverenu i članovima njegove porodice. Slično je bilo i tokom velikih proslava ili dolaska visokih stranih zvanica i državnika. Knjaz Nikola je zadržao kabadahije kao svoju najbližu pratnju i birao ih je isključivo iz najuglednijih bratstava. U prvim godinama Nikoline vladavine, grb kabadahija knjaza Nikole bio je identičan sa i za vrijeme knjaza Danila, jedino se razlikovao po inicijalima NI, dužina je iznosila 6,2 cm, a širina 8,2 cm. Grb perjanika je bio srebrne boje, od grba plemenskog kapetana jedino ga je razlikovala srebrna boja. Dužina mu je bila 5,9 cm, a širina 5,4. Druga verzija perjaničkog grba knjaza Nikole je bila identična grbu gardijskog desečara, dužine 5,8 cm i širine 10,3 cm. Treća i posljednja verzija perjaničkog grba je novo likovno rješenje i zlatne je boje. Radi se o četvrtastom štitu sa krunom iznad i draperijom iznad i sa strana. Na takvom štitu nalazi se dvoglavi krunisani orao sa skiptarom i šarom u kandžama, lavom ispod i inicijalima na grudima. Dužina ovog grba je bila 6,3 cm, a širina 5,5 cm. Naravno, dimenzije su varirale u par milimetara ili jednom centimetru u zavisnosti od serije, porudžbine, izrađivača i dubine kape. Ne postoje podaci da se grb perjaničkog kapetana posebno izdvajao, što upućuje da se koristio grb kapetana, a kasnije grb pješađijskog komandira redovne vojske.

Iz knjaževog govora, od 5. aprila, kojim je praktično ozvaničio reforme, vidimo da je osnovan Finansijski odbor koji se starao o državnim prihodima i rashodima. Precizirano je bilo da se iz državne blagajne finansiraju državni činovnici, među kojima su bili i perjanici, a iz iste kase obezbjeđivalo se i „žito perjaničko“.¹⁰⁴ O platama „svojih tjelohranitelja, perjaničkog kapetana, pobočnika“ brinuo se knjaz. Prema protokolima o prihodima i rashodima crnogorskog dvora i državnog aparata za 1868. godinu, za izdržavanje 60 perjanika i njihova dva kapetana izdvaja se na godišnjem nivou 7.000 fiorina.¹⁰⁵ Komunikacija telegrafom uspostavljena je i regulisana 1870. godine. U cilju adekvatnije borbe protiv počinitelja krivičnih djela, 5. oktobra 1872. godine, potpisan je Ugovor o ekstradiciji zločinaca između Crne Gore i Austrije. Preuzimanje zločinaca vršili su perjanici i za to dobijali određenu nadoknadu za trošak, koja je u to vrijeme iznosila 0,33 fiorina. Sve do 1874. godine u rukama Senata nalazila se administrativna, vojna, ali i policijska vlast, koju je Senat vršio preko nadležnih plemenskih kapetana koji su bili zapravo glavni nosioci policijske vlasti u zemlji. Naravno, perjanici knjaza Nikole su u prve dvije decenije imali funkciju izvršavanja vladarevih naredbi, među kojima i privođenje pravdi počinitelja krivičnih djela, ali i svih onih koji su određeni kao izdajnici ili sumnjive ličnosti. Od 1866. godine Senat je sačinjavalo 18 senatora, među kojima je bio predsjednik i potpredsjednik. Tehničke i administrativne poslove vodio je sekretar Senata. Prvih godina nakon Berlinskog kongresa, na crnogorskom dvoru bilo je 30-ak perjanika, 12 kabadahija, dva kapetana i dva ađutanta. Dvorsku stražu i ađutanturu je isplaćivalo Ministarstvo vojno, tako je 1884. godine taj iznos

¹⁰⁴ Sundečić, Jovan, „Financijska reforma u Crnoj Gori godine 1868“, *Orlić, crnogorski godišnjak 1865–1870, fototipsko izdanje, Cetinje, 1979, str. 62–64.*

¹⁰⁵ *Crnogorski zakonici*, knjiga I, str. 578.

bio 20.000 fiorina. Narednih decenija uvećao se broj ovog osoblja, uključujući i perjanike čiji je broj uvećan za četiri puta, pa je Ministarstvo vojno na platnom spisku 1908. godine imalo 80 lica za koje je izdvajalo 100.525,25 kruna.¹⁰⁶ Plata perjanika knjaza Nikole povećana je na 100 fiorina uz koju su imali hranu, a kabadahije su primale 180 fiorina. Za vrijeme boravka kneza Petra Karađorđevića na Cetinju, knjaz Nikola mu je dodijelo stalnu perjaničku pratnju. Pred kućom u kojoj je boravio sa knjeginjom Zorkom stajala su stalno dva perjanika kao straža, a perjanici su ga pratili i tokom putovanja.

Kao izvršni policijski organ sve do 1880-ih godina na raspolaganju su stajali perjanici, koji su bili priključeni Ministarstvu unutrašnjih djela, a bili su raspoređeni i na čuvanje određenih objekata i institucija, naročito u slučaju potrebe. Recimo, Okružni sud u Ulcinju 1881. godine imao je na raspolaganju dva perjanika.¹⁰⁷ Policijsku funkciju početkom 1880-ih po okružnim sudovima vršili su perjanici.¹⁰⁸ Perjanici su bili raspoređeni i u pograničnim kapetanijama i upravama, tako je recimo u Vasojevićima postojalo 18 perjanika sa stalnom službom u ovoj oblasti kako bi se našli pri ruci upravnim organima u sprovođenju odluka i održavanju reda. S obzirom na njihovu reputaciju, perjanici su postojali pri svim oblasnim upravama, dok je tek počelo da se promišlja o angažovanju pandura/žandara iako su oni prema planu uprave bili predviđeni. Mala državna uprava uslovila je postojanje još manje i mjesne i oblasne uprave. Okružne oblasti imaju svega 5–6 lica u svojoj kancelariji, a među njima još uvijek

¹⁰⁶ Đurović, Mirčeta, *Crnogorske finansije 1860–1915*, CID, Podgorica, 2008, str. 308.

¹⁰⁷ DACG, MUD, br. 2372 od 10. novembra 1881. godine, Okružni sud u Ulcinju.

¹⁰⁸ DACG, MUD, br. 887 od 10. marta 1882. godine, Zamjenik okružnog kapetana Ivo Đokić, Bar – Ministru Mašu Vrbici o aktivnosti perjanika u njegovoj oblasti.

nema žandara na platnom spisku. Dakle, prvu deceniju i nešto više od formiranja Ministarstva nemamo još do kraja razdvojenju perjaničku i žandarsku funkciju. Jačim etabliranjem institucija unutrašnjih djela, tu ulogu preuzimaju žandari i panduri. Formiranjem Ministarstva unutrašnjih djela i njegovim većim grananjem i preuzimanjem sve većih nadležnosti, perjanici počinju polako da gube primat u policijskim poslovima, a više postaju tjelesna garda vladara, njegovog doma, članova dinastije i prostorija, za protokolarno-ceremonijalne dužnosti itd. U periodu nakon Veljeg rata perjanici su djelovali kao četa jačine 120 ljudi, od čega jedan konjički vod. Od 1888. godine perjanici su obavljali i stražarske dužnosti. Naredne decenije njihova uloga se mijenja, dvorska služba se profesionalizuje dolaskom svršenih vojnih akademaca iz inostranstva koji rade na modernizaciji potiskujući polako stare načine funkcionisanja. Ti procesi događali su se i Perjaničkoj četi. Ukazom od 25. septembra 1899. godine Perjanička četa je prestala da postoji od 1. oktobra iste godine, a njene dužnosti obavljali su vojnici redovne – Stajaće vojske.¹⁰⁹ Za ove dužnosti formiran je u septembru 1899. godine poseban vojni odred koji je objedinjavao funkciju dvorske straže i gardijske službe za knjaza i njegove sinove. Međutim, knjaz Nikola nikad nije prestao da bude okružen svojim perjanicima, koji su imali dugu tradiciju u Crnoj Gori i predstavljali su simbol i status jedne dinastije. Perjanička četa ponovo je uspostavljena u julu 1902. godine. Međutim, perjanici se polako oslobađaju od nekada širokih zaduženja. Policijski poslovi krajem 19. i početkom 20. vijeka potpuno prelaze u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova, odnosno žandarmerije (policije), dok gardijske poslove preuzima novoformirana Dvorska straža. Perjanici i dalje ostaju na dužnostima kao jedan vid počasne službe i šecanja na tradiciju i prošlost, ali pod komandom komandira Dvorske garde.

¹⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 42 od 9. oktobra 1899. god.

Perjanička služba Petra I, knjaza Danila i prvog perioda vladavine knjaza Nikole imala je iste funkcije, privilegiju i čast. Već u drugom periodu vladavine knjaza Nikole uloga perjanika nije bila više tako istaknuta kao u prethodnom periodu, jer su oni obavljali uglavnom vojničke dužnosti šireg obezbjeđenja, što je podrazumijevalo i udaljenost od vladara bez prostora za intimizaciju kojom se perjanička služba ranije odlikovala i u čemu je bila njena posebna privilegija.

Knjaz Nikola je svojim perjanicima posvetio pjesmu „Perjaničko kolo“ koja ima deset strofa koje afirmišu i uzdižu perjaničku službu.

PERJANIČKO KOLO

Neka kola sva završi
perjaničko kolo lako!
orlovskome našem skoku
nek učini mjesto svako!

Kolo, kolo, hvatajmo se!
Ajmo kolo, perjanici,
gospodara – našeg oca,
mi smo vazda vjerni sinci!

Aleksandra Makedonskog,
Bonaparta, il Cezara,
Kastriota, il Dušana,
il drugog kojeg cara

sjajni dvori imaše li
od nas hitrij poletara
il momaka vatrenijeh
uz ikakava gospodara?

Od nas ima svaki doma
za življenje što mu treba,
pa mi knjaza ne dvorimo
radi jedne kore hljeba,

nego za čast i za slavu
i za ime perjanika;
a to ime kruni divno
ime jednog ubojnika.

Mi smo oni što hitamo
reda će se tok pokvari,
da u ime pravde, suda,
sve nam ruka stalamari.

Mi smo oni što naredbe
kroz grad zrnja raznosimo
i što usput skoro vazda
kog dušmana pokosimo.

Mi smo oni što živote
cijenimo za sitnice
spram ugleda sjajnog dvora
i s njim naše zajednice.

Mi smo od onog smjelog jata,
u kojem se izm'jenilo
C'jeđ junaštva i poštenja,
Što j' ugore ove bilo.

Gardijska brigada knjaza Nikole

Tokom vladavine knjaza Nikole Garda je ponovo postala aktuelna, njen broj je znatno povećan, svaka brigada davala je po jedan bataljon vrsnih vojnika za Gardu. Knjaz Nikola je u okviru modernizacije vojske 1870. godine, za potrebe Garde kupio 2.000 pušaka ostraguša, sistema Krnkov¹¹⁰. Tako je Garda na početku vladavine knjaza Nikole imala 1.500 ljudi, da bi taj broj pred Velji rat narastao na 2.000 ljudi. Po vojnoj uredbi od 1. januara 1871. godine¹¹¹ crnogorska vojska je bila podijeljena na 23 bataljona redovne vojske i šest bataljona Garde. Garda je predstavljala zasebnu sedmu brigadu¹¹² sastavljenu od po 500 vojnika iz šest brigada. Kada su uvedeni viši vojni činovi nakon Velikog rata, na čelu Garde nalazio se najčešće brigadir, jedan od prvih je bio vojvoda Petar Vukotić.¹¹³ U toku Velikog rata 1876–78. godine Garda nije učestvovala kao samostalna jedinica, već su se njeni pripadnici borili u sastavu svojih plemenskih jedinica¹¹⁴. Onaj najuži dio Garde pratio je tokom rata knjaza Nikolu na severnom ratištu. Već 1880. godine crnogorska vojska se sastojala od 42 bataljona, ali Garda se nije izdvajala kao posebna jedinica. Zvanično, Garda je obnovljena 1. decembra 1898. godine,¹¹⁵ kada je ponovo osnovana jedna gardijska brigada, sastavljena iz osam bataljona pješadije. Naravno, Garda u užem smislu je i prije ovog perioda postojala u formi Perjanika i Dvorske garde, što vidimo iz

¹¹⁰ Rade Turov Plamenac, *n. d.*, str. 197.

¹¹¹ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, str. 49, 209.

¹¹² Branko Babić, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, *Pobjeda*, 17. septembar 1979, str. 14.

¹¹³ Rade Turov Plamenac, *n. d.*, str. 201.

¹¹⁴ Isto, str. 203.

¹¹⁵ DACG, MV, Statistički podaci o osoblju Ministarstva vojnog 1896–1899, knjiga II, listovi 1–73; 2, 65–70 list. Platne knjige za 1903, za 1908, za 1911. i za 1915. godinu.

statističkih podataka Ministarstva vojnog, a naročito je interesantno da je komandant Garde bio član Kancelarije Ministarstva vojnog.

Odmah po formiranju Gardijske brigade počelo se sa nabavkom gardijskih oznaka. U oktobru 1898. godine u Ministarstvu vojnom su imali nacrt za grbove nove Garde. Nacrt je upućen u Beč kod gospodina Majera koji je imao nalog da angažuje „kojeg vješto“ bečkog gravera da po njemu načini matrice ravne za presovanje istih grbova od materijala koji je bio već predložen. Po završetku matrica Majer je trebalo da pošalje nekoliko primjera grbova na Cetinje da odluče da li prihvataju kalupe. Majer je nakon 40 dana poslao nekoliko uzoraka. Nakon odobrenja Cetinja grbovi su izrađeni i isporučeni krajem 1898. godine. Isporuka je plaćena 3.630 fiorina,¹¹⁶ pa se pretpostavnja da je kupljeno oko 2.000 grbova. Međutim, već 30. januara 1899. godine na njima je bilo potrebno izvršiti ozbiljne promjene.¹¹⁷ Na 253 pozlaćena grba izvršena je određena prepravka od strane kotorskog zlatara Stefana Šlake, a uključen je bio i Jovo Andrić, „Jovo Zlatar“. Iako nema arhivskih podataka, najverovatnije su grbovi bili namijenjeni za sve pripadnike Gardijske brigade, dok su starješinske oznake bile identične vojnim. Navedena isporuka grbova vjerovatno je kasnije upotrijebljena za druge namjene. Garda kao brigadna formacija rasformirana je nakon 1902. godine, a njenu tradiciju nastavila je da baštini Dvorska garda/Dvorska straža ili Knjaževa garda.

U nizu svojih pjesama tzv. kolā koja su posvećena raznim crnogorskim plemenima, kralj Nikola je iz poštovanja prema svojoj gardi napisao „Gardino kolo“ koje se sastoji od šest strofa. Riječ je o rodoljubivoj pjesmi vladara koja ima za cilj da pokrene patriotski zamah u oslobođenju porobljenih krajeva.

¹¹⁶ DACG, Ministrstvo vojno, f. 95, br. 61, Izvještaj vojnih radionica za 1899. godinu od 18. januara 1900. godine.

¹¹⁷ Jović, Tatjana, Jovićević, Milan, *n. d.*, str. 102.

GARDINO KOLO

Garda je željna borbe,
starost je skora čeka;
da krene u boj vrući
to jedva garda čeka.

Gorska nam majka ćuti,
glas ratni ne odl'ježe;
da nas knjaz vodi u boj
što se to već oteže?

Uska je zemlja ova,
prostora za nas nema;
za širi kraj, pak, garda
čeka se naša spremna,

da lavovskim skokom skače,
trčećim sve korakom,
đe braća srpska pate,
sve junak za junakom.

Ućutat top, sa grudima
pokršit bajonete;
garda će smjela srušit
sve što je na put srete.

Sloboda evo, braćo,
onamo u tužni kraj,
ona će prva graknut
kad stari krene zmaj.

Knjaževa/kraljeva (dvorska) garda

Već od 1889. godine, dolaskom komandira Boška Martinovića, na čelu perjanika ne nalazi se perjanički kapetan, već perjanički, odnosno, gardijski komandir. Nakon njegove pogibije u junu 1890. godine na ovom mjestu nasljeđuje ga sin Mitar koji se bio tek vratio sa vojnih studija iz Italije. Dolaskom Mitra Martinovića kao zvanično najškolovanijeg crnogorskog oficira (školovao se 1882–1890) nastupaju krupne promjene u reorganizaciji Perjaničke čete, njenoj militarizaciji i transformaciji u Dvorsku (Kraljevu) gardu.

Nakon formiranja Stajaće vojske, izgradnje Vojnog stana i osnivanja stalne pješadijske i artiljerijske škole, u reformama 1895–1896. godine uslijedile su krupne promjene u vojsci, ali i u gardijskoj organizaciji. Formalno je uspostavljena Dvorska garda koja je bila usko povezana sa Ministarstvom vojnim i Stajaćom vojskom. Iz personalnog sastava Ministarstva vojnog i Stajaće vojske od 27. oktobra 1896. godine kao „djestviteljni pridvorni činovnici“ između ostalih navode se pobočnici Njegova V. Knjaza i Gospodara vojvoda Šako Petrović, Slavo Đurković i Mihail Popović, a ordonans oficir je bio Amzi-beg Mušović. Komandiri perjanički su bili Pero Serdarev Popović i Blažo Bošković. Oficir Dvorske straže NJ. V. Knjaza i Gospodara je bio poručnik Milo Cerović, pobočnik NJ. V. Knjaza Nasljednika Niko Pejanović, a oficir Dvorske straže NJ. V. Knjaza Nasljednika Andrija Jovičević.¹¹⁸ Iz ovog se vidi da je knjaz Nikola imao tri pobočnika, jednog ordonans oficira, a princ Danilo jednog pobočnika. Od komandnog sastava Dvorske straže bila su dva komandira perjanička koja su služila naizmjenično i jedan oficir Dvorske straže. Prijestolonasljednik

¹¹⁸ DACG, Ministarstvo vojno, f. 55, br. 1195, Personalni sastav Ministarstva vojnog i Stajaće vojske od 15. oktobra 1896. godine.

je imao oficira Dvorske straže koji se starao o sigurnosti krunskog princa. U okviru Dvorske garde postojali su djelovi koji su bili posebno zaduženi za bezbjednost prinčeva.¹¹⁹ Tako je svaki od prinčeva imao zaduženog oficira Dvorske garde koji se sa svojim ljudima starao o njihovoj sigurnosti. Oni su u početku bili mlađi oficiri, a kasnije u činu komandira ili kapetana. Zvanična titula datira još od 9. septembra 1896. godine, a glasi „Oficir Dvorske straže Njegovog Visočanstva Knjaza Nasljednika“. Naravno, u neposrednoj blizini prinčeva, naročito prijestolonasljednika Danila nalazio se pobočnik – ađutant koji je rukovodio njegovim poslovima. Interesan je i šef pratnje knjaza Mirka, komandir Mrgud, sin serdara Sava Jovičevića, koji je sa princom izvodio razne egzibicije pištoljem, a naročito se ističe njegova briga o ugledu princa prilikom njegovih brojnih ispada. Tako da je uloga gardista bila teška, nezahvalna, ali ugled koji se dobijao službom u njoj zašanjivao je sve ostalo.

U ovom tzv. prelaznom periodu u razvoju Dvorske garde u isto vrijeme djeluju perjanici sa perjaničkim kapetanima, ali se postepeno razvija i Dvorska garda uvođenjem oficira Dvorske straže. Ovaj proces transformacije zastarjele perjaničke formacije modernom organizacijom zaštite vladara trajao je više godina i prenio se i u 20. vijek. Knjaz Nikola i mlađi oficirski kadar imali su poštovanja za staro doba i navike koje je trebalo zamijeniti savremenim principima vojne organizacije, zato su dozvolili da ova smjena traje i više nego što je bilo potrebno. I sam knjaz Nikola imao je posebni sentiment prema perjanicama iako je znao da neminovno mora doći do uvođenja drugačije gardijske službe. Višegodišnja podvojenost perjaničke službe i uvođenje Dvorske straže počela se okončavati smrću i penzionisanjem starih, ali i dalje aktivnih perjaničkih kapetana. Aktivnu ulogu u organizaciji Dvorske straže kao njeni

¹¹⁹ Bradač, Jaroslav, *Černohorska armada*, Praha, str. 22.

komandiri preuzimaju mlađi školovani oficiri Stajaće vojske, Ivo Đurović i Pavle Plamenac. Gardijski komandir imao je posebna ovlašćenja i privilegije za razliku od drugih komandira. Dvorska straža bila je zadužena za bezbjednost vladara i njegove porodice, Dvora i površina oko Dvora. Njeni pripadnici su kontrolisali dvorsku kapiju, sve ulaze, stajali na vratima Dvora i bili zaduženi za nadzor hodnika i drugih dvorskih prostorija.

Iako je Perjanička četa raspuštena u oktobru 1899. godine, ona je neformalno i dalje egzistirala, ali je 1900. godine reorganizovana i opredijeljena za obavljanje dvorske službe. Time perjanici ulaze pod komandu komandira Dvorske straže, a ne više perjaničkih kapetana koji su prestali da postoje. Perjanici su podijeljeni u dva reda koji su se na službi međusobno smjenjivali svakih 15 dana. U toku smjena nosili su novu vojničku uniformu, ali ubrzo im je dozvoljeno da uniformu mogu nositi sa osbom u odsustvu da bi se izbjegli troškovi skladištenja i održavanja.

Tokom 1899. godine Dvorska straža u svom sastavu imala je: jednog komandira, 2 mlađa oficira, 17 podoficira i 40 vojnika. Vojnici su birani iz različitih bataljona koji su imali određeno vojničko iskustvo. Njihov izbor imao je stroge kriterijume i birani su najbolji. Od 40 vojnika na službi u gardi njih 12 su bili učesnici misije na Kritu koji su se tek povratili iz dvogodišnje službe, a 28 je tek bilo završilo četvoromjesečnu službu u Stajaćoj vojsci. Od 17 podoficira Dvorske straže, njih šestorica su obavljala neposrednu stražu, dok su četvorica bili knjaževi gardisti.¹²⁰ Trojica gardijskih podoficira bila su na službi kod princa Danila, trojica kod Mirka i jedan gardijski podoficir kod najmlađeg princa Petra.

Na prelazu vjekova Dvorska garda u svom sastavu imala je jednog komandira, 3 poručnika, 4 podoficira i 36 redova. Uz

¹²⁰ DACG, Ministarstvo vojno, br. 1180 od 4. septembra 1899. godine.

njih je postojalo i 300 perjanika¹²¹ koji su se smjenjivali u dvorskoj službi. Na službi na Dvoru u jednom mahu bilo je stotinu gardista i perjanika. Iako je podržavao vojne reforme, knjaz Nikola sa svojim odlukama često nije bio u saglasju. Tako je prve decenije 20. vijeka kod sebe držao veliku pratnju osim 44 gardiste, 300 perjanika, a birao je i 32 kabadahije od najboljih i najpouzdanijih momaka „i drži ih uza se kao svoju ličnu stražu, radi dežurstva u dvoru i pratnje“.¹²² Tako da je proširena Dvorska straža tih godina imala jačinu bataljona. Ova brojka će se narednih godina smanjivati, ali u ratnim okolnostima i povećavati jer je trebalo osigurati bezbjednost Vrhovne komande i svih članova dinastije. Knjaz Nikola nije se uvijek pridržavao pravila Dvorske garde već je radio po sopstvenom nahođenju, intuiciji i poimanju odnosa prema tradiciji, pokušavajući da zadrži stari, tradicionalni duh crnogorskom ratniku čuvajući ga „novotarija“ kako je često govorio.

Već početkom 20. vijeka Knjaževu gardu su sačinjavali komandant, zastupnik komandanta, tj. njegov legitimni zamjenik, oficiri Garde u činu poručnika, kapetana, rjeđe komandira; tu su bili još pješadijski potporučnici na službi i perjanici, kao i pomoćno osoblje, računovođa, poslužitelji i kuvar. Iz arhivskih podataka iz 1908. godine¹²³ vidimo da su perjanici bili sastavni dio Dvorske straže¹²⁴ (Garde). U spisku zvanja po struci Ministarstva vojnog iz te godine upisan je i broj perjanika koji je tada iznosio 100.

Dvorska garda uskoro je bila vezana za Ministarstvo vojno i Stajaću vojsku iz koje je regrutovala najveći dio svog komandnog, ali i gardijskog sastava. Na čelu garde nalazio se

¹²¹ Jović, Tanja, Jovičević, Milan, *n. d.*, str. 75.

¹²² Isto.

¹²³ Budžet za 1908. godinu, str. 82–86.

¹²⁴ DACG, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Upravitelju vojn. oružnih radionica Podkom. Iliji Hajdukoviću od 19. januara 1907.

oficir u činu komandira Dvorske garde, a ukoliko ovo mjesto nije bilo popunjeno, određivan je vršilac dužnosti šefa Dvorske garde, najčešće u činu kapetana crnogorske vojske. Garda je imala svoju komandu sastavljenu od viših oficira i pomoćnog osoblja, kao i jednu gardijsku četu i jedan gardijski konjički vod. Komandu Dvorske garde, pored komandanta u činu komandira, sačinjavali su i gardijski kapetan i nekoliko gardijskih nižih oficira i desetak gardijskih podoficira. Prvih godina 20. vijeka broj pripadnika Dvorske garde kretao se oko 60. Tako se na platnom spisku pripadnika Dvorske garde iz decembra 1901. godine nalaze 54 pripadnika i to: kapetan Pavle Plamenac; desečari: Ilija Vujačić, Niko Plamenac, Jovan Vuksanović, Veliša Boljević, Savić Mišinić, Nikica Vučinić, Vidak Đelević, Puniša Bojović, Đuro Milić, Đuro Popović, Đuro Vujović, Novak Jovović, Šunda Bojanić i Milo Kenjić i redovi: Mašan Dabanović, Pavle Ilić, Luka Jovančević, Miraš Vučeljić, Đuro Nikolić, Janko Stojanović, Savo Tatar, Mirko Milošević, Novica Daković, Bećir Bulatović, Mojaš Perović, Šoro Jelić, Maksim Vuisić, Neško Šušović, Marko Maštrap, Bogdan Vučinić, Ivan Stanišić, Pero Bošković, Filip Pejović, Petar Bojović, Novo Bulatović, Đoko Kilibarda, Marko Đurišić, Savo Janković, Ilija Radović, Todor Pavićević, Radoica Božović, Mišut Nikčević, Stevo Vuksanović, Savo Krivokapić, Mijat Nenezić, Andrija Lekić, Savo Petrović, Kosta Perović.¹²⁵ Pored gardista, Dvorska garda u svom sastavu imala je trubača (Niko Svjetloća), kužinara (Risto Dimić) i poslužitelja (Petar Begović). U ovoj godini mjesečna primanja vršioca dužnosti u činu kapetana iznosila su 180 kruna, a desečari i redovi imali su po 20 kruna. Ukupno za plate pripadnika Dvorske garde

¹²⁵ DACG, f. Dvorska straža 1900–1904, Platni spisak za mjesec decembar 1901, potpisuje vršilac dužnosti Komandira Dvorske straže kapetan P. I. Plamenac.

izdvajalo se 1230 kruna na mjesečnom nivou.¹²⁶ Od 1902. godine pripadnici Dvorske garde razvrstavali su se u gardiste (perjanike) I i II reda od čega su zavisila njihova primanja. Tako je 1903. godine na plate pripadnika Dvorske garde otpadalo od 2309 do 2562 krune na mjesečnom nivou od čega na plate gardista II reda između 1039 do 1066, a na gardiste I reda od 1296 kruna do 1496 kruna na mjesečnom nivou.¹²⁷ Prostorije Dvorske garde sastojale su se od kancelarije Komande Dvorske garde, prostorija čete Dvorske garde na Cetinju, Rijeci i Podgorici, štale, magacina i kužine. Prema inventarnoj knjizi iz 1905. godine Kancelarija Dvorske garde bila je opremljena sljedećim materijalom i sredstvima: ikona, slika NJ. K. Visočanstva, tavulin za pisanje, kasa za novce, kalograf za mastilo, pernica, linija plosnijeh, linija četvorouglijeh, protokol, raf za protokol, ručica, ogledalo, umivaonik, kain, brakovi za vodu, furuna, stolica (karijega), lampa na tavulinu, boca za vodu, svijećnjak, peškir i tablica. Prostorije čete Dvorske garde na Cetinju imale su: postelje, cerade za postelje, stramac, lencun, kušin, bjeljevo, policu, trpezu, klupu, lampu, lamu za vodu, konatu za vodu, umivaonik, gusle, cerade, kapote za stražu i feral. Prostorije Dvorske garde na Rijeci bile su opremljene: posteljama, stramacima, kušinima, bjeljevom, kapotima za stražu, furunom i klupom u odžakliji. Inventar prostorija Dvorske garde na Topolici sastojao se od: postelje sa ceradom, stramaca, bjeljeva, šoljica, ožica, kantara i ibrika za kafu. U gardijskom magacinu nalazili su se: barjaci, noževi, bajoneti, uzda starijeg, fileta novijeh, decimar, baloncete, supijerna, pjadele, solarica, mišolovka, torbice, kašuni, šatori i telegrafska mašina. U gardijskoj kužini nalazilo se: šporet, 6 kazana, 6 poklopaca za kazane, mlinac za kafu, pržulin, tiganj,

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ DACG, F. Dvorska straža 1900–1904, Godišnji izvod troškova Dvorske straže u 1903.

grataška, tevcija, kašuni, 30 šoljica sa pjatovima, 30 ožica za jelo, 3 trpeze, teće, lampa, šekire, ibrik za kafu, ožice za supu, cjediljka, ožice za kafu, pjati, kutija za kafu, ormar, saketi, vreća za hljeb, košulja kužinarska i kanavace. Gardijska štala imala je 11 šedala sa cijelom opremom, 6 šedala, 9 pari bisaga, šese, samare, uzde, oglave, uzengije, lančeve, kolame, abavije crvene, abavije bijele, bjeljeva konjska, četalke, češagiju, kliješta, šekirice, koraći, čistilice, bidone, kapucine, kašune za zob, kašune za pribor, gradele gvozdene, vile gvozdene, grabulje, svijeće, lamu za pojenje, postelju, stramace, bjeljev, lencune i kušine.¹²⁸

Zakon o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru od 29. aprila 1910. godine predviđao je članom 226, tačka 19 da će ustrojstvo, vršenje službe i administracija Dvorske straže i Ađutanture Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza Gospodara i članova Vladajućeg doma biti propisana „naročitom uredbom, a u smislu i duhu ovog zakona“. Takođe je bilo predviđeno da ovu uredbu odobrava lično Knjaz Gospodar. Prema Uredbi o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 2. decembra 1910. godine u članu 6 precizirano je da se Pješadijski odsjek između ostalog bavi i proučavanjem pitanja koja se odnose na usavršavanje, preustrojstvo, pravila, propise, uputstva i zamjenu uputstava kod Dvorske straže i Ađutanture.

Od formiranja Stajaće vojske 1896. godine komandni kadar Dvorske straže gotovo dominantno su bili školovani oficiri iz korpusa bataljona Stajaće vojske i to uglavnom oficirski kadar školovan na stranim vojnim akademijama. Na osvit 20. vijeka šef Dvorske garde je bio Ivo Đurović, italijanski akademik u činu kapetana. Na dužnosti šefa Dvorske straže 1901. godine proizveden je u čin komandira. Glavni podoficir za ekonomska pitanja u tom periodu bio je Nikica Vučinić. Na mjestu šefa Dvorske garde komandira Iva Đurovića 1901. godine naslijedio

¹²⁸ DACG, f. Dvorska straža 1900–1904, Inventar čete Dvorske straže od 9. decembra 1905. godine.

je kapetan Tomaš Pavlović, ruski akademik koji je na ovoj dužnosti ostao svega nekoliko mjeseci. U ovom periodu glavni gardijski podoficir je bio Đuro Popović. Od druge polovine 1901. godine za vršioca dužnosti komandira Dvorske straže postavljen je kapetan Pavle Ićov Plamenac, italijanski akademik. Od 1903. godine na službi u Dvorskoj gardi je i poručnik Stevo Vuksanović, a glavni podoficir 1902. godine je bio Nikola Vukotić, a od 1905. godine podoficiri Šćepan Simović i Savo Kraljević. U ovoj godini Dvorskoj gardi su se priključili ordonans oficir Vuko Vukotić i konjički poručnik Milutin Tomanović. Već od 1906. godine glavni podoficiri su Niko Jovović i Milisav Jauković.

Od 1910. godine Dvorska garda po formaciji sastojala se od 120 pripadnika, od čega 100 pripadnika gardijske pješadijske čete i gardijskog konjičkog voda jačine 20 pripadnika.

Sa radom Garde usko je bila povezana i Ađutantura Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza Nikole, na čijem čelu se nalazio general ađutant,¹²⁹ najviši oficir u vojsci, koji je često obavljao i druge odgovorne dužnosti kao ministar vojni, inostranih poslova ili predsjednik Vlade¹³⁰. Članovi Ađutanture su bili i drugi ađutanti i ordonans oficiri koji su stavljeni na raspolaganje vladaru i prinčevima.¹³¹ Uzimajući u obzir ličnosti koje su se nalazile na njenom čelu, može se reći da je Garda zapravo predstavljala svojevrstan „koledž“ kroz koji su prolazili kasnije najuticajniji ljudi u Crnoj Gori, koji su zauzimali najveće pozicije u državi, a tokom proglašenja Crne Gore za Kraljevinu na čelu Garde nalazio se brigadir Đuza Đurašković. Tokom kraljevskih ceremonija komandant Garde je bio obućen u crnogorsku vojnu nošnju, a na kapi je imao svečanu bijelu

¹²⁹ Državni kalendar za 1913. godinu, str. 24.

¹³⁰ *Glas Crnogoraca*, broj 39 od 25. 7. 1914. godine, rubrika Domaće vijesti.

¹³¹ *Državna zvanja*, Istorijski institut, str. 87.

perjanicu sa zlatnim grbom Garde. Manji dio pripadnika Dvorske garde i kabadahije bili su obučeni u svečanu plavu uniformu Garde sa bijelim perjanicama, zlatnim pojasom i bijelim rukavicama, koji su kralja Nikolu pratili sa bočnih strana tokom ceremonijalnih aktivnosti.

Nakon proglašenja Kraljevine došlo je do manje reorganizacije činova Kraljeve garde. Na platnom spisku iz 1911. godine¹³² na čelu Dvorske garde nalazio se komandir, a u njen sastav su ulazili kapetan, poručnik, potporučnici, ađutanti, perjanici, oficir Dvorske straže, dva pješadijska potporučnika na službi, poslužitelj, potkivač i magacioner.

Prilikom penzionisanja perjanika, kabadahija i gardijskih oficira postojao je veliki otpor jer su se teško odricali ne finansijskih, koliko privilegija blizine gospodaru. Koliki se značaj pridavao ovoj službi i koliko se teško podnosio izlazak iz nje, možda najbolje govore izreke sačuvane do današnjih dana, koje glase: „Ubila ga kao rđa starog perjanika“ ili „Kad me Gospodar ne gleda, kao da me sunce ne grije“ ili „Lijep kao perjanik“.

Kraljeva ađutantura

Riječ ađutant je latinskog porijekla i obično označava pomoćnika. Nastanak funkcije ađutanta vezan je za oružane snage i Francusku, a kasnije će biti i nezaobilazna dužnost vladara i njegove dinastije, nastala iz potrebe da vladar ima povjerljive i obučene ljude koji bi mu pomagali u svakodnevnim aktivnostima. U Crnoj Gori ovu funkciju najčešće su obavljali vojvode, serdari ili druge ličnosti koje je lično birao vladika ili knjaz među najbližim ljudima i saradnicima. Prvi poznati podatak o funkciji ađutanta možemo naći s početka vladavine knjaza Danila kada se Danilo Vuković i Marko Bjeladinović javljaju kao njegovi ađutanti. Za vrijeme knjaza Nikole prvi

¹³² Platna knjiga vojnog činovništva za 1911. godinu, str. 251–265.

pomen njegovog ađutanta je vojvoda Stanko Radonjić koji se kao šef glavnog štaba na brojnim dokumentima potpisuje kao ađutant. Osim ovog potpisa nema drugih podataka iz kojih bi se mogla videti zaduženja i objasnila funkcija ađutanata na početku vladavine knjaza Nikole. Tako 1866. godine možemo naći podatak da su sastavni dio Svijetlog Knjaževskog doma, osim članova dinastije, kao njegov širi dio sačinjavali i činovnici Knjaževi na službi na Dvoru, među kojima se nalaze i pobočnici.¹³³ Iz istog izvora možemo videti da se kao član činovnika Knjaževih pominje i funkcija serdar i pobočnik zajedno, što upućuje na preteču generalnog ađutanata, a pobočnici na funkciju ađutanata. Ovo je prvi poznati podatak koji nam govori o postojanju funkcije ađutanta na crnogorskom dvoru, da su oni knjaževi činovnici, da pripadaju Dvoru i da za obavljanje te funkcije primaju nadoknadu. Zatim se 1896. godine među činovnicima Knjaza i Gospodara Crne Gore nalaze ađutanti sa titulom pobočnika Njegovog Visočanstva Knjaza Gospodara, kao i pobočnik Njegovog Visočanstva Knjaza Nasljednika.¹³⁴

Dakle, prije zvaničnog osnivanja ađutanture, postojala je funkcija i ađutanta i ordonansa koji su važili za dvorske činovnike na specijalnoj službi vladaru i Dvoru. Ađutantura Dvora kralja Nikole osnovana je nakon formiranja Stajaće vojske, kao dio Dvora tj. Kraljevskog doma, a budžetski kao dio Ministarstva vojnog.¹³⁵ Njen puni naziv bio je Ađuta(o)ntura Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza i Gospodara,¹³⁶ a korišćen je i uprošćeni naziv Dvorska ađutantura.¹³⁷ Pripadnici Ađutanture

¹³³ Orlić za 1866. godinu, str. 17, za 1870. godinu, str. 17.

¹³⁴ Grlica za 1897. godinu, str. 23.

¹³⁵ DACG, MB, 1904, Struktura troškova u budžetu Ministarstva vojnog, br. 46, akt od 9. aprila 1904. godine.

¹³⁶ Državni budžet za 1908. godinu, str. 83; Državni kalendar za 1908. godinu, str. 24.

¹³⁷ Budžet za 1908. godinu, str. 82–86.

bili su dio dvorskog osoblja u mirnodopskim uslovima.¹³⁸ U ratnim uslovima Ađutantura je bila u sastavu Vrhovne komande kao prateće i službeno osoblje vrhovnog komandanta Knjaza Gospodara.¹³⁹ Ratnu ađutanturu kralja sačinjavali su ministar vojni po funkciji, glavni ađutant, I i II ađutanti, ordonans oficir, alaj-barjakatar, trubač i dva knjaževa lična pratioca po knjaževom izboru. Na čelu Ađutanture nalazio se glavni ili generalni ađutant isključivo u činu divizijara ili brigadira i direktno je bio potčinjen vrhovnom komandantu tj. kralju Nikoli.¹⁴⁰ U periodu postojanja crnogorske vlade, funkciju glavnog ađutanta obavljali su često ministri vojni koji su nerijetko obavljali i neke druge dužnosti.¹⁴¹ Glavni ađutant bio je prvi pomoćnik kralju Nikoli u prvom redu za obavljanje vojnih poslova. Dvorska ađutantura bila je sastavni dio Dvora, sačinjavala je njegov vojni dio, odnosno Vojnu kuću ili kancelariju. Vojna kuća pominje se 1910. godine kao sastavni dio Ađutanture.¹⁴² Ađutantura je bila sastavljena od šefa Vojne kuće, generala – ađutanta, brigadira i ordonans oficira. Osim glavnog ađutanta, u sastav Ađutanture ulazilo je i nekoliko ađutanata tj. pobočnika ili kraljevih krilnih ađutanata kojima su hijerarhijski bili podređeni kraljevi ordonansi.¹⁴³ Pobočnici ili krilni ađutanti bili su najčešće viši oficiri crnogorske vojske u činu komandira, veoma rijetko brigadira. Kako su na funkciji glavnog ađutanta bila lica koja su obavljala i druge važne dužnosti, zbog velikog obima posla uvedena je i funkcija vršioca dužnosti šefa Vojne kuće koju

¹³⁸ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata*, str. 279.

¹³⁹ *Crnogorski zakonici*, knj. 4, str. 612–629.

¹⁴⁰ Državni budžet za 1908. godinu, str. 83; Državni kalendar za 1908. godinu, str. 24.

¹⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 18 od 25. aprila 1913. godine.

¹⁴² Državni kalendar za 1913. godinu, str. 24.

¹⁴³ Državni budžet za 1908. godinu, str. 83; Državni kalendar za 1910. godinu, str. 24.

obavlja prvi po funkciji, najviši kraljev ađutant, tj. I ađutant.¹⁴⁴ Ađutantura je imala svoj pečat kružnog oblika sa crnogorskim grbom u sredini, a po obodu matrice ćirilčni natpis Ađutantura NJ. KR. V. Gospodar. Središnji dio matrice ispunjava crnogorski grb: u štitu, obrubljenom stilizovanom draperijom, sa šarom u lijevoj i skiptarom u desnoj kandži. Na grudima orla, u štitu je stilizovan lav u pokretu okrenut lijevim profilom.¹⁴⁵ Poslovi kraljevih ađutanata najviše su se odnosili na sekretarske i više administrativne poslove, vođenje korespondencije ali i na ličnu pratnju i bezbjednost vladara. Potrebno je razlikovati kraljeve ađutante od ađutanata u višim jedinicama crnogorske vojske koji su obavljali stručne vojne, opšte administrativne i personalne poslove (izdavanje naredbi, izrađivanje pravila, pozivanje, vođenje knjiga, rang lista i konduit lista oficira i komandira), regulisanje službe u jedinicama, tzv. trupni ađutanti. Članovi Dvorske ađutanture su vojna lica, viši i niži oficiri koji su dodijeljeni od strane Ministarstva vojnog za obavljanje specijalne službe na Dvoru. Prijestolonasljednik Danilo kao budući nasljednik imao je ličnog ađutanta u činu komandira ili kapetana i nekoliko ordonansa nižeg čina koji su bili sastavni dio Dvorske ađutanture i potčinjeni glavnom ađutantu ali na službi kod prijestolonasljednika. Takođe, prvi među ađutantima koji je bio na službi na Dvoru bio je dežurni ađutant toga dana, što je povlačilo njegovu cjelokupnu odgovornost. U članove Ađutanture spadaju i počasni ađutanti i počasni ordonansi kralja Nikole. Ova lica nemaju direktna zaduženja, ali nose titulu počasnog ađutanta ili ordonansa koju im dodjeljuje lično kralj, najčešće kao znak ukazanog poštovanja i nagrade za ranije službe. Najčešće se radi o starijim licima, koja su služila ranije na Dvoru ili su se zbog neke lične zasluge za kralja ili državu istakli zato što su dobili

¹⁴⁴ *Glas Crnogorca*, broj 39 od 25. jula 1914. godine, str. 1-3.

¹⁴⁵ Stanojević, Đuro, *Crnogorski pečati kroz istoriju*, IVPE, Cetinje, 2006, str. 274.

ovu počasnu titulu. Iz redova ađutanata pa i ordonansa proizlazili su kasnije ugledni visoki oficiri i ličnosti koje su obavljale i mnoge druge dužnosti i funkcije u crnogorskoj državi. Služba ađutanta visoko je kotirana u ondašnjem crnogorskom društvu o čemu najbolje govori činjenica da se prvi kraljev ađutant u činu brigadira, po rangiranju državnih službenika, nalazio u II kategoriji zajedno sa članovima Velikog suda i upraviteljima nahije, a iza predsjednika Državnog savjeta i ministara.¹⁴⁶ Ostali su kraljevi ađutanti ili pobočnici spadali u III kategoriju zajedno sa komandirima i kapetanom Dvorske straže, a ispred sekretara ministarstava, upravitelja saniteta i direktora pošte i telegrafa.¹⁴⁷ Broj članova kraljeve Ađutanture može se djelimično pratiti kroz dokumenta. Ono što se sigurno može reći jeste da je postojao jedan glavni ađutant koji je rukovodio Ađutanturum, dok je bilo po nekoliko dejstvenih, odnosno, aktivnih ađutanata, tako se 1896. godine među dvorskim činovnicima nalaze tri knjaževa pobočnika.¹⁴⁸ Pretpostavlja se da broj počasnih pobočnika nije prelazio broj aktivnih, takođe, ovim ađutantima treba dodati i jednog ađutanta knjaza Danila kao krunskog kneza. Ratnu ađutanturu osim glavnog ađutanta sačinjavala su dva ađutanta u činu komandira i dva ordonansa oficira u činu kapetana i poručnika, a sva ova lica imala su po jednog momka uz sebe. Mirodopsku ađutanturu čine general ađutant, ađutanti i ordonans oficiri, ukupno do deset ljudi. Aktivnih kraljevih ađutanata bilo je najviše pet, a češće i manje, od dva do tri. Funkciju glavnog ađutanta najduže je obavljao divizijar Mitar Martinović, potom serdar Janko Vukotić. Upravo ove dvije ličnosti obilježice Dvorsku ađutanturu i dati joj snažan vojni karakter, ugled i uticaj. Kasnije, tu je funkciju kratko obavljao general Jovan Popović Lipovac, a u emigraciji i general dr Anto Gvozdenović.

¹⁴⁶ DACG, MV, 1891, na poledini oznaka „Broj 113/29/10.1891“.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata*.

Riječ „ordonans“ je francuskog porijekla i označava oficira na službi kod starješine višeg ranga. Ordonans je niži vojni čin koji je dodijeljen višem oficiru u službi. U slučaju viših oficira ordonansi su obično podoficiri dodijeljeni za obavljanje manje složenih ili zahtjevnih poslova. Kod kraljevskih porodica, odnosno monarha ili generala ordonans je uvijek oficir. Ordonansi na službi kod kralja Nikole bili su lica koja su činila sastavni dio Ađutanture, podređena su bila lično vladaru, a u hijerarhijskoj strukturi ađutantima i glavnom ađutantu.¹⁴⁹ Kraljevi ordonansi su bili uvijek oficiri, najčešće čina kapetana ili poručnika. Neka od njegovih glavnih svakodnevnih zaduženja bila su: prenošenje poruka, pisanje zapisnika, pružanje obavještenja po nalogu vladara, pratnja vladara. Zapravo, radi se o licu čiji je zadatak da izvršava neposredna vladareva naređenja i zapovijesti, stara se o redu, uređenju i poštovanju vladarevih naredbi. Potrebno je razlikovati službu ordonansa od službe dvorskog sluga, jer ordonans je vojno lice, profesionalac po obrazovanju i službi, neposredno dodijeljen vladaru za obavljanje tehničkih ili operativnih poslova nižeg ranga, od prenošenja i vraćanja poruka, održavanja uredne prepiske itd. Služba ordonansa nije bila nimalo laka, ali se smatrala za čast, naročito u Crnoj Gori u kojoj je blizina vladara bila glavno mjerilo ugleda i važnosti. Za ordonans oficire kralj Nikola je birao povjerljive i provjerene ljude, najčešće iz njemu bliskih ili rodbinskih povezanih porodica u čiju se odanost i privrženost nije sumnjalo. Prema rangiranju državnih činovnika ordonansi kralja Nikole nalazili su se u V kategoriji zajedno sa članovima Okružnog suda, direktorom gimnazije i Bogoslovije, glavnim školskim nadzornikom, brigadnim ađutantom, predsjednikom Opštine Cetinje, a ispred profesora gimnazije,

¹⁴⁹ DACG, MV, 1908, Zvanja po struci Ministarstva vojnog u 1908. godini.

okružnog ljekara, inženjera¹⁵⁰ itd. Ordonansi su birani od mladića koji su nakon završene Vojne škole, proveli nekoliko godina u jedinici da bi potom bili određeni za službu u kraljevskom dvoru. Zadatak ordonansa je i zaštita vladara u posebnim prilikama, dobra komunikacija sa ostalim djelovima Dvora, prije svega sa Kraljevom gardom. Takođe, treba praviti razliku između trupnih ordonansa na službi po većim jedinicama, tako je pri divizijama bio vod ordonansa jačine 20–30 lica od kraljevih ordonansa koji su bili dio dvorskog osoblja, dio Ađutanture tj. Vojne kuće, dok su finansijski pripadali Ministarstvu vojnom. Ordonansi su u ratu bili dio ratne ađutanture vrhovnog komandanta Kralja Gospodara.¹⁵¹ Oni su obično imali konje i po jednog momka u službi.¹⁵² Broj ordonansa bio je približan broju ađutanata, ali je mogao biti i nešto viši, međutim pretežno se kretao od dva do nekoliko nižih oficira, a često je među njima neformalno postojala hijerarhija i izdvajao se glavni ordonans, obično najviši po činu. Titula počasnog ordonansa rjeđe je dodjeljivana nego titula počasnog ađutanata. Ordonans je uvijek uz vladara, nevidljiv, a uvijek njegova sjenka, njegova glavna briga je Gospodar, njegove želje i zapovijesti.

Ađutanti ili ordonansi nijesu imali posebne oznake i grbove na kapi, pa tako ni posebnu uniformu. Međutim, njihova garderoba pojedinim aktima imala je posebne specifičnosti, tako su ađutanti Njegovog Visočanstva imali obavezu nošenja paradnog odijela koje se sastojalo iz bijelog gunja, zlatnog jeleka ili toka i zlatnog džamadana, dok su ostali činovnici mogli da nose dolame ili gunj, jelek, džamadan sa crnim vezom itd.¹⁵³ Rad i djelatnost Dvorske ađutanture nijesu bili definisani nekim

¹⁵⁰ DACG, MV, 1891, na pleđini oznaka „Broj 113/29/10.1891“.

¹⁵¹ *Crnogorski zakonici*, knj. 4, str. 612–629.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Čakić, Jović, Berkuljan, *Cetinje kroz fotografije*, Ceremonija zvanične svečanosti prilikom prvog dana od 1894. godine.

posebnim aktom ili propisom. Zakonom o ustrojstvu crnogorske vojske za Knjaževinu Crnu Goru iz 1910. godine, članom 225, tačkom 19 bilo je predviđeno da će se ustrojstvo, vršenje službe i administracije Ađutanture propisati odobrenjem Knjaza Gospodara, naročitom uredbom i u duhu ovog zakona. Međutim, prema raspoloživim podacima, u susret balkanskim i Prvom svjetskom ratu, ova uredba nikada nije donešena, čime ni djelovanje specijalne službe kakva je Ađutantura nikada nije uređeno i definisano.

Služba u Gardi i Ađutanturi

Na službi u Gardi i Ađutanturi kao perjanici, gardisti, podoficiri ili mlađi oficiri bili su mnogi kasnije ugledni komandanti, generali i proslavljeni oficiri. Znatno broj generala crnogorske vojske služio je u ranijim godinama na crnogorskom dvoru kao kraljevski ađutanti, ordonansi ili u Kraljevoj gardi kao perjanici, kabadahije ili gardijski oficiri i njeni komandanti. Služba u perjanicima, a kasnije u Kraljevskoj ađutanturi ili Kraljevoj gardi osim časti i privilegija predstavljala je svojevrsan vojni koledž sa kojeg je regrutovana kasnija generalska elita crnogorske vojske.

Od starih vojvoda, serdara i junaka pomenućemo samo da su kao Njegoševi perjanici služili Ivo Rakov Radonjić i Savo Jovićević, kasnije vojvoda i serdar koji su komandovali većim vojnim odredima. U perjanicima knjaza Danila je bio Petar Stevanov Vukotić, kasnije vojvoda i senator kao i komandant vojske, vojvode Peko Pavlović, Marko Miljanov Popović, Mijajlo Nišin Vučinić, zatim Derviš-beg Ljubović, Milovan Bošković itd. Perjaničku ili kabadahijsku službu prošli su i mnogi plemenski kapetani, komandiri, oficiri i junaci.

Kao gardijski oficiri služili su i dvojica crnogorskih prinčeva. Princ Mirko je bio komandant gardijske brigade u činu

brigadira, dok je princ Petar bio gardijski poručnik. Prinčevi su bili skloni elegantnom i prefinjenom oblačenju. Na više sačuvanih fotografija nalazi se princ Mirko kao gardijski oficir sa gardijskom kapom sličnoj crnogorskoj kapi, ali od debljeg materijala na kojoj se nalazila bijela perjanica. Komandant gardijske brigade je nosio crne lakovane konjičke čizme i crni vojnički šinjel i tanku kabanicu nalik mantilu, dok princa Petra na jednoj fotografiji nalazimo u crnogorskoj oficirskoj nošnji sa gardijskom kapom na kojoj stoji oficirski grb i perjanica. Na drugoj fotografiji princa Petra sriječemo u husarskoj (gardijskoj) uniformi, vjerovatno se radilo o prototipu nove uniforme za oficirski kadar Garde.

Od prve generacije brigadira crnogorske vojske na Dvoru kao perjanici ili kabadahije svoju karijeru započeli su: Marko Popović, Mihajilo Vučinić, Lazar Sočica, Miro Vlahović, Niko Kusovac, Dragiša Medenica, Đuza Đurašković. Kao kraljevi general-ađutanti službovali su generali: Janko Vukotić, Mitar Martinović, a u emigraciji Anto Gvozdenović, počasni kraljevi ađutanti bili su Jovan Popović i Danilo Gatalo. Na službi u Kraljevoj ađutanturi kao ordonans-oficiri bili su Ivo Đurović, Blažo Bošković, Milutin Vučinić, Milutin Vukotić, Radomir Vešović. Ađutanti prijestolonasljednika Danila bili su Niko Pejanović i jedno vreme Jovo Bećir. Perjanički kapetan je bio Mitar Martinović, a komandanti Dvorske garde Ivo Đurović, Blažo Bošković i Đuza Đurašković, u gardi su neko vrijeme oficiri bili Pavle Vujisić, Niko Kusovac, Veliša Lazović i Milutin Vučinić.

Garda i svečanosti

Od svog osnivanja gardijske jedinice učestvovala su u ceremonijalnim i protokolarnim dužnostima. Njihovo učešće je bilo naročito vidno prilikom poseta visokih zvanica i evropskih dinasta, kao i kod organizacije nekih domaćih svečanosti.

Crnogorska garda u svom ruhu bila je nezaobilazan učesnik svih važnijih događaja koji su se dešavali u Crnoj Gori. Tako je Gvardija Petra I pratila svog gospodara prilikom sastanka sa francuskim maršalom Ogistom Marmontom, vrhovnim komandantom francuskih trupa u Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Sastanak je upriličen u tvrđavi Trojica 25. avgusta 1807. godine. Pratnja Petra I je odbila sastanak 22. avgusta jer su se „bojali zamke i prevare“ pa su se vratili na Cetinje i tek nakon posredništva ruskog diplomate ponovo došli na sastanak, ne odlažući oružje. Gardi Petra I divili su se strani funkcioneri koji su posmatrajući ih dok su silazili sa padina Lovćena serpetinama, uočili da je svaki gardista bio visok po 2 aršina i 12 vrškova od aršina, a da je pred njima kao zapovjednik išao najvisočiji od njih. Prema sadašnjim mjerama to bi iznosilo između 193 cm do 213 cm. Za vrijeme Petra II njegovi perjanici učestvovali su u dočeku saksonskog kralja Fridriha Augusta na Cetinju 31. maja 1838. godine, dok su najbliži perjanici pratili svog gospodara na putovanjima po Austriji, Rusiji i Italiji, čijoj su se ljepoti i stasu divili i vladari i dvorjani ali i narod kuda je prolazio.

Za vrijeme knjaza Danila broj perjanika se povećava, biraju se iz najboljih kuća iako su i vladici bili iz dobrih bratstava. Iako nije brinuo za ličnu bezbjednost, što će ga koštati i života, knjaz Danilo je povećanjem svoje pratnje širio podršku, ali i uzdizao ugled svoje nove Knjaževine. Prilikom obilaska države njegova pratnja je gotovo uvijek glasno pjevala i pucala oglašavajući prolazak i dolazak vladara. Perjanici knjaza Danila učestvovali su i u odavanju počasti stranim uglednim gostima, kao npr. kada je nakon Bitke na Grahovcu 1858. godine na Cetinje došao ruski konzul Konstantin Petković, priređen je spektakularni doček. Perjanici su ga dočekali u Kotoru i svečano dopratili do prijestonog Cetinja. Perjanici su bili nezaobilazni i prilikom održavanja skupština, kao i na svetkovinama i proslavama kada su nerijetko igrali crnogorsko oro.

Knjaza Danila, zajedno sa knjaginjom Darinkom, perjanici su pratili tokom njegove posete Parizu, februara 1857. godine, o čemu postoji sačuvana ilustracija u francuskim novinama. Pratila su ga dvojica perjanika koji su zbog svoje živopisne i sjajne garderobe i oružja u Parizu izazvali divljenje i naročitu pažnju. Poseta je trajala nekoliko sedmica, a knjaz se više puta sastajao sa francuskim carem Napoleonom III. Zanimljivo je da je knjaz ovom prilikom putovao inkognito kao „Katunski vojvoda“.¹⁵⁴ Prilikom povratka, Crnogorci i Garda spremali su mu doček od 500 ljudi u Kotoru. Ipak, zbog izbjegavanja nereda na austrijskog teritoriji svečano ga je dočekalo 40 naoružanih Crnogoraca. Za vrijeme knjaza Danila Garda je učestvovala u još tri velike ceremonije. Pripadnici Garde su u januaru 1855. godine išli u svatove svome gospodaru, a predvodio ih je Đuro Prelov Martinović koji je ujedno bio i barjaktar na svadbi knjaza Danila, noseći barjak „vas od svile i čistog zlata“. Zanimljivo da je u narodnom šecanju ostalo da su mladu knjeginju Darinku, koja je bila onemoćala od puta, prilikom dovođenja na Cetinje praktično više pod rukama nosili nego što je išla. U svečanosti prenosa Njegoševih kostiju septembra 1855. godine učestvovalo je 1.000 pripadnika Garde. Kada je na knjaza Danila izvršen atentat 1. avgusta 1860. godine, pripadnici Garde došli su da odnesu iz Kotora, iz kuće Bjeladinovića u Starom gradu, svog mrtvog gospodara. Učestvovali su i u odavanju posljednje počasti prilikom njegovog ukopa u Cetinjskom manastiru.

Dugotrajni period vladavine knjaza, a potom kralja Nikole obilježio je brojne burne, ali i svečane trenutke u kojima su učestvovali perjanici i pripadnici Garde. Prva ceremonija je bila svečano polaganje zakletve 1860. godine prilikom stupanja na prijesto. Perjanici su pratili svog gospodara tokom njegovih brojnih poseta Rusiji, Austriji, Velikoj Britaniji, Carigradu itd.

¹⁵⁴ Lekić, Danilo, „Francuski izvori o putu knjaza Danila u Pariz i prijem na koji je tamo naišao“, *Istorijski zapisi*, str. 50.

Perjanici i pripadnici Garde učestvovali su u brojim prijemima, dočekivali brojne vladare na Cetinju, ispraćali svog vladara prilikom odlaska sa Cetinja. Perjanici su učestvovali i u ceremoniji susreta knjaza Nikole i austrijskog cara Franca Jozefa početkom maja 1875. godine u Kotoru. Susret je organizovan dan nakon dolaska cara u Kotor. Knjaz Nikola je sa pratnjom sišao niz serpentine. Njihov silazak sa padina Lovćena izazvao je ogromno interesovanje i pažnju. Ispred knjaza Nikole išlo je 12 perjanika, u najljepšem crnogorskom odijelu sa srebrnim tokama. Iza njih je išao knjaz Nikola na svom rasnom konju „zelenku“, a oko njega bile su najbliže vojvode. Nakon knjaževe posete caru, nakon desetak minuta uslijedila je uzvratna poseta cara koji je kada je prolazio pored perjanika rekao: „Nikad nijesam vidio ljepše garde“.¹⁵⁵

Učestvovali su u ceremoniji osnivanja Stajaće vojske i otvaranju Vojnog stana 1896. godine, prisustvovali su manevrima na Velikoj poljani kao i svečanosti podjele pušaka. Perjanici i gardisti imali su zapaženu ulogu prilikom vjenčanja na crnogorskom dvoru: vjenčanje knjaginje Zorke sa Petrom Karađorđevićem 1883. godine u Cetinjskom manastiru; vjenčanje knjaginje Milice u Rusiji 1889. godine; vjenčanje Stane u Rusiji 1889. godine; vjenčanje Jelene u Italiji 1896. godine; knjaginje Ane u Njemačkoj 1897. godine. Garda je imala naročitu ulogu kod ispraćaja princeze Jelene za Italiju, po njenoj želji perjanici su je pratili od Cetinja sve do Bara dok se nije ukrcala na italijanski ratni brod. Ipak, ženidba prijestolonasljednika Danila za Gardu je imala poseban značaj. Garda je u vojnom špaliru i svečanoj paradnoj garderobi dočekala princezu Jutu koja je na Cetinje u kočijama došla u crnogorskoj nošnji nešto oko ponoći 15. jula 1899. godine. Interesantno je da su prilikom dolaska princeze Jute, u Baru na knjaževom dvoru na Topolici, kao gardisti na ulaznim vratima stajali pripadnici muslimanske

¹⁵⁵ Baćović, Čedo, *n. d.*, str. 230.

vjeroispovijesti u tradicionalnim nošnjama. Garda je 1902. godine učestvovala i prilikom ženidbe svog komandanta, knjaza Mirka, kada je bila postrojena ispred Biljarde.

Osim Garde u odavanju počasti učestvovala su i artiljerijske jedinice. Prilikom povratka knjaza u Crnu Goru sa putovanja ili prilikom poseta visokih državnika koji su dolazili sa mora artiljerija je ispaljivala počasne plotune. Počasna paljba se obično izvodila oko Dvorca na Topolici sa četiri brdska i jednim ruskim topom koja su donošena sa tvrđave Besac kod Bara. Ispaljivao se 21 plotun u trenutku ulaska broda u luku. Dodatno za svečanost opredjeljivalo se i po „stotinu metaka za šenluk“.¹⁵⁶ Za veće prilike topovi su pucali i sa Volujice i Lesendra, isto kao i prilikom dolaska/odlaska na Cetinje. Kad god je knjaz Nikola odlazio van Cetinja ili se vraćao, Garda ga je u svečanim uniformama dočekivala u počasnom stroju na Dvorskom trgu, od prve kapije Dvora do kraja Bugarskog poslanstva. Na čelu počasnog stroja nalazio se komandant Garde ili dežurni gardijski oficir.

Ipak, najveća svečanost za Dvorsku gardu je bilo proglašenje Crne Gore kraljevinom. Uz angažovanje oficirskog i vojničkog kadra njeni pripadnici učestvovali su u dočeku bugaskog cara i prijestolonasljednika, italijanskog kralja i kraljice, ruskih velikih knjaževa, srpskog prijestolonasljednika, francuske, austrougarske, turske flote i admirala i niza drugih uglednih ličnosti. Tih avgustovskih dana crnogorska garda je nastojala biti pristuna svuda i ceremonijalno, ali i u cilju zaštite vladara, dinastije i uglednih gostiju. Na njenom čelu nalazio se komandir Đuza Đurašković. Ispomoć su joj pružale čete Stajaće i Narodne vojske. Na brojnim dvorskim fotografijama vidimo pripadnike Dvorske garde postrojene na glavnom trgu, zatim gardiste koji

¹⁵⁶ DACG, Ministarstvo vojno, f. 55, br. 1133, Naredba ministra vojnog komandiru Plamencu o ispaljivanju počasnih plotuna od 25. septembra 1896. godine.

prate kralja u kočijama. Prilikom odlaska kralja sa svitom prema Manastiru u kojem se odvijao jedan ceremonijalni čin krunisanja, pripadnici Garde su dopratili kralja u kočijama, dok ga je prilikom povratka pratio komandant Dvorske garde u svečanoj uniformi sa perjanicom. Ovom prilikom iz Perjaničke čete, odnosno Dvorske garde Ordenom knjaza Danila za nezavisnost IV stepena odlikovani su: kapetan Vuko Vukotić, poručnici Krsto Vrbica i Andrija Bojičin Jovićeвиć, potporučnici Savo Kraljević i Marko Popović, brigadni barjaktar Jakov Aleksić i perjanik Krsto Milić. Perjanici sa više od deset godina službe odlikovani su Ordenom knjaza Danila V stepena i to: Milutin Nikčević, Andrija Lekić, Nikola Sjekloća, Pero Bošković, Mirko Milošević, Šoro Jelić, Neško Šušović, Bogdan Vučinić, Filip Pejović, Novo Bulatović, Marko Đurišić, Zeko Bošković, Andrija Jovanović, Stanko Bošković, Ivan Stanišić, Bećir Bulatović, Janko Stojanović, Mijat Nenezić, Savo Petrović, Joko Kilibarda i Savo Janković. Zlatnom medaljom za revnost iz Perjaničke čete, odnosno Dvorske garde odlikovani su: Marko Martinović, Jovan Nikolić, Stevan Kovačević, Milan Savićević, Spasoje Vojvodić, Jovan Lutović, Ilija Mihailović, Vasilije Bojović, Risto Četković, Stano Asanović, Milovan Mijušković, Rade Popović, Vaso Martinović, Vaso Radunović, Marko Miličković, Ilija Šaranović, Nikola Đuranović, Mijajlo Makočević, Mijajlo Pavićević, Petar Radović, Mitar Vlahović i Matan Lekić. Srebrnom medaljom za revnost odlikovani su: Labud Mrđenović, Nikola Vrbica, Pero Pejović, Akim Kovačević, Ivan Jovović, Ivan Kapičić, Petar Gardašević, Vaso Marković, Mujo Abramović, Mašan Vujović, Marko Banović, Pero Jovetić, Božo Martinović, Ilija Knežević, Jovan Karadžić, Rade Bjelica, Bogdan Radulović, Stevan Radulović, Stevan Vujošević, Božina Kaluđerović, Tripko Dragović, Blažo Mijušković, Vučina Vujadinović, Murat Jovanović, Boško Popivoda, Gavriilo Janičić, Veljo Mitrović, Lazar Vukotić,

Nikola Perović, Stevan Roganović, Labud Lopičić, Milo Vuleković, Savo Bulajić, Božo Malović, Dušan Nikolić, Božo Mrvaljević, Marko Jovović i Savo Popović. Nakon ove svečanosti garda je uzdignuta na viši rang u Kraljevu gardu što je predstavljalo najvišu čast i privilegiju njenim pripadnicima.

Gardijske oznake i zastave

Kada je knjaz Danilo formirao Gardu 1855. godine, uvedene su posebne oznake na kapama za njene pripadnike. Potreba za izdvajanjem Garde nastala je u cilju njenog razdvajanja od ostalih vojnih jedinica i isticanja njene posebnosti i značaja. Stotinaši, desečari i barjaktari imali su posebne zlatne oznake na kapama.

Zajedno sa oznakama po naredbi knjaza Danila izrađene su i posebne gardijske zastave. Radilo se o zastavi manjih dimenzija na crvenom polju sa bijelim dvoglavim orlom Crne Gore na sredini, koja se postavljala na posebno izrađenoj katarki tj. koplju. Gardijske zastave knjaz Danilo je uručio gardi na Đurđevdan 6. maja 1855. godine. Serdar Rade Turov Plamenac u svojim *Memoarima* piše: „Skoro ispred ovog rata bješe knjaz Danilo naredio da se načine barjaci s bijelijem dvoglavijem orlom na sredini na crvenom polju... i na Đurđevdan pozvao sve barjaktare i predade im barjake koje sam ja višini pomagao nataći na koplje.“¹⁵⁷ Na sredini dvoglavog orla nalazio se ćirilčni natpis D I (Danilo Prvi). Dvoglavi orao na gardijskog zastavi imao je krunu, kao i skiptar i šaru u kandžama kao „državnim atributima“ jer je vladar zajedno sa gardom predstavljao najvišu državnu vlast, simbol krune i dinastije. Sva je prilika da se gardijska zastava koju je uveo knjaz Danilo koristila od maja 1855. godine do januara 1871. godine. Gardijsku zastavu ili gardijski barjak nosio je gardijski barjaktar

¹⁵⁷ Plamenac, Rade Turov, *Memoari*, CID, Podgorica, str. 85–86.

što je predstavljalo izuzetnu čast i obavezu. Uz alaj-barjaktara, gardijski barjaktar je bio najznačajniji barjaktar u državi. Jedna gardijska zastava iz vremena knjaza Danila kao relikvija čuvala se u Vojnom muzeju (Laboratoriji) na Cetinju.

Kada je za vrijeme knjaza Nikole izvršena vojna reforma, vojnom uredbom u januaru 1871. godine Garda je dobila nove zastave koje su jedno vrijeme rađene kod firme „Širović i Damjanović“ iz Trsta. Ministarstvo vojno Knjaževine Crne Gore vodilo je prepisku u vezi izrade gardijskih zastava u Trstu. Gardijska zastava knjaza Nikole sastojala se od bijelog dvoglavog crnogorskog orla sa krunom na crvenom polju. Za razliku od gardijskih zastava knjaza Danila, na Nikolinoj gardijskog zastavi ispod orla nalazio se i lav.¹⁵⁸ Gardijske zastave su bile manjih dimenzija, a izrađivane su od crvenog i bijelog „burata“.¹⁵⁹ Iz Trsta je tako 1881. godine isporučeno „10 malijeh zastava od garde sa orlom“.¹⁶⁰ Njene dimenzije su bile približne dimenzijama četnih zastava redovnih vojnih jedinica i iznosile su približno 135 x 115 cm. Gardijska zastava prvog perioda vladavine knjaza Nikole važila je do ukidanja gardijske brigade vojnim reformama 1880–1881. godine. Time su prestali da postoje i gardijski barjaktari. Obnavljanjem Gardijske brigade 1898. godine vjerovatno su ponovo vraćene gardijske zastave, dok su oznake gardijskih oficira bile identične sa oficirskim kadrom regularne vojske.

Gardijske uniforme

Od Petra II centralni organi postaju profesionalni, finansiraju se iz budžeta i shodno Crnoj Gori kao ratničkom društvu, vojna komponenta u njihovom organizovanju je veoma dominantna.

¹⁵⁸ Jovićević, Milan, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2001, str. 101.

¹⁵⁹ Isto, str. 102.

¹⁶⁰ Isto.

Njihov neprikosnoveni autoritet je vladar. Sve do 1837. godine pripadnici Gvardije ili perjanika nijesu imali posebnu uniformu niti su se bitno razlikovali od običnog crnogorskog ratnika. Perjanici su se od ostalih odvajali posebnim perjanicama na kapama. Druga razlika, ako je i postojala, ogledala se u raskošnijem i ubojitijem oružju, uglavnom srebrom okovanim ili ukrasnim detaljima, a bilo je katkad i razlika u bogatijoj odjeći. Kada je Petar II došao iz Rusije, pristupio je reformi Senata, Gvardije i perjanika. Petar II je nastojao da na prepoznatljiv i formalan način pokaže razliku pripadnika centralnih organa od drugih crnogorskih državljana. Ova potreba da se predstavnici državnog autoriteta vizuelno razlikuju bila je odavno prisutna. U cilju neke uniformizacije perjanika Petar II je naredio perjaničkom kapetanu Nikoli Kaluđeroviću da podijeli perjaničke kape koje su posebno izrađene za njihove potrebe i da su u obavezi da ih nose kao znak kojim će se oni razlikovati od svih ostalih činovnika. Dakle, perjanici su od 1837. godine nosili jednoobrazne perjaničke kape, koje je Petar II donio iz Rusije i to je bio osnovni simbol po kojem su se razlikovali. Zahvaljujući ličnim primanjima perjanici, kao i ostali pripadnici centralnih organa, počinju sve više da se razlikuju od ostalih Crnogoraca, a njihova odjeća i oružje dobijaju neku formu uniformizacije. Ovo naročito dolazi do izražaja od 1837. godine, tako da su se perjanici tokom prve decenije izdiferencirali i po garderobi, i po oružju u odnosu na ostale. U odnosu na perjanike drugačiju garderobu nosio je perjanički kapetan – na glavi je imao duboku crnogorsku kapu sa crvenim tepelukom, a nosio je raskošnu crnogorsku nošnju sa zlatom izvezenim crvenim džamadanom, plavim gaćama i cipelama sa dubokim bijelim čarapama. Preko džamadana je imao bogatu jaknu crvene boje, izvezenu zlatnim vrpčama i obrubom od lisičije kože. Ovakav način odijevanja postaće karakterističan kasnije za istaknute predstavnike Senata

o čemu svjedoče portreti pojedinih senatora. Od reforme državnih organa možemo govoriti o djelimičnoj uniformizaciji pripadnika perjaničke službe. Brojni putopisci od 1838. godine uočavaju raskošnije i drugačije odijevanje članova Senata, a 1841. godine njemački putopisac Ebel zapisao je: „Ugledniji iz gvardije, perjanika, senatora, kapetana i drugih imaju preko košulje, koja je dosegala do nogu, zlatom izvezen prsluk.“¹⁶¹ Komentarišući perjaničku kapu, Ebel kaže da su bili prepoznatljivi „po kapi, nekoj vrsti turbana, koja je bila omotana šalom“. Ovaj putopisac je uočio i perjaničkog kapetana za kojeg navodi da je „izgledao najotmenije. Preko crvenog i zlatom opšivenog prsluka prebacio je isto tako jednu crvenu i zlatnom vrpcom obrubljenu jaknu koja je bila opšivena na okovratniku, kao i na spoljnim rubovima i prednjem dijelu rukava, lisičijim krznom. To je bilo sasvim onako kako to u nas uobičajuju husari da zabace preko ramena njihove dolamice. Nosio je crnogorsku crvenu kapu koja je naokolo imala obod od crne svile, a imao je kratke plave dimije, koje su se pričvršćivale na koljenima, a takođe i čarape. To je bilo kao i u većine samo je mjesto opanaka imao cipele. Pušio je dugačku lulu.“¹⁶²

Svi putopisci su složni da postoji razlika između predstavnika organa vlasti i drugih Crnogoraca. Oni uglavnom opisuju crnogorsku nošnju različite raskoši i kvaliteta, koja će kasnije postati prepoznatljiva kod Crnogoraca, sa razlikom da su tada predstavnici najviših vlasti, među koje se ubrajao i perjanički kapetan, nosili neku vrstu jakne, raskošni kratki kožuh crvene boje, vezen po obodu zlatom i pokriven obrubom bogatim životinjskom kožom, uglavnom lisičijeg porijekla. Ovo je karakteritika uglavnom bila u istočnim zemljama, a u Crnoj Gori označavala je predstavnika koji zauzima najviše položaje u zemlji. Tako češki pisac Dušan Lamb 1843. godine navodi:

¹⁶¹ V. Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, str. 186.

¹⁶² Isto.

„Glavari svih okruga, zatim serdari, vojvode i kapetani u Njegoševoj pratnji ogrnuti su s lijepim crvenim kožusima, koji samo do ispod pojasa dosežu“. Kada je u pitanju kapa, putopisci iznose neke oprečne stavove, neke ličnosti opisuju sa klasičnim crnogorskim kapama koje danas poznajemo, sa razlikom da je neko imao kapu sa crnim ili crvenim obodom, „crvene kapice“¹⁶³, „male crne kape“ ili „male crvene kape omotane maramom ili platnom“¹⁶⁴, druge opisuju da nose neku vrstu krznenih kapa, a treće, veoma rijetke, opisuju da nose neku vrstu omotanog fesa nalik turbanu, među kojima ubraja i Petra II. Najvjerojatnije se radi o tome da su predstavnici državnih vlasti nastojali da se razlikuju od ostalih, noseći neki simbol ili detalj drugačiji od civila, pa su nosili raskošne crvene kratke jakne, a neko je nosio crvenu ili crnu crnogorsku kapu, dok su predstavnici Senata i kapetan perjanički, kako-kad nosili ili crnogorske kape ponekad sa nekim detaljem, ili su nosili izrazito duboke krznene kape sa perjanicom iznad njih, a kasnije sa zlatnim grbom na čeonom dijelu. Omotane fesove nalik turbanima nosili su pojedini predstavnici Njegoševe pratnje iz graničnih krajeva Crne Gore. Čarl Lem je 1843. godine primijetio da Petar II nosi „veliku krznenu kapu“, a ostali Crnogorci okrugle kape izrađene „od crvene ili crne materije“.¹⁶⁵ Bartolomeo Bjazoletto za perjanike, koje su bili poslani na granicu sa Austrijom da dočekaju saksonskog kralja Fridriha Augusta, navodi: „...mršavi, robusni, jake muskulature, okretni i laki na nogama, živahnih očiju i ponosni, potamnjeli od sunca. Svi su imali brkove. Glave su im bile prekrivene crvenim kavicama, a gornja odjeća im je

¹⁶³ Bjazoletto, Bartolomeo, *Putovanje saksonskog kralja Fridriha Augusta u Crnu Goru*, CID, Podgorica.

¹⁶⁴ Đurković Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd, 1963, str. 32.

¹⁶⁵ Jović, Tatjana, Jovičević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2006, str. 12.

od sirove bijele vune i stegnuta na sredini kaišem, u kome drže dva pištolja i handžar. Čakšire su im od iste takve vune i dosezale su do članaka, a na nogama su imali opanke. Glava im je obrijana, samo... sa čuperkom na potiljku, a preko ramena su imali struku i pušku.“¹⁶⁶ Englez Henri Lejard je ostavio zapis iz 1839. godine da im je prilikom ulaska u Biljardu put „načinjen kroz gomilu crnogorskih ratnika, neposrednih Vladičinih pratilaca, koji su, kao i obično naoružani do zuba i u svojim bogato izvezenim i životopisnim kostimima.“¹⁶⁷

Iako se ne može govoriti o klasičnoj uniformizaciji u pravom smislu te riječi, prvih decenija od osnivanja perjanika iskristalisali su se neki odjevni i statusni simboli koji su bili karakteristični samo za perjanike, a neki djelovi i za predstavnike drugih glavara. Može se zaključiti da se perjanici do 1837. godine kao i ostali glavari nijesu umnogome razlikovali od ostalih crnogorskih ratnika – nosili su uglavnom bijelu suknenu crnogorsku nošnju povezanu pojasom, na glavama su imali crvene ili crne crnogorske kapice. Od 1837. godine svi perjanici su nosili duboke crvene kape nalik fesovima sa plavetnom ili zlatnom kićankom – perjanicom. Ova kapa pretežno je bila obmotana „ogromnom svilenom maramom“¹⁶⁸. Perjanici su nosili plavu kićanku odnosno perjanicu, dok su zlatnu uglavnom nosili ađutanti ili drugi najviši državni predstavnici. Ove kape predstavljale su simbol pripadnosti državnim organima i nošene su relativno kratko do početka vladavine knjaza Danila, o čemu svjedoči u svojim memoarima Rade Turov Plamenac, da je sa tim kapama bila pratnja knjaza Danila 1852. godine prilikom njegove posete Crmnici. Petar II je ove kape nabavljao na različitim stranama, uglavnom od 10 do 20 komada, što govori o tome da ih je nosio samo manji

¹⁶⁶ Bjazoletto, Bartolomeo, *n. d.*

¹⁶⁷ Đurković Jakšić, *n. d.*, str. 35.

¹⁶⁸ Lambl, Viljam Dušan, „Pismo bratu Jarmilu“, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, IV, Cetinje, str. 183.

broj ljudi, a crnogorski gospodar se trudio da ih nabavi od „najvećih i najboljeg kvaliteta“.¹⁶⁹ Pored navedenog, od 1837. godine perjanici počinju da nose raskošniju crnogorsku garderobu sa zlatom vezenim crvenim džamadanom, bijelom ili tamnozele-nom dolamom, jaketom, plavim gaćama, i uglavnom crnim cipe-lama sa bijelim suknenim čarapama umjesto opanaka. Perjanici su nosili i struku preko ramena koja ih je štitila od hladnoće i vrućine, ali i koristila za odmor. Nezaobilazan dio njihove opreme bio je i svileni pojas, kesa sa barutom – fišeklija, ali i čibuk iz kojeg su pušili, a koji je u Crnoj Gori bio karakterističan kao simbol vlasti toga doba. Perjanički kapetan razlikovao se po bogatijem odijevanju i oružju i raskošno ukrašenoj crvenoj kratkoj jakni. U tom periodu najviši predstavnici državnih organa počinju da nose i duboke krznene kape, koje će od vremena knjaza Danila preovladavati kod članova Senata, pretežno sa kićankom sa strane, a nosiće je i perjanički kapetani u prvim godinama njegove vladavine. Perjaničke grbove, zajedno sa vojnim grbovima izrađivao je majstor Jovan Zlatar. Iz jednog akta ministra vojnog od 16. septembra 1883. godine vidimo da su dva perjanička grba 5 fiorina i 20 novčića.¹⁷⁰

Sve do 1896. godine izvršni organi vlasti, perjanici i žandari dužnost su obavljali u narodnoj nošnji, sa grbom na kapi kao jedinom distinktivnom oznakom. Tek 1896. godine perjanici i Dvorska garda zadužuju jednoobraznu uniformu koja je uvedena bez donošenja određenog propisa. Perjanička uniforma imala je karakterističnu perjaničku dušanku (ćinterac). Za razliku od oficirske uniforme kopčala se sprijeda okruglim dugmadima i petljama od svilenog crnog konca prišivenih uz rub razreza, a rameni dio rukava sastavljen je sa prednjicama.¹⁷¹

¹⁶⁹ Jović, Tatjana, Jovičević, Milan, *n. d.*, str. 16.

¹⁷⁰ DACG, Ministarstvo vojno, f. 17, dokument 57, Ministar Plamenac – Državom savjetu od 4. septembra 1883. godine.

¹⁷¹ Jović, Tatjana, Jovičević, Milan, *n. d.*, str. 90.

Ukras je bio mnogo jednostavniji od oficirskog ukrasa, a sastojao se od pet paralelno raspoređenih traka od upletenog crnog gajtana, koji prema rubu prelaze prvo u dvostruke kružnice, a zatim nastavljaju u cvijet sa tri duguljaste latice.¹⁷² Perjanički/gardijski podoficiri imali su okovratnik optočen zlatnim širitom sa odgovarajućim brojem zvijezda (desećar jednu, poluvodnik dvije i vodnik tri). Ostali djelovi uniforme su prosti džamadan tj. džamadan bez rukava optočen duž rubova svilenim crnim gajtanom, gaće standardne, podveze, dokoljenice, čarape na svitu i opanci ili podoficirske crevlje.¹⁷³ Uz uniformu išla je i kabanica vojničkog kroja koja se plaćala po fabričkim cijenama.

Na intervenciju gardijskog kapetana Pavla Plamenca, 1902. godine pokušala se poboljšati uniforma perjanika. Cijena kompleta uniforme za perjanike I reda iznosila je 60 fiorina. Ova cifra im se isplaćivala u ratama po 5 fiorina. Ugovorom koji je zaključen između Dvorske straže i terzije Mitra Markovića perjaničke dušanke, džamadani i podveze morali su se raditi od debele crvene vojničke svite, gaće od dobrog šimpanja, a kapa od vicete.¹⁷⁴ Za opravku cipela angažovan je obuçar Noc Kodela. Drugi djelovi perjaničke uniforme – kabanica, dokoljenice, opanci, čarape, košulja i bijele gaće bili su isti kao kod vojnika i izrađivani su u vojnoj radionici na Cetinju.¹⁷⁵ Ovim promjenama uvedena je i nova kapa koja je odgovarala narodnoj crnogorskoj kapi samo sa bogatim zlatnim vezom na tepeluku. Džamadan je bio bez rukava sa jednostavnim vezom sa dva para paralelnih pruga i talasastom linijom izvedenom crnim svilenim koncem, a dušanka je bila ista kao i ranije sa dodatkom visokog kolijera na kojem je sprijeda sa obje strane zapuča bio izvezen

¹⁷² Isto.

¹⁷³ Isto, str. 91.

¹⁷⁴ Isto, str. 92.

¹⁷⁵ Isto.

zlatni monogram i duž cijelog okovratnika stavljen širit, oboje od čistog zlata. Gaće su bile crne sa obično vezenim svilenim špagovima (kao na džamadanima), gajtanima oko nogavica i vunanim jakim turom, dok su podveze bile sa najmanjim ukrasom. Cijena dušanke iznosila je 15,50, džamadana 9,50, gaće 12,50, kape 2 i podveze 0,50 kruna, a cijena novih perjaničkih tzv. podoficirskih cipela 10 kruna.¹⁷⁶ Nakon 1903. godine ovu uniformu nose pripadnici Dvorske straže s razlikom da su nosili raskopčanu dušanku sa malim i nešto drugačije izvedenim ukrasom na prednjici – pet traka savijenih uz rub u dvije, a na kraju u tri kružnice, izvedenih svilenim žutim koncem. Istim koncem izveden je i jednostavni floralni ukras na prsnom izvezu džamadana.¹⁷⁷

Sa potpunom uniformizacijom crnogorske vojske 1910. godine dolazi i do promjena na uniformi Dvorske straže. Model za novi tip uniforme Dvorske straže uradio je Andrija Andrić u martu 1912. godine na inicijativu i nalog ministra vojnog, brigadira Mitra Martinovića. Ove promjene nijesu bile znatne. Nova uniforma je rađena od finije svite i sa više ukrasa, a sastojala se od: dušanke sa gajtanima, gaća, pojasa i dokoljenica. Kao alternativu dušanki Andrić je uradio perjaničku bluzu sa ukrasnim gajtanima.¹⁷⁸ Njegov model je naknadno dopunjen. Glavna novina je da se uvode nešto drugačije crne krznene kape sa perjanicama, mijenja se izgled grba na kapi i uvode se konjičke duboke čizme čime uniforma dobija ljepši i raskošniji izgled. Gardisti su imali dušanku i džamadan od prefinjenog crvenog materijala sa žutim svilenim vezom ornamentike slične crnogorskoj nošnji, ispod se nalazila bijela košulja ruske kragne, a na kragni crvene bluze bio je debeli zlatni vez duž gornjeg i donjeg dijela kragne. Zlatna ornamentika se nalazila i na

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ DAC, Ministarstvo vojno, f. 22, br. 2082 od 12. jula 1910. godine.

rukavima kao i leđima. Na prednjoj strani zadržan je stari ukras – traka savijena prvo u dvije, a potom u tri kružnice. Na ramenima je dodat novi ukras u vidu tri osmice, a duž sredine leđnog dijela, od gornje do donje ivice su dva geometrijska prepleta, kombinacija dva kruga i dvije elipse koje se na jednoj strani završavaju jednim, a na drugoj sa dva kružića spojena u vidu osmice. Ornamenti sa leđa ponavljaju se i na donjim rubovima rukava. Od donjeg ruba, lijevo i desno od središnjeg ukrasa je po jedna grana sa trolisnim cvijetom lučno savijena prema sastavu sa ramenima.¹⁷⁹ Gardista je imao klasični crnogorski višebojni pas (trombolos), ispod kojeg je bio crveni kožni pojas (kolan) za smještaj revolverskog oružja. Gaće su bile klasične plave kao na nošnji samo od kvalitetnijeg i prefinjenijeg materijala, dok su čizme bile duboke, crne, besprekorno sjajne. Uz uniformu u zimskom periodu išla je i siva kabanica oficirskog kroja. Sastavni i neodvojivi dio gardijske uniforme je bio Gaserov M.1870, kalibar 11,2 mm, raskošni revolver bijelih korica koji je bio isključivo vezan za gardiste. Na glavi je bila nešto dublja i deblja crnogorska kapa sa mekanim materijalom, na kojoj se nalazio perjanički grb. Na vrhu perjaničkog grba nalazila se kruna koja je bila do samog vrha kape odakle je počinjala perjanica. Perjanica je bila učvršćena debljim, zlatnim koncem spiralno uvezanom, dužine nekoliko centimetara. Perjanica je iz končanog veza izlazila šire i gušće, a od polovine rjeđe sa dugačkim i rjeđim perima. Komandir i gardijski oficiri imali su drugačiju, raskošniju oficirsku dušanku zlatne boje, na kapi su nosili pješadijski grb odgovarajuće oznake, bijelu perjanicu i oficirsku sablju model M.1910. Kapa i perjanica, čizme, gaće i džamadan bilu su identični svim pripadnicima garde. Gardijski podoficiri nosili su jednostavniju bluzu sa insignijama na kragi i perjaničkim zlatnim grbom na kapi sa bijelom perjanicom kao i konjičke

¹⁷⁹ Jović, Tatjana, Jovičević, Milan, *n. d.*, str. 134.

duboke crne čizme. Gardijski podoficiri nijesu nosili podoficirske oznake na kapama. Uniforma gardista u principu se nije razlikovala od uniforme gardijskih podoficira. Razlikovala se paradna i svakodnevna gardijska uniforma. Kod paradne, vez na dušanki je bio zlatni, svileni, „od čiste skadarske žute svile“, a na svakodnevnoj gardijskoj uniformi crni vuneni vez. Svakodnevna gardijska uniforma nije predviđala čizme, već opanke ili cipele i višebojni pas, kao ni krznenu crnu kapu, već vojničku kapu bez perjanice. Gaserov revolver je bio sastavni dio obje uniforme. Cetinjski terzija Đon Kola je bio glavni proizvođač tekstila za gardijsku uniformu, a napravio je i njen model sa nekoliko izmjena i dopuna u odnosu na Andrićev. Vuneni perjanički pojasevi nabavljani su kod Kaplana Bibezića, a 108 komada čizama radio je cetinjski obuçar Dimitrije Fatić od kože zvane „juft marker EI“. ¹⁸⁰ Čizme su ispod koljena sa unutrašnje strane imale jedan mali izrez od 5 do 8 cm dužine pri krajevima kako bi se na jednoj strani mogao utvrditi mali kaiš, a na drugoj pregrljica zapućanje. ¹⁸¹ Svi su bili oslobođeni carine na uvoz materijala za izradu gardijske uniforme. Od 1910. godine gardisti su dobijali besplatno komplet paradne uniforme (dušanku, džamadan, gaće i kabanicu), dok su čizme, kolan, pas, dušanku i džamadan za svakodnevnu upotrebu plaćali. ¹⁸²

Do promjene u uniformama Dvorske straže dolazi u prvim godinama emigracije. Pripadnici garde u emigraciji nijesu nosili uniformu Dvorske straže, već su nosili dvije varijante uniforme. Prva varijanta je bila crnogorska vojna uniforma iz 1896. godine, sa konjičkim crnim čizmama, crnogorskom običnom kapom i zlatnim perjaničkim grbom bez perjanice. Druga

¹⁸⁰ DACG, Ministarstvo vojno, f. 23, br. 2422 od 26. avgusta 1910. godine.

¹⁸¹ Jović, Tatjana, Jovićević, Milan, *n. d.*, str. 136.

¹⁸² Isto.

verzija bila je potpuna novina, radilo se o vojnoj uniformi sa jednostavnim opasačem/kaišem, crnim čizmama, na glavama su imali crnogorske kape sa standardnim perjaničkim grbom zlatne boje. Od ostalih vojnika osim konjičkih čizama i zlatnog grba razlikovali su se po zlatnim pločicama na okovratniku i tankim zlatnim povezom na rukavima, kao i po kožnim kaiševima koji su povezivali naramenice sa opasačem sa obje strane. U zimskom periodu gardisti u emigraciji imali su vojničke šinjele. Osim čina na kapi i oficirskih epoleta i sablje, uniforma gardijskog komandira ili oficira nije se razlikovala od ostalih gardista. Ne postoje podaci da su gardisti nosili standardne uniforme Dvorske garde sa perjanicama koje su bile rađene po uzoru na crnogorsku nošnju, već su u ovom periodu nosili isključivo klasičnu uniformu sa dodatkom gardijskih elemenata i oznaka. Pretpostavlja se da je ovu uniformu i oznake izrađivalo kraljevsko Ministarstvo vojno u emigraciji, najverovatnije u Francuskoj ili Italiji, jer je osnov uniforme gardista i crnogorskih vojnika u Gaeti gotovo identičan.

Gardijsko naoružanje

Perjanici Petra II morali su biti „propisno naoružani, obučeni i opremljeni“, a pored navedene odjeće imali su i srebrne toke koje su nosili preko džamadana i dolame, a služile su za zaštitu u borbi. Prema svjedočanstvima brojnih savremenika perjanici su bili „naoružani do zuba“, oni su u svom ličnom arsenalu imali dvije kubure, jedan handžar ili jatagan za pojasom i dugačku samokresivu sprednjepuneću pušku – džeferdar ili arnautku. Perjanici su koristili dva tipa pretežno ukrašenih i sa šarom pušaka – crnogorski džeferdari i arnautke koje su dobile kolokvijalni naziv po porijeklu majstora koji su ih izrađivali. Džeferdari su dobili ime po šarenom ukrasu (džefer na turskom jeziku znači šara), a za crnogorske potrebe izrađivani su u Boki

Kotorskoj i Foči, bili su znatno kraći, njihova dužina je iznosila od 88 do 115 cm. Njihov rukohvat (kundak) je bio francuskog tipa, trouglast, od drveta sa intarziranim sedefom u obliku badema, rozeta i raznih geografskih oblika.¹⁸³ Arnautke su bile iz oružnih radionica Skadra, Kotora, Prizrena i Breške (zato su se nekad i nazivale po mjestu proizvodnje – breške). Radilo se o puški kremenjači, dužine oko 140 cm sa karakterističnim dugačkim i zakrivljenim rukohvatom (kundakom) u obliku slova T. Cijev puške arnautke bila je glatka, višebridna, na ustima ojačana i blago proširena. Obarač je bio u obliku jezička, a taban sa sistemom opruga spolja.¹⁸⁴ Ipak, kakva je bila perjanička oprema i naoružanje, najbolje govori inventar stvari perjanika Nikole Pejovića koji je napravljen 1849. godine, neposredno nakon njegove smrti:

1. Dvije male srebrom okovane puške,
2. Jedna velika srebrom okovana puška,
3. Jedan veliki srebrom okovani nož,
4. Jedna kesa, fišeklije dvije sa pulijama (ruski naziv za fišeke),
5. Jedne toke srebrne,
6. Jedan džamadan srmajli,
7. Jedna bijela dolama,
8. Jedan fes – veliki,
9. Jedan tarabolos svileni (pojas),
10. Jedan silav,
11. Jedan čibuk s takumom – ćilibarom,
12. Jedna struka nova,
13. Jedna piksla puna engleskog baruta,
14. Jedne pelengaće od šajka (crnogorske gaće),
15. Tri para čarapa,
16. Jedan par dokoljenica bijelih suknenih,

¹⁸³ Isto, str. 17.

¹⁸⁴ Isto.

17. Jedna kesa duvankesa,
18. Jedan par opanaka prosti,
19. Tri košulje bez gaća,
20. Dva peškira,
21. Jedna torba putna pod zatvorom.

Spisak se završava primjedbom da „sem opanaka, nesumnjivo od sirove goveđe kože, sve je prvoklasno“.¹⁸⁵

Do 1886. godine crnogorski oficiri i perjanici koristili su uglavnom sablje austrijskih modela, dok su ruske sablje posjedovale neke istaknute ličnosti, koje su kao poklon dobili za zasluge od ruskog dvora. Prodor ruskih sablji u naoružanje crnogorske vojske počinje 1886. godine, kada je vojvoda Božo Petrović boravio u Beču na putu za Njemačku. Tom prilikom ruskim sredstvima naručio je 39 ruskih oficirskih sablji M-1865 od kojih je jedan dio imao pozlaćene balčake.¹⁸⁶ U cilju modernizacije i bolje pripremljenosti crnogorske vojske, knjaz Nikola je 1894. godine zatražio pomoć u naoružanju od Rusije, među kojima i 900 oficirskih sablji. Ruski car Nikolaj II odobrio je ovu donaciju u martu 1894. godine, međutim, broj sablji je smanjen na 500.¹⁸⁷ Ove sablje bile su u naoružanju oficira ruske vojske svih rodova osim mornarice i konjice kozaka. Kako to nije bilo dovoljno da pokrije potrebe crnogorske vojske, knjaz Nikola je u Petrogradu naručio još 300 ruskih podoficirskih sablji M-1881 po cijeni od 4 rublje i 50 kopejki po komadu. Ove ruske sablje kovane su u fabrici Zlatoust. Cjelokupan ratni materijal među kojim i 800 ruskih sablji brodom „Rostov“ preko Kronštata, Baltičkog mora, Atlantika, kroz Sredozemno more, uplovio je u Bar 13. avgusta 1895. godine. Iako su austrijske oficirske sablje i dalje bile u upotrebi u crnogorskoj vojsci, njih

¹⁸⁵ Škerović, Nikola, „Perjanici“, *Istorijski zapisi*, VII, Titograd, 1961, str. 401.

¹⁸⁶ Bogdanović, Branko, *Hladno oružje...*, str. 38.

¹⁸⁷ DACG, Ministarstvo vojno 1895, fascikla 49, 445.

polako nadmašuju ruske sablje dobijene u sklopu vojne pomoći iz Rusije. Interesantan je i način poklanjanja sablji nekom prigodnom prilikom od strane vladara. Tako je knjaz Nikola 1902. godine za rođendan prijestolonasljednika poklonio svakom perjaniku „za uspomenu sablju“, a svakom bivšem perjaniku dao odobrenje da nosi sablju i grb.¹⁸⁸ Najveće reforme crnogorske vojske sprovedene su 1910. godine, kada je i donešen Zakon o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru. Od tog perioda u upotrebi crnogorske vojske jeste najnovija crnogorska oficirska sablja M.1910, kojoj je na kapi balčaka urezan monogram kralja Nikole, ćirilično NI. U stvari, radilo se o ruskoj oficirskoj sablji M.1909 tako da je u naoružanju crnogorske vojske do početka balkanskih ratova bilo koja hiljada sablji svih vrsta. Ovaj broj zadovoljavao je potrebe starješinskog kadra kojeg je bilo manje, ali jedan dio sablji je ostao u nasljeđu porodica starješinskog kadra, drugi dio je poklonjen ili je oštećen.

Nešto kasnije u naoružanje crnogorske vojske uvode se postepeno i noževi 1880-ih godina, koji su bili prihvatljivi crnogorskom vojniku naviknutom na jatagan i handžar. Noževi su služili za borbu „prsa u prsa“ kojoj su crnogorski vojnici još u ranijim ratovima bili vični. Nosili su se kao bajoneti na puškama i zauzeli su mjesto popularnim jataganima i sabljama koje nijesu imale dovoljnu praktičnu primjenu. Prvi kontigent nabavljen je u Beču 1880. godine, kada je kupljeno oko 3.000 noževa. Prilikom posete Francuskoj, 1901. godine, knjaz Nikola je izrazio želju da kupi 40.000 francuskih noževa „sabre-baionnette“ sistema Chassepot (Šaspo) M-1866. Na osnovu toga dogovora, 1903. godine, kao donacija Francuske u Crnu Goru je brodom „Lugano“ stiglo 40.000 komada sa bruniranom

¹⁸⁸ DACG, Ministarstvo vojno 1902, fascikla 85, 1590 od 18. decembra 1902. godine.

kanijom. Zvanično, u naoružanje ušli su 1903. godine.¹⁸⁹ Ovi noževi bili su veće dužine, nešto između sablje i bajoneta, malo zakrivljeni, zato su često nazivani „sablje-noževi“ ili „sablje-bajoneti“. Time je omogućeno da noževi-sablje iste godine budu podijeljeni Stajaćoj vojsci i brigadama Narodne vojske, kao i perjanicima i žandarima. Naime, 38.961 komad francuskih noževa podijeljen je brigadama narodne vojske, dok je njih 630 podijeljeno Stajaćoj vojsci, pitomcima Vojničke škole i baterijama, pionerima, vojnoj muzici i svima koji su neko vrijeme proveli u Vojnom stanu, u prvom redu regrutima, ali i dvorskim slugama.¹⁹⁰ Nošenje noževa bilo je regulisano naredbama. Tako se u jednoj naredbi od 12. juna 1910. godine naređuje „da niži činovi nose noževe prilikom izlaska u varoš bez puške pa bilo prilikom slobodnog izlaska ili inače, a pored tog da ih podoficiri nose kad vrše koju bilo službu u Vojnom stanu osim desečara straže i desečara kužine.“¹⁹¹ Francuski noževi bili su sastavni dio njihove uniforme koje su nosili o remiku. Šaspo noževi nijesu bili adekvatni da se postave ni na jednu pušku iz naoružanja crnogorske vojske, tako da je njihova praktična vrijednost i upotreba bila dosta ograničena. Međutim, ovi noževi imali su određeni statusni simbol i značaj podoficirskih činova i drugih posebnih kategorija vojnika, a podsećali su na jatagane za koje je crnogorski vojnik bio i dalje emotivno vezan. Oblasni upravitelji imali su pravo da nose sablje. Uglavnom su to bili austrijski i ruski modeli, a isto je bilo sa plemenskim kapetanima i šefovima žandarmerije. Pojedini perjanici su takođe imali pravo da nose podoficirske sablje, dok su žandari od hladnog oružja imali francuske noževe.

¹⁸⁹ Bradač, Jaroslav, *Černogorska armada*, str. 28.

¹⁹⁰ DACG, MV, Pomoćne knjige omot VII, 15, 10. maj 1903. godine.

¹⁹¹ DACG, MV, Opšte odjeljenje, f. 21, br. ods. 733, akt od 12. juna 1910. godine.

Gardijska zdanja

Pripadnici Oružanog odreda Šćepana Malog u 18. vijeku bili su smješteni u objektima u kojima je boravio i sam vladar. Uglavnom su boravili u Cetinjskom manastiru, Crmnici i kući Šćepana Malog. Pratnja Petra I bila je u posebnoj Manastirskoj prostoriji, njegovoj kući na Rijeci Crnojevića, a ponekad i Sionici koja je posebno izgrađena za zasijedanje Kuluka, najvišeg sudskog organa u državi. Naravno, pripadnici pratnje gotovo uvijek su bili u pokretu, prateći vladara u zemlji i inostranstvu. Perjanici Petra II od 1834. godine bili su smješteni u novoizgrađenoj rezidenciji Biljarda. Isti je bio slučaj i za pratnju knjaza Danila. Ubrzo nakon stupanja na vlast mladog knjaza Nikole završen je Knjažev dvor na Cetinju, u neposrednoj blizini Biljarde. U novoj knjaževnoj rezidenciji od 1868. godine boravili su i perjanici, koji su svoje pozicije imali sa lijeve i desne strane Dvora na vanjskoj strani, u posebnim perjaničkim kućicama. Ostala knjaževa pratnja nalazila se u unutrašnjosti objekta, ispred prostorija u kojima je boravio knjaz i članovi njegove porodice. Prvih decenija vladavine knjaza Nikole dio perjanika je bio u „jednu kamaru“, a drugi dio je u „jednu kulu od Biljarde.“ Ti uslovi bili su daleko od idealnih. U dvorskoj kamari veličine 150 m² bilo je smješteno 16 perjanika, što je iznosilo oko 9 m² po perjaniku, dok su pravila vojnih kasarni predviđala da prostor za jednog vojnika ne smije biti manji od 15 m².¹⁹² U jednoj kuli Biljarde najbližoj Dvoru bilo je smješteno još osam perjanika. Smješteni su bili na improvizovanim ležajevima „slamaricama“. Imali su kužinu u kojoj su im se spremala jela, trpezariju i „nužnik“. Prilikom

¹⁹² DACG, Ministarstvo vojno, f. 827, Akt dr Simonovićaministru vojnom o mjerama za sprečavanje zaraze među perjanicima od 1. avgusta 1891. godine.

obilaska perjaničkih prostorija o njihovom lošem stanju raport ministru vojnom podnio je dr Simonović avgusta 1891. godine zahtijevajući adaptaciju i higijensko sređivanje prostorija. Dr Simonović je zahtijevao da perjanici jedu vojničku hranu i da se „oslobode od strogote posta, te da im se daje zdrava snažna mrsna hrana, da im se daje pri ručku i pri večeri po jedna porcija vina“.¹⁹³

Najbliža knjaževa, a kasnije kraljeva pratnja bili su kabadahije koji su često šedeli sa njim do kasno u noć u Odžakliji, prostoriji u kojoj je kralj uobučavao da boravi. Nešto kasnije u dvorišnom dijelu Dvorca sagrađen je Perjanički stan za smještaj perjanika čime su poboljšani uslovi. Radilo je o jednospratnoj dugačkoj, uskoj zgradi sa velikim i niskim prozorima u obliku ćiriličnog slova G površine od više stotina metara kvadratnih. Od 1906. godine u Perjaničkom stanu izdavala se i hrana za perjanike. U dvorištu dvorskog kompleksa na Cetinju nalazila se i dvorska konjušnica. Dvorac prijestolonasljednika Danila, tzv. Plavi dvor imao je visoku kamenu ogradu sa dvije stražare za perjanike na kontrolnim tačkama ulaska u kompleks. Dvorac na Kruševcu je takođe u svom kompleksu imao Perjanički dom, odnosno posebnu zgradu u kojoj je bila smještena kraljeva pratnja tj. Kraljeva garda. Perjanički dom u Podgorici izgrađen je najverovatnije 1894. godine. Riječ je o dvospratnoj zgradi sa par stotina metara kvadratnih, modernog eksterijera i funkcionalne namjene u središtu parkova i drveća. Knjaz Nikola je ovaj velelepni Dvorac planirao za rezidenciju u zimskom periodu, ali je u njemu od 1912. godine najviše boravio knjaz Mirko. U Dvorcu na Kruševcu rođeni su Mirkovi sinovi, odnosno kraljevi unuci. Dvorci u Nikšiću, Baru i Danilovgradu takođe su imali manje objekte ili prostorije koje su namijenjene bile za smještaj i boravak perjanika. Predviđeno je bilo i da kompleks Dvorca na Rijeci takođe dobije posebnu zgradu za perjanike. Prema

¹⁹³ Isto.

sačuvanom detaljnom „Planu perjaničkog stana na Rijeci Crnojevića“ jasno se vidi da je bio na dva boja/sprata. Gornji sprat sastojao se od velike prostorije Odžaklije, hodnika i velike spavaće sobe za perjanike. Iz dugačkog hodnika ulazilo se u spavaću sobu i odžakliju sa kaminom. Spavaća soba je imala četiri velika prozora, odžaklija dva i dva prozora na hodniku.¹⁹⁴ Gornji sprat imao je spavaću sobu za perjanike, hodnik i sobu za oficire perjaničke. Ukupna površina perjaničkog stana na Rijeci Crnojevića iznosila je 240 m². Objekat je konstantno obezbjeđivan od strane perjanika tokom čitave godine, a efektivno, u punom kapacitetu je korišćen u kasnom jesenjem i zimskom periodu tokom boravka kralja.

Svi objekti za Kraljevu gardu građeni su u neposrednoj blizini dvorca, imali su svoje sobe, tzv. kamare, kupatila, zajedničke prostorije, kao i konjušnice za smještaj konja iz konjičkog voda Kraljeve garde. Perjanici su tokom čitave godine obezbjeđivali sve kraljeve rezidencije, a dolaskom kralja ili članova njegove porodice pojačavala se i perjanička pratnja, odnosno povećavao se stepen sigurnosti članova dinastije. Interesantno je da su objekti koje je koristila Kraljeva garda imali identičnu fasadu kao i dvorac uz koji su se nalazili. Danas su ta zdanja sačuvana, u Perjaničkom domu na Cetinju smješteno je Arhivsko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore, u Perjaničkom domu u Podgorici danas se nalazi Centar savremene umjetnosti, dok Perjanički dom na Rijeci Crnojevića nije aktivan.

Tokom emigracije pripadnici Dvorske straže pratili su kralja od Liona, Bordoa, Neja sve do Antiba. Bili su smješteni u starim

¹⁹⁴ DACG, F. Dvorska straža, Plan perjaničkog stana na Rijeci Crnojevića (posljednji dokument u fascikli). Na jednom planu, koji se nalazi odmah prije ovog dokumenta rukom je napisano Por. Đ. Lubarda, Cetinje 6/9. 1910. Pretpostavlja se da je učešće u izradi Plana Perjaničkog stana imao i inženjerski poručnik Đuro Lubarda, otac poznatog slikara Petra Lubarde (prim. autora S. M.).

dvorcima, uglavnom u kojima je boravio i kralj. Posljednje odredište kraljevih gardista bila je Vila Krinova u Antibu, jednostavna dvospratna kuća u kojoj je njihov gospodar okončao život.

Primanja i ishrana

Za vrijeme knjaza Danila perjanici su primali po 80 fiorina, a perjanički kapetani po 140 fiorina. Prvih godina vladavine knjaza Nikole (1860–1867) 100 perjanika je primalo po 20 do 30 fiorina, više od stotinaša i barjaktara. Knjaz Nikola je 1868. godine sproveo značajnu finansijsku reformu, kada je došlo do odvajanja državne kase od knjaževe kase. Od tada perjanički kapetan i kabadahije isplaćivani su iz knjaževe kase, a perjanici iz državne kase. Iste godine jednom perjaniku na račun troška (dnevnice) isplaćeno je 0,33 fiorina kada je išao u Kotor da prihvati zatvorenika. Nakon Veljeg rata perjanička plata se povećala i iznosila je 100 fiorina koji su se primali kvartalno o svečevima. Knjaževi kabadahije primali su 180 fiorina, dok su perjanički kapetani primali po 400 fiorina, dok su veća primanja od njih jedino imali brigadiri i vojvode, po 600 fiorina i ministar vojni 800 fiorina.¹⁹⁵ Perjanički kapetani, kabadahije i perjanici nalazili su se na platnom spisku Ministarstva vojnog i primali su platu iz vojnog budžeta. Prema naredbi knjaza Nikole sekretar Ministarstva vojnog je obavijestio Državni savjet da se povećaju plate perjanicima u Kolašinu i Šavniku na 213 fiorina i 75 novčića.¹⁹⁶

Plata perjaničkom/gardijskom oficiru (jedan oficir) za šest mjeseci 1900. godine iznosila je 285 fiorina, po 68 novčića

¹⁹⁵ DACG, Ministarstvo vojno, f. 4, dokument 16 iz 1880. godine, Platni spisak Ministarstva vojnog.

¹⁹⁶ DACG, Topništvo, Ugovor Ministarstva vojnog i Jovana Tomovića o izdržavanju perjanika koji potpisuje za ministra vojnog J. Martinović od 10. oktobra 1886. godine.

dnevno, perjanički kapetan je primao 570 fiorina (dva kapetana), kapetan Dvorske straže 1080 (jedan kapetan), poručnik Dvorske straže 960 (jedan poručnik), podoficiri Dvorske straže 120 (17 podoficira) kao i gardisti 120 fiorina (40 gardista). Perjanička plata iznosila je 20 fiorina za 62 perjanika. Poslužitelj Dvorske straže je imao 60 fiorina, kužinar 120, a poslužitelj 198. Svaki pripadnik Dvorske straže za ishranu za šest mjeseci dobijao je na platu po 15 fiorina mjesečno. U cilju ukazivanja počasti pojedinim zaslužnim perjanicama i junacima nakon prestanka godina službe, kralj Nikola ih je nagrađivao titulom počasnog perjanika. U 1900. godini počasnih perjanika je bilo 12 i dobijali su primanja od 20 fiorina, kao i po 20 fiorina „za harač kad dolaze na svetkovinu“.¹⁹⁷ Ovaj dodatak primali su sve do 1906. godine, od kada je hrana počela da im se izdaje u Perjaničkom stanu na Cetinju.

Kada uporedimo primanja aktivne vojske sa Gardom, nalazimo da su brigadir aktivne vojske i brigadir Garde imali istu platu od 380 fiorina. Isti slučaj je i za komandire, brigadne pisare, brigadne barjaktare i trubače, jedino su četni oficiri aktivne vojske sa 20 fiorina imali nešto veću platu od gardijskih oficira koji su primali po 12 fiorina. Ova razlika najvjerojatnije je bila iz razloga jer su oficiri aktivne vojske bili svakodnevno na službi, dok gardijski oficiri kao komandiri gardijskih četa nijesu imali svakodnevne obaveze. Najveću platu je primao kapetan Dvorske straže 1080, zatim poručnik Dvorske straže 960, pa perjanički kapetan 570 fiorina i perjanički oficir 285 fiorina. Starješine Kraljeve (Dvorske) garde imali su daleko veću platu čak i od brigadira Garde i gardijskih komandira. Komandant Dvorske straže je imao veća primanja čak i od dvojice ađutanata koji su imali po 760 fiorina. Jedino je ministar vojni imao veću platu od komandanta Dvorske straže koja je

¹⁹⁷ DACG, Ministarstvo vojno f. 75, br. 246, Rashodi Ministarstva vojnog planirani za 1900. godinu od 19. februara 1900. godine.

iznosila 19.000 fiorina. Na gardijsku brigadu se polugodišnje izdvajalo 2.558 fiorina, dok se na plate perjanika i Dvorske garde izdvajalo 11 puta više. Na izdržavanje perjanika, Dvorske garde i gardijske brigade izdvajalo se oko 30% od ukupnog budžeta Ministarstva vojnog za redovne plate.¹⁹⁸ Narednih godina po troškovima budžeta vidi se da dolazi do postepenog spajanja funkcije perjanika i Dvorske garde. Tako u strukturi troškova iz 1904. godine izdvaja se samo Dvorska ađutantura i Dvorska garda u grupi II potpartije budžeta Ministarstva vojnog.¹⁹⁹

U slučaju ratnih okolnosti oni pripadnici Dvorske garde koji su služili u ratu u drugim jedinicama, primali su platu u onom odredu u kojem je bio otkomandovan; nijesu se stavljali na platni spisak Dvorske garde.²⁰⁰

O ishrani perjanika vodilo se veoma računa, kako o količini, tako i o kvalitetu hrane koju su dobijali. Do najsitnijih detalja bili su razrađeni obroci koje su dobijali na dnevnom nivou, naročito se vodilo računa da brašno bude kvalitetno, da meso i riba budu svjež, a da hljeba i priloga ima neograničeno. Prije uspostavljanja uprave Dvorske straže, administrativne poslove za potrebe perjanika obavljalo je Ministarstvo vojno koje se staralo o njihovom smještaju, garderobi, ishrani i dnevnicama. Tako je Ministarstvo vojno 22. oktobra 1886. godine sklopilo ugovor sa Jovanom Tomovićem o izdržavanju perjanika na Rijeci ili Cetinju. Njime je bilo predviđeno izdržavanje 30 perjanika na Cetinju, Rijeci Crnojevića „ili će drugo“ na način što su izjutra dobijali jedan fildžan mastike od najmanje 18 gram kao i:

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ DACG, Ministarstvo vojno, Administrativno odjeljenje, E broj 46, Struktura troškova u budžetu Ministarstva vojnog od 23. januara 1904. godine.

²⁰⁰ DACG, Ministarstvo vojno, Raspisi i zakoni, f. 1, br. 47, Uputstva za izdavanje plata oficirima i vojno-građanskim činovnicima za vrijeme rata od 7. avgusta 1914. godine.

„a) Kad se mrsi: na objed i večeru hljeba škurog šeničnog dobro pečenog od zdravkog i dobro prosijanog brašna koliko vojnik ustrebuje; $\frac{3}{4}$ kila dobrog zdravog mesa goveđeg, oriza ili zelja, krtole, pašte na izmjenu. Koliko koji zatraži.

b) Kad se posti: posni dani su:

- 1) Cio velike posti
- 2) tri dana pred Petrovdan
- 3) cio Gospodinski post
- 4) osam dana posti pred Božić
- 5) post Vodičin
- 6) Jovandan 29. avgust
- 7) Krstovadan 15. septembar“

Za veliki post perjanicama se davala svake nedelje i na Blagovijest po dva kila freške ribe, ili krap ili skobalj, a na Preobraženje dobijali su ribu ili bakalar. U ostale posne dane za ručak i večeru dobijali su: fadžolu, krtolu, zelje, griz, paštu ili leće, a obroci su im morali biti „dobro osmočani sa čistim uljem i poprigano sa lukom“. Uz to, perjanici su dobijali „papra i octa koliko ustrebuje.“ Od 15. novembra do 1. aprila „ukoliko se bude mrsilo davat će“ se govođe meso svake nedelje, a dva dana u sedmici suvo meso i to kastradina, a od 1. aprila do 15. novembra davalo se goveđe meso, a u sedmici dva dana ovčje freško meso.²⁰¹ U slučaju službenog putovanja dobijali su umjesto ručka $\frac{3}{4}$ hljeba i 4 unce sira. Ugovor je predviđao da osvjetljenje u prostorijama i sobama osigurava preduzimač, kao i zdravu vodu za piće perjanika. Sva roba za perjanike bila je oslobođena plaćanja poreza. Dodatno, o izdržavanju perjanika starao se i dežurni oficir koji je vodio računa o ispravnosti robe i stvari, a ukoliko bi se pokazale kao štetne ili ih ne bude uopšte bilo, preduzimao je korake da ih nabavi.²⁰² Dežurni perjanički

²⁰¹ Isto.

²⁰² Isto.

oficir je bio u obavezi svakog jutra do 8 časova da obavijesti snabdjevača o broju perjanika za ručak i do 14 časova za večeru. Do kojih se pojedinosti išlo u osiguravanju kvalitetne ishrane perjanika najbolje govori podatak da se mjerenje mesa sprovodilo pred dežurnim oficirom „da na svake deset druga i na obrok osiječe i izmjeri $\frac{3}{4}$ kila mesa“.²⁰³

Sa Kraljem u emigraciju

Za vrijeme kralja Nikole gardijska jedinica je postojala po formaciji, ali njen broj nikada nije do kraja bio popunjen. Nakon ulaska austrougarskih trupa u Crnu Goru, januara 1916. godine, u pratnji kralja Nikole²⁰⁴ nalazila se i grupa od 33 perjanika i gardista na čelu sa komandantom, komandirom Vukom Vukotićem.²⁰⁵ Među kraljevom pratnjom bili su: gardijski poručnik Mijat Jovanović, gardijski potporučnici Đuro Martinović, Ivo Vuleković, Mihailo Sekulić, Radovan Kustudija, Stanko Filipović, Krcun Janković, Vladimir Martinović, Lazar Mrvaljević, Andrija Krivokapić, Mitar Vukmanović, Rako Đurović, Filip Vrbica, Niko Martinović, Filip Jovanović, Vaso Anđušić, Luka Vujović, Pero Popović, gardijski narednici: Blažo Vučević, Mileta Nikezić, Veliša Vujošević, Radovan Vučević, Filip Vujanović, Petar Kuzman, Petar Velimirović, Milo Leković, Mićko Jovetić, Blažo Martinović, Jovan Milošević, Petar Đakonović, Đoko Žarić, Puniša Novaković i Đuro Đurković.²⁰⁶ Ova grupa perjanika i gardista pratila je i štitila svog gospodara od Cetinja, preko

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ Jovičević, Ivo, *O ljudima i događajima: Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje, 1995, str. 111.

²⁰⁵ Živković, Miloš, *Pad Crne Gore*, Unireks, Podgorica, 2000, str. 211.

²⁰⁶ Najveći dio ovih gardista u oktobru 1920. godine i znatno ranije otišao je za Italiju (prim. autora S. M.).

Skadra, Medove, Drača, Brindizija i Rima sve do Francuske. Prvo odredište je bio Hotel „Grand“ u Lionu, od početka marta 1916. godine stari dvorac Merinjak kod Bordoa. Do starog dvorca nalazila se jedna vila u kojoj su bili smješteni perjanici na čelu sa komandirima Vukotićem, a o njima je brinuo Bogdan Vučinić.²⁰⁷ Kraljeva garda je administrativno bila podređena Kraljevskoj ađutanturi, a u vojnom smislu Ministarstvu vojnom. Zbog toga se o Gardi brinuo Vučinić kao kraljev ordonans-officir. Dvor i svita se od 1. jula 1916. godine premješta u Viši, pri čemu je dvor bio smješten u Vili „Mažestik“, svita sa gardistima u Hotelu „Astorijs“, dok je Vlada ostala u Bordou. Od 20. jula iste godine dugotrajnije kraljevo sjedište biće Nej kod Pariza.²⁰⁸ Oni su pratili kralja tokom njegovih posjeta stranim državicima i posjetama bojištu. Kako se njegov dvor premještao, grupa najvjernijih perjanika i gardista išla je sa njim. Njegovi neposredni pratioci bili su smješteni u kraljevom dvoru, a ostatak je bio smješten u obližnjoj kući.²⁰⁹ Iako je za kraljevu bezbjednost bila zadužena francuska tajna policija, njegova pratnja je uvijek bila uz njega, sve do njegove smrti, marta 1921. godine, kada se najveći broj njih vratio u domovinu. Jedan značajan dio perjanika i Garde, koji su mahom bili podoficiri, pošao je uz kraljevo odobrenje iz Francuske i priključio se vojsci u Gaeti.²¹⁰

Osim gardista uz kralja su bili general ađutant Anto Gvozdenović, ađutanti konjički komandir Milutin Tomanović, inženjerski komandir Risto Ljumović, artiljerijski kapetan Radosav Ljumović, kapetan Jovo Radošević i nekoliko

²⁰⁷ Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 45.

²⁰⁸ Isto, str. 44–45.

²⁰⁹ Popović, Simo, *Sa kraljem Nikolom iz dana u dan*, Službeni list Srbije, 2002, str. 233.

²¹⁰ Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, str. 45.

ordonans oficira. Među ađutantima u emigraciji se našao i srpski pukovnik Živojin Babić. Ipak, najbliži kraljevi pratioci kao ađutanti tokom čitave emigracije bili su Anto Gvozdenović, a najviše Radosav Vuksanović.

Odanost kralju i dinastiji bila je glavna vodilja crnogorske garde. Rijedak je primjer da je ovako veliki broj gardista živio uz svog kralja u emigraciji tako dug period, punih šest godina. Naravno, njihov broj se smanjivao, naročito nakon okončanja Prvog svjetskog rata. Više nije bilo ni svrhe ni potrebe držati toliku pratnju. Tih godina gardisti su se suočavali sa teškim trenucima, nestajala je država i dinastija kojoj su se zakleli na vjernost da će je štiti po cijenu života. Na čelu redukovano broj Kraljeve garde do njegovog odlaska za Antib nalazio se gardijski oficir Bogdan Vučinić. On će i nakon kraljeve smrti ostati pri crnogorskom dvoru koji se preselio u San Remo. Jedan od njegovih kabadahija (Ilija Jovanović) će mu nad glavom držati svijecu i oblačiti svoga kralja na potonjoj uri,²¹¹ a djelovi njegove garde će ga pratiti do vječnog odra.²¹² Interesantno je da je i jedan manji broj, njih par, ostao da živi u Antibu, mjestu posljednjeg kraljevog boravka.²¹³

Narodna garda

Nakon Božićnog ustanka 1919. godine, najveći broj ustanika emigrirao je preko Medove i Kotora u Gaetu. Od crnogorskih ustanika u Italiji je formirana crnogorska vojska u egzilu koja se pored Komande, sastojala od četiri bataljona. U cilju efikasnijeg održavanja reda i discipline 1919. godine formirana je Vojna

²¹¹ Ilija F. Jovanović Bjeloš, *Na dvoru kralja Nikole – uspomene iz mog života*, Obod, Cetinje, 1998, str. 158–159.

²¹² Isto, str. 160.

²¹³ Martinović, Jovan, „Životni put pisara kralja Nikole“, *Matica*, ljeta 2013, Podgorica, str. 662.

žandarmerija. Međutim, u Ministarstvu vojnom i Komandi crnogorskih trupa u Italiji odlučili su podići organizaciju na viši nivo i pristupili su formiranju nove jedinice sa sličnim zaduženjima. Nova jedinica ne samo što je imala drugačiji naziv, već je vođena visokim oficirima sa iskustvom u vojno-žandarmerijskim i gardijskim poslovima. Hitnim naređenjem kraljevskog Ministarstva vojnog²¹⁴ od 12. avgusta 1920. godine odlučeno je da se formira posebna vojna jedinica, koja će nositi ime Narodna garda.²¹⁵ Njeno organizovanje u najkraćem mogućem roku povjereno je pješadijskom komandiru Krstu Popoviću i artiljerijskim komandirima Marku Vučerakoviću i Milanu Krljeviću, koji su po izvršenom zadatku bili obavezni da podnesu „iscrpan izvještaj sa poimeničnim spiskovima kako oficira tako i vojnika“.²¹⁶ Garda je formirana u rekordnom periodu, za svega desetak dana, jer je izvještaj sa spiskom gardista odobren već 26. avgusta.²¹⁷ U njen početni sastav ušlo je 50 vojnika, dva viša i osam nižih oficira (jedan poručnik i pet potporučnika). Zadatak joj je bio „pored redovne vojničke dužnosti, da bude potpora za održavanje reda i zakonitosti i da provodi u djelo sva naređenja pretpostavljenih vojnih vlasti“.²¹⁸ Nalazila se pod neposrednom komandom komandanta crnogorske vojske. Za njenog komandanta određen je pješadijski komandir Dušan Vuković, pomoćnik komandanta bio je komandir Andrija Dragutinović, a ađutant Narodne garde bio je poručnik Miloš Radunović. Vuković i Dragutinović su ranije služili kao oficiri u

²¹⁴ Naredbu o formiranju potpisao je Jovan Plamenac, predčednik crnogorske vlade u egzilu, u svojstvu zastupnika ministra vojnog.

²¹⁵ DACG, Komanda crnogorskih trupa u Gaeti, Obrazovanje Narodne garde od 12. avgusta 1920, br. 78/B.

²¹⁶ Isto, str. 2.

²¹⁷ DACG, Crnogorska vlada u emigraciji, Spisak oficira i nižih činova Narodne garde, odobrava Jovan Plamenac 26. avgusta 1920.

²¹⁸ Isto, str. 1.

Kraljevskom žandarmerijskom koru. Naredbom je bilo predviđeno donošenje posebnog pravilnika o njenom radu, međutim, prema dostupnim podacima do toga nikad nije došlo.

Pripadnici Narodne garde razlikovali su se po uniformama i kapama, vojnici su nosili posebne oznake „zelene latice na jaki bluže“.²¹⁹ Ministarstvo vojno je 27. avgusta 1920. godine poslalo Komandi crnogorskih trupa u Gaeti „4 metra štofa „Kaki“, da se od istog izrade kapice za vojnike Narodne garde, 1 metar zelenog štofa za latice na jakama i 10 metara zlatnog gajtana za izradu slova N. G. (ćirilično Narodna Garda) koja će se nositi na zelenim laticama kod sviju podoficira i vojnika Narodne Garde“.²²⁰ Podoficirima i vojnicima Narodne garde bilo je dozvoljeno „nošenje žutih gamaša, koje će prvi put dobiti o državnom trošku“.²²¹ Gardisti su nosili opasače kao pripadnici italijanske Garde sigurnosti. Njeni oficiri takođe su se razlikovali po detaljima na uniformi, jer su komandant i njegov pomoćnik nosili zlatne akselbendere. Na nekoliko sačuvanih fotografija nižih pripadnika Narodne garde vidi se da su na crnogorskim vojničkim kapama pored grba na čeonj strani nosili neku vrstu perjanice, što je trebalo da podseća na kraljeve perjanike. U slučaju istupanja iz Narodne garde pripadnici su bili dužni da vrate navedene djelove uniforme i oznaka, koje je dužio novi gardista. Prema Naredbi o njenom osnivanju naoružanje za oficire trebalo je da bude propisano, dok su podoficiri i vojnici nosili puške i revolvere, što nije bio slučaj sa ostalim vojnicima. Narodna garda bila je sastavljena od mlađih sposobnih vojnika i podoficira iz

²¹⁹ DACG, Komanda crnogorskih trupa u Gaeti, Obrazovanje Narodne garde od 12. avgusta 1920, br. 78/B, str. 1.

²²⁰ DACG, Komanda crnogorskih trupa u Gaeti, Ministarstvo vojno N. 161 – Komandi crnogorskih trupa Gaeta, 27. avgust 1920. godine, Rim, u potpisu Jovan Plamenac.

²²¹ DACG, Komanda crnogorskih trupa u Gaeti, Obrazovanje Narodne garde od 12. avgusta 1920, br. 78/B, str. 1.

četiri bataljona vojske u emigraciji, biranih među povjerljivim i odanim ljudima. Izvođenje nastave bilo je povjereno komandirima Krstu Popoviću, Marku Vučerakoviću i Milanu Krljeviću koji su imali biti u „tijesnoj vezi sa Komandantom Garde“. Gardisti su primali 80 lira mjesečno, gardijski desečari 100, gardijski vodnici 140 lira mjesečno, dok su gardijskim oficirima ostavljene postojeće pripadnosti.²²² Garda je stanovala u posebnom objektu u Gaeti, a bila je direktno potčinjena Komandi crnogorskih trupa.

Nakon raspuštanja crnogorske vojske u Italiji, krajem 1921. godine prestala je da postoji i crnogorska garda, a veći broj njenih članova odlučio se da ode za Južnu i Ševernu Ameriku, u kojoj će i politički organizovati crnogorsku emigraciju. Oficiri Narodne garde uglavnom su 1922. godine u Rimu potpisali „Evangelje slobode“ pod parolom „Smrt ili sloboda“ kojim su se obavezali da će po cijenu života ostati vjerni ideji obnove Crne Gore. Ovim je i faktički prestala da postoji jedna jedinica koja je nadživjela sopstvenu državu i dinastiju. Njeni pripadnici predstavljali su simbol ponosa, ljepote, ugleda i odanosti, kojima su se divili brojni svjetski vladari.

Komanda Garde

Za vrijeme Šćepana Malog, zatim Petra I i Petra II na čelu njihovih gardijskih jedinica, bez obzira koji naziv nosile, nalazio se komandant. Od oktobra 1831. godine, kada su formirani Perjanici, njihov starješina je bio perjanički kapetan. Od reforme knjaza Danila 1854. godine u starješine perjanika sa posebnom službom uvedeni su i kabadahije. Perjanički kapetan je preko nekoliko kabadahija kao perjaničkih starješina upravljao perjanicima. Kako se za vrijeme knjaza Nikole uvećao broj perjanika, u periodu od 1885–1889. godine u perjaničkoj organizaciji

²²² Isto.

postojala su dva perjanička kapetana. Dva perjanička kapetana su egzistirala zbog mogućnosti naizmjeničnog službovanja. Međutim, postojanje dvojice starješina u vojnoj formaciji nije održiva opcija, tako od 1889. godine imamo samo jednog perjaničkog komandira, da bi 1895. godine ponovo bila uvedena dva komandira perjanička, ali ovo je kratko trajalo. Nakon opsežnih reformi crnogorske vojske 1895–1896. godine formirana je Knjaževa (Dvorska) garda koja je u suštini zadržala zadatke perjanika, ali sa nešto drugačijom strukturom i organizacijom. Na čelu Knjaževe garde nalazio se obično pješadijski oficir u činu kapetana ili komandira. Sa formiranjem ove garde uspostavljena je i Uprava Dvorske garde. Upravu Dvorske garde, pored komandira, činilo je i nekoliko oficira Dvorske garde u činu potporučnika, poručnika, sa 14 podoficira, blagajnikom i potrebnim brojem pisara. Uprava Garde imala je na raspolaganju stalni fond od 500 kruna u kasi „za izmir sitnih troškova“, u slučajevima hitnosti, i troškova „koji s izmirom ne mogu čekati do kraja mjeseca“. Ovi troškovi bili su namijenjeni i u drugim „izvanrednim i neosporno potrebnim slučajevima“.²²³

Od 1902. godine na čelu Knjaževe garde nalazi se isključivo gardijski komandir, oficiri Dvorske garde su uglavnom jedan gardijski kapetan i jedan gardijski poručnik, a povećao se i broj gardijskih podoficira. Proglašenjem Crne Gore kraljevinom Garda mijenja naziv u Kraljeva garda. Gardijska administracija, na posebnim formularima vodila je mjesečne i godišnje izvode troškova, račune, platne spiskove, sklapala ugovore sa lokalnim radnjama i privatnicima, starala se o zdravlju, higijeni, kao i nabavci svih potrebnih stvari za Gardu.

S druge strane, kada govorimo o Gardi knjaza Danila koja je formirana 1855. godine, struktura i formacija je bila isključivo

²²³ DACG, Ministarstvo vojno, Administrativno odjeljenje, f. 1, Naredba o privremenom računovodstvu u vojnim komandama i upravama iz 1904. godine.

vojne prirode jer se radilo o jedinici jačine bataljona, a ubrzo i nivoa brigade. Gardom je komandovao komandant, četiri čete, odnosno, stotine vodili su gardijski stotinaši. Gardijski stotinaš je zapravo bio gardijski oficir ranga potporučnik/poručnik. U okviru stotine (čete) bile su desetine (vodovi) koje su vodili gardijski desečari, odnosno gardijski podoficiri. Za vrijeme knjaza Danila gardijsku komandu osim komandanta, sačinjavali su četiri gardijska stotinaša, 40 gardijskih desečara, gardijski barjaktari i gardijski trubač. Kada je nakon crnogorsko-osmanskog rata 1858. godine garda reformisana i njen broj povećan na 1.000 postojalo je deset gardijskih stotinaša i više desetina gardijskih desečara. U istoj godini na nivou cjelokupne vojske postojalo je 150 stotinaša, 1.270 desečara i 150 barjaktara na 13.400 vojnika, uz mogućnost mobilizacije do 20.000.²²⁴ Udio Garde u ukupnom broju vojnika iznosio je oko 7%, a ukupan broj gardijskog komandnog kadra oko 6%. Brojni ratovi i konstantne borbe i četovanja odnosile su sposobne starješine i vojnike, stoga je bilo slučajeva da su gardijske starješine bile iste kao i kod redovne vojske.

U vojnim reformama, koje je sproveo knjaz Nikola 13. januara 1871. godine, uvedene su zvanično i brigade u formaciji crnogorske vojske, kada je i osnovana Sedma (gardijska) brigada. Udio Garde u ukupnom broju vojnika ostao je gotovo identičan, a isti je ostao i udio starješinskog kadra. Šest brigada redovne vojske imalo je po četiri bataljona, ukupno 24 bataljona redovne vojske. Za Gardijsku brigadu izdvajao se po jedan bataljon iz svake od šest brigada, odnosno desetina iz svake stotine. Prema nekim podacima gardijski bataljoni su imali po 500 gardista,²²⁵

²²⁴ Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854-1916. godine*, Ministarstvo odbrane, 3M Makarije, Podgorica, 2018, str. 27.

²²⁵ Babić, Branko, *Crnogorska vojska – opšte karakteristike, organizacija i modernizacija*, *Zbornik radova naučnog skupa: Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade*, CANU, Titograd, 1987, str. 331.

ipak na osnovu broja bataljona redovne vojske i neujednačenosti jačine plemenskih brigada, Garda je vjerovatnije imala ne 3.000 već nešto više od 2.000 gardista, mladih poletara obučениh za savlađivanje najtežih ratnih napora. Za potrebe Garde knjaz Nikola je 1870. godine kupio 2.000 pušaka ostraguša sistem Krnka.²²⁶ Iako je zorne Crnogorce teško bilo odvratiti ili odbiti od službe u Gardi koja se uzimala kao izuzetna čast i privilegija, bilo je izuzetaka u prijemu, ali uglavnom se radilo o najspremnijim vojnicima sa odličnim sposobnostima i najvišim moralnim karakteristikama između 20 i 40 godina. Knjaževom reformom osim brigadne formacije uvedeni su novi činovi: komandiri (nivo major/potpukovnik), potkomandiri (nivo kapetana), oficiri (ranije stotinaši, rang potporučnika) i novi podoficirski čin – vodnik. Glavni zadatak Garde kao i ukupne crnogorske vojske je bio „odbrana otačestva“. Garda je imala dodatnu odgovornost – zaštita gospodara i članova njegove porodice, kao simbola državnosti i suverenosti Crne Gore. Na čelu gardijske brigade nalazio se komandant, obično vojvoda ili serdar, a nerijetko je pored ove obavljao i neku drugu dužnosti. Na čelu gardijskih bataljona bili su uglavnom prekaljeni gardijski komandiri i njihovi zamjenici, gardijski potkomandiri. Na čelu četa su bili gardijski oficiri (potporučnici/poručnici), na čelu vodova gardijski vodnici, a na čelu desetina gardijski desečari/desetari. Viši oficiri sačinjavali su Komandu gardijske brigade. Gardijska brigada nije samostalno učestvovala u ratovima 1876–1878. godine, već su se njeni pripadnici borili u svojim matičnim/plemanskim jedinicama, dok je najuži dio Garde, njih 100 i više pratilo knjaza kao vrhovnog komandanta tokom ratnih pohoda. Perjanici i komandni kadar Garde bio je opremljen konjima, pa se u *ad hoc* uslovima mogla obrazovati konjica jačine oko 3.000 konjanika.²²⁷

²²⁶ Plamenac, Rade Turov, *Memoari*, str. 201.

²²⁷ Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916. godine*, str. 39.

Reformom 1880–1881. godine Garda nije izdvajana kao posebna brigada, već su u tom periodu postojali Perjanici jačine jedne čete. Do obnavljanja Garde kao posebne brigade dolazi 1. decembra 1898. godine. Tada je formirana Deveta (gardijska) brigada koja je bila sastavljena od najspremnijih vojnika, „okušanih junaka“ odabranih iz osam brigada pješadije. Na osvit 20. vijeka na čelu Garde je bio brigadir, redovni sastav garde imao je pet gardijskih komandira, 25 gardijskih oficira, 1 brigadnog pisara, 1 trubača, 25 barjaktara garde i 25 gardijskih trubača. Komandni sastav garde 1900. godine iznosio je 84 lica koja su bila na stalnom platnom spisku, dok su se gardisti okupljali po potrebi. U tom periodu gardijska brigada sastojala se od pet bataljona sa 25 četa. Njena jačina kretala se od 2.500 do 3.000 gardista.

Na čelu prve Knjaževe garde nalazio se kratkotrajno Đuro Prelov Martinović, dotadašnji perjanički kapetan, kojeg je naslijedio Đuro Kusovac. Od 1871. godine komandant Garde je bio vojvoda Petar Vukotić, a nakon njenog obnavljanja 1. decembra 1898. godine njen prvi komandant je bio mladi brigadir knjaz Mirko Petrović-Njegoš.

Prvi poznati komandant Oružanog odreda iz 1767. godine je bio neki Crmničanin, a od 1772. godine Gojin iz Gradine. Komandanti Gvardije Petra I bili su Pero Vukotin Martinović 1791. godine i serdar Điko Milov Martinović 1813. godine. Od 14. oktobra 1831. godine na čelu Perjanika nalazio se perjanički kapetan pop Nikola Kaluđerović iz Čeklića, od 1851. pa do pogibije 1855. godine perjanički kapetan je bio Đuro Prelov Martinović iz Bajica. Njega nasljeđuje Jovan Vukotić sa Čeva koji ovu dužnost obavlja sve do 1869. godine. Za vrijeme knjaza Danila perjanički kapetan je bio i Milo Novakov Popović sa Njeguša. Od 1869. do 1889. godine perjanički kapetan je Špiro Matanović iz Čeklića. U periodu od 1885. do 1889. godine postojala su dva perjanička kapetana, uz Špira Matanovića i Pero Serdarev Popović sa Njeguša. Od 1889. do pogibije juna

1890. godine ovu dužnost je obavljao komandir Boško Nikov Martinović iz Bajica, kojeg je naslijedio njegov sin, mladi italijanski akademik Mitar Martinović, koji je na ovoj dužnosti ostao do 1896. godine. Potom je bio kratkotrajno Blažo Bošković. Od ovog perioda na čelu Dvorske garde se nalaze školovani mlađi elitni oficiri koji se spremaju za obavljanje najviših dužnosti. Formiranjem Stajaće vojske došlo je do reorganizacije vojske, kada je formirana Dvorska garda na čijem je čelu bio italijanski akademik Ivo Đurović, kojeg je naslijedio kratkotrajno ruski akademik Tomaš Pavlović, a zatim italijanski đak Pavle Plamenac. Nakon njih vršilac dužnosti komandira Dvorske straže je bio mlađi oficir Šćepan Simović. Od 1902. do 1912. godine na čelu Knjaževe/Kraljeve garde nalazio se komandir Đuza Đurašković. Njega je naslijedio Marko Zekov Popović od 1912. do 1914. godine, kada ovu dužnost preuzima komandir Vuko Vukotić sve do 1920. godine. Potonji komandir Kraljeve garde u Francuskoj, kao vršilac dužnosti je bio komandir Bogdan Vučinić koji je sve do smrti ostao uz svog gospodara.

Garda 1918–2006. godine

U novoj državi Kraljevini SHS formirana je 1919. godine Kraljeva garda, bila je nivoa brigade koju su činili jedan pješadijski puk sa četiri bataljona i jedan konjički puk sa četiri eskadrona. Do promjena u organizaciji ove Garde je došlo 1924. godine, kada je konjički puk uzdignut na nivo brigade koju su sačinjavala dva konjička puka i konjička muzika „fanfare“ i formiran artiljerijski puk sastavljen od jednog diviziona sa dvije konjičke baterije i jednog divizina sa dvije brdske baterije, a osnovano je i Automobilsko odjeljenje. Nova dopuna uslijedila je 1928. godine kada je Garda dobila pionirsku četvu. U smislu vršenja službe i discipline Garda je bila podređena kraljevom prvom ađutantu, a neposredno kralju Aleksandru. U smislu

obuke i nastave nadležan je bio isključivo ministar vojni. Sve do 1932. godine komandant Garde je bio izjednačen sa komandantom divizije, tj. divizijskim generalom. Uredbom o formaciji Kraljeve garde iz 1935. godine uzdignuta je na nivo divizije. Gardijska divizija pored štaba imala je konjičku brigadu jačine dva puka, pješadijski puk jačine četiri bataljona, mitraljesku i muzičku četvu, artiljerijski puk sa po dva diviziona. Svaki puk imao je automobilsku i pionirsku četvu kao i vodove za vezu. Za razliku od ostalih jedinica toga nivoa, komandant Garde je imao čin armijskog generala, a komandant pješadijskog puka čin brigadnog generala.

Prednost službe u Gardi imali su akademci s najboljim uspjehom, a gardisti nijesu mogli biti niži od 172 cm, morali su biti zdravi, iz dobrih, poštenih i po svemu pouzdanih porodica, po zanimanju zemljoradnici, besprekornog vladanja, što pismeniji, pravilno razvijeni i naočiti. U cilju povećanja simbola zajedništva, u Gardu su dolazili regruti svih nacija koje su živjele na teritoriji Kraljevine SHS. „Strogo se vodilo računa da budu zastupljeni svi krajevi, a za Crnogorce – sva njihova plemena.“²²⁸ Po pravilu, u Gardi je služilo i 80 Arnauta.²²⁹ Po nacionalnom, plemenskom i vjerskom ključu u Gardi kralja Aleksandra je bilo ljudi iz Crne Gore, ali slično kao i u cjelokupnoj vojsci dolazak do značajnijih funkcija i dužnosti je bio znatno limitiran. Najveći čin u Gardi imao je major Dimitrije Jovićević koji je služio u unutrašnjoj Dvorskoj gardi.

U Drugom svjetskom ratu Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije organizovala je Prateći bataljon čiji je glavni zadatak bio sigurnost i zaštita Josipa Broza Tita kao vrhovnog komandanta i članova Vrhovnog štaba. Prateći bataljon je bio začetak gardijske brigade Vrhovnog štaba NOB-a i POJ-a koja je formirana 1. novembra 1944. godine. Odmah po oslobođenju,

²²⁸ Babac, Dušan, Vasić, Čedomir, *U službi krune*, Evrobook, Beograd,

²⁰¹⁹, str. 85.

²²⁹ Isto.

u maju 1945. godine u sklopu gardijske brigade formiran je vojni orkestar koji je sačinjavalo 77 muzičara. Gardijska brigada je u novembru 1946. godine podignuta na nivo gardijske divizije. Već u martu 1948. godine gardijska divizija je preimenovana u Komandu garde Jugoslovenske armije i uzdignuta je na rang vojne oblasti. Titova garda je bila uporište i reprezent njegove vladavine i moći. Ulazak u Titovu gardu je bio posebno strog i kontrolisan; osim standardnih psihofizičkih karakteristika, visine, zdravlja, znanja i sposobnosti, neophodan uslov je bila lojalnost Titu i komunističkom sistemu vrijednosti. O ispunjavanju svih uslova sprovodile su se detaljne provjere svih službi, uključujući i mišljenje nadležnog partijskog komiteta i ospežne bezbjednosne provjere vojne službe bezbjednosti koje su ulazile i u najsitnije detalje. Upravo zbog toga, iz oficirskog i komandnog kadra regrutovali su se najviši vojni komandanti i kadrovi.

Nakon relaksiranja odnosa sa SSSR-om, 1953. godine Komanda Garde JNA je smanjena na nivo brigade i nazivala se 118. specijalna gardijska brigada, a od kraja 1961. godine u nazivu je imala samo Gardijska brigada.²³⁰ Nakon smrti predsjednika SFRJ, 1980. godine Gardijska brigada JNA postaje Gardijska motorizovana brigada čija glavna funkcija više nije zaštita Tita, već čuvanje osmočlanog Predsjedništva. Početkom 1990-ih Garda nije uspjela da se odupre građanskom i međuetničkom sukobu²³¹ niti da se suprotstavi raspadu države na čiju zaštitu se obavezala. Učestvovala je u sukobima 1991. godine u Vukovaru. Do reforme Gardijske motorizovane brigade došlo je 1992. godine kada je ušla u sastav Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije, u čijem sastavu je bila do 1997. godine kada je ponovo postala samostalna jedinica – Gardijska brigada Vojske Jugoslavije, a od 2003. do 2006. godine Gardijska brigada Vojske Srbije i Crne Gore.

²³⁰ Isto, str. 126.

²³¹ Isto, str. 127.

Garda u 21. vijeku

Prvo angažovanje gardijske jedinice dogodilo se samo dvadesetak dana nakon zvaničnog priznanja Crne Gore. Na podgoričkom aerodromu, 26. juna 2006. godine, predsjednik Crne Gore Filip Vujanović dočekaao je svog kolegu iz Republike Srbije Borisa Tadića. Tom prilikom Garda je nosila uniforme naslijeđene iz državne zajednice Srbija i Crna Gora sa crnogorskim obilježjima na rukavu i grbom na kapi. Za ovu priliku u sastavu gardijske jedinice bila su tri gardijska voda, po 20 pripadnika iz svakog vida vojske i vojni orkestar. Nedugo zatim, ista jedinica je povodom Dana državnosti učestvovala u svečanim dočecima predsjednika Republike Hrvatske Stipe Mesića, predsjednika Republike Slovenije Janeza Drnovška i predsjednika Republike Srbije Borisa Tadića.

Kako su ranija angažovanja gardijske jedinice uslijedila neposredno nakon obnove nezavisnosti, odnosno prije izrade prve formacije Vojske Crne Gore, radilo se o privremenim formacijama za ukazivanje počasti.

Zvanično, formacijom Vojske Crne Gore od 15. septembra 2006. godine formiran je Bataljon za počasti, u čijem sastavu su bili Gardijska četa, Vojni orkestar i Komanda stana. Gardijska četa je brojala 63 lica i sastojala se od Komande i tri gardijska voda. Prvi komandant Bataljona za počasti je bio kapetan I klase Željko Radulović, a komandir Gardijske čete kapetan Stanko Popović, dok je dirigent Vojnog orkestra bio kapetan I klase Srba Stanković. Bataljon za počasti je bio samostalna jedinica, direktno potčinjena načelniku Generalštaba.

Jedinica je 2008. godine dobila autentičnu svečanu uniformu, prvu od formiranja Vojske Crne Gore, koja se za Gardu nije razlikovala od ostalih jedinica Vojske. Prvo postrojavanje i angažovanje u novim uniformama jedinica je imala za Dan Vojske, 7. oktobra 2008. godine. Glavni sastav svečane jedinice

sačinjavala su tri voda (odjeljenja) odjevena u uniforme tri vida Vojske Crne Gore: prvi vod (odjeljenje) uniforma KoV, drugi vod (odjeljenje) uniforma Vazduhoplovstva i treći vod (odjeljenje) uniforma Mornarice. Jedinica je naoružana sa dva tipa ličnog naoružanja, automatska puška 7,62 mm M70 i poluautomatska puška 7,62 mm M59/66, kao i jednim tipom poluatomatskog pištolja CZ99 9 mm.

Formacijom Vojske Crne Gori iz septembra 2009. godine Komanda stana je izdvojena iz Bataljona za počasti, pa je rang jedinice smanjen u samostalnu četvu, a njen naziv je promijenjen u Počasnu gardu.

Jedinica je svoj identitet zaokružila kreiranjem i opremanjem gardijske uniforme 2018. godine, koja je proistekla iz tradicionalne crnogorske narodne nošnje i uniforme perjanika kralja Nikole i pripadnika Kraljeve garde iz 1910. godine. Gardijske uniforme sastoje se od bijele svečane košulje bez kragne, crvene svečane bluze izrađene od posebnog materijala sa dva reda dugmadi i zlatnim vezom nalik na crnogorski džamadan, preko bluze ide crveno-zlatni opasač sa ešarpom i kopčom grba Crne Gore kao i zlatni akselbender. Pripadnici Počasne garde na glavama imaju crnogorske kape, koje na tepeluku imaju grb Crne Gore urađen zlatnim vezom na crvenoj površini. Na prednjoj strani kape nalazi se grb Vojske Crne Gore kao vojna oznaka koja se nekada nosila na crnogorskim kapama. Prilikom svečanih trenutaka na crnogorskim kapama ide raskošna perjanica bijele boje po uzoru na identične takve Kraljeve garde iz 1910. godine. Gaće su konjičke, plave boje, sa dvostrukim linijama crne boje. Gardisti nose duboke lakovane konjičke čizme, takođe po ugledu na nekadašnje gardiste kralja Nikole. U zimskom periodu pripadnici Počasne garde umjesto ljetnjih bluza nose raskošne zimske dugačke šinjele crvene boje sa bogatim zlatnim vezom, preko kojih ide opasač. Živopisna gardijska uniforma sa crnogorskim kapama, koje su nakon čitavog vijeka ponovo vraćene u crnogorsku vojsku, svojom

ljepotom i izgledom predmet su pažnje svih koji se sa njima prvi put susretnu. Nezaobilazan dio uniforme, osim naoružanja, jeste i sablja koju prilikom odavanja počasti nosi komandir Garde. Radi se o zlatnoj gardijskoj sablji koja je, po idejnom prijedlogu Srđe Martinovića, rađena po modelu crnogorske oficirske sablje model M.1910 sa natisom ZA ČAST I SLOBODU CRNE GORE. Po ovom motu žive svi pripadnici Garde.

Garda je sastavni dio obilježavanja svih državnih praznika, svečanosti prilikom dolaska najviših stranih državnih zvaničnika u Crnu Goru, a njeni članovi su učestvovali i u obilježavanju najznačajnijih jubileja i datuma u inostranstvu kao npr. u Italiji, Poljskoj, Rumuniji, Francuskoj itd. Pored toga, pripadnici Počasne garde se osposobljavaju i za obavljanje svih zadataka kao i pješadijskih jedinica Vojske Crne Gore, ali i za obezbjeđenje Generalštaba, komandnih mjesta i kritične infrastrukture. Njeni pripadnici učestvovali su u borbenim misijama širom svijeta, od Avganistana do Letonije. Usavršavaju se na prestižnim školama i prolaze najzahtjevnije obuke, a za vrijeme vanrednih okolnosti uvijek su prisutni da pomognu stanovništvu i civilnim institucijama.

Počasna garda je jedinica taktičkog nivoa i namijenjena je da samostalno ili sa drugim elementima sistema odbrane izvršava borbene i neborbene zadatke na kopnu, kao i vojne i državne protokolarne zadatke. Pored stalnih zadataka u okviru tri misije Vojske – odbrana Crne Gore, doprinosi izgradnji i očuvanju mira u regionu i svijetu i podršci civilnim institucijama u kriznim situacijama, Počasna garda obavlja zadatke vojnog protokola i tada se angažuje na počastima ministru odbrane i načelniku Generalštaba Vojske Crne Gore i njihovim gostima iz zemlje i inostranstva, prilikom obilježavanja vojnih praznika i počastima u slučaju smrti. U dijelu zadataka državnog protokola angažuje se na počastima predsjedniku Crne Gore, predsjedniku Skupštine i predsjedniku Vlade i njihovim gostima iz zemlje i inostranstva, novoimenovanim ambasadorima u Crnoj Gori, kao

i prilikom obilježavanja državnih praznika, godišnjice značajnih bitaka i državnih priznanja i odlikovanja.

Od svog nastanka crnogorska garda učestvovala je u brojnim svečanostima, posebno treba istaći učestvovanje na ceremoniji prenosa i sahrane crnogorskog gospodara Ivana Crnojevića 2010. godine na Cetinju. Ovaj događaj za Gardu je bio od naročitog profesionalnog i emotivnog značaja jer su nosili posmrtnu ostatku iz 15. vijeka jednog od najznačajnijih vladara Crne Gore. Pripadnici Garde sahranili su crnogorskog gospodara u Dvorskoj crkvi na Ćipuru, na Cetinju. Osim ovog Gardu je učestvovala u dočeku princa Čarlsa na Cetinju 2016. godine; u obilježavanju godišnjice Bitke na Grahovcu; dočeku potpredsjednika SAD-a Mike Pensa, 1. avgusta 2017. godine, što je predstavljao jedan od najkompleksnijih zadataka jer je Garda na aerodromskoj pisti bila postrojena na nevjerovatnih 50 stepeni. Učestvovala je u ceremoniji u Bajicama, januara 2019. godine, povodom 100 godina od Božićnog ustanka, ceremoniji podizanja crnogorske zastave u Briselu povodom prijema Crne Gore u NATO i mnogim drugim. Garda je kao samostalna jedinica učestvovala i na vojnim paradama i svečanostima drugih država. Tako je u maju 2019. godine, učestvovala na vojnoj paradi u Varšavi povodom Dana državnosti Poljske. Tom prilikom ministar odbrane Poljske pohvalio je crnogorsku gardu „kao najljepša Garda od svih učesnika iz NATO-a i ostalih partnerskih zemalja“ što je još jednom nekoliko mjeseci nakon ovoga, ponovio ministru odbrane Predragu Boškoviću prilikom posete Crnoj Gori. Najzahtjevnija vojna parada, u kojoj su učešće uzeli crnogorski gardisti, bila je u decembru 2019. godine u Rumuniji. Tom prilikom pripadnici Garde prvi put su nosili i gardijske raskošne šinjele. Zbog svog izgleda dobili su pohvale i priznanja.

Put da se postane pripadnik Počasne garde zahtijeva ispunjavanje određenih uslova. Lica iz građanstva koja izražavaju želju za službom u ovoj jedinici prijavljuju se na Oglas za prijem lica u profesionalnu vojnu službu, a nakon stroge selekcije kandidata po

kriterijumima konkursa upućuju se na višemjesečni Osnovni vojnički kurs u Centar za obuku. Po uspješno završenoj obuci raspoređuju se po jedinicama, a nakon određene službe u vojnoj jedinici mogu konkurisati na mjesto u Gardi, nakon čega prolaze specifičnu gardijsku obuku. Za jednog pripadnika Počasne garde pored dobrih vojnostručnih i psihofizičkih sposobnosti izuzetno je bitna i psihička pripremljenost za realizaciju zadataka, visokorazvijen moralni kodeks, lojalnost, ali i spoljašnji izgled i određena visina kako je to uvijek bilo u službi u ovoj elitnoj jedinici. Kandidati za službu u Gardi prolaze posebne višemjesečne bezbjednosne provjere i ne smiju biti krivično kažnjavani.

Nije lako uvijek izvršavati zadatke odavanja počasti iako je to naizgled jednostavno. Nekada vremenski uslovi, kiša, snijeg ili vjetar, ne dozvoljavaju da se protokolarni ceremonijal izvede po predviđenom redu, ali Počasna garda ne smije odustati od svog zadatka i njeni pripadnici uz maksimalne napore i angažovanje uspijevaju da „nadjačaju“ vremenske neprilike. Koliko u tome uspijevaju, svjedoče brojne pohvale dobijene od strane visokih zvaničnika kojima je ukazana čast.

Vojni orkestar, kao dio Počasne garde, nastavlja dugu tradiciju vojnog orkestra na ovim prostorima od 1871. godine. Pored angažovanja na zadacima državnog i vojnog protokola ima brojna angažovanja u sklopu širokog spektra programa institucija Ministarstva odbrane i Vojske. Ima izuzetno dobru saradnju sa velikim brojem, prije svega kulturnih i sportskih institucija u Crnoj Gori, kao i svim muzičkim školama u zemlji.

Imaju širok repertoar kompozicija koje izvode, počevši od klasične, preko džez i popularne muzike do koračnice, vojne muzike, himni države i organizacije. Vojni orkestar često nastupa na zajedničkim koncertima, zajedno sa najreprezentativnijim vojnim orkestrima Austrije, Grčke, Slovenije itd. Prije nekoliko godina članovi Vojnog orkestra istražili su arhivsku građu i pronašli autentične melodije iz vremena Knjaževine i Kraljevine Crne Gore, a naročito kompozicije i marševe knjaza Mirka

Petrovića. Ove kompozicije Vojni orkestar Počasne garde Vojske Crne Gore izvodi prilikom svečanosti i prigodnim prilikama.

* * *

Bez obzira koliko malom državom upravljali, vladari Crne Gore u konstantnom održanju slobode od spoljnog faktora imali su brojne neprijatelje. Takve okolnosti zahtijevale su opreznost i okruženost povjerljivim i pouzdanim ljudima. Gotovo uvijek su to bili ljudi iz njihovog najbližeg okruženja, a najčešće bliski krvni srodnici, na koje su se, zahvaljujući plemenskoj i bratstveničkog solidarnosti i kodu, mogli bezrezervno osloniti. Na crnogorske vladare, mitropolita Danila i kasnije Vasilija pokušano je više atentata. Sve je to zahtijevalo organizovanje tjelesne zaštite. U početku ove pratnje bile su neformalnog tipa bez propisa i formalne organizacije, a od vremena Šćepana Malog i 1767. godine pratnja dobija i određene zvanične forme i nazive. Od oktobra 1767. godine, kada je formiran Oružani odred sa glavnim zadatkom zaštite vladara, možemo preciznije pratiti istorijski razvoj garde u Crnoj Gori.

Od stražara Šćepana Malog, preko gardista Petra I, 1831. godine etabrirali su se perjanici kao tjelesna garda mitropolita Petra, zatim knjaza Danila i knjaza i kralja Nikole. Od svog nastanka perjanici su duboko usađeni u kolektivno narodno pamćenje i neizostavni su dio tradicije i istorije. Postojali su devet decenija, a o njima je sačuvano obilje materijala, dokumenata, anegdota i izvornih priča. Perjanici kao i Garda imali su posebne oznake na kapama, razlikovali su se po djelovima garderobe, ovlašćenjima, oružju i ponašanju. Perjanici i Garda bili su svojevrsna vojna škola iz koje su kasnije izrasli brojne vojskovođe, serdari, vojvode, senatori ili visoki vojni oficiri i starješine. Ulazak u ove organe bio je veoma strog, morali su zadovoljiti visoke moralne i plemenske kriterijume. Birani su po izgledu – ljepoti, stasitosti, visini, vitkosti, kao i po okretnosti, spretnosti, hitrosti i karakteru. Naravno, sve ovo su pratili i strogi uslovi koji su se ogledali u lojalnosti vladaru i dinastiji, povjerljivosti, pouzdanosti, hrabrosti. Pripadnici

Perjanika i Garde birani su iz dobrih kuća, bratstava i plemena, dok su perjanički kapetani, komandiri Garde i kabadahije birani isključivo od najboljih i najuticajnijih bratstava i plemena. Plijenili su ljepotom đe god su boravili, od Carigrada, Beča, Londona, Rima sve do Sankt Peterburga. Iz tog perioda su i nastale poznate izreke „Lijep kao perjanik“, „Kad me gospodar ne gleda, kao da me sunce ne grije“ i „Ubila ga kao rđa starog perjanika“. Perjanička i gardijska služba bila je čast i privilegija, blizina gospodaru i Dvoru nešto sa čim se ponosila porodica i bratstvo. Zato i danas njihovi potomci sa ponosom pričaju o službi svojih predaka na crnogorskom dvoru. Gotovo da nema nekog od potomaka koji nije upamtio neku priču, detalj ili razgovor sa kraljem svoga prethodnika.

Nije samo crnogorska garda štitila vladare, već su gardisti uzimali vidno učešće u ratovima, pokazivali junaštvo, a značajan broj njenih pripadnika poginuo je u borbama, dok su drugi nagrađeni najvažnijim odlikovanjima i junačkim zvanjima. Nastala od jedinice jačine voda (18 ljudi) u 18. vijeku, za vrijeme knjaza Nikole narasla je do jačine brigade (3.000 ljudi) i ponovo formatirana u četu jačine 100 pripadnika i jednog konjičkog voda jačine 20 ljudi. Garda je pratila i dijelila sudbine države čije je ime i čast nosila.

Možda je jedinstven primjer u svijetu tolika prisnost vladara sa svojim gardistima, o čemu svjedoče brojne anegdote i priče. Kraljevi gardisti su uz njega bili tokom čitavog perioda njegove emigracije. Mijenjali su mjesto boravka, prateći u stopu svog ostarjelog gospodara, od Liona, Bordoa, Neja sve do Antiba. Dijelili su sa njim emigrantsku patnju daleko od domovine. Iako im je još 1920. godine dao voljno, najistrajniji od njih ostali su sa njim sve do njegove smrti 1. marta 1921. godine. Njegov gardista Ilija Filipov Jovanović sa Bjeloša oblačio je gospodara pripremajući ga na posljednji put. Istorija crnogorske garde je zapravo priča o slavi crnogorskog oružja, odanosti i časti.

ZAPISANO JE (15)

Branislav Borilović

In the fifteenth issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Razni zapisi VI dio

Da su o Trojčindanu vjekovima vjernici svih konfesija izosili Krst Svetog Jovana Vladimira na planinu Rumiju kod Bara. Po istoričaru Jastrebovu krst je vjernicima poklonio bugarski kralj Vladislav.

Lukić, Vasilije: *Prečista krajinska*, Cetinje, 1973, str. 29.

Da je jedan od najpoznatijih južnoslovenskih pravnika Valtazar Bogišić o Crnogorskoj crkvi zapisao: „Kako i sve države gdje gospodari istočna Pravoslavna crkva, tako i Crna Gora ima svoju autokefalnu crkvu“

Jovanović, Vladimir: *Crnogorska pravoslavna crkva i vasseljena (1766–1925)*, Podgorica, 2014.

Da se 1909. godine češki predsjednik Masarik izvinio Cetinju zbog negativne kampanje koju je vodio, nasijedajući na tekstove koje je plasirao Đorđe Nastić (1884–1919, filozof, agent austrijske vlade). Nastić je poznat iz Bombaške afere 1907–1908. kada je spreman atentat na kralja Nikolu i članove njegovog dvora. Tek kad je saznao „ko je Nastić bio“ došlo je do izvinjenja.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 21.

Da je „18. III 1067. papa Aleksandar II izdao glasovitu bulu na Petra, mitropolita barskog, s kojim mu podjeljuje sve privilegije i odličja primasa i potvrđuje ga u tom velikom crkvenom dostojanstvu“. Od toga vremena svi barski mitropliti nazivali su se Primasima Srbije.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 22–23.

Da su primorski gradovi u crkvenoj borbi „između Carigrada i Rima ostali uz Rim, tako, da je katolička vjera bila državna vjera u zetskoj državi od Mihaila do Nemanje“. U to vrijeme nije bilo velike razlike „među pravoslavnima i katolicima, pa je bilo manastira đe se služilo i na latinskom i na slovenskom jeziku“.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 27.

Da se „godine 1573. čuveni vojskovođa Kilič Ali-paša ukrcao s vojskom iz Mašice u Maloj Aziji, pa na brodovima prešao Jekyllsko i došao do Jadranskog mora. Kad je stigao u Bar, tu je iskrcao vojsku i za nekoliko dana osvojio zapadni dio grada, a mletačku crkvu sv. Đorđa nazvao Džamija Selima II. Iz istih razloga i crkvu sv. Marka na Londži, prozvali su Džamijom Sultana Murata III. U gradu su podigli banju, bolnicu, sahat-kulu, itd.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 39.

Da su borbe oko Bara 1877. godine „trajale 63 dana“. Više od polovine grada pretvorilo se u ruševine. Avlije i bašte pretvorene su u groblja. Ni mrtvi nemahu mira, jer ih granate „u vazduh bacahu“.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 40.

Da je 2. avgusta 1876. godine u „veljem boju“ na Fundini poginulo 8.000 Turaka. Jedan od komandanata, vojvoda Marko Miljanov u jednom dijelu boja bio je sa Ceklinjanima i Ljubotinjanima koje je sokolio riječima: „Ha sokolovi, pomози Bože“. Izvještaj je podnio i Novak Milošev, koji je toga dana posjekao 18 turskih glava.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 46.

Da su u prvoj crnogorskoj školi koja je radila u Cetinjskom manastiru, a koju je osnovao vladika Rade, đaci imali dobre uslove. Imali su stan, hranu, odijelo i sve što im je trebalo za učenje. Prvi učitelj je bio Petar Ćirković iz Kotora. U školi se učio: Bukvar, Časlovac, Psaltir „nekakva čitanka“ pisanje i pomalo računa. U školi se prema pričanju Petra Vukotića slabo učilo jer je bilo đaka koji su bili već odrasli pa su ih više zanimali bojevi koje su Crnogorci vodili nego škola. Čak su u školu dolazili sa „ledenicama“.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 48–50.

Da je 1866. godine na poziv knjaza Nikole u Crnu Goru stigao iz Vojvodine učenik Srbin Jovan Ilić. Ubrzo je knjaz Ilića postavio za ministra inostranih djela pa se Stevan Perkov nije mogao načuditi tom čudu. Knjaz je tu odluku branio time što je smatrao da je došlo vrijeme da Crna Gora mora imati takvu ličnost čiji će biti zadatak „da pregovara i da se prepisuje sa drugim državama i da drži u svojoj kancelariji Državni pečat“.

Na knjaževe riječi Stevan je odgovarao da takav posao ne može da radi osim njega niko drugi i da takav posao on ne bi povjerio ni svom sinu. Posebno se nije mogao složiti sa činjenicom da će Iliću biti povjereni i Državni pečati.

Zato mu reče: „dajete čovjeku koji je jučer, što će reći, došao u našu zemlju“, dok je nesuđenom ministru Iliću rekao: „Manite se, Ministre, ministarstava i Državnog pečata, nego idite na dužnost pa radite, kao do sad“. Gospodar i senatori se pogledaše a taj pogled značio je da je Stevan Perkov bio u pravu. Vidjevši da od ministrovanja neće biti ništa, Ilić upita kralja ko će platiti račun kojim je proslavljen njegov izbor, pa kralj odgovori. „Ko je pio taj neka i plati“. (Tako je Stevan Perkov riješio prvu ministarsku krizu u Crnoj Gori. prim. B. B).

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 50.

Da je vladika Rade bio dobar prijatelj sa Mehmed Spahijom Lekićem. Vidi se to iz njihove prepiske koja je odisala tolerantnim i prijateljskim tonovima. U jednom pismu ga moli da učine sve da se „utvrdi mir pomeđu Albanije i Crne Gore“. U vezi svađe sa Hotima „na naše glavice, nadam se, da nijedna neće naše prijateljstvo moći pokolebati“. Koliki su bili prijatelji svjedoči i podatak da mu je vladika u jednom momentu dao „na zjam 50 dukata česarskije“.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 53–54.

Da je ruski arheolog I. M. N. zapisao: „da su za 250. godina pre Hrista u sadašnjoj Zeti bili nastanjeni Doklejci – jedno pleme ilirskog naroda“.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 63.

Da je sa arheološkog nalazišta Duklja „mnogo stubova, ploča od tavana, nadgrobnih spomenika i dr. odneseno na Kruševac, negdašnji dvorac knjaza Mirka“. Ovog materijala ima dosta oko

i unutra crkve sv. Đorđa, a nešto materijala nošeno je i na Cetinje za knjažev dvor.

Crnogorac, kalendar za 1929. godinu, Podgorica, str. 65.

Da je Crna Gora bila inicijator Balkanskog saveza (Crna Gora, Srbija, Bugarska, Grčka). Savez je trebao da obezbijedi tješnju saradnju pomenutih država.

Crnogorac, kalendar za 1929. godine, Podgorica, str. 88.

Da je Sveti Vasilije Ostroški rođen u selu Mrkonjić u Popovom Polju 28. XII 1610. godine. Njegovo pravo ime bilo je Stojan, a prezime Jovanović. Poticao je iz siromašne porodice đe „jedva bješe hljeba koliko treba“. Rano je pokazao interesovanje za duhovni život pa su ga roditelji uputili kod strica Serafima koji je već bio svešteno lice u manastiru Zavala. Tu je ostao jedno vrijeme da bi onda dobio premještaj u manastir Tvrdoš kod Trebinja, đe se zamonašio i dobio crkveno ime Vasilije po jerarhu Vasiliju Velikom. Poslije nekog vremena mladi sveštenik Vasilije, seli na Cetinje, đe u manastiru zatiče vladiku Mardarija Uskokovića koji je inklinirao katolicizmu, a sa kojim se oko tog pitanja nije složio. Put ga je dalje nosio preko manastira Tvrdoš u Peć, a zatim na Svetu Goru.

Popović, Jevsenije: *Žitije Svetog Vladike Ostroškog čudotvorca*, Beograd, 1973, str. 6.

Da su kosti Svetog Vasilija Ostroškog seljene više puta. Prvi put 1714. godine kada su mu kosti preseljene i zakopane „niže manastira kraj rijeke Zete“. Drugi put 1852. godine kada su preseljene na Cetinje i položene u crkvi Roždestva Presvete Bogorodice pokraj mošti Svetog Petra Cetinjskog. Tu su ostale do proljeća 1853. godine. Treći put su seljene takođe na Cetinje i to 1876–1877. godine đe su ostale oko godinu dana. Sva tri puta su seljene zbog opasnosti da padnu Turcima u ruke.

Popović, Justin: *Žitije Svetog Vladike Ostroškog čudotvorca*, Beograd, 1973, str. 17.

Da je Skadarsko jezero dobilo ime po gradu Skadru koji leži na njegovoj obali. Nekada se zvao *Lacus Labeatis* po Labeatisima, ilirskom plemenu, koje je živjelo u njegovoj blizini. Poznato je još po imenu „Blato“.

Skadarsko jezero, Cetinje, 1949, str. 5.

Da je prvi turski popis Crne Gore izvršen poslije odlaska Đurđa Crnojevića iz Crne Gore 1496. godine. To se vidi iz dokumenata iz 1497. godine, đe se kaže da je popis završen.

Đurđev, Branislav: *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd, 1984, str. 30.

Da je „postojala tradicija da su begovi od Peći i Plava bili u srodstvu sa dinastijom Petrović i da su pre 400 godina prešli na islam“.

Đurđev, Branislav: *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd, 1984, str. 62

Da je u popisu Kuća iz 1485. godine bilo 8 sela sa 253, kuće a 1497. postojalo je 9 katuna i dva sela, dok 1570. godine po popisu postoje „tri prazna sela i smanjen je broj kuća prema popisu iz 1497. godine.

Đurđev, Branislav: *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd, str. 50.

Da je vladika Danilo pozajmljivao novac i to bez ikakvog interesa. Tako je 4. marta 1717. godine pozajmio mletačkom podaniku Antoniju Memu 50 dukata.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 8.

Da Cetinjske vladike nijesu mogle donijeti nijednu odluku koja ne bi bila prihvatljiva za opšte crnogorski zbor.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 204.

Da je po mišljenju Gligora Stanojevića, vladika Danilo nabavio zvona za cetinjski manastir iz Mletaka.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 207.

Da je vladika Danilo bio skromnog obrazovanja i da je „znao samo da čita i piše i da je bio naklonjen svetovnom životu“. Dalje kaže da nije bio isposnik i da „ništa ljudsko nije ni njemu bilo tuđe“. Na kletvu jedne crnogorke mudro je odgovorio „Svi smo od ženah rođeni“.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora za doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 208.

Da je za „vladiku Danila bio kudikamo važniji odnos prema katoličkoj crkvi s obzirom na to da su već u prvoj polovini XVII vijeka cetinjske vladike pregovarale sa katoličkim misionarima o primanju vjere“. Za njega je to bila borba za očuvanje moralnog jedinstva naroda Crne Gore i kao borba za pridobijanje stanovništva Boke koja je bila pod crkvenom upravom cetinjskih vladika.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora za doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 209

Da su mletačke vlasti u Kotoru 1730. godine proćerale jednog pravoslavnog kaluđera iz Boke. Vladici Danilu se taj potez nije nikako dopao pa im je odlučno poručio „da ne izgonite bez naše

odluke ni Gavrilu, ni koga drugog kaluđera, ni popa dokle mi ne učinimo naš duhovni sud za njegovu krivicu“.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora za doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 215.

Da je od okupatora i četnika teško stradao narod u Pivi. „Hitlerovi djecoubice iskaljivale su svoj bijes na nejakoj djeci, ženama i starcima. Naročito su počinjena velika zvjerstva u Župi Pivskoj. Tako je samo na jednom mjestu ubijeno i masakrirano oko 550 djece, žena i ljudi“. U samoj Župi Pivskoj pobijene su, i u vatri spaljene 1182 osobe.

Pobjeda, List Narodno-Oslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke, god. II, br. 10, 22. I 1945, str. 4

Da je u Trebinju otkriven spomenik Njegošu. Spomenik je bio podignut još 1933. godine ali su ga 1941. god. „oborili ustaški razbojnici“.

Pobjeda, 4. III 1945, str. 6.

Da su Njemci i četnici nemilosrdno pljačkali crkve u Bratonožićima. „Naročito su stradali ikonostasi, na koje su pucali iz pušaka i revolvera, a ikone sjekli noževima. Njemci su pravili još teži zločin. U obje crkve uvodili su na desetine konja i one su im nekoliiko dana služile kao konjušnice.

Pobjeda, 6. I 1945, str. 7.

Da je „na Cetinju 18. II 1945. godine održan sastanak nogometaša i sportskih funkcionera nekadašnjih cetinjskih loptačkih klubova Lovćen, Crnogorac i Sloga. Na sastanku je odlučeno da se organizuje jedan zajednički klub koji će nositi naziv 13. jul 1941.

Pobjeda, 11. III 1945, str. 8.

Da je obrazovan „sport-klub Budućnost u Podgorici“. Inicijativom nogometaša, kao i ostalih ljubitelja ovog sporta, osnovan je u Podgorici akcioni odbor za obnovu S. K. Budućnost.

Pobjeda, 18. II 1945, str. 8.

Da je na Cetinju 1945. godine, osnovan šah klub.

Pobjeda, 25. II 1945.

Da je na samom Lovćenu okupator posjekao preko 30.000 prostornih metara drva većinom bukovih. Posječena drva su pripadalo bajičkom plemenu.

Pobjeda, 11. II 1945, str. 8.

Da je na Cetinju održan šahovski turnir. Na turniru prvo mjesto osvojio je „amater Božidar Kažić“. (Taj amater kasnije je bio član Centralnog odbora FIDE, Izvršnog odbora FIDE kao i stalni počasni član Fide. Bio je sudija na mnogim svjetskim šahovskim turnirima. Napisao je petnaestak publikacija iz oblasti šaha. Govorio je engleski, njemački, francuski, ruski i italijanski jezik, prim. B. B).

Pobjeda, 27. I 1946, str. 8.

Da vizantijski historičar Konstantin Porfirogenit (X v.) u Srbe nije ubrajao „Dukljane ali ih pominje prilikom razgraničenja sa Srbima“.

Ivanović, Milovan: *O hrišćanskoj crkvi u Crnoj Gori*, Podgorica, 2003, str. 75.

Da je Nikola Tesla Crnogorac snažno potvrđuju mnogi listovi koji su izlazili u SAD. Među njima su *Pittsburg Dispatch* iz Pensilvanije koji je 22. juna 1891. godine na str. 6 donio vijest će se kaže „Tesla je Crnogorac. Njegova porodica je sveštениčka. Jedan ujak je episkop u Grčkoj crkvi“.

Da je list *St. Louis Post-Dispatch* iz Misurija 3. juna 1892. godine na str. 5 zapisao „Tesla mladi Crnogorac“.

Da je list *The Jasper Weekly* od 10. III 1893. godine na str. 3 donio vijest koja glasi „Veče sa crnogorskim čarobnjakom elektrike“.

Da je kanadski list *The Winnipeg Tribune* od 25. oktobra 1893. godine takođe pisao o Tesli. U listu se kaže da je „Nikola Tesla Crnogorac, ili kako sam kaže, u širem smislu Srbin“.

Da je list *The New North-West* od 1. aprila 1893. godine o Tesli rekao da „Nikola tesla ima samo oko 35 godina. On je po rođenju Crnogorac, ali je obrazovan u Mađarskoj i sad živi u Njujorku“.

Da je *Newton Daily Republican* iz Kanzasa od 23. marta 1893 na str. 2 zapisao „Nikola Tesla, jedini čovjek na svijetu koji se kao ekspert elektrike može porediti sa Edisonom je Crnogorac, ima samo 35 godina“.

Da je list *ST. Louis Post Dispatch Missouri* od 26. februara 1893. na str. 4 zapisao „Možda najintersantnija ličnost među delegatima je Nikola Tesla, Crnogorac, čiji je genij nenadmašan u odnosu na njegove savremenike“.

Da je list iz Pensilvanije *Harrisburg Telegraph* od 9. februara 1894 na str. 3 za Teslu zapisao „Tesla, mladi Crnogorac električar koji je izabrao Ameriku za svoju zemlju, nasmiješio se kad sam govorio“.

Da je list *The Times Picayune* koji je izlazio u Nju Orleansu u Luizijani od 6. oktobra 1894. na str. 4 opisao Teslu rekavši da je Tesla „visok i lijep Crnogorac“.

Svi ovi zapisi mogu se naći u knjizi

Ćosović, Miroslav: *Nikola Tesla se izjašnjava kao Crnogorac*, Cetinje, 2016. str. 223–225.

Da je Đuro Savov, sinovac sv. Petra na nagovor Hekara da Crna Gora mora priznati Tursku za svog gospodara, rekao: „Vidite li, gospodine, one krše! Nema ni ednog koi nije našom krvlju zaliven. Moj šukunded, moj prađed, moj đed, moj otac pa i ja prolivali smo svoju krv, samo da smo svoji i da nas nepršti tuđinska sila, eto zbog toga ne priznajemo ničiju vlas nako svoju“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje Crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 3.

Da je vladika Rade „ingliškom arheologu Pajtenu rekao: ‘Vi, gospodine Pajten, prinadležite najslobodnijoj naciji; a znate li da e prava sloboda? U Crnoj Gori, a ja joj držim ključeve’“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 4.

Da je Medaković pišući o crkvi Ivan-bega Crnojevića zapisao da je bila lijepo ukrašena ikonama „samo mi se ne dopada zvonik zato, što e izveden po zapadnoj arhitekturi“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 6.

Da je Njegoš bio veliki prijatelj sa svojim sekretarom Medakovićem. Toliko su se dobro poznavali da je Medaković znao tačno koja su Njegoševa omiljena jela. Tako je zapisao da je volio „u ljeto samu jagnjetinu, a u zimu kastradinu sa badnjevim zeljem“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 7.

Da je Medaković lijepo opisao kako su se Crnogorci u časovima odmora zabavljali. Kaže da su se najviše „plojkali i skakali sa mjesta i zagoničke, bačali kamen sa ramena, ali

najviše i redovno gađali biljegu...“ Za vladiku Rada kaže da je najviše sedio u onu stolicu koju je skovao ciganin Lazo“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 7.

Da je u Crnoj Gori živjelo dosta muhamedanaca koji „uživaju sva ona prava, kano što uživaju i ostali Crnogorci“.

Medigović, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 18.

Da u Crnoj Gori postoje tri pristaništa i to: „barsko, valdanaćsko i ulcinjsko. Najjudesnije je barsko zbog velikog gza ali pristaništu treba zaklona od zapadne strane protiv navale vjetrova, za koje bi trebalo potrošiti tri miliuna figurina“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 19.

Da je pijesak koji nosi Morača bio pomiješan sa zlatom zbog čega jedan dio Podgorice nosi ime Zlatica.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, 1894, str. 20.

Da je jedan crnogorski vojvoda otišao sa 6.000 dukata u Trst da kupi žita za crnogorski narod. Predhodno je svratio u Beograd đe je dobio još 6.000 dukata. Poslije više peripetija koje su ga na putu zadesile (izašao iz voza radi sebe pa mu voz umalo otišao; nekim čudom je uspio da se uhvati za vrata voza i tako putovao do Trsta držeći jednom rukom vrata a drugom gaće), snašlo ga je i to što je pogriješio broj hotelske sobe u kojoj je odsjeo i ostavio 12.000 dukata. Naime, vojvoda je poželio da vidi jednu pozorišnu predstavu. Radnja predstave u jednom trenutku mu je mnogo ličila na njegovu

situaciju, a radilo se o pljački hotelske sobe. Brzo je napuštio pozorište i pohitao u sobu da vidi šta je sa njegovim dukatima. Zadařola svojim ključem je otvorio drugu sobu u kojoj nije našao dukata zbog čega je alarmirao upravu hotela. Dugo su ga ubjeđivali da je vjerovatno došlo do zabune i da je pogriješio sobu što se ubrzo i ispostavilo. Na kraju je prihvatio njihovo obrazloženje i našao svoju sobu i bar u kojem je pohranio dukate.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 23.

Da su Crnogorci govorili: „Sramota je ukrasti, a oteti nije“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 24.

Da je Medaković govoreći o karakteru Katunjana i Crnogoraca zapisao: „Iz svega se vidi da taj Katunjanin sa sjedištem u Beogradu, čim se najede dorćolskog šarana zaboravi na Carev Laz i Kruse“.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 29.

Da je Šćepan Mali na Krstac: „pusto mjesto stavio deset zlatnih dukata, đe ostaše 15 dana, pa se niko ne usudi, da ih uzme, a tuda prolazaše svijet osobito u pazarne dnevni u Kotor i nazad.

Medaković, V. M. G.: *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 30.

Da je Jakov Ignjatović srpski pjesnik za Crnu Goru rekao da je „stijena koja čuva da Jadransko more u svome koritu ostane“.

Javor, Novi Sad, 10. III 1863, str. 101

Da je Vicko Bolica „krasni latinski pjesan“ napisao pjesmu u osmercu „Život blažene Ožane Crnogorkinje“. (Blažena Ozana je bila porijeklom iz Lješanske nahije iz Releza, prim. B. B).

Prvi program C. K. realne i velike gimnazije u Kotoru za školsku 1872–73, Dubrovnik, 1873, str. 20.

Da je Ivan Krušila porijeklom Turčin. Njega su kao dijete zarobili Peraštani pa ga je šura nadbiskupa V. Zmajevića Ivan Krušila posinio i pri krštenju mu dao svoje ime. Kasnije će mladi Ivan završiti bogosloviju u Padovi i postati ugledni svećenik. Poslije izvjesnog vremena preselio je u Rusiju đe je stekao titulu Viteza i kapetana reda Konstantinskog.

Prvi program C. K. realne i velike gimnazije u Kotoru za školsku 1872–73, Dubrovnik, 1873, str. 20–21.

Da je u Boki 1892–93. god. od I do VII razreda školu pohađalo ukupno 104 učenika. Sljedeće 1893–94. na kraju školske godine bilo je 138 učenik plus 2 koja su naknadno došli.

Program C.K. državne velike gimnazije u Kotoru za školsku 1893–94, Zagreb, 1894, str. 73.

Da je Kosara kada je vidjela Vladimira u tamnici onako lijepog, smirenog, tihog i skromnog poželjela da sa njim razgovara. Njegove riječi su se njoj toliko dopale da je kazala da su „slađe od meda i saća“. U tom trenutku je odlučila da pita oca za blagoslov da se uda za Vladimira. Rekla je: „Oče moj i gospodaru! Znam da si nameran udati me po običaju; i tako ako je povolno tvome veličanstvu udaj me za Vladimira tvoga sužnja, ili znaj, da ću pre umreti, no za drugog poći“. Otac Samuilo je shvatio ćerkinu poruku pa je brzo donio odluku i dozvolio joj da se uda za Vladimira.

Srpski letopis za god. 1859, čast II, Budim, str. 65.

Da je Crna Gora 1886. godine „bila prva balkanska, prva slovenska i prva zemlja sa većinskim pravoslavnim stanovništvom koja je sa Svetom Stolicom riješila pitanje vjerskih sloboda katoličkih vjernika“.

Monumenta Montenegrina Vaticana, Cetinje, 2022, str. 7.

Da su po riječima prof. dr Šerba Rastodera mnogi istraživači ukazali na „činjenicu da je u periodu od 1876–1912. godine, Crna Gora bila vjerski najtolerantnija država na Balkanu“.

Monumenta Montenegrina Vaticana, Cetinje, 2020, str. 29.

Da je u knjizi pasoša iz 1879. godine zabilježeno da je jedan Katunjanin otišao za Ameriku a 1882. dva Njeguša. Precizno su navedeni podacio i o iseljavanju od 1883. do 1889. godine. Takođe je zabilježeno da je 1890. za Ameriku otišla 21 osoba crnogorskog porijekla. Godine 1903. već je zabilježeno da je otišao 621 Crnogorac u Ameriku. Za istu godinu čuveni ruski antropolog i geograf Rovinski je zabilježio da je u Ameriku otišlo 6.000 Crnogoraca. Već sljedeće godine 1907. nikšićka *Slobodna misao* bilježi da je u pečalbu odnosno za Ameriku otišlo 17.000 Crnogoraca.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1997, str. 27.

Da su se na brodu „Brindizi“ koji je potopljen 24. XII 1915. godine pod Medovo između ostalih putnika nalazili i Lazar Đurov i Jovan Šćepov Vučković sa Prekornice kod Cetinja. Na brodu je takođe bio i Vido Kikov Lučić sa Njeguša. Vučkovići su bili dobri plivači, ali im ta vještina nije pomogla da se spasi hladne decembarske vode Jadrana, dok je Lučić kao neplivač uspio da se spasi.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1997, str. 35.

Da je nedavno preminuli njujorški ljekar Ljubo Vujović sa Komarna snimio dokumentarni film o Nikoli Tesli. Čitavi svoj život posvetio je Teslininom djelu. Dr Vujović je takođe bio i autor dokumentarnog filma o sahrani kralja Nikole na Cetinju 1. X 1989. godine.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1997, str. 37.

Da se na grobu crnogorskog iseljenika i američkog dobrovoljca iz I sv. rata Moračanina Milije Vojvodića, nalazi bronzani vijenac koji je tu lično postavio američki predsjednik Nikson. Na vijencu piše: „On je ratovao za Ameriku 1917. godine“.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1997, str. 46.

Da je Milosav Marsenić 1907. godine dočekaio svoju mladu u vozu koji je išao za Bjut. Pri izlasku iz voza on je svoju voljenu nosio preko čitavog grada sve do svoje kuće. Mlada je bila iz familije Jablan iz Dobrskog sela.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1997, str. 52.

Da je Rako Zuber poznatiji kao Lale bio poznati bankar i brodovlasnik. Bio je oženjen Žaklinom Doli iz Hondurasa. Osnovao je Srpsko-albansku banku na Cetinju i Jadransko-skadarsku plovidbu u Kotoru. Uložio je 8 miliona američkih dolara za istraživanje nafte u Buljarici, Paštrovićima i Crmnici 1922. godine. Sa svojim brodovima 1939. godine prešao je u SAD.

Rakov sinovac dr Novak Zuber je radio kod najvećih svjetskih firmi poput „Dženeral elektrik“. Bio je jedan od priznatih eksperata za bezbjednost nuklearnih reaktora. Njegov pregalački rad prepoznale su Akademije SAD, Njemačke i Japana koje su ga primile u svoje redove.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1997, str. 54.

Da je Spasoje Pavlov Zuber završio muzičku akademiju – odsjek saksofon. Živio je u Los Anđelesu.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1977, str. 55.

Da je Petar Šobić kao student bio proglašen za „kralja ljepote“ Amerike. Petar je rođen 1825. godine a u knjizi se nalazi njegova fotografija iz 1945. godine.

Crnogorski iseljenici, Podgorica – Cetinje, 1997, str. 80.

Da je bjelopoljac Vlado Radović bio poznati glumac u Peru. Kasnije je postao „najbolji filmski režiser i najveći filmski i televizijski producent u zemlji Inka“.

Crnogorski iseljici, Podgorica – Cetinje, 1977, str. 138.

Da događaj koji je u istoriji Crne Gore poznat kao „Istraga poturica“ prate mnoge kontroverze. Jedan broj crnogorskih istoričara ovaj događaj smatraju neprikosnoveno tačnim, dok jedan drugi broj istoričara događaj smatraju izmišljenim.

Ovim pitanjem se između ostalih crnogorskih istoričara bavio i Gligor Stanojević i to u knjizi *Crna Gora u doba vladike Danila*. On je u svojoj knjizi objavio jedini zapis koji govori o ovom događaju a koji glasi: „Pišem ja, vladika Danilo, da se zna kako Turke izagnasmo između nas 1707. godine“. Dalje kaže da su se Crnogorci sastali u „magazu na Stanjeviće“ i da su se tu dogovorili da išćeraju Turke iz svojih mjesta. Pošto taj dogovor propade on ponovo sazva skup „na Lovćenu“ sa namjerom da ih ovoga puta ubijedi da dogovoreno i izvrše. Pošto Crnogorci i ovaj put bijahu kolebljivi vladika tada reče „Kako to čujem, pošaljem za Vuka Borilovića i četiri brata Martinovića, i sve njima kažem kako

je i što je, i rečem im ako neće Turke pobiti koji su među njima, da će se mać iz Crne Gore. Oni odgovore da ne smiju uložiti. Onda uzmem moju sablju, i dam Boriloviću i onijema četvorici: jednom ćurak, drugome dvije puške pećke srebrne, a trećemu šeišanu (pop Jankovu) vezenu srebro, a četvrtom deset dukatah. Ali oni po svemu tome mene rekoše da neće nipošto što im neću dati moje ljude da počnu, e se bojahu i oni da jedan drugoga ne izdaju. Onda dozovem Vučka Njeguša, Stanišu Velestovca i Marka Dupiljanina i rečem njima da oni pođu s njima i da oni prvi počnu biti Turke. I tako pođu na Božić prije zore i povedoše bojeve. U jednom boju rani se Staniša Velestovac „bješe ga ubila puška posred prsah i nož posjeka po obije ruke“. Po pisanju Stanojevića o ovom rukopisu nema nikakvog traga, tako da nije provjerljiv pa se ne može utvrditi ni autentičnost ovog dokumenta.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 36–37.

Da je Petar Veliki poslao u Dalmaciju i Boku Kotorsku svoga izaslanika Petra Tolstoja koji je imao zadatak da snimi stanje na pomenutom prostoru. Tom prilikom je zabilježio: „U blizini Kotora žive slobodni ljudi koji se zovu Crnogorci. Ti ljudi su vjere hristijanske, jezika slovenskoga, i ima ih veliki broj; nikome ne služe, ponekad vode rat s Turcima, a ponekad ratuju s Mlečanima“. Na kraju autor zaključuje da je ovo po svoj prilici prvi pomen Crne Gore i Crnogoraca kod Rusa.

Stanojević, Gligor: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 60.

Da su 24. januara 1717. godine u Veneciju prispjele dvije crnogorske delegacije i to jedna iz nahija a jedna iz Brda. Delegacije su predvodili sin vojvode Vukote Vukadin i i Kuć vojvoda

Radonja Petrović. U Veneciju su došli sa svojim zahtjevima u 12 tačaka. Ovđe ćemo prenijeti samo par predloga koji su podnijeli Katunjani, a koji su nam se učinili interesantnim.

To su tačke 1 i 7. U prvoj tački se kaže: „Da narod Crne Gore ima punu slobodu pravoslavne vjeroispovijesti i da može podizati crkve, gdje ih nema, za upotrebu Bogoslužnja, bez smetnje i bez najmanje teškoće, izuzev onih crkava koje će podići u gradu gdje je latinski biskup, u kojem slučaju će ga morati priznati i od njega zavisiti“.

U 7. tački se kaže: „Da u crkvi pravoslavnog obreda sv. Luke koja se nalazi u Kotoru, bude tri nastojatelja: 1 Kotoranin, 1 Župljanin i 1 Crnogorac“.

Da je poznati cetinjski slikar Luka Lagator objavio preko 6.000 karikatura. U bivšoj Jugoslaviji dva puta je proglašavan za karikaturistu godine, a dva puta u Top 20 svjetskih karikaturista. Za svoj rad dobio je 123 nagrade od kojih 112 u inostranoj konkurenciji. Bio je član, a i predsjednik internacionalnih žirija na svjetskim festivalima karikature. Nagrade je osvajao na takmičenjima u Srbiji, Kini, Turskoj, Japanu, SAD, Bugarskoj, Hrvatskoj, Italiji, Luksemburgu, Makedoniji itd.

Lagator, Luka: *Karikature*, Podgorica, 2020, str. 252.

Da je pomorac sa Cetinja Nikola J. Zec bio počasni građanin Čikaga i grada Iri u Pensilvaniji. O njegovim pomorskim podvizima pisala je američka i kanadska žtampa, naročito „o najranijem otvaranju plovnog puta San Lorens i plovidbama na velikim jezerima“.

portalkotor.me, 13. jul 2021.

Da je na imanju Ljuba Prlje na Donjem polju na Cetinju rastao džinovski lješnik. U grmu lijeske raslo je desetak stabala „čiji je

obim bio 30 santimetara, a visine 9 metara“. Vlasnik je na lijesku ubirao oko 40 kilograma veoma krupnih lješnika. Na imanju su rasle i stare jabuke zvane „donjopoljke“ kao i kruška stara preko 70 godina, i oko 25 metara visine.

Pobjeda, 24. VII 1998. godine.

S

7 globalization

7 Montenegro and globalization
Danilo Đikanović

T

79 Horizon lines – hyperglobalization
Bojan Jovanović

109 Irresponsibility of the World
Health Organization
Petar Popović

Z

131 media

131 The power of the media in crea-
ting public opinion
Radenko Šćekić

W

151 ecology

151 Ecological morality and ecologi-
cal “suicide”
Slobodan Vukićević

T

183 economy

183 Electric power industry of Monte-
negro in the second decade of the
XXI century
Ivan Tepavčević

Z

215 history

215 Austro-Hungarian informants in
Montenegro (1916–1918)
Milan Šćekić

O

267 From the correspondence of
Fra Donat Jelić (1600–1676)
Ivan Jovović

U

345 The cultural and legal heritage of
the Dioclean state
Jovan Đuranović

Jovan Čubranović's answer to **405**
Jovan Plamenac's slander
Nenad Stevović

Bruno Roselli's contribution in the **413**
American press regarding the
"Montenegrin issue"
O. Popović, S. Burzanović

Montenegrin innovators in America **433**
at the beginning of the 20th century
Ivo Mišur

Terrorism on the territory **443**
of the USSR
Marko Kusovac

monuments 455

Sanctuaries where the dead **455**
open the eyes of the living (I)
Velizar Radonjić

culture 473

The specificity of the **473**
Montenegrin folk song
Slobodan Jerkov

Protection of cultural heritage **481**
Marina Šoć

literature 493

Following the trail of literary creation **493**
Marijana Terić

Interpretation of the play **503**
"Izvanjac" by Igor Bojović
Bojana Pržić

General points in Miraš **513**
Martinović's poetics
Anka Vučinić-Gujić

3
2
0
2
G
N
R
P
S

S

521 film

521 Cinematographic world of Luis Bunuel*Žarko Martinović*

T

557 analytical psychology

557 Voices of ancestors*Ilija Kapičić*

Z

575 agriculture

575 Wine offer in Montenegro before the First World War*Svetozar Savić*

E

599 records

599 The phenomenon of the anti-Montenegrin sentiment among Montenegrins*Borislav Jovanović*

T

605 Where does the name Kuči come from?*Zdravko Ivanović*

Z

629 When Berane was Ivangrad*Saša Radunović***643** explanations

643 Why is there no translation of the 2022 European Commission Report on Montenegro

O

645 armed forces

645 Development of the guard in Montenegro (1767–2023)*Srđa Martinović*

O

777 archive

777 It was recorded (15)*Branislav Borilović*
